
HERACLIDIS DESPOTE PATRIS PATRIAE
15 6.Z

CĂLĂTORI STRĂINI DESPRE ȚĂRILE ROMÂNE

VOL. II

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"
AL ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

La elaborarea întregii serii a lucrat un colectiv de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Republicii Socialiste România format din: Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu şi | Ion Totoiu. |

CĂLĂTORI STRĂINI DESPRE ȚĂRILE ROMÂNE

VOL. II.

Volum îngrijit de:
MARIA HOLBAN
(Redactor responsabil)

M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU • *PAUL CERNOVODEANU*

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ, BUCUREȘTI, 1970

Îngrijitorul seriei din partea editurii:
ELENA CURTOV

Coperta şi supracoperta:
VAL MUNTEANU

INTRODUCERE

*

Volumul II al seriei de Călători străini despre ţările române ocupă un interval destul de scurt: numai 32 de ani, mergînd din 1551 pînă în 1583 inclusiv. Faţă de volumul precedent care îmbrăţişa o perioadă de vreo şapte ori mai lungă (1331—1551), el se arată mult mai omogen. Nu mai întîlnim acel caleidoscop de cioburi de lumină descompusă în mii de feţe care se grupează o clipă în mozaicuri vii, pe măsură ce sînt surprinse de privirea iscoditoare a cercetătorului, ci mai degrabă avem în faţă o serie de tapiserii măiestre, grupate pe cicluri diferite, dar înrudite între ele. Căci nu întîlnim, la drept vorbind, aci decît trei teme majore. Acea a Transilvaniei, cheie de boltă a unor linii de forţă care unesc împreună soarta ei de a Moldovei şi Ţării Româneşti, atît în intervalul ocupării ei de către Habsburgi, cît şi mai apoi după reinstalarea lui Ioan Sigismund Zápolya; acea a episodului lui Despot prins în încrucişarea unor reflectoare care aruncă o lumină arti-

ficială şi înşelătoare asupra împrejurărilor din Moldova, în sfîrşit acea a pînzei de păianjen ţesută de iezuiţi în Transilvania, în anii 1579—1583, cu fire insidioase care se îndreaptă în taină şi spre ţările noastre, obiectiv însemnat în politica ofensivă a Contrareformei, tradusă de papi prin Liga Creştină cu corolarul ei de unificare a bisericii sub egida Romei. Metoda pusă în joc de Possevino pentru atingerea acestui scop nu vădeşte aparent nici o trăsătură agresivă, ci numai iscusinţă diplomatică. Ea constă în insinuări şi sugestii, în reticenţe şi rezerve mintale, într-o înaintare şerpuitoare, cu simulări şi ocolişuri, fluturînd înaintea ochilor ce trebuiau fascinaţi mirajul eliberării de sub jugul otoman şi atuul prestigios al încrederii şi sprijinului lui Ştefan Báthory, regele Poloniei, rămas de fapt şi arbitrul Transilvaniei. Într-un contrast izbitor cu această blîndeţe de suprafaţă, ascunzînd o politică întreagă de dezrădăcinare a ortodocşilor din Transilvania şi din Polonia după un plan îndelung chibzuit în taină, pe care Possevino îl expune papii la sfîrşitul comentariului său asupra Transilvaniei cu care se încheie şirul relaţiilor directe din acest volum, apare în transparentă acţiunea fanatică şi nesăbuită în brutalitatea ei a domnului Moldovei Ştefăniţă Rareş, care vrea să impună cu sila tuturor armenilor din Moldova botezul ortodox, şi nereuşind, recurge împotriva lor la prigoană. Acest incident apare însă ca un fapt lăturalnic, ca o excepţie strigătoare care nu se integrează bine în tabloul de ansamblu ţesut sub ochii noştri.

Este un fenomen care nu se explică prin jocul firesc al forţelor vii creatoare de istorie, ci printr-o reacţie individuală şi bolnăvicioasă împotriva efectului pîngăritor al turcirii fostului domn. Zelul religios trebuia să răscumpere şi să ascundă pata de infamie aruncată asupra familiei întregi a renegatului. De aceea poate a continuat şi sub Al. Lăpuşneanu, cumnatul Rareşeştilor, regimul de vitregire al armenilor. Trebuie făcută o distincţie hotărîtă între atitudinea faţă de ei *înainte* de venirea lui Despot şi *după* căderea acestuia. Prigoana lui Ştefăniţă Rareş are un caracter fanatic religios. El dezlănţuie urgia pentru a-i sili pe armeni la botez. Răscumpărarea bănească oferită de armeni nu întîmpină decît refuzul domnului, după mărturia lui Minas din Tokat. Dar desigur mai rămîne de stabilit în ce măsură trebuie socotit *Cîntecul de jălire* al acestuia drept o mărturie de nezdruncinat în toate episodurile şi amănuntele sale. Căci o asemenea compoziţie, ca toate creaţiile literare, oferă o viziune generală, sugestivă pe plan artistic, căreia nu i se pot pretinde precizii de amănunt. Se poate pune întrebarea dacă Minas a asistat personal la scenele evocate în cele şapte oraşe avînd colonii de armeni. Suceava, *Hotin,* Siret, Iaşi, Vaslui, Botoşani şi Roman, dintre care trei sînt amintite cu mai mult relief, celelalte patru sînt doar numite, iar descrierea propriu-zisă se referă *numai la Suceava.*

Observăm anumite procedee de compoziţie literară, de pildă acel element de repetiţie, aproape monotonă, pe care îl surprindem în revenirea stărui-

toare la aceeaşi temă distanţată în timp. De aceea întrucît e vorba de un document nesigur în care intră şi o bună parte de invenţie literară, acest text nu a fost cuprins în seria de faţă. Aşa cum s-a arătat şi în articolul lui Şerban Papacostea: *Moldova în epoca Reformei. Contribuţii la istoria socială în Moldova în secolul al XVI-lea* — publicat în revista „Studii", 1958, nr. 4, acelaşi fanatism s-a exercitat şi împotriva celorlalte comunităţi neortodoxe, de pildă cele ale ungurilor (după relaţia secuiului anonim din 1551) sau ale saşilor din tîrgurile moldoveneşti (după relaţia lui Belsius). Dar concluzia trasă în sensul interpretării date acţiunii domnului, ca o stavilă pusă la întinderea *ereziei* (în speţă a ereziei protestante a saşilor şi ungurilor), se întemeiază pe o precizare care lipseşte din mărturia secuiului anonim, în care este vorba doar de botezul ortodox impus de domn ungurilor din Moldova. Dar aceştia nu erau cu toţii protestanţi. Faptul că în rapoartele lui Belsius sînt amintiţi de preferinţă saşii şi protestanţii din Moldova se datoreşte atît interesului deosebit al lui Maximilian de Habsburg pentru mişcarea protestantă, cît şi faptului că aceştia se aflau printre sprijinitorii lui Despot. Amintim că printre cei fugiţi de teama botezului silit era şi secretarul domnului, „George", care ar putea fi George de Rewelles, cunoscut apoi ca secretar al lui Lăpuşneanu şi al lui Despot, ucis apoi de Lăpuşneanu la reîntoarcerea sa. Mai trebuie adăugat că alături de persecuţiile religioase ale lui Ştefăniţă Rareş sînt amintite în acelaşi izvor şi uciderile de turci care trebuiau fireşte să constituie, în gîndul domnului, preludiul la o mare mişcare antiturcească, ajutată, cum spera el, de prezenţa armatei lui Castaldo în Transilvania.

Armenii vor întîmpina o nouă urgie după căderea lui Despot. Acum nu mai e vorba de o politică fanatică, hotărîtă de domn împreună cu clerul din Moldova, ci de o răzbunare îndîrjită a boierilor împotriva unora dintre principalii auxiliari ai fostului domn, folosiţi de el contra lor. Dacă ne vom gîndi la „glasul poporului", invocat de Despot contra boierilor pe care voia să-i ucidă, şi vom observa că acest glas răsuna mai tare la Suceava unde comunitatea armenilor era organizată şi puternică, putîndu-şi asuma aparent rosturile pe care le aveau în oraşele săseşti orăşenii rînduiţi în bresle şi în obşte, vom înţelege mai bine caracterul deosebit al noii prigoane reprezentînd de fapt pur şi simplu represalii, fără motivarea vreunui substrat religios. În faza aceasta poate că a intrat în consideraţie şi ponderea politică a acestei categorii de negustori bogaţi cu legături şi în afară, şi cu ambiţii şi veleităţi ce nu erau de dispreţuit. Se mai adaugă şi sentimentele de duşmănie (firească la origine), trezite de prigoană, dar răsfrînte asupra ţării întregi, cum reiese din cronica armenilor din Cameniţa plină de ocări şi de invective la adresa moldovenilor. A fost de ajuns momentul din 1551, ca să creeze un antagonism care a făcut din armeni o masă de manevră a lui Despot împotriva opoziţiei boiereşti, fapt care a stîrnit apoi un al doilea val şi

mai aprig, și mai greu de potolit. Trebuie subliniat că în *Chorographia Moldovei*, publicată în 1541, dar inspirată de starea constatată de autor încă din 1527, accentul este pus pe spiritul de largă toleranță religioasă ce domnea în toată țara. Acesta este aspectul permanent, fundalul real pe care se proiectează, ca un fenomen excepțional, incidentul din august 1551.

Înfățișarea celor trei teme amintite începe cu o faptă cruntă: uciderea lui Martinuzzi în propria sa casă din porunca generalului Castaldo cu asentimentul lui Ferdinand de Habsburg pentru motive de „ordine superioară". În chipul acesta a fost lichidat fostul stăpîn de fapt al Transilvaniei, care știuse să ducă o politică de basculă între Poartă și Habsburgi și care reușise, cu cîteva luni mai înainte, să îndepărteze pe nevîrstnicul Ioan Sigismund Zápolya și pe regentă, cu gîndul de a guverna el această țară, oarecum pentru Ferdinand, în virtutea drepturilor recunoscute prin tratatul din Oradea (1538), nesocotite la moartea lui Ioan Zápolya. Dar preluarea Transilvaniei de către comandantul armatei habsburgice a dus la o clarificare brutală, urmată de o cascadă întreagă de justificări. Acestea variau după persoanele sau grupurile cărora li se adresau. Trebuia justificat Ferdinand față de papă pentru uciderea unui cardinal, trebuia obținută adeziunea opiniei publice la înlăturarea fostului cîrmuitor al Transilvaniei, în sfîrșit trebuia corectată impresia pe care ar fi putut-o trezi această faptă în taberele soldaților mercenari și transformată dintr-o crimă de oportunism politic într-un act de prevedere impus de apărarea soldaților trădați de cel ucis. Acesta este și rostul compoziției mediocre a lui Speltacher, produs flagrant al unei propagande evidente, destinată unui circuit închis. Pentru atingerea celorlalte două obiective aveau să fie folosite două căi diametral opuse: prima ocultă, constînd dintr-un simulacru de anchetă dată pe seama nunțiului papal de la curtea lui Ferdinand, căruia i se înfățișaseră dovezile trădării lui Martinuzzi, adică o parte din corespondența acestuia o dată cu delațiunile secretarului său, toate aceste documente fiind apoi restituite de el cu o viză constatînd faptul comunicării lor, și terminîndu-se pînă în cele din urmă, printr-o absoluțiune a pontificelui, ceea ce echivala cu o condamnare post-mortem a cardinalului ucis; cealaltă dimpotrivă, publică și zgomotoasă, constînd dintr-un proces retrospectiv făcut victimei omorului de la Vințul de Jos. Amănunt vrednic de subliniat: deși activitatea lui Martinuzzi se exercitase la Buda și în Transilvania, procesul acesta s-a desfășurat la extremitatea graniței de vest a Ungariei, la Sopron. Au fost interogați aci pe rînd dregători ai Ungariei și Transilvaniei, fețe laice și eclesiastice, asupra întregii activități a lui Martinuzzi, pînă și asupra trădării din partea sa a intereselor regentei (în folosul lui Ferdinand!) și, în ultimă analiză, asupra împovărărilor la care a fost supus poporul din Transilvania prin munci și plăți nespus de grele pentru ridicarea cetății Gherla. Rînd pe rînd, defilează martori, ca Verancsics, Toma Nádasdy ... etc. care își aduc contribuția proprie la rechizitoriul împotriva mor-

tului. Avem și un exemplu de asemenea mărturie în declarațiile făcute de episcopul Transilvaniei, Paul Bornemisza, la acel proces. Ele sînt cuprinse în volumul de față alături de raportul-inventar din martie—aprilie 1552 cu privire la resursele Transilvaniei, pe care el îl iscălește în calitate de comisar anume delegat împreună cu Georg Werner sau Wernher (Wernherius), specialist în mineralogie și exploatări miniere. Numit curînd episcop al Transilvaniei, el îndreaptă în 1556 un apel desperat stăpînului său Ferdinand ca să fie rechemat de urgență din Transilvania pe care nu o mai puteau ține Habsburgii. Stăruirea sa mai departe în cetatea episcopală Gilău, expusă poate unei acțiuni militare și chiar unui bombardament, i-ar fi impus o rezistență și o moarte eroică pentru care el nu-și descoperea nici o vocație.

Nu putem ști care a fost partea ce-i revine lui Paul Bornemisza în alcătuirea raportului din martie-aprilie 1552, și care a fost cea datorată lui G. Werner. Un lucru reiese destul de clar: intervenția unor ingerințe sau influențe destul de puternice pentru a abate pe semnatari de la prima lor opinie privind desemnarea titularilor celor mai indicați pentru cele două cămări ale aurului: cea de la Sibiu și cea de la Baia Mare. Contradicția dintre prima formulare a punctului de vedere al comisarilor și încheierea lor din urmă nu se poate explica decît prin presiunile sau persuasiunea exercitată de generalul Castaldo, stăpîn efectiv al Transilvaniei în tot timpul ocupației ei de trupele sale. De asemenea trebuie primită cu oarecare prudență și înclinarea mult prea insistentă a comisarilor de a atribui toate relele constatate acțiunii nefaste a „monahului“ (Martinuzzi).

În sfîrșit nu poate fi ignorată optica meschină în care e considerată întreaga problemă de organizare a exploatării ocnelor. Nu mai este vorba acum de fixarea ca țel al exploatării nici măcar a simplei rentabilități comerciale pe care o urmărise în 1528 agentul casei Fugger în planul unor investiții necesare, pe lîngă o schemă de sistematizare a muncii, situate amîndouă într-o perspectivă optimistă de creștere în orizontul larg deschis al afacerilor băncii amintite. Schimbările politice ivite de atunci tăiaseră definitiv căile de export ale sării și opriseră debușeele de pînă atunci. Nu mai putea fi vorba de rentabilitate în adevăratul sens al cuvîntului, ci de corectivul greu de găsit al unei situații falimentare. Soluțiile preconizate sînt toate de natură negativă sau restrictivă: suprimarea distribuirii gratuite de seu necesare pentru opaițele săpătorilor din ocne, impunerea muncii silite acolo unde nu se oferă liber mîna de lucru. Dar nici aceste măsuri extreme, și care se dovedeau antieconomice, nici simpla combatere a unor abuzuri vechi, de pildă acordarea de sare gratuită unor categorii privilegiate — și nici frînarea unor posibilități de fraudare, de pildă acelea ale așa-zișilor celeriști (luntrașii care se îndeletniceau cu transportul sării) — nu reprezintă decît simple expediente. Cît privește schema de organizare administrativă a cămărilor, încercată acuma, ea nu diferă în realitate de propunerile și dezideratele lui Dern-

schwam din 1528. Lipsește însă dinamismul acestuia, spiritul de inițiativă, critica spontană, reacția imediată la realitățile observate, curiozitatea de a afla cauza anumitor fenomene considerate drept simple anomalii. Comisarii din 1552 nu-și pun probleme, și nici nu par să observe mizeria tăietorilor de sare de care fusese impresionat în felul său pînă și agentul Fuggerilor. Și nici nu se pomenește de nimic ce ar putea semăna a grevă. Darea lor de seamă se desfășoară în mod uniform și destul de sec, oferind cifre și constatări pe un ton neutru, uneori înlocuite de informații culese de la tăietori și redate tale-quale cu mențiunea: tăietorii spun... ei zic... etc. Alături sînt puse la contribuție vechile registre ale Fuggerilor. Totul pare dezumanizat și oarecum lipsit de interes. Acesta reînvie însă cînd se trece la expunerea situației de la Cămările de aur de la Sibiu și de la Baia Mare. Aci nu mai avem o redare automată a spuselor altora, ci o luare de poziție spontană în fața condițiilor observate. Sînt analizate cauzele și efectele unor fenomene, ca evaziunea aurului cu centrul său clandestin de la Cluj și cu corolarul necesar al poliției aurului, lipsa de numerar și efectul acestei carențe asupra scurgerii aurului produs prin munca individuală a băieșilor, mai toți români, calvarul acestora, siliți să alerge tocmai la Sibiu pentru a-și vinde modesta agonisită în cazul fericit că s-ar găsi atunci sumele disponibile pentru plată. Sînt descrise diferitele operații de „cementare" și de schimb al aurului ca bază pentru discutarea oportunității arendării Cămării de aur de la Sibiu, și în sfîrșit după expunerea tuturor punctelor legate de veniturile regești din Transilvania sînt înfățișate cu mult relief, într-un capitol aparte, condițiile de exploatare din trecut și prezent, de la Baia Mare și Baia Sprie. Deși în tot cursul raportului comisarii manifestă o atitudine prudentă și oarecum din afară, totuși în partea aceasta ei sînt parcă ispitiți să iasă din rezerva lor, indicînd o înclinare proprie pentru anume soluții, de preferință asupra altora. Cîmpul vast și variat oferit cercetării lor îmbrățișează atît veniturile provenind din bogățiile naturale cît și cele rezultînd din diferitele dări datorate coroanei, apoi din vămi (vigesima, quinquagesima etc.). Sînt trecute apoi în revistă cetățile regale și voievodale ale Transilvaniei, cu arătarea datei alienării lor și cu propuneri pentru o eventuală recuperare, apoi beneficiile eclesiastice etc. Sînt deosebit de interesante datele privind modul de percepere a așa-zisei „însemnări a boilor" din partea secuilor și în general observațiile asupra diferitelor manevre încercate de „cele trei națiuni" pentru a eluda unele din sarcinile sporite cu care erau împovărate. Amănunt sugestiv, la rubrica veniturilor regești contribuția percepută de la români, quinquagesima, apare sub forma generalizată de *quinquagesima nobililor* (p. 535, v. *Hurmuzaki*, II/4, p. 734).

Raportul din 1552 constituie unul din documentele cele mai revelatoare ale stării Transilvaniei în momentul ocupării sale de către Ferdinand. Căci nu înfățișează numai condițiile surselor de venituri din acel moment, ci oferă

printre rînduri şi o serie de informaţii asupra forţelor de producţie prezente şi trecute, ca şi o ilustrare a stării de regres în toate domeniile, datorată de bună seamă vicisitudinilor politice din ultimele decenii, dar şi unui climat de deznădejde. Comisarii avuseseră ca îndreptar sau ca bază a anchetei lor cifrele situaţiei arătate de Martinuzzi. Dar acestea se dovedesc mult prea exagerate, necorespunzînd nici măcar unor momente comparativ mai bune, anume vremea regenţei (1541—1551) a domniei lui Ioan Zápolya (cca. 1529—1540) sau a domniei lui Ludovic al II-lea. Ancheta din 1552 avea să însemne, aşadar, o întoarcere la realitate. Cît priveşte măsurile de îndreptare schiţate în diferite domenii, nici chiar comisarii nu-şi ascundeau scepticismul asupra eficacităţii lor. Se puteau indica doar unele măsuri de urgenţă, ca de pildă recurgerea la un împrumut in extremis, dar şi aceste expediente mai cereau şi găsirea acelor creditori providenţiali dispuşi să-şi pericliteze avutul în speranţa unui cîştig nu întotdeauna sigur. Uneori, este adevărat, în locul interesului bănesc intra în joc fermentul ambiţiei şi suma împrumutată era preţul dobîndirii bunăvoinţei regeşti sau a reprezentantului autorităţii supreme în Transilvania — generalul Castaldo. Prezenţa apăsătoare a acestuia, deşi nu apare direct în materialul de faţă, îşi aruncă umbra asupra desfăşurării evenimentelor descrise sau doar indicate aluziv în relaţii, sau surprinse în alte documente necuprinse aci, de pildă asupra lichidării de la Vinţul de Jos sau a tentativelor zadarnice ale lui Ştefăniţă Rareş de a se apropia de creştini, şi a jocului de-a v-aţi ascunselea cu Alexandru Lăpuşneanu, convins că tratează în taină de acesta cu trimisul lui Nicolae Kornis, căpetenia secuilor, care însă fusese îndreptat spre el cu buna ştiinţă a generalului habsburgic.

Ţările române sînt prinse în orbita destinului Transilvaniei. Însă acest destin nu o dată pare să atîrne de impulsurile venite de dincoace de munţi. La intervenţii oculte din Transilvania în Moldova (lichidarea lui Ştefăniţă Rareş de către aceiaşi boieri care trataseră cu Castaldo în Transilvania) sau în Ţara Românească (stîrnirea unui rival lui Mircea Ciobanul, în persoana lui Radu Iliaş, după propria mărturisire a unuia din ofiţerii lui Castaldo, contele Ferrari) corespunde simetric reinstaurarea lui Ioan Sigismund cu forţe venite de dincoace, adică din Ţara Românească şi în primul rînd din Moldova.

Despre rolul de prim plan al lui Alexandru Lăpuşneanu în reinstalarea lui Ioan Sigismund mărturisesc şi soliile stărilor Transilvaniei în Moldova din anul 1544. Trei ani după aceea relatarea lui Erasm Otwinowski ne îngăduie să surprindem indicii despre necazul domnului împotriva nerecunoştinţei regentei din Transilvania şi, printr-o asociaţie firească şi împotriva fratelui ei, regele Sigismund August al Poloniei. Cu redobîndirea Ciceiului şi Cetăţii de Baltă se putea crede că raporturile dintre cele trei ţări ajunseseră la un

echilibru stabil. Dar atunci se produce noua perturbare a uimitoarei aventuri a lui Despot.

Acest episod care concentrează asupra Moldovei atenția lumii dimprejur ne este păstrat într-o serie de descrieri directe privind unele din momentele sale mai semnificative. Avem descrierea luptei de la Verbia făcută de unul dintre participanți, trimis apoi de învingător la Francisc Zay, căpitanul de Cașovia, patronul oficial al întregii întreprinderi, și intermediarul exclusiv între noul domn al Moldovei și curtea de la Praga. Operațiile descrise concordă cu cele amintite de I. Sommer în *Viața lui Despot*, desigur după spusele unor participanți, căci el însuși nu a venit în Moldova decît după luna septembrie 1562. Este interesant de notat că această luptă este redată și în alt fel, în niște relații anonime, una italiană și una latină, publicate respectiv de N. Iorga (*Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos*... București, 1900) și de C. Radu *Vita Despoti Princeps Moldaviae* în „Diplomatarium Italicum", III, reeditată curînd de C. Marinescu sub titlul *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide récemment découverte* în „Mélanges d'Histoire générale", II, Cluj 1938) cu îndreptări și sugestii privitoare la autorul identificat cu probabilitate de editor, ca fiind Alessandro Guagnini. Acesta apare în seria de față cu fragmentul care redă un alt moment, și anume retragerea lui Laski din Moldova în 1563, operație la care știm sigur că a participat și el, fiind vorba deci în cazul acesta de o relație directă. Cele două relații anonime amintite mai sus au fost folosite de Graziani în redactarea biografiei lui Despot scrisă de el prin 1566 în Italia, după inspirația lui Laski pe care l-a întîlnit în 1564, cînd l-a însoțit pe nunțiul papal Commendone în Polonia, și a avut prilejul să asculte din propria lui gură o versiune înflorită a aventurii din Moldova. Ea a fost păstrată de el aproape neschimbată în descrierea retragerii din Moldova în octombrie 1563, înfățișată ca o mare izbîndă personală, ca un fel de reeditare a vestitelor isprăvi din antichitate. Îndemnurile retorice ale lui Laski, gesturile sale eroice, grandelocvența aspirînd la sublim apar pe planul întîi și ocupă toată scena. Confruntarea acestui fragment din biografia lui Despot inspirată de Laski cu relatarea anonimului latin din Perugia, identificat cu Alessandro Guagnini, participant la acea retragere, precum și cu cea a anonimului italian privitor la Despot, scoate în evidență partea de invenție din reconstituirea schițată de vanitosul tovarăș de aventuri al lui Despot. În sfîrșit o versiune încă și mai romanțată, datorată traducătorului polon al Cronicii Sarmației a lui Al. Guagnini, și redată în anexa volumului de față, alături de fragmentul din biografia lui Graziani, face trecerea de la înjghebarea dintîi a textului inițial la forma ultimă în care a fost integrat acest incident în cronica lui Ureche. Desigur că o critică a izvoarelor va trebui să explice și unele apropieri dintre versiunile inspirate de Laski și textul lui Sommer, redactat probabil prin 1570 și publicat tocmai în 1587 de către

Petrus Albini. Nu este exclus ca fostul secretar al lui Despot, ajuns apoi biograful său, să fi rămas mai departe în atingere cu Laski, pentru care nutrea o simpatie și o considerație deosebită, manifestate la începutul lui 1563, în elegiile a VII-a *ad Georgium de Revelles* și a VIII-a referitoare amîndouă la ruptura acestuia cu Despot.

Dar izvorul cel mai revelator despre Despot nu este *Viața* scrisă de Sommer, socotită a fi cea mai veridică și mai serioasă biografie a sa, ci corespondența obscură, confuză și haotică a agentului habsburgic trimis de regele Maximilian pentru a ține contactul cu noul domn al Moldovei, instaurat prin acțiunea patronată de curtea de la Praga, și pentru a informa cancelaria regală de situația și intențiile domnului moldovean și mai ales de ecourile venite de la Poartă în legătură cu evenimentele din Orientul Apropiat. Publicată într-o formă defectuoasă în colecția *Documentelor Hurmuzaki*, ea a rămas aproape nefolosită de istorici, cu excepția lui N. Iorga care a urmărit de aproape firul său în paginile capitolului din *Istoria Românilor*... (vol. V), consacrate lui Despot. Chiar din primul raport, întocmit mai metodic ca răspuns la un chestionar dat, se afirmă una din caracteristicile acestor relații, și anume, în primul rînd, o tendință a autorului de a se face purtătorul de cuvînt al domnului, transmițînd mai departe taleq-uale informațiile sugerate sau dictate de acesta. Uneori precizează că repetă chiar cuvintele rostite de Despot, dar de cele mai multe ori lasă impresia că ar fi vorba de constatări sau judecăți proprii. O altă trăsătură care se vădește chiar de la început este confuzia pe care o face constant între *popor* și tîrgoveții sași, și mai apoi armeni, ale căror sentimente pentru Despot le subliniază cu tot dinadinsul. Nepotrivirea este evidentă, căci în chestionarul la care se referă e vorba de *„dragostea și aplecarea poporului față de domn"*, iar în răspunsul său, el afirmă că acesta e drag și iubit de *„toți mai ales de cei din neamul sașilor."* În sfîrșit atitudinea sa față de boieri este una de îndoială sau chiar de bănuială: *„căci ei nu se dau pe față, și niciodată nu au fost cu credință față de nici un voievod al lor."* De aceea stăruie în, tot cursul corespondenței sale pentru sprijinirea angajărilor de mercenari unguri destinați gărzii domnului. Așadar reazemul acestuia nu ar fi trebuit căutat în realitate decît în străjerii străini (unguri) ce aveau să fie tocmiți în număr cît mai mare, și în tîrgoveții orașelor de preferință neortodocși (sași, armeni etc.). Poporul în adevăratul înțeles al cuvîntului, nu apare în rapoartele lui, dar totuși poate fi întrezărit în scena atacării și uciderii boierului Andreica, fostul stolnic al lui Lăpușneanu, cînd însă e desemnat vag, doar ca „mulțimea" aflată de față la acea faptă, fără a fi în stare să se împotrivească cu cuvîntul sau cu gestul la cele petrecute sub ochii săi. Cum tot acolo este vorba și de „glasul poporului" care cere moartea pentru victima acelui atac al mercenarilor domnului, și chiar *„o moarte sîngeroasă și pentru mulți alții"*, adică pentru mulți alți boieri, este evident că acel „glas al poporu-

lui" nu avea nimic de-a face cu *mulțimea* asistînd încremenită la acea scenă, și că avem aici dovada deosebirii esențiale dintre poporul adevărat — adică acea „mulțime" amorfă și neorganizată, surprinsă de acțiunea fulgerătoare desfășurată în fața sa — și așa-zisul „popor", adică tîrgoveții organizați pe meșteșuguri sau pe comunități religioase, putînd oricînd fi mobilizați pentru o demonstrație ca aceea descrisă în raportul din mai 1562. O particularitate vrednică de semnalat mai este și omiterea, voluntară sau întîmplătoare, a unor informații pe care le deținea autorul raportului respectiv în momentul întocmirii sale. De pildă atunci cînd descrie primirea trimisului turc, care avusese loc cu puțin înainte de propria sa sosire, el trece sub tăcere porunca Porții către domn de a-și lichida trupele străine, cu excepția doar a unui număr limitat (300) de soldați unguri afectați gărzii personale a domnului. Din context rezultă că el știa de această injoncțiune. De altminteri se poate deduce acest lucru chiar din propria sa frază: „. . . îndată ce a plecat trimisul sultanului au fost sloboziți pușcașii lui Roussel . . ." Felul acesta eliptic de a se achita de misiunea sa pune la grea încercare curiozitatea de astăzi a cercetătorilor, după ce l-a scos din fire și pe adresantul rapoartelor, regele Maximilian de Habsburg. Uneori mai surprindem și o mărturisire destul de neașteptată. După mai multe informații de natură variată, deodată autorul revine la declarații mai vechi și exclamînd în chipul cel mai firesc: „A, eram să uit de aceasta!", introduce în chip de adaos o știre de cel mai viu interes, de pildă întrebarea făcută de sultan domnului cum că *„ar vrea să știe în ce chip a risipit comorile lui Alexandru găsite de el . . ."* Este desigur greu de admis că o asemenea întrebare ar fi putut fi dată uitării. Și totuși acest lucru a trebuit să se întîmple destul de des. Vom cita de pildă informația din raportul din 6 iunie 1562 cu privire la încoronarea lui Despot cu o coroană de aur la Suceava, în ziua de Sf. Gheorghe. Dar în raportul în care povestește întîmplările din momentul acela nu spune nici un cuvînt despre acest fapt, ca și cum nici nu s-ar fi petrecut (Este vrednic de adăugat că în cronica armenilor din Camenița se vorbește de o încoronare a lui Despot la 15 august 1562 cînd ar fi luat și titlul de rege!). În șirul veștilor trimise apar goluri uneori voite, dar alteori fără nici un motiv plauzibil. Și aceeași gîndire confuză introduce apoi, în cuprinsul unei fraze care dezvoltă o idee anume, o serie de paranteze intempestive care întrerup șirul firesc și întunecă sensul întregii fraze. Și cînd aceste paranteze mai sînt și intercalări explicative ale autorului introduse într-o frază care redă în formă indirectă o întrebare sau o declarație a altcuiva, rezultatul este de-a dreptul amețitor. Aceste eclipse și supraîncărcări ale textului alternează cu o regularitate care îngăduie bănuiala că nu decurg atît dintr-un defect de exprimare, cît din unul de gîndire.

Așadar reconstituirea deosebit de anevoioasă a diferitelor momente rămîne în sarcina cercetătorului care trebuie să rezolve cu acele elemente elip-

tice o serie de necunoscute. Va trebui deci să înţeleagă de ce vestea unui atentat împotriva domnului încercat de un oarecare „husărel" din escorta sa i-a înspăimîntat atît de mult pe boieri, şi de ce patru mari boieri au şi fost trimişi de îndată la Hotin spre a fi întemniţaţi acolo de Albert Laski. Şi, tot astfel, să stabilească o legătură între descoperirea, în Moldova, a unui agent al lui Lăpuşneanu şi soarta altor trei boieri „iertaţi" la stăruinţa boierilor din divan, dar trimişi totuşi în temniţă la Suceava unde vor fi curînd executaţi. Şi va mai trebui fireşte, din deducţii în deducţii, ca această situaţie să fie legată de apariţia „glasului poporului", întîi la Vaslui apoi la Suceava, cerînd moartea boierilor (probabil aceiaşi boieri abia trimişi acolo), osîndiţi în taină de domn şi răpuşi în văzul tuturor la acel „glas" chemat să răsune într-o zi de sărbătoare între o procesiune bisericească şi o încoronare solemnă după un scenariu întocmit de domn. În sfîrşit, se va putea trage concluzia că acel „glas al poporului", care nu apare decît în rapoartele lui Belsius din 19 aprilie şi 4 mai, era menit să se substituie încuviinţării divanului la uciderea boierilor, încuviinţare care — precum s-a văzut — i-a fost refuzată domnului o dată ce boierii divanului au obţinut „iertarea" celor vizaţi de domn.

Atitudinea lui Belsius faţă de boieri oferă două variante. Sau îi socoteşte în bloc drept duşmani ai regimului şi ai domnului, neputînd fi ţinuţi în frîu decît de garda de mercenari străini, şi umblînd să-l otrăvească şi pe el pentru amestecul său în redactarea scrisorii domneşti către Laski, prilejuită de trimiterea boierilor proscrişi la Hotin în paza acestuia, sau — cînd e vorba de marii boieri din divan — îi caracterizează individual după criterii proprii ca urmare a sugestiei lui Despot de a obţine pentru ei din partea curţii de la Praga mici daruri menite să-i îndulcească, însoţite şi de cîte o scrisoare care să-i lege definitiv de cauza creştinilor. Toată scena convorbirii dintre Despot şi trimisul lui Maximilian e parcă împrumutată dintr-o comedie. Propunerea domnului pare mai degrabă o abilitate pentru a produce o diversiune, dar agentul habsburgic o ia în serios şi construieşte pe ea un întreg plan care, amplificat mai tîrziu, trebuia în mintea lui să lege de Habsburgi nu numai Moldova, dar şi Ţara Românească. Între cei doi interlocutori din iatacul domnesc se stabileşte parcă un fel de complicitate pînă şi în folosirea unor expresii comune amîndurora, ca cea de pildă de *ignoti* aplicată boierilor din divan, adică tocmai celor din partida domnului. Acest termen este luat aci desigur într-un sens mai mult dispreţuitor. Domnul îl foloseşte pentru a scoate în evidenţă efectul unei atare măguliri regeşti, adresată unor necunoscuţi, destinaţi să rămînă şi mai departe tot necunoscuţi, inapţi să poată capta vreodată atenţia lumii civilizate. Termenul îi pare atît de potrivit agentului, încît îl adoptă definitiv pentru a desemna pe boieri. Nu este lipsită de savoare nici propunerea pe care o înaintează el regelui pornind de la schema întocmită de domn. Boierii numiţi de acesta

sînt gratificaţi pe rînd cu cîte o apreciere ironică, iar obiectele desemnate pentru fiecare sînt reduse simţitor, dintr-un spirit de zeloasă economie. Astfel, mitropolitul şi episcopii, pentru care Despot indicase cîte un orologiu şi un damasc negru, vor fi cinstiţi prea destul şi numai cu orologiul şi fără damasc! Într-alt raport asistăm din culise alături de agent la o şedinţă a divanului într-o chestiune extrem de dificilă privind atitudinea pe care avea să o ia domnul faţă de răscoala secuilor. Din felul cum e înfăţişată scena ar rezulta că hotărîrea din urmă era chibzuită împreună de domn şi Laski, în prezenţa şi cu participarea agentului, şi înfăţişată apoi pro forma boierilor din divan. Textul este destul de eliptic. Se vede încă că domnul caută să lase impresia că se ţine de deliberările divanului. De altminteri şi în cazul lui Schreiber, arestat de Despot în ianuarie 1563 şi trimis prizonier Porţii ca pretins agent al lui Maximilian, el a procedat tot la adăpostul unor hotărîri încuviinţate de divan. Relatarea întregii pricini, care se datoreşte aceluiaşi Belsius, chiar cînd împrumută la 8 ianuarie 1563 identitatea lui Martin Literatul, este inclusă în volumul de faţă şi poate fi confruntată cu propriile declaraţii ale victimei. Cu acest prilej constatăm o denaturare voită a faptelor, şi chiar o falsificare a lor, inspirată mai întîi de Despot (care *dictează chiar el personal* un post-scriptum destinat să dea o întorsătură mai convingătoare motivării acelei arestări), apoi impusă chiar de propria-i justificare în care datele şi succesiunea reală a faptelor sînt intervertite într-o relaţie recapitulativă avînd rostul a integra în versiunea nouă elementele fictive evocate în post-scriptum. Asemenea intervertiri de date mai întîlnim şi în relaţia foarte amplă, din 6 iunie 1562, cînd se recurge de asemenea la datele unui jurnal invocat de Belsius pentru a împlini o lacună mult prea mare din corespondenţa din Moldova atribuită unor cauze nu tocmai convingătoare. Şi acum expunerea se caracterizează prin salturi înapoi la diferite date care nu concordă cu cele ale rapoartelor din datele respective sau ale altor documente din acele momente. Această reconstituire *post-factum* trebuia să prezinte o relatare coerentă şi continuă a unei acţiuni enigmatice şi contradictorii, explicînd poate şi tăcerea agentului din acel răstimp. Aşadar în chipul acesta e înfăţişată şi chemarea la oaste a tuturor forţelor din Moldova îndreptate spre graniţa Transilvaniei, în timp ce se ţin lanţ soliile lui Despot către Ioan Sigismund Zápolya. Şi agentul îşi mărturiseşte nedumerirea. Este vorba oare de o acţiune destinată a veni în ajutorul acestuia, potrivit injoncţiunii sultanului, sau dimpotrivă de a folosi răscoala saşilor şi a secuilor pentru a pătrunde în Transilvania urmărind scopuri proprii? Sau, mai simplu, este vorba de o acţiune *pentru* sau *contra* Habsburgilor? În realitate răspunsul nu ar fi putut veni decît din Ungaria unde încăierările dintre turci şi unguri au părut un moment că ar oferi un prilej favorabil pentru o acţiune combinată între Despot şi Habsburgi. De aceea trebuiau îndemnaţi şi secuii care, pierzînd orice

nădejde, se adresau lui Despot cerîndu-i să mijlocească o împăcare a lor cu Ioan Sigismund — ca ei să stăruie dimpotrivă în rezistența lor. Și asistăm din nou la o demonstrație a duplicității lui Despot care, după ce le-a comunicat secuilor răspunsul său în sensul stabilit cu divanul și le-a dat și slobozire de plecare într-o audiență publică, îi mai vede în taină înainte de plecarea lor în zori de zi și le dă alte asigurări și alte instrucții.

Dar toate abilitățile sînt dejucate de efectele încheierii armistițiului dintre turci și Habsburgi care duce la lichidarea întregului plan, la anihilarea veleităților de rezistență ale secuilor și la slobozirea forțelor din Moldova. Schimbarea liniei politice a Habsburgilor comunicată lui Despot de noul agent Martin Literatul, trimis în locul lui Belsius, impunea o revizuire a țelurilor și a mijloacelor lui Despot, care se va traduce printr-o serie de măsuri noi: o încercare de a-și cîștiga adeziunea poporului luînd parte la ceremonia religioasă a Bobotezei spre marele necaz al lui Sommer, martor înăcrit al acelei scene, o alta de a-și dobîndi merite față de sultan prin dovezile unui zel exemplar manifestat pe de o parte prin trimiterea la Poartă a lui Schreiber — înfățișat drept agent a lui Maximilian însărcinat să-l atragă pe Despot într-o acțiune militară — pe de altă parte prin reluarea Hotinului din mîinile lui Laski, potrivit poruncilor turcești. Toate aceste demersuri culminînd cu ruptura cu Laski pot fi urmărite în relațiile celor doi agenți habsburgici redate în volumul de față. Epilogul aventurii lui Despot e păstrat în declarațiile mercenarilor unguri de la Suceava date cu prilejul anchetei care avea de scop stabilirea răspunderii pentru fapta lor condamnabilă de a-l fi predat în mîna dușmanilor săi. Dar cu acest prilej accentul cade mai degrabă pe înșelarea speranțelor lor de a-și fi putut căra cu ei prada bogată din Suceava conform unor făgăduieli nețiunte în seamă, și numai în rîndul al doilea se căiesc și se leapădă de trădarea față de stăpînul lor.

Dacă, părăsind narațiunea diverselor incidente sau conjuncturi redate separat în rapoarte și declarații, vom căuta o judecată de ansamblu asupra evenimentelor după săvîrșirea lor, și chiar după o perioadă de decantare și limpezire, vom afla în opera lui I. Sommer o interpretare a materialului informativ, mai mult în sensul lămuririi unei personalități decît în cel al desfășurării unui proces istoric. În volumul de față au fost cuprinse mai ales acele informații și judecăți care corespund intervalului șederii sale în Moldova. Amănunt poate nebăgat în seamă pînă acum, atitudinea lui Sommer față de Despot e departe de a fi unitară. În Elegiile sale se constată perfecta sa adeziune și solidaritate cu domnul. Chiar cînd condamnă deposedarea lui Laski, el nu admite o acțiune dușmănoasă a acestuia împotriva lui Despot și a Moldovei. Criticarea manifestărilor religioase ortodoxe ale domnului sau rezervele manifestate de poet față de niște inițiative mai vechi —

ca de pildă, adoptarea de către domn în actele oficiale a numelui de Ioan în loc de Iacob — nu zdruncină legătura trainică dintre el şi stăpînul său. Acesta întruchipează speranţele şi aspiraţiile sale. Acţiunea răsculaţilor este condamnată. Sommer are conştiinţa că şi Despot, şi el, luptă pentru aceeaşi cauză a unui stat creat anume pentru punerea în aplicare, de către oameni luminaţi veniţi de pretutindeni, a principiilor reformei religioase, dar nu la întîmplare, ci în forme bine cristalizate. El dedică două dintre elegiile sale cele mai semnificative episcopului reformat Lusinski, a cărui moarte o plînge şi o pune pe seama moldovenilor! Mai tîrziu avea să-l acuze de ipocrizie sau să-i atribuie o mare şi nepermisă naivitate. El închină elegii şi altor pesonaje din jurul lui Despot, ca acelui Demetrius pe care apoi îl va arăta în culori nefavorabile. Dar aci observăm o schimbare în însăşi înţelegerea figurii principale. Sub chipul eroului apare aventurierul. Pornirile sublime se rezolvă în grandomanie, gesturile nobile ascund manevre meschine împotriva foştilor colaboratori cînd aceştia se despart de el, chiar fără gînduri ostile. Domnul creează mituri absurde privind ascendenţa sau vocaţia sa, (de pildă apariţia celor trei îngeri oferindu-i trei coroane). În sfîrşit, el pune la cale uciderea unui negustor bogat chemat anume la Suceava cu avuţiile sale pentru a-l moşteni! Paginile cu trăsături negative alternează cu porţiuni întregi scrise într-un sens favorabil lui Despot. Uneori surprindem, după o apreciere elogioasă o critică aspră infirmînd prima apreciere. Concluzia care se impune e aceea că avem de-a face cu două atitudini din două momente deosebite: primul moment se confundă cu perioada încheierii ciclului elegiilor, celălalt coincide cu apropierea lui Sommer de Ioan Sigismund Zápolya, duşmanul victorios al lui Despot. Evoluţia politică, religioasă şi morală a lui Sommer a cunoscut mai multe etape în drumul său spre formule tot mai absolute ale unui extremism chinuitor. De fiecare dată se lepăda de vechile credinţe şi vechile legături, aderînd la noi crezuri pe care avea să le depăşească la rîndul lor. „Viaţa" lui Despot reprezintă o confruntare a două asemenea stări. Peste cristalizarea în spirit favorabil se aşterne bănuiala şi dezamăgirea unei noi faze de demistificare. În felul acesta biografia lui Despot capătă o dimensiune nouă. Dedicată lui Iacob Paleologul — rătăcitor şi el prin ţările noastre, unde a poposit o clipă în Ţara Românească şi ceva mai mult în Transilvania — biografia lui Despot nu a fost publicată decît după moartea lui Sommer. Ne putem întreba dacă el ar fi lăsat-o să apară în starea aceasta ambiguă sau ar mai fi revenit încă o dată asupra ei.

Dacă biografia lui Despot ne oferă fenomenul rar al unei opere construită pe planuri suprapuse care restituie mişcarea timpului aşa cum imaginile combinate ale celor doi ochi redau relieful volumelor, nu întîlnim nimic asemănător în cele două descrieri ale Transilvaniei distanţate puţin în timp, datorate mercenarului italian Giovan Andrea Gromo, comandantul

trupelor italiene din garda lui Ioan Sigismund Zápolya. Acesta se afla la Alba Iulia în anul 1564, adică un an după pieirea lui Despot. E trimis în Italia de către stăpînul său într-o misiune destul de misterioasă care se prelungeşte în mod ciudat, dînd prilej repetării în numeroase variante, tot mai prelucrate, a descrierii iniţiale. Scopul lor continua să fie acelaşi: întocmirea unui prospect cît mai îmbietor cu privire la bogăţiile Transilvaniei şi la situaţia ei privilegiată de cetate naturală, mai întărită încă în numeroase puncte strategice de către generalul Castaldo în timpul ocupaţiei Transilvaniei de armatele habsburgice. Aceste argumente concrete trebuiau să-i deschidă principelui Ioan Sigismund Zápolya calea spre o alianţă politică şi matrimonială, care să-l scoată din impasul unei situaţii paradoxale. Despuiat de turci care îşi însuşiseră cea mai mare parte a moştenirii sale, el era totuşi ocrotitul lor contra Habsburgilor, ca principe al Transilvaniei. Fiu de rege (al Ungariei) contestat de Habsburgi dar recunoscut de sultan, i se tăgăduia acum şi titlul de principe al Transilvaniei pe care nici el nu voia să-l poarte, socotindu-l mai prejos de drepturile sale moştenite. Iar drepturile acestea fuseseră alienate prin compromisul de la Oradea, încheiat între cei doi rivali la coroana Ungariei, regatul urmînd să se unifice din nou la moartea lui Ioan Zápolya fără să se prevadă vreo abatere de la această clauză în eventualitatea naşterii unui moştenitor. Îndepărtarea sa din Transilvania în 1551 în folosul Habsburgilor şi reinstaurarea sa împotriva acestora, în 1556, prin turci îi sporiseră izolarea. Garanţia stabilităţii sale se întemeia numai pe făgăduiala lui Soliman rostită cu mai bine de douăzeci de ani în urmă. Şi moartea acestuia părea iminentă. Despot, aruncînd sorţii, îşi pusese nădejdea în ea şi fusese înşelat. Dar pentru Transilvania moartea sultanului putea însemna o anexare pură şi simplă la paşalîcul de la Buda. De aceea, ideea unei alianţe cît mai strînse cu o putere alta decît cea a turcilor părea singura cale mîntuitoare. O asemenea alianţă putea fi realizată cel mai bine printr-o legătură matrimonială. Dar pentru aceasta era nevoie de consimţămîntul Porţii, şi această încuviinţare cu greu s-ar fi putut dobîndi. Problema căsătoriei lui Ioan Sigismund preocupase pînă şi pe Alexandru Lăpuşneanu care îşi oferise propriile sugestii neluate în seamă de nimeni. Mai fusese vorba la un moment dat de o prinţesă din Franţa. Cancelarul Csaky încercase să ceară mîna unei arhiducese şi să ajungă astfel la o înţelegere cu coroana rivală. Pînă şi Wolf Schreiber, agentul baronului Ungnad trimis în Moldova pentru răspîndirea traducerilor textelor sacre, ajunsese în trecerea sa prin Transilvania să atace acest subiect, după cum reiese, dintr-o scrisoare îndreptată mai apoi de el din infernul închisorii San Paolo, din Constantinopol, către principe. Dar mai era o piedică serioasă. Principele care fusese crescut în religia catolică îmbrăţişase, în ultimii ani, unitarismul şi nu mai participa la ceremoniile bisericii romane. Se înţelege că acest punct fusese camuflat cu toată ingeniozitatea

în prospectele lui Gromo, începînd cu primul dintre ele adresat în mod indirect către papă. Se afirma că principele putea să asculte slujba, fără a-şi părăsi palatul care era legat cu biserica. Acel palat era de altminteri vechea reşedinţă a episcopului Transilvaniei, ocupată de regentă la stabilirea ei în Alba Iulia. De la moartea ultimului episcop ioanist, Statilius, în 1542, nu mai fusese numit un altul.

O altă grijă a zelosului Gromo fusese să stăruie asupra importanţei veniturilor şi posesiunilor principelui său, ale cărui stăpîniri le ducea pînă la graniţa ducatului de Oppeln (oferit de Habsburgi în schimbul Transilvaniei cu prilejul tranzacţiei forţate din 1551). În descrierea însăşi el urmăreşte mai ales trecerea în revistă a punctelor întărite sau susceptibile de lucrări de apărare şi bucurîndu-se de o situaţie strategică. El începe cu Banatul (cît mai rămăsese neocupat de turci) pe care îl numeşte Dacia cisalpină şi pe care îl cunoaşte în oarecare măsură, deşi întîlnim pe alocuri afirmaţii greşite sau chiar fanteziste şi o vădită uşurinţă în aprecieri. Transilvania propriu-zisă este tratată apoi ca o unitate aparte la care aveau eventual să fie adăugate celelalte frînturi ale Daciei antice, Moldova şi Ţara Românească spre a completa stăpînirile lui Ioan Sigismund (!), înfăţişat deci ca un viitor rege al Daciei. Tot astfel sporeşte numărul „naţiunilor“ din Transilvania, dînd acestui termen un sens etnic, nu politic, înglobînd printre aceste naţiuni şi numărul destul de mic de ostaşi poloni în slujba curţii de la Alba Iulia (!). Trebuia cu tot dinadinsul amplificată realitatea şi, bineînţeles, şi descrierea acestei realităţi. După prima descriere adresată indirect papii (prin 1565 după reîntoarcerea lui Gromo în Italia) urmează între 1566 şi 1567 o nouă prezentare sporită şi cu împrumuturi din *Chorographia Transilvaniei* a lui Reicherstorffer. Ba mai are şi ideea să adauge şi un rezumat după *Chorographia Moldovei* (avînd desigur la îndemînă ediţia din 1550 care le cuprindea pe amîndouă). Această nouă redactare e destinată anume „ducelui de Florenţa şi Siena“, rudă cu Ferdinand şi cu Maximilian, şi care probabil trebuia să mijlocească o apropiere cu aceştia şi cu tabăra creştină. Despre o altă descriere însoţind o ofertă făcută Sinioriei Veneţiei, avem doar mărturii indirecte.

Din cercetarea celor două texte publicate, pe care le redăm în traducere, omiţînd doar partea de umplutură, se desprinde o impresie stranie. Gromo oferă (!) viitoarei logodnice princiare un testament prin care principele i-ar asigura moştenirea Transilvaniei cu facultatea de a o putea transmite altui principe creştin! Gromo se oferea să o aleagă el pentru principe şi să aibă grijă ca ea să fie însoţită de preoţi catolici care să-l convertească! Cum se ştia că Ioan Sigismund suferea de accese violente de aşa-zise „colici“, dar în realitate de epilepsie, şi că una din aceste crize putea oricînd să-i fie fatală, toate aceste combinaţii capătă un caracter echivoc care parcă aduce

a impostură. Dar este evident că această ofertă, care ne pare azi fantastică, trebuie situată în contextul împrejurărilor neobişnuite amintite mai sus.

Dacă ar fi nevoie de un termen de comparaţie, s-ar putea invoca o altă ofertă de căsătorie, cel puţin tot atît de stranie, amintită de Lescalopier, căruia i-a oferit, în 1574, prilejul unei misiuni improvizate în Transilvania. Misiune tot atît de serioasă ca întreaga combinaţie a unei diplomaţii artificioase şi puerile puse în slujba unor mărunte socoteli ale curţii franceze, care înţelegea să răspundă la dorinţa principelui Transilvaniei Ştefan Báthory de a contracta o alianţă matrimonială în Franţa, oferindu-i pe o domnişoară de onoare a reginei mame, cunoscută prin frumuseţea şi succesele ei, care nu-l lăsaseră indiferent nici pe fiul preferat al reginei, motiv suficient pentru a se căuta îndepărtarea ei în modul cel mai avantajos cu putinţă. Ambasadorul mersese atît de departe, încît tratase şi cu marele vizir chestiunea consimţămîntului sultanului, şi acum profita de prezenţa lui Lescalopier venit în Turcia cu gîndul de a merge la Ierusalim, ca să-l însărcineze să-i însoţească pe delegaţii transilvăneni la curtea de la Alba Iulia. Însărcinarea lui Lescalopier acolo consta în a-l asigura pe principele Transilvaniei că mireasa care i se oferea avea toate calităţile şi virtuţile şi că regele cînd i se adresa o numea „Ma cousine“, ceea ce ar fi dus la concluzia că aparţinea familiei regale. De asemenea că această căsătorie ar fi primită cu o deosebită favoare de sultan şi de regii Franţei şi ai Poloniei. Misiunea lui la Bucureşti era încă şi mai ciudată. Căci el trebuia să-i ceară domnului să se îndure să restituie lui Albert Laski *cele două castele* ale acestuia pe care i le luase domnul! (Cele două castele erau de fapt cetatea Hotinului de la Nistru!). Şi trebuia să invoce recunoştinţa domnului pentru ajutorul primit de la oştile beglerbegului la intervenţia ambasadorului care vorbise în numele stăpînului său, regele Franţei, dar domnului trebuia să i se spună că intervenţia fusese dictată de regele Poloniei care cerea acum această restituire ca o favoare... etc.... Oferta domnişoarei de Châteauneuf este atestată de corespondenţa diplomatică purtată în acest moment de ambasador cu regele şi cu regina mamă. Ambasadorul, vorbind cu Lescalopier, se laudă cu artificiile folosite de el pentru a obţine consimţămîntul Porţii, tot astfel după cum îşi arogă meritul de a fi determinat intervenţia beglerbegului în favoarea lui Mircea Alexandru. Dar aceste adevărate scamatorii sînt dublate de o necunoaştere totală a împrejurărilor reale chiar şi ale celor mai elementare. Simpla posibilitate a unor confuzii, ca cele dintre Ţara Românească şi Moldova din cauza obiceiului polon de a numi pe aceasta din urmă Valahia şi pe cealaltă Multania (Muntenia), este destul de sugestivă. Dacă unele din aceste confuzii pot fi atribuite lui Lescalopier care redînd cuvintele ambasadorului le însoţeşte de explicatii proprii ce se confundă cu restul, rămîne totuşi faptul că ambasadorul l-a

însărcinat pe Lescalopier să-i ceară domnului Țării Românești cedarea Hotinului!

Tot astfel Lescalopier afirmă că Laski ar fi fost înștiințat urgent (la Paris cu curieri trimiși din Polonia) despre vacanța domniei Țării Românești (!) prin pretinsa moarte a domnului în lupta de la Jiliștea (7 aprilie 1574). Dar Laski l-a însoțit precum se știe pe Henric în Polonia, unde a și luat parte cu multă strălucire la serbările încoronării care au avut loc în capitala polonă la *19 februarie!* Cum putea deci trimite din Paris pe Michalowski cu acea cerere posterioară datei de 7 aprilie care e menționată de ambasador în raportul său din 8 mai 1574?

Jurnalul lui Lescalopier nu își menține forma inițială de itinerar îmbogățit de notații privind curiozitățile observate, oamenii întîlniți, incidentele din cursul călătoriei etc. Peste acest fond s-au așternut mai multe feluri de adaosuri, unele memorialistice (descrierea șederii sale la curtea din Alba Iulia, raporturile sale cu ministrul francez, Thomas le Normand etc.), altele de natură descriptivă istorică și arheologică, redactate ulterior, folosind pe tăcute lucrări publicate asupra Transilvaniei și în primul rînd *Chorographia* lui Reicherstorffer. Este foarte probabil că a cunoscut direct sau indirect inscripțiile din Transilvania publicate de Bongars în anexă la colecția de izvoare maghiare, publicată de el la Colonia, dar care au trebuit să circule și mai înainte printre cunoscuți și erudiți.

În dorința sa de a înfățișa un număr cît mai mare de inscripții romane, el le redă pe cele cuprinse de Reicherstorffer în lucrarea sa, unele dintre ele false iar altele doar pseudoinscripții pe *care pretinde că le-ar fi văzut cu ochii la Turda și care nu au existat niciodată.* Este vorba de niște pretinse cîntece ale legionarilor lui Traian, citate de Reicherstorffer care le însoțește de explicații proprii. Lescalopier redă drept inscripții atît aceste explicații, cît și textul pretinselor cîntece (vezi mai jos, pp. 440, 441).

În sfîrșit preocuparea de erudiție nu îl pune la adăpostul unor erori evidente, de pildă cu privire la orașul Cluj sau la cele 7 cetăți ale lui Carol cel Mare, care după înfrîngerea ungurilor „văzînd că se răsculau pe neașteptate a așezat o garnizoană de sași pentru a menține țara în ascultarea sa". Aceste rezerve față de adaosurile la jurnalul inițial nu trebuie să întunece interesul deosebit al informațiilor și descrierilor directe, ca cele, de pildă, ale metodelor folosite la Zlatna la spălarea aurului sau la exploatarea mercurului, precum și meritul însemnării precise a itinerarului prin Țara Românească și Transilvania.

Ultimele relații din volum evocă pătrunderea și instalarea iezuiților în Transilvania, folosind două posturi strategice pe care și le consolidează anume: colegiul iezuit de la Cluj și monopolul asupra educației copilului Sigismund Báthory. Această fază oferă prilejul unei descrieri a Transil-

vaniei, datorită vestitului Antonio Possevino care a fost prin Transilvania în primăvara anului 1583 (martie—aprilie).

Descrierea lui Possevino este o compilaţie din materiale împrumutate şi din mărturisiri memorialistice proprii vădind o mare mulţumire de sine. Din aceste împrumuturi recunoaştem în porţiunea pur descriptivă, şi de altminteri şi în cea arheologică, partea însemnată care îi revine lui Reicherstorffer. Pe acest prim fond au fost aşternute observaţiile şi confidenţele lui Possevino. Acest procedeu nemărturisit a găsit în al doilea editor al textului, Bascapé, în 1935 (primul fiind Veress, în 1913, cu un manuscris constituind o variantă mai recentă), un apărător subtil. Primul editor a ignorat cu totul această chestiune, şi cînd a dat de prima inscripţie, citată de Possevino (cartea I, cap. 2), a făcut o trimitere, nu la *Chorographia* de unde fusese împrumutată pe tăcute împreună cu alte inscripţii şi citate aflate la Reicherstorffer, ci la harta geografică a lui Lazius faţă de care, de altminteri, semnalează o deosebire de redare: *potest* în loc de *domet!* Tot astfel pretinsa apostrofă a legionarilor lui Traian *ubi eras Ramnusia* e atribuită unei inscripţii (!) (tot după Lazius), iar pretinsul cîntec al legionarilor romani *Nonne tibi dixi Decebale*... este atribuită, la rîndul său, *unei inscripţii lapidare* care ar fi fost consacrată Victoriei Auguste şi s-ar afla citată de mulţi autori (!). Problema împrumuturilor lui Possevino din Reicherstorffer nu apare decît în modul cel mai indirect la editorul al doilea (Bascapé), sub forma unor simple note incidentale adăugate în josul unei pagini din notiţa liminară, ca un corectiv sau, mai bine zis, ca o justificare a afirmaţiei că descrierea Transilvaniei datorată lui Possevino este prima în dată din descrierile acestei ţări, ignorîndu-se deci *Chorographia* Transilvaniei. În notă se aminteşte, în treacăt, de unele împrumuturi din *Chorographie*, socotindu-le însă într-o proporţie derizorie faţă de adaosurile şi dezvoltările autorului iezuit. Editorul se referă mai ales la cronicile ungare şi la vestitul *Tripartitum* al lui Verböczy, utilizate masiv de Possevino, pe lîngă contribuţia lui proprie referitoare la schiţa istoriei mai recente a Transilvaniei sub Ioan Sigismund Zápolya şi Ştefan Báthory, care este într-adevăr originală. Iar în altă notă sînt înşirate numele autorilor, precum şi titlurile lucrărilor folosite de compilator şi *arătate foarte conştiincios de el* (după cum relevă editorul). Dar din această listă în care sînt trecuţi mai ales autori ai antichităţii sau istorici aparţinînd altor veacuri (ca Bonfini), a fost omis cu tot dinadinsul autorul *Chorographiei*. Possevino se referă la el cînd declară că *greşesc acei care identifică vechiul „Zarmis"* (Sarmisegetuza) cu Alba Iulia care probabil că nici nu a existat în antichitate (!), dar se mulţumeşte cu această punere la punct generală *ferindu-se a-l numi*. Iar cînd îl numeşte, o singură dată, cu prilejul unei discuţii asupra provenienţei numelui de Iulia din numele compus Alba Iulia, îl citează sub forma de *Giorgio segretario di Ferdinando imperatore*, fără a

pomeni de *Chorographie* din care sînt reproduse de fapt şi opinia citată şi inscripţia pusă în discuţie. Această menţiune atît de aproximativă şi de sumară care este, şi totuşi nu este o citare, corespundea poate la una din acele manevre iezuite notate de însoţitorul lui Possevino (tot iezuit) încremenit de admiraţie în faţa ingeniozităţii, ba chiar a geniului, de-a dreptul divin, al acestuia de a crea impresii (false) prin reticenţe şi rezerve mintale, tăceri, implicaţii şi ambiguităţi. Norocul sau întîmplarea a vrut ca, alături de compoziţia vestitului Possevino — pe care acesta o vedea ca o realizare superlativă, depăşind tot ce se făcuse pînă atunci şi întrecînd şi propria sa lucrare din urmă — *De Moscovia*, înţeleasă ca înregistrarea unui triumf al bisericii prin el — să se păstreze şi relatarea călătoriei sale prin Transilvania scrisă din ordin superior de unul dintre însoţitorii săi, punînd la contribuţie pe alocuri şi propriile sale scrisori, unele dintre ele adevărate circulare către somităţile laice şi religioase, şi ca această confruntare să ofere o viziune uneori aproape caricaturală. Scrisă pentru a fi popularizată în circuitul închis al ordinului prin organul său „Annuae Litterae", un fel de buletin anual edificator, această dare de seamă oficială nu a fost însă inclusă în el, nepăstrîndu-se decît un fragment din ea şi anume cel care îl înfăţişa pe tînărul Sigismund Báthory, adevărată ilustrare a unui spirit îngeresc modelat de iezuiţi. Neincluderea aceasta se datoreşte desigur vetoului prepozitului general al Societăţii, Claudio Aquaviva, adversar necruţător al vedetismului manifestat cu prisosinţă de Possevino atît în Polonia, cît şi în cursul mediaţiei dintre regele Ştefan Báthory şi împăratul habsburgic Rudolf al II-lea. Iniţiativele personale şi accentuarea răsunătoare a rolului lui Possevino riscau să compromită Societatea. De aceea, în mod sistematic, noul general al iezuiţilor (ales în 1583) i-a închis calea în toate împrejurările, stăruind la papă să nu-i mai dea însărcinări diplomatice şi cenzurîndu-i opera, *Transilvania,* ale cărei ultime capitole referitoare la mediaţia din 1583—1584 şi la planul ingenios de convertire meşteşugită a ortodocşilor — adevărată scamatorie — dublat de cel al camuflării unor fortificaţii habsburgice în Transilvania sub aparenţa unei colonizări de italieni, erau socotite, pe drept cuvînt, ca nefiind de natură a înfrunta publicitatea tiparului. Possevino însă credea că dificultatea ar putea fi ocolită prin suprimarea unor rînduri şi unor nume, şi aci făcea o distincţie între numele unor catolici, care urmau să fie înlocuite în text cu litera N, şi numele ereticilor care aveau să fie menţinute. Dar Societatea nu s-a oprit la jumătăţi de măsură, şi *Transilvania* a rămas înmormîntată în arhivele sale — dar nu în mod inactiv, căci sugestiile sale din umbră au ajuns pînă la papă. S-ar părea că trebuie stabilită o legătură între denunţarea acţiunii eretice a lui Iacob Paleologul în Transilvania prin 1573—1575 şi arderea sa pe rug la Roma după ce fusese „iertat" chiar în cursul aceluiaşi an de papa Grigore al XIII-lea. Datele concordă perfect. La sfîrşitul lui mai 1584 *Comentariul*

despre Transilvania era în mîinile papii căruia îi amintea de trecutul vinovat al celui „iertat". Zece luni după aceea (22 martie 1585) avea loc sinistra ceremonie a arderii bătrînului cărturar. Ea se situează între primul manuscris al lui Possevino editat de Bascapé, în care e menţionată „iertarea" lui, şi al doilea editat de Veress în care e vorba de uciderea lui *„come più di una volta relapso"*.

Misiunea lui Possevino în Transilvania urmărea simultan două obiective: unul public de seducţie şi altul confidenţial de informare. Calitatea sa era dublă: de reprezentant al papii, şi de purtător de cuvînt al lui Ştefan Báthory. Ca atare, el îmbia nobilimea militară cu perspectiva scuturării jugului otoman, şi pe cea de la curte cu favoarea regelui, rămas şi mai departe arbitrul Transilvaniei, cerîndu-le bineînţeles în schimb, revenirea la catolicism. Se putea ajunge chiar la un compromis. Nobilii îşi ofereau copiii ca să fie instruiţi şi chiar convertiţi de iezuiţi (!), ei înşişi rămînînd însă mai departe în credinţa lor. Faţă de dregătorii saşi, bine ancoraţi în luteranismul lor, el juca o altă carte: aceea a mediaţiei sale între regele Poloniei şi împărat, în care accentul cădea pe acesta din urmă. Strecurarea acestei ştiri, aparent involuntară, trebuia să liniştească aprehensiunile trezite de venirea sa. El însuşi voia să se arate preocupat mai ales de probleme de istorie veche şi de arheologie privitoare la Transilvania, consultîndu-i pe eruditii saşi (de fapt, pastorii luterani) asupra unor interpretări proprii şi lăsînd a înţelege că şi discuţiile religioase s-ar putea purta în chipul cel mai liber şi prietenos ... etc. ... într-un viitor apropiat. Dar cu toate aceste subtile diplomaţii, Possevino nu a fost lăsat să se plimbe prin oraş pentru a nu-i observa prea de aproape fortificaţiile. Însă faţă de orăşenii din Cluj, susţinătorii dîrzi ai rezistenţei „ereticilor" la ofensiva iezuită, el recurge în cele din urmă la ameninţări deghizate cînd întîmpină obstrucţia lor la cedarea sau vînzarea unui loc pentru noul seminar ctitorit de regele Ştefan Báthory şi de papă şi care avea drept ţel convertirea în masă a „ereticilor" din Transilvania, ca şi a ortodocşilor români din Transilvania şi Banat, datorită unui fel de sistem de vase comunicante cu seminarele din Polonia şi Livonia, îndreptate spre convertirea ortodocşilor moscoviţi. Acest sistem pare să fi fost inventat chiar de el. „Ar fi un act de mare providenţă şi caritate să fie sustraşi unii tineri români legăturilor cu părinţii lor, fie sub pretextul unei tocmiri în slujbă *(o sotto pretesto di servidori),* ceea ce vor face unii laici buni [devotaţi iezuiţilor] pentru a nu le da de bănuit, fie în orice alt mod. Aceia ar fi apoi trimişi la Vilna sau în alte seminarii, de unde ar veni în locul lor, unii buni ruteni la seminarul din Transilvania. Ceea ce ar face că nici aceştia să nu poată fi uşor abătuţi din cale de către popi, adică de către preoţii din Rusia, sau de către părinţii lor, şi nici românii de către preoţii lor sau de către părinţii lor. Şi aceştia (o dată convertiţi) vor putea apoi să se consacre cîştigării (la catolicism) a părinţilor şi cunoscuţilor

lor . . .". Dar aceste planuri mai ocolite nu fuseseră supuse asentimentului regelui care la prima ocazie protestează contra ideii trimiterii la Cluj a unor ruteni străini de Transilvania. Acţiunea concretă a lui Possevino s-a limitat de fapt la întocmirea regulei pentru noul seminar şi la obţinerea cu greu a unui local declarat ulterior de către Possevino insuficient şi insalubru. Dar încercarea de a forţa mîna regelui cerîndu-i una dintre fostele mănăstiri din Cluj intrată în stăpînirea „ereticilor" şi pe care Possevino pusese ochii la trecerea sa pe acolo, nu întîmpină decît un refuz cam tăios şi o punere la punct destul de drastică. Mortalitatea din acel seminar nu se datora clădirii insalubre, ci regimului de înfometare domnind acolo (Veress, *Báthory István Erdélyi Fejedelem és Lengyel Király Levelezése*, Cluj 1944, II, p. 259, scrisorile din 29 decembrie 1583 şi 7 ianuarie 1584). Acţiunea de informare a lui Possevino e ilustrată de corespondenţa sa, precum şi de dările de seamă către rege din 6 martie şi către papă din 12 aprilie 1583 care se caracterizează, şi una şi alta, printr-un optimism total, socotind dovezile de cinstire cu care fusese primit ca semne ale unei realităţi concrete, de la care porneşte la elaborarea unor planuri vaste. Adresîndu-se acestuia din urmă el îi declară că folosind Transilvania papalitatea va putea să edifice *„un grande corridore nell'Asia"*. Un rol însemnat revenea românilor „Şi apoi vecină şi lipită de Transilvania este Valahia care se întinde pînă la Marea Neagră şi în care mi-au afirmat persoane cunoscătoare şi nobile că sînt vreo 40 de mii de sate care plătesc 60 000 de ducaţi drept tribut anual turcilor. Şi toate aceste rămăşiţe ale anticii colonii romane mai păstrează pînă în ziua de azi limba noastră <în formă> coruptă, numesc pe sanctitatea Voastră Părinte *(Padre)* şi sînt creştini după ritul grec, dar cum sînt ignoranţi, ei nu ar întîmpina aceeaşi greutate la îmbrăţişarea catolicismului pe care o au grecii, mai ales că pînă acuma au rămas fără învăţătură şi într-o situaţie umilă *(depressi)*, deşi arată în înfăţişare şi în fapte un spirit şi o judecată de italieni".

Încă de acum se conturează ideea unei călătorii în Moldova şi Ţara Românească, pe care o aflăm în două variante: a) proiectul schiţat în iulie 1583 la Cracovia după sugestia regelui care i-a şi fixat itinerarul limitat la Moldova şi Transilvania. Din secuime avea să fie pornită o acţiune de propagandă în Moldova. În acest scop el trebuia să pună a fi tipărite cărţi în limba valahă! Din ţara secuilor avea să meargă de-a dreptul în Ţara Făgăraşului, posesiune personală a regelui, să refacă biserica şi să împlînte din nou credinţa catolică, lucru „cu atît mai îmbucurător pentru Ţara Românească, cu cît este chiar în hotar cu aceasta". „Şi apoi a zis (regele) că ar fi bine să se abată prin cele două oraşe (!) *numite unul Corona şi celălalt Braşov* (!), mergînd apoi să stea 30—40 de zile pe lîngă tînărul principe pentru ca *sub pretextul altor treburi* să ţină în respect pe dregătorii eretici ai Transilvaniei, aflători atunci în slujbă, şi de asemenea să se ocupe de

închegarea unei tipografii catolice şi de actele pregătitoare pentru reînfiinţarea episcopiei Transilvaniei" (Veress, *Acta et Ep.*, I, pp. 287—288).

A doua variantă, ceva mai tîrzie: b) prevedea o călătorie clandestină în Moldova şi Ţara Românească deghizat ca negustor şi ducînd celor doi domni: Petru Şchiopul şi Petru Cercel daruri din partea papii (obiecte de pietate de o valoare nu prea mare). El trebuia să fie însoţit şi de un medic raguzan cunoscut şi preţuit de aceştia şi avînd toate calităţile unui bun agent al iezuiţilor.

Este interesant de observat că revelaţia posibilităţilor oferite de elementul românesc politicii de expansiune a catolicismului, şi care determină viziunea de ansamblu din scrisoarea către papă din 12 aprilie 1583, în care îi recomandă grija Transilvaniei „această nouă Indie", este posterioară plecării sale din Transilvania, aşa cum reiese dintr-o comparaţie cu darea de seamă către rege (din 6 martie 1583), în care sînt înfăţişate diversele etape ale drumului pînă la Alba Iulia şi constatările făcute în Transilvania. Descrierile conţinute în diferitele sale scrisori au fost folosite apoi de el în *Comentariul despre Transilvania*, precum şi de „însoţitorul" său în relatarea destinată organului iezuit „Annuae Litterae". Pasajul despre români din epistola către papă (12 aprilie 1583) nu va fi cuprins în *Comentariu*, dar va apare puţin modificat în relatarea „însoţitorului" cînd pomeneşte de satul de români de pe valea Crişului, străbătut de Possevino la ieşirea sa din Transilvania, menţiune corespunzînd oarecum aceleia a satului Negreni din *Chorographia Transilvaniei*, care introduce şi ea o caracterizare (destul de neexactă de altminteri) a românilor.

Possevino mai avusese şi însărcinarea specială din partea regelui de a constata *de visu* situaţia oraşului şi cetăţii Satu Mare, revendicată de acesta de la împărat ca făcînd parte din bunurile feudale ale Báthoreştilor cotropite de împăratul Maximilian al II-lea. În scrisoarea sa din 6 martie 1583 se află o relatare a primirii sale de către locţiitorul comandantului militar habsburgic, precum şi o descriere a poziţiei şi a stării acestui oraş. Sînt atinse în treacăt două puncte în legătură cu negocierile în curs: Possevino dezminte veştile aflate de la un ostaş al regelui pornit în grabă spre acesta ca să-i raporteze despre întărirea garnizoanei şi a armamentului şi despre aprovizionările extraordinare care ar fi fost făcute chiar atunci în previziunea unei acţiuni îndreptate împotriva acestei cetăţi, şi totodată el arată primejdia care ar rezulta pentru creştini din demantelarea cetăţii, condiţie impusă în eventualitatea restituirii sale regelui. Acest pasaj, care nu a fost cuprins de Possevino sau de „însoţitorul" sau în vreun alt text, a fost anexat de noi *Comentariului*. O altă inspecţie făcută pentru rege a fost aceea a locului socotit cel mai favorabil pentru instalarea unei colonii de italieni catolici cu rosturi multiple: 1) de punct de sprijin pentru catolici; 2) de

centru pilduitor de hărnicie pentru locuitori; 3) în sfîrşit, de cetate camuflată contra turcilor. Această cercetare e relatată şi în corespondenţa sa, şi în Comentariul despre Transilvania. Ideea însă nu a căpătat nici un început de realizare.

Dar o chestiune absentă din preocupările sale este tocmai realitatea pe care o avea sub ochi, dar pe care nu o vedea şi nu voia s-o vadă, anume criza internă a colegiului. În mai toate domeniile domneau haosul şi dezbinarea. Echipa de iezuiţi venită din Polonia în frunte cu rectorul Wuyek era denunţată vehement de iezuitul maghiar Ştefan Szántó, indignat de abuzurile şi debandada din administraţia colegiului. La rîndul său Wuyek insinua în rapoartele sale că părintele Ştefan indispunea pe „eretici" prin invectivele sale, că nu dovedea ascultare, ci dimpotrivă, că prea adesea îşi pleca urechea plîngerilor nejustificate ale iobagilor care ofereau argumente duşmanilor Societăţii. Tratamentul iobagilor era într-adevăr subiectul principal al dialogului angajat indirect între cei doi iezuiţi, care îşi trimiteau simultan rapoartele lor contradictorii noului prepozit general al ordinului, Claudio Aquaviva. Departe de atmosfera idilică a dragostei emoţionante a iobagilor de pe moşiile colegiului pentru bunii părinţi iezuiţi, se vede cum, amăgiţi o clipă, ei se depărtează din nou de propagandiştii catolicismului, declaraţi de ei mai neomenoşi chiar decît turcii. Supuşi la vexaţiuni de tot felul, batjocuri, înjurături şi palme, ciomăgeli şi strîngere în butuci, ei sînt transformaţi în argaţi şi slugi de casă, fără ca măcar să fie hrăniţi cînd sînt puşi la muncă. O parte dintre ei, aşa-zişii libertini scutiţi de unele sarcini, constituiau un fel de gardă a rectorului, care în grandomania sa nu circula decît într-o trăsură cu patru cai şi escortat de aceşti pretorieni. De altminteri rectorul e mai interesat de creşterea cailor decît de o gospodărire raţională a bunurilor obţinute de la regele Poloniei. El introduce în colegiu lumea dinafară, dă ospeţe chiar în zilele de post unor eretici influenţi şi transformă locaşul iezuiţilor într-un fel de han. Faţă de iobagi el împrumută spiritul şi metodele apăsătoare din Polonia. Şi în contrast cu acest spirit de tiranie meschină şi nemiloasă se afirmă flagrant debandada, îmbuibarea şi risipa dinăuntrul colegiului. Cînd vine în inspecţie Vizitatorul ordinului sau părintele Provincial, se iau măsuri de camuflare a regimului obişnuit sub unul aparent de sobrietate şi disciplină. Un prilej de scandal şi desconsiderare e oferit şi de personalul ajutător, aşa-zişii „coadjutori" trimişi din Polonia. Sînt dezvăluite furturile din colegiu, scandalurile şi chefurile nocturne prin oraş, încăierările unora dintre aceştia. Scandaluri de altă natură, mai grave, şi atingînd chiar pe unii dintre părinţi, apar şi în corespondenţa ferită de orice spirit polemic a pionierului iezuiţilor din Transilvania Ioan Leleszi.

Acest dialog paralel urmează în mod perseverent mai mulţi ani în şir. Uneori scrisorile opuse sînt scrise la 3—4 zile una de alta şi trimise probabil prin acelaşi curier. Astfel raportului lui Szánto din 22 august 1581

în care e denunţat furtul din colegiu, îi corespunde acel al rectorului Wuyek din 18 august care minimalizînd faptul săvîrşit de un „coadjutor" novice se arată destul de indispus de toată „tragedia" stîrnită în această privinţă („tragedie" în sensul de: mult zgomot pentru nimic, întrucît toate lucrurile furate au putut fi recuperate!). Faptul în sine nu trezeşte nici o îngrijorare deosebită. Dar, ascuţindu-şi pana, el strecoară la primul prilej o frază cu tîlc. „Ar fi nevoie de mulţi lucrători <în via Domnului> şi mai ales de un bun predictor, căci *părintele Ştefan Szántó indispune mult <pe ascultători> prin invectivele sale contra ereticilor*". Iar mai departe vorbind de situaţia spirituală din colegiu, el o găseşte nesatisfăcătoare, căci *unii nu păşesc drept pe calea ascultării „chiar dintre aceia care sînt socotiţi <adevărate> coloane <ale bisericii>*. În sfîrşit după ce mai aminteşte de unii *aliqui scandalosi non quidem graviter*, declară că ar fi nevoie de mutarea unor persoane, pentru care măsură ar fi necesară venirea Provincialului din Polonia. Probabil că ar fi sperat cu acel prilej să poată obţine şi îndepărtarea lui Szántó. Dar confirmarea acuzaţiilor aduse de acesta vine chiar din propria sa mărturisire de credinţă din 1 septembrie 1581. „Ţăranii sînt tari de grumaz (*durae cervicis)* şi nici nu sînt destul de ascultători şi (aşadar) trebuie ţinuţi în frîu, căci altfel ne-ar dispreţui pentru modul umil în care purcede societatea... *Ei ar trebui guvernaţi cu o vargă de fier, ca odinioară de către nobili*". Şi el se întreabă: Ce trebuie făcut? Oare aceste moşii trebuie să fie închiriate sau date în arendă unor laici? Dar atunci ar fi secătuite *(desolarentur)* şi ţăranii ar fi împilaţi (!). Oare trebuie să fie exploatate totuşi de noi? Dar atunci ar fi nevoie de un vechil ungur cu cap care să aibă grija moşiilor şi a veniturilor şi să ştie cum e cu socoteală să umbli cu ţăranii *(et sciret prudenter* [adică nu sentimental] *tractare subditorum animos)*. Altminteri ţăranii se vor semeţi şi noi vom avea puţin folos de pe urma moşiilor. *Mai ales că nu lipsesc unii dintre ai noştri mai puţin pricepuţi care pleacă uşor urechea la plîngerile ţăranilor şi le dau de îndată crezare deşi nu li s-a încredinţat nici o sarcină în această privinţă*" (şi aici e o aluzie vădită la criticile lui Szántó).

Şirul de abuzuri, opresiuni şi nedreptăţi culminează cu fapta strigătoare la cer din 7 octombrie 1582: executarea sălbatică după o parodie de proces a doi ciobani români osîndiţi de iezuiţi fără nici o dovadă de vinovăţie, deşi pînă la ultima lor suflare, şi în tot timpul căznirii lor şi tragerii în ţeapă, şi-au strigat nevinovăţia pentru fapta ce li se atribuia. Nedreptate monstruoasă care a răspîndit în spiritele tuturor teama unei răzbunări dumnezeieşti (scrisoarea din 19 octombrie 1582).

La venirea lui Possevino la Cluj (martie 1583) Szántó încearcă în zadar să capteze un moment atenţia acestuia îndreptată spre probleme majore de politică şi diplomaţie, şi neputîndu-i expune situaţia prin viu grai, îi rezumă noaptea, în timpul său de odihnă, într-un memoriu cuprinzător şi sobru

punctele reclamaţiilor anterioare. Dar degeaba se ostenea Szántó să arate în scris cele ce nu voise să le audă interlocutorul său. Acesta mergînd îndată după aceea de la Cluj la Alba Iulia, la curtea principelui, îl ia cu el şi pe rector, neprecupeţindu-i dovezile de încredere. Cam tot aşa procedaseră şi Provincialul şi Vizitatorul la venirea lor cu puţin înainte. Şi totul a rămas deocamdată neschimbat. Lăsînd deoparte situaţia concretă a colegiului, Possevino s-a putut cufunda în elaborarea mai mult teoretică a regulii viitorului seminar iezuit din Cluj.

Szántó se mai întreba cum de nu le ajungeau iezuiţilor pentru întreţinerea lor veniturile posesiunilor dăruite de principe şi de rege, şi cum mai puteau pretinde şi alte posesiuni. Este interesant de observat că Wuyek încă din vremea principelui Cristofor Báthory împinsese atît de departe cererile de noi fonduri pentru colegiu, încît reuşise un moment să descurajeze pînă şi zelul religios al acestuia. Darurile principelui sînt primite cu o nerăbdare manifestă de a le vedea completate de altele aşteptate ca un drept. Totodată cînd iezuitul italian Ludovic Odescalchi e lovit de boală (10 aprilie 1581) şi zace de atunci paralizat, povară pentru sine şi pentru societate, iar medicii după încercarea unor leacuri zadarnice stăruiau pentru trimiterea sa la Cracovia, rectorul nu pune în cumpănă decît gîndul cheltuielii şi a perturbării schemei de funcţionare a colegiului, deoarece ar trebui să trimită cu el cel puţin doi fraţi care să-i poarte de grijă şi care împreună cu bolnavul ar trebui hrăniţi la Cracovia pe socoteala colegiului. Lucrul e înfăţişat mai puţin brutal. Doctorii înşişi au declarat boala veche şi incurabilă (!). La Cracovia nu e colegiu, ci doar o rezidenţă unde iezuiţii stau destul de strîmtoraţi (*anguste et incommode*) şi în sfîrşit rectorul se teme de oboseala drumului chiar pentru bolnav, care ar putea muri pe drum fiind foarte slăbit şi încercat de o fierbinţeală continuă (*et febrim ethicam continuam habere dicatur*). De altminteri rectorul nu ar putea face nimic fără avizul Provincialului! (scrisoarea rectorului din 18 august 1581; vezi însă şi cea a lui Szántó din 22 august: *Verum non fuit rectoris voluntas ut eo mitteretur*). Dar după un an şi mai bine, în februarie-martie 1583, cînd vine Possevino în Transilvania, îl află zăcînd la Şimleu şi tot aşteptînd să fie transportat la Cracovia!

Pe lîngă obsesia banilor se manifestă şi aceea a puterii. Rectorul pretinde să obţină un loc, poate chiar două, în Dieta Transilvaniei ca urmaş al abaţilor de Cluj-Mănăştur de odinioară, care ocupau locul al doilea după episcopul de Alba Iulia! Şi aceasta într-un moment cînd Dieta tocmai limitase oficial la 1 mai 1581 posibilităţile de extindere ale catolicismului. Bineînţeles această pretenţie era înfăţişată ca un mod de a veni în ajutorul principelui! După ce l-a consultat şi pe Leleszi (!), el îşi expune ideea principelui Cristofor care, fireşte, o găseşte neoportună. Nu trebuia încercat nimic în acea clipă cînd dispoziţia spiritelor era atît de contrară iezuiţilor. Dar rectorul nu se lasă, ci se adresează mai sus, după moartea principelui scri-

indu-i prepozitului general Aquaviva ca acesta să facă o propunere în acest sens regelui (!) sub forma unei consultări. Iată şi argumentarea sa „Măcar că nu este în vederile Societăţii ca să se amestece în asemenea chestiuni laice, totuşi în *India* [!] şi în alte locuri lucrul a fost îngăduit cu încuviinţarea superiorilor în treburi nu mai puţin importante ca acestea... Dacă nu s-ar pretinde acest drept acum, s-ar pierde pe totdeauna... Acuma e momentul cînd se va obţine deplina stăpînire a acestor bunuri. Adunările Dietei au loc de două ori pe an, pe la Sf. Gheorghe la începutul lui mai [!], şi pe la Sf. Luca în octombrie, şi ele se ţin fie la Alba Iulia unde este rezidenţa iezuiţilor şi va fi poate în curînd şi un colegiu, sau chiar la Cluj, sau la Turda la o depărtare de două mile. Aşadar nu va fi un lucru împovărător [pentru iezuiţi]. La această Dietă nu vin numai nobili, ci şi reprezentanţi ai oraşelor săseşti, adică un număr de fruntaşi din fiecare din acele oraşe...“

Nu ştim în ce măsură trebuie acceptată afirmaţia unei consultări cu I. Leleszi care se arată în general mult mai prudent. Rolul său ca pionier al iezuiţilor în Transilvania (1579) şi ca duhovnic al principelui Cristofor (pe care l-a asistat la moarte, obţinînd de la el, la cererea dregătorilor lui şi un testament in extremis, din care nu fuseseră omişi nici iezuiţii), apoi ca educator intransigent al tînărului principe Sigismund, nu se oglindeşte îndeajuns în scrisorile sale, unde apar pe planul întîi preocupări minore. Acest om destul de cumsecade, care ţinea în respect şi pe senatorii toţi eretici, înclinaţi a se teme de el ştiindu-l în corespondenţă cu Ştefan Báthory, se temea, la rîndul său de mutrele bucătarului de la curte, care îşi manifesta sentimentele eretice, servind părintelui numai carne în zilele de post, şi aceasta în modul cel mai ofensator! Problema aceasta ocupă o bună parte din corespondenţa cu organele Societăţii pînă să obţină să i se trimită un „coadjutor“, adică un fel de bucătar şi econom luat din sînul ordinului. Mai apoi traversează o adevărată criză de descurajare în faţa situaţiei tulburi din sînul nucleului iezuit din Transilvania, într-un moment cînd se vede şi el lovit de boală, ca şi Odescalchi şi alţi iezuiţi „paralizaţi“ de reumatisme, şi deodată cuprins de un fel de frenezie e gata să blesteme ceasul cînd a intrat în Societate şi cînd a pus piciorul în Transilvania, nemaidorind cu patimă decît să poată pleca într-o ţară mai caldă pentru a-şi căuta de sănătate (iunie 1585).

Prozelitismul iezuiţilor se îndreaptă în primul rînd spre succese concrete preţuite după un criteriu cantitativ, Dacă exceptăm grija duhovnicească pentru unele feţe mai însemnate, în primul rînd principele şi apoi diversele măriri care trebuiau captate prin toate mijloacele, ceea ce contează e numărul. Chiar regele îndreaptă atenţia ordinului asupra cîştigării nobililor, al căror vot este hotărîtor în Dietă. Este o adevărată contabilitate de suflete întocmită pe unităţi geografice — de pildă un sat sau o regiune — sau pe intervale de timp: de pildă un răstimp dat. Ba se mai doreşte fierbinte obţi-

nerea unor noi dăruiri de sate pentru colegiu, pentru că iobagii, fiind siliţi să urmeze religia stăpînilor lor, se sporeau astfel contingentele de credincioşi. Dar aceste numărători erau formale. Szántó arată că iobagii colegiului, convertiţi la început, au părăsit scîrbiţi confesiunea unor stăpîni atît de neomenoşi. Dar ei continuau să fie consideraţi tot drept catolici de către drămuitorii lor. Alteori asistăm la conversiuni determinate de presiuni sau ameninţări fie precise, fie mai puţin definite. Ostaşii italieni de la curte care părăsiseră biserica romană — fie categoric şi făţiş, fie tacit, sau care pur şi simplu fără a se fi despărţit de ea încetaseră practicarea riturilor ei în formele stabilite, din cauza condiţiilor politice şi religioase ale Transilvaniei sub Ioan Sigismund Zápolya — erau acum somaţi să se declare catolici sau necatolici, cu toate consecinţele unei asemenea alegeri la eventuala lor reîntoarcere în Italia. Şi se mai putea întrevedea şi o altă scadenţă chiar în Transilvania dacă ofensiva catolică avea să biruie aici. Dar înainte de a se pronunţa, ei vor să ştie la ce pot să se aştepte în cazul apropierii lor de catolici. Vor mai fi oare urmăriţi pentru atitudinea lor anterioară conversiunii? Chiar unul dintre iezuiţii italieni ai colegiului, slujind alternativ şi la Alba Iulia, cere instrucţiuni şi lămuriri Provincialului din Polonia, pentru ca să ştie ce asigurări poate să le dea, ei rămînînd deocamdată în expectativă.

Mai promiţător părea succesul în rîndul elevilor colegiului. Iezuitul italian Ludovic Odescalchi descrie cu însufleţire impresia produsă de procesiunea acestora întorcîndu-se de la pădure în duminica Floriilor cu braţele încărcate de ramuri verzi pentru altar şi cîntînd cîntece religioase. Dar tot din mărturia iezuiţilor aflăm că asemenea manifestări comportau şi un alt fel de acompaniament. O săptămînă după aceea, „în ziua de Paşti iobagii colegiului au ieşit din oraş împreună cu catolicii din Cluj, şi au mers pe cîmp în procesiune purtînd crucea pe care au luat-o din biserică şi cîntînd imnul *despre învierea Domnului* pînă la satul Baci după vechea datină, de unde s-au întors iar la biserică. *Erau vreo 400 la număr şi bine înarmaţi chiar cu bombarde*" (epistola rectorului Wuyek din 11 aprilie 1580, Veress, *op. cit.*, I, p. 104). Este evident că iobagii colegiului fuseseră mobilizaţi pentru acea demonstraţie şi desigur în modul cel mai categoric. Cum se proceda în asemenea împrejurări rezultă din cele arătate de Szántó în scrisoarea din 19 octombrie 1582, cu privire la iniţiativa magistrului de umanioare [părintele polon Petrus Szydlowski de 31 de ani] care, vrînd să pună să fie jucat de către şcolarii colegiului un „Dialog" al său, adică o scenă dialogată în felul celor care obişnuiau a fi reprezentate în colegiile iezuite, şi avînd nevoie de o figuraţie masivă, a poruncit cu de la sine putere prin slugile colegiului, fără asentimentul prealabil al rectorului „ca să iasă din fiecare din acele şase moşii (ale iezuiţilor) cîte 32 de oameni înarmaţi (!) care să *vină sub ameninţarea pierderii capului şi a pierderii tuturor bunurilor* (!) în satul cel mai apropiat, Mănăştur. Şi acest lucru îl făcea pentru a alege dintre ei pe cei mai buni

pentru dialogul său... De aci a ieşit un zvon că iezuiţii vor să pornească război civil contra oraşului sau contra vreunuia dintre nobili. De aceea oraşul a stat multă vreme în stare de alarmă, temîndu-se să nu fie vreun vicleşug la mijloc şi să intre şcolarii colegiului împreună cu ţăranii, şi nici nu i-au lăsat (pe şcolari) să intre decît după ce unii dintre mai marii oraşului au garantat că aceia nu vor provoca nici un tumult! Şi chiar şi în acea piesă de teatru au fost tirade atît de exagerate ale personajelor, atîta *zăngănit de arme şi sloboziri de bombarde*, încît s-ar fi crezut că nu se reprezintă o comedie sau un dialog compus de iezuiţi, ci un joc de-a războiul *(lusus armorum)* executat de soldaţi" (Veress, *op. cit.* I, p. 232). Singura deosebire dintre mobilizarea pentru Dialogul teatral şi cea pentru procesiunea religioasă a stat în scopul pentru care fuseseră făcute. Modalitatea lor a fost însă desigur una şi aceeaşi. Iobagul ştia că trebuia să se înfăţişeze la chemare, fie ce o fi.

Faţă de oraşul eretic, colegiul se considera ca o cetate într-o lume de duşmani, în mijlocul unui popor rău şi pervers (!) *(natione prava et perversa)*. De aceea cînd s-a produs furtul din colegiu toată grija iezuiţilor era ca să nu cadă cumva vinovatul în mîinile ereticilor care l-ar fi judecat şi spînzurat cu cea mai mare publicitate spre confuzia lor. Aşadar, s-au străduit să-l scoată din oraş noaptea, deghizat, pe furiş, înăbuşind toată acea întîmplare. Şi tot astfel, cînd un preot iezuit al colegiului cade în păcat şi dă prilej de scandal, un confrate al său se înfioară şi declară că dacă acela şi-ar fi pierdut credinţa ar fi fost desigur mult mai rău pentru el, dar pentru Societate ar fi fost hotărît mai bine (!) (Ibidem, II, p. 122). În această mărturisire se trădează o întreagă mentalitate. Se vede că nu poate fi vorba de o unitate sufletească între toţi, cînd în sînul conducerii erau dezbinări de principii şi antagonisme naţionale, iar între categoria părinţilor iezuiţi şi cea a „coadjutorilor" lor era o prăpastie de care ne dăm seama, citind una din listele din 1587 în care dintre opt asemenea fraţi, doi ştiu să citească, dar nu să scrie, iar trei nu ştiu nici să citească nici să scrie! Despre unul dintre ei se pretinde însă într-o listă anterioară (ianuarie 1584) că ar vorbi nu tocmai bine *(mediocriter)* latina (!) şi polona. În schimb, fiecare dintre ei are atribuţii variate. Dintre cei cu ştiinţă de carte unul era în 1587 bucătar, chelar *(dispensator)* şi grădinar, iar în timpul ciumei fusese şi sluga tuturor, şi gropar. Iar dintre cei care ştiau doar să citească unul e bucătar şi infirmier, celălalt croitor şi sacristan. În sfîrşit din ultima categorie de analfabeţi unul a fost brutar şi apoi a fost dat ca infirmier părintelui. I. Leleszi, altul este ajutor de bucătar, şi al treilea a fost bucătar şi ajutor de bucătar şi este acum *„credentiarius"* şi portar. Cînd din sînul iezuiţilor se vor desprinde doi părinţi care vor părăsi colegiul, oraşul va fi gata să-i primească cu braţele deschise pe aceşti „apostaţi". Dar acest lucru se va

produce în faza a doua a existenței colegiului, după rechemarea lui Wuyek din rectorat și încredințarea postului de la Oradea lui Szántó, deci după sfîrșitul anului 1583 care încheie volumul de față. În faza următoare culminînd cu ravagiile ciumei din vara anului 1586 și cu alungarea iezuiților din Transilvania, ca urmare a morții regelui Ștefan Báthory, susținătorul lor statornic, se vor mai accentua trăsături pe care le vedem de pe acum, de pildă: un fanatism strîmt întemeiat pe credința că iezuiții sînt ajutați de sus de o providență implacabilă și răzbunătoare împotriva dușmanilor ordinului (din care cauză trei dintre marii dregători eretici ai principelui Transilvaniei și-au înmormîntat în aceeași lună copiii lor) — dar și plină de îndurare pentru iezuiți, avînd grijă să strămute dintre cei vii pe soția eretică a principelui Cristofor cu vreo lună înaintea acestuia, simplificînd deci mult situația bunilor părinți. În aceeași ordine de idei regele Ștefan Báthory a ordonat deîndată ca să fie trimisă de la curte și bunica tînărului principe, eretică și ea, căreia i-a fost lăsată grija Griseldei, sora lui Sigismund, îndepărtată și ea de la curte. Destul de aproape de acest fanatism — care sub altă formă există tot atît de puternic și în tabăra eretică — înflorește superstiția, fie sub forma unor pilde edificatoare, îndemnînd la conversiune prin înfățișarea unor exemple îngrozitoare de pedepse dumnezeiești, fie sub o formă copilărească și folclorică a unui chirograf întocmit la îndemnul diavolului și care apare în raportul rectorului Wuyek din 12 aprilie 1581 (Veress, *op. cit.*, I. p. 124) în rubrica cifrelor contabilicești ale conversiunilor obținute. „În Mănăștur s-au împărtășit vreo 60 de oameni. Confesiuni generale au fost circa 50. Unul s-a mărturisit că a avut de doi ani o învoială cu diavolul de la care primea bani și căruia i se supusese printr-un act scris *(chyrographum)*, dar după spovedanie demonul i-a restituit „chirograful“ [!] și el îndată l-a și ars.“ Această manifestare supranaturală precum și altele ulterioare în slujba propagandei pentru noul calendar, împreună cu relatarea slobozirii de duhuri rele a unei femei din Mănăștur — care descria pe cei doi demoni întîlniți în cale ca fiind subțirei la trup, și cu înfățișarea și portul școlarilor colegiului — au fost comunicate mai departe și trecute în organul Societății „Annuae Litterae“, spre edificarea întregii Societăți.

Pentru cunoașterea împrejurărilor din Transilvania de prin anii 1580—1587, corespondența iezuiților din acest răstimp este mult mai revelatoare decît *Comentariul* lui Possevino, mozaic de materiale disparate combinate artificial într-un fel de fațadă barocă din care nu reținem pînă în cele din urmă decît contribuția proprie a autorului, în timp ce șirul succesiv și întretăierea simultană a diferitelor rapoarte redau realitatea văzută din mai multe direcții în curgerea vremii și după o optică diversă, condiție prețioasă pentru orice reconstituire valabilă. În centrul interesului nostru stau amănuntele pri-

vitoare la regimul iobagilor sub administrația iezuită, precum și la tratamentul special al românilor în procedura penală, așa cum e ilustrat prin sinistra parodie de judecată de la Cluj-Mănăștur din 3 octombrie 1582. Amîndouă aceste aspecte sînt scoase în evidență acum pentru prima oară.

Cît privește în general situația specială a românilor din Transilvania propriu-zisă și din așa-zisele Comitate exterioare (Banat, Crișana, Maramureș), trimitem la indicațiile noastre din *Introducerea generală* la întreaga serie de Călători (vol. I pp. XXXIV—XXXVII).

Vom sublinia pentru volumul de față unele constatări ale lui Gromo pentru Banat și Transilvania: orașele mari *(le terre grosse)* sînt locuite de unguri, dar satele sînt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, dar chiar și în Transilvania, îndeletnicirea românilor fiind să cultive pămîntul și să crească vite. „Ei duc un trai nenorocit... Ei sînt ca niște țărani ai celorlalte națiuni (!) Națiunea... românilor e răspîndită în toate părțile acestui stat. Toți românii se îndeletnicesc obișnuit cu munca cîmpului, atît pentru sine, cît și lucrînd ca muncitori pămînturile ungurilor și ale sașilor... Iar ungurii... cei mai mulți dintre ei își dau pămînturile lor românilor să li le lucreze în felul cum se obișnuiește în Italia cu *colonii*, și ei cu toții se socotesc ostași și cavaleri... Sașii de asemenea ...își lucrează pămînturile cu români și-i plătesc pe aceștia și pentru paza ogoarelor lor..." „Doar secuii preferă să-și lucreze pămîntul fie singuri fie cu țigani." Chiar de la început se vădește vitregia traiului românilor la oaste unde dovedesc o mare vitejie înnăscută și puterea de a *răbda orice osteneală*... ei nu au parte nici de arme cum se cade nici de o slujbă putîndu-le oferi vreo perspectivă de o viață mai bună. Căci „puțini fac slujbă printre ostașii călări, cea mai mare parte însă slujesc ca pedestrași". „Ei luptă așadar fie ca „trabanți" fie ca „haiduci" și „nu se tem de nici o primejdie".

„...Cei ce rămîn la vatră îndestulează zilnic orașele cu brînză, lapte, fructe și altele... La Zlatna... românii lucrează necontenit în minele de aur". Am văzut mai sus (p. X) care erau greutățile băieșilor români purtați pe drumuri pentru a-și valorifica rezultatul muncii lor îndîrjite. Despre unii nobili români este vorba fie în legătură cu Făgărașul, fie într-un pasaj al lui Possevino: „au totuși cîțiva nobili printre ei, dar nu cu atîta vază cum sînt nobilii unguri, și deși cîteodată se arată mai viteji la război decît ungurii, sînt totuși socotiți mai prejos cînd sînt răsplătiți de principe." Nici măcar credința lor religioasă nu era la adăpostul tiraniei stăpînilor lor. (vezi p. 567).

Trebuie să mai repetăm și aici cele arătate în Călători, vol. I despre pretinsa colonizare a lui Flaccus care ar fi dat numele de flaci sau vlaci valahilor! Pusă în circulație în secolul al XV-lea de vestitul erudit Aenea Silviu Piccolomini,

ajuns papă sub numele de Pius al II-lea această teorie a fost răspîndită în lumea largă de Cronica din Nürnberg de unde a luat-o şi Reicherstorffer. O punere la punct a fost făcută cu mult simţ critic de învăţatul Verancsics (vezi Călători I p. 393—431) dar textul acestuia a rămas inedit pînă în secolul al XVIII-lea. În volumul de faţă apar unele ecouri mai mult ori mai puţin fidele ale acestei concepţii greşite. Dacă Gromo care nu era cărturar pomeneşte vag de „o colonie romană ... adusă de Tiberiu (!) contra regelui Decebal", un jurist de formaţie italiană ca Lescalopier se mulţumea să împrumute pe tăcute de la Reicherstorffer atît mitul lui Flaccus cît şi pseudo inscripţiile copiate de-a gata de la el. În schimb aflăm la abatele Giulio Ruggiero o atitudine mai critică deşi nu dusă prea departe.

Ajunşi la capătul acestui volum e nevoie poate de unele sublinieri şi lămuriri privind partea de noutate adusă prin înfăţişarea materialului de faţă, precum şi gradul deosebit de interes manifestat în introducere pentru unii dintre martori în comparaţie cu ceilalţi. Noutatea constă în adîncirea analizei critice a textelor, ca de pildă cel al comisarilor habsburgici din Transilvania în 1552, mergînd dincolo de afirmaţiile autorilor, citind printre rînduri şi scoţînd la lumină intenţii sau reticenţe cu tîlc, ca cele de pildă în legătură cu presiunea exercitată asupra lor de generalul Castaldo. Aceeaşi urmărire de aproape a îngăduit o interpretare cu totul nouă atît a mărturiei lui I. Belsius, agentul habsburgic pe lîngă Despot în 1562, cît şi a evenimentelor şi situaţiei însăşi înfăţişate de acesta, ducînd la o reconsiderare a întregului material privitor la aventura din 1561—1563. Cu acest prilej s-a făcut un pas înainte şi în înţelegerea atitudinii lui Sommer si în atribuirea manuscrisului de la Perugia lui Alessandro Guagnini. Despre episodul Schreiber fusese vorba mai înainte într-un articol aparte. De asemenea a fost discutată valoarea documentară a relaţiilor lui Gromo şi a lui Lescalopier ajungînd la concluzii noi. În sfîrşit, mărturiile iezuite (*Comentariul* lui Possevino şi corespondenţa iezuită) au fost analizate pentru descoperirea unor stări materiale şi spirituale atît în mediul iezuit, cît şi în cel mai vast al Transilvaniei. Extrasele redate înfăţişează aspecte variate din intervalul 1580—1583 inclusiv, dată la care se încheie volumul nostru. Urmarea (1584—1587 inclusiv) aparţine volumului următor. Din cauza naturii materialului, unele dintre informaţii au fost folosite de-a dreptul în introducere fără a fi cuprinse printre extrasele din corpul volumului. Nu putem lungi această înşirare arătînd la fiecare în parte dintre relaţii progresele realizate. Lucrul reiese îndeajuns din respectivele notiţe introductive care, împreună cu aparatul critic însoţind textele, înfăţişează rezultatul din urmă al cercetărilor.

Cît priveşte faptul că în introducere am stăruit mai mult asupra anumitor grupuri de relaţii, fără a le trece în revistă pe fiecare în parte, el se

explică prin nevoia de a scoate în relief elementele de unitate, îndreptînd atenţia asupra unor momente sau împrejurări a căror acţiune rezumă şi prelungeşte stări revelatoare ale unor permanenţe ascunse. Lista tuturor „călătorilor“ va trebui căutată în tabla de materii. Dar nici acolo nu vom găsi numele unor participanţi activi la evenimentele descrise, ca de pildă acel Albert Laski a cărui prezenţă se manifestă în toate mărturiile privitoare la Despot, şi după aceea în frămîntările din Moldova din 1568, 1574 etc. El apare totuşi în volum ca erou principal al retragerii expediţiei din Moldova (octombrie 1563) povestită după propria sa versiune de către biograful lui Despot, Graziani, precum şi de către Guagnini, atît în manuscrisul anonim de la Perugia cît şi în versiunea amplificată polonă mai tîrzie, din care derivă apoi şi cronica lui Grigore Ureche. Mai trebuie explicată şi disproporţia aparentă dintre trecerea extrem de rapidă a lui Commendone şi Graziani în 1564 şi atenţia deosebită care li s-a acordat în notiţele introductive la relaţiile lor. Lucrul e vădit în privinţa lui Commendone. Dar dacă textul oferit de el este de un interes cu totul minor, în schimb rolul său ca reprezentant al Ligii Creştine în Polonia, de unde s-a amestecat şi în susţinerea lui Bogdan Lăpuşneanu este de o mare însemnătate iar intervenţia sa pentru pornirea unei noi căi comerciale polone pe *Nistru spre Cetatea Albă* şi apoi pe mare pînă la Veneţia, deşi fără sorţi de izbîndă, a avut totuşi un început de executare prin sondajele făcute în albia Nistrului de către un italian despre care mărturiseşte una dintre relaţii.

În anexă au fost distribuite un număr de relaţii indirecte de natură variată: [o operă de compilaţie, datorată lui Blaise Vigenère] un memoriu asupra resurselor Moldovei destinat papii, iscălit de abatele Ruggiero, două fragmente de scrisori ale contelui Ferrari aflat în oastea lui Castaldo din Transilvania şi raportînd de aici despre cruzimile lui Mircea Ciobanul în Ţara Românească, povestirea indirectă a retragerii din Moldova a lui Laski (amintită mai sus), în sfîrşit un fragment datorat lui G. Werner, colegul lui Bornemisza a cărui biografie se află împreună cu a acestuia în fruntea raportului comisarilor din 1552. Aşezarea fragmentului amintit despre *Minunatele ape ale Ungariei*, printre descrierile indirecte, deşi autorul apare în corpul volumului ca autor efectiv al anchetei asupra minelor din Transilvania, se datoreşte naturii acestui fragment de un caracter mai mult literar, şi dificultăţii de a-l înfăţişa alături de raportul amintit cu care nu are nici o contingenţă.

Am dori să mulţumim tuturor celor care au contribuit la acest volum, fie în prima fază a prelucrării materialului în cadrul Institutului de Istorie Nicolae Iorga, fie în această fază finală de reconsiderare, regrupare, completare şi pregătire pentru tipar a textului pe care îl înfăţişăm aici. Vom numi deci mai întîi pe cercetătorii de la Institutul de Istorie: Ş. Papacostea, L. Demény, I. Corfus, Marina Vlasiu, A. Armbruster pentru ajutorul lor

colegial asociindu-le şi pe cercetătorii de la alte instituţii care ne-au dat concursul lor preţios la ilustrarea volumului: O. Iliescu de la Cabinetul Numismatic al Academiei R. S. România, Corina Nicolescu de la Muzeul Naţional de Artă, Maria Ana Muzicescu de la Institutul de Studii sud-est europene, Ana Toşa Turdeanu de la Cabinetul Cartografic al Academiei. Tuturor le adresăm mulţumirile noastre.

Gîndul nostru se îndreaptă şi către cei care nu mai sînt printre noi: colaboratorul constant şi nepreţuit Ioan Totoiu şi colegul întotdeauna gata să răspundă solicitărilor noastre P. P. Panaitescu. Şi pe ei îi socotim prezenţi în lucrarea de faţă.

MARIA HOLBAN

PAUL SPELTACHER DIN HALLE

(? — după 1551)

*

Asupra lui Paul Speltacher din Halle, mercenar în oastea habsburgică din Transilvania de sub comanda generalului Castaldo, nu se cunosc date biografice; numai din poemul său tipărit la Nürnberg după 1551, rezultă că el a participat la lupta cu turcii de la cetatea Lipova, fiind strămutat apoi la Vinț, tocmai în momentul uciderii, la instigația imperialilor, a atotputernicului cardinal Gheorghe Martinuzzi (17 decembrie 1551). De altfel tot poemul lui Speltacher, cîntat de autor pentru prima oară la Biertan, după propriile-i afirmații, nu reprezintă decît o justificare a asasinării lui Martinuzzi, înfățișat ca un om fără de lege, partizan declarat al turcilor și vînzător al Transilvaniei, pe care urma, prin trădare, s-o predea Porții otomane. Poemul, sugerat probabil bardului mercenar de către unele personaje influente din jurul lui Castaldo, și-a găsit astfel o oportună difuzare datorită tipăririi sale la Nürnberg.

Această plachetă politică apărută sub titlul *Ein schön new lied vom zug auss Sibenbürgen, wie es iezt im sturm vor Lippa ergangen ist* a fost reeditată de R. von Liliencron în studiul său intitulat *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13 bis 16 Jahrhunderts*, vol. IV, Leipzig, 1869, sub nr. 592.

Neutilizat pînă în prezent în istoriografia noastră, poemul lui Speltacher apare acum pentru prima oară în traducere română.

UN CÎNTEC NOU ŞI FRUMOS DESPRE EXPEDIŢIA DIN TRANSILVANIA, AŞA CUM S-A ÎNTÎMPLAT ACUM ÎN IUREŞUL DIN FAŢA LIPOVEI[1]

sfîrşit. decembrie 1551

1. Ce vrem noi oare să facem? Vrem să facem lucrul cel mai bun pe care l-am învăţat, să cîntăm un cîntec nou despre expediţia în Ungaria. Dumnezeu să ne ajute să izdîndim.

2. Regele roman[2], de neam mare, ne-a ales un comandant, numit Andrei de Brandis, de viţă nobilă.

3. Domnul Andrei, cu sînge nobil, şi-a tocmit lefegii buni şi evlavioşi; îi duce din îndepărtata Germanie de sud[3] în adîncul Ungariei şi pînă în Transilvania.

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul publicat de R. v. Liliencron în: *Die historischen Volkslieder der Deutschen, vom 13 bis 16 Jh.*, IV, Leipzig, 1869, nr. 592: *Ein schön new lied vom zug aus Sibenbürgen, wie es iezt im sturm vor Lippa ergangen ist.*

[2] Ferdinand I de Habsburg.

[3] *Oberlande.*

4. Noi am trecut prin țara ungurilor întîmpinînd suferințe și necazuri, a trebuit să răbdăm mult de foame; un lefegiu îi zice celuilalt: „De aceasta ne vom plînge chiar lui Dumnezeu din cer".

5. Într-o luni[4] s-a întîmplat anume că se putea vedea cum lefegiii se îndreptau către Lipova unde se aflau turcii atît de puternici, care o cuceriseră de curînd.

6. Am ajuns în fața orașului Lipova; îndată comandantul nostru a fost de părere să ne facem tabără și am lucrat la întăritură zi și noapte; doar trebuie să spun adevărul!

7. De dimineață, de cum se crăpa de ziuă, se putea vedea cum se îndreaptă flintele către zidurile Lipovei. Noi trăgeam asupra lor din răsputeri, ceea ce a adus turcului mare jale.

8. Împușcăturile acestea au ținut pînă în ziua a treia cînd s-a sunat alarma; spaniolii[5] se avîntă peste deal dînd cei dintîi asaltul, dar mult nu au izbîndit.

9. Domnul Andrei de Brandis a condus și el pe germani <la atac> și mulți bărbați de vază și-au pierdut viața; de cei ce au pierit în fața Lipovei, să se îndure Dumnezeu și pe noi să ne miluiască.

10. Turcii cu săgețile[6] lor iuți trăgeau asupra noastră cu mare zor, așa încît părea că ninge cu săgeți. Archebuzierii noștri trăgeau de asemenea asupra lor, pentru ca să nu rămînă cu nimic datori.

11. O împușcătură urma după alta, comandantul nostru era în frunte, el nu voia să se dea bătut nici cînd: el striga: „pe aici, pe aici, dragi băieți, spre glorie vrem să tindem".

12. Archebuzierii și-au văzut răsplata: ei trăgeau <chiar> în oraș cu toată sîrguința și tot în același oraș se auzeau urlete și mare larmă la cîinii de turci.

13. Asaltul ține pînă pe la ora a patra, mulți turci sînt rău răniți, unii chiar răpuși; aceasta face ca ei să nu se poată împotrivi, ceea ce i-a mîhnit foarte mult.

14. Noi am izgonit dușmanii de pe șanțurile de apărare <și> am năvălit înăuntru cu întreaga armată; ceea ce a adus turcului mare jale <căci> a trebuit să vadă fîlfîind stindardele germane pe zidurile de la Lipova.

15. Se vedeau fanioanele pe ziduri, noi am izbîndit dînd asaltul fără prea mari pierderi; l-am învins pe dușman; nici un turc n-ar fi scăpat de acolo și de aceea s-a refugiat în castel.

16. Și cînd asaltul fusese aproape cîștigat, au venit ungurii încoace, aceștia au vrut să se bată vitejește: au forțat sipetele și pivnițele și au jefuit chiar voinicește.

[4] *erchtag* = luni, prima zi din săptămînă? sau prima zi din lună?
[5] din armata lui Castaldo.
[6] *Flitzenpfeil.*

17. Curînd după o zi au trebuit germanii să părăsească orașul, și aceasta este adevărul și nu este o minciună.

În ziua de marți[7] noi am intrat <în oraș> și vineri am ieșit din nou.

18. Ungurii și spaniolii aveau paza porților[8], așa încît bunii mercenari au fost nevoiți să stea în cîmp deschis; foame și frig am îndurat noi mult, căci eram aproape toți prost îmbrăcați.

19. Noi, germanii, trebuiam să dăm asalt și să dăm lupte, pe cînd ungurii și spaniolii prădau și jefuiau și s-au apucat să facă mare negustorie cu sare și vin și alte lucruri; și acum ascultați cum s-a întîmplat mai departe.

20. În Lipova se află o cetățuie; în jurul ei vîjîiau gloanțele și acest lucru a ținut trei săptămîni. Turcul era foarte descurajat, neavînd nici gloanțe pe care să le tragă, nici bucate pe care să le gătească.

21. Și cînd monahul[9] a aflat de nevoile lor, a trimis în castel carne, vin și pîine, punînd totodată să fie întrebați dacă ei ar vrea să predea castelul și dacă ar vrea să se retragă.

22. Turcii îndată ne-au răspuns că mai degrabă trebuie ei să-și afle mormîntul în castel decît să-l părăsească și decît să-și piardă tot ce au, chiar dacă i-ar costa viața.

23. Însă dacă ar fi lăsați să se retragă cu armele lor de apărare și cu averea lor, atunci ei ar fi gata să predea <castelul> și vor să se întoarcă acasă la ei și să-și mîntuie trupul și viața.

24. Acest lucru nu au vrut să-l facă germanii și „velșii"[10]; ei voiau să se lupte pentru coroana regală cu folos, dar și cu cinste; și îndată ce a aflat aceasta, monahul din chiar acea clipă a jinduit la el[11].

25. Dacă noi nu i-am lăsa să se retragă cu armele lor și cu tot ce au, atunci el nu vrea să mai zăbovească,[12] ci are de gînd să-și trimită oamenii săi de aici și el însuși să pornească.

26. Așadar germanii au putut prea bine să înțeleagă că trădătorul nu avea vreun gînd bun; eu însumi am auzit spunîndu-se adesea că ar fi trădat mult sînge creștin; și deci, ei au fost lăsați să se retragă.

27. Într-o sîmbătă s-a întîmplat aceasta, că se putea vedea cum pleacă turcii din castel în număr de 1 200, pe cînd noi trebuiam să stăm în ordine de bătaie, ceea ce ne-a făcut mare necaz.

28. Această faptă rămîne pe veci și pe întotdeauna o rușine cînd se va povesti în țările germane, anume că noi am împresurat un castel și am lăsat pe dușmani să plece pe jos și călare.

---

[7] În text: *phinstag*, desigur greșit, în loc de *dienstag* — marți.

[8] Adică stăteau în oraș în vreme ce germanii erau cantonați afară.

[9] Martinuzzi.

[10] Numire dată în general latinilor.

[11] La castel.

[12] Amenințare menită să justifice neintervenția mercenarilor germani.

29. Ştie Dumnezeu pe tronul său cel înalt, că nu poartă nici o vină la aceasta comandantul nostru ca şi bravii căpitani; ei cu drag i-ar fi întrecut pe ei şi în asalt, şi în lupte.

30. Ceata de germani era prea mică, de aceea au fost lăsaţi turcii să plece acasă; în monah nu se puteau încrede; iatagane avea el prea multe, pe acestea se şi bizuia.

31. Şi îndată ce turcul a plecat, monahul nu a mai aşteptat mult, pe oamenii săi i-a trimis acasă; nouă, germanilor, a vrut să ne dea tabere de iarnă, dracul să i-o răsplătească!

32. Trădătorul plănuise ca nici să nu mai ajungem în Germania, că turcului i-a scris să se înarmeze bine şi puternic şi să nu zăbovească mult.

33. Comandantul nostru ne-a pus să facem stînga împrejur: „Sănătate dragii mei buni lefegii, vrem să ne despărţim de Lipova". Am trecut prin zăpadă adîncă străbătînd pustiuri întinse.

34. Am mers peste şesul larg. Nu aveam nici haine şi nici bani, pînă ce am ajuns la Vinţul[13] de Jos; la Vinţ chiar în faţa castelului, am aflat veşti noi.

35. Am fost duşi cu toţii <să ne rînduim> în cerc; în centrul său stătea locotenentul colonel călare; o ştire nouă ne-a dat el atunci despre monahul trădător şi slugărimea lui.

36. El spune: „Luaţi seama la ce vă spun eu, monahul a fost răpus astăzi, şi chiar în această zi, aici la Vinţ în castel, sigur de tot de către signorul „Forlze"[14], şi astfel au fost răzbunaţi destui lefegii.

37. Călugărul s-a întrecut cu îndrăzneala, el voia să mănînce gustarea de dimineaţă la Alba Iulia: lingura i-a căzut însă din mînă şi atunci s-au bucurat mult bunii lefegii, lăudînd pe Dumnezeu cu urale.

38. Aceasta i-a mîniat pe slujtorii săi că acum şi-au pierdut pe tezaurarul[15] lor şi atunci se jeleau cu amar; şi peste tot locul unde stătea un ungur lîngă altul numai de monah vorbeau.

39. Deci îl laud pe Dumnezeu de pe tronul său înalt; el nu şi-a uitat pe ai săi niciodată, pe cei ce-l trezesc cu rugăciuni, el vrea să-i ajute şi să-i sprijine şi să-l dea de gol pe înşelător.

40. Aşa i s-a întîmplat omului fără de credinţă, de altfel el nu a făcut niciodată vreun bine, necuratul l-a orbit în aşa fel, încît nu a făcut niciodată nimic bun din tinereţea sa pînă la sfîrşitul său.

41. Luaţi seama că eu nu mint şi pentru ca să vă dovedesc adevărul: el a răpus pe mulţi germani, îndeletnicire de care el nu s-a săturat niciodată. El a vrut să predea şi Transilvania.

---

[13] Wintza.
[14] Sforza Pallavicini.
[15] Calitate deţinută de Martinuzzi.

42. În Transilvania mi-e cunoscut un oraş numit Sibiu, pe care de asemenea urma să-l primească turcul; în el se află mulţi lefegii buni şi spunînd aceasta eu nu mint.
43. Monahul plănuise ca să predea turcului acest oraş, în anul 1551, în ziua sfîntă a Crăciunului.
44. Monahul s-a întrecut cu îndrăzneala; cînd preoţii aveau să citească liturghia, el avea de gînd să deschidă poarta oraşului şi turcul avea să pătrundă în oraş şi să-i răpună în biserică.
45. Şi după ce s-ar fi întîmplat aceasta, ţineţi bine minte! voia să le dea în mîinile lor oraşul, voia să le dăruiască Transilvania ca un dar de Anul nou şi nu mai voia să o ceară îndărăt niciodată de la ei.
46. De aceea mulţumiţi necontenit lui Dumnezeu, îndurarea lui este mare, mult mai mare chiar decît luna şi soarele, el ne-a păzit de cîinele de turc şi de gurile înşelătoare.
47. Cel ce ne-a cîntat cîntecelul nou se numeşte Paul Speltacher din Halle; el l-a cîntat deschis: la Biertan în ţara Transilvaniei a răsunat pentru prima dată.[16]

---

[16] Tipărit la Nürnberg f. d. (după 1551).

EPISCOPUL PAUL BORNEMISZA

(? — după 1568)

*

Episcopul Paul Bornemisza, căruia i se dă greşit numele de Abstemius, de fapt traducerea latină a numelui de Bornemisza (nu bea vin), apare ca episcop de Veszprem în 1549. Curînd după ocuparea Transilvaniei de către imperiali va fi numit episcop al Transilvaniei. Rolul său trebuia să fie acelaşi cu cel atribuit în 1528 episcopului N. Gerendy, factotum, totodată tezaurar al regatului şi purtător de grijă al Transilvaniei. De astă dată însă atribuţiile financiare sînt împărţite între mai mulţi responsabili. Prezenţa generalului Castaldo îngrădea de asemenea autoritatea şi libertatea de acţiune a episcopului. În întocmirea raportului din primăvara anului 1552 rolul său nu apare prea în relief, cel puţin pentru partea privitoare la exploatările miniere. În instrucţiunile emanate mai apoi de Comisia pentru veniturile Transilvaniei, el ocupă un loc mai mult de prestigiu alături de voievozii Transilvaniei, în timp ce tehnicienii competenţi sînt reprezentaţi de membrii consultativi şi de administratorul suprem al veniturilor Transilvaniei. În primăvara anului 1553 este ascultat ca martor în procesul deschis la Sopron cu privire la uciderea lui Martinuzzi. Aşa-zisul proces trebuia să aducă o justificare a

asasinatului săvîrşit. Aşadar, toată cercetarea era axată pe *acuzaţiile ridicate împotriva victimei*. În timp ce Ferdinand de Habsburg se îngrijea în particular să capete absoluţiunea papală pentru uciderea unui cardinal — tratînd această chestiune în modul cel mai amabil şi confidenţial cu nunţiul apostolic Martinengo, care lua cunoştinţă de corespondenţa lui Martinuzzi precum şi de delaţiunile scrise împotriva acestuia, pe care aplica apoi o viză atestînd comunicarea lor — se adoptase calea aceastălaltă pentru exorcizarea în masă a sentimentului ciudat trezit de actul fioros de la Vinţul de Jos. Ca şi alte feţe bisericeşti sau laice din fruntea ţării, episcopul Bornemisza şi-a adus contribuţia sa la rechizitoriul împotriva „monahului". Mărturia sa, deşi făcută în spiritul arătat mai sus, dezvăluie totuşi unele aspecte reale ale mizeriei legate mai ales de construirea cetăţii Gherla. Situaţia precară a Transilvaniei nu i-a îngăduit o activitate proprie, nici ca păstor, nici ca administrator. Curînd avea să ia şi el calea exilului, un exil mai mult aparent, căci se situa la curtea Habsburgilor. În faţa valului ostil ridicat contra Habsburgilor în 1556, el adresează un S.O.S. primatului Ungariei Nicolaie Olahus şi palatinului Toma Nádasdy, cerînd să fie rechemat pentru a nu fi menit unei morţi eroice, prea puţin necesară. Rolul său era de episcop şi nu de castelan al cetăţilor episcopiei. El însuşi aştepta dezlegarea cerută în castelul Gilău, unde se afla împresurat de vreo trei luni, aşteptînd din zi în zi să fie bătute zidurile de nişte bombarde care nu apăruseră încă. Cariera sa ulterioară e lipsită de relief, deşi a fost episcop de Nitra şi chiar locotenent regal în 1568.

DECLARAŢIILE[1] SALE CA MARTOR ÎN PROCESUL[2] PENTRU UCIDEREA LUI GEORGE MARTINUZZI

... Şi mai ştiu că tot timpul cît a trăit a apăsat, a despuiat şi a pustiit în aşa hal toată Transilvania în toate colţurile sale cu felurite exacţiuni şi dări intolerabile, atît pe cap de locuitor, cît şi pe porţi, încît inventa fel de fel de pretexte şi de motive de exacţiuni şi jupuieli după spiritul său întotdeauna pornit spre rău... p. 54

... Şi am văzut locul unde a expirat: am văzut pe acel loc biserica pe jumătate distrusă care era mănăstirea fraţilor predicatori ai Sfîntului Dominic sau Augustin[3], prefăcută de el în cetăţuie[4] cu profanarea unui locaş sfînt. Am auzit acolo poporul plîngîndu-se de apăsările pe care le-a suferit

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, II/5, pp. 54—55.

[2] Procesul s-a desfăşurat la Şopron prin aprilie-mai 1553.

[3] *Fratrum predicatorum s. Dominici vel Augustini* (cum predicatorii sînt dominicani, nu se înţelege alternativa *vel* Augustini (?).

[4] *Fortalicium.*

aproape şase ani, pus la munca grea a clădirii acesteia, cu moartea multor oameni, şi bărbaţi şi femei, şi sărăcirea multora aduşi pînă la starea de cerşetori pe veci.

Şi am văzut cetatea Gherla[5] cu alt nume „cetatea nouă“ clădită de el din temelie pe o posesiune a episcopiei de Oradea în Transilvania după dărîmarea cetăţii dinainte, Unguraş[6], dar fără să fi fost terminată sau dusă munca pînă la capăt.

Şi am auzit şi aci şi prin tot locul de prin comitatele vecine, prin sate şi tîrguri, şi cetatea regală Dej suspinele ridicate pînă la stele ale celor ce se plîngeau de ce munci sînt împovăraţi nenorociţii de locuitori, fără deosebire de cei ai căror iobagi sînt, fie chiar şi ai coroanei în anii aceştia în care a fost începută construcţia acelei cetăţi de către însuşi fratele George. Cei din Dej[7] mai ales ziceau că au ajuns în cea mai grozavă sărăcie, şi noi am văzut cu ochii noştri acea cetate regească adusă la o stare de devastare aproape totală a locuitorilor şi a clădirilor sale.

p. 55 Şi am auzit multe, pretutindeni, de la nobilii cinstiţi despre judecăţile strîmbe // rostite de el în pricini judecătoreşti, în favoarea unor anumite persoane, şi uneori şi în folosul său propriu.

Şi mai ştiu că însuşi fratele George a profanat nişte posesiuni ale abaţiei de Cluj—Mănăştur din Transilvania şi le-a dăruit căpitanului trupelor sale, Paul Bank, în dauna bisericii sau abaţiei aceleia.

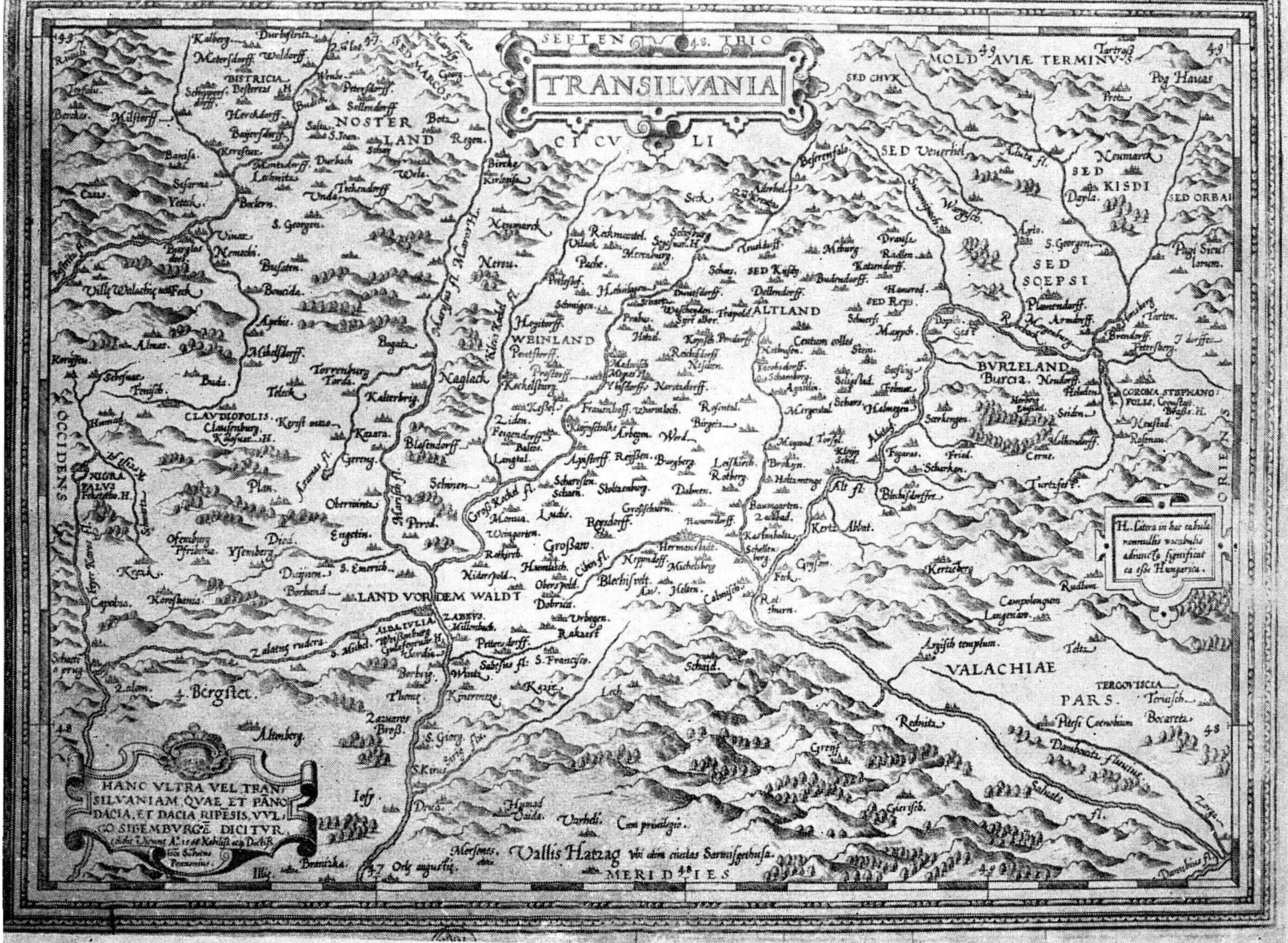
. . . Şi ştiu că el, după ce a scos pe regina Isabella din Transilvania împreună cu fiul ei, a ocupat din ambiţie episcopia Transilvaniei şi a deţinut pînă la moartea sa prepozitura din aceeaşi biserică, arhidiaconatul şi beneficiile mai grase după cheful său şi numai după propria sa autoritate.

Şi ştiu că el împotriva regulii ordinului său şi a statului a umblat după dregătoria nebisericească *(prophanum)* a voievodatului Transilvaniei şi s-a străduit să o obţină, şi că i-a adoptat şi titlul şi funcţia spre ruşinea şi batjocura vădită a tagmei sale.

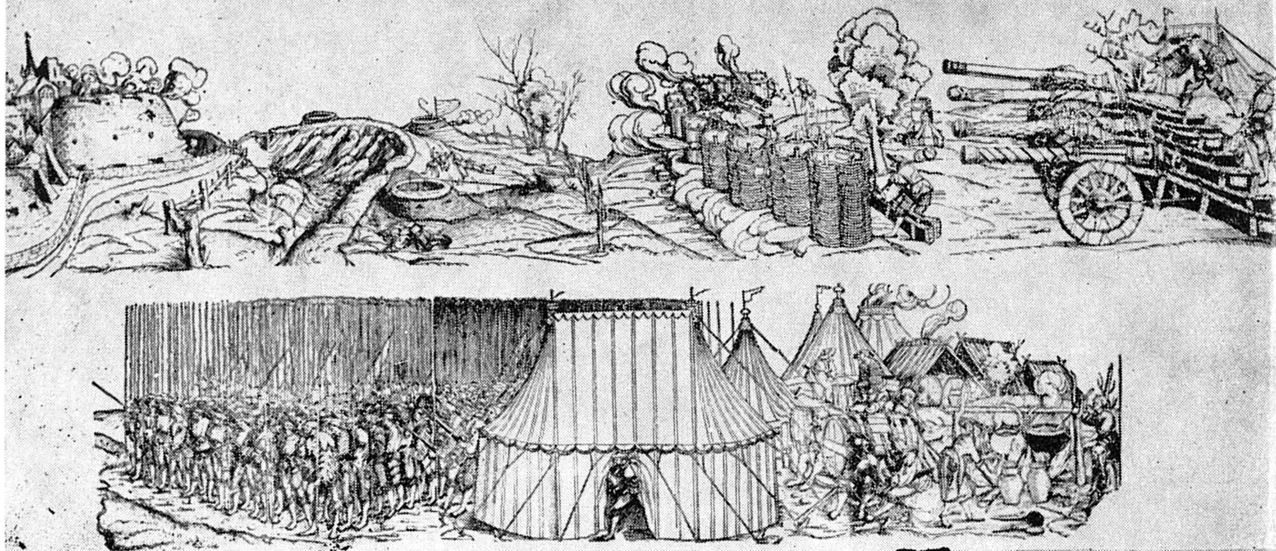
De asemenea ştiu că a pus să fie ucişi nişte secui, pe drept sau pe nedrept, nu ştiu . . .

---

[5] *Wyvar.*
[6] *Bolvanyas.*
[7] *Desientes.*

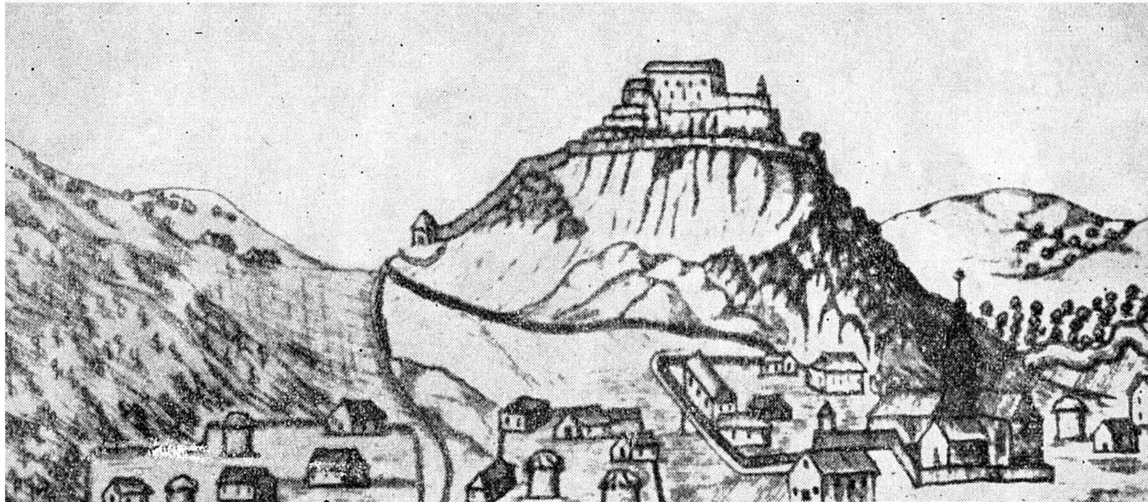

Harta Transilvaniei alcătuită la 1566 de Ioannes Sambucus (original la cabinetul de hărţi al bibliotecii Academiei R.S.R.)

Mercenari germani asediind o cetate; tabără de mercenari (desene reproduse după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten,* vol. II, Leipzig—München, 1883, p. 467—563, fig. 869—875).

Plan al oraşului şi cetăţii Lipova (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559,* Budapest, 1901, p. 202, fig. 60).

Vedere a oraşului şi cetăţii Deva (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 217, fig. 66).

Vedere a oraşului Gherla (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 262, fig. 81).

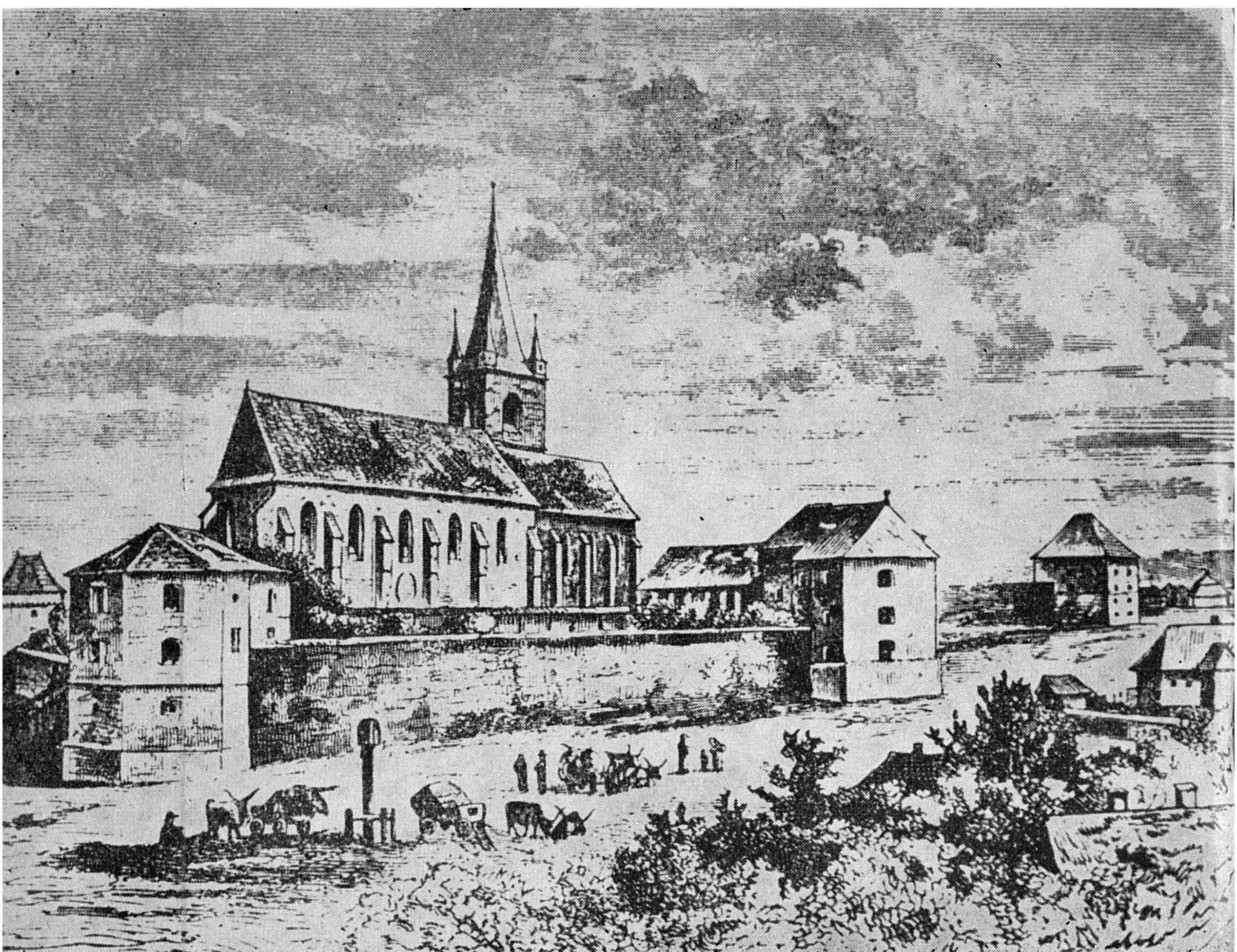
Metodă de reducere a mercurului (desene reproduse după Georgii Argricolae, *De re metalica,* Basileae, 1556, p. 427 şi p. 429).

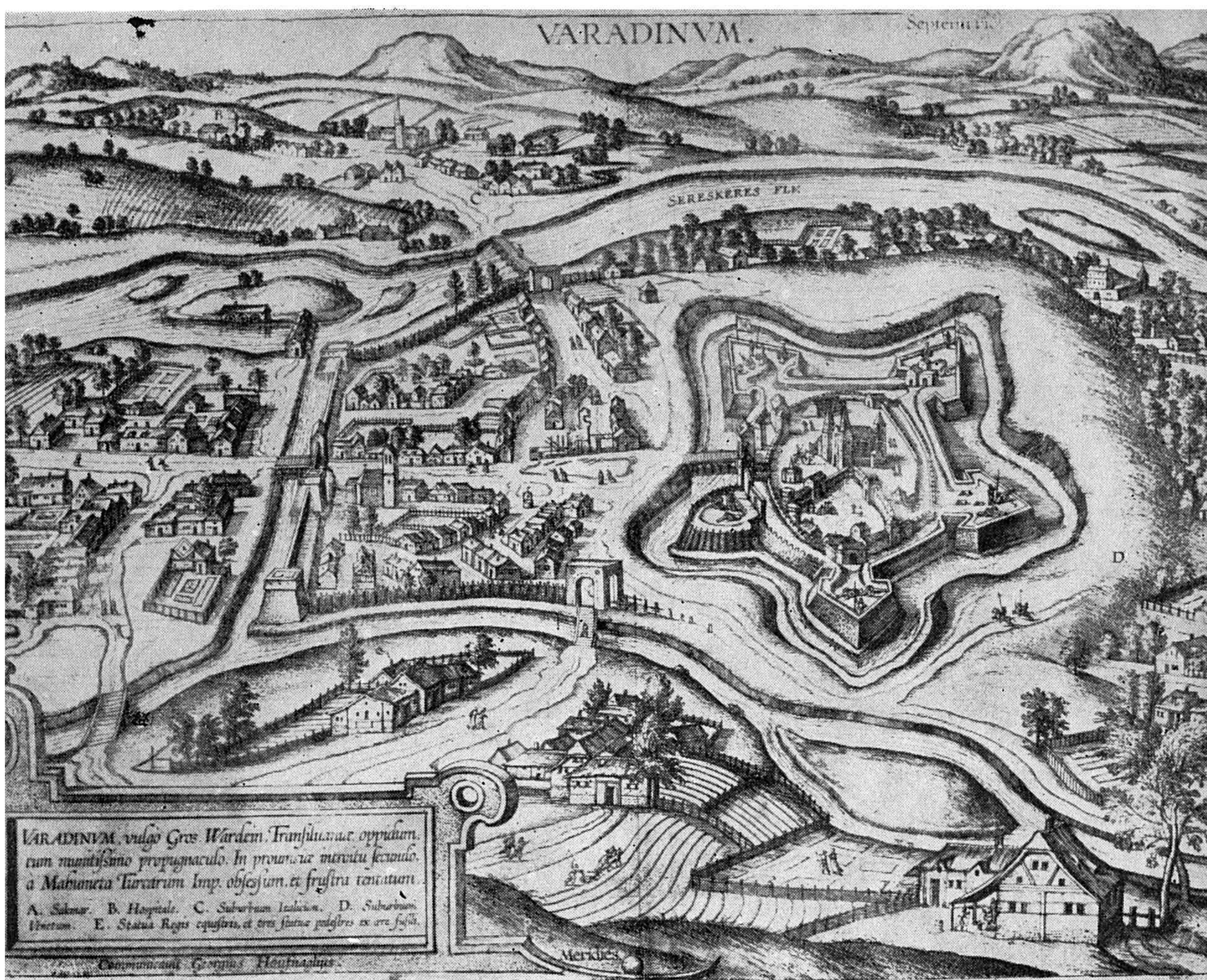

Casa Haller din Sibiu (sec. XVI); ancadramentul portalului de intrare şi al accesului la scară (reproducere după Gh. Sebestyén şi V. Sebestyén, *Arhitectura Renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963, p. 221, pl. 48 şi p. 223, pl. 49).

Vedere a oraşului Tîrgu Mureş şi a bisericii întărite (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 459, rig. 143).

Vedere a cetății Oradea la sfîrșitul secolului al XVI-lea; gravură de Georg Hoefnagel (cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

Harta Ungariei şi a Ţărilor Române alcătuită la 1579 de Ioannes Sambucus (original la cabinetul de hărţi al bibliotecii Academiei R.S.R.).

DESPRE SITUAȚIA TRANSILVANIEI[1]

1556 18 martie

|Scrisoare către arhiepiscopul de Strigoniu[2] și Toma de Nádasd[3] palatinul| p. 359

Alba (Iulia) este de mult împresurată, tunurile[4] maiestății regești de bătut zidurile sînt așteptate de la Sibiu din zi în zi. Aci am fost împresurat de vreo trei luni, dar totuși pînă în clipa de față fără a se folosi bombarde[5]. Acuma mă aștept și la ele, deoarece unii instigatori ai facțiunii au pus de gînd să mă nimicească cu desăvîrșire. Petrovics[6] a pus stă-

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin redat în *Hurmuzaki*, II/5, p. 359, după Pray, *Epistolae.*

[2] Nicolaie Olahus.

[3] Cumnatul lui Ștefan Mailat, fost susținător al lui Ioan Zápolya, trecut apoi la împărat.

[4] Nu este arătat prea lămurit dacă episcopul le așteaptă el spre a le folosi sau se așteaptă la aducerea lor împotriva sa după cum reiese din context: *nunc exspecto illas quoque;* în alt loc: *ultimam horam exspectamus,* de comparat cu: *tormenta... exspectantur.*

[5] *Absque bombardis.*

[6] Fost sfetnic a lui Ioan I. Zápolya. După moartea acestuia a împărțit puterea cu Martinuzzi cu care se dușmănea. A fost unul dintre principalii partizani ai restaurării lui Ioan al II-lea Sigismund care era iminentă la scrierea acestei scrisori.

pînire potrivit decretului de la Sebeşul săsesc pe toată episcopia pentru fiul regelui Ioan. Mă aflu sechestrat singur aci împreună cu unii nobili credincioşi din Ungaria, aşteptînd ceasul cel din urmă. Maiestatea sa regească m-a trimis în această ţară nu drept castelan al cetăţilor episcopiei, ci ca episcop. Dacă nu doreşte ca eu împreună cu nobilii unguri devotaţi cu toţii pînă la unul să fim răpuşi de o moarte cruntă, să mă recheme împreună cu devotaţii mei dintr-o primejdie atît de mare, întrucît nu-i voi mai putea aduce nici o slujbă de acum încolo. Ţara aceasta a părăsit cu totul pe maiestatea voastră, care nu mai are în ea nici o autoritate, nici măcar într-un singur sat . . .

Dat din castelul nostru Gilău, 15 martie 1556
Episcopul Transilvaniei fără dioceză şi fără venituri
Paul Bornemisza

GEORG WERNER

(început sec. XVI — după 1553)

*

Georg Werner (sau Wernher, Vernherius) pare după nume să fi fost de origine germană. El era de fel din Eperjes (azi Presevo), unde exista un număr destul de însemnat de germani asimilaţi întru toate maghiarilor, ca Ioan Belsius, de pildă. El s-a ridicat de la situaţia de director al gimnaziului din Eperjes la cea de comite *(praefectus)* al comitatului Saros (I. Chr. Engel în *Allgemeine Weltgeschichte*, 49 (2), p. 69 n.) Nu cunoaştem activitatea sa administrativă, dar anumite ecouri ni-l arată într-o lumină nefavorabilă. În 1542, Petru Perenyi, voievodul Transilvaniei, din 1528, e silit să intervină pe lîngă Alexis Thurzó, locotenentul lui Ferdinand de Habsburg, în favoarea locuitorilor din Saros, împovăraţi peste măsură de acest funcţionar. Felul cum e formulată intervenţia: *nuperrime quosdam illorum depraedare fecit* lasă oarecare îndoială asupra naturii procedeelor sale. Este vorba de obiceiuri abuzive, sau de un zel împins foarte departe? Zelul său se manifestă în diferite feluri. În 1542 este în legătură cu burgmaisterul Braşovului care îl informează de pregătirile expediţiei lui Petru Rareş contra Transilvaniei, pentru ca el să comunice ştirea mai departe. Interesul său pare să se fi concentrat mai ales asupra Zips-

ului. Nu ştim exact în ce moment s-a ocupat de virtuţile apelor minerale din această regiune la cererea pare-se a baronului Sigismund de Herberstein, figură venerabilă de erudit şi diplomat, însărcinat cu solii ale Habsburgilor la curtea lui Ludovic al II-lea, în Turcia, la regele Poloniei, la regii „septentrionali" la Moscova etc. Primind răspunsul lui Werner relativ la apele din Zips, el l-a îndemnat să pornească la descrierea particularităţilor apelor din Ungaria. Această invitaţie a avut drept urmare compunerea unui opuscul, intitulat *De admirandis Hungariae aquis Hypomnemation*, de caracter mai mult literar decît „ştiinţific". Este un fel de excursie prin toată Ungaria cu unele digresiuni privitoare la obiceiurile turcilor din paşalîcul de la Buda, la „baia lui Soliman" şi a lui Mahomed paşa la Buda etc., şi totodată un amestec de însemnări (privind unele procedee tehnologice din anumite oraşe miniere pe baza unor tratări ale metalelor cu diferite ape) cu o colecţie întreagă de ciudăţenii ale naturii, şi nu numai din domeniul apelor. O bună parte din informaţiile sale sînt luate din auzite. Altele datoresc mult cărţii lui Georgius Agricola — *De re metallica* la care face şi trimitere în legătură cu virtuţile apelor în diferite afecţiuni. În sfîrşit sînt şi observaţii directe, dar acest mic tratat vădeşte în general un diletantism neîndoios dublat de un fel de naivitate mai puţin aşteptată din partea unui specialist al minelor, consultat în problemele cele mai importante. Nu ştim la ce dată a fost compus acest *Hypomnemation*, închinat lui Sigismund de Herberstein care a murit prin 1564, şi nici dacă în prietenia literară dintre ei a jucat vreun rol însărcinarea primită de Werner, în 1553, de a cerceta minele de la Baia Mare şi din restul acelei regiuni. Se ştie că exploatarea uneia dintre acele mine de la Baia Mare era ţinută în arendă de baronii de Herberstein. Dar această situaţie atestată în 1583 şi valabilă pentru moştenitorul lui Sigismund, Felician de Herberstein, era poate alta decît cea de la data (necunoscută de noi) a elaborării acelei lucrări, în orice caz anterioară anului 1564. La data acelei elaborări G. Werner era socrul lui Sigismund Torday, cel care îl recomandă în 1562 pe Ioan Belsius pentru slujba de agent habsburgic în Moldova (vezi versurile adresate de Torday lui Sigismund de Herberstein cu prilejul închinării acelui opuscul). Se poate ca acest fapt să fi influenţat cariera lui Werner. La începutul lui 1552 el este desemnat, desigur ca specialist, pe lîngă episcopul Paul Bornemisza, al cărui rol trebuia să fie mai mult politic. Am crede că toată descrierea cămărilor de sare vizitate împreună cît şi redarea situaţiei lor din acel moment şi mai înainte i se datoreşte lui. Aceeaşi observaţie se aplică şi analizei sistemului de exploatare şi valorificare a aurului care era în uz în acel moment. Rolul episcopului trebuia să fie mai degrabă acela de a controla raportul întocmit de Werner ca tehnician şi de a-i da garanţia iscăliturii sale. Observăm că propunerile referitoare la reorganizarea cămărilor de sare nu ofereau posibilităţi prea mari de favorizare sau căpătuire a unora în dauna altora. Munca se făcea în regie şi nu era vorba să fie date în arendă cămările de sare. Dar alta era situaţia cămării aurului. Aci se punea problema optării pentru exploatarea în regie sau pentru arendarea cămării. O urmărire mai atentă scoate în evidenţă înclinarea comisarilor pentru soluţia a doua, în ce priveşte Cămara de la Sibiu. Iar preţul propus pentru o asemenea arendă este mult mai redus ca cel plătit anterior de ultimul arendaş. Cum cel ce voia să obţină arenda acestei cămări era vestitul Petru Haller, care împrumuta cu bani şi pe coman-

dantul imperial, generalul Castaldo, pentru plata trupelor, s-ar putea ca însuşi acesta să fi orientat concluziile comisarilor în sensul voit. Fapt este că toate socotelile pentru stabilirea cuantumului arenzii par foarte părtinitoare. Dar nu putem crede că ele ar fi putut fi potrivite într-un anumit sens de către unul dintre comisari, de exemplu Werner, fără ştiinţa celuilalt, episcopul Paul Bornemisza. Este mai probabil că Haller era susţinut de Castaldo şi că acesta recomanda numirea unui singur administrator al veniturilor regeşti, care să poată, la nevoie, încheia împrumuturi necesare pentru administraţia ţării. În schimb, atunci cînd este vorba de cămăraşul de Baia Mare, Petru „Literatul", rămas în funcţie de la Martinuzzi, după o eclipsă trecătoare, în ciuda paradei sale de zel spectaculos la aflarea morţii „monahului", apare o inconsecvenţă flagrantă. Căci în capitolul din raport intitulat *Despre Baia Mare* este înfăţişată în sens pozitiv acţiunea arbitrară a acestuia, insistîndu-se asupra rezultatului său politic favorabil Habsburgilor (*Hurmuzaki*, II/4, p. 742). Se arată amănunţit cantitatea de metal predată de el generalului Castaldo şi se insinuează că arestarea lui din ordinul generalului a fost făcută pe simple bănuieli şi pîri, ca de pildă cea a distrugerii mănăstirii franciscanilor. Petru Literatul obţinînd o scrisoare a regelui către general ca să-l păstreze în slujbă *„dacă ar fi potrivit* pentru aceasta", urmau să se pronunţe acum şi comisarii. Dar totul depindea *„dacă va socoti dl. general că trebuie să-l lase în slujbă*, ceea ce găseau comisarii că nu ar fi lucru rău", invocînd în sprijin şi nişte însemnări sau relatări în limba germană asupra situaţiei de la Baia Mare. Totuşi, încheierea aceloraşi comisari (*ibidem*, pp. 755—756) se ciocneşte cu părerea exprimată de ei mai înainte şi pare redactată anume pentru a urzi bănuieli împotriva cămăraşului. La drept vorbind, ea pare de-a dreptul dictată. I se recunoaşte lui Petru Literatul oarecare pricepere, dar se adaugă îndată că a fost pus în slujbă de monah şi că are mine proprii adiacente celor regeşti *din care strînge mai mult aur decît toţi ceilalţi exploatatori de mine* (!!) şi că are prea multă putere nu numai din punct de vedere profesional, dar chiar şi politic. În alte locuri ale raportului comisarilor se stăruie asupra situaţiei din acel oraş, unde animozităţile dintre orăşenii unguri şi germani erau arătate ca de-a dreptul alarmante. Aşadar se recomandă trimiterea grabnică la Baia Mare a unor reformatori ai cămării şi inspectori ai minelor, şi pînă atunci trimiterea unui *controlor bun şi credincios* (care să-l supravegheze pe cămăraşul rău văzut de Castaldo). Rămîne însă nerezolvată problema majoră. Trebuiau bani pentru exploatare. Comisarii cereau stăruitor să se trimită fonduri măcar iniţiale, fără de care nu putea fi reluată exploatarea minei regeşti. Constatăm, de fapt, din punctul de vedere al situaţiei băneşti, aceeaşi criză de bani şi la Sibiu, şi la Baia Mare. În amîndouă aceste locuri cămăraşii ofereau să dea ei cu împrumut sumele necesare, urmînd să şi le retragă din aurul produs. Dar, în timp ce această soluţie e acceptată în condiţii foarte bune pentru Petru Haller, ea cade de la sine prin atitudinea adoptată faţă de Petru Literatul. Încheierea comisarilor privind situaţia de la Baia Mare se află chiar la sfîrşitul raportului lor despre bogăţiile miniere din Transilvania şi dă impresia că reprezintă o abdicare de la punctul de vedere exprimat iniţial de comisari. În anul următor (1553, 16 iulie), G. Werner e trimis împreună cu alţi doi consilieri regali: Toma Francisc şi Sigismund Torday (ginerele actual sau viitor al lui Werner) pentru a îndeplini rolul

schiţat în raportul din 1551. Nu cunoaştem darea de seamă asupra acestei inspecţii, dar din instrucţiunile primite (*Hurmuzaki*, II/5, p. 85) se vede că Petru Literatul continua să fie rău încondeiat.

La sfîrşitul anului îl găsim iar pe Werner împreună cu Toma Francisc în comisia superioară a veniturilor Transilvaniei cu rol de membri consultativi pe lîngă triumviratul format de Paul Bornemisza, episcopul Transilvaniei, şi de Francisc Kendy şi Ştefan Dóbo, voievozii Transilvaniei, cu participarea lui Ladislau Vass, administratorul suprem al veniturilor regeşti în Transilvania. Activitatea ulterioară a lui Werner nu o mai cunoaştem şi nici alte amănunte biografice.

De la Georg Werner a rămas în manuscris opusculul amintit mai sus, publicat mai întîi la Colonia (Köln) în 1595, apoi cuprins de Bongars în colecţia de izvoare ale Ungariei apărută la Frankfurt în 1600 *(Rerum hungaricarum Scriptores varii historici geographici)* şi reeditată cu unele adăugiri de Schwandtner în *Scriptores rerum Hungaricarum* (1757).

RAPORT[1] DIN LUNILE MARTIE— APRILIE 1552 DESPRE VENITURILE REGEŞTI DIN TRANSILVANIA[2]

1552

Despre cămările de sare p. 711

În Transilvania au fost cinci cămări regale ale ocnelor de sare pe lîngă tot atîtea oraşe, ale căror nume sînt acestea: Turda[3] Dej[4] căruia i s-a adăugat Ocna Dejului[5], Cojocna[6], Sic[7] şi Ocna

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin reprodus în *Hurmuzaki,* II_4, pp. 711—756 şi II_5, pp. 1—5.

[2] Comisarii s-au înfăţişat mai întîi comandantului regesc, generalului Castaldo, pe care l-au aflat la Cluj. Pe Andrei Báthory şi Toma Nádasdy nu i-au mai găsit în Transilvania. Generalul a hotărît ca ei să meargă în toate locurile în care există surse de venituri care se percep, să constate situaţia prezentă şi să se informeze de la persoanele competente despre cea din trecut. Aşadar, comisarii împreună cu acel comandant care avea să se întoarcă la Sibiu s-au abătut la Turda la cămara principală a sării începîndu-şi cercetarea acolo, de unde au trecut la celelalte cămări de sare şi după inspectarea lor s-au dus la Sibiu la acelaşi domn general spre a trata celelalte chestiuni împreună cu consiliul său.

[3] *Thorda.*

[4] *Deés.*

[5] *Deés-Akna.*

[6] *Kolos.*

[7] *Szek.*

Sibiului[8]. Germanii numesc Turda Thornburg şi Ocna Sibiului Saltzburg. Celelalte au acelaşi nume în amîndouă limbile[9]. Oraşul Sic, după ce s-au astupat ocnele, a fost dăruit sau zălogit de regele Ioan[10], un an sau doi înainte de a muri[11], lui Francisc Kendy[12], nobilul cel mai de seamă din toată Transilvania, care îl posedă şi acuma. Mai rămîn aşadar patru cămări pe care comisarii regeşti le-au găsit în starea în care sînt descrise mai jos.

Cămara de la Turda

În oraşul Turda, la o depărtare de 2 mile de cetatea Clujului — care e prima ce se află în calea celor ce intră în Transilvania venind din Ungaria pe drumul Oradiei — este principala cămară a sării în care obişnuia să-şi aibă reşedinţa, în casa regească ce se numeşte Casa Cămării, comitele acestei cămări şi care era în fruntea şi a celorlalte cămări de sare.

p. 712 Această Casă a Cămării are o curte încăpătoare, dar pustie, iar Casa nu mai are acuma decît zidurile şi acoperişul ca una care de mulţi ani încoace a fost lipsită de un stăpîn mai statornic[13]. Căci acei care au fost cămăraşi ai sării nu au avut nici o grijă de clădiri, şi în vremea din urmă fratele George[14] nu a ţinut aci în loc de cămăraş decît doar un singur tînăr diac de socoteli[15], care la moartea aceluia s-a refugiat la Oradea şi se zice că ar fi murit acolo. În timpul acestei cercetări această cămară era administrată, din porunca domnului General[16], de către nobilul George Hanvay din comitatul Gömör, care mai înainte, sub monah[17] şi mai apoi sub doamna regină Isabella, a fost în fruntea Cămării din Ocna Sibiului cam zece ani; cu acesta nu s-a făcut încă nici o învoială cu privire la situaţia sau leafa sa.

Din partea de răsărit a oraşului se întinde un deal nu prea înalt acoperit de vii. Mai sus de acesta, pe o cîmpie înclinată sînt două ocne de sare,

---

[8] *Viz-Akna.*
[9] Adică germană şi maghiară.
[10] Zápolya.
[11] A murit în anul 1540.
[12] A fost şi voievod al Transilvaniei. În 1534 a luat parte la uciderea lui Gritti. În 1558 e executat la Alba Iulia din porunca Isabellei Zápolya pentru uneltiri împotriva coroanei.
[13] *Certo.*
[14] Martinuzzi care ca tezaurar avea în grija sa toate cămările şi ocnele.
[15] *Scribam rationistam* (contabil).
[16] *Castaldo.*
[17] G. Martinuzzi.

aproape lipite <una de alta>, una numită cea veche, sau cea mare, cealaltă cea mică sau nouă. Cea mare este adîncă de şaptezeci şi cinci de coţi sau braţe[18] şi lată de treizeci şi unul şi jumătate de asemenea braţe acolo unde are o lăţime regulată şi circulară[19], dar într-o parte are numai opt braţe şi jumătate lăţime şi partea cealaltă a rămas nesăpată, într-alt loc e de şase, şi în altul de opt braţe adîncime şi treizeci şi trei lăţime, ceea ce se crede că s-a întîmplat din nepăsarea slujbaşilor[20] şi din lipsa de grijă a tăietorilor, spre marea pagubă a cămării şi chiar a ocnei acesteia, care dacă ar fi fost săpată în aceeaşi lăţime de jur împrejur nu ar fi ajuns încă la această adîncime şi s-ar fi putut cruţa prin aceasta nu puţine cheltuieli şi oboseli. Ba, chiar dincolo de acea parte rămasă nesăpată, a rămas nesăpat un cerc întreg de două braţe lăţime, şi tăietorii spun că aceasta s-a făcut din cauza ocnelor părăsite, vecine cu acea parte <şi acum> pline de apă, pentru ca să nu pătrundă acolo apele acestea; iar ocna cea mică e adîncă de douăzeci şi cinci de braţe şi jumătate, lată de cincisprezece braţe. În amîndouă sarea se află la o depărtare de suprafaţa pămîntului de cincisprezece braţe. Sarea însăşi este bună şi tare, avînd totuşi pe alocuri şi ceva amestec de pămînt, care după tăiere obişnuieşte să fie pusă de o parte de sarea cealaltă.

În apropierea ocnelor, care sînt la o depărtare de oraş cît lăţimea a trei sau patru iugăre[21], este o casă mică în care locuiesc magulatorii[22], chepeliştii[23] şi distribuitorul seului[24] pe care îl folosesc tăietorii de sare[25] în opaiţele lor. Magulatorii sînt cei ce numără bolovanii de sare şi dintre aceştia aci au fost doi, adică de fiecare ocnă unul: Cristofor diacul de Thur şi Ioan diacul de Lipova[26] care sînt slujbaşii[27] zisului George Hanvay. Chepeliştii sînt cei ce îngrijesc şi mînă caii care scot sarea din ocne. Au fost opt cai şi trei chepelişti şi pe lîngă aceştia mai este calul al nouălea[28] de care se folosesc magulatorii pentru a chema pe tăietori dacă cumva nu ar veni la lucru. Mai este acolo un grajd pentru aceşti cai care sînt ţinuţi pe cheltuiala cămării. Sînt acolo patru şoproane în care se depun bolovanii de sare, din care

---

[18] *Orgias seu ulnas brachiales* — (Orgia = măsură de lungime de 6 picioare = cca. 1,8 m).

[19] *Iustam et circularem.*

[20] *Officialium.*

[21] *Iugerum.*

[22] *Magulatores* (măglaşi).

[23] *Kepelistae* numiţi de Dernschwam „Geppel-treiber" (vezi *Călători străini despre ţările române*, vol. I, p. 289). Aveau în grijă caii de la vîrtej.

[24] *Saevi.*

[25] *Salicidae.*

[26] *Lippa.*

[27] *Servitores.*

[28] În text *novus equus* — corect: *nonus.*

două sînt închise cu gard, dar nu sînt bine acoperite cu paie, pe lîngă unul e adăugat un grajd în care se țin caii chepeliștilor. Celelalte două sînt numai acoperite fără nici o îngrăditură. Iar mai jos de ocne în partea din fața muntelui este așezată fierăria fierarului[29] care obișnuiește să ascută și să dreagă fiarele trebuitoare pentru tăierea sării.

p. 713 Dintre tăietori unii sînt tocmiți cu chirie[30] numiți obișnuit[31] Pozthoos[32] // pentru că sînt tocmiți în fiecare an pe postav și sînt datori să muncească, alții sînt numiți venetici sau străini[33] cărora le este îngăduit să muncească atît cît vor. Iar tăietorii cu chirie se tocmesc o dată pe an în jurul sărbătorii lui Ioan Botezătorul[34] pe nouă coți de postav, fie că ar fi de cel numit obișnuit Trautner, fie Rovidlurnberger, adică <postav> mai slab de Nürnberg, totodată li se mai dă și un vas de vin, și un florin[35] pentru prînz[36].

Și li se dă, atît tăietorilor cu chirie cît și celor „străini" sau dinafară pentru munca lor la tăierea a o sută de bolovani de sare, douăzeci de denari, iar celor cu chirie li se mai dau de fiecare sută de bolovani, patru bolovani, iar celor dinafară opt bolovani[37] de cei care se numesc Szakföo, și pe deasupra de fiecare mie li se dau lor o sută <de bolovani de sare>.

Iar aceștia, atît cei cu chirie cît și cei dinafară, de fiecare sută de bolovani mai adaugă pe deasupra[38] opt bolovani, și <încă> alți zece drept *Vessmass*[39]: adică în locul acelor bolovani care se sparg sau nu au volumul cerut[40], și arăși încă opt <bucăți> care obișnuiesc să fie adăugate la fiecare sută pentru cumpărători[41]. Cei care taie numărul cuvenit de bolovani pe săptămînă — despre care unii spun că ar fi de o sută de bolovani, iar alții doar de cincizeci — și lucrează și sîmbăta primesc fiecare din ei în acea zi un denar pentru baie. Ei spun că li se mai cuvine pe deasupra în fiecare sîmbătă unul sau doi saci[42] de mărunțiș[43], adică de bucăți de sare

---

[29] *Officina fabri.*

[30] *Conductitii* — Explicațiile ce urmează nu se deosebesc mult de cele din raportul lui Dernschwam din 1528 (vezi *Călători...*, I, p. 273 și urm.).

[32] Adică „postăvari", numiți mai departe pe latinește „pannuari".

[31] *Vulgo* (adică în vorbirea curentă).

[33] *Advenae sive peregrini.*

[34] = 24 iunie.

[35] *Florenus.*

[36] *Pro jentaculo.*

[37] Precizare care nu apare în raportul din 1528.

[38] Adică fără a primi plată pentru ele.

[39] Un fel de compensare la rebut.

[40] *Iustam quantitatem.*

[41] Exprimarea putînd da loc la două interpretări, lămurim că la 100 de bucăți se mai adaugă 10+8 total 118. Repetiția din text este explicativă.

[42] *Bulgas.*

[43] *Darabonum.*

fărîmată, şi în fiecare zi de duminică o cinste şi un ajutor[44], după cum cămăraşul îi va fi văzut că au lucrat mai mult sau mai puţin în timpul săptămînii şi că le-au meritat; şi acum se observă acest obicei.

Pe lîngă acestea li se dă un al doilea vas de vin la Crăciun şi de cîte ori e numit un nou cămăraş al cămării.

Chepeliştii primesc fiecare din ei doisprezece florini pe an, sau bolovani de sare de aceeaşi valoare, un cojoc de blană de oaie şi o cergă[45] şi apoi provizii de mîncare din casa cămării.

Distribuitorul de sare de asemenea doisprezece florini, un cojoc şi o cergă, precum şi provizii.

Iar fierarul primeşte în fiecare săptămînă cincizeci de denari şi sîmbătă pentru baie un denar. Pe lîngă acestea pe an nouă[46] coţi de postav şi un cojoc.

Magulatorii sînt plătiţi fiecare cu şaizeci de florini pe an, fie în sare sau în bani, şi li se dă la amîndoi[47] întreţinerea de la cămară.

Miliariştii[48], care în Maramureş se numesc Kerekistae, sînt patru, a căror muncă este să încarce înăuntrul ocnelor sacii sau burdufele cu care se scoate mărunţişul[49], adică bucăţile mărunte de sare, sau chiar bolovanii de sare, şi să-i descarce afară, şi să care în şoproane sarea scoasă din ocnă. Şi acestora li se dau fiecăruia pe an nouă coţi de postav şi pe fiecare zi de lucru zece denari şi un bolovan de sare şi sîmbătă pentru baie un denar.

Mai este pe lîngă aceştia şi cel care se numeşte judele sau păzitorul Vadului[50], care are ca însărcinare să ia seama la cei ce trec cu sare, şi să cerceteze cîtă sare are fiecare şi de unde şi să vegheze să nu se taie sare în preajma localităţii Ocna Mureşului[51] care este o posesiune a episcopiei de Alba, la două mile depărtare de Turda, unde sarea se înalţă deasupra pămîntului pe malul Mureşului.

Mai primesc plată: diacul de socoteli[52] al Casei Cămării, optsprezece florini // cel cu plăţile[53] doisprezece florini, bucătarul, de asemenea, grădinarul şi el, după cum se poate face tocmeala cu el, iar întreţinerea li se dă în aceeaşi casă. p. 714

Aci se vînd cîte o sută de bolovani de sare — mai dîndu-se pe deasupra, după cum s-a spus, încă opt bolovani de sare — pe cinci florini la

---

[44] *Aliqua bibalia et subsidia.*
[45] *Lodix.*
[46] În text greşit *novum* (novem).
[47] *Victus et utrique datur a Camera.* La fiecare cămară erau doi magulatori.
[48] *Milliaristae.*
[49] *Milliatura.*
[50] *Ludex seu custos Vadi.*
[51] *Prope possesionem Ujvar.*
[52] *Rationista* (contabilul).
[53] *Dispensator* (distribuitorul plăţilor).

ocne[54]. Acest preţ al bolovanilor, l-a statornicit cel dintîi monahul, sporind volumul lor, după cum se va spune mai jos. Căci se exportă şi în alte locuri, atît cu carele cît şi cu luntrele, dar foarte rar cu carele. De fiecare car se plătesc la ocne patru denari, care revin magulatorilor, şi jumătate din plata tăierii[55], zece denari, care revin cămării.

Luntrele se fac acolo aproape de oraş pe rîul Arieş, şi ele sînt duse goale pe acest rîu pînă în rîul Mureş <anume> pînă la satul Decea[56] care e la două mile depărtare de Turda, şi acolo sînt încărcate cu sare. Aceasta se cară pînă în acest loc cu carele, căci rîul Arieş este prea mic pentru a putea răbda o luntre încărcată cum se cuvine. Iar pentru cărătură se plăteşte de căruţă, pentru fiecare sută de bolovani de sare de la ocne pînă la acest loc, douăzeci şi cinci de denari[57], dar acum nu există de loc luntre gata şi nici nu vor putea fi gătite uşor în anul acesta, căci lipsesc scîndurile care trebuiau să fi fost pregătite în acest scop încă de anul trecut.

Cei care construiesc luntrele şi le duc împreună cu sarea se numesc celerişti[58]. Ei sînt datori să ducă pentru o plată anumită sarea regească la Lipova[59], la Cenad[60] şi dacă n-ar fi primejdie — chiar pînă la Seghedin unde a fost locul principal de depozitare. Iar între ei obişnuiau să păzească rînduiala aceasta.

Au doi decani pe care cămăraşul obişnuia să-i cheme[61] atunci cînd avea de gînd să trimită sarea cu luntrele. Odinioară cînd se tăiau în ocne bucăţi mai mici de sare care sînt numite „de luntre"[62] şi obişnuit: *Magla-Soo*[63] sau *Hayo-Soo*[64] — despre care vom vorbi mai mult ceva mai apoi — de fiecare „terminus"[65] se plătea celeriştilor pînă la Seghedin patruzeci şi doi de florini. Iar un „terminus" constă din zece mii <de bolovani> de sare. Luntrele le dădeau[66] celeriştii, şi pentru pregătirea lor li se avansau[67] bani de către cămăraş pe seama acelei plăţi, iar luntrele rămîneau ale cămării în

[54] În 1528 preţul pentru sarea mare de căruţă era de 3 florini. (*Ibidem*, p. 280).
[55] *Cisurae*.
[56] *Deche* (la nord de Aiud).
[57] Vezi la Dernschwam preţul din 1528 de 8 florini pentru transportul a zece mii de bolovani de sare pe aceeaşi distanţă.
[58] *Celeristae*.
[59] *Lippam*.
[60] *Chanadinum*.
[61] *Requirere* (în sensul unei mobilizări obligatorii).
[62] *Navales*.
[63] Corect: *máglya-só* (sare de maglă).
[64] Corect: *hajó-só* (sare de luntre).
[65] În raportul din 1528 găsim forma *tumen*.
[66] *Praebuerunt* (adică le-au furnizat).
[67] *Subministratae* (este vorba de darea unui avans asupra plăţii).

locul de depozitare a sării[68]. Dacă se întîmpla să se împotmolească luntrea în vreun loc oareşicare timp de trei zile, cheltuiala era a celeristului. Dacă rămînea mai multă vreme <împotmolită> cheltuiala rămînea pe seama cămării.

Iar cu privire la sarea „de căruţă", care e mai mare decît cea „de luntre", spun celeriştii că pe cînd ţineau <bancherii> Fugger[69] cămările s-a făcut cu ei, prin mijlocirea domnului Nicolae Gerendy episcopul de Alba <şi> tezaurar <al Ungariei>, învoiala aceasta, ca la fiecare mie de <bolovani> de sare, cu adaosul pe deasupra a încă opt <bolovani> de sare de fiecare sută să li se plătească pînă la Seghedin douăzeci şi unu de florini. Şi duceau într-o luntre <cîte> şapte mii de asemenea <bolovani> de sare şi <chiar> pînă la opt şi nouă mii.

Cînd celeriştii voiau să scoată sarea pe seama lor, li se dădea sarea pe datorie[70], adăugîndu-se la fiecare sută opt bolovani de sare, pentru care ei plăteau, peste preţul obişnuit de fiecare sută, jumătate din tăiere, adică zece denari: apoi la sarea astfel sporită şi socotită împreună ca un întreg[71], spun ei că s-au mai adăugat iarăşi de fiecare sută alţi opt bolovani, iar după <cum spun> alţii, şaisprezece. Şi astfel celeriştii, pentru fiecare sută <de bolovani> de sare plăteau întreaga tăiere pentru toate adaosurile, adică douăzeci şi cinci de denari. Celeriştilor li se dădea pe datorie sarea la ocne, şi ei înşişi // se îngrijeau să şi-o transporte pe cheltuiala lor la p. 715
Decea, unde sînt magaziile sau depozitele de sare, şi acolo o încărcau pe luntre, care însă erau pornite în numele cămării; slujbaşii cămării puneau să fie cărată sarea în acel loc de către cărăuşii din Turda, plătindu-se pentru transport de fiecare sută <de bolovani> douăzeci şi cinci de denari.

Cel care porneşte prima luntre are împreună cu oamenii[72] săi, oarecare întîietate[73] la plată din partea cămării. Mai se fac şi alte felurite plăţi la ocne tăietorilor de cîte ori ei lucrează ceva ce nu intră în munca <lor> de tăiere <a sării>, cum ar fi lucrul la refacerea scărilor prin care se coboară în ocne, la aşezarea de noi funii, la repararea stîlpilor de lemn[74] cu care

---

[68] Pentru profiturile rezultînd în favoarea comitelui cămării din locul respectiv (vezi Dernschwam în *Călători...*, I, p. 272).

[69] Pentru acest moment vezi *ibidem* preţul existent de 34 de florini de fiecare „tumen" sau *terminus* la întocmirea raportului, şi sugestii pentru o nouă tocmeală mai avantajoasă.

[70] *In credentiam.*

[71] *Additis in unam summam.*

[72] *Famulis.*

[73] *Praerogativam ... solutionis.*

[74] *Lignorum.*

sînt proptite laturile[75] ocnei şi altele la fel, despre care <va fi vorba> mai jos.

Oraşul Turda este destul de populat şi de mare, deşi orăşenii se plîng că a decăzut foarte mult sub monah din cauza marilor apăsări şi stoarceri, au rămas <însă> în el chiar în anii din urmă 750 de porţi supuse impozitului[76], şi pe deasupra mai sînt datori toţi locuitorii să facă munci cămării: unii sînt tăietori, alţii celerişti, alţii avînd cai şi căruţe sînt datori să facă slujbă cărînd sarea de la Decea, dar faţă de mărimea acestui oraş, numărul tăietorilor este mai mic decît s-ar cuveni, căci pentru amîndouă ocnele, acuma nu au fost mai mulţi tăietori cu chirie decît douăzeci şi patru de <tăietori> slăbănogi[77] care nu au putut face munca <cerută>, iar <tăietori> dinafară[78] sînt şapte. În ziua controlului[79], care a fost la 3 mai, au muncit în ocna mică nouăsprezece tăietori, care n-au tăiat în ziua aceea mai mult de patru sute de bolovani. În ocna mare au fost opt < tăietori > ai căror bolovani de sare nu s-au scos din ocnă în ziua aceea. Numărul mic al tăietorilor e aruncat < de orăşeni > pe seama monahului şi a slujbaşilor săi, care s-au purtat rău cu ei, şi cînd au mărit cantitatea de sare nu au sporit preţul, nici nu le-au plătit ce li se cuvenea pe dreptate.

De oraşul Turda ţine satul numit Egyhazfalva[80] care aparţinea capitolului de Arad, dar se foloseşte de aceleaşi legi şi privilegii ca şi cei din Turda, şi este îndatorat în acelaşi chip la slujba pentru cămară. Cămara are fîneţe de pe care poate aduna o cantitate mare de fîn. Orăşenii sînt obligaţi să-l cosească, să-l adune în stoguri să să-l care[81] în schimbul unei plăţi hotărîte.

Cămara din Cojocna

În Cojocna este o cămară de sare avînd o singură ocnă aşezată pe un povîrniş de deal nu departe de oraş. Oraşul însuşi arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor şi pustiirilor ce spun locuitorii că au fost făcute de monah în vremea construirii cetăţii Gherla[82] şi apoi de personalul acestei cetăţi, căci încă sub regele Ioan au fost aşezate acolo dări pe şaizeci şi trei de porţi iar acum s-au aşezat dări pe douăzeci şi două <de porţi>.

---

75 *Partes.*

76 Este vorba de impozitul pe porţi dăinuind încă din secolul al XIV-lea.

77 *Infirmi.*

78 *Advenae.*

79 *Revisionis.*

80 Înglobat cu timpul în oraşul Turda. (azi unul din cartierele oraşului).

81 *Metere, coacervare et importare.*

82 *Ujvar* (=Zsamos Ujvar). În privinţa aceasta vezi mai sus declaraţia episcopului Bornemisza, p. 10.

Această ocnă are sare tare şi consistentă, de o culoare aproape cenuşie, ceea ce indică mai mult amestec de pămînt. Se spune totuşi că turcii cumpără mai bucuroşi această sare decît cea de Turda, care e mai curată şi declară că e mai sărată. Sarea din această ocnă e la o depărtare de suprafaţa pămîntului de trei braţe şi <ocna> toată este adîncă de patruzeci şi opt de braţe şi lată de douăzeci şi trei şi jumătate acolo unde are lăţimea cea mai mare. Căci este mai puţin lată într-o parte din cauza tăierii // inegale; iar tăietorii spun că aceasta s-a întîmplat din cauza refuzului răscumpărării[83] sării angulare[84], care spun ei că se răscumpăra mai înainte cu cîte doi denari bucata. Ei o numesc *Fen-Szakasztas*[85].

În oraş se află casa regească, în care îşi are reşedinţa vicecămăraşul, şi care desigur e destul de bună de locuit dar nu mai are nici un fel de alte clădiri. Sînt livezi pe care se poate face mult fîn. Vicecămăraş este Francisc Zilahy, provizorul abaţiei de Cluj-Mănăştur, şi acum din porunca domnului general[86] şi castelan[87] al cetăţii Almaşu[88], care a condus trei ani acea cămară şi înainte de moartea monahului. Are ca salariu pentru această slujbă o sută de florini pe an şi în afară de aceasta întreţinerea pentru el şi servitorii săi, precum şi nutreţ pentru cai.

Are la Casa Cămării un diac de socoteli[89]. Matei diacul[90] din Dej, căruia i se dau optsprezece florini pe an şi acesta poartă de grija gospodăriei şi a plăţilor. Căci vicecămăraşul însuşi obişnuieşte rar să vină în acest loc sau să rămînă acolo, are un chelar căruia i se dau pe an şase florini şi un bucătar căruia i se dă tot atîta. Magulator la ocnă este Clemens diacul, căruia i se dau pe an şaizeci de florini şi hrană.

Chepelist este unul, cai sînt patru; <chepelistul> are pe an doisprezece florini, nouă coţi de postav de acela din care se dă tăietorilor, un cojoc, o cergă, precum şi hrană.

În acelaşi fel este întreţinut şi un fierar.

Distribuitorul seului sau al lumînărilor <de seu> este ţinut // *ad beneplacitum*[91] şi se întreţine <singur>. p. 716

Milliarişti sînt patru şi li se plăteşte fiecăruia dintre ei şase denari pe zi, cînd muncesc, şi sîmbăta opt.

---

[83] *Negatam redemptionem.*

[84] *Salium angularium.* Este vorba desigur de bolovanii de sare rezultînd din scobirea pereţilor laterali şi neavînd forma reglementară cerută.

[85] „Mai rup una", în limba maghiară.

[86] Castaldo.

[87] În text: *castelani*, desigur: *Castellanus.*

[88] *Almes*= Almaşul mare la nord-vest de Cluj, predat imperialilor la plecarea reginei Isabella în anul 1551.

[89] *Rationistam.*

[90] *Literatum.*

[91] Adică fără vreo stabilitate în această situaţie lăsată la bunul plac al cămării.

Tăietorii cu chirie sau „pannuari"[92] au fost[93]... în acest an, dar se zice că patru au murit. Tăietori dinafară sînt cînd mai mulţi, cînd mai puţini, căci aceştia nu sînt obligaţi să muncească. Acum au fost treizeci şi doi. Iar tăietorii se tocmesc în acelaşi fel ca în Turda, la sărbătoarea Sfîntului Ioan Botezătorul[94] sau a Sfinţilor apostoli Petru şi Pavel[95] prin distribuire[96] de postav. Dacă nu este postav, sînt plătiţi, după cum se spune, cu doi florini, în loc de postav; li se dă pe timpul acela un bou la sărbătoarea Sfîntului Emeric[97], şi iarăşi un vas de vin, şi încă un vas de cîte ori e numit un nou cămăraş.

Mai spun tăietorii că li se cuvine pe lîngă aceasta în fiecare duminică ceva „cinstiri" şi ajutoare[98], şi nici nu tăgăduiesc slujbaşii că acestea se dădeau obişnuit, dar că acest lucru era lăsat la aprecierea cămăraşului după sîrguinţa lor la tăierea sării. Se spune că trebuie totuşi să se dea un ajutor oarecare în hrană mai ales tăietorilor dinafară ca să fie atraşi la muncă, dar că acest lucru este mai păgubitor[99] cînd taie fără plată mult mai multă sare în locul recompensei[100], după preţuirea cămăraşului, şi tăietorii „pannuari" fac acelaşi lucru pentru a compensa „cinstea" ce li se cuvine.

Şi se plăteşte atît tăietorilor cu chirie, cît şi celor dinafară şaisprezece denari[101] pentru o sută < de bolovani > de sare care nu sînt cu mult mai mici decît bolovanii de la Turda.

Ei[102] mai adaugă pe deasupra de fiecare sută < de bolovani > şaisprep. 717 zece, în locul sporirii[103] // obişnuite, şi drept *Vessmass*, şi totodată ei refuză < bolovanii de > sare care nu au mărimea[104] cuvenită, sau sînt amestecaţi cu pămînt[105]. Şi afară de aceasta tăietorii „pannuari" taie, pentru ei, de fiecare sută de bolovani cîte opt; iar tăietorii dinafară cîte şaisprezece, pe care îi ridică slobod şi îi vînd pe cîţi < bani > pot. Totuşi ei se vor socoti mulţumiţi dacă vor fi plătiţi cu doi denari de Cămară. Dar această

---

[92] De la *pannus* (postav) pentru că primeau postav la tocmeală.
[93] Lipseşte cifra.
[94] 24 iunie.
[95] 29 iunie.
[96] *Adsignationem.*
[97] 5 noiembrie.
[98] *Bibalia et subsidia.*
[99] *Magis incommodum.* S-ar părea că aci e vorba de o tendinţă oarecum generală de a transforma diferitele gratificări în sare, procedeu putînd fi avantajos şi personalului de conducere care avea mînă liberă în aprecierea şi răsplătirea muncii.
[100] *Pretii loco.*
[101] În loc de 20 de denari ca la Turda.
[102] Conducerea Cămării.
[103] *Superadditionis* care era de la 10+8 la Turda.
[104] *Quantitatem.* Adică dimensiunile bolovanului tip, considerabil mărit sub regimul „monahului".
[105] *Terrestras.*

sporire este de curînd introdusă după mărirea bolovanului de sare de către monah, căci mai înainte se dădeau numai patru < bolovani > tăietorilor „pannuari“ şi opt celor dinafară. Li se dau celor dinafară ca şi la Turda, de fiecare mie de bolovani de sare cîte o sută de bolovani, pe care şi-i taie ei înşişi fără < vreo plată >. Sîmbătă li se dau, fiecărora din cei care lucrează, doi denari pentru baie, şi tăietorii au un jude căruia i se dau pe an trei florini.

Sarea acestei ocne e transportată în parte cu carele, în parte — cînd lipseşte sarea la Turda — chiar cu luntrele. Fiecare sută de bolovani se vinde celor ce transportă sarea cu carele pe patru florini, mai adăugîndu-se încă patru bolovani de sare — iar celeriştilor sau luntraşilor pe cinci florini, adăugîndu-se opt bolovani de sare, cum s-ar zice drept plată a transportului pînă la Turda, căci de fiecare sută de bolovani de sare <duşi> pînă la Turda se plăteşte douăzeci şi cinci de denari. Se plăteşte de către cumpărători la o sută de bolovani de sare jumătate din tăiere cu opt denari. Oraşul însuşi are în cuprinsul hotarelor sale un sat numit Cara[106] pe care monahul, luîndu-l de la ei, l-a dat măritului Ladislau Mikola[107], şi pe care sărmanii de ei cer să le fie înapoiat.

Un oarecare nobil Nicolae Onbozy le-a răpit pădurea din care luau lemn pentru clădiri şi alte nevoi, şi se roagă să le fie înapoiată şi aceasta.

Se mai plîng, pe lîngă acestea, că au un vecin duşmănos în Paul Bank[108] din localitatea Apahida pe care, rupînd-o monahul de la abaţia de Cluj—Mănăştur a cărei proprietate era, a dăruit-o aceluiaşi Paul.

Cămara din Dej şi Ocna Dejului

Cămara de sare din Dej se poate mîndri cu dreptate că este cea dintîi dintre toate cămările Transilvaniei. Căci oraşul însuşi este destul de mare prin sine însuşi şi Casa Cămării întrece cu mult casele celorlalte cămări, atît prin clădiri, refăcute de monah, cît mai ales prin aşezare, întrucît este pe malul rîului Someş, unde obişnuiesc să se oprească luntrele ce se încarcă cu sare şi pornesc pe Tisa pînă la Solnoc şi mai departe. Şi nici nu este altă sare mai curată în toată Ungaria decît cea de la Dej. Casa Cămării

---

[106] Olah-Kara, în apropierea Clujului.

[107] Ladislaus Mikola de Zamosfalva. În august 1542 este vicevoievod al Transilvaniei şi vicecomite al secuilor (vezi *Hurmuzaki*, II/4, p. 319 şi XV, p. 419). Pentru rolul său la înlocuirea lui Mircea Ciobanul cu Radu Paisie (vezi Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, pp. 129—130 trimiterea la Martin Fumée, *Histoire générale des troubles de Hongrie...:* „fort vaillant homme pour combattre, encore que bien souvent il s'enivre suivant la coutume de ces nations).

[108] Vezi Veress, *op. cit.*, I, 76, 85—86, vezi şi vol. de faţă p. 10 declaraţia episcopului Bornemisza.

are o curte destul de încăpătoare. În ea obişnuieşte să fie adusă sarea din ocne şi să fie depozitată în două şoproane[109], acuma prost acoperite, de unde este scoasă pînă la luntre de pe un podeţ[110].

Are două ocne, una în cuprinsul teritoriului oraşului, pe care o numesc obişnuit Cserakna[111], cealaltă în vecinătate şi chiar în hotar cu localitatea sau tîrgul numit Ocna, sau Ocna Dejului[112], care de asemenea este o posesiune regească, smulsă desigur de la oraş dar îndatorată la slujba cămării în acelaşi fel, ca şi oraşul. Cserakna e la o depărtare de oraş de lungimea a patru iugăre, pe povîrnişul unui deal, şi la o depărtare aproape deopotrivă[113] se află Ocna Dejului sub acelaşi povîrniş. În Cserakna sarea e la o adîn-
p. 718 cime de suprafaţa pămîntului de // nouăsprezece braţe. Adîncimea ei cu totul e de cincizeci şi două de braţe. Pentru această adîncime nu are o lăţime îndestulătoare[114] din cauza lipsei de prevedere şi a săpării neregulate, căci acolo unde este mai lată are nouăsprezece braţe şi jumătate. A rămas netăiată o parte adîncă de zece braţe şi lată de cinci, şi pe lîngă aceasta, mai sînt alte multe nepotriviri şi cusururi în rotunjimea cercului. Iar în Ocna Dejului sarea e la o adîncime de suprafaţa pămîntului de unsprezece braţe, adîncimea cu totul e de treizeci şi şase de braţe, lăţimea de douăzeci şi trei de braţe, de aci se poate uşor înţelege cît e de rău săpată cealaltă, dar aci este o nepotrivire ce ar fi greu de îndreptat. Căci au început să ţîşnească ape dintr-o parte din fundul <ocnei> şi ele nu pot fi abătute din cauza înclinării locului. Aşadar ar trebui pornită o altă ocnă pentru care spun tăietorii că s-ar putea uşor găsi un loc bun şi potrivit în apropiere. Şi pentru ca să nu fie stingherită acum tăierea sării de apele ce se revarsă[115] s-a hotărît să se sape locul de la mijlocul fundului în chip de puţ, în care să se scurgă apele, care apoi să fie scoase afară pentru ca uscîndu-se astfel fundul ocnei, să se poată urma mai departe cu tăierea.

La ocna Cserakna este o casă în care locuieşte un magulator, precum şi doi chepelişti care poartă grija celor nouă cai ce se află aici. Tot aci este un grajd nou pentru aceşti cai şi un şopron în care se depune sarea tăiată şi un atelier de fierărie.

Magulatorului i se dau pe an şaizeci de florini şi hrana; iar chepeliştilor şaisprezece florini pe an unuia şi şase celuilalt şi hrana atît pentru unul, cît şi pentru celălalt[116].

---

109 *Areis* (horreis).

110 *Per posticum* (postium?). Postium — podişcă, podeţ, pare mult mai probabil decît posticum — portiţă de din dos (?).

111 Numire căzută în desuetudine, probabil după încetarea exploatării.

112 *Akna, alias Deésakna.*

113 În text *inaequali pene distantia* (in aequali . . .).

114 *Minus lata est.*

115 *Redundantibus.*

116 *Utrique* (punctuaţia greşită în textul publicat).

Fierarului i se dau cincizeci de denari pe săptămînă şi sîmbăta doi denari pentru baie, miliariştilor, care sînt în număr de patru, zece denari fiecăruia din ei pe zi, cînd sînt la lucru, fără hrană.

Lîngă Ocna Dejului este o casă mică a cămării în care obişnuiesc să stea slujbaşii ocnei, căci sînt tot atîţia cît la Cserakna. Magulator e unul, chepelişti doi, miliarişti patru, fierar unul şi ei au <cu toţii> aceeaşi leafă şi acelaşi tain[117] pe an. Sînt şi unsprezece cai care îşi au grajdul acolo aproape. Şopron e unul în care se depune sarea.

Plata pentru tăietori este şi ea aceeaşi şi într-un loc şi într-altul. Pentru tăierea a o sută de bolovani de sare de mărime mijlocie şi în aceleaşi dimensiuni[118] după care se tăiau odinioară în toate ocnele Transilvaniei, şi la care se adaugă patru bolovani de sare, se dau de fiecare sută şaisprezece denari. S-a înrădăcinat obiceiul ca la douăzeci de bolovani de sare, tăietorii să primească doi bolovani, astfel le revin lor la o sută de bolovani — opt[119], despre care lucru <vom vorbi> mai pe larg mai încolo. Pe lîngă acestea <tăietorii> dinafară au voie şi aci să taie pentru ei de fiecare mie de bolovani de sare cîte o sută. La ocna Cserakna sînt treizeci de tăietori cu tocmeală[120]. La Ocna Dejului sînt treizeci şi unu de tăietori. Tăietorii străini în amîndouă <aceste> locuri sînt cînd mai mulţi, cînd mai puţini. La vremea acestei cercetări se aflau la Cserakna opt tăietori străini, iar la Ocna Dejului zece; sîmbăta se dau celor ce muncesc, <şi anume> fiecăruia din cei care au tăiat o sută de bolovani de sare pe săptămînă, cîte doi denari pentru baie.

Judelui tăietorilor din amîndouă aceste locuri i se dau şase florini pe an.

Tăietorii se tocmesc în acelaşi fel ca la Turda, anume li se dau nouă
coţi de postav, cinstiri[121] şi ajutoare în zilele de duminică // după cum se p. 719
arată a <le> fi meritat, ca şi în celelalte locuri şi <li se mai dau> pe an două vase de vin la amîndouă ocnele, unul la vremea tocmelii, celălalt la Crăciun.

La intrarea în slujbă a unui nou cămăraş li se dă, de asemenea, la amîndouă ocnele un vas de vin. Ei spun că trebuie să li se dea şi cîte un bou de cîte ori li se dă vin.

Pentru parohul din Dej taie tăietorii cu tocmeală[122] de fiecare sută de bolovani de sare cîte patru, <iar> în Ocna Dejului (?)[123] cîte opt, care atunci cînd se împlineşte numărul de o sută de bolovani sînt plătiţi de cămară

---

[117] *Intertentio* (întreţinere).
[118] *Quantitate.*
[119] Socoteală evident greşită. Căci 2 la 20 nu poate duce la 8%.
[120] *Sectores pannuarii* (adică tocmiţi pe postav).
[121] *Bibalia.*
[122] *Pannuarii.*
[123] *In Akna.*

cu şaisprezece denari şi care <bolovani> revin parohilor. Tăietorii străini nu dăruiesc nimic parohilor.

Sarea din Ocnele Dejului se transportă şi cu carele şi cu luntrele. Se vinde fiecare sută de bolovani (la care se mai adaugă pe deasupra încă patru bolovani) cu trei florini, şi pe deasupra se mai plătesc trei denari, care înseamnă jumătate din plata tăiatului, li se mai dă apoi de fiecare car cîte patru denari, pe care îi primesc magulatorii fie pentru cămăraş, fie pentru sine.

Sarea scoasă se transportă cu luntrele de la ocne la curtea Cămării din Dej precum s-a spus, şi la <acest> transport sînt îndatoraţi cei din Dej şi cei din Ocna Dejului, dîndu-li-se pentru transport de fiecare sută <de bolovani> de sare cîte şase denari. Ei spun că mai înainte li s-au dat opt denari şi cer să li se dea <aceşti bani> şi acuma.

Celeriştii sînt datori să pregătească luntrele, ei au însă luntre mai mari decît cei din Turda, şi cu cioc[124] care obişnuiesc, zic ei, să fie încărcate cu zece <mii> şi pînă la zece mii de bolovani de sare pe socoteala regească[125].

Celeristului care pregăteşte luntrea i se dau bani de către cămară pentru pregătirea <luntrei>, şi aceşti bani se socotesc pe seama celor şaizeci de florini ce obişnuiesc să i se dea mai înainte de a porni la drum.

În Satu Mare unde este primul loc de depozitare a sării i se dau tot atîţia florini, şi la Solnoc, dacă coboară acolo, tot atîta. Şi ei spun că li se cuvine tot atîta chiar dacă nu ar naviga pînă la Solnoc, ci ar descărca sarea în vreun loc între Satu Mare şi Solnoc, cum ar fi la Tokay sau altundeva. Luntrea este a cămării. Ei spun că li se cuvine la locul de descărcare pentru luntre, doi florini, care revin bisericii din Dej, şi că îi este îngăduit celeristului să încarce pe o luntre[126] o mie două sute de bolovani de sare şi să-i scoată şi să-i vîndă în folosul său. Şi că pe lîngă acestea i se mai cuvine la locul de descărcare al sării, de fiecare sută de bolovani de sare încă patru, pe care celeristul e slobod să-i vîndă în folosul său în afară de drobii[127] sau bolovanii de sare fărîmaţi în luntre, care de asemenea îi revin celeristului, căci în locul acestora care s-ar întîmpla să se fărîme, au mai fost încărcaţi alţi cinci sute sau şase sute sau şi mai mulţi bolovani în fiecare luntre, şi ei cer să li se dea acum şi acestea. Dar ce <mai> spun <şi> alţii despre acest lucru se va arăta mai jos.

În luntre mai mari nu e nimeni slobod să ducă sare, în afară de cămări — însă mulţi <o> duc chiar şi în bărci pînă la localitatea Jibou[128] care

---

124 *Rostratae.*

125 *Ad rationem regiam.*

126 *Liceat ... 1200 sales uni navi imponere ...*

127 *Darabones.*

128 *Possessionem Sybo.*

este la șase mile depărtare de Dej, și ei spun că acest lucru a fost întotdeauna slobod din vechime.

În orașul[129] Dej pe vremea regelui Ioan erau supuse dărilor trei sute treizeci și două de porți, dar sub monah, în vremea ridicării cetății Gherla, care e la o milă depărtare de Dej, fiind apăsați de exacțiuni și de munci fără încetare, au ajuns <doar> la o sută șaptezeci de porți, acuma ei spun că abia pot fi numărate o sută de porți //. p. 720

Iar Cămara de la Dej a ținut-o înainte de moartea monahului Ioan Dobay, care a fost și în fruntea cetății Gherla[130]. Acesta, predînd cetatea în mîinile domnului general <Castaldo>, a părăsit și Cămara. În locul lui acel domn general l-a pus pe sus-zisul George Hanvay, fără a-i statornici un salariu precis pînă la desemnarea sa de către maiestatea sa regele.

Sarea de la Cămara din Sic, înainte de a se astupa ocnele, era dusă la Dej, așa cum obișnuia să fie dusă cea din Cojocna[131] la Turda.

Cămara din Ocna Sibiului (pentru germani Salzburg)

Orașul Ocna Sibiului e la o depărtare de o milă de Sibiu. Locuitorii săi au fost odinioară sași cu toții, acum locuiesc acolo unguri amestecați cu sași.

Aci sînt două case regești una lîngă alta; dintre care într-una își are cămărașul reședința, în cealaltă personalul[132] și una și cealaltă sînt bune de locuit. Amîndouă ocnele sînt pe dealul din apropiere asupra căruia se poate avea o privire de la casa cămărașului. Acolo este o grădină și se află livezi de pe care se poate aduna mare belșug de fîn.

În fruntea acestei cămări a fost, sub regina Isabella, nobilul transilvănean Francisc Pataky care avea în locul său pe un contabil bolnav George diacul[133] din Cluj care se afla acolo la vremea controlului[134]. În ocne nu se făcea nici o muncă, unul dintre magulatori, împreună cu mulți tăietori și cu alți locuitori ai orașului, era reținut la Sibiu, iar celălalt fugise din cauza certei care se iscase între unguri și sași din pricina alegerii parohului. Așadar lipsind acel cămăraș, care nu a venit înaintea comisarilor, nici chiar chemat, și din cauza infirmității acelui contabil, nu s-a putut afla nimic

---

[129] *Oppido*. Tot la locuitorii Dejului (Desienses) se referă și episcopul Bornemisza în legătură cu sacrificiile impuse de ridicarea Gherlei.

[130] *Ujvar*. Importanța acesteia reiese și din faptul aservirii principalei Cămări de sare din Transilvania noii cetăți încredințată unui militar devotat trup și suflet „monahului" dar fără vreo altă calificare pentru conducerea unei asemenea exploatări.

[131] *Colos*, vezi mai sus p. 27.

[132] *Familiam*.

[133] *Literatum*.

[134] *Revisionis*. Nu e arătată data acestui control. Știm că o inspecție de acest fel făcută la Cămara de la Turda, a avut loc la 3 mai (vezi mai sus p. 24), iar alta la Cojocna la 5 martie (vezi mai jos p. 37).

de la ei cu privire la plata lor sau la situaţia cămării. Au fost cercetate totuşi ocnele şi urmărite cu luare-aminte cele ce puteau fi urmărite acolo.

Ocnele, precum s-a spus, sînt două, aproape lipite una de alta, una numită <ocna> mare, cealaltă <ocna> mică cu sare bună. În ocna cea mare, sarea este la o adîncime de opt braţe de la suprafaţa pămîntului, în cea mică de paisprezece, cea mare este toată de patruzeci şi opt de braţe, iar cea mică de treizeci şi două. Şi într-una, şi într-alta se revarsă într-o singură noapte atîta apă pe pămînt cît abia s-ar putea scoate cu opt sau zece vase[135] mari şi încăpătoare. La acest neajuns au poruncit comisarii să se aducă îndreptarea cuvenită, dar nu lipsesc totuşi unii care sînt de părere că trebuie pornită fără zăbavă[136] într-alt loc vecin o altă ocnă, ca nu cumva aceste ocne să ajungă nefolositoare dacă nu pot fi ferite de apă, mai ales cea mare, care ameninţă[137] să se năruie. Lîngă ocnă este o casă în care locuiesc magulatorii şi chepeliştii, un grajd pentru cai, care sînt în număr de opt, trei şoproane dintre care unul e plin de sare, iar celelalte două sînt doar pe jumătate pline. Celor doi magulatori li se dau pe an treizeci de florini şi hrana. Chepelişti sînt trei, unuia din ei i se dau pe săptămînă cincizeci de denari fără hrană, şi fiecăruia din ceilalţi doi — douăzeci şi cinci de denari şi hrana.

Celor doi juzi ai ocnelor, care au ca sarcină să scoată sarea din ocne în burdufe, li se dau fiecăruia cinci denari pe zi cînd muncesc şi cîte un
p. 721 bolovan de sare //.

Miliarişti nu sînt, dar în locul lor tăietorii sînt siliţi să facă ei înşişi treaba <acestora>, descărcînd burdufele[138] şi ducînd sarea în şoproane.

Distribuitor de seu nu este, căci tăietorii cu tocmeală, şi totodată şi tăietorii străini, sînt siliţi să cumpere pe banii lor lumînările de seu[139] de care se folosesc la tăierea <sării>.

Tăietorii cu tocmeală sînt în număr de patruzeci, care sînt tocmiţi pe opt[140] coţi de postav.

Iar aci sînt tocmiţi prin mijlocirea judelui oraşului şi nu prin cămăraş, şi el este silit prin slujba sa să-i constrîngă să facă această muncă dacă nu vin slobod, şi pentru aceasta i se cuvine în temeiul unui privilegiu o plată oarecare pe an[141]. Sînt aci şi tăietori dinafară, uneori mai mulţi, alteori mai puţini, acum au fost douăzeci şi cinci. Pentru fiecare sută de bolo-

---

135 *Urnis.*

136 *Mature.*

137 *Timetur.*

138 *Utres.*

139 *Candelas.*

140 Spre deosebire de tăietorii din alte părţi care primesc nouă coţi.

141 *Certa solutio ex privilegio annuatim.*

vani de sare, la care se adaugă încă şaisprezece bucăţi, li se dau lor douăzeci de denari.

Aceşti <bolovani de> sare întrec de obicei prin mărime pe cei din Turda. Tăietorilor cu chirie din ocna cea mare li se dau, din cauza adîncimii acesteia, cîte doi bolovani de fiecare sută. Iar <tăietorilor> dinafară de la amîndouă ocnele <li se dau> patru bolovani de fiecare sută şi o sută de bolovani de fiecare mie. Tăietorii sînt siliţi să-şi cumpere lumînările de seu. Spun tăietorii că la cele patru sărbători mari din an li se cuvin împreună[142] o sută de bolovani de sare. Şi juzii ocnei, despre care s-a vorbit că scot sarea din ocnă, afirmă că mai înainte li s-a dat în fiecare lună cîte un florin sau tot atîta <în> sare (?)[143].

Sarea acestei cămări e transportată cu carele la Caransebeş[144] Timişoara[145] şi în alte locuri. Dar partea cea mai mare e dusă la Vinţul de Jos[146] la malul Mureşului, şi acolo e încărcată pe luntre, precum şi la Lipova[147] şi de acolo ea este transportată mai departe. Fiecare sută împreună cu adaosul obişnuit se vinde la ocne cu cinci florini, la care se mai adaugă, de asemenea, jumătate din <preţul de> tăiere[148], de fiecare căruţă i se plăteşte magulatorului cîte patru denari.

Despre cămările filiale din Vinţul de Jos şi Vurpăr[149]

Pe rîul Mureş sînt aşezate două oraşe ce stau faţă în faţă pe amîndouă malurile. Unul se numeşte Vinţul de Jos, celălalt Vurpăr. Acestea au aparţinut saşilor şi amîndouă oraşele au avut aceeaşi rînduire[150] sub regele Ludovic, iar cînd Ioan voievodul[151] Transilvaniei a fost rege al Ungariei, amîndouă locurile au fost date voievodului Ţării Româneşti[152] Radul[153], luîndu-se de la el cetatea din Ţara Românească numită Poenari[154], ca acestea să fie ţinute de o parte şi de alta ca zălog de credinţă şi de bună pace.

---

142 *In communo.*
143 *Vel tantum salium.*
144 *Karansebes.*
145 *Temesvar.*
146 *Alvincz.*
147 *Lippam.*
148 *Media cisura.*
149 *Borbergh.* Acest Vurpăr nu trebuie confundat cu acel din nord-estul Sibiului. Aci e vorba de actualul cătun Vurpăr ce ţine de Vinţul de Jos.
150 *Idem Jus* — acelaşi regim.
151 Ioan Zápolya.
152 *Transylvaniensi* (!) (= Transalpinensi).
153 Radu de la Afumaţi.
154 *Ponayer.*

Ioan Szalanthay[155] a ocupat cel dintîi aceste orașe în numele lui Radul și le-a ținut ca slujbaș al lui, și acum își are casa în Vințul de Jos. La această rînduire s-a ridicat împotrivire în numele tuturor sașilor prin Marc Pemfflinger[156] ca jude regesc al acestora. Iar textul acestei împotriviri este scris mai jos. Apoi voievodul Radul fiind scos de către turci, același rege Ioan a dăruit amîndouă orașele lui Nicolae Kocsárdy care i-a predat coroana regească. Fiind răscumpărate apoi de la acesta cu opt mii de florini, au ajuns, cum se spune, în stăpînirea lui Mailat[157], apoi au ajuns la celălalt Radul[158] care a fost înaintea voievodului Țării Românești de acuma[159]. Kocsárdy și-a luat ca reședință mănăstirea din Vințul de Jos a ordinului predicatorilor[160], din care mai apoi monahul și-a făcut castelul în care și-a aflat sfîrșitul vieții.

În orașul Vințul de Jos a fost o cămară de sare, filială a celei din Ocna
p. 722 Sibiului, pe care orășenii // erau siliți să o construiască și să o întrețină pentru depozitarea sării care se aducea acolo de către celeriști. Drept care spun ei că li se plăteau în fiecare an de către Ocna Sibiului douăzeci și patru de florini, iar de fiecare sută de bolovani de sare depozitați acolo s-a plătit aceleiași Cămări din Ocna Sibiului, care și-a ținut întotdeauna acolo <un om> al său, cîte un denar pe fiecare săptămînă, căci acolo nu este nici o cămară, ci sarea se depune în casele particulare ale orășenilor.

Aceeași orînduire a avut și orașul din față, Vurpăr, unde și acuma a mai rămas casa cămării pentru depozitarea sării care se transportă de la Cămara din Turda, care de asemenea obișnuiește să-și aibă acolo omul său. Căci amîndouă orașele sînt foarte potrivite pentru trimiterea sării și a altor lucruri pe Mureș, deoarece acolo se adună luntrașii acestui rîu, din partea locului cu bărcile[161] lor, care duc la Lipova, la o depărtare de șaisprezece mile de acolo, atîta încărcătură cît poate duce și cuprinde o asemenea barcă, pentru șase florini; și cuprinde[162] cam patru sute de bolovani de sare, <de cei> care se taie acuma, iar dintre cei de alte feluri, ca cei tăiați mai înainte, au putut să încarce cinci sute, șase sute și pînă la șapte sute de bolovani, și nici nu îndrăznesc luntrașii să ia mai mult pentru încărcătura unei luntre

---

[155] Secretar al voievodului Țării Românești Radu, vezi Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, pp. 248—250; Idem, *Documente*... I, pp. 5—6.

[156] Vezi biografia lui în volumul I al seriei de față.

[157] Ștefan Mailat, castelan de Făgăraș, voievod al Transilvaniei după anul 1534, a știut să-și creeze o situație excepțională în Transilvania între cei doi regi rivali. Capturat prin vicleșug a fost dus de turci la Constantinopol unde a și murit.

[158] Radu Paisie.

[159] Mircea Ciobanul.

[160] A dominicanilor.

[161] *Naviculis*.

[162] *Capit*.

chiar dacă ar vrea cineva să-i tocmească pentru mai mult. Dar se vădeşte şi aci în amîndouă oraşele o mare pustiire[163] şi este mult scăzut şi numărul orăşenilor, care se roagă prea smerit să fie puşi iarăşi în privilegiile dinainte şi să fie legaţi de saşi de care au fost despărţiţi, ceea ce cer şi saşii înşişi dimpreună <cu ei>.

De aceste două oraşe atîrnă patru posesiuni româneşti[164] dintre care monahul a dăruit una lui Petru Mor, prin care <faptă> au fost reduse aceste teritorii dependente[165], al căror cens a fost — sub voievozii transalpini — de trei sute de florini. Au fost scutiţi de plata dijmelor[166], dar sînt datori să semene cincizeci de iugăre, să strîngă bucatele şi să le transporte.

Monahul odinioară s-a îngrijit pe cheltuiala sa să se aducă sarea de la Turda şi Ocna Sibiului în amîndouă aceste locuri, şi să se vîndă acolo celor din Lipova şi altora. Apoi săturîndu-se de cheltuială a lăsat să facă alţii acest lucru şi a găsit că aceasta este mai spre folosul său.

Despre alte cămări de sare filiale din Ungaria şi despre privilegiul ce spun transilvănenii că îl au de a folosi sarea şi despre sarea secuilor

Sînt apoi alte cămări pe ţărmul aceluiaşi rîu Mureş în Ungaria la Lipova[167], Seghedin şi în locurile aflătoare dintre ele la care odinioară se transporta cu luntrele cea mai mare parte a sării din ocnele Turzii şi din Ocna Sibiului, şi apoi în celelalte părţi ale Ungariei, dincoace şi dincolo de Dunăre şi dincolo de Belgrad[168], de pe urma cărora regii Ungariei aveau cele mai mari cîştiguri. Căzînd Seghedinul sub stăpînirea turcească, şi împrejurările din acele părţi fiind schimbătoare, se exporta foarte puţină sare faţă de vremurile dinainte, şi este temerea că dacă acele locuri nu vor fi pacificate şi salvate, să piară nu numai venitul şi beneficiul ocnelor amintite, dar să şi trebuiască să piară şi să fie distruse chiar şi ocnele. Căci luîndu-li-se putinţa şi siguranţa de a exporta sare în Ungaria, nu va fi nici un loc în care să fie ea exportată. Căci aproape toată Transilvania mai că nu cumpără de loc sare pentru trebuinţele sale. Nobilii asigură că ei // se bucură p. 723
de acest privilegiu ca să li se dea fără plată atîta sare cîtă le trebuie pentru gospodăria lor, şi îşi trimit carele lor la ocne şi în aceste căruţe <trimet>

---

163 *Desolatio.*

164 *Possesiones Valachorum.*

165 *Pertinentiae.*

166 *Decimarum* (e vorba de dijma sau zeciuiala bisericii). Subiectul subînţeles este: locuitorii.

167 Lipova făcea parte din aşa-zisele Comitate exterioare şi nu din Transilvania propriu-zisă.

168 *Nandor-Alba* — ocupat de turci din 1521.

ceva ovăz, cîţiva pui, caşuri şi de-al de-astea pe care le dăruiesc slujbaşilor care le trimet înapoi carele încărcate cu sare. Saşii merg şi ei cu carele lor la aceleaşi ocne şi îndeosebi la cea de la Ocna Sibiului, şi plătind patru denari de fiecare vită ce trage carul, şi tot atîta de fiecare roată, primesc atîta sare cît poate fi scoasă cu acel car şi acele vite, iar dacă cumva cineva şi-ar încărca într-aşa fel carul încît acesta să se rupă mai înainte de a ieşi din cuprinsul acelui loc în care sînt ocnele, cămăraşul va putea să-i ia şi carul, şi vitele.

Iar secuii au pretutindeni în ţinutul lor atîta sare, încît dacă aceasta nu li se dăruieşte chiar de tot fără bani, ea să poată totuşi fi cumpărată pe un preţ de nimica. Sarea e tăiată acolo la lumina zilei[169] şi nu în alt chip decît al pietrelor din cariere. Mai sînt tăieri[170] de acest fel în ţinuturile cetăţii Gurghiu[171] care ţine de dregătoria voievodului Transilvaniei şi a comitelui secuilor, şi pe posesiunea ce se numeşte a *Sfîntului Martin*[172] şi în multe alte locuri. Şi deşi secuii trebuie să folosească sarea lor numai acasă la ei şi să nu o scoată dincolo de hotarele ce le-au fost statornicite lor — înăuntrul cărora se cuprinde şi o parte a saşilor, dincolo de Sighişoara pînă la Braşov[173] prin Ţara Bîrsei, cît şi Făgăraşul — dar întrucît cu toate acestea sarea e transportată pe ascuns şi în alte părţi ale Transilvaniei, este îngăduit cămăraşilor să facă pretutindeni cercetare împotriva unora ca aceştia, iar dacă vor fi găsit <sare[174]> pe drum, să o ridice împreună cu carul şi cu boii <ce o transportă> iar dacă o vor fi găsit acasă, atunci să ocupe toate bunurile aceluia la care a fost găsită. Lucrurile stînd astfel, reiese că venitul ocnelor din Transilvania va fi foarte slab dacă sarea nu va putea fi exportată în Ungaria. Căci celelalte ţări vecine, Moldova şi Ţara Românească, îşi au sarea lor, şi nici nu sînt silite a o cere nici din Transilvania, şi nici din altă parte.

Despre înzestrarea[175] cămărilor sub doamna regină şi pe vremea monahului
şi despre numărul bolovanilor de sare aflaţi în ele

Care a fost înzestrarea şi care a fost numărul bolovanilor de sare la cămară în vremea cînd regina Isabella a plecat din Transilvania[176], nu se poate afla de la nimeni, căci toate au fost în mîna monahului, însă de la

[169] *Subdio:* adică la suprafaţa pămîntului.
[170] *Secturae.*
[171] *Arcis Gorgiu.*
[172] Sîn Martinul Sărat, în raionul Turda.
[173] *Coronam.*
[174] *Ac si quos <sales> in via compererint.*
[175] *Provisione*, termen întrunind noţiunile de echipare, îndestulare, aprovizionare etc.
[176] În urma presiunilor lui Martinuzzi pentru a o sili la aceasta. În august 1551 el anunţă că i-a smuls în sfîrşit consimţămîntul.

moartea sa trebuiau să ia seama[177] cămărașii cîtă este, dar nici unul dintre aceştia nu era[178] la cămara sa în afară doar de cel de la Cojocna[179], şi nici nu s-au înfăţişat <la cămări> deşi chemaţi prin cămăraşi (!)[180]. George Hanvay, care după cum s-a spus, ocupase din porunca domnului general cămările de la Turda şi de la Dej, spune că la vremea ocupării <acestora> s-au găsit la Turda paisprezece mii de bolovani <de sare> <iar> cifra la care s-a ajuns după aceea pe vremea lui pînă la slujbaşii de acum[181] se vede din inventarul scris de ei şi alăturat mai jos. Iar în Dej[182], spune el că a găsit la Casa Cămării două „termene"[183] de sare <şi> două sute douăzeci şi cinci <de bolovani>. La Ocna Cserakna patru „termene" de sare şi opt mii opt sute optzeci şi şapte <de bolovani>. Iar la ocna din Ocna Dejului două „termene" <şi> nouă sute optzeci şi patru <de bolovani>. La cît s-a ajuns apoi din tăiere va arăta inventarul care nu s-a putut face acum din lipsa unui contabil[184] //. La Cămara din Cojocna, spune cămăraşul[185] de acolo p. 724
că au fost pînă la vremea morţii monahului o mie cinci sute şaptezeci şi doi <de bolovani> de sare, iar de la moartea sa pînă la ziua controlului[186], care a fost la cinci martie, s-au mai adăugat două „termene" <şi> o mie patru sute douăzeci şi opt <de bolovani>.

În Cămara Ocnei Sibiului, la vremea ocupării de către slujbaşii de acuma s-au numărat patru „termene" de sare <şi> trei mii patru sute <bolovani>, dar mai rămîneau de numărat <bolovanii> dintr-un şopron, care nu putuseră fi număraţi din cauza îngustimii locului.

Iar care a fost modul de a purcede la înzestrarea necesară[187] cămărilor şi ocnelor se poate înţelege din faptul că în toate cămările la vremea acestui control se trăia de azi pe mîine şi nu se găseau în depozit absolut nici un fel de alimente sau seu, sau funii, sau lucruri asemănătoare. Caii chepeliştilor de la toate cămările sînt de soi prost[188] şi aproape morţi de foame, iar funiile cu care se scoate sarea sînt aproape peste tot sfîşiate, rupte,

---

[177] *Cognoscendum* — să controleze.

[178] Nu stătea cu reşedinţa la Cămară.

[179] *Colosiensem.* Vezi mai sus p. 25 unde însă nu e vorba de Cămăraş, ci de Vicecămăraş.

[180] Această contradicţie se află în textul publicat: „quanquam vocati per Camerarios essent". Cuvintele „per Camerarios" au fost probabil greşit introduse în text.

[181] *Modernos officiales.*

[182] *In dies* (!).

[183] *Duos terminos* (adică 20 000 de bolovani de sare).

[184] *Contrascribae.*

[185] Probabil vicecămăraşul Fr. Zilahy amintit mai sus.

[186] *Revisionis* din 5 martie 1552.

[187] *Ordo reliquae provisionis*... În *provisio* se cuprinde atît noţiunea de inventar viu sau mort, cît şi de stoc de sare. De aceea se vorbeşte aci de *reliqua provisio* cînd se trece la capitolul înzestrării cu inventar.

[188] *Viles.*

distruse şi aşa de puţin sigure, încît tăietorii nu îndrăznesc să li se încredinţeze lor.

Iar care a fost numărul <bolovanilor> de sare tăiaţi mai înainte vreme sub regi, se poate uşor afla din însemnările anexate mai jos[189]. Şi atunci nu e nici o îndoială că numărul tăietorilor a fost mare. Căci se spune că încă şi sub regele Ioan numai în Dej au fost peste o sută de tăietori. Şi în sfîrşit aceasta a fost starea cămărilor la vremea acestui control[190]. Acuma vom adăuga aci cîteva date, din care se va putea cunoaşte care a fost odinioară condiţia cămărilor şi a cămăraşilor, precum şi a celorlalţi slujbaşi ai cămării. Căci au fost în orice vreme multe abuzuri, lipsuri şi neorînduieli ce vor trebui îndreptate printr-o <mai> bună cunoaştere.

Care a fost odinioară Statutul cămărilor şi al cămăraşilor.

Odinioară sub regi a fost un <comite al cămărilor> care avea sub el toate cămările, şi uneori au fost şi doi <asemenea dregători> numiţi comiţi ai cămărilor, care au avut întotdeauna mare trecere în Transilvania. Aceştia mai apoi numeau la fiecare cămară pe cine voiau, dacă era unul <numea> negreşit un vicecămăraş, iar dacă <erau> doi, îşi avea şi unul, şi celălalt vicecămăraşul său. Iar sub monah nu a fost nici un cămăraş mai mare peste toţi ceilalţi[191], ci el însuşi dădea slujba de cămăraş oamenilor săi de care se folosea şi la îndeplinirea altor treburi. La vremea acestui control nu se mai aflau la cămară acei pe care îi pusese[192] mai mari acolo la administrarea lor, în afară doar de cămăraşul de Cojocna, precum s-a spus[193]. Aşadar nu s-a putut culege nici o ştire de la aceştia despre plăţile sau salariile lor, şi nici nu a fost mult de făcut în privinţa aceasta, deoarece la cămări toate erau fără vreo socoteală[194] sub monah. Cît priveşte ordinea observată sub regi: cămăraşul mare[195] care îşi avea reşedinţa de cele mai multe ori, precum s-a spus, la Turda, se spune că ar fi avut pe an o mie de florini şi apoi, pe lîngă aceasta, plata[196] pentru o sută şi chiar mai mulţi pînă la

---

[189] *Ex regestis infra appositis.*

[190] Din luna martie.

[191] Supremus (adică mare cămăraş, sau comite al cămărilor, cum a fost M. Pemfflinger în 1528).

[192] Martinuzzi.

[193] Adică viecămăraşul Fr. Zilàhy, vezi nota 185.

[194] *Inordinata* (în dezordine).

[195] *Camerarius Supremus.* Cifrele care urmează se referă probabil la o situaţie mult anterioară anului 1528. Pentru anii imediat precedenţi avem raportul lui Dernschwam (vezi *Călători...*, I, pp. 288—289, care însă nu se referă decît la lefurile de la un nivel imediat inferior: vicecămăraşi etc.)

[196] *Solutionem.*

două sute de cai <socotind> doi florini pe lună pentru fiecare cal cu care mergea și la oaste[197] cînd era nevoie. Pe lîngă aceasta avea hrana[198] pentru el și familia sa pînă la două sau trei și uneori patru mese și nutreț pentru caii săi proprii. Dacă erau <doi> cămărași mari, se spune că tot atîta avea <și> al doilea cămăraș.

Vicecămărașul de Turda, se zice că ar fi avut două sute de florini pe p. 725
an pentru el și șase cai. Pe lîngă acestea, pentru nevoile bucătăriei două sute de florini și uneori și mai mult, și ei au mai dat numele de foloase mărunte[199], la zarzavat, legume, unt, brînză, ceapă, usturoi și altele asemănătoare pe lîngă bucatele[200], vinul, boii, slănina, mirodeniile[201], lemnele, ovăzul și altele de acest soi pe care le aveau cu anume socoteală.

Aceeași plată avea și celălalt vicecămăraș (dacă erau doi) pentru sine și pentru caii săi. Masa negreșit era socotită împreună[202], dar totuși cheltuielile erau aproape îndoite, aveau și un contabil[203] în Casa Cămării, un împărțitor de plăți[204], un bucătar, un grădinar plătit de cămară, precum s-a spus mai sus. Aceeași a fost plata și situația vicecămărașilor din Dej <ba> unul singur, ba în număr de doi.

La Cojocna s-au dat vicecămărașului pentru el și pentru trei cai o sută de florini și celelalte foloase limitate după numărul persoanelor și în același fel și vicecămărașului din Sic[205].

Vicecămărașului din Ocna Sibiului i s-a dat pentru el și pentru cinci sau șase cai o sută cincizeci de florini pe an, și celelalte foloase după numărul persoanelor.

Și, deoarece, cum s-a spus, magulatorii, chepeliștii și împărțitorii de seu aveau <de primit> hrana, s-a dat de către cămară pentru folosința fiecăruia în parte ceva bani încredințați[206] magulatorilor, care le dădeau hrană din acești <bani> și totodată le-a venit pentru folosul lor orice alimente dobîndite din sarea măruntă pentru toți împreună[207].

---

197 *Militavit.*

198 *Victum.*

199 *Minores usus vocaverunt.* Pentru abuzurile acestea vezi și *Călători...*, I, rap. lui Dernschwam pp. 288, 289, 291, 293. Sensul acestor cuvinte este că pe lîngă foloasele oficiale *(usus)* p. 288 care apar ca atare și în socotelile reproduse (p. 291), vicecămărașii mai inventaseră acele foloase mărunte *usus minores* care spre deosebire de usus se luau fără socoteală.

200 *Fruges.*

201 Species. Vezi Călători..., I, p. 289, art. 103.

202 *Mensa ... fuit communis.*

203 *Rationistam.*

204 *Dispensatorem.*

205 *Szék.* Pentru diferențele față de anul 1528, vezi raportul lui Dernschwam (*Călători...*, I, p. 292).

206 *Ad manus.*

207 *Quidquid victualium ex miliatura salium per comunitatem est paratum.*

Slujbașii Fuggerilor[208] de la Cămara din Turda, cînd au văzut că vicecămărașul regesc ce fusese pus și el pe lîngă ei[209] de către domnul tezaurar Nicolae Gerendy vrea să dea ospețe dese și să facă mare risipă, după cum se obișnuiește cînd se trăiește din banii altuia, s-au înțeles cu el ca ei să primească pentru ei și pentru șase cai ai lor în fiecare lună, de fiecare cal, patru florini și el să primească tot atîta pentru același număr de cai, atît drept salariu cît și pentru întreținere[210], și astfel fiecare din ei trăia după cum găsea cu cale. Iar magulatorului i-au dat șaptezeci și cinci de denari pe săptămînă pentru hrană, celor doi chepeliști doi florini, distribuitorului de seu cincizeci de denari, și s-au îngrijit ca această rînduire să fie păzită negreșit[211] și în celelalte cămări drept regulă pentru orice loc și orice slujbă[212]. Ce s-a spus despre Cămara din Turda reiese din registre și din informațiile juratului Cristofor Listh[213], orășean al Sibiului care a fost pe vremea aceea slujbașul Fuggerilor la Turda.

Despre plata tăietorilor și despre mărimea deosebită a <bolovanilor> de sare

Tăietorii de sare <de> la cămările Transilvaniei au privilegii străvechi de la regii Ungariei ale căror copii sînt alăturate mai jos, din care reiese <că li se dă> (?)[214] în toți anii postav. Iar cît privește tăierea sării, nu se lămurește mărimea <bolovanilor> sau felul cum trebuie să fie. Este știut că sub regii Vladislav și Ludovic[215] s-au tăiat două feluri de <bolovani de> sare, unii numiți „de luntre[216]“, ceilalți „de căruță“[217], cei de luntre erau mai mici decît cei de care. Tăietorii din Turda, primind porunca să taie cantitatea de sare cuvenită și respectată odinioară, au înfățișat comisari-
p. 726 lor[218] // un <bolovan de> sare „de luntre“, a cărui greutate era de cinci libre ungurești[219] și jumătate, iar <bolovanul> de sare „de căruță“ era în greu-

---

208 De fapt Dernschwam, *Ibidem*, p. 292, 295.

209 *Adiunctum*. Este vorba desigur de Benedict Dwit amintit de Dernschwam în raportul său. Acesta avea destulă libertate, întrucît comitele Cămării, M. Pemfflinger, era des plecat la Cluj la tezaurar (episcopul N. Gerendy).

210 *Pro mensa.*

211 *Sine dubio.*

212 *Pro conditione cuiusque loci et officii.*

213 *Ibidem*, p. 260.

214 Text defectuos: *ex quibus constat eis quotannis pannum et (?) pro excisione salium quantitas aut qualis esse debeat non explicatur.*

215 Vladislav al II-lea Jagello (1490—1516) și fiul său Ludovic al II-lea (1516—1526).

216 *Navales.*

217 *Currules.*

218 În cursul cercetării relatate acum.

219 Sau funți (1 funt = 560 g).

tate de șaptesprezece libre și jumătate. Iar tăietorii din Ocna Sibiului, primind porunca să facă același lucru, au tăiat un bolovan de sare de luntre de zece libre și unul de sare de căruțe de douăzeci și două de libre. Și deoarece între acești bolovani de sare este mare nepotrivire, unii întrebați despre această mărime a lor au spus că sarea de luntre tăiată de turdeni este cu ceva sub măsura cuvenită, iar cea din Ocna Sibiului e cu ceva peste măsura cuvenită. Și au arătat același lucru despre sarea de căruțe; ei spun că se cuvine deci să se plătească zece denari pentru o sută de bolovani de sare de luntre și nu pentru sarea de căruțe pentru care s-a plătit întotdeauna mai mult ca fiind mai mare. Căci sarea de luntre s-a tăiat întotdeauna după regulă[220] și a fost exportată în Ungaria cu luntrele, și aceasta mai mult pentru plata soldaților <slujind> la graniță[221] decît pentru a fi vîndută pe bani, și de aceea nu avea nici un preț în Transilvania. Iar la plățile făcute soldaților și altora s-au socotit cinci florini de fiecare sută <de bolovani> și s-au vîndut cu acest preț atunci cînd au ajuns în acele locuri întregi și nestricați de ploi. Dar tăierea sării și exportarea ei au încetat încetul cu încetul, după ce au încetat să se mai țină garnizoane militare în părțile acelea ale Ungariei, după pierderea Belgradului și a Severinului și a celorlalte cetăți de la margine. Sînt însă unii care susțin că li s-au plătit mai întîi pe vremea Fuggerilor[222] douăzeci de denari de fiecare sută <de bolovani> de sare, ceea ce poate că s-a făcut cu gîndul ca prin aceasta să fie înlăturată risipa nesăbuită pe care obișnuiau să o facă tăietorii <de sare>, luînd zi de zi pentru sine ceva sare peste răsplata ce li se cuvenea, și mai reiese <și> din registrele slujbașilor care au fost în fruntea cămărilor pe vremea regelui Ioan, ale căror rezumate sînt alăturate mai jos. Plata aceasta de douăzeci de denari a fost apoi abrogată și s-au plătit o dată doar doisprezece[223], uneori paisprezece și cel mai mult șaisprezece denari, care plată de șaisprezece denari mai dăinuiește și acuma în cămările Dejului și ale Cojocnei. Monahul, totuși în vremurile din urmă, sporind dimensiunile <bolovanilor> de sare, a sporit și plata la Cămara Turdei și la cea a Ocnei Dejului și a poruncit să se dea în amîndouă aceste locuri douăzeci de denari pentru tăierea a o sută de bolovani de sare, peste care se mai dau cîțiva <bolovani> de sare tăietorilor, după cum s-a spus mai sus. Iar despre dimensiunile în care se taie acuma sare de către cămările Transilvaniei se va putea judeca după greutatea[224] <bolovanului> de la Turda, care este îndeobște

---

[220] *Ad rationem.* Trebuia ca volumul lor să fie constant pentru a se putea încărca bine luntrele.

[221] *In confinibus.* Poate însemna și înăuntrul hotarelor.

[222] Vezi raportul lui Dernschwam, în *op. cit.*, p. 276.

[223] Preț propus de Dernschwam, *ibidem*, p. 277.

[224] *Pondere.*

de treizeci și două de libre de Ungaria, a celui de la Ocna Sibiului de treizeci și trei <de libre>, a celui de la Cojocna de douăzeci și una <de libre> și a celui de la Dej de nouăsprezece <libre>. Iar despre postavul de la Cojocna care se cuvine tăietorilor în toți anii potrivit cu privilegiile lor, nu este destul de lămurit de ce fel era. Pe vremea Fuggerilor s-a dat <un postav> care se numește în vorbirea obișnuită Trautner, și după aceștia au dat și ceilalți același <fel de postav>. Alții însă au dat postav slab[225] de Nürnberg pe care ungurii îl numesc Rövidlurnberger, în urmă de tot li s-a dat și postav de Breslau (?)[226], numit în popor „Braszlay"[227]; iar despre ajutoarele[228], ce spun tăietorii că li se cuvin pe fiecare săptămînă, reiese din arătarea vechilor slujbași că li s-a dat ceva cam în fiecare duminică sau zi de sărbătoare, mai ales că trebuiau îndemnați la lucru ca să nu lipsească sarea[229]; ajutorul[230] a fost în întregime în vin, uneori s-a mai adăugat un bou sau cîteva oi. Și acest ajutor a fost bine răsplătit de ei față de cămară, căci au muncit cu mai multă tragere de inimă, și mai înainte de a tăia sarea pentru plata lor obișnuită, au tăiat fără nici o plată
p. 727 recompensa lor <în sare> // care li se dădea potrivit cu prețuirea cămărașului[231]. Pe vremea Fuggerilor, s-a observat același <obicei>, dar mai cu zgîrcenie[232], căci potrivit cu registrul slujbașului lor de la Cămara din Turda, de la sfîrșitul lui octombrie pînă la începutul lui iunie[233], li s-au dat tăietorilor în chip de ajutor de acesta extraordinar douăzeci și doi de florini și jumătate. Și la vremea predării[234] acestei cămări în mîinile acestora, li s-au dat doi florini, iar pe vremea aceea au fost șaizeci și șase de tăietori tocmiți[235] <cu anul>. Aceștia aveau atunci obiceiul ca în fiecare zi să ducă cu ei acasă un bolovan de sare. Dar cînd au încercat slujbașii să strice acest <obicei>, atunci din cauza aceasta nu au mai vrut să muncească tăietorii care mai apoi au fost înduplecați cu doi florini și convinși să aibă răbdare pînă ce s-ar lua o hotărîre în această privință de către domnul tezaurar[236].

---

[225] *Brevem pannum.*

[226] *Vrateslavicus.*

[227] De Breslau (în l. maghiară).

[228] *Subsidiis.*

[229] *In defectu salis.*

[230] *Subsidium.*

[231] *Et antequam sales pro consueta mercede sua excinderent, pretium eorum quae sibi data essent iuxta aestimationen Camerarii sine omni solutione excidisse.*

[232] *Parcius.*

[233] Deci sf. oct. 1528— început iunie 1529. E vorba desigur de socotelile trimise tot de Dernschwam al cărui singur raport cunoscut este din august 1528 și care a funcționat la Turda pînă aproape de lupta de la Feldioara (22 iunie 1529).

[234] *Assignationis.* Luarea în primire de către slujbașii Fuggerilor.

[235] *Conducti*, vezi și *Călători*..., I, p. 273. În anul 1527 ar fi fost „vreo 70".

[236] Pentru greva lor, vezi raportul lui Dernschwam în *op. cit.*, pp. 274, 278.

Despre adăugirile de sare care se fac[237] de către tăietori <în folosul> cămării[238] și de cămară în al cumpărătorilor.

Adăugirea de sare la fiecare sută de bolovani variază de la cămară la cămară, după cum se poate vedea mai sus la cercetarea[239] fiecăreia în parte. Şi cum că această diversitate a fost și odinioară, arată registrele vechilor cămărași, din care unele copii se află alăturate mai jos. Căci s-au mai adăugat de către tăietori de fiecare sută de bolovani, pe lîngă *Vessmass*, un prisos de bolovani[240] de sare și aceștia în unele locuri se dau în același număr, în altele în număr mai mic, și se dau și acum de către cămară cumpărătorilor care, primind suta de bolovani împreună cu acest spor adăugat pe deasupra, nu plătesc numai prețul celor o sută de bolovani, ci pe deasupra <mai plătesc> încă o jumătate din plata care se dă tăietorilor pentru tăiere[241]. Așadar după această socoteală cămara nu plătește tăietorilor decît jumătate din tăiere, iar drept *Vessmass* se dă într-un loc mai mult, în altul mai puțin, lăsînd totuși întotdeauna de o parte acele porțiuni care nu pot fi socotite drept bolovani întregi[242] și care se trec la sarea fărîmată[243].

Despre plata celeriștilor și pregătirea luntrelor

Din cauza diversității dimensiunilor <bolovanilor> de sare și a depărtării cămărilor dinafară[244] s-a menținut <aceeași> diversitate și în plata celeriștilor care, după cum s-a spus, duc sarea pe luntre și sînt datori să-și facă ei luntrele lor, primind banii de la cămară, care îi trece apoi în socoteala plății transportului. Într-o luntre din cele de la Turda, care e mai mică decît cele de la Dej, se transportă doi „termeni" și pe deasupra două mii de bolovani <de sare> de luntre și încă și mai mult. De fiecare „termen" li se plătesc celeriștilor patruzeci și doi de florini pînă la Seghedin. Iar pentru sarea „de căruțe" s-a plătit pe vremea tezaurarului Nicolae Gerendy[245] pînă în acelaș loc douăzeci și unu de florini de mie, care plată mai apoi

[237] În text *sit* în loc de *fit*.

[238] E vorba de împovărările acestora recunoscute de Dernschwam.

[239] *Revisione* — efectuată de comisari.

[240] *Quippe superadditi sunt per sectores in singulos centum praeter Vessmass vocati sunt (?) superflui.* Cetirea *sunt superflui* ni se pare în dezacord cu contextul care ar cere mai degrabă: *sales superflui.*

[241] *Cisura.* Adică pentru tăierea acestor bolovani în plus.

[242] *Pro iustis salibus.*

[243] *Darabones.*

[244] *Camerarum exterarum* — numite de Dernschwam Beykhamer (cămări anexe) în *op. cit.*, p. 270.

[245] În 1528 (după raportul lui Dernschwam).

a fost redusă sub regele Ioan[246] pînă la optsprezece florini. Iar pentru o sută de bolovani se obişnuia să se plătească celeriştilor la Cămara filială din Vinţul de Jos optzeci de denari. Lungimea unei luntre din cele de la Turda, după cum se spune, trebuie să aibă treizeci de picioare, iar lăţimea cincisprezece. Se pot transporta într-o luntre şapte şi uneori opt şi pînă la nouă mii de bolovani[247], după cum s-a spus şi mai sus, mai ales dacă lemnul pentru facerea luntrei a fost tăiat la timpul potrivit, ceea ce cere luarea-
p. 728 aminte a cămăraşului //. Luntrea de la Dej, precum s-a arătat de cei care au fost puşi în fruntea cămărilor sub regele Ioan, trebuie să fie lungă de şeizeci şi unu de coţi de Transilvania şi lată de optsprezece sau nouăsprezece coţi.

Celeriştii care o construiesc şi duc sarea pînă la Satu Mare au de primit şaizeci şi unu de florini şi li se dau în Satu Mare aceşti florini. Chiar dacă îşi duc luntrea de la Satu Mare pînă la Szolnok, care a fost primul loc de depozitare a sării din Dej dincolo de Satu Mare, li se plăteşte tot atîta şi nimic mai mult, măcar că trebuie să-şi ducă luntrea pînă la Seghedin. Celeristul era slobod să ducă un anumit număr de <bolovani de> sare pe seama sa; dar totuşi potrivit cu hotărîrea cămăraşului. Acelaşi lucru s-a îngăduit şi celor doi primi[248] luntraşi, precum şi celorlalţi de orice seamă pentru ca să fie cu atît mai grijulii în ducerea, păzirea şi păstrarea luntrei şi li s-a îngăduit să desfacă această sare cum ar voi ei. Iar ceea ce au declarat orăşenii din Dej, după cum s-a arătat mai sus, cum că fărîmele <bolovanilor> lor de sare care s-au fărîmat din întîmplare la descărcare se dau celeriştilor şi că în afară de acestea se pun în luntre patru sute sau cinci sute de <bolovani de> sare care să se dea în locul celor fărîmaţi, acest lucru spun slujbaşii din vechime că nu s-a făcut niciodată.

Cămările de sare au fost lăsate de comisari în starea lor

Cum la nici una din cămările <de sare> în afară de cea de la Dej nu era sau nu şedea acolo nici un slujbaş anume împuternicit[249], comisarii cu sfatul şi încuviinţarea domnului general au numit cîte un cămăraş la fiecare cămară şi le-au dat nişte reguli hotărîte în chip de instrucţiuni pe care să le ţină pînă la altă hotărîre a maiestăţii sale regelui şi a căror copie se află alăturată mai jos. Au ales deci pe cămăraşi şi le-au adăugat nişte contabili[250] (organizare[251] necunoscută pînă atunci în aceste cămări), după

246 Zápolya. Adică în intervalul 1529—1540.
247 După Dernschwam de două ori pe atît (*op. cit.*, p. 270).
248 *Primariis.*
249 *Certus Officialis*, adică titular.
250 *Contrascribas.*
251 *Ordo.*

recomandarea și atestarea[252] domnilor consilieri care sînt dați de Provinciali pentru a fi pe lîngă domnul general, cercetîndu-se nu mai puțin și părerea celorlalți care au cunoscut mai bine purtarea și obiceiurile acestor persoane. În Ocna Sibiului a fost pus nobilul Francisc Mikola, care a fost slujitorul[253] reginei, împreună cu contabilul[254] Ioan diacul de Vingarth. La Cămara din Turda a fost așezat Ioan Vaday din Cluj care a fost și sub monah în fruntea acestei cămări. Acestuia i s-a adăugat contabilul Andrei Balogh din Turda. La Cojocna a rămas Francisc Zilahy, fostul cămăraș, adăugîndu-i-se contabilul Ioan diacul de Lipova. La Cămara din Dej a rămas, de asemenea, George Hanvay, care a ocupat acea cămară, precum s-a spus din porunca domnului general. Acestuia, în lipsa unui om potrivit nu i s-a adăugat încă nici un contabil. Au făcut toți jurămînt de credință maiestății regești împreună cu magulatorii, din care au fost puși doi la Dej și tot atîția la Ocna Sibiului, deși cu o retribuire deosebită. La Cămara din Turda este unul cu un om al său[255], la Cojocna doar unul. Însă în ce privește plățile acestor magulatori, tăietori și miliariști, precum și chepeliști nu s-a schimbat nimic, după cum nici în privința prețurilor și a mărimii <bolovanilor> de sare sau în celelalte lucruri de acest fel; dar toate acestea au fost lăsate[256] la hotărîrea maiestății sale regești.

Pentru cămărași se atribuie două sute de florini pe an drept salariu, precum și // hrană <pentru ei> și nutreț pentru caii lor, după cum stă scris în instrucțiuni. Cel din Cojocna avînd o sută de florini a fost lăsat în starea sa de mai înainte. Dar ei s-au învoit la această salarizare[257] <doar> cu această condiție ca ei să rămînă dacă li se va mări plata, dacă nu, atunci să li se dea de știre cît mai curînd și să fie slobozi să părăsească slujba primită de ei în speranța unei plăți mai bune, la care lucru va trebui să cugete maiestatea regească. p. 729

Apoi pentru că nu erau de loc bani gata la cămări și se vedea lămurit că nici sarea nu putea fi vîndută așa iute, pentru ca să nu se întrerupă munca la tăierea sării, sau să lipsească celelalte lucruri de trebuință pentru folosința zilnică, comisarii au luat de la judele regesc al orașului Sibiu Ioan Roth, pe garanția domnului general, trei sute cincizeci de florini ce vor trebui restituiți din primele venituri de la sare mai înainte de orice <alte> plăți: din acestea s-au dat prin intermediul lui George Hanvay, care a ridicat acești bani, șaizeci de florini cămărașului din Ocna Sibiului, o sută

[252] *Testifationem.*
[253] *Servitor.*
[254] *Contrascriba.*
[255] *Famulo.*
[256] *Dilata* (amînate).
[257] *Assignatione.*

cămăraşului din Turda, <banii> ceilalţi au rămas la acest Hanvay pentru acoperirea nevoilor[258] Camerei din Dej. Copia garanţiei date amintitului Ioan Roth se află mai jos sub litera H[259].

Despre cămara pentru „cementarea“[260] *şi schimbul aurului din Transilvania*

Cămara pentru „cementarea“ şi schimbul aurului, după cum <ni> se spune, a fost întotdeauna arendată de regi pe o anumită sumă de bani principalilor orăşeni din Sibiu, şi cît se întinde amintirea oamenilor ei spun că doar odată încă s-a întîmplat sub regele Vladislav ca ea să fie gospodărită de către un slujbaş al său propriu şi cămăraş regesc — Ioan Kis Tarczay, şi aceasta numai un singur an, în care timp spun ei că s-a văzut că iese mai mult folos pentru fiscul regesc din arendarea acestei cămări, decît din administrarea ei. Iar arenda a fost de patru, uneori de cinci mii de florini în aur, deşi nu lipsesc unii care să afirme că Ioan Lulay căruia i-a urmat în căsnicie şi în dregătorie[261] Marc Pemfflinger, a luat-o în arendă cu şapte mii <de florini>. Regele Ioan mîniat cumplit împotriva sibienilor pentru că, atunci cînd restul Transilvaniei trecuse la el, refuzau să i se alăture lui[262] a mutat la Cluj această cămară pentru „cementarea“ schimbul şi baterea aurului şi, în sfîrşit, a pus să fie administrată <în regie> pentru el. La fel a făcut şi monahul după ce a murit Ioan şi a fost redată cămara sibienilor, chemînd totuşi în tovărăşie cu el pe alţii cărora le-a dat puterea de a schimba banii şi îndeosebi lui Petru Haller[263], ca unuia din fruntaşii saşilor care, întrucît a dat banii de care era nevoie, a fost şi părtaş la cîştig. Dar nu este mai puţin adevărat că numai din „cementare“ nu se poate trage mare cîştig, ba chiar că ar fi mai de folos să se dea cu arendă pe patru sau cinci mii de florini decît să se poarte grija efectuării sale[264], precum se poate şi vedea din socoteala despre „cementarea“ din anul <15> 50 făcută anume de George Macskásy şi Ioan Bornemisza şi

---

[258] *Provisionem.*

[259] Omisă din textul publicat.

[260] *Cementationis.* E vorba de facerea aliajului necesar pentru baterea monedei.

[261] *In coniugium simul officium* — însurîndu-se cu văduva foarte bogată a acestuia, Clara Tobias.

[262] Nu i s-au supus decît în 1536.

[263] Pentru rolul său vezi G o l d e n b e r g, *Hallerii, un capitol din istoria comerţului şi a capitalului comercial din Transilvania în secolul al XVI-lea*, în „Studii“, 1958, nr. 5, pp. 89—115 şi G. G ü n d i s c h, *Peter Haller*, în „Deutsche Forschungen im Südosten“, 1944.

[264] Toată expunerea e făcută în sensul recomandării sistemului de arendare şi încă pe un preţ foarte redus, deşi se observă un substrat de rezerve neformulate.

aflată printre alte registre ale monahului — dacă totuşi este adevărată socoteala a cărei copie este adăugată mai jos. Dar fără îndoială că din schimbul aurului pot ieşi mari foloase dacă se veghează cum trebuie la aceasta. Căci se găseşte mult aur în Transilvania şi se obţine mai ales din spălare[265] şi nu e îngăduit să fie dat în schimb nimănui decît doar regelui. Aproape că nu este loc în Transilvania //, îndeosebi în partea care se p. 730
uneşte cu Ungaria cotind de la răsărit la miazăzi, în care să nu fie bogate băi de spălat aurul. Sînt totuşi şi minereuri de aur care se sapă în tîrgurile Abrud[266], Baia de Arieş[267], Baia de Criş[268] şi Băişoara[269], despre care se va vorbi mai jos. Însă după părerea tuturor, din atîta belşug de aur, nici chiar a patra parte sau o parte mai mică chiar decît aceasta nu e înfăţişată la cămară. Căci are mulţi duşmani la pîndă[270] care îl cumpără şi îl exportă în afară pentru cîştigul lor particular. Această anarhie[271] se pare că a fost mai ales prilejuită de vina cămăraşilor, care nu au ţinut paza cuvenită, şi nici nu şi-au trimis oamenii lor cu bani pentru facerea schimbului nici nu<s>-au aşezat în locuri potrivite la care să fi putut aurarii[272] veni în siguranţă şi fără greutate şi mai ales să fi putut primi banii. Căci este greu pentru oamenii mai săraci, care muncesc zi de zi la obţinerea[273] aurului şi-şi trag de acolo toată întreţinerea vieţii lor, ca să alerge la Sibiu, şi dacă <cumva> cămara nu schimbă aurul — ceea ce obişnuieşte să se întîmple des din lipsă de bani — să dea aproape cu sila spre schimb puţinul aur pe care îl au altora, şi aceştia îl cumpără pe cît vor ei şi nu după schimbul cuvenit. La aceasta se mai adaugă şi faptul că cei care ar putea schimba aurul cu voia cămăraşului se pot cu greu lipsi de banii lor pînă să se facă „cementarea". Acum se face o <singură> „cementare", abia la mijlocul anului, în vreme ce sub regele Matiaş şi apoi Vladislav se făceau în fiecare lună două „cementări", lucru ce rezultă din ţidulele[274] de „cementare" ale vechilor cămăraşi, dintre care unele se află transcrise mai jos. Din ele se poate cunoaşte chiar modul urmat odinioară la „cementare" şi venitul <rezultat> din aur[275]. Dar s-au adăugat la vechile ţidule chiar unele mai recente ale „cementărilor" făcute sub regele Ioan şi în urmă de tot sub monah ca material de documentare şi exemplificare.

---

[265] *Loturis*, operaţie făcută de ţăranii români.
[266] *Abrud-bánya.*
[267] *Offen-bánya.*
[268] *Körös-bánya.*
[269] *Kiss-bánya.*
[270] *Insidiatores.*
[271] *Licentia.*
[272] *Aurarii* (băieşii care extrag sau spală aurul).
[273] *Parando.*
[274] *Schedis.*
[275] *Auri Proventus.*

Căci felul în care se face schimbul este destul de deosebit, deoarece unii folosesc schimbul pe care îl numesc integral, alţii schimbul pe jumătate, dintre care nici unul, nici altul nu este drept şi fără cusur, şi acest lucru îl fac cămătarii[276] ce urmăresc cîştiguri. La aceşti cămătari sînt siliţi să alerge băieşii săraci şi să-şi ducă aurul, întrucît ei sînt lipsiţi de bani, pe cînd aceştia au întotdeauna bani gata şi pregătiţi în ascuns în anumite locuri pentru asemenea schimburi. Sînt unii care schimbă <aurul> ceva mai bine[277], dar totuşi nu <plătesc> atît cît obişnuieşte cămara care are un schimb hotărît şi drept, pe care de aceea <oamenii> îl numesc schimbul cămării. Şi de aceea băieşii ar fi foarte mulţumiţi dacă ar ţine cămara bani pregătiţi în locuri potrivite, cu care să plătească preţul aurului.

În ce stare a fost lăsată cămara de „cementare“ şi schimb al aurului

Deşi maiestatea regească poruncise comisarilor ca să ia de la negustori cu împrumut o sumă oarecare de bani pentru schimbul şi „cementarea“ aurului, precum şi pentru <baterea> monedei, totuşi fiindcă în starea de acum a lucrurilor nu a fost cazul[278] de a se lua un împrumut pentru această treabă, şi chiar dacă ar fi trebuit luat, nu s-ar fi putut găsi vreun creditor care să dea aceşti bani, sau care să primească să fie garantat de aceste venituri, a trebuit să se renunţe la această intenţie, iar faptul că nu a fost cazul reiese în parte din cele spuse puţin mai înainte, anume că nimeni sau desigur foarte puţini îşi duc aurul pentru a-l schimba la Cămara din Sibiu, în parte pentru că acum este primejdios a transporta bani
p. 731 prin locurile unde se găseşte aurul, sau // a-i încredinţa celor care cer să li se achite bani pe seama aurului pe care nu îl au încă la îndemînă[279]. Iar băieşii aurului sînt aproape toţi români. Oraşele[280] numite mai sus care totuşi au şi ele pînă acum aproape cea mai mare parte a muncitorilor lor români, totuşi . . . (lacună)[281] . . .

Să se cumpere şi să se strîngă <aur?> pentru „cementare“, şi din aceasta să-i revină maiestăţii regeşti acel cîştig ce se cuvine cămării sale; şi pentru a promova schimbul aurului şi pentru a îndepărta de la acest schimb

---

[276] *Foeneratores.*
[277] *Aliquanto pluris.*
[278] *Causa.*
[279] *Paratum.*
[280] *Oppida supranominata tamen etiam poene majorem Operariorum suorum partem Valachos habent tamen adhuc* (etc.).
[281] Lacună în manuscris a cărei întindere nu este arătată de editori.

pe alţi schimbători ascunşi şi neîngăduiţi[282], domnul general a dat un edict în numele maiestăţii regeşti, şi chiar prin scrisori particulare a poruncit hotărît acelora ce erau bănuiţi a face schimb ascuns <de aur> ca să fie dus tot aurul la Sibiu la numitul Petru Haller. Şi i s-a pus în vedere lui Petru Váczy căruia i s-a încredinţat conducerea baterei banilor[283] de argint ca să ia parte la cercetarea aurului care se va aduce la Petru Haller şi va veni la „cementare", şi să ţină socoteala lui şi să aibă cunoştinţă tot atît cît şi Petru Haller despre tot ce se va face în această treabă.

Iar acel Petru Haller, întrebat şi el pe lîngă alţii cît aur crede că s-ar putea strînge într-un an sau în jumătate de an în Transilvania, a răspuns că i se pare cu neputinţă ca să se poată face ca tot aurul care se scoate la lumină[284] în Transilvania să ajungă pînă la cămară, şi că ar trebui să ajungă în întregime, chiar sub pedepsele cele mai aspre, adică a pierderii capului... (lacună)... Maiestatea sa regească ar avea mai mult cîştig de la această cămară dacă ar arenda-o cuiva decît dacă s-ar îngriji să o administreze prin slujbaşul său. A fost întrebat numitul Petru Haller[285], cu cît crede că ar putea fi arendată pe an. El a declarat apoi că el nu ar fi împotrivă ca să o ia el cu arendă, dar el nu va da mai mult de patru mii de florini în aur atît pentru schimb, cît şi pentru „cementare", şi aceasta cu îndatorarea[286] ca acea cămară să-i fie supusă lui patru ani în şir cu aceeaşi arendă şi ca maiestatea sa regească să oprească prin edictele cele mai aspre ca să nu se încumete careva să schimbe aur pe faţă sau în ascuns fără ştirea lui, sub pedeapsa arătată mai sus, pe care să o poată pretinde el de la oricine în temeiul autorităţii maiestăţii regeşti, şi — dacă ar fi nevoie — chiar cu ajutorul conducerii de sus[287]. Acestea deci le-a spus Petru Haller, care totuşi nu tăgăduieşte că se poate scoate mare cîştig din schimb, dacă ar fi înlăturate înşelătoriile şi dacă s-ar face ca tot aurul să fie înfăţişat cămării.

Despre mine şi băi de spălat aurul

Transilvania e mai îmbelşugată în aur decît în argint. Iar aurul provine mai mult din băi decît din mine. Căci aşa cum s-a arătat mai sus, minereuri[288] de aur sînt doar în patru locuri şi din aceste locuri doar unul

---

282 *Occultos et inordinatos.*
283 *Praefectura monetae.*
284 *Invenitur.*
285 Din felul cum e prezentată situaţia, rezultă şi o sugestie implicită de a acorda arenda aurului lui Petru Haller.
286 *Ea lege* (această condiţie).
287 *Superioris magistratus.*
288 *Minerae.*

singur aparţine regelui, anume Băile de Arieş[289], din care se extrage doar minereu de argint. Totuşi se găsesc minereuri de argint şi la Băişoara[290], şi la Baia de Criş[291], locuri supuse amîndouă cetăţii Şiria[292] care aparţine domnului Andrei[293] şi sînt atribuite mai degrabă Ungariei[294] decît Transilvaniei, şi nici arama nu ar lipsi dacă ar vrea să o extragă, dar acum locuitorii acestor locuri umblă doar după aur. Iar Abrudul este al capitlului de Alba Iulia şi este foarte cercetat din cauza belşugului de aur. Germanii saşi numesc Abrudul Gross // Schlatten, Baia de Criş Altenburg, Băişoara ...[295] Baia
p. 732 de Arieş — Offenburg.

Starea şi seama acestor locuri potrivit cu cercetarea făcută sînt cuprinse în textul german adăugat mai jos[296]. La acesta mai sînt adăugate şi numele[297] băilor[298], desigur nu ale tuturor (căci după cum se spune ar fi greu să le înşiri), dar din cele mai de seamă ce le-au putut cunoaşte. Se mai ştie din experienţă ca un lucru de toată siguranţa, şi cîte carate sau grade are aurul în oricare din aceste locuri, şi ei spun că nu se produce o schimbare a calităţii aşa din senin [299] dacă aurul rămîne nealterat, aşa cum a fost găsit, dar unii falsifică uneori fărîmele sau pulberea de aur prin amestecul unei pulberi de aramă. Iar cît aur a venit la cămară în anii din urmă sub monah şi mai înainte sub Ioan, şi odinioară sub regi, acest lucru se va putea cunoaşte în parte[300] din ţidulele[301] de „cementare“ sus-amintite. În Abrud, un orăşean bătrîn, Blaziu diacul, care a fost pe vremea regelui Ludovic în acel loc vicecămăraşul lui Ioan Lulay, cămăraşul de Sibiu, povesteşte că în acea vreme se făceau şapte „cementări“ pe an, şi că el a adunat în Abrud şi în satele vecine de la o „cementare“ la alta mai mult ca un centenar[302] de aur, fără a socoti aurul băieşilor[303] mai de seamă din acel loc, care şi-au dus ei înşişi aurul lor la „cementare“. Dar despre acestea <sînt> multe <arătate> în acea scriere germană.

Sînt nişte mine de argint deosebit de bune după mărturia tuturor în localitatea Rodna la o depărtare de trei mile de cetatea Bistriţa, care împreună

289 *Offen-bánya.*
290 *Kiss-bánya.*
291 *Köröss-bánya.*
292 *Csillagosvar* (= Világos-vár).
293 Báthory.
294 Fiind adică în afara Transilvaniei propriu-zise.
295 Loc gol în text.
296 Lipseşte din textul de faţă.
297 *Nomine* (nomina).
298 *Loturarum.*
299 *Temere.*
300 *Aliqua ex parte.*
301 *Schedis.*
302 *Centenarius* = 100 de libre (adică 50 kg).
303 *Montanistarum.*

cu alte patru sate ale cămării de „cementare“ aparține acestei cetăți cu drept de proprietate, dar aceste locuri le-a cotropit voievodul Moldovei Petru[304], tatăl voievodului de acum Ștefan[305], atunci cînd a năvălit în Transilvania prădînd-o, și din acea vreme încoace zac oarecum în părăsire aceste mine, care pe cînd erau sub bistrițeni au dat mare belșug de argint, deși oamenii nu-și amintesc să fi fost săpate așa cum ar fi trebuit, din cauza vecinătății moldovenilor în care nu te poți încrede[306]. Dar și despre aceste mine se află anexate mai jos unele <informații> culese din povestirea localnicilor; în clipa de față lucrează acum în ele oameni săraci, pribegi[307], printre care se spune că ar fi și unii anabaptiști[308]. Iar orășenii bistrițeni se roagă de maiestatea regească pentru redobîndirea acestor bunuri, lucru care va fi ușor pentru maiestatea regească — după cum cred ei — dacă va binevoi să restituie zisului voievod Cetatea de Baltă[309], ale cărei bunuri le posedă acesta pe lîngă tîrgul supus cetății.

Este părerea împărtășită și mărturisită a tuturor Transilvănenilor că, pe lîngă aceste locuri cunoscute pînă acuma ca producînd aur și argint, mai sînt multe alte locuri metalifere pînă acum neatinse, mai ales în țara secuilor care nu îngăduie nimănui să le cerceteze și sînt prea rustici pentru a se putea folosi de aceste bogății.

Despre baterea monedei

Monedă de argint nu s-a mai bătut în Transilvania de mulți ani încoace, desigur din lipsa argintului, întrucît transilvănenii se sîrguiesc mai puțin la minele de argint, deoarece acestea cer mai multă cheltuială decît băile de spălat // aurul. Se socotește totuși neîndoios despre minele de la Baia p. 733
de Arieș că, dacă ar fi secate de apă, prin ducerea mai departe și desăvîrșirea conductei sau canalului[310] pe care monahul l-a lăsat cu totul în părăsire după moartea regelui Ioan, ar rezulta mare belșug de argint cu mult cîștig; și dacă se mai adaugă și Rodna[311] <atunci> din produsul de argint al amînduror acestor locuri s-ar putea porni și continua și mai apoi în Transilvania baterea unei monede bune și folositoare. Cît privește moneda de față, care

---

[304] Petru Rareș — în 1529.

[305] Ștefăniță Rareș (11 iunie 1551 — 1 septembrie 1552).

[306] *Infidam... vicinitatem.* Se referă la expedițiile destul de numeroase în Transilvania, cu începere din 1529, de pe urma cărora bistrițenii au avut destule pagube.

[307] *Profugi.*

[308] Despre ei se ocupă și izvoarele din secolul al XVII-lea.

[309] *Arcem Kikelleü.*

[310] *Cuniculi seu stolae.*

[311] Adică minele de argint de acolo.

se bate la Sibiu din argintul lăsat de monah, s-a adus la cunoştinţa maiestăţii regeşti prin scrisoarea comisarilor că au dat împreună cu domnul general instrucţiunile şi ordinele lor în această privinţă, pînă la alte dispoziţii ale maiestăţii regeşti, lui Petru Váczy ca magistru al monetăriei[312], de a cărui muncă s-a folosit domnul general în ultima „cementare" şi batere a aurului şi începuse să se folosească la baterea monedei de argint înainte de venirea comisarilor. Se adaugă mai jos copia instrucţiunilor date lui Petru Váczy din care se poate cunoaşte o bună parte a acestei orînduiri[313].

La Sibiu nu e nici o Casă a Cămării regeşti, şi nici nu a fost înainte, <după cum> se spune. Dar cei care au fost comisari[314] se îngrijeau ca să se facă „cementarea" şi baterea în casele lor, <şi> acuma Petru Haller îşi dă pentru treaba aceasta casa sa, de care s-au folosit ei şi pe vremea monahului cînd a fost închiriată, precum se spune, cu o sută de florini pe an, sumă pe care o cere acum şi Haller ca să i se plătească lui. Nu este nici un fel de oficină de separare[315] a aurului de argint, ci fiecare <îl> separă cum vrea.

Despre vama[316] regească

Vama regească are trei centre: Braşovul sau Corona, Sibiul şi Bistriţa. Oraşele acestea au ţinut aproape întotdeauna vama prin arendare din partea regilor. Vama din Braşov era arendată pe două mii de florini, cea din Sibiu pe o mie şi cea din Bistriţa pe două sute <de florini>. Alte asemenea posturi filiale în Transilvania în care să trebuiască să şadă întotdeauna cu reşedinţa slujbaşi <ai vămii> nu mai au, în afară doar de unul care este ţinut de Braşov în cetatea Bran[317], aşezată în strîmtorile munţilor prin care se vine din Transilvania, şi de altul care e ţinut de Sibiu la Turnul Roşu numit în vorbirea comună Veress Torony <aşezat tot> în strîmtorile aceloraşi munţi. Acest <turn> cu puţini ani în urmă a fost năruit în mare parte de năvala şi puterea apelor[318]. În aceste locuri se obişnuiesc să se dea şi să se primească ţidule vamale[319] pentru mărfurile care se aduc la Braşov sau Sibiu, căci prin aceste două locuri de intrare trebuie să vină toţi cei care

312 *Magistro monetae.*

313 *Ordinis* (vezi *Hurmuzaki*, II_4, p. 688, instrucţiunile lui Castaldo şi ale comisarului din 20 martie 1552).

314 *Sed qui fuerunt Commisarii*, nota editorului: „poate: cămăraşi?".

315 *Separatorium.*

316 *Vigesima.*

317 *Törcsvar.*

318 În 1533; vezi Cronica Ostermayer.

319 *Schedae vicesimales.*

au drum din Țara Românească în Transilvania. La celelalte locuri la care e nevoie de vreo pază sau supraveghere merg slujbașii doar la vremea bîlciurilor[320], precum la Sighișoara[321], unde merg din Brașov, și la Sebeșul Săsesc[322] și Hunedoara, din Sibiu. Și nu este nici o îndoială că arendașii acestei vămi scot mult mai mult cîștig din ea decît ceea ce plătesc, și că în împrejurări pașnice cînd sînt slobode legăturile de negoț[323] dintre Transilvania și moldoveni și munteni, aceste vămi aduc mult mai mult decît două mii de florini.

Vama de la Bistrița este de asemenea în mîinile orășenilor din acel loc, — precum au arătat acelorași comisari[324] prin trimișii lor, cei doi senatori <anume> Vincențiu // Blănarul[325] și Grigore Lederer[326] trimiși în această p. 734
chestiune — totuși nu în urma unei arendări, ci ca dintr-un fel de miluire osebită a monahului; care totuși <pe ei> i-a costat mult[327], căci el a scos apoi mult mai mult de la orășeni pentru obținerea acestei miluiri. Iar ei spuneau că acest venit nu împlinește adesea nici <măcar> suma de două sute de florini, mai ales cînd sînt oprite legăturile de negoț cu moldovenii, ceea ce obișnuiește să se întîmple des. Ei mai adăugau pe lîngă acestea că speră că maiestatea sa regească va lăsa[328] acest venit orașului la rugămintea judelui <Bistriței> care se află acum la curte și de aceea orășenii se roagă ca administrația și încasarea acestei vămi să fie lăsată la ei pînă la sosirea judelui. Comisarii s-au învoit la aceste cereri cu condiția ca pînă la o altă rînduire a maiestății regești să țină administrația acestui venit cu acea credință la care sînt îndatorați față de ea și nu în alt fel decît cum dacă ar fi slujbașii săi, și să țină în această privință o socoteală bună și dreaptă ca să poată răspunde față de maiestatea regească atît cu privire la veniturile ce le vor percepe de aci încolo, cît la cele ce le-au perceput din vremea tranzacției <făcute> cu regina[329].

Iar modul de încasare al vămilor se află <alăturat> mai jos împreună cu alte scrieri aparținînd acestui articol despre vamă.

---

[320] *Nundinarum.*
[321] *Segesvar.*
[322] *Szasz Sebeș.*
[323] *Commercia.*
[324] În text: *iidem Commisarii* = iidem Commisariis.
[325] *Pellionem* (Peltzer?).
[326] (Pielarul).
[327] *Ipsis magno constitisset.*
[328] *Concessura* = va concede.
[329] În urma căreia Isabella, văduva lui Ioan Zápolya și mama nevîrstnicului Ioan Sigismund Zápolya, a renunțat la Transilvania în schimbul unor compensații mai mult iluzorii (1551).

Despre quinquagesima[330] *nobililor*

Quinquagesima nobililor se socotește drept un venit obișnuit al regelui, totuși se ia doar numai de la românii nobililor Transilvaniei o dată pe an între Paști și Rusalii, în jurul vremii cînd s-a isprăvit cu fătatul oilor, în vremea de altminteri cînd nobilii obișnuiau să pretindă în fiecare an quinquagesima de la zișii lor iobagi[331], dar nu lipsesc totuși unii care zic că acesta nu este un venit obișnuit, ci e îngăduit regelui ca un fel de dar temporar[332] din partea nobilimii; dar este limpede că acest venit se plătește regilor, măcar că nobilii au anticipat asupra exacțiunii regelui prin exacțiunea lor. S-a ținut seama[333] totuși că e obiceiul ca nobilii Transilvaniei să fie somați prin scrisoare regală să plătească acest venit, fixîndu-li-se locul de întrunire în orașul Turda, unde obișnuiesc să se țină adunările generale ale nobililor.

Însă și acest venit obișnuiește să fie dat cu arendă. Suma obișnuită a arenzii e de patru mii de florini. Regina Isabella l-a arendat chiar numai pe trei mii de florini, dar venitul din plata și strîngerea[334] acestei taxe este cu mult mai mare, întrucît au fost șapte comitate ale nobililor <și>, doar din comitatul Turdei, — care este unul din cele modeste după cum s-a aflat dintr-un registru al perceperei (?)[335] pe anul 1537, singurul care a putut fi căpătat — au ieșit la quinquagesimă o mie și opt miei fătați în acel an[336] și cinci sute optzeci și cinci de oi de un an, iar din încasările principale[337] șase sute șaptezeci și șapte de florini, și cincizeci și unu de denari. Iar care este chipul în care trebuie percepută quinquagesima se află mai jos.

Despre censul sașilor

Sașii plătesc dimpreună censul lor obișnuit datorat regilor, după obi-
p. 735 ceiul folosit de ei, și sînt datori să-l plătească numai o dată pe an // la sărbătoarea Sfîntului Martin[338]. Totalul censului e de opt mii cinci sute de florini, dar peste plata censului ei contribuie și la ajutoare[339], precum urmează.

---

[330] *Quinquagesima.* E vorba de *quinquagesima ovium.*
[331] *Colonis.*
[332] *Quasi precario concedi regibus a nobilitate.*
[333] *Observatum est.*
[334] *Administratione et collectione.*
[335] *Regesto administrationis.*
[336] *Cum foetu eiusdem anni.*
[337] *Praecipuis redemptionalibus.*
[338] = 11 noiembrie.
[339] *Subsidia.*

Este ştiut că transilvănenii aparţinînd „celor trei naţiuni“[340], adică unguri, secui şi saşi, nu sînt datori numai[341] la plata acelor ajutoare care obişnuiesc să fie puse de regi cu consimţămîntul celorlalte stări şi categorii[342] ale regatului Ungariei, ci există un obicei vechi, păstrat pînă în vremurile acestea, ca să li se ceară lor în chip osebit[343] aceste ajutoare, căci în vremea regilor mai vechi a fost următorul fel de a purcede: şi anume se hotăra pentru nobilii unguri, — care se consideră[344] cei dintîi dintre aceste naţiuni — o adunare[345] în oraşul Turda, şi acolo se trimeteau de către rege delegaţi sau comisari care să înfăţişeze cererea de ajutoare. Uneori se cerea mai mult, alteori mai puţin, după cum erau pricinile pentru care se cereau, dar cea mai mare contribuţie a fost de un florin fără un denar, de fiecare iobag[346]. Nobilii nu au îngăduit ca să fie impuşi la mai mult de o singură contribuţie, după cum nu îngăduie aceasta nici acuma. Iar această contribuţie se urcă la douăzeci şi patru de mii de florini, sumă care s-ar mări cu mult, şi poate chiar s-ar îndoi, precum se spune, dacă aşezarea dării[347] şi perceperea[348] s-ar face drept, lucru de care va trebui cu timpul avută <toată> grija.

În acelaşi chip li s-a hotărît saşilor o adunare[349] la Sibiu în care delegaţii regeşti să trateze şi să ia hotărîri împreună cu ei cu privire la ajutoare. Nu s-a făcut însă numărătoarea[350] pe porţi, ca pe domeniile nobililor, ci li s-a cerut o sumă anumită[351], şi aceea de asemenea <e> uneori mai mare, alteori mai mică. Ei înşişi spun că au plătit uneori zece, sau douăsprezece, cîteodată şaisprezece, şi pînă la douăzeci de mii <de florini>, foarte rar mai mult. Ei spun că, sub regele Ludovic, Ioan Dóczy[352] a perceput doar numai de la ei treizeci de mii de florini măcar că ceruse patruzeci. Dar acesta i-a amăgit cu mult meşteşug pe fruntaşii saşilor, cărora le făgăduise unora o sută, altora două sute de florini, pe care însă mai apoi nu i-a mai plătit, şi de aceste înşelătorii s-au mai folosit adesea şi alţi delegaţi de-ai regelui trimişi pentru a cere subsidii de la saşi.

---

340 Pentru cele „trei naţiuni“ (vezi *Călători*, vol. I, Introducere generală).
341 În text: *tamen* mai probabil: *tantum*.
342 *Statuum et ordinum*.
343 *Specialiter*.
344 În text: *habent* mai probabil: *habentur*.
345 *Conventus*.
346 *Singulis colonis* (punctuaţia greşită în textul publicat unde cuvintele acestea aparţin frazei următoare).
347 *Connumeratio*.
348 *Exactio*.
349 *Conventus*.
350 *Connumeratio*.
351 O sumă globală.
352 Vicetezaurar al lui Zápolya, partizan al lui Gritti, ucis cu el la Mediaş în 1534.

Pentru secui nu a fost nevoie să li se hotărască o adunare, întrucît erau socotiți a fi scutiți de toate contribuțiile, în afară de însemnarea boilor[353] (căci așa o numesc ei) la care erau îndatorați de cîte ori se încorona un rege, sau își celebra căsătoria, sau dobîndea vreun <nou> vlăstar[354] și atunci fiecare dintre ei era dator să dea cîte un bou. Dar de cîte ori trebuia să se țină din porunca regelui vreo adunare pentru niscaiva treabă obștească privind cele trei națiuni împreună, aceasta trebuia să fie chemată în Tg. Mureș[355], care este pe teritoriul secuilor și <este> locul anume[356] <rînduit> pentru orice treabă obștească a lor. Acest <obicei> s-a înrădăcinat mai ales din această cauză, ca nu cumva secuii chemați obligator în afara teritoriului lor, să trimită delegați puși pe pierderea vremii[357], de cei de care se obișnuia a se trimite, care urmăreau[358] să fie rechemați acasă la ei ca unii ce nu erau destul de bine învățați[359] <cum să purceadă> în cele ce se fac <acolo> și prin aceasta să caute nu numai mijloace de a se strecura și de a lungi treaba, dar chiar să-i mai tragă înapoi[360] și pe alții și să împiedice ca să se ia vreo hotărîre. Lucrul acesta nu-l puteau face dacă erau strînși cu
p. 736 toții la o adunare pe teritoriul lor, întrucît la aceasta // obișnuiesc să se adune individual aceia dintre ei care sînt mai însemnați pe care îi numesc în vorbirea obișnuită nobili <sau> Lófő Székelyek.

Și de aceea regele Ioan și după aceea și monahul <care> s-au străduit să stoarcă de la secui ceva ajutoare bănești[361], mai întîi sub cuvîntul unor noi nevoi ale statului, mai apoi pentru tributul care s-a plătit turcilor în anii din urmă, nu au păstrat felul vechi de a cere <aceste ajutoare>, ci îndemnați de motivele de mai sus, au hotărît[362] acea adunare de la Tg. Mureș pentru cele trei națiuni dimpreună, pe care chiar le-au mai legat între ele, astfel încît ceea ce ar propune sau ar hotărî două dintre ele să fie silită să aprobe și să încuviințeze și a treia. În felul acesta au fost aduși secuii la darea de subsidii, și acest lucru spun sașii că a fost născocit și scornit la început doar de ochii lumii, dar de fapt în dauna lor[363]. Căci consimțind ungurii și secuii la darea ajutorului, li se răpea lor putința de a se împotrivi și se punea asupra lor cea mai mare parte din acea povară. Căci ungurii și secuii au plătit puțin față de ce au plătit ei, și din ceea ce fusese

353 *Boum signatura.*
354 Numai pentru nașterea fiului prim născut.
355 *Vásárhely.*
356 *Peculiaris.*
357 *Tergiversatores.*
358 *Studuerunt.*
359 *Instructos.*
360 *Distrahere.*
361 *Aliquid subsidii.*
362 *Induxerunt* (corect: indixerunt).
363 A sașilor.

plătit de <de ei> fruntașii lor[364] și-au avut partea lor în urma unei înțelegeri tainice cu monahul, dar s-a ajuns la obiceiul ca sașii să plătească atît cît și nobilii, adică douăzeci și patru de mii, iar secuii, de cîte ori au contribuit <cu> ceva, nu au plătit mai mult de șase sau șapte mii de florini, și acest lucru a fost arătat a fi astfel și de către alții.

Iar acum stă în puterea maiestății sale să se folosească de acela dintre aceste obiceiuri care i-ar conveni <mai mult>. Sașii negreșit speră că maiestatea sa va confirma și păstra cu îndurare vechile lor obiceiuri și libertăți, și dacă trebuie să spunem drept, ei sînt puterea[365] Transilvaniei. S-a cercetat totuși cu luare-aminte dacă nu s-a obișnuit <cumva> mai înainte, sau dacă nu ar fi mai de folos ca sașii să fie numărați la impunere[366] în același fel ca iobagii nobililor, dar s-a constatat că ei s-au folosit și s-au bucurat neîncetat și păstrează această libertate ca să li se ceară o sumă <globală> de la toți <împreună>. Iar ei între ei contribuiau <la ea> nu după capete sau după numărul porților, ci după felul și valoarea bunurilor nemișcătoare, și astfel plătește mai mult oricine are mai multe ogoare, fînețe, vii și alte asemenea bunuri funciare[367].

Apoi se mai vede și lucrul acesta că nobilii și sașii au dat <și> ajutoare la cererea regilor cînd s-a ivit nevoia, chiar și de două ori pe an și secuii și ei au îngăduit însemnarea boilor la cererea regilor cu arătarea unei cuvenite îndreptățiri[368]. Căci și acuma nu se îndoiește nimeni în Transilvania că maiestatea regească are motive îndreptățite pentru care să ceară îndoirea ajutorului pe acest an de la nobili și sași, precum și a însemnării boilor de la secui. Căci dacă monahul a putut dobîndi ca să i se dea ajutoare de două ori pe an, și uneori să i se facă și însemnarea boilor în afară de datele obișnuite, cu atît mai drept trebuie date acestea maiestății regești care are atîtea îndreptățiri întemeiate. Însă nu s-a putut afla cu siguranță de cîte ori i s-a dat monahului însemnarea boilor. Totuși după mărturia tuturor s-a dat în mod excepțional mai des ca sub oricare rege dinainte.

Și se mai spune că odinioară la o însemnare <a boilor> au ieșit treizeci și șase și pînă la patruzeci de mii de boi. Acum ei zic că abia s-ar putea lua douăsprezece mii <de boi>, căci secuii mai puternici și-au supus pe alți secui mai săraci, care ar trebui să fie de o seamă[369] cu ei, și nu îi socotesc altfel decît ca pe niște iobagi, și de aceea îi scutesc de însemnarea boilor sub cuvînt că aceia s-au supus de bunăvoie[370] // ocrotirii și apărării p. 737

---

[364] Ai secuilor.
[365] *Nervus.* În orice caz ei au fost partizanii constanți ai Habsburgilor.
[366] *Connumerari.* Adică individual pe porți.
[367] *Soli bona.*
[368] *Aliquo iusto titulo.*
[369] *Eadem ... sorte.*
[370] *Ultro.*

lor, pentru care fapt, afirmă <ei> că nu sînt datori la nici o plată. Ei înşişi îi numesc pe aceştia *„Földön lakó Székelyek“*, cum ar fi: „secuii locuind pe pămîntul lor“, ceea ce este un curat abuz şi născocit pentru confirmarea puterii celor puţini şi pentru micşorarea veniturilor regeşti.

De altminteri chipul în care se face însemnarea boilor este alăturat aci la o însemnare a numărătorii făcute în anul 1542 pe domeniile nobililor, pe care se pare că o ţinea monahul ca model pentru celelalte numărători. Căci a fost găsită la Alba <Iulia> de către comisari printre alte hîrtii[371] ale sale, la care s-a mai adăugat — printre alte însemnări[372] ale sale descoperite <atunci>, — distribuţia celor nouăsprezece mii de florini pe care i-au plătit saşii pentru un singur ajutor[373] şi, de asemenea, împărţirea celor trei naţiuni pe comitate — toate acestea au socotit comisarii că trebuie adăugate aci spre a fi amintite şi a sluji şi în locul vreunei <alte> informaţii.

Oraşul Cluj a fost odinioară o colonie a saşilor[374], acum este locuit împreună de saşi şi de unguri; şi nici nu se numără printre celelalte comunităţi săseşti, ci ca o administraţie aparte[375], plăteşte regilor censul anual obişnuit de a cărui sumă nu s-au mulţumit nici monahul, nici regele Ioan şi nici alţi regi, după cum se povesteşte.

Despre unele cetăţi şi bunuri aparţinînd regilor

Regii Ungariei şi coroana regatului posedă în propriu în Transilvania scaunele sau comitatele saşilor, ale căror nume sînt cuprinse în însemnarea amintită. Dintre acestea totuşi au fost înstrăinate unele, precum Vinţul de Jos[376], Vurpărul[377] şi altele despre care s-a vorbit mai sus. Mai aparţin regilor şi oraşele[378] pe lîngă care sînt mine şi cămări de sare, care au fost — cum s-a spus — în număr de cinci, iar acum sînt doar patru prin înstrăinarea oraşului Sic[379], pe care regele Ioan l-a dăruit împreună cu moşia *Secălaia*[380] care e legată de el, lui Francisc Kendi precum şi a satului Cara[381],

---

371 *Codices.*

372 *Regesta* (registre).

373 *Uno subsidio.*

374 Afirmaţie pe care o aflăm şi la Reicherstorffer, după textul lui Taurinus, din 1519.

375 *Privata respublica.*

376 *Alvincz* — luat de Martinuzzi.

377 *Borbereg.*

378 *Oppida.*

379 *Szetz* (= Szek).

380 *Zekelay.*

381 *Oláh-Kara.*

aparținînd orașului Cojocna, pe care monahul l-a dăruit lui Ladislau Mikola, precum <s-a spus> mai sus.

În Țara Bîrsei pe care sașii o numesc Burzelland este o cetate mică în strîmtorile munților prin care se intră în Transilvania, cu numele de Bran[382] (sașii o numesc Törtschburg (sic)) care e de asemenea a regilor, și acum e ținută de orășenii din Brașov care spun că le-a fost zălogită[383] de regele Ludovic pentru cincisprezece mii de florini, cu înțelegerea ca la acea sumă să se mai adauge în fiecare an pentru întreținerea acelei cetăți cinci sute de florini și să li se plătească împreună cu suma principală[384] atunci cînd s-ar întîmpla ca ea să fie răscumpărată de rege. Are și nouă posesiuni de ale căror folosințe sau de numărul iobagilor de pe ele nu s-a putut afla nimic sigur.

În registrele contribuțiilor pe care le-au inspectat comisarii, în unele sînt trecute mai bine de două sute de porți, în altele mai bine chiar de trei sute.

Orășenii spun că nu ajung de loc cîștigurile lor la întreținerea castelului și de aceea regii ca să-și țină în ea slujbașii lor // au obișnuit să dea p. 738
ca supliment pentru întreținere pe fiecare an cinci sute de florini din censul Țării Bîrsei.

O cetățuie asemănătoare țin și orășenii din Sibiu tot în strîmtorile munților, numită Turnul roșu[385], în vorbirea comună Veres Torony, care — cum s-a spus mai sus — cu puțini ani în urmă s-a ruinat și s-a prăbușit aproape în întregime din cauza revărsării neașteptate a apelor.

Este în stăpînirea lor și alt castel[386], numit Seliște[387], care, potrivit cu registrul contribuțiilor, are șapte posesiuni, în care se află mai bine de două sute cincizeci de porți supuse dării[388], dar în temeiul cărui drept sînt ele stăpînite de sibieni nu s-a putut adînci îndeajuns, și nici nu au socotit comisarii că trebuie să se silească mult în vremea aceasta pentru cunoașterea lor întocmai făcînd întrebare la orășeni, ca nu cumva să prindă <aceia> bănuiala că cercetarea se face împotriva lor sau că se pregătește altceva[389].

A ajuns în stăpînirea maiestății regești prin moartea monahului cetatea Gherla[390] — pe care acesta s-a îngrijit să o ridice din temelii, după ce a

---

[382] *Törtsvar.*
[383] *Inscriptam.*
[384] *Cum capitali Summa.*
[385] *Turris rubra.*
[386] *Castrum.*
[387] *Szelicze* (lîngă Sibiu).
[388] *Connumeratae.*
[389] *Quid aliud geri.* Se vede bine că aceasta era o preocupare constantă a comisarilor.
[390] *Ujvar.*

fost distrusă cealaltă cetate a Ungurașului[391] care fusese a episcopului de Oradea[392], ale cărei bunuri le-a trecut cetății Gherla. Nu se cuvine nimănui mai mult ca regelui stăpînirea acestei cetăți, ca una ce poate fi de mare importanță pentru sprijinirea cauzei regelui[393] în Transilvania și care nici nu poate fi ușor întreținută de episcop.

Monahul a dat pentru întreținerea ei o mare parte din veniturile Cămării de sare din Dej, oraș care e la o depărtare de o milă de <acea> cetate și i-a mai dat și alte bunuri. Teritoriile dependente de ea[394] și veniturile sale se află descrise mai jos.

Iar modul în care ar putea fi despăgubit episcopul Oradiei pentru această cetate prin atribuirea unor alte bunuri și mai ales a castelului Pocsay[395], care a fost al monahului și se află lîngă Oradea, se arată în alt loc de către comisarii maiestății regești.

După moartea acestui monah a ajuns în mîinile maiestății regești castelul Branișca[396], așezat pe malul Mureșului, pe care îl stăpînise acel monah. Domnul general[397] <l-a zălogit> pe patru mii de florini lui Paul Csáky și Ioan Dobay pentru cedarea amintitei cetăți Gherla, ceea ce de asemenea se cuprinde mai jos.

Mai spun unii că îi revine maiestății regești dreptul[398] asupra cetății Făgărașului care a fost a lui Ștefan Mailat, și acuma e stăpînită de ginerele său, domnul Andrei Báthory de Somlyó. Cetatea asta are o stăpînire întinsă și un domeniu liber de sarcinile și contribuțiile pe care restul Transilvaniei obișnuiește să le presteze și să le dea regilor, imunitate prin care ea întrece desigur toate celelalte cetăți din Ungaria și Transilvania.

Sînt și acum sub autoritatea regelui alte multe cetăți care au fost luate de regele Ioan de la Emeric Balassa[399], adică Almaș[400] și Leta[401], din care se zice că una aparține după lege soției și copiilor lui, cealaltă fraților lui. Cu privire la teritoriile <ținînd de Almaș> și la veniturile sale, castelanii de Almaș au dat însemnarea anexată mai jos. Despre Leta se spune

---

391 *Bálványos.*
392 Adică a lui Martinuzzi.
393 *Rebus regiis... magno praesidio esse.*
394 *Pertinentiae.*
395 În Ungaria.
396 *Branyitska* (la vest de Deva). În 1550 era în stăpînirea lui Martinuzzi. Dărîmat de Petrovics, fusese apoi refăcut.
397 *Castaldo.*
398 *Sortem eiusdem.*
399 Cînd a trecut acesta la Ferdinand.
400 Almașul Mare. Dat în 1540 lui Balassa, reluat apoi, a fost dat în 1551 imperialilor.
401 *Letha.* La vest de Cluj — dăruit în 1544 de regina Isabella lui Baltazar Bornemisza.

că ar avea cam trei sute de iobagi[402] şi băi de aur însemnate. Nu s-a putut obţine o listă a bunurilor şi a veniturilor <sale>.

Tot în numele maiestăţii regeşti este deţinută şi Cetatea de Baltă[403] (care aparţine voievodului), dar împreună numai cu tîrgul supus cetăţii, celelalte // teritorii le ţine acelaşi voievod al Moldovei[404], precum şi teri- p. 739
toriul celeilalte cetăţi Ciceu[405] pe care a pus monahul să fie dărîmată.

Despre cetăţile voievodului Transilvaniei

De dregătoria voievodului Transilvaniei precum şi a comitelui secuilor ţin două cetăţi care, de asemenea, sînt acum în mîinile maiestăţii regeşti: una <cetatea> Deva în care domnul general a pus un slujbaş regesc, cealaltă Gurghiu[406], în care a fost lăsat Ladislau Ödönffy[407], fost comite al secuilor sub monah, şi acum sluga şi slujbaşul maiestăţii regeşti. Teritoriile[408] şi veniturile cetăţii <Deva> sînt cuprinse în însemnarea trimisă de castelan şi alăturată mai jos. De la Gurghiu nu s-a putut avea nici o informaţie din cauza lipsei amintitului Ladislau Ödönffy. Totuşi din registrele contribuţiilor reiese că de acea cetate atîrnă douăzeci şi şapte de posesiuni şi în ele ar fi mai bine de trei sute de porţi supuse dărilor[409]. Voievozii Transilvaniei obişnuiau să-şi aşeze pe dregătorii lor în aceste <cetăţi> şi să se mulţumească ei înşişi cu veniturile acestora.

Despre beneficiile eclesiastice

Dintre <toate> beneficiile bisericeşti din Transilvania care sînt în puterea de dăruire a regelui, cel mai însemnat[410] este Episcopia de Alba cu prepozitura aceleiaşi biserici, cu cele două arhidiaconate, <anume> al catedralei şi al Tîrnavei[411]. Pe lîngă acestea abaţia de Cluj—Mănăştur, care

---

[402] *Colonos.*
[403] *Castrum Kikeleu.*
[404] În momentul acela mai domnea Ştefăniţă Rareş.
[405] *Chikeu.*
[406] *Gergeny.*
[407] *Edemffy.*
[408] *Pertinentiae.*
[409] *Connumeratas.*
[410] *Caput.*
[411] *Et archidiaconatibus Cathedrali et Kikeleu.*

este în afară de zidurile orașului Cluj. Episcopia are două cetăți — una castelul Sfîntului Mihail[412], cealaltă Gilău[413]. Pe lîngă acestea <are> afară din Transilvania un castel[414] în orășelul Tășnad[415], unde este o posesiune[416] osebită a episcopului care însumează chiar o bună parte din veniturile sale.

Cu privire la veniturile întregii episcopii nu s-a putut obține o listă neîndoioasă și completă, nici la capitlu și nici de la alții, iar cele ce au fost arătate de slujbași, acelea sînt adăugate mai jos.

Prepozitura de Alba are ca venituri anuale o mie două sute de florini, arhidiaconatul de Tîrnava tot atîta și nu cu mult mai puțin arhidiaconatul catedralei.

În abația de Cluj—Mănăștur este acum un singur monah, și nici acesta destul de statornic în acest loc. Cît valorează ca venituri se va vedea din însemnarea înfățișată de Francis Zilahy care și acuma își exercită aceeași slujbă[417] din rînduirea domnului general.

Orășenii din Sibiu stăpînesc o abație numită Kertz sau „de Candelis“[418] împreună și cu alte bunuri bisericești pe care prealuminatul răposat împărat Sigismund se zice că le-a dat bisericii parohiale din acel loc după întemeierea ei pentru întreținerea a doisprezece preoți, dintre care acum nu se mai ține nici unul. Iar care este numărul și venitul acestor bunuri nu s-a putut afla bine pînă acum.

Sînt două capitluri parohiale în Transilvania: acel de Sibiu și acel de
p. 740 Brașov, supuse autorității arhiepiscopului de Strigoniu, dintre care unul //, <adică cel> de Sibiu, datorește în fiece an acelui arhiepiscop 40 de florini în bani[419], iar celălalt, <adică> de Brașov, <datorește> 80 de florini în aur la fiecare trei ani.

Provizorul actual de Alba[420] Iacob Pokay, întrebat cîte venituri a strîns după plecarea reginei Isabella și la ce nevoi le-a cheltuit, și dacă a dat ceva din acestea pentru clădirile și întăririle orașului Alba <Iulia> sau ale unor alte locuri, a răspuns că din dijmele[421] lăsate de acea doamnă regină nu a primit în bani gata mai mult de optzeci și trei de florini, și că există niște bucate și ceva vinuri prin diferite locuri, și că ele se păstrează din porunca

[412] *Szent Mihaly kensem* (= köve).
[413] *Gyalu.*
[414] *Curiam.*
[415] În Sălaj.
[416] *Jurisdictio.*
[417] De provizor al acelui convent.
[418] Echivalentul latin al cuvîntului german: *Kerze,* lumînare. Este mănăstirea Cîrța.
[419] *Flor. 40 in monetis.*
[420] *Provizor albensis.*
[421] *Decimis.*

domnului general şi au fost strînse în parte din dijmele episcopale, în parte din veniturile Prepoziturii şi ale arhidiaconatului de Tîrnava şi din alte locuri şi fuseseră cumpărate de monah cu banii săi chiar. Şi a spus că au fost şaizeci şi trei de vase de vin, din care domnul general poruncise să se dea unele pentru consumul taberei şi pentru celelalte nevoi, şi cît despre cantitatea bucatelor cîtă este, nu ştie sigur. <Şi a mai spus> că regina prin nişte scrisori ale sale făcuse multe atribuiri asupra dijmelor înainte de plecarea sa, şi că monahul poruncise să fie respectate deşi ele întreceau o mie de florini, în afară de acele <sume> pe care le-a strîns Francisc Kendy pe bunurile[422] sale, care se urcă la 512 florini, precum şi Wolfgang Bethlen în sumă de 254 de florini. Apoi mai spune că a strîns din censurile preoţilor[423] 509 florini în aur pe care i-a dat monahului înainte de moartea acestuia, iar după moartea acestuia a predat domnului general douăzeci de mărci de argint luate de la aceşti preoţi. Iar alte venituri zilnice nu ajung pentru cheltuielile zilnice şi întreţinerea personalului şi aprovizionarea castelului Sfîntului Mihail, care, fiind lipsit de orice bunuri, se întreţine din veniturile episcopiei ce i se pun la îndemînă. Şi de aceea el nu a putut ajuta cu nimic la clădirea şi întărirea oraşului Alba Iulia sau a altor locuri.

Episcopia Cenadului are în Transilvania anumite bunuri printre care sînt patru sate săseşti bune şi mănoase, pe care le deţine acuma vicarul bisericii din Alba, doctorul[424] Francisc, din dăruirea domnului general, şi cu privire la roadele căreia ar trebui după dreptate să dispună maiestatea regească pînă la vreo altă rînduire privind episcopia. Căci vicarul amintit are de altminteri în episcopiile de Alba şi de Oradea opt beneficii mari, şi pe lîngă acestea cea mai bună parohie în oraşul săsesc Moşna[425]. Despre altă avere[426] a amintitei biserici a Cenadului, care e afară din Transilvania, nu s-a putut afla nimic altceva decît că cetatea din acel loc este ţinută în numele maiestăţii regeşti de <nişte> custozi[427] care strîng desigur restul veniturilor. Şi ei spun că acea episcopie a Cenadului e stabilită acum la Oradea[428].

Şi capitlul de Arad, care acum este fără de prepozit şi e risipit, are anumite bunuri în Transilvania. Membrii pribegi ai capitlului care au putut să fugă de stăpînirea turcilor, se spune că s-ar fi refugiat în diverse locuri.

---

422 Moşiile.

423 *Plebanorum.*

424 În teologie.

425 *Musnya* lîngă Mediaş.

426 *Provisio.*

427 *Praesidiarios.*

428 *Episcopatum ipsum chanadiensem nunc Varadini figere* (în notă se propune: *Episcopum ipsim Varadini degere ajunt).* Episcopul Cenadului se refugiase la Oradea din teritoriul ocupat de turci.

Despre Baia Mare[429]

Orașul Baia Mare pe care germanii îl numesc Ungrisch Neustadt și
p. 741 ungurii Szathmár Bánya și Nagy Bánya este afară din Transilvania[430] // într-o adîncitură a munților care despart Transilvania de Maramureș. Locul a fost odinioară foarte vestit pentru bogatele sale mine de aur și de argint, dintre care cele mai însemnate au fost atît de tare acoperite și umplute de ape încît nu pot fi golite și svîntate. Ioan Thurzó[431] cel bătrîn care le-a luat în arendă[432] le-a păstrat cum a putut, cu mari cheltuieli și a tras din ele foarte mari foloase [433], dar nimeni nu a tras foloase mai mari ca regele Matei, în vremea căruia au fost în cea mai mare înflorire, apoi au decăzut treptat învinse de ape, și cu puțin în urmă au fost socotite ca și lăsate în părăsire, decît doar că munca nu a încetat cu desăvîrșire, localnicii înșiși continuînd lucrul la acele mine care fuseseră părăsite de înaintași ca mai puțin aducătoare de cîștig[434] și mai sărace — și rămăseseră deasupra apei și sub cerul liber[435] — <trudindu-se> mai mult pentru a-și ține zilele decît pentru vreun cîștig. E drept că regele Ioan după aceea a pus în acest loc pe un oarecare Frederic Schmalz[436] din Posnania care, înlăturînd morile în care se zdrobeau minereurile cu puțin folos, a arătat un alt mijloc mai ușor și mai folositor de a le mărunți, și îndemnați de acest lucru localnicii au început cu mai mult sîrg să caute și să sape vinele[437] metalelor. S-a mai adăugat la aceasta că din sfatul lui a fost curățată și o galerie subterană[438] ce se prăbușise și după curățirea sa au fost în parte golite de apă mai multe mine vechi, de unde se sapă acuma minereu foarte bun. Și printre alte mine din acest loc este una ce nu trebuie de loc disprețuită de maiestatea regească în care acuma nu se lucrează de loc din lipsă de bani. Din cauza aceleiași lipse, nici cămara nu are aproape nici un venit, și nu poate nici măcar să cumpere aurul și argintul pe care sînt datori băieșii[439] să-l predea cămării, plătindu-li-se prețul lor, în urma cărui fapt ei sînt slobozi să le vîndă cui ar voi, lucru care e legat de mare pagubă pentru maiestatea sa regească, deși

---

429 *De rivulo dominarum* (adică Pîrîul Doamnelor, numire în legătură cu faptul că această regiune făcea parte din apanajul reginelor Ungariei).

430 Propriu-zisă.

431 *Turo.* Fostul asociat al lui Iacob Fugger. Tatăl tezaurarului Alex. Thurzó rămas în legătură cu I. Fugger.

432 *Conduxit.*

433 *Maximas utilitates*, cîștiguri bănești.

434 *Minus utilia.*

435 *Sub dio.*

436 Amintit încă din 1531 (vezi *Călători* ..., I, p. 307).

437 Filoanele.

438 *Cuniculus.*

439 *Metalici.*

acest neajuns se vede că trebuie pus în sarcina mai degrabă a unei proaste orînduieli decît a lipsei de bani. Sub regele Matei se făcea în fiecare săptămînă separarea aurului şi a argintului, întocmai aşa cum se face la Schemnitz[440], şi de asemenea şi „cementarea“, şi se continua fără întrerupere baterea monedelor de aur şi de argint, precum se poate vedea în ţidulele de „cementare“ din acea vreme anexate mai jos. Aceeaşi <regulă> a dăinuit cîtva timp sub regele Vladislav[441], — ba chiar şi sub regele Ludovic[442], în care vreme a fost în fruntea acestei cămări Hieronymus Balbus[443], în numele fie al regelui, fie al reverendisimului fost episcop de Pécs[444], apoi arhiepiscop de Strigoniu, George,[445] s-a făcut mai des acea separaţie şi „cementare“, ceea ce e dovedit chiar de realitatea faptelor. Căci cei ce cunosc acele vremuri spun că <acea> cămară avusese un venit anual de vreo patruzeci de mii de florini, acum separaţia se face abia de patru ori şi „cementarea“ de două ori doar pe tot anul. Şi cît este cîştigul de acolo vor arăta socotelile[446] lui Petru diacul[447], cămăraşul de acum, puse în legătură cu celelalte. Dar despre aceste lipsuri şi neorînduieli s-a adăugat deosebit o însemnare în limba germană în care se cuprinde starea de acuma a cămării şi a minelor.

Înăuntrul zidurilor este un castel, sediu osebit al cămării şi al cămăraşului, care de asemenea are nevoie de o bună reorganizare, tot atît cît şi cămara însăşi. În acel <castel> sînt ateliere de separare, de ardere şi altele de
acest fel ce ţin de cămară. De castel depind // paisprezece sate, din care p. 742
două sînt ungureşti, celelalte româneşti. Monahul a ţinut în acest <castel> un castelan, pe George Parnassy, mare asupritor[448] al săracilor, pe care cămăraşul Petru diacul — care are o casă a sa particulară în oraş — de cum i-a venit zvonul despre moartea monahului[449], de îndată l-a şi atacat[450] în castel, şi apoi l-a alungat <de acolo> ca să nu stîrnească vreo greutate[451] maiestăţii regeşti, pentru ca să nu fie dezbinat oraşul din pricina lui; şi din

---

440 *Schemnicii*, însemnat oraş minier în Slovacia.

441 Vladislav al II-lea.

442 Ludovic al II-lea.

443 Prelat erudit cu o viaţă foarte aventuroasă prin Italia şi Franţa. Trecut în Ungaria ajunge unul din epitropii tînărului Ludovic al II-lea în timpul minorităţii acestuia. Avea legături şi cu consorţiul Thurzó-Fugger.

444 *Quinque Ecclesiarum.*

445 George Szakmáry sau Szathmáry, amintit şi de Francesco Massaro în rapoartele sale din 1519—1523 (vezi S a n u t o, *Diarii*, vol. 23).

446 *Schedae.*

447 *Literati.*

448 *Vexatorum.*

449 Ucis la 17 decembrie 1551.

450 *Oppressit.*

451 *Ne quid negotii exiberet.*

acea vreme a ţinut Petru castelul, punînd un castelan care este orăşean jurat din acel loc. Apoi s-a dus la domnul general şi i-a predat din veniturile cămării şi ale minelor 633 1/2 de mărci de argint, 12 pisete[452], 4 536 florini de aur, şi în afară de acestea nişte bare de argint cîntărind 32 de mărci <şi> 12 pisete. Mai apoi, fiind el învinuit de distrugerea mănăstirii[453] fraţilor franciscani ce se afla în afara zidurilor şi bănuit că ar avea la 21 mai multe din veniturile cămării şi din averea fostului său stăpîn, monahul, decît predase, a fost ţinut închis de către domnul general la Cluj, de unde mai apoi aducînd chezaşi s-a dus la maiestatea sa care, ascultînd dezvinovăţirea sa, l-a trimis înapoi cu o scrisoare la acelaşi domn general şi la comisari, ca să fie păstrat mai departe în slujba de cămăraş dacă cumva ar fi potrivit pentru aceasta. Cu această scrisoare s-a întors acasă, şi puţin după aceea au sosit şi comisarii care l-au trimis iar la acelaşi domn general, lăsînd la hotărîrea şi puterea acestuia dacă vrea să-l lase pe acel Petru în slujbă, sau să pună în locul său pe un altul. Căci Petru era pregătit să rămînă în slujbă si să ia cu împrumut[454] banii pentru îndestularea şi acoperirea nevoilor cămării şi a minelor regeşti, cu condiţia şi asigurarea ca să fie lăsat să-şi ia înapoi din[455] veniturile acelei cămări suma împrumutată şi oferită cu bună socoteală[456] — asigurare pe care cred domnii comisari că i-o va da domnul general, dacă cumva el va socoti că trebuie să-l lase în slujbă, ceea ce găseau comisarii că nu ar fi lucru rău[457] pentru anumite cauze, dintre care unele sînt arătate în acea însemnare germană, numai să se îngrijească maiestatea sa să pornească la timp şi să se ducă la capăt reorganizarea acestei cămări şi refacerea (?)[458] minelor prin oameni pricepuţi în aceste lucruri.

Căci nu este îndoială că maiestatea regească va avea un cîştig bun dacă ar rîndui bine şi ar organiza minele din acest loc. Apoi cu privire la situaţia oraşului, care era foarte tulburat de vrajba orăşenilor, Comisarii, primind de la aceştia jurămîntul lor solemn de credinţă, pe care nu-l prestaseră încă <pînă atunci> maiestăţii regeşti, au lăsat <oraşul> în bună rînduială şi în pace.

La o depărtare de o milă de Baia Mare se află alt orăşel care pe latineşte se numeşte Muntele mijlociu, pe nemţeşte Mittelburg[459] pe ungureşte se spune Felső-Bánya[460], de la ai cărui locuitori s-a luat de asemenea de către comisari

---

452 Monede — 1/50 mărci.
453 *Claustri.*
454 *Mutuo levare.*
455 În text: *et* în loc de: *ex.*
456 *Bona ratione* (dobînda?).
457 Totuşi sugestia finală este în dezacord cu această propunere. Vezi mai jos argumentarea de la p. 85.
458 *Recusionem.*
459 (Mittelberg), *Mons Medius.*
460 Baia Sprie.

jurămîntul de credință pentru maiestatea regească. Sînt cu toții băieși[461] și se bucură de același drept împreună cu orășenii din Baia Mare, căci se socotește că originea acestui orășel e mai veche decît a orașului Baia Mare, și se crede că acești locuitori ai orășelului[462] sînt și mineri mai pricepuți[463] ca alții, pricepere pe care ei totuși nu o au din nici o regulă scrisă, ci numai din practică și obicei. Întemeietorii amînduror localităților au fost germani, și locuitorii mai rețin și acum numirile germanice pentru mine, pentru lucrători și pentru cele mai multe unelte ale mineritului, de care se folosesc și ungurii ca de cuvinte din limba lor[464]. S-a instaurat tîrziu — precum se spune — obiceiul ca în Baia Mare să fie numit într-un an un jude german și în alt an // un jude ungur și ca magistrații orașului[465] să fie jumătate p. 743
germani, jumătate unguri — obicei care a dăinuit pînă în vremea cîrmuirii monahului, care cel dintîi l-a schimbat cu patru sau cinci ani în urmă și a hotărît să nu fie primit nici un german în Senat[466] sau în numărul magistraților orașului și pe unii chiar i-a alungat din oraș, căci credea că aceștia ar fi avut o înțelegere cu domnul Andrei Báthory pentru a-i preda orașul.

Părerea comisarilor despre regula și reorganizarea administrării veniturilor din Transilvania

Se poate înțelege clar din cele de mai sus în ce stare au fost găsite veniturile regești în Transilvania și în ce situație au fost lăsate de comisari. Există însemnarea scrisă a monahului către maiestatea regească în care a însemnat totalul[467] veniturilor și al cîștigurilor pe care le poate avea maiestatea regească în Transilvania. Dar în acea <scriere> monahul, fie că a făcut aceasta cu tot dinadinsul (după cum mărturisesc oamenii lui de aproape, care au avut și ei un amestec la întocmirea acelei scrieri că <într-adevăr așa> s-a și făcut), fie că și-a urmat o părere a sa, a informat desigur mai puțin exact[468] pe maiestatea regească: căci acele venituri pe care el le-a arătat ca mai însemnate și le-a lăudat nu au fost nici în vremea sa, nici sub regele său Ioan[469] și nici mai înainte sub Ludovic <II> astfel cum le-a

[461] *Metallici.*
[462] *Oppidani.*
[463] *Jurisperitiores* (!)
[464] *Vernaculis.*
[465] *Centum viri* (pîrgarii).
[466] Sfatul orășenesc.
[467] *Summas.*
[468] *Minus... large.*
[469] *Zápolya.*

descris el. Cămările de sare — spune el — ar putea uşor aduce pe an patruzeci de mii de florini, iar schimbul aurului un mare cîştig[470] dacă s-ar avea întotdeauna pregătită pentru schimb suma de cincisprezece sau douăzeci de mii de florini. Nu se poate tăgădui că din amîndouă veniturile s-ar putea percepe mari cîştiguri[471] dacă împrejurările Transilvaniei şi Ungariei ar fi aşa cum au fost mai înainte şi s-ar ţine o rînduială mai bună ca cea de pînă acum. Dar în starea de faţă a lucrurilor e fără îndoială că nu se poate strînge într-un an din exploatarea sării o sumă aşa de mare, cum a scris el. Căci din cămările de la Turda şi Ocna Sibiului, de unde obişnuia să se transporte cea mai mare cantitate de sare în părţile timişene, cu căruţele şi cu luntrele la Lipova, Seghedin şi apoi pe Dunăre şi în părţile de peste Dunăre, se transportă puţin în aceste împrejurări tulburi, şi este de temut să nu trebuiască să fie desfiinţată[472] sau una sau alta din aceste cămări, afară dacă părţile acelea s-ar putea bucura de pace şi de siguranţă[473], căci din aceste cămări nu se transportă de loc sau foarte puţină sare în alte părţi ale regatului. Iar cît cîştig a avut monahul însuşi din schimbul aurului s-a spus şi mai sus şi se poate înţelege şi din nişte ţidule ale „cementărilor" făcute în vremea sa, dintre care unele sînt adăugate la celelalte dovezi scrise. Este totuşi sigur că acest venit ar fi mai profitabil ca celelalte dacă s-ar putea realiza ca tot aurul să ajungă la cămară, ceea ce va trebui îndeplinit neapărat, în orice chip, şi dacă nu se face acest lucru ar fi mai profitabil să se dea cu arendă oricui pentru o sumă hotărîtă, schimbul împreună cu „cementarea", decît să se reţină folosirea doar a „cementării" care în această stare a lucrurilor nu se ridică nicidecum fără schimbul <aurului> la suma de patru mii de florini pe an; şi nu mai puţin neprecisă[474] a fost informaţia monahului despre contribuţia nobililor pe care a socotit-o, pentru o <singură> rată[475] cam la douăzeci şi patru de mii de florini, sumă care se zice că nu a perceput-o el din nici o contribuţie. Într-o însemnare oarecare a contribuţiei date în anul <15> 42, pe care se vede că el o ţinea ca însem-
p. 744 nare principală şi deci ca // model, după cum s-a spus mai sus, se cuprind 21 725 <de florini>. Dar chiar din acea însemnare se vede că au fost lăsate multe lucruri inexacte. S-au cercetat şi alte însemnări ale exacţiunilor făcute sub el, în care nu se cuprinde mult peste jumătatea sumei amintite. Acelaşi lucru trebuie înţeles cu privire la contribuţiile saşilor, pe care el le declară a fi deopotrivă cu contribuţiile nobililor. Dar în sfîrşit oricare ar fi cauza care l-a îndemnat pe monah ca să informeze atît de inexact maies-

---

[470] *Magnum fructum.*
[471] *Utilitates* (profituri).
[472] *Perire necesse sit.*
[473] *Pacatae et confirmatae fuerint.*
[474] *Larga.*
[475] *Pro una vice.*

tatea regească, totuşi nu trebuie să fie nici o îndoială că, după buna aşezare şi rînduire a împrejurărilor din Transilvania, maiestatea regească va strînge cu timpul cîştiguri foarte mari şi mai mari chiar decît acelea pe care le-a însemnat monahul. Căci nu este aproape nici un fel de bogăţie în natură de care să nu abunde Transilvania, dar faptul că de aci nu a ajuns pînă la regi decît un venit atît de slab se vede că s-a întîmplat din dorinţa unui cîştig particular şi din lipsa unei bune rînduieli în administraţia veniturilor regeşti. Însă cum această lipsă trebuie înlăturată cît de curînd, ca fiind cea mai dăunătoare, a poruncit maiestatea sa ca să se sfătuiască comisarii săi cu domnul general cu privire la întregul mod de administraţie şi să-i aducă la cunoştinţă părerea lor. Comisarii, aflînd hotărîrea domnului general cu privire la punctele principale, înainte de a pleca de la el au găsit cu cale să aducă înaintea deliberării maiestăţii sale în ordinea care urmează <toate> cele ce socotesc ei, după o dimpreună chibzuire, că trebuie păstrate, schimbate sau rînduite în orice chestiune pentru folosul maiestăţii regeşti.

Despre reorganizarea cămărilor de sare îndeobşte.

Cămările de sare dacă e vorba să producă atît cît se aşteaptă de la ele, trebuie neapărat reorganizate. Se consideră ca o măsură privind în comun toate cămările ca <stînd cu toatele> sub un superintendent despre care va fi vorba mai apoi, să aibă fiecare din ele în frunte un cămăraş <al său> care să fi jurat credinţă maiestăţii regeşti şi pe lîngă fiecare din aceştia să fie pus cîte un controlor[476] care să aibă cunoştinţă de toate lucrurile ce se săvîrşesc de către cămăraşi în îndeplinirea slujbei sale şi să ţină un catastif[477] cu privire la orice intrare şi ieşire, atît a sării cît şi a banilor. Pe lîngă fiecare mină să fie cîte un „magulator“ sau numărător <al bolovanilor> de sare, dacă se extrage sarea din ocnă în acelaşi timp ... Şi dacă se află în acelaşi loc cîte două ocne unite împreună, ca la Turda şi Ocna Sibiului, şi în cursul zilelor se extrage sare pe rînd, azi dintr-una, mîine din alta, se pare că ajunge <pentru această treabă> un <singur> magulator, sau dacă nu ar face faţă destul de bine <unul singur>, atunci ajunge să i se adauge un slujbaş subaltern[478]. Apoi s-a mai întîmplat odată ca magulatorul să fie silit să constrîngă pe tăietori să vină la muncă şi din această cauză să trebuiască să plece de la ocnă. Totuşi pentru acest lucru va trebui să se aducă o îndreptare în vreun alt chip, ceea ce s-ar îndeplini uşor dacă s-ar

[476] *Contrascriba.*
[477] *Regestum.*
[478] *Famulum.*

putea introduce și în celelalte cămări obiceiul care este în Ocna Sibiului, unde judele[479] tocmește în fiecare an tăietori primind postav de la cămăraș, și în fiecare zi este silit să-i constrîngă la muncă dacă întîrzie <să vină>. Iar cîți „miliariști“ și „chepeliști“ și cîți cai trebuie ținuți pentru scoaterea sării, va arăta clar felul muncii de tăiere în orice ocnă. Se pare că este mai puțin necesar să se țină un distribuitor[480] de seu sau de lumînări pentru tăierea <sării> pentru acest singur lucru, sau dacă ar trebui ținut atunci va trebui să i se dea pe lîngă aceasta și o altă însărcinare, ca să nu fie întreținut pe hrana și banii cămării numai doar pentru distribuirea seului.
p. 745 În Ocna Sibiului, precum s-a spus, fiecare tăietor // își cumpără pe proprii săi bani lumînările <trebuitoare> pentru munca <sa>, și măcar că ei taie bolovani mai mari decît în toate celelalte cămări, totuși ei nu primesc o plată mai mare de <fiecare> sută de bolovani <de sare> decît alți tăietori la <ocna de la> Turda, cărora li se dă sare de la cămară. Ba chiar cei din Turda iau de fiecare sută <de bolovani> de sare, patru bolovani pentru ei, lucru ce nu se întîmplă la Ocna Sibiului. Așadar dacă s-ar putea introduce acest fel <de a purcede> și în celelalte cămări, acest lucru ar fi foarte de folos. De altminteri tăietorii obișnuiesc chiar să abuzeze de seu și de lumînări atunci cînd acestea li se dau de la cămară.

Cu privire la salariile cămărașilor și la numărul servitorilor pe care trebuie să-l întrețină se socotește că trebuie făcută cu ei o astfel de înțelegere ca ei să aibă drept salariu și totodată pentru hrană o plată bănească anuală și să nu trăiască după voia lor din veniturile cămării. Căci s-a spus <mai sus> cît de mari au fost mai înainte risipa și neorînduiala. Iar sarcina <cămărașului> nu merită <peste tot> un salariu deopotrivă, și nici nu este nevoie de un număr egal de servitori, căci într-un loc e mai multă grijă și muncă, într-altul mai puțină. Cămărașul din Dej are acum o sarcină mai grea decît ceilalți <cămărași>, căci din acea cămară se transportă sarea și cu carele, și cu luntrele. Cel din Turda a avut aceeași sarcină pe vremea cînd era slobod să se transporte sare la Seghedin și Lipova, unde au fost odinioară cămări de sare filiale de o mare însemnătate; acum însă nu este fără primejdie a se face aceasta pe cheltuiala regelui. Ajunge chiar ca celeriștii să transporte această sare pentru cîștigul <lor> particular pînă ce s-ar potoli lucrurile și va putea fi reinstaurat chipul acela vechi de transport cu luntrele care nu va trebui nesocotit, deși aproape că s-ar putea sta la îndoială dacă e mai cu folos să se transporte sarea cu luntrele pe cheltuiala regelui sau să se lase acest cîștig celeriștilor, pentru cauzele ce se vor arăta mai apoi. Cum așadar cămărașul din Turda, care mai înainte primea o plată egală cu cea a celui din Dej, are mai puțină muncă — și se cară

[479] *Iudex.* Sarcina aceasta revenind judelui, se ușurează munca magulatorului.
[480] *Candelarum.*

foarte puţină sare cu carele din această Cămară din Turda — este drept ca el să se mulţumească cu o plată mai mică[481].

Ceea ce s-a spus de cămăraşi, ca adică să primească o sumă <globală> pentru întreţinere şi salariu, trebuie înţeles de asemenea şi pentru controlori, magulatori, chepelişti şi distribuitori de seu care obişnuiau să se întreţină cu hrana cămării: şi dacă nu s-ar putea face altfel decît să li se dea <totuşi> hrana de către cămară, poate că nu va trebui adusă prea mare împotrivire <la aceasta>, doar să se facă în aşa fel ca să locuiască la un loc, precum se cuvine slujbei cămăraşilor şi a controlorilor ca să nu locuiască în nici un alt loc mai potrivit decît pe lîngă mină. Iar ca să locuiască <cumva> cămăraşul şi controlorul în tîrg şi să-şi aibă acolo masa proprie[482], iar altora locuind la mină să li se dea şi lor o hrană osebită[483] reiese îndeajuns că acest lucru nu ar putea fi de mare folos. Şi s-ar putea realiza fără mare cheltuială ca să se facă şi clădirile trebuitoare la mine (ocne) şi care să fie cuprinse în aceeaşi îngrăditură cu minele înseşi şi unde să poată sta cămăraşii precum şi ceilalţi slujbaşi şi să-şi depună sarea. Acum toate stau descoperite ca şi, în cîmp, şi nu e aproape nici un loc unde să se poată depune bine sarea sau face ca să fie apărată de ploi.

Despre tăietorii <de sare> şi munca de tăiere <a sării> <comisarii> cred că aci trebuie organizată treaba astfel ca tăietorii să fie tocmiţi în aceleaşi condiţii de toate cămările şi să li se dea o plată egală pentru tăierea sării, şi să se vîndă sarea pe un preţ egal. Căci această inegalitate la cantitatea[484] <tăiată> şi la preţ, introdusă de monah, aduce mai multă pagubă şi greutăţi mai mari decît vreun folos oarecare. Însă în rîndul întîi e de cel mai mare interes să se înlăture abuzul care s-a înrădăcinat aproape în toate cămările că drept preţ al tuturor lucrurilor, drept plată a servitorilor //, drept cărătură sau altele asemenea, se dă sare şi nu bani. De p. 746
asemenea că tăietorii, de fiecare sută <de bolovani> de sare, iau pentru ei în unele locuri doi, în altele patru şi în altele opt <bolovani de sare>. Căci acest lucru duce la scăderea preţului sării şi dă prilej de fraude, întrucît oricine vinde cum vrea şi transportă liber <sarea>, ca fiindu-i dată ca plată <a muncii> sau ca preţ <al unor lucruri>. Se socoteşte că trebuie hotărîtă o anumită cantitate de sare şi pentru acea cantitate va trebui hotărît de către cămară şi preţul muncii, şi orice va trebui să fie cumpărat sau vîndut de cămară să se facă pe bani gata. Şi astfel dreptul de a vinde sare să fie numai al cămării, ca într-o singură mînă, şi de acolo să cumpere cine vrea.

---

481 Faţă de împrejurările din 1528 schimbarea este foarte mare.
482 *Peculiarem.*
483 *Specialis.*
484 *Quantitatis* (este vorba aci de determinarea dimensiunilor bolovanului tip de sare).

La Turda chiar şi acuma, precum s-a arătat mai sus pentru tăierea a o sută <de bolovani> de sare, care se vînd cu cinci florini, se dau douăzeci de denari tăietorilor, care pe lîngă acestea mai taie pentru ei <cîte> patru bolovani de fiecare sută şi îi vînd, şi aceştia socotiţi la cinci denari mai fac alţi douăzeci de denari, şi ei taie desigur <bolovani> mari ca să-i poată vinde mai uşor şi totuşi adesea sînt siliţi să-i vîndă pe un preţ mai mic sau să-i schimbe pentru lucrurile de care au nevoie, iar unul din bolovanii lor de sare cîntăreşte cam treizeci de libre şi mai bine. În Ocna Sibiului <sarea> se vinde numai pe bani, dar bolovanii de sare sînt mai mari decît cei din Turda. La Dej <se plăteşte> şaisprezece denari pentru suta <de bolovani> care sînt abia de douăzeci de libre. La Cojocna unde bolovanii de sare sînt mai mari ca cei de la Dej se plătesc tot atîţia denari, şi această inegalitate ar trebui înlăturată. Dacă s-ar putea face ca în fiecare din cămări sarea să se taie de aceeaşi mărime[485] pînă la douăzeci de libre şi ca tăietorii să se mulţumească cu douăzeci de denari de fiecare sută <de bolovani> de sare, cu acea îngrădire[486] ca să nu fie îngăduit să ia pentru ei nici un fel de bolovan de sare, aşa cum au încercat să facă <bancherii> Fugger[487], comisarii socotesc că acest lucru ar fi nimerit pentru maiestatea regească. Căci în felul acesta s-ar tăia dinainte <orice> prilej de fraude şi de rapacitate şi maiestatea regească ar avea putinţa să hotărască preţul pe care l-ar voi pentru sare. Sarea de căruţă, care cum s-a spus mai sus, potrivit cu felul de tăiere de la Turda era aproximativ de şaptesprezece libre, s-a vîndut mai înainte pe trei florini. Dacă, aşadar, mărimea bolovanilor de sare ar spori pînă la douăzeci de libre, s-ar putea vinde fiecare sută de bolovani de sare pe patru florini şi s-ar putea ridica într-o căruţă aproape tot atîţia bolovani de sare ca mai înainte, ceea ce nu se poate face nicidecum cu bolovanii de sare măriţi fără de măsură de către monah. Căci într-un car în care mai înainte se transportau o sută cincizeci de bolovani de sare de căruţă, abia se mai pot transporta o sută de bolovani de mărimea de acuma, şi acestea nu fără mare greutate. Căci, cum bolovanii de sare de acuma care sînt la Turda şi la Ocna Sibiului <în greutate> de treizeci şi doi sau <treizeci> şi trei de libre se vînd pe cinci florini, se poate uşor socoti că este mai cu folos a vinde o sută cincizeci de bolovani de douăzeci de livre pe şase florini decît o sută de bolovani de treizeci şi două de libre pe cinci florini. Căci o sută cincizeci de bolovani de sare a douăzeci de libre au mai puţină sare decît cealaltă sută de bolovani de sare a treizeci şi două de libre, şi în felul acesta ar slăbi şi

[485] *Eadem quantitate.*
[486] *Ea lege.*
[487] După relaţia lui Dernschwam pe care o cunoşteau comisarii.

cîrteala[488] atît a tăietorilor cît și a cămărașilor care se plîng că sînt foarte împovărați de această mărime[489] <a bolovanilor>. Căci <ar fi> trebuit să se folosească de cîntar[490] pentru lămurirea acestui lucru; nu că s-ar obișnui sau ar trebui să se taie bolovanii de sare la o anumită greutate, ci va trebui să se înfățișeze la toate minele <ocnele> o formă model[491] după care să se taie <bolovanii> și care să se potrivească cu această greutate sau așa după cum va socoti mai bine maiestatea regească. Iar dacă se va găsi cu cale să se păstreze mai departe vechea mărime a bolovanilor de sare de căruță și să se plătească tăietorilor numai șaisprezece denari de fiecare sută
p. 747 <de bolovani>, și ca acești <bolovani> // să fie vînduți cu trei florini: și acest lucru se va afla <de asemenea> în puterea maiestății regești. Dar mai ales va trebui mare pază ca să nu fie îngăduit tăietorului ca, în afară de plata sa cuvenită, să mai ducă cu sine la el acasă ceva sare. Li se va putea da pentru folosința lor proprie, la anumite date hotărîte, atît cît le trebuie din mărunțiș[492], adică din sare măruntă sau din sarea fărîmată pe care o numesc „Darabones"[493]. Dacă pe viitor maiestatea regească va putea să rînduiască să se taie bolovani mari <de sare>, ca cei din Polonia, care să se transporte cu luntrele și să se vîndă la greutate în locurile afiliate cămărilor, sau să se care înspre Silezia: se va putea face cu timpul și acest lucru, dat totuși numai în Cămara de la Dej, de unde poate fi transportată pe rîul Someș pînă la Tokay.

Cu privire la ajutoarele[494] ce obișnuiesc să fie date tăietorilor în zilele de sărbătoare pentru ca să vină cu atît mai bucuros să facă treabă, și să muncească mai sîrguitor, ei[495] socotesc că va trebui să se acorde ceva, dar totuși cu mare măsură, <numai să fie opriți să ducă[496] la ei sare>, după cum s-a spus mai sus. Aproape tot ajutorul constă <din niște măsuri de vin[497]> și se adaugă uneori și ceva carne, pîine și altele asemenea. Căci prin aceasta cămara nu pierde nimic dacă se păstrează totuși această măsură[498] de care au avut cunoștință comisarii de la cămărașii mai vechi, căci,

---

[488] *Minueretur murmur.*

[489] *Ista quantitate.*

[490] *Utendum fuit pondere.*

[491] *Formam exemplarem*, lucru încercat în 1528, dar cum administrarea casei Fugger nu a durat decît 10 luni, din cauza alungării din Transilvania a ferdinandiștilor a rămas fără urmări.

[492] *Milliatura.*

[493] Termen maghiar.

[494] *Subsidiis.* În această privință vezi relația lui Dernschwam unde se arată cum dintr-o chestiune similară s-a pornit o grevă a tăietorilor.

[495] (Comisarii).

[496] Întregirea editorului.

[497] Întregirea editorului.

[498] *Modus.*

drept preț al acelor lucruri care li se dau lor obişnuit[499], cămăraşii le impun să taie fără plată un număr de bolovani de sare, corespunzător prețului şi de multe ori chiar mai mare decît prețul cuvenit, şi pe acesta ei îl taie de obicei[500] chiar înainte de a se apuca de tăierea cu plată. Iar faptul că în temeiul tocmelii[501], care se face prin darea de postav, se obişnuieşte să <li> se dea un vas de vin pe an, acest lucru poate şi el fi suportat ca fiind confirmat de un obicei străvechi, iar în ce priveşte <postavul> pentru <această> tocmeală, întrucît s-a dat altul şi altul[502] în vremuri deosebite, va trebui să se ia măsuri pentru ca să nu se poată ei plînge pe bună dreptate că în această privință ei sînt lipsiți de o parte dreaptă şi — potrivit privilegiilor lor — cuvenită din plata lor. Astfel totuşi ca <tăietorii> tocmiți să presteze din partea lor <muncile> datorate, şi în fiecare zi cînd se munceşte la mină (ocnă) să fie gata <la treabă> şi să nu lase să fie siliți <la muncă> sau chemați. Şi acest lucru trebuie spus şi despre celelalte libertăți[503] ale lor, ca adică potrivit cu privilegiile lor ei să fie scutiți de contribuții şi de expediții <militare>. Căci prin aceasta fără de îndoială va fi sporit numărul tăietorilor care <acum> e grozav de scăzut. Vor şi tîrgoveții[504] să se bucure cu toții de aceeaşi libertate şi invocă privilegii străvechi, care se vede cît de colo că nu le-au fost respectate, şi nici nu poate fi întrezărită cauza pentru care ar trebui ele respectate cînd altele sînt condițiile tăietorilor, şi altele ale celorlalți orăşeni[505]; căci tăietorii zi de zi trebuie să fie la muncă, şi dintre ei sînt foarte puțini la număr, iar ceilalți îşi văd de treaba lor acasă şi îşi cultivă ogoarele şi viile. Sînt desigur <şi> celeriştii, dar aceştia nu umblă cu luntrele neîncetat, şi acuma cei de la Turda nu transportă nici o sare regească, şi chiar cînd o transportă ei realizează un cîştig pentru ei, şi aceeaşi este acuma şi situația cărăuşiei cu carele, care de asemenea încetează fiind întreruptă navigația; deşi aşadar aproape nici unul dintre turdeni, în afară de tăietori — şi aceştia puțini la număr, nu fac vreun serviciu cămării, în vremea aceasta, totuşi le rămîne întreagă acea libertate care li s-a acordat în vederea navigării şi a tăierii <sării>, anume ca să nu fie datori să plătească regilor nici o dare obişnuită[506], libertate de care se bucură şi celelalte oraşe[507] ale cămărilor de sare.

---

[499] *Communiter.* Este adică un fel de răscumpărare destul de necinstită a „ajutorului" primit de tăietori.
[500] *Communiter.*
[501] *Vi conductionis* (este vorba de contractul de muncă pentru tăierea sării).
[502] *Alius et alius* (este cumva vorba aci de calitatea deosebită a postavului sau poate şi de cantitate?).
[503] Privilegii.
[504] *Oppidani* (localnicii tîrgurilor cu asemenea mine sau cămări).
[505] *Civium,* în sensul cel mai larg.
[506] *Censum ordinarium.*
[507] *Oppida.*

Modalitatea care se observă la Cămara din Ocna Sibiului, ca judele acelui loc să // tocmească tăietori şi să-i silească la îndeplinirea muncii dacă p. 748
s-ar lăsa cumva de ea, şi ca şi tăietorii să fie siliţi să-şi cumpere pe banii <lor> luminările pentru munca din mine (ocne), este foarte bine şi cu folos rînduită, şi nici nu cred <comisarii> că ar fi vreo împotrivire ca maiestatea regească să poruncească să se facă şi cu ceilalţi tîrgoveţi cu drepturi orăşeneşti[508] vreo tocmeală[509] în această privinţă, hotărîndu-le o adunare în care să le fie propusă reorganizarea[510] cămărilor, ca să fie[511] una şi aceeaşi regulă la toate cămările şi care să fie apoi ţinută pe veci.

Cu privire la tăietorii străini[512] şi veniţi dinafară, lucrul este mai greu, căci aceştia, cum nu sînt siliţi să facă vreo muncă, ci <doar> să rămînă şi să facă munca pe care ar voi-o ei, a trebuit din cauza puţinătăţii altor tăietori tocmiţi să li se dea o plată mai mare decît celor tocmiţi, mai ales că era lipsă de sare, şi de aci s-a ajuns că la fiecare sută de bolovani li s-au dat cîte opt, şi la fiecare mie cîte o sută şi aceasta în afară de acea plată care se dădea tăietorilor tocmiţi[513]. Dar această greutate va fi înlăturată dacă va fi sporit numărul tăietorilor tocmiţi, a căror grijă va trebui dată pe seama fiecărui tîrg în parte[514], şi deşteptată <în ei> teama fie că nu se vor bucura de privilegiul scutirii de plata dării obişnuite[515] decît dacă vor presta cămării slujbele şi muncile cuvenite, fie sub vreun alt cuvînt.

La Ocna Sibiului sînt obligaţi <să dea> tăietori potrivit cu numărul orăşenilor[516], şi judele — aşa cum s-a spus —, îi tocmeşte, sau dacă nu îi poate tocmi, atunci sînt datori înşişi orăşenii să fie tăietori. Iar ei au patruzeci de tăietori şi li s-a hotărît numărul <bolovanilor> de sare pe care oricare dintre ei e dator să-l taie în timpul unei săptămîni. Se crede că această pildă va fi foarte convingătoare[517] şi faţă de alţii, şi urmîndu-se această cale nu va fi bătaie de cap cu tăietorii străini. Căci sau nu va mai fi de lucru pentru ei, sau vor veni ei înşişi din a lor pornire la muncă pentru aceeaşi plată ca şi ceilalţi.

Despre adăugirile la sare, care se fac de tăietori la fiecare sută de bolovani şi care apoi se dau cumpărătorilor în acelaşi număr, se pare că nu poate fi nimic schimbat uşor, căci acei cărăuşi, în afară de preţul sării pe care

---

508 *Oppidanorum civibus* (se accentuează aci calitatea de orăşeni cu drepturi orăşeneşti).

509 *Tractationem.*

510 *Reformatio.*

511 *Ut si (= sit) unus ordo* ... etc.

512 *Advenis,* spre deosebire de cei tocmiţi pe postav.

513 *Conductis* (ca opuşi celor străini: *advenis* şi *externis).*

514 *Singulis oppidis* (adică tîrgurile cu asemenea cămări sau ocne).

515 *Census ordinarii.*

516 *Pro-numero civium.*

517 *Valiturum.*

o cumpără, plătesc jumătate din tăiat[518], și pentru acest cuvînt cămara plătește tăietorului numai jumătate din plata <datorată>, în timp ce cealaltă jumătate se întoarce de la cumpărător la cămară. Iar despre acel adaos care se face de tăietori pentru sarea fărîmată sau <cea> neavînd dimensiunile cuvenite, acest lucru ar trebui și el rînduit așa cum se va găsi cu cale că este drept.

Plata celeriștilor își are rostul său numai <cu condiția> ca luntrele să fie făcute cu lungimea și lățimea cuvenită și la timpul cuvenit și să se ferească de alte fraude care se fac în mare număr atunci cînd se încarcă luntrele și cînd se descarcă. Luntrea este pregătită și transportată pe cheltuiala regelui și totuși se întîmplă adesea ca porțiunea cea mai mică de sare cu care este încărcată să fie a regelui. Căci unii bolovani sînt încărcați de cămăraș ca să se vîndă în folosul lui, alții de alți slujbași, și acești <bolovani> sînt mai mari ca ceilalți, ca să se vîndă mai scump și mai iute. Chiar și maestrul luntraș[519] are un număr al său <de bolovani de sare> și de asemenea și ceilalți năieri[520]. Dacă se împotmolește pe undeva luntrea și trebuie ușurată se aruncă <din luntre> bolovanii de sare ai regelui, iar din cei ai cămărașului și ai celorlalți nu se prăpădește nimic; ba chiar luntrașii înșiși uneori îndreaptă dinadins luntrea prin locuri mai puțin adînci pentru ca să se împotmolească și <sub cuvînt de> a ușura luntrea cară la țărm sarea, și acolo o vînd prin oameni puși de ei[521], și apoi, în loc <de a pomeni> de descărcarea sării cînd sînt întrebați de lipsa bolovanilor de sare, declară că, împotmolindu-se luntrea sau ivindu-se vreo furtună, au fost siliți să-i arunce în apă, și uneori chiar în timpul navigării ei fac dintr-un
p. 749 bolovan de sare doi. Dacă așadar ar fi cu putință // să fie pus un paznic regesc[522] pe fiecare din luntre, desigur că lucrul acesta nu ar trebui lăsat nefăcut din lipsă de grijă, dar cum ar fi greu să-i păzească cineva pe paznicii înșiși, va trebui mai întîi să aibă grijă cămărașul să fie însuși de față cînd se încarcă luntrele, și să trimită <alături> pe uscat oamenii săi care să urmărească luntrele și să ia seama dacă se împotmolesc pe undeva, și ce se întîmplă acolo. Iar în locul de descărcare al sării va trebui pus un alt slujbaș de încredere[523] sub ascultarea nu a acestui cămăraș, ci a maiestății regești, care să ia seama care sînt bolovanii de sare ai regelui, și care ai altora, și dacă s-ar fi transportat vreunii pe lîngă cei regești, atunci să-i ridice și să-i treacă pe seama regelui și să-i păstreze, în afară de bolovanii de sare ce obișnuiesc să fie îngăduiți maestrului luntraș și năierilor, după un

---

[518] *Cisurae.*
[519] *Magister-navis.*
[520] *Nautae.*
[521] *Subornatos.*
[522] *Custos regius.*
[523] *Certum officialem.*

obicei străvechi, pentru ca ei să fie cu atît mai grijulii la conducerea şi păstrarea luntrei. Dar şi cu această îngăduinţă va trebui păstrată o dreaptă măsură, căci dacă vor trebui aruncaţi bolovani de sare pentru uşurarea luntrei va trebui să se socotească pe bună dreptate că s-a aruncat în aceeaşi măsură tot atît din partea năierilor cît şi din a maiestăţii regeşti. Primul loc de descărcare a sării care se transportă din Dej pe rîul Someş este în oraşul[524] Satu Mare, unde va fi nevoie să fie pus un asemenea slujbaş dacă nu se transportă mai departe, cum ar fi la Tokay sau Szolnok, unde nu va fi nevoie să fie puşi alţi slujbaşi decît cei care sînt acum acolo.

Despre transportul sării de la Turda, se va putea hotărî — după ce va fi cu putinţă a se transporta spre Lipova şi Seghedin — dacă (precum s-a spus) ar fi mai cu folos să se facă prin cămară pe seama regelui sau să se lase celeriştilor ca să-l facă pe socoteala lor. Acest loc oferă de altminteri condiţii mai grele de navigaţie ca Dejul. Căci la Dej rîul Someş curge chiar pe lîngă Casa Cămării, şi de la ocne pînă la acea casă se plăteşte pentru căratul sutei de bolovani numai şase denari, pe cînd de la Turda ei trebuie duşi pînă la satul Decea[525], care e la două mile depărtare de Turda, unde obişnuiau să se încarce luntrele de pe rîul Mureş, întrucît pe rîul celălalt <anume> Arieş, care curge de-a lungul Turdei şi se varsă în Mureş, nu pot fi transportate luntre încărcate. Dar comisarii cred că şi la acest neajuns se va aduce îndreptarea <cuvenită>, dacă vor fi transportaţi <bolovani de> sare pe seama regelui, căci între Turda şi Decea pe ţărmul celălalt al Mureşului va fi un loc de exploatare a zăcămintelor de sare[526] de lîngă posesiunea Ocna Mureşului[527] care este a Episcopiei de Alba, unde însuşi Mureşul scaldă <masive de> sare[528] ce se ivesc pe acel mal şi arată uneori ca şi cum ar fi acolo sare săpată[529] din pămînt. Acest loc este păzit acum de un singur om care e numit judele vadului din Turda[530]. Aşa, precum s-a spus mai sus, apar şi acum urmele ocnelor care, fără îndoială, au fost ruinate de desele revărsări ale Mureşului şi de aceea au fost părăsite, căci sînt pe un loc destul de jos care totuşi, puţin cîte puţin, se înalţă mai sus şi mai sus ca un deal şi care este potrivit pentru exploatarea unor ocne, prin realizarea cărora va fi uşurată cămara de pagubele care se ivesc obişnuit din încărcarea şi reîncărcarea sării pe căruţe, din numărarea şi renumărarea bolovanilor de sare şi, de asemenea, de plata a douăzeci şi cinci de

---

524 *Oppido.*
525 În text greşit: *Becse* în loc de Decse — Decea.
526 *Salinis*, unde e sare aparentă.
527 *Ujvár*, adică „cetate nouă“, nume purtat şi de Gherla cu care nu trebuie confundat.
528 *Sales.*
529 *Sales fossos.*
530 *Judex vadi Thordensis.* Despre inutilitatea acestuia, vezi relaţia lui Dernschwam.

denari pentru căratul unei sute de bolovani de sare, pe lîngă cheltuielile slujbaşilor alergînd încoace şi încolo. Şi nici prin aceasta nu va fi mult păgubit oraşul Turda dacă pornindu-se săpături de sare[531] s-ar muta cămara în locul amintit. Căci Turda se află la loc potrivit la drumul mare[532] pe care se face aproape tot traficul din Transilvania, mai avînd şi vii, ogoare, livezi cu care <locuitorii> îşi pot uşor menţine starea. Iar dacă se va găsi că e mai puţin profitabil ca să fie transportată sarea pe Mureş pe seama
p. 750 regelui, atunci va putea cămara să rămînă la Turda // ca pînă acuma, căci cheltuielile cărăturii sării pe care o duc celeriştii pe cîştigul <lor> nu sînt ale cămării, ci ale lor.

În cămările filiale de la Vinţul de Jos şi Vurpăr obişnuiau cămăraşii din Turda şi din Ocna Sibiului să-şi ţină oamenii lor, unul desigur în Vinţul de Jos şi celălalt în Vurpăr; în locul acestora şi chiar pe bună dreptate ar trebui aşezaţi unii care să fi jurat credinţă maiestăţii regeşti, căci aceştia vor fi ca nişte controlori[533] ai sării celor două cămări care se transportă din amîndouă aceste locuri pe Mureş la Lipova, precum s-a spus. Chiar va trebui pus în vedere orăşenilor din Vinţul de Jos să refacă <acea> cămară din acest loc, plătindu-li-se ceea ce spun ei că li se datoreşte pentru refacerea şi păstrarea <în stare bună> a acestei cămări.

În unele socoteli ale cămărilor Transilvaniei se pomeneşte[534] de sarea măruntă[535] sau Scroba şi de fărîmiturile de sare[536] şi spun, atît slujbaşii bătrîni cît şi cei de acum, că nu trebuie niciodată să se dea vreo socoteală despre acestea, pentru că ele nu se cumpără cu bani, ci foarte arareori vin unii cu obiecte de puţină valoare[537] pentru care ei cer să li se dea sare măruntă. Însă trebuie să se păstreze o măsură[538], astfel că fie că s-ar vinde pe bani, fie că s-ar da în schimb, să se ţină o socoteală limpede despre aceasta. Căci se vede clar din povestirea acelor cămăraşi că nobilii care declară că li se cuvine atîta sare cîtă le trebuie pentru nevoile lor casnice, obişnuiesc să trimită la slujbaşi carele lor încărcate cu de-ale mîncării cînd cer sare din ocne. De asemenea, saşii, care invocă acelaşi privilegiu, obişnuiesc să facă o plată oarecare, atît pentru vitele de tras cît şi pentru căruţe, sau roţile căruţelor pe care le trimit după sare. Însă nu este drept ca să ia cămăraşii pentru sine această <sare> fără socoteală.

---

531 *Excitatis ... fodinis.*
532 *Via regia.*
533 *Contrascribae.*
534 În text: *sit mentio* (corect: *fit mentio*).
535 *Milliatura.*
536 *Minutiis salium.*
537 *Rebus exilibus.*
538 *Dandus est modus.*

Iar despre acel privilegiu[539] al nobililor şi al saşilor va trebui făcută cercetare cu toată luarea-aminte de unde a purces şi pe ce temei se sprijină, căci trebuie să se ajungă, în orice chip, fie că ar fi privilegiu sau abuz, ca să se desfiinţeze. Căci de bună seamă nu e lucru potrivit ca toată Transilvania să aibă sare pe degeaba şi să nu iasă de acolo nici un venit pentru cămara regelui. Această <treabă> va trebui să se trateze la vremea potrivită într-o adunare generală[540]. Va trebui rînduit şi chipul, şi limitele[541] <de folosire> pentru ca sarea secuilor să nu aducă vreo piedică la folosirea şi la preţul sării regeşti în Transilvania. Şi deoarece sub cetatea Gurghiu[542] care ţine de dregătoria de voievod sînt asemenea saline,[543] va trebui intervenit la domnul voievod ca să păzească şi el aceeaşi regulă, şi să silească şi pe alţii să o păzească.

Ceea ce s-a spus mai sus: că fusese obiceiul în cămări ca preţurile lucrurilor şi lefurile servitorilor să fie plătite în sare, acest lucru trebuie desfiinţat cu desăvîrşire pentru temeiurile arătate mai sus. În timpul verii se găsesc uşor bani destui cu care să se facă toate plăţile şi nici nu e nevoie de o mare sumă care să ajungă pe iarnă la tăierea sării şi la alte întrebuinţări, dacă s-ar tăia pe an o sută de mii de „termeni", ceea ce nu s-a făcut niciodată în vremea monahului, şi dacă de fiecare sută s-ar plăti douăzeci de denari, plata tăierii nu ar face mai mult de două mii de florini. La acestea se mai adaugă două mii sau trei <mii> sau chiar patru mii pentru celelalte nevoi ale cămărilor: şi vor fi cu totul şase mii, de care totuşi nu este nevoie. Cine nu vede că din preţul a o sută de mii de „termeni", dintre care fiecare (socotindu-se suta de bolovani de sare doar la trei florini) face trei sute de florini, se pot uşor scădea acele şase mii <de florini> din suma totală de treizeci de mii de florini pentru o sută de mii de „termeni", şi pot avea întotdeauna la îndemînă <bani> pentru ducerea mai departe a tăiatului // şi p. 751
a purtării de grijă a aprovizionării celeilalte... Şi va fi îngăduit să se taie în fiece an şi două sute şi trei sute de mii de „termeni", numai doar să fie muncitori şi locuri în care să se transporte sarea şi să se poată vinde.

Oraşul Sic[544], care aparţinea în trecut cămărilor, a fost înstrăinat de la coroană de către regele Ioan, o dată cu posesiunea Săcălaia ce ţine de acel oraş; el va trebui redobîndit, nu din cauza ocnelor acum năruite, pe care nu e nevoie să le pună iar în lucru, ci pentru că e în folosul maiestăţii regeşti ca asemenea locuri să fie păstrate de coroană.

---

[539] *Libertas.*
[540] *Generali conventu.*
[541] *Modus et terminus.*
[542] *Görgeny.*
[543] Adică masive de sare aparentă.
[544] *Szez* (Szék).

De asemenea va trebui redobîndită posesiunea Cara, pe care monahul, luînd-o de la orașul Cojocna, a dăruit-o lui Ladislau Mikola, întrucît[545] și orașul Cojocna este dintre locurile aparținînd cămărilor — măcar că și ocna din acest loc nu este prea rentabilă și necesară — și de altminteri este bine și din alte privințe și pentru micșorarea cheltuielilor, ca să fie legate mai strîns împreună asemenea administrații[546].

Iar cît privește posesiunea Egyházfalva care e legată, cum s-a spus, de orașul Turda și se bucură de aceleași libertăți, va trebui găsită o modalitate ca să ajungă în stăpînirea maiestății regești, ceea ce s-ar putea face ușor fie prin dăruirea unor bunuri de valoare egală situate mai aproape de capitlul de Arad[547] fie prin atribuirea în toți anii a unui număr de bolovani de sare de la Cămara din Lipova. Căci țăranii[548] acestei posesiuni, care sînt în număr de vreo cincizeci, sînt datori să plătească doar optsprezece denari capitlului.

Și deoarece un număr de ocne sînt prea adînci[549] din cauza neluării în seamă a felului cuvenit de a le săpa și, din cauza lipsurilor arătate mai sus, se pare că nu vor mai dăinui mult, vor trebui luate măsuri ca să se sape din vreme altele în locul acestora.

Despre reorganizarea cămării de „cementare" și de schimb a aurului

S-a spus mai sus că aceste venituri[550] nu sînt de așa mare cîștig cum arăta monahul. Dar prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă că ar fi de disprețuit, căci dacă li se va purta de grijă altfel decît le-a purtat de grijă monahul este sigur că din ele vor rezulta cele mai bogate roade, mai bogate poate decît a crezut monahul că pot fi dobîndite <vreodată>. Dar se pare că nu e nevoie numai de bani, și nici chiar de o sumă așa de însemnată, cum a socotit monahul, ci <condițiile> cele mai de căpetenie se vede că se află în buna rînduială, credința și sîrguința cămărașului. În buna rînduială intră și faptul ca să aibă cămărașul o reședință bine hotărîtă, care se crede că ar trebui să fie Sibiul, unde și-au avut sediul și cămărașii dinainte, datorită așezării <sale> potrivite și faptului că acel loc e foarte potrivit și mult cercetat[551]. Și chiar această reședință trebuie să fie în casa regească ce se

---

545 *Quando.*
546 *Ut tales administrationes in arctum contrahantur.*
547 Care le stăpînea.
548 *Coloni.*
549 *Jactae.*
550 Adică surse de venituri.
551 *Propter opportunitatem et celebritatem loci.*

numește Casa Cămării. Aceasta se află situată în locul mai de seamă[552] al
orașului și e destul de mare și în ea se află pregătite și cuptorul de „ce-
mentare“, și atelierul[553] de batere <a monedei>. Această casă mai mare
a fost lăsată de Ioan Lulay și de Marc Pemfflinger care i-a urmat[554]. Mo-
nahul a voit s-o cumpere pentru această întrebuințare. Dar orașul, alungîn-
du-l pe acest orășean[555], a cumpărat-o el și o are drept pretoriu. Așadar
cînd se va afla acolo sediul cămării vor trebui propuse edictele cele mai
aspre, și despre aceasta va trebui chiar să se ia măsuri în Adunarea Gene-
rală[556] ca tot aurul din Transilvania // sau din regiunile cele mai apropiate, p. 752
fie provenind din băi de spălat aurul, fie din mine, să se predea cămării
regești sub pedepsele arătate în decret. Apoi vor trebui așezați în locurile
mai potrivite din care provine mai mult aur servitori credincioși, a căror
prezență să bage ceva spaimă în fraudatori, și cărora să li se aducă aurul,
și aceștia avînd la îndemînă bani să le plătească prețul ce se cuvine pentru
valoarea aurului. Va trebui păzită modalitatea schimbului drept al Cămării
Aurului după carate[557] și să nu fie amăgiți cei săraci de schimburile <înșe-
lătoare> ale speculanților[558]. Căci acolo unde ei vor vedea că treaba se
face cinstit, vor aduce nesiliți <aurul> pe care îl au. Acolo însă unde vor
vedea că sînt amăgiți se vor îndepărta și vor căuta <felurite> mijloace ca
să nu predea nimic. Sau dacă vor preda ceva, de teamă, aceasta va fi o
părticică foarte mică din ce au, și cu ce mai rămîne vor alerga la aceia
ce știu ei că le vor da mai mult. Va trebui chiar ca oamenii cămărașului
să viziteze toate bîlciurile din localitățile mai însemnate și să ia seama acolo
la cei veniți la bîlci[559], care se încearcă să fraudeze cămara făcînd schimb
pe furiș: va fi de folos chiar să plătească oameni la Oradea și Debrețin
care să ia seama la asemenea fraudatori și să se pună în vedere și vameși-
lor[560] să facă același lucru la hotarele spre Polonia și Austria, ba chiar să

---

[552] *Illustri.*

[553] *Officina.*

[554] Frază neclară: *reliquit hanc ampliorem domum Ioannes Lulay et qui ei successit Marcus Pemfflinger*... Poate însemna că a fost lăsată spre a fi folosită în acest scop. Sau se poate referi la faptul că Pemfflinger a moștenit-o de la Lulay, căruia i-a urmat de altminteri și în slujbă.

[555] Marc Pemfflinger. A murit în exil ruinat în 1536 după ocuparea Sibiului de către I. Zápolya.

[556] *Generali conventu.*

[557] *Carattas.*

[558] *Campsionibus foeneratorum.*

[559] *Nundinantes* — Este aci un program întreg de poliție a aurului nu numai pentru a împiedica scoaterea sa clandestină, ci și pentru a înlesni cumpărarea sa de la micii producători.

[560] *Tricesimatoribus.*

desfacă la Viena încărcăturile[561] negustorilor venind din Transilvania, şi dacă ar fi prinşi <asupra faptului> vreunii vor trebui să fie pedepsiţi în aşa fel — potrivit decretelor şi rînduielilor regatului — ca prin această pildă să fie îndepărtaţi prin frică şi alţii de la asemenea <fapte>. Căci altminteri toate edictele vor fi zadarnice. Şi ca să nu fie nevoie întotdeauna de o sumă mare de bani se va <putea> ajunge la aceasta prin „cementări" dese[562], şi de altminteri lucrul acesta va fi îndeobşte spre mulţumirea tuturor şi va fi de folos şi va ascuţi sîrguinţa acelora ce caută aurul[563]. A fost mai înainte obiceiul ca să îngăduie cămăraşii unor persoane cinstite să schimbe <aurul>, cu condiţia ca aurul schimbat să fie înfăţişat cămării. Acest obicei l-a păstrat şi monahul, deşi[564] se codea să pună la îndemînă banii trebuitori, şi din această cauză pe foarte mulţi i-a întors de la aceasta[565] şi teama lui, şi faptul că oamenii îşi dădeau seama că din cauza „cementărilor" <prea> rare ei căpătau tîrziu banii. Nu va trebui ca acest obicei să fie desfiinţat dintr-o dată, ci îngăduit pînă ce cămăraşul, servitorii lui, sau vicecămăraşii ce vor trebui rînduiţi în diverse locuri, vor dobîndi <o bună> cunoaştere a oamenilor şi locurilor. Din vechile ţidule[566] ale „cementărilor" rezultă că odinioară se făceau „cementări" în fiecare lună, chiar şi sub regele Vladislav. În vremurile din urmă s-au făcut două „cementări" nu prea însemnate pe an, şi uneori chiar la un răstimp mai lung. Cum totuşi nu se găseşte <acum> mai puţin aur, ca odinioară, ba chiar după părerea multora, mai mult, din acest singur fapt se poate uşor înţelege cît aur se sustrage de la cămara regească prin cei ce îl iau în schimb într-ascuns, şi cît se exportă în ţări străine, şi cît cîştig ar avea cămara dacă tot aurul i s-ar aduce ei.

În teritoriul supus cetăţii Şiria[567], care este a domnului Báthory[568], se spune că se găseşte acolo aur aproape mai din belşug ca aiurea. Iar el se îngrijeşte să şi-l schimbe în folosul său, şi după pilda sa chiar şi alţi domni şi nobili fac acelaşi lucru pe moşiile lor, şi cum această pildă e foarte păgubitoare pentru cămară, va trebui să se intervină pe lîngă acelaşi domn Báthory ca să primească pe domeniile sale oamenii regeşti <trimişi> pentru schimbul aurului şi să aibă grijă ca şi alţii să facă la fel. Tot de el ca voievod va depinde şi cetatea Deva care are, de asemenea, pe teritoriul său

[561] *Sarcinas.*
[562] *Crebra cementatione.*
[563] *Qui aurum quaerunt*, adică băieşii necăjiţi.
[564] *Cum.*
[565] *Abalienavit.*
[566] *Schedis.*
[567] *Vilagos Var* (Világos-vár).
[568] Andrei Báthory, voievodul Transilvaniei, stăpînea această cetate.

multe băi de aur[569] vestite, în privința cărora va trebui tratat același lucru cu el //. p. 753

Acum cămara este lipsită de un „cementariu" de aur[570], căci a murit acel ce a funcționat pînă de curînd, și cum este greu să i se afle un urmaș în Transilvania, este în interesul maiestății regești să trimită cît mai curînd pe vreunul ca să nu fie lipsită cămara de cineva atît de necesar.

Despre mine și despre băi de aur precum și despre monede

Despre ce reorganizare și măsuri de prevedere duc lipsă minele și băile de aur se va putea cunoaște pînă la un punct din raportul de inspecție[571], dar și mai bine vor judeca despre aceasta oamenii mai pricepuți în exploatarea minelor[572] care, după părerea cămărașilor trebuie să fie trimiși cît de curînd în Transilvania și în alte locuri vecine cu Transilvania, împreună cu niște alți comisari care cunosc treburile cămărilor și care să știe să aducă în această privință buna rînduială și metoda de care este grozavă nevoie.

Cu privire la baterea monedelor de argint va fi aci mai puțină bătaie de cap, întrucît, precum s-a spus, în Transilvania nu se scoate acuma din mine atît argint cît să ajungă la batere, însă nu trebuie de loc nesocotită această parte a cămării sau părăsită în dezordine pentru aceasta, fiindcă se pare că instaurîndu-se exploatarea minieră nu va lipsi de loc o bună producție de argint.

Despre vama regească

Comisarii socotesc că acest venit nu trebuie nicidecum arendat mai înainte de a se cunoaște sigur ce roade aduce; sau dacă trebuie să fie arendat cuiva, atunci să se păstreze în această privință aceeași regulă care se păstrează acum la Sibiu; anume ca administrația să fie în mîinile slujbașului regesc, iar veniturile să fie atribuite cu bună socoteală arendașului[573], ceea ce se poate instaura și acum la cei din Brașov — care spun că le-a fost zălogită[574] lor de către monah vama (vigesima) acestui loc — în măsura în care și maiestatea regească îngăduie să rămînă valabilă această zălogire. De

569 *Loturis.*
570 *Cementario,* adică de un specialist care să efectueze această operație.
571 *Scripto revisionis.*
572 *Metallicae rei.*
573 *Conductori.*
574 *Inscriptam.*

altminteri întrucît reiese că în gospodărirea acestui venit s-au furişat multe abuzuri şi că preţuirile lucrurilor supuse vămii, despre care s-a dat un exemplu mai sus, nu ar corespunde numelui de vigesimă, trebuie să se facă faţă acestor lipsuri şi să se pună regulă ca nu numai cei ce merg în Ţara Românească[575] şi în Moldova sau se reîntorc de acolo să aibă chitanţe de vămuire[576], sau dovada slujbaşului despre posesiunea mărfurilor şi plata vigesimei, dar şi acei care pleacă în Ungaria cu mărfurile aduse de acolo,[577] măsură ce pînă acuma nu s-a observat sau desigur a căzut în desuetudine. Din această cauză se socoteşte că ar fi necesar să fie rînduit la Cluj un slujbaş căruia să i se poată încredinţa grija schimbului aurului sau măcar un control oarecare[578]. Căci se zice că unii orăşeni din acel loc mai ales
p. 754 schimbă în ascuns mult aur şi îl duc în alte locuri //.

Despre quinquagesima nobililor, censul saşilor
şi subsidiile „celor trei naţiuni"

Aceste venituri îşi au măsura şi rînduiala lor, şi nu se socotesc că ar cere mai mult decît sîrguinţa slujbaşilor ca să <le> perceapă şi să <le> administreze cinstit şi să nu facă învoieli pe sub mînă de care se ştie bine că s-au făcut sub monah şi sub regele Ioan şi mai înainte.

Despre metoda şi felul administraţiei veniturilor din Transilvania
şi despre persoanele necesare la aceasta

Comisarii împreună cu generalul Castaldo, răspunzînd la întrebarea dacă administrarea veniturilor regeşti din Transilvania trebuie să fie încredinţată unei singure persoane sau mai multora, sau unei cămări asemenea celei din Ungaria, recomandă numirea unui administrator principal asistat de doi adjuncţi pentru cele două cămări, respectiv a aurului şi a sării... Pentru postul principal Castaldo nu poate recomanda pe nimeni „fiind mare lipsă de oameni".[579]

---

575 În text greşit: *in Transylvaniam.*

576 *Schedas vigesimales.*

577 *Din ţările româneşti.*

578 *Superintendentia quaedam.*

579 Text rezumat de traducător. Mai departe (vezi... etc.) e redus textul la esenţial.

Despre Baia Mare

Măcar că Baia Mare este aşa legată de Transilvania încît să se socoată că ar putea fi condusă cămara sa de administratorii veniturilor Transilvaniei, totuşi aci e nevoie de un slujbaş propriu drept cămăraş şi negreşit bine iniţiat în treburile cămării... etc. În Baia Mare pe lîngă aur <care e> mai din belşug ca în Transilvania este şi o producţie de argint, fapt care fără îndoială l-a îndemnat pe monah să se teamă mult pentru această localitate şi să se îngrijească să o împrejmuiască cu întărituri. Cel care îndeplineşte acum aci funcţia de cămăraş, <şi care> a fost pus de acel monah, anume Petru diacul, se pare că are oarecare pricepere în treburile cămării, însă se crede că ar fi mai puţin potrivit pentru a conduce cămara poate pentru cuvîntul că el însuşi îşi are minele sale proprii lipite[580] de minele regeşti, şi că el singur // strînge mai mult aur şi argint din aceste mine decît p. 756
toţi ceilalţi exploatatori de mine[581] şi este mai puternic ca ceilalţi nu numai în calitatea de cămăraş, dar chiar şi ca orăşean.

Pe lîngă acestea mai sînt la această cămară multe alte lipsuri care cer o îndreptare bună şi grabnică. Dar în primul rînd e nevoie de bani cu care să-şi răscumpere cămăra aurul şi argintul. Căci din cauza lipsei de bani acum tot profitul[582], care ar trebui să se scoată din această răscumpărare şi care nu este de loc de dispreţuit, trece la alţii. Aşadar vor trebui trimişi cît de curînd reformatori ai cămării şi inspectori ai minelor[583] din sfatul cărora să se aducă îndreptare acestor lipsuri. Totuşi dacă ar fi vreo piedică pentru care să nu poată fi trimişi nişte asemenea comisari, lucrul cel mai grabnic de făcut va fi să se dea pe lîngă amintitul cămăraş un controlor bun şi credincios, şi să fie înzestrată cămara cu bani, din care să se facă plata aurului şi argintului şi să se pornească exploatarea[584] minei regeşti care rămîne în părăsire, cu mare pagubă. Căci din preţul sării la „Kisvárda"[585] desemnat pentru această întrebuinţare nu s-a putut încă strînge ceva. Lipsa de bani[586] apoi va fi înlăturată prin o mai deasă „cementare" a aurului care, şi aci precum şi la Sibiu, s-a făcut doar de două ori pe an spre marea împovărare a bieţilor băieşi[587] şi, pe lîngă acelea, se va putea

---

[580] *Contiguas.* Insinuare în detrimentul lui Petru Diacul, adăugată îndată după menţiunea favorabilă privind priceperea sa.

[581] *Montanistae.*

[582] *Fructus.*

[583] Vor fi trimişi la 16 iulie 1553 doi comisari din care unul va fi George Werner (vezi *Hurmuzaki*, II, pp. 81—92).

[584] *Cultura.*

[585] Pe valea Tisei în com. Szabolcs (R. P. Ungară).

[586] Criza de bani constatată şi în acest domeniu a paralizat dezvoltarea normală a oricărei vieţi economice încă înainte de 1520. Ea a fost cauza pierderii Belgradului şi a frămîntărilor de la Buda după devalorizarea frauduloasă a lui Alex. Thurzó (1525).

[587] *Montanistarum.*

porni aci o însemnată batere de monede de argint, întrucît se află și bănari[588], și atelierul nu lipsește, și argintul după reorganizarea cămării și a exploatării metalelor se va obține după părerea tuturor cu mai mare belșug decît s-a putut realiza pînă acum. Celelalte se vor putea înțelege mai deplin din textul german[589] în care se cuprinde situația de față a acestei cămări.

Paul Bornemisza, episc. de Veszprem — cu mîna proprie

George Vernherus — cu mîna proprie

---

588 *Cusores.*
589 Nu se află anexat la raportul publicat.

[DĂRI ŞI VĂMI][1]

Impunerea quinquagesimei nobililor în Transilvania potrivit cu porunca regelui. p. 1

Mai întîi la fiecare cincizeci de oi se ia o oaie cu miel şi o mioară[2]. Mioară se numeşte o oaie de un an.

La o sută de oi se iau de asemenea doi miei şi două mioare.

Din capre se cere <quinquagesima> în acelaşi fel.

Pînă la numărul de douzeci şi cinci de oi sau capre, se cer numai doi denari.

Acest lucru trebuie înţeles şi despre celelalte: <de la> 25 pînă la 50, şi de la 50 pînă la 75 şi apoi la o sută.

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al comisarilor imperiali din 1552 reprodus de *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 1—2. Este vorba de textul în continuare publicat în volumul precedent (II. 4).

[2] *Milliora.*

Dacă oaia are lînă care nu a fost tunsă a două oară, atunci se ia o oaie cu lîna ei. Dacă însă a fost tunsă a doua oară, astfel că nu are lînă, atunci pentru lînă se ia de fiecare oaie cîte doi denari.

Dacă mielul a fost vîndut şi consumat[3], astfel încît ţăranul nu-l poate da, atunci de fiecare miel să plătească opt denari.

Şi încasatorii[4] quinquagesimei să nu îndrăznească să ia altceva decît să primească din fiecare din satele[5], în care nu vor rămîne noaptea, un florin, care se numeşte *Abroz penz*[6].

Preoţii români nu plătesc quinquagesima, ci dau o traistă[7], numită în vorbirea comună sac[8], şi o chingă de cai[9], numită în vorbirea comună *Heveder*[10], şi un pumn[11] de ceară de lumînări, adică atît cît se poate lua într-un pumn.

Cnezii sau libertini[12] nu plătesc quinkuagesima, ci <dau> o traistă şi un coş mare.

De fiecare dintre porcii mai mari se plătesc doi denari.

De fiecare pereche de scroafe de un an, numite în vorbirea comună Söldöktül[13], se percep cîte doi denari.

Purceii înţărcaţi (?)[14] nu se numără la quinquagesimă şi nu se plăteşte pentru ei.

Pentru albinele dintr-un stup — 2 denari.

Iar dacă cineva îşi va fi ascuns ceva din asemenea lucruri de ale sale scrise mai sus, să-l întrebe încasatorul dacă nu se căieşte şi după obiceiul în uz în alte părţi[15] să ia încasatorul pentru sine din unele ca acestea adică: traistă, coşuri, lumînări şi cingătoare. Judelui nobililor[16] care umblă cu încasatorii îi revine a treia parte din lucrurile dosite.

Cnejii nu sînt siliţi să jure şi cele găsite obişnuiesc să fie împărţite *ad equos currentes*.

Cei ce sînt scutiţi de quinquagesima prin privilegii să nu fie supuşi la darea ei.

---

[3] *Expositus et consumptus.*
[4] *Connumeratores.*
[5] *Villis.*
[6] Banii de hrană. Termen maghiar: *abrosz* — prînz — (bani de masă).
[7] *Sacculum.*
[8] *Zsak* (termen maghiar *Zsak*).
[9] *Cinctorium.*
[10] Termen maghiar — chingă.
[11] *Marok* (maghiar — pumn).
[12] *Libertini.* Termen mai vechi pentru o categorie de ţărani dependenţi sloboziţi de obligaţiile obişnuite ale iobagilor în schimbul unor servicii, de obicei cu caii proprii. Aici se foloseşte ca echivalent al cnejilor.
[13] Purcele (în l. maghiară).
[14] În text, *non sugentes* — înţărcaţi (desigur greşeala pentru *sugentes* — neînţărcaţi).
[15] *Alias.*
[16] Mai tîrziu, pretor (solgăbirău).

Pentru un cal	12 denari	
„ o iapă	12 „	
„ un cal turcesc[17]	50 „	sau cît se va putea stabili prin învoială
„ un bou	10 denari	
„ unul neîngrăşat	2 „	
Din o sută de porci,		un porc
De fiecare număr de 3 capre sau oi cîte	2 „	sau cît se va putea stabili prin învoială
De o încărcătură de peşte cît poate duce un cal peşti „Uzoni"[18]	16 „	
crapi	12 „	
„lucioni"[19]	8 „	
somn[20]	8 „	

Din o sută de bucăţi de pînză mai lungă numită îndeobşte gyólcs	4 bucăţi
Din o sută de bucăţi de pînză de aceasta mai scurtă	5 bucăţi
Din o sută de fîşii[21] de mătase	3 fîşii
Din o sută de coţi de taffeta[22]	3 coţi
Dintr-un centenar[23] de piper, gingimbru, cuişoare[24], orez, tămîie	6 libre[25]

Din alte mărfuri ce se pot număra se percepe întotdeauna a două-zecea parte. Cînd nu se percepe vigesima în mărfuri, atunci se plăteşte în bani potrivit cu preţul la care se vînd aceste mărfuri.

---

[17] *Turcali.*
[18] *Uzones.*
[19] *Luciones.*
[20] *Harcha* (în l. maghiară).
[21] *Litra* (poate panglici).
[22] *Taffora.*
[23] 100 de funţi.
[24] *Cariophilum.*
[25] 6 funţi.

p. 4 *Privilegiile secuilor*[26]

Secuii, cu toţii împreună sînt nobili şi scutiţi de toate contribuţiile, dar sînt totuşi împărţiţi în trei ordine, dintre care cei care sînt cei mai de seamă sînt numiţi nobili şi sînt socotiţi asemenea baronilor sau patriciilor[27].

Alţii sînt numiţi în limba lor Löfö Székelyek; ei înşişi[28] îi numesc pe latineşte *primipilos*, şi aceştia sînt asemenea cavalerilor. Restul sînt asemenea plebeilor, totuşi în totalitatea lor, aşa cum s-a arătat, ei sînt nobili.

Ei sînt datori, fiecare în parte (după cum se spune), să însoţească pe rege la război şi să facă slujbă ostăşească fără plată o lună de zile, iar o dată împlinită acea lună, dacă nu se poartă lupta cu duşmanul, li se cuvine leafă din partea regilor dacă ar vrea să-i reţină mai multă vreme la oaste.

În afară de aceasta mai trebuie ca din numărul lor să rămînă continuu la curtea regelui o sută de ostaşi călare, dar totuşi cu rîndul, fiind schimbaţi
p. 5 de cîte trei ori într-un an //.

Din gloata *(vulgo)* nobililor secui, care aparţin ordinii din urmă, cei care au boi sînt obligaţi să dea regelui cîte un bou la vremea încoronării, la căsătorie şi atunci cînd se nasc fiii regelui[29]. Ei numesc aceasta însemnarea boilor, pentru că boii care se dau sînt însemnaţi necontenit prin aplicarea unui semn care reprezintă prima literă a comitatului în care se face perceperea lor.

Despre felul cum se face perceperea se hotărăşte împreună cu ei în adunarea lor obştească, în care e cerută şi decretată însemnarea boilor. Este obiceiul ca să i se îngăduie aceluia care dă boul cuvenit regelui opţiunea şi facultatea de a-şi rezerva cîţiva boi pentru sine, mai înainte ca perceptorul *(exactor)* regelui să poată face alegerea. Iar cîţi boi poate cineva să-şi pună de o parte se hotărăşte în acea adunare după numărul boilor pe care îi posedă. Cel care are numai patru îşi alege pentru sine doi. Încasatorul regelui ia din cei doi rămaşi pe unul, pe care îl vrea: dacă nu are secuiul decît doi boi, li se adaugă acestora alţi doi deopotrivă *(aequivalentes)* ai altui secui, care nici el nu are mai mult ca doi, şi dintre aceştia de asemenea secuiul alege doi (?) şi din ceilalţi doi încasatorul regesc ia unul. Şi este obligat sub jurămînt fiecare secui ca să înfăţişeze încasatorilor, la vremea însemnării boilor, toţi boii săi.

---

[26] *Ibidem* pp. 4—5.

[27] Adică în totalitatea lor secuii sînt socotiţi asemenea nobililor în sensul că se bucură de privilegii aparent asemănătoare. Dar peste orînduirea primitivă s-a aşternut o diferenţiere în treptele arătate mai apoi.

[28] Secuii.

[29] *Cum Regi nascuntur filii.* De fapt numai cînd se naşte primul fiu.

S-a înrădăcinat printre secui obiceiul rău, şi foarte păgubitor pentru regi la însemnarea boilor, ca secuii mai puternici care sînt numiţi nobili şi Löfö Székelyek[30] să scutească de la această contribuţie pe mulţi din gloata rămasă[31] a secuilor care sînt obligaţi la contribuţia boilor, nu atît pentru binele acelora cît pentru propriul lor interes, sub cuvînt că ei locuiesc pe pămîntul lor şi deci sînt clienţii lor. Vor trebui găsite măsuri pentru curmarea unui obicei atît de dăunător, nu numai din cauza aceasta, dar şi din alte consideraţii.

---

[30] Adică, primele două trepte menţionate.
[31] Adică din treapta a treia asemenea „plebei".

OBSERVAŢII CRITICE

În 1552 cînd a încăput Transilvania pe mîna Habsburgilor în urma unor manevre la care a fost asociat şi Martinuzzi, jertfit apoi de generalul Castaldo, prima grijă a lui Ferdinand de Habsburg a fost să trimită o comisie să cerceteze toate sursele de venituri ale Transilvaniei propriu-zise, cu osebire cele provenind din bogăţiile naturale ale solului. Comisia avea să lucreze în unire cu generalul Castaldo, şi să răspundă la un chestionar precis întocmit. Pentru obţinerea unor informaţii cît mai sigure membrii săi trebuiau să se ducă ei înşişi la toate cămările de sare pentru a cerceta şi a descrie *de visu* starea exploatărilor. Pentru această misiune au fost aleşi doi oameni, destul de deosebiţi ca pregătire: un eclesiastic şi un laic, episcopul de Veszprém, Paul Bornemisza, şi consilierul regesc Georg Werner (sau Vernherius). Raportul comisarilor este în acelaşi timp o expunere precisă a condiţiilor de exploatare a diferitelor mine şi o înfăţişare a situaţiei diferitelor categorii sociale din Transilvania după luptele pentru stăpînirea ei, purtate încă din 1527. Pe lîngă informaţiile asupra stării de fapt locale, se poate surprinde şi procesul de transformare al societăţii în condiţii nespus de vitrege.

În toate domeniile se vădeşte o stare de stagnare şi decădere. La Turda unde se afla principala cămară de sare pentru toată Transilvania şi unde fusese reşedinţa comitelui cămării, cele două ocne au dimensiuni destul de nefireşti „din cauza apăsării slujbaşilor şi a lipsei de grijă a tăietorilor". Săparea inegală a atras după sine o adîncire prea mare a ocnei ce s-ar fi putut evita. În apropiere nişte ocne părăsite se umplu de apă şi primejduiesc lucrările. La Cojocna se observă aceeaşi tăiere inegală din cauza „refuzului cămării de a răscumpăra sarea angulară". Ocna din Sic e părăsită şi năruită în urma dăruirii acelei localităţi unui nobil împreună cu moşia Săcălaia din apropiere. Iar la Ocna Sibiului nu se face nici o muncă în ocne, unul din „magulatori" (numărătorii bolovanilor de sare), împreună cu mulţi tăietori şi cu alţi locuitori ai oraşului, era reţinut la Sibiu, iar celălalt fugise din cauza certei care se iscase între unguri şi saşi din pricina alegerii parohului... „Şi acolo sînt tot două ocne lipite una de alta în care se revarsă într-o singură noapte atîta apă, încît abia s-ar putea scoate cu opt sau zece vase mari şi încăpătoare". Pretutindeni e o stare de regres. Orăşenii din Turda se plîng că starea lor a decăzut foarte mult sub monah din cauza marilor apăsări şi stoarceri. Sînt totuşi 750 de porţi supuse impozitului, dar pentru amîndouă ocnele „acum nu au fost decît douăzeci şi patru de tăietori cu chirie şi destul de slăbănogi, iar tăietori dinafară sînt şapte"... La Cojocna: „oraşul însuşi arată acum mai mult a sat din cauza apăsărilor şi pustiirilor făcute de monah la vremea ridicării cetăţii Gherla, şi mai apoi de către slujbaşii acestei cetăţi". Şi la Dej s-a ajuns de la 332 de porţi impozabile (sub Zápolya) şi apoi 170 (sub Martinuzzi) la abia 100 de porţi în 1552. Se arată starea de pustiire a Vinţului de Jos şi Vurpărului, foste precum se ştie ba în stăpînirea voievozilor munteni, ba în a unor dregători unguri miluiţi de stăpînire. Cele patru posesiuni româneşti dependente de ele au fost reduse la trei. Censul plătit pe vremea voievozilor munteni era de trei sute de florini. Locuitorii erau scutiţi de plata dijmelor bisericeşti, fiind români şi ţinînd de biserica ortodoxă.

Sărăcia era generală. Transilvania nu avea cui vinde stocurile sale anuale de sare. Cele trei „naţiuni" privilegiate: nobilii, saşii şi secuii, se îndestulau cu cantităţile necesare fără a le plăti. Unii chiar făceau comerţ clandestin cu sarea obţinută gratuit. Asistăm la confuzia rezultînd din coexistenţa anacronică a două sisteme corespunzînd la stadii deosebite de dezvoltare. Din orînduirea feudală rămăseseră în vigoare privilegiile şi scutirile de odinioară. Din vremurile mai noi se introdusese tocmeala voluntară cu plata în bani şi — desigur tot ca o rămăşiţă din trecut — în sare, şi în postav. Dar existenţa privilegiilor şi scutirilor paraliza libera dezvoltare a unei industrii întemeiate pe munca plătită în bani. Situaţia se complică cu atît mai mult, cu cît sarea extrasă nu putea fi exportată din cauză că debuşeurile erau tăiate de linia ce despărţea pămîntul vechiului regat al Ungariei. Din această cauză la vremea controlului comisarilor „se trăia doar dintr-o zi pe alta, şi nu se avea în depozite absolut nici un fel de alimente sau seu pentru lumînări sau funii sau lucruri asemănătoare. Funiile cu care se scoate sarea sînt aproape peste tot sfîşiate, rupte, distruse şi aşa de puţin sigure, încît tăietorii nu îndrăzneau să li se încredinţeze lor". Comisarii recurg la mijlocul clasic pentru prelungirea agoniilor economice sau financiare: împrumutul. Un împrumut de 350 de florini luat de

la judele regesc al orașului Sibiu pe garanția comandantului imperial și cu precădere asupra tuturor plăților de efectuat din primele venituri de la sare.

Organizarea muncii și regimul mîinii de lucru nu se înfățișează la fel la cele patru unități de exploatare a sării cercetate de comisari: anume Turda, Cojocna, Dej și Ocna Sibiului. Pe cînd la Turda, Cojocna și Dej muncitorii salariați intrau de bunăvoie ca tăietori, și numai după încheierea contractului lor de muncă se aflau sub obligația ce și-o asumaseră față de cămăraș, primind postavul ce intra în retribuția lor, după care erau și numiți *pannuari* (postăvari) — la Ocna Sibiului, de pe teritoriul sașilor locuitorii „sînt obligați să dea tăietori potrivit cu numărul orășenilor și judele... îi tocmește, sau dacă nu îi poate tocmi atunci sînt datori înșiși orășenii să fie tăietori". Acest sistem de muncă dirijată li se pare comisarilor o pildă vrednică a fi urmată și de celelalte cămări de sare.

La celelalte trei cămări condițiile de angajare variază de la o cămară de sare la alta. Lipsesc tarife și norme unitare pentru tăierea și transportul sării.

Există și un sistem de prime pentru stimularea tăietorilor. Dar partea cea mai însemnată a retribuirii tăietorilor nu era aceea în bani, ci cea în natură. De aceea tăietorii încearcă în tot chipul să înlocuiască plata în bani prin luarea de bolovani de sare pe care să și-o taie penru ei, pe seama lor bineînțeles. Alte ajutoare date tăietorilor de la Turda constau aproape exclusiv în vin. E amintită greva menționată și de Dernschwam în relația sa pentru obținerea acelor ajutoare și gratuități de sare.

Așadar împreună și cu sarea care se dădea luntrașilor, se arunca pe piață o cantitate de sare care îi scădea și mai mult prețul, căci tăietorii o vindeau pe nimic, avînd nevoie de bani.

Măsurile preconizate de comisari sînt adoptarea unui bolovan de sare tip și înlăturarea plății în natură printr-o plată unitară în bani, dar mai ales generalizarea sistemului de organizare de la Ocna Sibiului, adică revenirea de la relații marfă-bani bazate pe interes la relații feudale bazate pe autoritate.

La Cojocna proporția dintre tăietorii tocmiți cu anul și cei străini era de 6/32 iar din cei șase amintiți se pretindea că ar mai fi murit patru!

Peste tot zgîrcenia la salarizarea tăietorilor își dă mîna cu risipa la salarizarea cămărașilor și vicecămărașilor. Cămărașul cel mare de la Turda fusese plătit în trecut cu o mie de florini pe an, primind și o subvenție pentru 100—200 de ostași călări plătiți cu cîte doi florini pe lună, avînd a fi folosiți la oaste cînd ar fi fost nevoie. Noul program de austeritate recomandă suprimarea distribuirii gratuite a seului sau a lumînărilor date tăietorilor pentru lucrul în ocnă, scoțînd înainte exemplul Cămării de la Ocna Sibiului unde tăietorii trebuiau să-și facă rost pe socoteala lor de lumînările necesare (!).

În sfîrșit, erau expuse cel puțin trei sisteme de fraudare, cu prilejul transportului sării, care compensau pagubele rezultînd pentru luntrași din reducerea tarifului de transport.

Exploatarea aurului din Transilvania și comitatele exterioare este tratată destul de sumar și numai din punctul de vedere al organizării cămării pentru „cementarea" și schim-

bul aurului. Datele aduse înainte par să pledeze toate pentru darea în arendă a acestei cămări. Cămara de „cementare" de la Sibiu lucra fără nici o rentabilitate. În Transilvania propriu-zisă regele nu poseda decît una din localitățile miniere aurifere, anume Baia de Arieș, căci Abrudul aparținea capitlului Transilvaniei și Baia de Criș și Băișoara, ce atîrnau de cetatea Șiria, erau ținute de Andrei Báthory și chiar folosite de el pentru el. Și chiar în Baia de Arieș nu se exploata minereul de aur, ci doar cel de argint, din care se bătea moneda de argint pentru Transilvania. Dar și acea mină era în bună parte inundată. Dincolo de limitele Transilvaniei propriu-zise, doar la Baia Mare mai era o mină însemnată de aur (și argint), dar care din lipsă de capital nu aducea nici un cîștig. În schimb în tot locul apăreau băi de spălat aurul. Însă nici chiar a patra parte, sau o parte mai mică chiar decît aceasta, nu e înfățișată la cămară. Căci aurul se exportă clandestin din lipsă de pază și din lipsă de bani. Băieșii aurului, dintre care cei mai mulți erau români, trebuiau să alerge tocmai la Sibiu, la cămară spre a-și vinde aurul agonisit cu trudă. Dar foarte des din lipsă de bani cămara *nu schimba aurul* și băieșul trebuia să-l vîndă pe nimic unor cămătari. Iar la Cluj exista un centru clandestin de schimb care pompa aurul și îl exporta. Deci se impunea ca să aibă cămara bani *în anumite locuri* pentru achitarea imediată a aurului adus de băieși.

Tot lipsa de bani paralizează și exploatarea vestitei mine de aur și argint de la Baia Mare inundată și lăsată în părăsire. Localnicii însă continuă individual lucrul pe seama lor „mai mult pentru a-și ține zilele decît pentru vreun cîștig". Munca în regie e înlocuită prin exploatări mărunte, cu obligația de a preda aurul extras cămării, care nu avea cu ce-l plăti — în urma cărui fapt ei erau slobozi să-l vîndă cui ar voi. Sediul cămării era într-un castel dinăuntrul orașului de care ascultau 14 sate, dintre care două erau unguresti și 12 românești.

Acuma se ridică niște magnați ai aurului: Petru Diacul la Baia Mare și Petru Haller la Sibiu. Petru Diacul, comisarul de la Baia Mare, alungă pe castelan de cum află de moartea tezaurarului Martinuzzi și ia conducerea de fapt a orașului. Deși închis de Castaldo pentru că fusese bănuit a nu fi predat tot aurul cămării, este propus a fi readus în funcție pentru priceperea deosebită a sa. Dar avea de luptat între altele și cu frămîntările din sînul orașului, unde era mare vrajbă între germani și maghiari. Minele de la Rodna, aparținînd Bistriței, sînt și ele în stare de părăsire din cauza vecinătății cu Moldova. Acolo ar mai lucra doar oameni săraci refugiați de aiurea, printre care ar fi și anabaptiști (informație confirmată și de Frölich în secolul al XVII-lea). La Sibiu Petru Haller apare ca un fel de succesor norocos al cămărașilor anteriori, Ioan Lulay și Marc Pemfflinger. Avînd bani, el a finanțat și Cămara de „cementare" de la Sibiu și mai poate da și un împrumut comandantului Castaldo pentru continuarea exploatării ocnelor de sare. Comandantul hotărăște că tot aurul trebuie dus lui Haller și cercetat de el împreună cu conducătorul monetăriei de argint Petru Váczy. Haller preconiza pedepsele cele mai aspre contra traficului cu aur, mergînd pînă la pierderea capului. El era gata a prelua arenda cămării aurului, dar punea condiții: voia mînă liberă și totodată și sprijin în sancționarea schimbului clandestin. Iar ca arendă nu voia să plătească mai mult de 4 000 de florini de aur, și încă numai dacă ar beneficia de

aceste condiţii patru ani în şir. Comisarii susţineau în aparenţă pretenţiile sale „deşi sînt unii care afirmă că Marc Pemfflinger ar fi avut în trecut cămara în arendă cu 7 000 de florini de aur" (deci aproape îndoitul sumei)... Forma dubitativă folosită aci poate fi explicată în două feluri diametral opuse. Ea putea să îngăduie o alunecare abilă peste acest fapt sau putea strecura o rezervă a comisarilor faţă de vederile părtinitoare ale lui Castaldo. În orice caz ea subliniază îngrădirea puterilor lor faţă de atotputernicia comandantului suprem al trupelor din Transilvania. Dar cînd e vorba de celelalte venituri regeşti date în arendă (de exemplu, vămile sau quinquagesima oilor), ei accentuează hotărît că cifra reală a veniturilor întrece cu mult preţul de arendă anuală.

Trecerea în revistă a deosebitelor moduri de achitare a censului de către „cele trei naţiuni" vădeşte mijloacele folosite pentru a stoarce de la ele subsidii noi, precum şi manevra secuilor pentru a se sustrage unor asemenea obligaţii. Dar interesul său stă mai ales în arătarea ducerii la capăt a procesului de iobăgire a secuilor puternici asupra celor săraci „socotiţi de ei ca nişte iobagi...". Mizeria individuală mai era sporită de lipsa de numerar resimţită mai ales de secui. Se arată şi modul de percepere al quinquagesimei (impozitul dat de români).

În acelaşi timp lista cetăţilor regeşti înstrăinate, desfiinţate, năruite, acaparate, dăruite, vădeşte criza de autoritate şi dezagregarea din tabăra lui Ferdinand de Habsburg. La rîndul ei biserica oficială, un fel de stat în stat, nu există decît ca să încaseze venituri, neavînd vreo acţiune spirituală. În vestita abaţie de la Cluj Mănăştur „nu mai era decît un singur călugăr, şi nici acesta destul de statornic în acest loc".

Pe lîngă interesul acestei dări de seamă pentru cunoaşterea împrejurărilor generale ale acestui moment (1552), ea mai oferă posibilitatea unei confruntări cu raportul asupra cămărilor de sare din Transilvania din anul 1528 datorat lui Dernschwam. Trebuie observat că cei doi comisari din 1552 se referă la anumite puncte tratate în raportul acestuia, fără însă a-l numi. Am crede că s-au documentat folosind materialul păstrat în arhiva Fugger şi comunicat probabil de conducerea ei la cererea funcţionarilor regali. Textul raportului împreună şi cu instrucţiunile primite de comisari a fost publicat de I. Chr. Engel în *Allgemeine Welthistorie XLIX* Theil, vol. 2 (Halle 1797) pp. 22—42; vol. 3 (1801) pp. 6—31; 37—39. Ulterior a fost redat după această ediţie în Hurmuzaki II/4 pp. 711—756; şi II/5, pp. 1—5.

A fost folosit pentru informaţiile relative la exploatarea sării în cele patru cămări ale Transilvaniei de către A. Dobosi în articolul cu titlul: *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania*, publicat în *Studii şi cercetări de istorie medie,* 1951, p. 140 ş.u.

ANONIM SECUI ÎN MOLDOVA

1552

*

La sfîrşitul anului 1551 Transilvania era în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg, mulţumită unei acţiuni perseverente duse mai întîi de acesta în unire cu Martinuzzi, care ca tezaurar al Ungariei, tutore şi „locum tenens" al copilului minor Ioan Sigismund Zápolya, acaparase toată cîrmuirea în mîinile sale, substituindu-se de fapt regentei Isabella Zápolya, văduva lui Ioan I Zápolya, pe care a reuşit să o îndepărteze, împreună şi cu fiul ei, obligaţi să renunţe la Transilvania prin tratatul de la Gilău. Apoi şi acesta a fost lichidat prin mijlocul rapid şi peremptoriu al asasinării sale în locuinţa sa de la Vinţul de Jos, din ordinul comandantului militar imperial, generalul Castaldo (decembrie 1551).

Dar această ocupare a Transilvaniei nu putea fi menţinută decît în măsura în care ar fi fost sprijinită de o forţă armată în stare să neutralizeze puterea turcilor care puteau oricînd pătrunde în Transilvania folosind pentru aceasta şi intervenţia domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei. Însă atitudinea domnilor nu era întotdeauna prea lămurită. Domnul Moldovei Ştefăniţă Rareş părea la un moment dat că se depărtează de

turci. Omorîrea unor turci în trecere prin Moldova putea fi un semn al noilor sale dispoziţii. În primăvara anului 1552 comitele secuilor Ladislau Ödönffy ce stătea de pază la hotarele secuimii îşi avea informatorii săi în Moldova. Raportul unuia dintre aceşti trimişi, într-o versiune latină foarte stîngace datorată unui traducător care nu înţelegea bine textul maghiar, desigur destul de incorect, a fost înaintat mai departe generalului Castaldo şi apoi de acesta lui Ferdinand I de Habsburg. El conţine o serie de elemente preţioase în legătură cu dovezile de intoleranţă religioasă a domnului, cu uciderile turcilor din Moldova, cu atitudinea domnului faţă de boieri, precum şi cu semnele prevestitoare ale unei acţiuni antiturceşti.

Este interesant de observat grija secuiului anonim de a-şi localiza de fiecare dată izvorul informaţiilor primite. La Piatra Neamţ el află de botezul silit al ungurilor, la Suceava de ecoul trezit în toată ţara de tratatul cu Polonia. Mai departe e amintit un prieten al comitelui secuilor care i-a dat întotdeauna „veşti sigure şi adevărate". De la acesta a aflat de uciderea a vreo 80 de negustori turci ... şi de pretinsele dispoziţii antiturceşti (!) ale regelui Poloniei.

În sfîrşit, el mai ascultă şi ce spun *oamenii de rînd* şi este atent la *„zvonul obştesc"*. Din toate aceste trăsături răzleţe se desemnează o impresie generală destul de coerentă. Dacă uciderea celor 80 de negustori turci poate fi atribuită şi lăcomiei de bani, acţiunea generală pornită contra turcilor, considerată şi în conexiune cu cea care se anunţă contra ungurilor neortodocşi, vădeşte substratul de fanatism religios care se manifestase şi în anul precedent cu prilejul somaţiei adresate armenilor din Moldova de a primi botezul ortodox. Aceştia oferiseră o răscumpărare în bani, care însă *nu a fost primită*. Se pare deci că nu motivul economic a inspirat măsurile nechibzuite ale domnului, ceea ce explică şi sprijinul pe care l-au dat ulterior comunităţile religioase neortodoxe lui Despot, care a pus capăt persecuţiilor pornite de Ştefăniţă Rareş. Se ştie că sub Petru Rareş domnise cea mai mare toleranţă religioasă.

O schimbare a orientării politice a domnului e mai puţin evidentă, judecînd după satisfacţia formală pe care o dă turcilor oferindu-le un ţap ispăşitor în persoana vameşului său. Se adaugă desigur elementelor reale şi precise şi unele mai fanteziste şi nu îndestul de clare. De pildă informaţia privitoare la boieri, care e precedată de cuvintele: „Şi ei mai spun aşa", ceea ce ar indica o sursă orală colectivă şi anonimă, dar în care se mai introduce o precizare privind pe paharnici, datorată pare-se informatorului principal amintit mai sus („pe care, *spune el*, noi îi numim paharnici").

Raportul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, pp. 78—80.

[DESPRE MOLDOVA ÎN 1552][1]

...Mai întîi la 25 martie în orăşelul Moldovei Piatra Neamţ[2] a <m> auzit de la un ungur că acesta a înţeles că voievodul moldovean[3] vrea să boteze în legea românească pe toţi ungurii aflători în ţara sa, din care cauză — dacă lucrul este astfel — nu va fi bine de loc pentru unguri; ba chiar a zis că a auzit şi aceasta: că voievodul a poruncit să se ducă scrisori în toate părţile din ţara sa, ca să fie păzite pretutindeni drumurile dinăuntrul ţării, şi că ar fi poruncit să fie prins şi secretarul său, George[4], pentru că nu a vrut să fie botezat în legea lor, (acela) p. 79

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, în *Documente privind istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, pp. 78—80. Scrisoarea din 11 apr. 1552, a lui Castaldo din Sibiu către Ferdinand I de Habsburg.

[2] *Karachon Kewwa* (Karácson köve).

[3] Ştefăniţă Rareş (11 iunie 1550—1 sept. 1552).

[4] Poate George de Rewelles pe care îl regăsim apoi ca secretar al lui Lăpuşneanu şi apoi al lui Despot.

ţinînd-o într-una că el nu va primi botezul chiar dacă s-ar porunci ca să fie ucis.

De acolo am plecat la Suceava[5] unde am auzit că solul voievodului, numit Strucza[6], care poartă titlul de mare hatman de Suceava şi care plecase de la sărbătoarea Sf. Mihail la regele Poloniei[7], s-a şi întors, lucru ce am înţeles că într-adevăr este aşa, şi că au venit cu el mulţi poloni care zic că ar fi solii regelui Poloniei. De reîntoarcerea lui se bucură ţara şi boierii şi poporul de rînd pentru că s-a sîrguit de a făcut o pace bună între voievodul Moldovei şi regele acesta.

Apoi de acolo am mers la un prieten al stăpînului meu[8] care i-a dat întotdeauna veşti sigure şi adevărate. L-am întrebat despre împăratul turcilor[9], şi el mi-a răspuns aşa: Împăratul făcea mari pregătiri ca să meargă în Ungaria, desigur totuşi că i s-a spus împăratului că ungurii împreună cu germanii sînt pregătiţi, şi îndată împăratul şi-a mutat gîndul de a trece în Ungaria, şi acuma împăratul nu mai vrea să meargă nicăieri; acest lucru poţi să-l vesteşti cu toată siguranţa stăpînului tău; însă dacă împăratul ar înţelege că nu este o expediţie sau[10] armată germană în Ungaria, fără îndoială că ar merge <în Ungaria>, şi desigur că va merge şi dacă va afla că armata germană a fost slobozită: căci şi domnul nostru acum s-a lăsat de împărat şi s-a întors către unguri şi cauza acestui lucru este că domnul nostru voievodul a poruncit că oriunde se găsesc turci în ţara sa, să-i nimicească şi să-i ucidă şi să arunce leşurile lor în apă, şi acelaşi om a amintit şi faptul că sosiseră în Moldova nişte negustori turci, cam vreo optzeci, care mergeau la Suceava, şi că domnul trimiţîndu-şi oamenii săi a pus să-i omoare pe toţi şi au ridicat multe mărfuri de la ei. Am văzut şi eu nişte cai de ai lor care li se luaseră, măcar că unii dintre ei au fost prinşi vii şi duşi la închisoarea din Neamţ[11]; unii spun că ar fi fost vreo douăzeci, alţii mai mulţi, totuşi şi pe aceştia i-au ucis nu mult după aceea, aruncîndu-le leşurile în cuptorul de var[12]. Acelaşi om a mai zis: spune şi aceasta stăpînului tău că regele polonilor va porni contra tătarilor // numai pentru ca împăratul tur-
p. 80 cilor să nu poată primi în ajutorul său forţele tătăreşti.

Am mai aflat de la un om de rînd că a venit la voievod un om oarecare care a adus înaintea voievodului plîngerile ... împăratului că sînt ucişi turcii în ţara sa, ceea ce însă voievodul a tăgăduit; însă sultanul l-a arătat pe

---

[5] *Zuchwa.*
[6] Ion Sturza, mare hatman şi portar de Suceava.
[7] Sigismund August (1548—1572).
[8] Comitele secuilor Ödönffy.
[9] Soliman.
[10] În text greşit: *sine* în loc de: s i v e.
[11] *Nemeczii.*
[12] *Caminum cementarium.*

vameşul din urmă care a ucis pînă acuma mulţi turci. Voievodul îndată a poruncit să fie prins acel vameş şi să fie spînzurat în faţa turcului numai pentru ca să se spele de bănuială.

Şi ei mai spun aşa: că voievodul a dat pierzării pe mulţi din boierii săi — şi pe unii porunceşte să-i omoare, pe alţii să-i bată. Şi de curînd a poruncit ca armaşul[13] să se ostenească cu ciomăgeala pe doi boieri de seamă[14], pe care — spune el — noi îi numim paharnici[15], încît puţin a lipsit ca el să nu moară[16], şi a poruncit să-l gonească de la curtea sa şi a spus către boierii săi: duceţi-vă dracului cu toţii, căci nu sînteţi de nici o ispravă la treburile la care ar trebui să fiţi buni.

Am mai auzit şi aceasta din zvon obştesc că voievodul a întrebat pe boierii săi dacă cunoaşte careva din ei starea cetăţii sale Tighina pe care o stăpîneşte acum turcul, dacă ar putea fi atacată cu trupe de pedeştri. Unul dintre ei răspunse că el ştie prea bine, întrucît a fost în acea cetate şi că ea poate uşor fi atacată. La spusa căruia, voievodul a răspuns: „În curînd va trebui să ne încercăm norocul pe care ni-l va da Dumnezeu"[17].

Sibiu 11 aprilie — anul domnului 1552.

---

[13] *Armach.*

[14] *Duos praecipuos.*

[15] *Poharnok.*

[16] Adică armaşul (?).

[17] Urmează aceste rînduri scrise probabil de Castaldo regelui: Acestea mi-au fost trimise de strălucitul comite al secuilor Ladislau „Ewdenffy", pe care îl ţin la hotarele secuimii cu oarecare trupe de pază, <erau> scrise către el în limba ungurească de către un secui, şi le-am transmis maiestăţii voastre traduse pe latineşte.

LAURENŢIU, TRIMISUL LUI NICOLAE KORNIS

1553

*

Curînd după instalarea sa în domnie, Alexandru Lăpuşneanu şi-a precizat atitudinea faţă de situaţia din Transilvania şi a rolului ce avea de gînd să-l joace, readucîndu-l pe Ioan Sigismund Zápolya în această ţară. O invitaţie adresată de el nobilului secui Nicolae Kornis a fost urmată de trimiterea din partea acestuia a omului său de încredere Laurenţiu, pentru a afla dispoziţiile domnului moldovean, precum şi alte informaţii ce-l interesau pe generalul Castaldo, cu asentimentul căruia fusese trimis Laurenţiu.

Raportul acestuia se mărgineşte la redarea cuvintelor domnului, pe care l-a aflat la Vaslui, şi care, neştiind de amestecul generalului ferdinandist, recomanda cea mai mare taină faţă de locţiitorul general regesc.

La întoarcerea sa Laurenţiu nemaigăsindu-şi stăpînul plecat din ţară a comunicat răspunsul lui Petru Haller la Sibiu, spre a-l transmite generalului.

Raportul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, pp. 131—132.

RELAȚIE DIN MOLDOVA[1]

februarie 1553

Eu Laurențiu, servitorul măritului Nicolae p. 131
Kornis[2], am fost trimis de domnul meu cu consimțămîntul strălucitului domn general[3] în ziua de 17 februarie de curînd trecută la Alexandru voievodul Moldovei[4] pe care l-am găsit la Vaslui și acolo voievodul Alexandru mi-a spus aceste <cuvinte>:

„De aceea doream eu să fi venit stăpînul tău la mine, ca să fi tratat cu el cum ar putea rămîne în pace țara mea și Transilvania; și cred că dacă

[1] Traducerea s-a făcut după textul conținut în scrisoarea lui Petru Haller scrisă la Sibiu la 14 martie 1553 generalului imperial Castaldo și reprodusă de Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 131—132.

[2] Nicolae Kornis a comandat trupele secuilor și sașilor în anii 1540—1547, purtînd lupte de guerilă; în calitate de consilier al secuilor a fost trimis pe lîngă Gheorghe Martinuzzi (1548) și apoi pe lîngă Petru Petrovics (1556).

[3] Gianbattista Castaldo.

[4] Alexandru Lăpușneanu, în prima domnie (1552—1561).

ar fi venit la mine am fi încheiat <o înțelegere> asupra celor ce privesc folosul acestor țări. De aceea am vrut eu să vorbesc cu stăpînul tău, pentru ca să ne străduim cum să-l readucem pe fiul[5] regelui Ioan în Transilvania. Pentru aceasta să se întîlnească stăpînul tău cu Martin Andrássy[6], Mihail Sándor și Paul Daczo. Știu că Francisc Kendi[7] va dori acest lucru. Dar stăpînul tău să se întîlnească și cu Francisc Kendy, Melchior Balassa[8] și Antonie Kendy și să trateze despre aceasta treabă. Dar îl rog pe D. Nicolae Korniș să ducă treaba astfel ca să nu prindă de veste locțiitorului general regesc[9]. Apoi îl mai rog ca să ia de la toate persoanele sus-amintite scrisori în care aceștia să promită credința lor fiului regelui Ioan[10] și să-mi trimită neîntîrziat aceste scrisori printr-un om de credință al său. Pe acest om (dacă va consimți stăpînul tău) îl voi trimite îndată împreună cu omul meu la regele Poloniei[11], și voi face să i se dea un dar frumos; chiar acum îmi am solul meu la fiul regelui Ioan. Eu acest lucru îl urmăresc anume ca el să ajungă în mîinile regelui Poloniei de unde să fie adus la mine, iar eu îl voi readuce în Transilvania în chip pașnic și îl voi așeza iar în locul lui.

Sibiu 11 martie 1553.

---

[5] Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, rege „ales" al Ungariei (1540—1551; 1556—1571).

[6] Martin Andrassy, strămoșul familiei nobile maghiare Andrassy. În 1544 a luptat de partea lui Ioan Zápolya, sprijinind apoi și pe Ioan Sigismund Zápolya.

[7] Francisc Kendi, partizan al lui Ferdinand de Habsburg, a luptat împotriva lui Ioan Zápolya (1540). Izgonit din Transilvania, s-a reîntors în timpul regenței Isabellei, pentru a cărei rechemare a luptat în 1556. Urzind apoi o conspirație împotriva reginei, a fost atras la Alba Iulia și executat împreună cu partizanii săi, iar domeniile sale au fost confiscate (1558).

[8] Melchior Balassa, a trecut alternativ de partea lui Ioan Zápolya, a lui Ferdinand de Habsburg care l-a numit căpitan al oștii regale (1552) apoi a regentei Isabella, apoi din nou a lui Ferdinand (1561). A obținut titlul de baron și stăpînirea cetăților Satu Mare și Baia Mare. A murit la Viena în 1568.

[9] *Vicegerens* — Castaldo.

[10] Ioan Sigismund Zápolya refugiat în Polonia. La data aceasta avea 12 ani. Este evident că tratativele se duceau cu mama și unchiul său și nu cu el.

[11] Sigismund al II-lea August (1548—1572) era fratele reginei Isabella Zápolya la care se refugiase aceasta împreună cu fiul ei.

SOLI TRANSILVĂNENI ÎN MOLDOVA

(martie 1554)

*

În martie 1554 a fost trimisă o solie transilvăneană la Alexandru Lăpuşneanu cu scopul de a-i cere mediaţia pentru soluţionarea pe cale de compromis a situaţiei Transilvaniei, ocupate de Ferdinand în 1552 şi expuse unei expediţii de răzbunare din partea turcilor. Ocuparea se făcuse în temeiul învoielii secrete din 1538, aşa-zisul tratat din Oradea, care recunoştea stăpînirea lui Ioan Zápolya numai pe timpul vieţii sale, Transilvania urmînd să revină Habsburgilor după aceea. Naşterea unui moştenitor al lui Zápolya în 1540 a adus o piedică serioasă la compromisul amintit. Îndepărtarea reginei Isabella şi a nevîrstnicului Ioan al II-lea Sigismund în 1551 nu rezolva decît în parte problema stăpînirii Transilvaniei, Habsburgii se arătau gata a plăti în continuare tributul servit Porţii de moştentorul lui I. Zápolya. Dar trebuia obţinută aprobarea Porţii pentru această substituire. Solia stărilor Transilvaniei trimisă în Moldova se compunea dintr-un secui „liber" *(agilis)* Anton Garda, dintr-un orăşean din Sighişoara Ambrosie Szabó (Schneider?) şi din nobilul maghiar Petru Gerendi. Ea a fost primită de domn la 19 martie. De la primele cuvinte domnul şi-a manifestat nerăbdarea şi supă-

rarea întorcînd spatele solilor. Răspunsul la solie urma să fie dat peste cîteva zile, adică tocmai la 11 aprilie. Acest răspuns e publicat în Hurmuzaki, *Documente*, II/5, pp. 178—181. Domnul răspunde cu amenințări la încercările stărilor Transilvaniei de a ocoli rechemarea lui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya. Reținîndu-l cu sila pe Petru Gerendi, care nici n-a mai apărut la audiența de dare a răspunsului din 11 aprilie, le-a pus în vedere celorlalți doi soli să trimită la el o delegație de șase reprezentanți, cărora să li-l încredințeze pe Ioan Sigismund pentru a-l reinstala în domnie.

Procedeul domnului de a reține pe trimisul cel mai reprezentativ al stărilor Transilvaniei nu era o măsură neobișnuită a sa. La fel va mai proceda și după aceea, reținînd la el în 1556 pe nobilul Bebek, iar în anul următor pe Gh. Bethlen și Ștefan Cserenyi în preajma pornirii campaniei sale pentru recuperarea cetăților Ciceu și Cetatea de Baltă. Și tot astfel va proceda și în 1566 față de solul polon Brzeski bănuit a fi în legătură cu agitațiile lui A. Laski (N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 96).

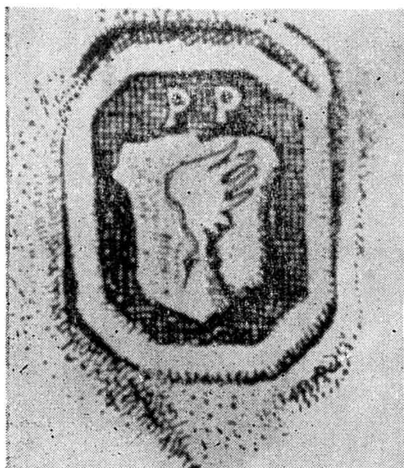
Textul redat de noi în traducere nu apare în Colecția Hurmuzaki, unde și-ar afla locul potrivit, înaintea dării de seamă a audienței din 11 aprilie. El se află publicat în *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, II, p. 507.

Medalia comemorativă pentru Transilvania (sus), şi pecetea generalului Giovanni Battista Castaldo (dreapta jos), precum şi pecetea lui Petru Petrovics (stînga jos) (după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 318, fig. 95; p. 354, fig. 110; p. 407, fig. 124).

↓

Ferdinand I de Habsburg, rege al Ungariei și împărat romano-german (reproducere după A. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum,* vol. III, Budapest, 1913, p. 70, pl. 15).

Sigismund al II-lea August, rege al Poloniei (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 368).

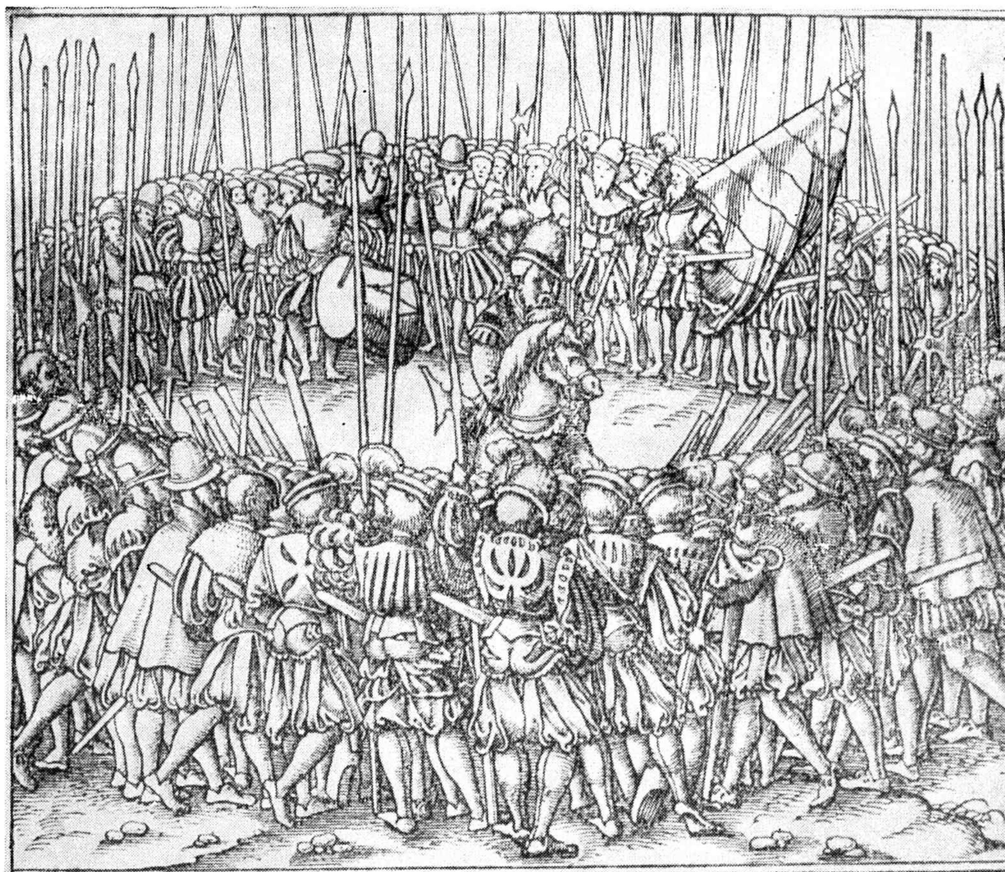
Ioan al II-lea Sigismund Zapolya, rege nominal al Ungariei și principe al Transilvaniei (reproducere după A. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum,* vol. III, Budapest, 1913, p. 88, pl. XVII.

Izabella, regina Ungariei, soţia lui Ioan I. Zapolya (reproducere după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, pl. I).

Mercenari germani (călăreți, pedestrași și archebuzieri) desen reprodus după Georg Hirth, *Kurlturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. II, Leipzig-München, 1883, p. 662, fig. 1006).

Grup de ostaşi mercenari (desen reprodus după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, vol. II, Leipzig-München, 1883, p. 659, fig. 1 000).

Iscăliturile reginei Izabella, a regelui Ioan al II-lea Sigismund, a vice-regelui şi primatului Anton Verancsics, a comandantului Urban Batthyány, a secretarului regesc Mihai Csáky şi a medicului princiar Giorgio Blandrata; pecetea secretarului regesc Peter Petrovics (reproduse după A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*, Budapest, 1901.

RAPORTUL[1] SOLILOR TRANSILVĂNENI ÎN MOLDOVA ÎN MARTIE 1554

Cele făcute de solii stărilor din Transilvania, adică de măriţii Petru Gerendy şi Anton Garda, precum şi de chibzuitul Ambrosie Szabo din Sighişoara trimişi la voievodul moldovean în anul 1554[2] p. 507

Cînd au sosit solii domnilor locuitori[3] ai Transilvaniei în ziua de 19 martie în Moldova în tîrgul Huşi[4] şi l-au găsit acolo pe voievodul moldovean[5] au trimis îndată să-l vestească pe voievod de sosirea lor şi de scopul lor. Acesta le-a trimis răspuns solilor că îi va asculta în ziua următoare, însă chiar în ziua aceea a sosit la voievod un oarecare cu scrisori din Transilvania, care a spus că acei soli nu au fost trimişi acolo din partea stărilor, ci doar a voievozilor Transilvaniei[6], şi auzind aceasta

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, II, p. 507.
[2] Reprezentanţii Transilvaniei veneau să-l roage să intervină la Poartă pentru ca să li se primească tributul.
[3] *Regnicolarum* (în sensul de membri ai claselor privilegiate).
[4] *Oppidum Huzt.*
[5] Alexandru Lăpuşneanu.
[6] Ştefan Dobó şi Francisc Kendi (1553—1556).

voievodul nu i-a ascultat pe soli în ziua hotărîtă şi a amînat ascultarea pe ziua a treia, şi în sfîrşit în acea zi a ascultat solia lor.

Mai întîi solii l-au salutat pe acel voievod în numele domnilor reprezentanţi ai stărilor // şi i-au înfăţişat închinăciunile acestora. Apoi acei soli au expus voievodului însărcinările ce le fuseseră date în scris de domniile lor, în acelaşi cuprins şi în aceeaşi înşirare, dar cînd acei soli au ajuns în expunerea lor la partea aceasta că nici credinţa creştină a locuitorilor nici jurămîntul prestat de ei nu le-ar îngădui să se depărteze de credinţa lor faţă de împărat[7], şi că nu stă în puterea lor să-l readucă pe fiul regelui Ioan[8], voievodul la auzul unor asemenea cuvinte s-a arătat supărat şi cum şedea el în scaunul său s-a întors de partea cealaltă, solii însă urmîndu-şi mai departe cuvîntarea. S-a supus apoi voievodului în numele stărilor Transilvaniei rugămintea ca el să intervină atît la paşale cît şi la Poarta sultanului[9] pentru primirea tributului lor, căci şi din partea împăratului[10] li s-a îngăduit să dea sultanului tribut şi că ei ar fi gata, de cum ar putea să rînduiască acest lucru, să trimită de îndată tributul la Poartă sultanului, şi dacă ar face el asta nu ar aduce un folos numai Transilvaniei, dar în acelaşi timp chiar şi Moldovei, căci dacă ar fi pace şi linişte pentru Transilvania, atunci ar fi pace şi linişte şi pentru acest voievod şi pentru ţara sa a Moldovei: şi ce e mai mult numele său ar fi slăvit mai presus de al tuturor creştinilor.

p. 508

Şi deşi voievodul la auzul scuzei stărilor cu privire la readucerea fiului regelui Ioan se arătase supărat, totuşi cînd a fost mai apoi rugat de către soli în numele stărilor ca să pună o vorba bună pentru tribut la Poartă sultanului, a răspuns solilor că a înţeles în toate amănuntele cele ce i se arătaseră din partea domnilor locuitori şi că vrea să chibzuiască despre toate acestea cu boierii săi şi apoi să dea răspunsul. Iar pînă atunci a poruncit ca acei soli să fie duşi la locul <lor> de găzduire.

---

[7] Carol Quintul.

[8] Ioan al II-lea Sigismund Zápolya, ce fusese îndepărtat de imperiali.

[9] Soliman.

[10] Carol Quintul. În realitate în vremea aceasta, fratele împăratului Ferdinand purta aceste tratative în numele împăratului căruia îi va urma în curînd.

EMISAR BRAŞOVEAN LA BUCUREŞTI

(martie 1554)

*

Mazilirea neaşteptată a lui Mircea Ciobanul în martie 1554 — la mai puţin de un an de la reinstalarea sa în domnie cu ajutor turcesc, după întreruperea pricinuită de aşezarea lui Radu Iliaş cu sprijinul generalului Castaldo — a avut ca martor pe un emisar braşovean care a povestit în raportul său actele de jaf şi de violenţă ce le-a putut vedea cu acest prilej. Presupusa motivare a mazilirii prin bănuiala stîrnită de raporturile prea cordiale ale domnului cu saşii din Braşov e infirmată de reinstalarea de către turci a aceluiaşi domn cu patru ani mai tîrziu.

Relaţia emisarului e cuprinsă într-o corespondenţă a voievozilor Transilvaniei Francisc Kendi şi Ştefan Dobó cu Toma Nádasdy, publicată în *Hurmuzaki*, II/5, p. 175 după Pray, *Epistolae procerum Regni Hungariae*, Pars. III, pp. 7—11.

DESPRE MAZILIREA LUI MIRCEA CIOBANUL[1]

14 martie 1554

p. 175 ... În ziua a treisprezecea a acestei luni martie s-a adus o scrisoare de la judele[2] şi orăşenii din Braşov, în care aceştia scriu că s-a întors atunci omul lor de la voievodul Ţării Româneşti[3] şi le-a raportat ca lucru sigur că el a văzut cu ochii săi pe un sangeac, trimis de sultan[4], cum a venit în Ţara Românească, şi că voievodul Ţării Româneşti numit Mircea a fost dus pe sus în Turcia împreună cu soţia lui[5], la porunca sultanului, fiind însoţit de slujbaşii săi de la curte turci şi greci,

[1] Traducerea s-a făcut după scrisoarea latină a voievozilor Transilvaniei Francisc Kendi şi Ştefan Dobó către Toma Nádasdy, publicată în *Hurmuzaki*, II/5, pp. 175, doc. nr. LXXIII.
[2] Jude era Mihail Roth.
[3] Mircea Ciobanul în prima domnie (1545—1554).
[4] Soliman I.
[5] Chiajna, fiica lui Petru Rareş.

după ce a fost mai întîi prădat <orașul> București, și apoi chiar ars, și slujbașii de curte[6] ai acestui voievod, mai ales români și greci, au fost jalnic uciși și măcelăriți. Ioan Pitarul[7], omul cel mai de aproape al acelui voievod, care obișnuia să-i poarte soliile încolo și încoace, a fugit la Brașov. Iar acel voievod muntean, care nu e bănuit pentru alt cuvînt decît că se ținea în așa bună vecinătate cu noi și era legat cu legătură credincioasă, se crede că a fost dus de aici și se zice că în locul lui urmează un oarecare cu numele de Pătrașcu[8].

---

[6] *Aulicis.*

[7] Solul domnului trimis în mai multe rînduri în Transilvania din cauza cunoașterii limbii maghiare.

[8] Pătrașcu cel Bun, domn al Țării Românești (1554—1557).

PETRU GERENDI

(? — după 1556)

Nobil maghiar din Transilvania, rudă cu episcopul ferdinandist al Transilvaniei care era socotit oarecum şeful partizanilor lui Ferdinand din toată Transilvania, e folosit în diferite misiuni în Ţara Românească în 1530, 1535, 1552, 1553 (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 70; Veress, *Acta et Epistolae Relationum*, pp. 252—253, idem, *Documente*, I, 1, 119) şi în Moldova în 1536, 1554 (idem *Acta et Ep.*, p. 266, idem *Documente*, p. 145). Dacă în 1530 rolul său e de simplu trimis al saşilor din Transilvania, venit cu o misiune dinainte precizată — încheierea unei păci necesare cu domnul Ţării Româneşti Vlad Înnecatul, în urma încercării de a-l sprijini pe rivalul acestuia Moise, şi predarea unor despăgubiri băneşti din partea sibienilor, iar apoi în mai 1535 cu instrucţii de a-l atrage pe domnul Vlad Vintilă de partea ferdinandiştilor, — în schimb în 1552 şi 1553 participarea sa personală e mult mai activă în favoarea lui Radu Paisie şi contra lui Mircea Ciobanul, atrăgînd din partea lui Andrei Báthory, voievodul Transilvaniei, această apreciere adresată vestitului general Castaldo: „Despre distinsul Petru Gerendy nu pot scrie altceva, decît că ar fi mai bine, după părerea mea, să fie trimis

să facă de pază la castelul Braniţca, <acolo> ar putea face mai bună slujbă maiestăţii regeşti şi patriei, decît vizitîndu-l pe Radul Voievod".

În 1536 îl aflăm trimis în grabă la Petru Rareş de către Balthazar Bánffy şi Marc Pemfflinger, în urma unei notificări din partea domnului de a fi gata a porni împreună o acţiune în Transilvania contra lui Zápolya, care îi răpise pe neaşteptate cetatea Unguraş. În răstimp însă Zápolya trimisese propuneri de împăcare şi misiunea lui Gerendi a rămas fără vreo urmare. În 1554 trimis ca sol la Lăpuşneanu este reţinut de acesta ca prizonier sau ostatic şi folosit oarecum pentru a transmite şi indirect somaţia sa ultimativă către transilvăneni să-l primească înapoi pe Ioan Sigismund Zápolya îndepărtat în anul 1551 din Transilvania în folosul Habsburgilor.

La 25 august 1554 Ferdinand anunţă că va interveni pentru eliberarea lui.

La 8 noiembrie 1555 voievozii Transilvaniei îi scriu tot în Moldova anunţînd eliberarea prizonierilor moldoveni din Transilvania (condiţia prealabilă desigur a eliberării sale din Moldova). Totuşi la 23 decembrie 1555 Dieta Transilvaniei hotărăşte că, întrucît nu se aude nimic în legătură cu eliberarea cerută, să trimită soli la domnul Moldovei precum şi la cel al Ţării Româneşti şi totodată şi la Petru Petrovics din al cărui sfat şi îndemn se ştia că a fost reţinut Petru Gerendi într-o captivitate atît de lungă (vezi *Hurmuzaki*, II/5, pp. 241—242; 297; 325—326). Textul a fost publicat de Veress în *Documente*, I, 1929, p. 145. Este menţionat de Sadi Ionescu în *Bibliografia călătorilor străini*, p. 46.

p. 145

SCRISOARE[1] CĂTRE PETRU HALLER LA SIBIU

Iaşi, 1 mai 1554

. . . Domnia Voastră prea mărită ştie bine cum sînt eu reţinut aci; toate poruncile ce mi se dau se cuvine să mă ţin de ele[2]. Domnia voastră să fie bine încredinţată că în duminica sfintei treimi[3] oastea moldovenească va fi adunată în oraşul Bacău care se află la o depărtare de opt mile de Transilvania. Nu s-au ridicat niciodată aşa ca acum. Va avea cu sine 24 de maşini de război[4], tătarii care îşi zic dobrogeni[5] vor fi cu domnul Ţării Româneşti[6], şi toţi se vor aduna lîngă curtea lui Francisc Beldi la satul Ozun[7]

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. V e r e s s, *Documente*, I, p. 145.
[2] *Omnia quae commitunt oportet me in his stare.*
[3] 20 mai.
[4] *Ingenia.*
[5] *Dobrugzii.*
[6] Pătraşcu cel Bun.
[7] *Uzon* (judeţul Covasna).

Petrovics și cei din Caransebeș, lugojenii împreună cu Kasîm Pașa[8] de Timișoara vor intra pe la Poarta de fier[9] și se vor uni lîngă Sebeșul săsesc după părerea lor, și dacă vreunul din locuitorii[10] Transilvaniei se va supune fiului regelui Ioan[11], acela va rămîne în pace, iar cei care vor fi rebeli vor fi pedepsiți cu foc și sabie. De aceea să aibă grijă domnia voastră prea mărită de bieții sași să nu fie jefuiți, ca să poată rămîne mai departe într-un gînd ca și ceilalți locuitori ai Transilvaniei. Aici se dă ca sigur că și comitatul Hunedoarei s-a supus fiului regelui Ioan.

. . . V-am trimis în această scrisoare o copie a scrisorii împăratului turcilor[12].

Dat din orașul Iași[13] la 1 mai 1554
Petru Gerendy cu mîna proprie

Măritului domn Petru Haller de Hallerstayn[14]
burgmeisterul de Sibiu . . . etc.

---

[8] *Kassan*, fost valiu în Egipt și în Moreea, numit beglerbeg de Timișoara după cucerirea ei de turci (1552), vezi Ibrahim Pecevi, *Tarih*, I, Istanbul, 1865—1866, p. 292.

[9] *Portam ferream*. Poarta de fier a Transilvaniei.

[10] *Regnicolis* — locuitorii privilegiați aparținînd celor trei națiuni.

[11] Ioan Sigismund Zápolya.

[12] Soliman I.

[13] *Iaswaszar*.

[14] Pentru rolul lui Petru Haller, vezi Goldenberg, *Hallerii, un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, în „Studii", 1958, 5, p. 89 ș.u. și G. Gündisch, *Peter Haller*, în „Deutsche Forschungen im Südosten", 1944, 5, p. 43.

ERASM OTWINOWSKI

(? — după 1557)

*

Erasm Otwinowski a trecut în anul 1557 prin Moldova însoţind pe Andrei Bzicki, castelanul de Chelm, care fusese trimis ca sol în Turcia de către regele Sigismund al II-lea August.

Pentru a pregăti relaţia pe care Andrei Bzicki era obligat să o prezinte dietei la înapoierea sa în Polonia, Erasm Otwinowski a scris un jurnal care face parte din actele oficiale ale soliei. Acest jurnal s-a păstrat în manuscris în biblioteca contelui H. Ilinski la Romanov în Volinia. A fost publicat de I. I. Kraszweski sub titlul ***Podróze i poselstwa polskie de Turcyi*** (Călătorii şi solii polone în Turcia), Cracovia, 1860. În introducere, se dau unele amănunte biografice asupra lui Erasm Otwinowski care ar fi şi autorul unei traduceri în limba polonă a poemelor renumitului poet persan Saadi. Totuşi în ediţia modernă (1879) a acestei versiuni numele autorului e arătat ca Samuel şi nu Erasm Otwinowski. Se observă în această relaţie sublinierea unor gesturi ale domnului vădind o lipsă de cordialitate faţă de poloni, mergînd uneori pînă la jigniri premeditate. Această atitudine trebuie pusă în legătură cu supărarea pricinuită de regina Isabella, sora regelui Sigismund

August al Poloniei şi văduva lui Ioan Zápolya, regele contestat al Ungariei care — după ajutorul însemnat primit din partea moldovenilor la reinstalarea fiului ei şi a ei proprii în Transilvania — a refuzat să restituie cetăţile Ciceu şi Cetatea de Baltă reclamate de domn şi recunoscute formal de turci ca revenindu-i de drept. Cum reocuparea Transilvaniei se făcuse venind din Polonia, cu unele unităţi polone, asocierea polonilor de acţiunea reginei pare destul de firească. Momentul trecerii lui Otwinowski coincide cu acţiunea pusă la cale de domn şi la care va lua parte şi Bebek, fostul susţinător al reginei ridicat acum împotriva ei.

P. P. Panaitescu a tradus în limba română fragmentele care cuprind descrierea călătoriei sale prin Moldova atît la ducere cît şi la întoarcere. Această traducere, publicată în lucrarea sa *Călători poloni în ţările române*, Bucureşti, 1930, pp. 6—9, o reproducem mai jos cu mici modificări.

RELAŢIA CĂLĂTORIEI PRIN MOLDOVA ŞI DOBROGEA[1]

p. 6 15 iulie 1557. — Joi. — Ieşim din Cameniţa. Am luat prînzul la trecerea Nistrului, la Hotin, pe un deal înalt. Părcălabii[2] primesc pe sol şi pregătesc cartier de noapte în cetate.

16 — După un prînz moldovenesc plecăm din Hotin. Dormim în cîmp la Bolozovsca[3], cinăm la Ceabrău[4] pe Prut.

17 Dormim la Ştefăneşti[5], aci slugile castelanului Cracoviei, moldoveni din Tarnow, mi-au dat numai o singură farfurie de mîncare şi şi aceea stricată; ceea ce s-a întîmplat foarte lesne, căci solul [5a] n-a spus nimic la aceasta.

---

[1] După traducerea lui P. P. Panaitescu, în *Călători poloni în ţările române*, Bucureşti, 1930, pp. 6—9.

[2] Neagoe şi Vascan Movilă.

[3] *Bolochowca*, sat, Noua Suliţă, reg. Cernăuţi, U.R.S.S.

[4] *Czenbrowca* = Ceabrău, r. Noua Suliţă, reg. Cernăuţi, U.R.S.S.

[5] Stepanowca = Ştefăneşti, sat, jud. Botoşani.

[5a] Castelanul de Chelm.

18 Noaptea în satul lui Moţoc[6] am făcut rîndul meu de strajă, împreună cu Wincenty, Wieruski, ca să păzim caii.
19 Veveriţă[7], boier moldovean, ne-a ospătat în satul său, apoi noaptea am fost la Iaşi. Alexandru[8], domnul Moldovei, a primit pe sol, dar mai întîi a trebuit ca acesta să aştepte multă vreme în faţa curţii şi era răcoare. Domnul nu l-a poftit să şează. În aceeaşi zi ni s-a trimis din partea domnului la gazdă un bou <pentru hrană>, dar a doua zi au cerut înapoi pielea. Am stat în tabără lîngă oraş şi erau acolo, în aşteptare, multe care armeneşti. În vremea aceasta era acolo Bebek, boier ungur[9].
20 Solul a fost a doua oară la domn
23 În ziua Sf. Maria Magdalena am ieşit din Iaşi, trecem Prutul, dormim în cîmp. Acolo era satul Ţuţora[10], unde nu de mult a fost ucis de moldoveni domnul lor, Ştefan.[11]
24 A doua noapte în cîmpie pe malul unui rău, la Vad.[12]
25 Înnoptăm pe malul Lacului Roşu[13], părăsim un cal bolnav.
26 Înnoptăm într-un sat la două mile de Dunăre.
27 Înnoptăm pe malul Dunării în faţa Obluciţei[14].
29 Trecem la Oblucița, vameşii turci ies înaintea solului cu o tobă şi o surlă şi sînt primiţi de sol la masă. Cînd un cioban[15] oarecare ne-a oprit trecerea carelor, vrînd să-şi ducă întîi oile lui, ne-am plîns împotriva lui şi îndată l-au adus legat de picioare în faţa solului şi l-au bătut cu băţul la tălpi. Aci la Oblucița ne-am odihnit o zi.

---

[6] *Moczokoway*. Ion Moţoc, mare vornic.

[7] *Wierwiersyca*. Iosip Veveriţă, pîrcălab de Neamţ.

[8] Alexandru Lăpuşneanu, domn al Moldovei (1552—1561); 1564—1568.

[9] Despre acest Bebek scrie cronica lui Ostermayer: „Eodem anno (1557) in may ist der Bebek Ferencz mit vielen Türken in der Moldau aus Befehl des Türken, Siebenbürgen zu überziehen, es ist ihm aber aus Befehl der Königin der Weg verlegt worden, dass er zurück in die Türkey ziehen müssen und sein will nicht vor sich gangen". Cronica lui Ostermayer la Kemény Joseph, *Deutsche Fundgruben in Siebenbürgen*, I, p. 62. Vezi şi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, pp. 7 şi 8. Este vorba de expediţia pornită în scopul reocupării cetăţilor Ciceu şi Cetatea de Baltă pe care regina Isabella refuza să le predea domnului, cu tot ajutorul primit de ea de la moldoveni la reinstalarea în Transilvania. Bebek nemulţumit de regină se alăturase acestei expediţii.

[10] *Thetra* — Ţuţora.

[11] Ştefan, fiul lui Petru Rareş, ucis de boieri în tabără în septembrie 1552 (la P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 7, n. 2).

[12] *Vad*.

[13] *Roszaco*, sat, r. Cahul, R.S.S.M.

[14] *Oblucița*, tîrg, r. Reni.

[15] *Czaban*. Însemnarea acestui fapt ilustrează spiritul întregii dări de seamă.

31 De la Dunăre mergem o milă pînă la Babadag, în pădure, unde dormim. Aci e un loc de închinăciune idolatră la mormîntul unui derviş sau călugăr turc, anume Nicolae[16].
1 august — Petrecem noaptea în satul Tari Verde[17].
2 Petrecem noaptea în satul Alczapi lîngă Bazargicul mic. Aci sînt ziduri clădite de împăratul Anastasie[18], care se întind de la Marea Neagră la Marea Albă (Marmara). Au fost zidite din cauza deselor năvăliri ale bulgarilor şi tătarilor în Grecia, mai stau în picioare pe o întindere de şase mile.

[ÎNTOARCEREA]

30 septembrie. Sosim la Oblucița, orăşel turcesc la Dunăre, unde este vad şi vamă, care se ia numai aci, atît pentru cai cît şi pentru mărfuri; a doua vamă e la Constantinopol şi alta nicăieri.
p. 8 1 octombrie. Trecem Dunărea în caice.
2 Solul trece şi el cu restul carelor. Dormim într-un sat moldovenesc lîngă Dunăre (la două mile). Vremea e rea: fulgere şi trăsnete.
4 Dormim noaptea într-un sat la Prut, unde vine la noi vameşul moldovenesc, cerînd ca negustorii[20] care se alăturaseră <convoiului> soliei să plătească vama de la Dunăre. Pentru aceasta Şt. Zolkiewski, tălmaciul Nicolae şi ceauşul turcesc au fost trimişi la domnul Alexandru.
5 Am petrecut noaptea pe dealuri în fața Lăpuşnei.
6 Am petrecut noaptea la Lăpuşna, orăşel al fratelui domnului, care era vameş.[21]
7 Stăm tot acolo toată ziua, aşteptînd întoarcerea de la domn a lui Zolkiewski, a ceauşului şi a tălmaciului.
8 Văzînd solul că trebuie să aştepte multă vreme răspunsul domnului în chestiunea vămii, deşi toți armenii îl rugaseră să aştepte răspunsul cîteva

---

[16] Acest derviş „Nicolae" este probabil Sari Saltik, identificat cu mai mulți sfinți creştini ca Sf. Nicolae, Sf. Naum şi Sf. Spiridon. Vezi Jean Deny, *Sari Saltik et le nom de la ville de Babadaghi*, în *Mélanges Picot*, II, Paris, 1913, p. 12 şi n. 3. J. Jacob, *Die Bektaschije in ihrem Verhältnis zu verwandten Erscheinungen*, în *Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Philologische und Historische Klasse*, t. XXIV. München, 1909.

[17] *Tangriberd*, sat, județul Constanța

[18] Anastasie, împărat al Bizanțului (491—518).

[20] Armeni.

[21] Izvoarele cunoscute pînă în prezent nu atestă existența acestui frate al lui Lăpuşneanu. În orice caz, el nu putea fi decît un frate după mamă, deoarece din legătura lui Bogdan al III-lea cel Orb cu Anastasia din Lăpuşna, nu s-a născut decît amintitul domn.

zile aci pe socoteala lor, nu a vrut să mai aştepte şi a ieşit foarte de vreme din Lăpuşna, dîndu-ne şi nouă de ştire. Armenii, văzînd aceasta şi înţelegînd că le va fi mai uşor împreună cu solul, au alergat după el cu carele. Pe Wierzbicki, sluga episcopului de Cracovia[22], care călărise adesea în solie la turci, l-au oprit, cînd ieşea din oraş şi şi-a făcut drum cu băţul. Fratele domnului, vameşul, aducînd vreo 40 de călăreţi, a pornit în goană după noi şi ajungîndu-ne după o milă şi jumătate, ne-a întors înapoi; a oprit calul solului, spunîndu-i că trebuie să aştepte în oraş veşti de la domn prin acei care fuseseră trimişi de dînsul. De asemenea a oprit carele armenilor şi nu mai era vreme să rezistăm, căci era mai bine pregătit <de luptă> ca noi, şi de altfel avea şi dreptate, ca dregător care-şi îndeplinea slujba şi nu putea să ne lase liberi fără ştirea domnului. Dar deoarece eram în cîmp, ne-a lăsat la satul „Paszty"[23], care era la o milă depărtare, lîngă pădurea numită bucovina[24]. Sosind acolo, a lăsat deosebit carele armenilor şi a poruncit ca pe unii armeni să-i lege, ca unii ce au fugit de vamă. Armenii, văzînd că solul nu spune nimic la aceasta, deşi mai înainte niciodată nu plătiseră vama cînd mergeau pe lîngă o solie, au dat 400 de taleri, rugînd pe vameş să-i primească, ceea ce au obţinut cu greu, pentru că se cuvenea mai mult pentru mărfuri. Am rămas acolo şi miercuri seara, pentru că armenii nu se înţelegeau cu vameşii, care voiau să le întoarcă iar carele înapoi. Ei s-au plîns solului cu lacrimi în ochi pentru paguba suferită, spunînd că le-ar fi venit mai ieftin, repet cuvintele lor, să aştepte pe loc răspunsul de la domn, decît să ne expunem şi // noi şi ei să fim opriţi în drum. La aceasta solul a răspuns scurt: „Mai p. 9
ieftin, dar nu mai folositor". În acea zi am trecut prin pădurea bucovinei sub dealuri şi bălţi. Noaptea am stat într-un sat din cîmpie sub un deal al acelei păduri.

10 Noaptea am stat lîngă un sat pe Prut. Aici un moldovean a dăruit un butoi mic cu vin moldovenesc.

12 Am sosit la Hotin şi în aceeaşi zi trecem Nistrul.

13 În Cameniţa ne vine răspunsul de la domn prin Zolkiewski că armenii nu trebuiau să plătească vama.

---

[22] Andreas Zebrzydowski (1551—1560).

[23] Probabil satul lui Paşcu de pe Lăpuşna, azi Paşcani.

[24] Pădurea de fag.

ANONIM PROBABIL UNGUR DESPRE LUPTA DE LA VERBIA

1561

*

Relaţia de faţă cuprinsă în raportul căpitanului Caşoviei Francisc Zay către regele Maximilian de Habsburg este o redare a povestirii orale făcută de unul dintre ostaşii lui Despot trimis la Francisc Zay să-i descrie lupta la care luase şi el parte. Cum în oastea lui Despot numărul mercenarilor unguri furnizaţi chiar de Francisc Zay era destul de mare, este probabil că emisarul lui Despot era un ungur. Descrierea luptei e vie şi toate amănuntele sînt prinse asupra realităţii imediate. Ele pot fi întregite cu informaţiile lui Sommer asupra acestei bătălii povestite de el în biografia lui Despot, şi comparate cu versiunea lui Graziani (în Emile Legrand, *Deux Vies*) şi cea din cele două manuscrise anonime publicate în *Nouveaux Matériaux* şi în „Diplomatarium", III, 1938 cît şi în *Mélanges d'Histoire Générale*. Textul de faţă a fost publicat de A. Veress, în *Documente*, I, pp. 202—204 după Arhiva de stat de la Viena.

DESCRIEREA LUPTEI DE LA VERBIA[1]

după 18 noiembrie 1561

S-a întors azi (15 decembrie) la mine din Moldova omul domnului Despot[2] cu o scrisoare a aceluiaşi domn Despot care mi-a făcut cunoscut prin scrisoarea sa că prin ajutorul lui Dumnezeu şi mulţumită maiestăţii voastre[3] l-a înfrînt pe tiranul Alexandru[4] şi s-a înstăpînit cu bine în ţara Moldovei şi că se bucură slobod de această stăpînire şi că are în mîinile sale toate cetăţile şi curţile, şi tîrgurile[5]. S-a dat lupta în ziua de 18 p. 202

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al scrisorii lui Francisc Zay către Maximilian din 15. dec. 1561 pe baza povestirii emisarului lui Despot participant la luptă. Textul se află publicat în V e r e s s, *Documente*, I, pp. 202—204.

[2] Ioan Despot (Heraclidul), domn al Moldovei (1561—1563).

[3] Maximilian de Habsburg, rege al Ungariei şi Boemiei.

[4] Alexandru Lăpuşneanu.

[5] Punctele din scrisoare sînt rezumate pînă aici. Urmează descrierea luptei aşa cum a fost făcută prin viu grai de aducătorul ei.

noiembrie după prînz lîngă o localitate numită Botoşani[6] pe unde curge un rîu
noroios[7] şi peste acest rîu era un pod. Alexandru şi-a aşezat ceata sa cu 16 tu-
nuri dincolo de pod în afara oraşului pe o ridicătură, iar pe căpitanii „de stea-
p. 203 guri“[8] pe sub ridicătură, în apropierea // oraşului, pe toţi pedestraşii săi, prin-
tre care erau 260 de eniceri turci cu arme persane, aproape toate aurite şi cu
flinte[9] de asemenea aurite, i-a aşezat între casele şi curţile oraşului pe unde
trebuiau să intre ai noştri, pentru a fi astfel atacaţi de ai lui care îi aşteptau
pe ai noştri după oraş[10] iar pedestraşii să tragă asupra lor cu flintele din
flanc, iar el însuşi de pe înălţime să-i zdrobească cu tunurile. Dar lucrul s-a
întîmplat altfel de cum spera el, căci îi luase înainte Anton Szekely[11] cu vreo
trei sute de călăreţi unguri şi cu o sută de ostaşi împlătoşaţi[12], precum şi
cu două sute şaizeci de pedestraşi unguri pe care obişnuim acum să-i numim
haiduci[13]. Iar Jean Villey[14] cu 60 de puşcaşi flamanzi care erau cu toţii călări
şi care — fără nici o zăbavă adunîndu-şi trupa şi pregătind-o de luptă —
îl lăsaseră pe Despot şi pe Albert Laski pe altă ridicătură — au trecut podul,
şi toţi călăreţii împreună cu cei <o sută de> împlătoşaţi şi cu puşcaşii fla-
manzi s-au repezit împotriva cetei ce le ţinea piept, cînd[15] moldovenii din
cauza multelor descărcări de flinte cu care nu erau obişnuiţi, neputîndu-le
îndura, s-au pus pe fugă, iar pedestraşii unguri cînd au aflat că ienicerii
precum şi alţi pedestraşi se află prin curţile din oraş, deşi erau ferecate bine
porţile unde se aflau ienicerii, totuşi aceşti unguri ca într-o clipă au sărit
peste gardurile curţilor şi după o scurtă luptă au răpus pe toţi ienicerii pînă
la unul, pierzînd <doar> trei haiduci. La fel s-a întîmplat şi cu altă ceată
de pedestraşi ai lui Alexandru. Acesta, văzîndu-i pe ai săi atît de rău loviţi
şi puşi pe fugă, a luat-o şi el la fugă împreună cu ei, lăsînd în urma sa toate
tunurile şi alte bagaje, precum şi o foarte bogată pradă. Ai noştri l-au urmărit
cu dîrzenie cam două mile, nu fără mari pierderi pentru moldoveni, după
cum povesteşte chiar acest[16] trimis care a luat parte la luptă, în afară de[17]

---

[6] *Botusan.*
[7] Pîrîul Sihna.
[8] *Antesignarios.*
[9] *Pixidibus.*
[10] *Sub villa.*
[11] *Zekely.*
[12] *Cataphractis.*
[13] *Haydones.*
[14] *Williey.* A jucat un rol însemnat în această primă fază. Era socotit de o seamă cu A. Laski şi Anton Szekely. Toţi trei au fost salutaţi în mod special de agentul habsburgic trimis curînd după aceea la Despot. Despre însuşirea coroanei şi giuvaerelor domnului de către el, vezi mai jos relaţia lui Belsius din 6 iunie 1562.
[15] *Quos* (?) (mai probabil: quando).
[16] *His* (hic).
[17] *Demptis.*

pedestrași au fost omorîți două mii de moldoveni, <iar> un biet călăreț ungur, numit Ioan Szeremy, cînd s-a întîmplat să se apropie de Alexandru pe care îl urmărea, i-a dat jos de pe cap cu lancea sa gugiumanul de blană de samur, dar mai apoi cum fugea mai iute calul lui Alexandru nu l-a mai putut ajunge în nici un chip; astfel[18], în sfîrșit, după alungarea lui Alexandru, domnul Despot a ocupat toată țara și la el au alergat toți cei din fruntea țării, și boierii mari împreună și cu nobilii[19], și s-au legat cu jurămînt tare să-i fie credincioși, și deși Alexandru încă mai înainte de luptă își trimisese înainte soția sa[20] cu o parte a tezaurului spre Turcia, partea rămasă a fost totuși găsită în cetatea Suceava[21]; și ocupînd așadar cetățile și castelele precum și orașele, și lăsîndu-l pe Anton Szekely în cetatea Suceava, Despot însuși cu 28
de // mii de oameni și 16 tunuri a pornit în urmărirea lui Alexandru repurtînd p. 204
acea victorie cu ajutorul lui Dumnezeu . . .[22]

---

[18] De aici încolo urmează iar rezumatul scrisorii lui Despot.

[19] *Nobiles* (boerimea de rînd care vine după marii dregători).

[20] Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și a Elenei Brancovici, fusese trimisă la turcii de la Chilia unde s-a retras apoi și domnul fugar.

[21] *Zuchwa.*

[22] Pentru altă descriere cu cifre mult reduse și nu după o mărturie directă, vezi scrisoarea lui Ioan al II-lea Sigismund Zápolya din 1 ianuarie 1562 (V e r e s s, *op. cit.*, I, pp. 205—206).

IOAN BELSIUS

(? — după 1563)

Agentul imperial Ioan Belsius s-a născut la Eperjes (în Ungaria de sus, azi Prešov în Slovacia) din părinţi germani, fără însă a se deosebi de populaţia maghiară din acel oraş a cărei limbă o poseda tot aşa de bine ca pe cea a părinţilor săi. Fost un timp secretar al lui Anton Verancsics şi Francisc Zay la Constantinopol în timpul misiunii lor la Poartă, pare să-şi fi însuşit, pe lîngă o îndemînare deosebită în cifrarea şi descifrarea depeşelor, şi unele obiceiuri caracteristice pentru mediul pestriţ al lumii constantinopolitane. Recomandat cu oarecare reticenţe pentru calităţile sale minore de către consilierul imperial Sigismund Torday, afectat treburilor Ungariei, — este desemnat de curtea imperială ca prim agent de legătură pe lîngă Despot după ocuparea de către acesta a domniei Moldovei. Trimis împreună cu colegul său Bergkowicz, ce trebuia să facă pe curierul ducînd rapoartele întocmite curţii de la Praga, în timp ce Belsius avea să rămînă pe lîngă domn, li s-a recomandat cea mai mare discreţie pentru a nu divulga legăturile curţii imperiale cu noul domn al Moldovei. Instrucţiunile lor scrise trebuiau ascunse sub oblîncul de la şa pentru orice eventualitate.

Interceptați pe drum și duși înaintea palatinului Rusiei la trecerea lor prin Polonia, au ajuns totuși cu bine în Moldova în primăvara anului 1562. Foarte curînd Bergkowicz a căpătat altă însărcinare, Belsius rămînînd singur pentru asigurarea legăturii cu cancelaria imperială, îndeosebi prin serviciul curierilor lui Francisc Zay, căpitanul Ungariei superioare. Misiunea sa propriu-zisă în Moldova a durat din aprilie pînă pe la 21 iulie, data scrisorii lui Despot, cerînd să fie trimis înapoi tot Belsius. Neobținînd aceasta, el se reîntoarce din proprie inițiativă în Moldova prin noiembrie și este impus de domn noului agent imperial Szentgothardy, zis și Martin Literatul, ca un fel de coleg al acestuia. Primele rapoarte iscălite de Martin Literatul sînt vădit opera lui Belsius, ca și memoriul în afacerea Wolf Schreiber iscălit de amîndoi. În sfîrșit, ultimul său raport din februarie 1563, scris îndată după plecarea sa din Moldova, rezumă evenimentele petrecute în Moldova în ultimele luni ale anului 1562 și dă o situație a raporturilor Moldovei cu țările vecine, precum și cu turcii. O dată retras din nou la Eperjes, el stăruie să i se achite cheltuielile făcute cu prilejul misiunii sale, invocînd pierderi de cai, plata unui curier etc. Cancelaria imperială însă, informată că în Moldova Belsius fusese întreținut de domn și că la plecare mai căpătase și niște cai pe care i-a vîndut la Praga, se mulțumește cu propunerea funcționarului Fr. Pesty de a i se da la culesul viilor un vas de vin. Cu aceasta se încheie informațiile ce le avem asupra trimisului habsburgic.

Valoarea rapoartelor sale este cu totul excepțională cu toate lipsurile lor evidente, atît în formă cît și în concepție, relevate de altminteri de însuși adresantul lor, Maximilian de Habsburg, care se plînge de tonul agitat și de stilul obscur al agentului pe care îl declară, poate și după calificarea lui Fr. Zay, *„non sufficiens"*.

Făcînd paradă de cunoașterea limbii latine el folosește un fel nefiresc și pretențios de exprimare, ce întunecă afirmațiile cele mai simple. Aluziile mitologice, alegoriile și metaforele învăluie sensul primitiv al frazei. Mai apare și un fel eliptic de exprimare, și o fragmentare a expunerii care o face greu de înțeles. Principalul adresant se plînge între altele de starea de trunchiere a rapoartelor care trebuiau să răspundă la punctele unui chestionar întocmit dinainte. Această schemă nu prea era respectată întotdeauna. Mijloacele sale de informație pe lîngă observația directă a realității din jur trebuie căutate și în folosirea *Chorographiei Moldovei* a lui G. Reicherstorffer. Acesteia i se datoresc și unele afirmații fanteziste, ca cea relativă la existența unor mine de aur în Moldova. Din unele mărturisiri ale sale rezultă că el ar fi întocmit pentru sine un fel de relație mai amplă asupra Moldovei, asupra obiceiurilor și instituțiilor curții lui Despot, asupra boierilor și împrejurărilor în general pe care intenționa să o supună personal stăpînului său, Maximilian de Habsburg. Totodată, din felul cum sînt redate unele dintre informațiile însemnate în rapoartele sale recapitulative s-ar putea deduce existența unui *jurnal*, chiar dacă uneori surprindem unele falsificări voite, cu intervertirea unor date făcută cu bună știință. Asupra sincerității sale nu mai încap iluzii. Memoriul-jurnal asupra afacerii Schreiber lămurește procedeele folosite pentru acoperirea manevrelor sale. Este sigur că în timpul funcționării sale pe lîngă Despot a fost îndulcit de acesta cu diferite *„praebendiculae"* pe care Belsius le declară foarte mărunte, dar care au fost totuși în măsură să explice o serie de reticențe din rapoartele sale. Cu toate aceste lipsuri, care impun o analiză critică a tuturor

afirmaţiilor sale, aportul acestor relaţii este de netăgăduit. Pentru o serie de evenimente ele constituie un izvor unic ce nu ar putea fi nicidecum înlocuit.

Rapoartele originale manuscrise se află în Arhiva imperială şi regală din Viena după care au fost redate în Colecţia Hurmuzaki, II, 1, p. 404 şi următoarele. Felul în care au fost publicate le-a făcut inaccesibile cercetătorilor. N. Iorga care le-a folosit pentru capitolul privitor la Despot din *Istoria Românilor* vol. V le-a declarat îngrozitoare şi a preconizat reeditarea lor în formă corectă cu punctuaţia cuvenită. Alţi cercetători, de pildă Burghele, St. Bîrsănescu, primul în *Despot Vodă ereticul* publicat în „Convorbiri Literare", 1897, p. 622 şi urm., al doilea în *„Schola latina" de la Cotnari*, Iaşi, 1957, au ajuns la concluzii eronate din cauza punctuaţiei greşite. Se mai adaugă la imperfecţiunea recopierii textului şi unele inversiuni în prezentarea lui, care îi mai întunecă încă sensul. În sfîrşit, numărul de scrisori-rapoarte declarate de Belsius depăşeşte cu două pe cel al materialului publicat în Colecţia Hurmuzaki. Nu ştim însă dacă această declaraţie este cu totul veridică, sau dacă are de scop să mai scuze întreruperile ivite în seria informaţiilor trimise. Acest izvor nu pare să fi fost cunoscut de Hammer în *Istoria Imperiului Otoman* care nu se referă la el în capitolul corespunzînd domniei lui Despot. Nu a fost folosit nici de E. Legrand în prezentarea celor două biografii ale lui Despot datorate lui Sommer şi Graziani, în care au fost redate în anexă mai multe documente din arhiva imperială din Viena. A fost utilizat parţial de M. Knebel în articolul *Schreibers Mission* publicat în „Sudost deutsches Archiv" t. II (1959), pp. 18—42, şi anume memoriul privind cazul Schreiber, care însă oficial este atribuit lui Martin Literatul.

O analiză a rolului lui Belsius în acest episod se află la M. Holban, *En marge de la Croisade protestante ... l'épisode Wolff Schreiber*, în „Revue des Études sud-est européennes", t. II, 1964, nr. 1—2, pp. 127—152.

Belsius şi Bergkowicz au fost menţionaţi de Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa, p. 56.

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE
Raportul din 8 aprilie 1562

Primul raport al lui Belsius iscălit şi de Bergkowicz este întocmit ca răspuns la punctele chestionarului însoţind instrucţiunile primite la plecare. Avînd a înfăţişa informaţii pe care nu le putuse culege în scurtul timp scurs de la sosirea sa în Moldova, Belsius foloseşte mai multe expediente: 1) De pildă în loc să arate, oricît de succint, care sînt dregătoriile şi dregătorii de frunte, el pomeneşte doar de cei trei „mitropoliţi" şi declară că „printre mireni sînt multe trepte", apoi în mare grabă adoptă drept călăuză nemărturisită descrierea lui Reicherstorffer, valorificînd două din ideile principale scoase în relief de acesta: toleranţa religioasă faţă de toate neamurile aflătoare în ţară şi severitatea domnilor, accentuînd spiritul de dreptate al lui Despot în contrast cu cruzimea domnului precedent; 2) procedează prin deducţii pentru a determina aplecarea poporului faţă de noul domn; 3) recurge la descrierea unor evenimente cunoscute indirect, de pildă ecourile recente ale învestirii domnului de către turci; 4) aduce unele informaţii directe cu privire la relaţiile lui Despot cu statele vecine şi transmite unele declaraţii ale domnului, anume îndreptate către Maximilian şi Ferdinand de Habsburg. În sfîrşit, trimite

el însuşi unele sugestii, de pildă nevoia menţinerii unei trupe de mercenari drept gardă a domnului.

Acest raport este singurul de acest fel. Toate celelalte ale sale scapă de orice fel de şablon sau de îngrădire, depărtîndu-se mult de chestionar. Toată această corespondenţă poartă pecetea nesincerităţii şi a înşelăciunii. Nesinceritatea lui Despot care trebuia să se pună bine cu turcii după ce obţinuse domnia cu ajutor habsburgic, şi deci nu-şi dezvăluia gîndurile sale observatorului trimis la curtea sa. Nesinceritatea acestuia din urmă care se va manifesta curînd în trecerea sub tăcere a unor manifestări ale domnului şi ale unor complicităţi ale sale. Nesinceritatea Habsburgilor înşişi care îl foloseau pe Despot într-o fază de politică agresivă faţă de turci şi mai ales de Ioan Sigismund Zápolya — şi îl vor lăsa să cadă îndată ce vor fi ajuns la un acord (foarte şubred) cu sultanul, acord după care umblaseră încă din primul moment al împărţirii Ungariei. De altminteri un fapt caracteristic al acestei misiuni este tăcerea absolută observată de Habsburgi faţă de agentul lor. În sfîrşit, este revelatoare atitudinea lui Belsius faţă de „poporul" din Moldova. Pentru el acest „popor" se rezumă la *tîrgoveţii mai ales saşi* din oraşele moldoveneşti. Aceştia erau partizanii lui Despot pentru că el favoriza luteranismul lor. Dat în nici un caz ei nu puteau constitui o forţă militară. De aceea Belsius stăruie din răsputeri pentru menţinerea unei trupe de mercenari unguri care să ţină în frîu „uneltirile turcilor *şi ale localnicilor*". Principala informaţie din acest raport este tocmai vestea concedierii puşcaşilor lui Roussel îndată după plecarea trimisului sultanului. Se ştie că turcii pretinseseră îndepărtarea aproape totală a mercenarilor străini ai lui Despot. Pentru înţelegerea spiritului acestor rapoarte mai trebuie ţinut seama şi de atitudinea de simpatizant al reformei a lui Maximilian de Habsburg care se gîndise chiar să ocupe tronul Poloniei sprijinindu-se pe protestanţii destul de numeroşi şi de activi din Polonia.

I. BELSIUS ŞI BERGKOWICZ[1] CĂTRE MAXIMILIAN

8 aprilie, 1562, Hîrlău

Mai întîi *regula*[2] *urmată de Despot în administrarea statului şi în actele de cîrmuire* este aceasta. În locul celei mai cumplite nedreptăţi şi tiranii a lui Alexandru el rosteşte judecăţi cu cea mai mare nepărtinire şi păzeşte[3] dreptatea faţă de tot neamul de oameni care sînt aci p. 404

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, vol. II, 1, p. 404 şi urm. (Raport către Maximilian de Habsburg).

[2] Vezi *Hurmuzaki*, II1, pp. 398—399, instrucţiile regelui Maximilian către Belsius şi Bergkowicz, de la 6 februarie. De la venirea lor în Moldova, solii trebuiau „să se silească să cunoască toată situaţia de acolo cît se poate de exact, mai ales care este *regula urmată de Despot în administraţie şi în cîrmuire*, care este dragostea şi aplecarea acelor locuitori faţă de el, care este dispoziţia turcilor şi a altor principi şi locuitori vecini faţă de el, pe ce forţe s-ar sprijini dacă ar trebui să fie apărat statul cu armele, dacă e vreo speranţă de o domnie puternică şi statornică şi ce s-ar crede că trebuie să aştepte împăratul din partea aceluia, în ce chip ar putea fi mai de folos intereselor noastre şi altele pe care le-ar socoti vrednice a ne fi aduse la cunoştinţă.

[3] *Manutenent* (manutenet).

de multe feluri şi de mii de chipuri şi cum spune el cu drept cuvînt de multe cugete[4]: armeni, evrei, greci, moldoveni[5], sîrbi, saşi etc., el însuşi face judecăţile în piaţa curţii[6]. Ciuntiri de mădulare nu am aflat pînă acum să fi fost poruncite de el, decît doar bătăi[7], deşi toată această ţară poate fi numită ţara schingiuiţilor, a celor chiorîţi şi orbiţi, a ciungilor şi a mutilaţilor, dintre care a trimis o mare mulţime la sultanul turcilor cu plîngere împotriva lui Alexandru[8]. Numele dregătorilor nu l-am aflat încă, dar sînt trei mitropoliţi[9] pe care îi numesc vlădici. Printre mireni sînt multe trepte. Despre acestea vom vorbi odată foarte amănunţit.

Care este dragostea şi aplecarea poporului faţă de el? Desigur el e drag şi iubit de toţi, mai ales de cei din neamul saşilor. Căci pe toţi îi silise Alexandru prin silnicie şi chip nelegiuit la botezul său moldovenesc[10], iar acesta le-a îngăduit revenirea iarăşi la credinţa lor. Despre boieri stăm la îndoială, căci ei nu se dau pe faţă[11]. Şi niciodată nu au fost cu credinţă faţă de nici un voievod al lor. Ceilalţi îl socotesc un zeu.

Care este dispoziţia[12] *turcilor faţă de el?* În ziua de 16 a lunii martie, înainte de sosirea noastră (care a fost întîrziată, nu din cauza noastră, şi foarte rău ne pare) a sosit solul turcului în oraşul[13] Iaşi numit de germanii saşi — care sînt foarte numeroşi prin oraşe — Jasmarkth. Acesta cu numele de Ferhat Aga e unul dintre cei cinci capugii — căci atîţia sînt, şi el e mai mare peste ei[14]; a venit cu o escortă nespus de mare şi de grozavă, cum nu s-a mai văzut în această ţară a Moldovei, de 150 de oameni, 46 de cămile, 18
p. 405 catîri de dus poveri, şi fără nici o zăbavă a dat lui Despot // steagul sultanului pe care îl numesc Sangeac şi l-a îmbrăcat cu caftanul[15] sultanului cu mari strigăte de bucurie. A mai dat şi daruri: 6 cămile, tot atîţia catîri, 3

---

[4] *Multorum capitum.*
[5] *Flaccos.*
[6] *In theatro.*
[7] *Plagas.*
[8] Vezi Veress, *Documente,* I, p. 211, doc. 265 din 1 mai 1562, raportul lui Andrea Dandolo către dogele Veneţiei, Ferhat Aga, capugiul întors de la Despot căruia i-a dus steagul de domnie, ... îl laudă ... etc. Prin el obţine Despot ca Lăpuşneanu să fie exilat tocmai la Konya. Despot a trimis peste 400 de inşi ca să se plîngă de atrocităţile lui Lăpuşneanu. A sluţit şi ciungit mai bine de 10 000 de oameni după bunul său plac.
[9] *Metropolitas* (în realitate un mitropolit, anume Grigore, şi doi episcopi Anastasie de Roman şi Eftimie de Rădăuţi).
[10] *Flaccicum.*
[11] *Declarant* ... (vezi mai jos n. 46 atitudinea adevărată a boierilor faţă de Despot).
[12] *Voluntas.*
[13] *Oppidum Iaswahar* (Iaswasar).
[14] *Praecipuus Kapuchiarum,* vezi *Hurmuzaki,* II, 1, p. 417 „... Ferhat bey. *Questo Dragomanno e di nation Ungaro et è astuta persona et molte volte e stato in Transilvania, et il figliol di re Giovano se fida molto di lui.* Era vorba ca el să fie trimis la Ioan Sigismund îndată după reîntoarcerea sa din Moldova.
[15] *Vestibus* (caftan).

cai de preț, 3 haine de fir de aur, 3 inele cu nestemate. I-a pus pe cap în tabără surgiucul cu pene[16], și i-a dat două securi de ale ienicerilor[17] și multe alte lucruri despre care va socoti Maiestatea Voastră care le este tîlcul. Despot i-a răsplătit cu 900 de mii de aspri, face ...[18] ducați, o sută de cai din care solul a înapoiat cincizeci, 18 haine de fir, 40 de bucăți din catifeaua cea mai bună, țesături de mătase și multe altele. Acestea toate au fost împărțite între toți slujbașii, în valoare[19] de 105 ducați. Apoi l-a pus să facă jurămînt de credință sultanului. Despre acest lucru nu am aflat pînă acuma mai multe amănunte. *Tributul.* El plătește un tribut anual de 30 de mii de galbeni[20] în bani numărați care împreună cu darurile celelalte ajung la 50 de mii de galbeni. Iar domnul din Țara Românească[21] plătește 80 de mii. Și după ce au fost împreună opt zile întregi, le-a dat slobozire de plecare însoțindu-i o jumătate de leghe și sărutîndu-i la plecare. O dată ce are steagul de domnie pe care l-am văzut și noi și de care nu s-ar putea lipsi — acesta însemnînd o confirmare — Despot a și dobîndit „lîna de aur[22] și a tăiat nodul gordian, și de îndată a și dat de știre hanului[23] că i s-a dat sarcina domniei pentru ca să trăiască în pace cu el, și s-a și lăsat de[24] tributul obișnuit, în afară de două butoaie de miere. *Apoi despre Polonia.* Trimițînd scrisori în puține cuvinte către palatinul Rusiei Nikolai Sieniawski[25], George Jaslowieczki, căpitanul Chinigradului, Ioan Glogowczy, castelanul de Halici a cerut să fie

---

[16] *Pathyolatum cristatum.*
[17] *Sarculas ianicericas.*
[18] Lipsește suma.
[19] *In sortem.*
[20] *Aureorum;* vezi și V e r e s s, *Documente*, I, p. 211, raportul din 1 mai 1562 al vicebailului Andrea Dandolo din Constantinopol către doge. Despot nu ar fi voit să primească domnia cu sporirea tributului cu încă 20 de mii de ducați. Marele capugiu Ferhat Aga ar fi trimis doi capugii la Poartă cu această știre... Domnul s-ar fi prefăcut bolnav spre a nu ieși din cetate în cîmp pentru ceremonie potrivit obiceiului, temîndu-se de vreo violență din partea turcilor (după exemplul uciderii lui Radu Bădica), vezi și informațiile trimise din Constantinopol Habsburgilor, II₁, p. 417.
[21] Petru cei tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești (1559—1568).
[22] *Vellus aureum.* Pentru această expresie, vezi N. Iorga, *Nouveaux Matériaux*, p. 58.
[23] *Tartaro*
[24] *Abrenuntiavit.*
[25] *Arsinova* (A Sinova = Sieniavski). Acesta avea un rol precumpănitor putînd opri sau stingheri comunicațiile lui Despot cu Ungaria superioară și cu Habsburgii, calea mai scurtă prin Transilvania neputînd fi folosită din cauza dușmăniei dintre Habsburgi și Ioan Sigismund. La prima încercare a lui Despot de a trece cu mercenari în Moldova, acest palatin i-a tăiat calea zădărnicind expediția. La venirea lui Belsius și a lui Berghowicz le-a refuzat trecerea și i-a întîrziat din drum. Cu imaginația sa bogată Despot explica ostilitatea lui prin necazul că Despot nu ar fi vrut pentru motive întemeiate să se însoare cu sora palatinului care era văduvă. Pentru o explicație mai serioasă în legătură cu situația politică internă din Polonia și nevoia menținerii lui Alexandru Lăpușneanu în decembrie 1560, vezi raportul lui Fr. Zay, în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 380—382.

înapoiate maşinile de război ale maiestăţilor voastre şi ale sale.[26] Din care cauză a fost trimis aci din partea lor ca sol Prokopie Sieniawski;[27] fratele palatinului cu răspunsul că vor face acest lucru în curînd cu încuviinţarea regelui Poloniei. Are acesta totuşi şi alt scop, şi chiar un scop ascuns, şi se pare că doreşte să intre în legătură cu noi, dar va arunca rău undiţa[28]. I-a răspuns[29] fiului lui Ioan[30] la scrisoarea acestuia că el are şi vîrsta şi înţelepciunea cerută pentru a cîrmui statul în timp de război şi de pace, şi îi este superior şi ca domnie, şi nu este de ce să-l înveţe pe el cît şi cum trebuie să asculte de sultan şi că el s-a arătat destul de priceput atunci cînd l-a învins pe Alexandru[31].

Şi acestea vi le repetăm din gura lui Despot... Este aci solul muntean numit Armagha[32], şi trimisul lui Baiazid[33] (!), fiul mai tînăr al sultanului. Cum aceştia au sosit unul la 1 aprilie celălalt la 3 aprilie, nu au ajuns încă la lumină cele tratate <de ei> în taină.

Ce se ştie despre domnie, dacă e trainică. Cei mai mulţi susţin acest lucru, căci acum a primit şi întărirea de la sultan[34] şi el a fost aşezat chiar de Dumenezeu în domnie cu atîta izbîndă obţinută cu o mică oaste, şi îl numesc cu ocară cîine mişel pe Alexandru, care ar fi fost, zice-se, alungat la Brussa[35]. A spus că aici va ridica un colegiu şi îşi va întări un oraş, întrucît toate sînt deschise, şi îl va înzestra cu zid de apărare, castele şi chiar cu cal-

---

26 Pierdute în prima expediţie oprită în cale de palatin în 1560.

27 Era stolnic de Liov şi subcamerar de Cameniţa. În 1556 a luat parte la expediţia poruncită de turci şi susţinută de domnii români, pentru reinstalarea lui Ioan Sigismund Zápolya în Transilvania, fiind calificat drept „reginalis Maiestatis capitaneus" (*Hurmuzaki*, XI, 1, p. 796). Regina Isabella era sora regelui Poloniei Sigismund al II-lea August. Aşadar venind în Moldova acum, el folosea acest prilej pentru a trece în Transilvania la Ioan Sigismund.

28 *Male mittet hamum.*

29 Despot.

30 Adică Ion Sigismund Zápolya.

31 (Text defectuos) *ne esse quod ipsum doceat quid est quantum parere debeat Turcicum Principem* [corect: Turcico Principi]. *Doctorem se tunc evasisse quam* (= quando?) *Alexandrum devicit.*

32 *Armagha.* Nu este vorba de un boier de divan, ci de un om de încredere al domnului. Îl vom întîlni mai tîrziu în Documentele Istoriei României, Ţara Românească în anii 1587—1599 sub forma Armega (Armaga) din Lumas, ban de Craiova, stăpîn în Lumas, Satoae ş.a. Nu trebuie confundată calitatea de ban de Craiova cu cea de mare ban.

33 Nu poate fi vorba de Baiazid răsculat contra sultanului şi fugit în Persia încă din 1559, ci probabil de fratele acestuia, Selim.

34 (Text îndoielnic) *effigiem suam Turca habuit.* Oare de citit: a Turca...?

35 *Prusias.* Vezi V e r e s s, *op. cit.*, p. 212, raportul lui A. Dandolo din 8 mai după reîntoarcerea lui Ferhat Aga. Cei doi capugii ar fi fost trimişi pentru a comunica cererea lui Despot ca să fie îndepărtat Lăpuşneanu din Constantinopol.

darîm[36]. Un armean a spus totuşi de curînd, vorbind în chip de proverb, că va dăinui atîta cît va sta cioara pe gard[37].

Despre gîndurile sale față de maiestățile voastre și ce trebuie să se aștepte de la el, vor înțelege maiestățile voastre din cuvintele sale ce a poruncit să vă fie repetate de Marcus[38].

Celelalte lucruri de care s-a făcut întrebare le vom cerceta cu timpul. Totuşi ieri seara cînd l-a slobozit de plecare pe Marcus i-a spus ca încheiere: că el poate întotdeauna să aibă 40 000 de călăreţi şi 60 000 de pedestraşi[39] în ţara sa, numai să i se trimită arme şi pulbere.

Mai rog pe M. V. să pună în vedere căpitanului Caşoviei[40] să nu lase să treacă prea mult timp între scrisorile ce trebuie să le trimită. De asemenea // lui Francisc Pesty, administratorul MM^lor^ VV^tre^, ca — mă rog de iertare — să apere casa şi familia mea din Eperjes de vexaţiunile soldaţilor dacă vor veni cumva vreunii în Ungaria. Pentru care binefacere îmi voi arăta credinţa şi devotamentul meu perpetuu, cît voi trăi. p. 406

Rog prea plecat maiestatea voastră să se îndure să-şi amintească de mine şi să-mi trimită un curier, care aş vrea să nu fie cu totul fără carte[41], căci un asemenea om cu totul neînvăţat a murit şi aş mai vrea ca să fiu mai bine şi mai îndurător îndestulat de maiestatea V. Cînd am fost trimis aici nu am ridicat eu, Belsius, decît o jumătate din suma de 300 de florini, cealaltă jumătate pe care trebuia să o primesc a luat-o Marcus. Apoi pe drum un cal al meu a căzut de oboseală. Am cumpărat un altul. Al treilea abia îşi mai ţine oasele.

...L-am însărcinat pe Marcus să descrie garda[42] acestui principe, cît e de tare şi din ce oameni e alcătuită. Dar îmi dau şi eu părerea cu toată smerenia ca maiestatea voastră să dea toată atenţia Moldovei şi să ia seama la Despot şi la Albert Laski, şi să binevoiască să le scrie să nu slobozească de la ei pe călăreţii unguri care sînt doar în număr de 130 de inşi; în felul acesta maiestăţile voastre vor putea avea mai uşor împotriva turcilor şi a fiului regelui Ioan putinţa de a pătrunde la ei în ţară; pedestraşi germani <sînt> 14, iar garda (?) „ienicerilor" din vremea de demult, sau de plă-

---

[36] *Pavimentis.*

[37] Joc de cuvinte *Graculus* — *Greculus; saepes* — incintă, gard; *tamdiu quam Graculus sepi insidet*, poate însemna şi: atîta timp cît va şedea grecoteiul înăuntrul incintei de aparare.

[38] (= Bergkovicz).

[39] În text: *equites* dintr-o repetare mecanică a cuvîntului precedent.

[40] Fr. Zay.

[41] *Illiteratus.*

[42] *Cahortem* (cohortem).

madă veche[43], <e> la vreo 300, şi este primejdie să nu fim înghiţiţi[44] de boieri. Căci îndată ce a plecat trimisul sultanului au fost sloboziţi puşcaşii[45] lui Roussel şi acum se uită[46] la noi cu ochi răi şi revin[47] iar uneltirile turcilor şi ale localnicilor. Acestea am găsit eu cu cale să le scriu maiestăţilor voastre. În alte scrisori voi vorbi mai pe larg, căci după incendiu, după cum vă va raporta Marcus, abia am avut loc pentru a scrie acestea[48].

Dat în Hîrlăul din Moldova[49]
8 aprilie 1562

Ioan Belsius şi Marcus Bergkowicz

---

[43] (Text defectuos) traducere probabilă) *Pedites germanici 14 (!) Praefectus autem Ianizzarorum christianonae vel antiquae farinae ad 300.* Numai tălmăcind *praefectus* prin gardă se va putea da un înţeles logic acestei propoziţii.

[44] *Absorbeamur.*

[45] *Pixidarii.*

[46] (Boierii).

[47] Remunt (remeant).

[48] *Haec vix suffucandi* habui locum (suffucandi: compus al verbului fuco, fucare = a înegri hîrtia, a scrie:

[49] *Horlo Moldaviae.*

OBSERVAȚII CRITICE PRELIMINARE
Raportul din 13 aprilie 1562

Acest raport se compune mai întîi dintr-o succesiune de însemnări privind itinerarul urmat de la Hîrlău la Roman și care atestă existența unor note zilnice ale autorului, apoi din informații comunicate de Despot anume, și aproape dictate de el pentru a fi transmise mai departe. Ele se referă la raporturile sale cu turcii, cu tătarii și cu Ioan Sigismund. Despot se declară gata a o rupe cu turcii și cere să i se trimită arme — 1000 de puști, pentru vreo 100 de mii de oameni (!). Ca într-un fel de post-scriptum, el îi dictează lui Belsius niște declarații privind numirea făcută de el a unui episcop protestant polon pentru sașii și ungurii din Moldova siliți mai înainte de Lăpușneanu să se boteze ortodox, precum și intenția sa de a înlocui pe mitropolit, bănuit a fi un om de al lui Lăpușneanu. Această grijă de a-l informa pe Maximilian de Habsburg de hotărîri ce nu priveau propriu-zis politica externă a țării, ci cea religioasă, trebuie pusă în legătură cu aplecarea deosebită a fiului lui Ferdinand pentru biserica reformată.

La aceste două feluri de informaţii, întemeiate pe notaţii imediate, şi deci avînd un caracter de precizie evidentă, se adaugă relatarea destul de contradictorie a atentatului pus la cale împotriva lui Despot de către un „husărel" Voinea (Pentru tălmăcirea „Uşurelu", vezi, N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 67). Dar deşi este vorba de un eveniment foarte recent care s-ar fi petrecut chiar în preajma scrierii raportului din 13 aprilie, observăm o serie de confuzii de date de-a dreptul inexplicabile. În prima frază s-ar părea că e vorba de venirea lui Despot la Roman la 12 aprilie, dar mai apoi (p. 141) se spune că în ziua de 11 aprilie a venit Despot la Roman călare, însoţit de 600 de ostaşi, şi că în cursul nopţii ar fi fost descoperit şi prins acel husărel. Apoi se mai lămureşte că în ziua a zecea (!) acesta a încercat să-l omoare pe Despot şi că în ziua a douăsprezecea *de dimineaţă* a fost osîndit la moarte.

Dar interesul cel mare al acestui episod stă în atestarea implicită a sistemului de represalii al domnului împotriva marilor boieri, rude sau credincioşi ai lui Lăpuşneanu, represalii nedeclarate făţiş în text şi deci neobservate pînă acum. Totuşi textul e destul de sugestiv, căci îndată după menţionarea osîndirii husărelului urmează constatarea: „*S-au temut pentru sine mulţi boieri*... şi fără să se ridice nici un glas *au mai fost trimişi 4 boieri* la Albert Laski ca să-i întemniţeze cu cea mai mare străşnicie".

Soarta acestora e arătată de acelaşi Dimitrie Grecul, menţionat în acest raport ca sol trimis la regele Poloniei şi la Moscova (vezi şi Veress, *op. cit.*, I, p. 222) şi care afirmă că Despot *a ucis 7 mari boieri*, cifră în acord cu raportul următor al lui Belsius din 19 aprilie. Informaţia e coroborată şi de ecoul aflat la A. Dandolo (*ibidem*, p. 223) cum că Despot a ucis *rudele lui Lăpuşneanu*.

Raportul se încheie în post-scriptum cu accentuarea *frăţiei* legate între domnul muntean şi cel moldovean şi cu o recomandare stăruitoare către Maximilian să prevină licenţierea gărzii de mercenari a lui Despot.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN[1]

1562 aprilie 13, Roman

În ziua de 10 aprilie a plecat Despot din Hîrlău la Tîrgul Frumos[2] (la două mile depărtare) unde a sosit trimisul turcului, apoi la Scheia[3], tîrg la rîul Siret, în sfîrşit în ziua de *12* la cetatea Roman[4], tîrg bogat în locuitori, unde după ce l-am însoţit pînă în casă pe Despot ce se întorcea tîrziu venind din piaţa curţii[5], îndată — lăsîndu-i pe toţi cei adunaţi la sfat — m-a dus cu el mai înăuntru, şi mi-a poruncit să scriu acestea maiestăţii V. în numele său. *Despre turci*, cum că a sosit în Tîrgul Frumos un trimis al sultanului însuşi — şi este doar al cincilea — cu scrisoare că din nou s-a plîns de el fiul regelui Ioan, că Despot este rău p. 406

[1] Raport către Ferdinand I.
[2] *Zeplak.*
[3] *Schkeua.*
[4] *Romanvarasch.*
[5] *Ex theatro.*

de tot, că face pe stăpînul și este cauza de căpetenie a dezastrului încercat de el[6] din partea alor noștri[7], căci atîta timp cît se va teme de el și se va aștepta la ceva rău de aci va strînge oști mai mici.

p. 407 Iar // ce va fi vei vedea și tu, mi-a spus mie Despot, eu nici nu mă îndoiesc[8] că aș putea să rămîn multă vreme fără vreun război din partea turcului; să scrii deci — ce ar fi dacă maiestățile voastre[9] ar face rost de dragul creștinătății[10] de vreo mie de puști[11], și acestea simple, sau ca să zic astfel, fără roți și să i le trimită lui — căci în ce îl privește pe el poate oricînd să strîngă 40 00<0> de[12] călăreți și 60 000 de pedestrași dar cu toții fără de arme, totuși chipeși, zdraveni și puternici, iar cît despre calea despre care a fost vorba chiar acum cu privire la pulbere, să o trimită fie pe drumul din Polonia sau pe oriunde ar crede maiestățile lor că e mai cu înlesnire, iar luarea domniei de către el, el nu o atribuie decît maiestăților voastre și lui Dumnezeu mai întîi și vă va fi veșnic recunoscător. *Apoi* despre tătari: „Văzuși“, mi-a zis el astăzi, cum au implorat pacea plecați pînă la pămînt, aducînd și înfățișînd după obiceiul lor daruri și în semn de cinstire, un cal, două bice și un iatagan[13], și că se roagă hanul[14] lor de iertare că i-au făcut de curînd tătarii o mare pagubă, cînd unii dintre ai săi au distrus fără voia sa 15 sate și el a refăcut cele distruse și dorește un armistițiu[15] și vrea să știe ce trebuie să facă în această privință.

Despre fiul regelui Ioan, el nu se va teme niciodată de el, îl va amenința întotdeauna, „precum vezi toți vecinii mei[16] trăiesc în pace cu mine și se poartă prietenește, numai turcul îmi dă de lucru: dar dacă nu va purcede mai blînd și mai liniștit am să mă las cu totul de tribut și de pace: acestea să le scrii“ și apoi o dată întorși în casă a venit și o față bisericească, și cînd voiam să plec el m-a rechemat și mi-a poruncit să scriu și aceasta: că deoarece Alexandru Moldoveanul a silit toate națiunile de tot felul fără deosebire să se boteze din nou și să urmeze religia moldovenilor[17], lipsindu-i de religia lor proprie, el[18] a numit un episcop al nației săsești și al celei unguresti care să refacă și bisericile ce le fuseseră luate și să întărească

[6] Ioan Sig. Zápolya.
[7] Adică a Imperialilor.
[8] *Vix cubito* (= dubito).
[9] Belsius trece de la pers. a III-a: M.M.L.L. la pers. a II-a: M.M.V.V.
[10] *Reipublicae Christianae.*
[11] *Scloppos.*
[12] În text, greșit: 4 000.
[13] *Frameam* — de aci încolo avem vorbirea indirectă.
[14] *Principem.*
[15] *Pausa.*
[16] *Vicina.*
[17] *Flaccicam.*
[18] Despot.

și sufletele în credință, și acesta se numește Ioan Lusenius[19], polon de fel, și că îl va schimba și pe arhiepiscopul[20] care șade la Suceava. Căci e bănuit a fi de-al lui Alexandru. Iar colegiul, după incendiul din Hîrlău, are de gînd să-l mute la Cotnari[21], la o jumătate de leghe depărtare, acolo unde se afla de curînd Despot la odihnă[22]. Aceste cuvinte din chiar gura lui, întipărindu-mi-le cu cea mai mare luare aminte în cuget, și avînd poruncă să le scriu pe larg în numele lui Despot, îmi cer îngăduința a purcede mai departe[23]. Tot mai mult mă străduiesc cu cea mai mare grijă să cunosc cît mai de aproape situația lui Despot și de asemenea și celelalte împrejurări de aici. Iar acum s-a întîmplat acest lucru nou. În ziua a 11-a a lunii acesteia, a venit aici[24], călare, Despot[25], însoțit de o escortă de vreo 6 000 de ostași și mai întîi s-a îndreptat la biserică, sărutînd după datină Evanghelia, apoi primit cu cea mai mare cinste de mitropolit[26] și de boieri, a fost condus înapoi la curte. În timpul nopții un trădător care îl pîndea cu multă vigilență[27] a fost prins purtînd sub mantie sabia scoasă din teacă. Se numește Voinea[28], este unul dintre husăreii[29] care sînt în număr de 12 care cercetează drumurile pe care trebuie să umble el, și merg înaintea lui. Acesta după ce l-a păzit[30] multă vreme prin Ungaria și Transilvania, în ziua a zecea, îndulcit cu bani (?)[31] a încercat și el, tocmit de Alexandru Moldoveanul, să-l omoare pe Despot, apoi în ziua a douăsprezecea de dimineață osîndit la moarte a fost dus prin tot locul legat[32], repetînd fără încetare pe drum:

---

[19] Lusinski. Pentru această curioasă figură, vezi Sommer, *Vita*.

[20] Mitropolitul Grigore Roșca, rudă cu Petru Rareș. Apare ca ctitor la Mănăstirea Voroneț.

[21] *Katnar*.

[22] Pentru o interpretare greșită a acestei fraze, datorate în parte și punctuației greșite a textului, vezi Bîrsănescu, *Schola latină de la Cotnari*, p. 25: „Despot a fost acuzat de Alexandru că după incendiul din Hîrlău și-a propus să mute colegiul la Cotnari unde era casa lui Solvy, o leghe și jumătate distanță"; iată textul latin: *Archiepiscopum quoque mutaturum... Est enim suspectus de Alexandro, Collegium autem post conflagrationem in Horolowa, Katnar ubi nuper Solacii cause erat, Leucam mediam translaturum proposuisse*.

[23] Text neclar: *iussus habui suscadalia data venia progressus* (Editorul propune fără prea mare convingere: „wahrscheinlich: Sandalia" (!). De fapt: suscadalia e o citire greșită a cuvintelor fuse ad alia.

[24] La Roman.

[25] *Eques huc Despotae* (Despota) *appulit*.

[26] Sau episcopul de Roman.

[27] *Sobrie*.

[28] Voyna.

[29] *Husareliis*.

[30] *Insidiatus fuisse*. Pentru sensul acesta al verbului insidiare, vezi Du Cange: *insidiae = idem quod vigilae, excubiae*.

[31] *Succis (sucti capitibus)*.

[32] *Hamonaribus* (oare = hamo naribus (?) *implicitus filo*.

„Am fost trădător faţă de domnul voievod şi sufăr o pedeapsă dreaptă; cei ce ar încerca acelaşi lucru să-şi ia o răsplată ca aceasta". Apoi Despot seara a vorbit cu mine <spunîndu-mi> cele ce le-am însemnat mai sus.

S-au temut pentru sine mulţi boieri, căci la rugăciuni nu răspunde nimic Despot decît că refuză în tăcere, şi fără să se ridice nici un glas au mai fost trimişi 4 boieri la Albert Laski[33] ca să-i închidă în temniţă cu cea mai mare străşnicie. După aceste semne maiestăţile voastre veţi judeca ce concluzie puteţi trage despre trăinicia puterii sale. Şi că desigur este cît se poate de oportun pentru maiestăţile voastre ca lucrurile să fie ajunse la cea mai mare încordare, aşa cum sînt ele acuma, căci norodul[34] şi Despot nu vor îngădui nici o lipsă din partea acestora şi ei îi aşteaptă pe germani împreună cu secui, mai ales dacă fiul regelui Ioan va fi fost omorît, după cum am auzit din nou. A trimis ca sol la regele Poloniei şi la Moscova pe Dimitrie Grecul[35] de la curtea sa, cunoscut multora dintre slujbaşii de pe lîngă maiestăţile voastre, şi mai ales lui Torday[36]. Trimişii sultanului şi ai hanului sînt reţinuţi aici din porunca lui Despot — despre care lucruri voi vorbi cu alt prilej. Mai rog să mi se trimită unul mai bun ca Marcus, dar totuşi, oricine ar fi, să nu mai zăbovească maiestăţile voastre a-l trimite ... Rog smerit să fiu iertat dacă greşesc în unele privinţe.

... Voi urmări întotdeauna cu cea mai mare credinţă şi sîrguinţă cu ochii în patru tot ce voi putea afla ...

Dat la 13 aprilie în oraşul Roman[37] în anul 1562 chiar pe rîul Moldova.

P.S. A sosit solul voievodului Ţării Româneşti, şi acesta este al treilea. Să aibă grijă secretarul[38] maiestăţii voastre să nu zăbovească Marcus sau un altul mai bun ca el, şi să nu se dea drumul la călăreţii şi pedestraşii lui Despot. Azi a inspectat nu ştiu de ce pe călăreţi[39] şi ieri pe boieri. Voievodul Ţării Româneşti se ţine frate cu Despot[40].

---

[33] Adică la Hotin.

[34] *Populares;* vezi nota critică la raportul precedent. Aci e vorba tot de acea parte a „poporului" de la oraş, constituită de comunităţi religioase altele decît a populaţiei ortodoxe, adică saşi, unguri, armeni.

[35] Vezi şi V e r e s s, *Documente*, I, p. 222 (doc. din 5. VI. 1562).

[36] *Tordae* (Sigismund Torday).

[37] *Oppidum Romanvasar.*

[38] *Tabellario.*

[39] *Equos* (= caii).

[40] Desigur ca urmare a instalării oficiale în scaun de către trimisul sultanului.

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE
Raportul din 19 aprilie 1562

În acest raport, destul de incoerent de altminteri, încep să răsară la lumină unele trăsături ale activităţii ambigue a lui Belsius, precum şi unele realităţi omise cu bună ştiinţă din planul relaţiei sale oficiale. Totodată aflăm aceeaşi alternare de informaţii precise şi de prezentare confuză. De pildă în raportul precedent, purtînd data de 13 aprilie şi trimis din Roman, fusese vorba de sosirea soliei din Ţara Românească şi de înfrăţirea dintre cei doi domni. În cel de faţă datat din 19 aprilie, Vaslui, e descrisă audienţa solemnă din ziua de 16 aprilie. Din context s-ar părea la prima vedere că ea ar fi avut loc la Vaslui, dar o citire mai atentă ne lămureşte că ea a avut loc tot la Roman. Probabil că şi post-scriptul relaţiei din 13 aprilie este posterior acestei date, poate este din 15 aprilie, căci nu e verosimil să se fi scurs mult timp între sosirea solilor şi primirea lor. Belsius se referă apoi la nişte comunicări ale lui Despot făcute la Roman. Nu ştim dacă este cumva vorba de o completare a celor raportate de el în scrisoarea din 13 aprilie, sau de noi declaraţii ale domnului făcute lui Belsius tot la Roman după primirea solilor în ziua de 16 aprilie? Acum mai întîi se pomeneşte despre tratarea căsătoriei lui Despot cu domniţa munteană şi despre *„o în-*

voială pentru un fel de domnie ereditară", nu tocmai clară pentru Belsius. Nu sînt lipsite de interes nici unele indicii de grandomanie manifestate în comportarea lui Despot în cursul acelei audienţe *(gravius... vultu... sermone... tamen lenius)* ca şi în declaraţiile sale ameninţătoare pentru poloni, făcute însă confidenţial doar lui Belsius. Confuzia în expunere apare şi aici. Descrierea audienţei solilor din Ţara Românească e urmată de cea a turcilor veniţi cu scrisori, şi apoi de primirea emisarului lui Ibrahim, purtător de scrisori şi daruri. După înşirarea darurilor este din nou vorba de solia munteană: „după aceasta s-a făcut pace cu munteanul..." etc. Desigur că această afirmaţie trebuie mutată mai sus, îndată după descrierea audienţei. Şi apoi din nou, în acelaşi chip, se face iar un salt înapoi aducînd completări la misiunea trimişilor turci, dar în chip aşa de neclar că nu se prea înţelege de care dintre aceşti trimişi este vorba: de cei ce au înmînat pur şi simplu scrisorile aduse, sau de emisarul marelui dragoman Ibrahim. De altminteri e destul de sugestivă paranteza lui Belsius însoţind acea informaţie atît de importantă privitoare la comorile lui Lăpuşneanu de care îşi aminteşte parcă întîmplător („eram să şi uit de aceasta") şi pe care o amestecă într-un mod neaşteptat cu alte două ştiri aparţinînd unor domenii cu totul diferite, şi anume: afirmaţia neadevărată privind descoperirea unor mitice mine de aur lăsate neexploatate de Lăpuşneanu şi declararea intenţiei lui Despot de a bate bani moldoveneşti. Numai după aceea se revine la chestiunea iniţială prin răspunsul lui Despot la întrebarea turcului. Dar desigur mărturia cea mai preţioasă din această relaţie este cea referitoare la procedeul lui Despot faţă de boieri, folosind pretextul unor atentate reale sau închipuite împotriva sa pentru a-i lichida pe cei bănuiţi a ţine cu Lăpuşneanu. În cazul acelui „Vauryn" se vede bine că nici nu putea fi vorba de un atentat, ci doar de aflarea unui agent real sau presupus al fostului domn. De aceea se şi încumetă boierii, care nu îndrăzniseră să protesteze după atentatul de la Roman, să obţină viaţa lui Vauryn de la domn. Este însă închis împreună cu fratele său şi cu un fost vistier al lui Lăpuşneanu care şi-a dobîndit iertarea prin boieri. Totuşi domnul îi trimite lui Laski pe aceşti trei boieri ca să-i închidă la Suceava, alţi patru boieri fiind întemniţaţi încă de mai înainte la Hotin. Dar cu acest prilej el a putut să constate că boierii aveau să-i stînjenească libertatea de acţiune, şi că deci trebuia găsită o altă cale mai radicală şi expeditivă. Deocamdată la întemniţarea acestor boieri a participat şi Belsius, făcînd el pe scribul şi redactînd la porunca lui Despot scrisoarea către Laski. De altminteri alegerea Sucevei pentru acest nou lot de boieri nu era întîmplătoare.

Tot Belsius avea să scrie, la dictarea lui Despot, şi scrisoarea către Fr. Zay pentru procurarea de mercenari unguri destinaţi gărzii domneşti. În felul acesta, el nu mai este un observator şi agent de legătură al Habsburgilor, ci un slujbaş al lui Despot. De aceea boierii se uită la el chiorîş, şi Belsius se crede necontenit ameninţat de otravă. Aşadar abia 11 zile după primul său raport începe să se deseneze tot mai clar caracterul echivoc al activităţii sale pe care el căuta să-l lase cît mai în umbră. Faţă de stăpînii săi, Belsius se crede obligat să facă paradă de mare zel şi să sugereze pornirea unor iscodiri privitoare la Despot, atît la Constantinopol printre slujbaşii marelui dragoman, cît şi la curtea Habsburgilor unde bănuieşte că s-ar afla un informator al domnului.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN[1]

1562 aprilie 19, Vaslui

De cînd a plecat colegul meu, Despot s-a îndreptat[2] spre părţile tătăreşti[3], atît pentru plăcerea sa[4], cît mai ales ca să nu pară tătarilor că dormitează. Am venit acum peste rîurile Nistru[5](!) şi Moldova[6], spre <rîul> Bîrlad[7] la oraşul numit Vaslui[8]; aici se va odihni cam trei săptămîni, apoi vom purcede mai departe spre Dunăre, şi se va întoarce la Suceava. Aici s-au întîmplat următoarele fapte. In ziua de 16 solul voievodului Ţării Româneşti — al treilea despre care am vorbit în scrisoarea p. 411

[1] Raport către Maximilian.
[2] *Se dedit.*
[3] *Tartaria*, adică în direcţia graniţei de răsărit, oprindu-se la Vaslui.
[4] Text defectuos: *cum* (tum) *multitudinis* (mulcedinis) *suae causa, tum maxime*... etc.
[5] *Nester*, greşit în loc de Siret.
[6] *Moldavam.*
[7] *Ad Barla.* Este clar că nu poate fi vorba aci de oraşul Bîrlad, ci de rîul cu acest nume.
[8] *Oppidum Vaslo.*

dinainte — a avut audiență la ora a noua[9], cînd a fost primit cu același alai, dar poate mai puțin solemn, ca pentru noi, căci nu s-a sculat pentru soli[10] — s-a rugat de pace și bună vecinătate, fiind de față cîțiva unguri din preajma noastră, și fiind îndepărtați toți ceilalți afară de boierii cei mai mari care sînt sfetnicii domnului. Această pace, negreșit, este oferită cu smerenie, și voievodul Țării Românești declară în afară și dincolo de granițe[11] că el este frate cu Despot și că va fi prieten cu oricine îi este prieten, și va fi tot astfel dușman celor care îi sînt dușmani, fie că ar fi chiar sultanul turcilor, sau împăratul romanilor și aceasta luînd de martori pe toți sfinții și slăviții apostoli. Despot s-a purtat cu ei cu mai multă severitate în înfățișare, dar cu mai multă blîndețe în vorbire; după cum s-a putut înțelege, a primit pacea, dar a spus că vrea, ca pînă la sărbătoarea Sfîntului Gheorghe[12], granițele amîndoror țări să fie din nou cercetate pentru mai multă siguranță și pentru păstrarea bunei vecinități. Atunci s-au tratat cele ce mi le-a spus totuși mai confidențial[13] în orașul Roman, așa că bănuiesc mult că poate același sol tratează și despre căsătoria lui Despot în același timp cu învoiala pentru un fel de domnie ereditară despre care va trebui să mă lămuresc mai bine. Mi-a spus tot atunci despre polon[14] multe lucruri, desigur cu foarte mare acreală, și în urmă a încheiat că, dacă i-ar arde acela un sat cît de mic de al său, el ar porunci ca ai săi să și năvălească cu foc și pîrjol pe o întindere de trei mile pînă la cetatea Snyatin[15], drept care să judece maiestatea voastră între cei doi ce se ceartă. În ora următoare, eșind Despot, au sosit turcii și după ce și-au înfățișat scrisorile s-au retras repetînd că nu mai au nimic altceva de făcut acum. În al treilea rînd a venit și omul lui Ibrahim[16] dragomanul, cunoscut de mine mai de mult în Turcia, acesta înmînîndu-și scrisorile a înfățișat și două perne de divan, una mai mare și una mai mică, amîndouă roșii țesute cu fir, cu fața cealaltă de catifea verde, un acoperămînt <de divan?> țesut în aceeași lucrătură, la care s-a mai adăugat într-o besactea[17] o chisea pentru cofeturi[18] cu o năframă sau peșchir[19].

---

[9] *Hora nona.*

[10] *Orantibus — oratoribus.*

[11] *Foris et extra.*

[12] Adică la sărbătoarea din 23 aprilie după calendarul ortodox sau 24 după cel occidental și maghiar. Chiar și așa intervalul era foarte scurt, pentru ducerea la îndeplinire a acestei condiții.

[13] *In penitiori.*

[14] Regele Poloniei Sigismund August.

[15] *Castellum Snetrin.*

[16] *Ibraini*, mare dragoman *(summus interpres)*. Era un renegat polon Strazzeni. Mai tîrziu, la 30 noiembrie 1562 se va afla ca ambasador al Porții la Frankfurt, unde va asista la încoronarea lui Maximilian ca rege al romanilor.

[17] *In scatula.*

[18] Confectuario (vezi Du Cange: confectorium = confectera (vas pentru dulciuri).

[19] *Macrama seo linteolo*, adică un șervet dintr-o țesătură ca de maramă.

Pe deasupra a mai trimis acel dragoman şi un cal care a fost nespus de lăudat la curtea lui Despot. După acestea s-a făcut pace cu munteanul. Iar al doilea sol[20] este nelipsit de lîngă Despot şi pare a fi un om cu gînduri bune, ca unul ce va fi înrudit prin căsătorie. De asemenea cînd turcul[21] (eram să şi uit de aceasta) a făcut la urmă întrebare cum că sultanul ar vrea să ştie în ce chip a risipit comorile lui Alexandru găsite de el — căci[22] este bine ştiut că s-au găsit în Lăpuşna, care este locul de baştină al lui Alexandru, 20 000 de galbeni de aur, 22 de cupe pe care le-am văzut, fiecare dintre ele de 18 mărci, şi chiar se spune că este la Sibiu o cruce de aur[23] de 7 000 de ducaţi; au fost descoperite mine de aur[24] pe care Alexandru le lăsa[25] fără a se îngriji de ele. Dar Despot se va încumeta să bată o monedă nouă de un florin moldovenesc care este de 12 aspri, de asemenea şi de 2, 3 şi 4 florini precum şi mangîri[26]. Despot a răspuns că şi dacă a aflat vreun lucru, nu l-a luat pentru el, ci a biruit şi a dat acel lucru în dar celor ce au biruit alături de el, şi că nici nu face pentru un principe atît de mare să se uite la aceste mărunţişuri[27]. *Despre alte lucruri.* Astăzi iarăşi a fost prins un oareşicare rău voitor Vauryn pus la cale[28] de Alexandru căruia i s-a îngăduit viaţa p. 412
la rugămintea boierilor. A fost doar trimis la închisoare împreună cu fratele său, s-a mai adăugat şi un vistier al lui Alexandru care şi-a dobîndit iertarea prin boieri, şi îndată Despot a scris[29] prin mine (căci el duce lipsă de secretari pentru că aceştia se îmbolnăvesc) lui Albert Laski la Suceava ca să fie ţinut sub pază în închisoare, căci se află închişi în Suceava trei boieri iar în Hotin[30] patru[31].

Eu scriu zi cu zi maiestăţii voastre cele ce se întîmplă şi am dat cel puţin două scrisori prin Bergkowicz cu data de 8 şi 13 a lunii de faţă şi scrisoarea asta de acuma, pentru ca din ele maiestatea voastră să vadă ca într-o glindă şi să socotească pînă la unghie care e tăria acestei domnii. Şi din aceasta nu va lipsi şi o parte de presupuneri asupra dispoziţiei sale faţă de maiestăţile voastre.

---

[20] Probabil boierul Socol.

[21] E vorba de solii turci primiţi îndată după cei ai Ţării Româneşti, şi nu de trimisului lui Ibrahim venit doar cu scrisori şi daruri.

[22] Aici începe o paranteză a lui Belsius pînă la cuvintele: „Despot a răspuns".

[23] Vezi *Hurmuzaki*, XV, p. 574.

[24] Informaţie fantezistă inspirată probabil din textul lui Reicherstorffer.

[25] *Neglectui habet* (habuit).

[26] *Masguros.*

[27] În realitate Despot a cerut înapoi coroanele şi odoarele domneşti jefuite de Jean Villey.

[28] *Subordinatus* (subordonatus).

[29] *Quae scripsit* (de îndreptat = praescripsit, confuzie paleografică între $\overline{q}$ şi $\overline{p}$).

[30] *Hotiarde.*

[31] Adică tocmai cifra arătată de solul lui Despot cînd pomeneşte de uciderea a 7 boieri. Vezi, V e r e s s, *Documente* . . ., I, pp. 222, 223.

Azi l-am întrebat respectuos ce lucru nou aş putea scrie maiestăţilor voastre din partea sa. A răspuns că nimic altceva decît că „vor turcii ca să fiu duşman maiestăţilor voastre: Voi fi totuşi“, a spus el, „un duşman favorabil“ şi cînd a spus favorabil, ceea ce nu înţeleg nici pînă acum, mi-a făcut chiar semn cu ochiul şi tot mai e nevoie de iscusinţă <pentru a pricepe>.[32]

Apoi propun cu smerenie şi supunere ca să binevoiască maiestăţile voastre să pună în vedere solului din Turcia[33] ca să iscodească de la dragomanul Ibrahim despre domnia lui Despot şi reazămul ei din partea sa. Căci de la el şi-a împrumutat[34] Despot chiar şi scribii săi, dintre care unul a plecat dintre cei vii pînă în trei zile. Şi pentru ca domnia lui să fie puternică, a închis[35] pe boieri şi aduce îndreptare la toate pretutindeni şi le clădeşte pe toate eroic cu suflet şi fire de principe adevărat. A trimis şi astăzi pe sluga sa[36] Nicolae Szabó la Francisc Zay şi pe Antonie Székely[37] dîndu-i scrisori scrise din partea sa de mîna mea — pentru care din nou cer iertare — ca să-i caute 100 de călăreţi cu armătură uşoară şi 150 de pedestraşi, dîndu-li-se în bani număraţi leafa pe o lună. Dacă maiestăţile voastre vor grăbi acest lucru (mă rog smerit de iertare) va fi de folos şi vor veghea după aceea pe îndelete la ce va trebui făcut de aici încolo,[38] şi aici, şi în Transilvania[39]. Acest lucru îl poate afirma totuşi şi colegul meu, căci noi am fost reţinuţi cînd am călătorit prin Polonia, fiindcă nu e lăsat nimeni să treacă pe la cetatea Haliciului[40] fără ţidula palatinului, noi totuşi dimineaţa am scăpat de acolo, şi la fel este şi trecerea prin locuri de ţară?[41], căci s-a spus că ar fi ieşit o poruncă de la regele Poloniei ca să nu fie lăsaţi nici un fel de soldaţi germani sau de orice neam să treacă în Moldova, ci să fie răpuşi cu toţii. Despre care lucruri să judece maiestăţile voastre, dar şi ăştia care sînt aici nu sînt bine trataţi[42] şi aproape că dispar.

De mine însfîrşit voi scrie cu toată smerenia şi supunerea că sînt tratat de acest principe[43] cu cinstea şi consideraţia datorită maiestăţilor voastre, însă boierii au început să se uite la mine foarte chiorîş şi mă şi tem de otravă, întrucît şi acuma doi din secretarii lui s-au îmbolnăvit şi au ajuns chiar în pri-

---

[32] *Quod adhuc non intelligo ... et ingenio adhuc opus est.*
[33] Busbeck, trimisul împăratului la Poartă.
[34] *Mutuavit.*
[35] *Inclusit.*
[36] *Servitorem.*
[37] Zekel; vezi mai jos, p. 174 v. şi *Hurmuzaki,* II, 1, pp. 365, 399.
[38] *Pone.*
[39] Adică în privinţa drumului pe care să vină mercenarii în Moldova, judecînd după context.
[40] *Alich.*
[41] *In Pago*, adică şi prin ţinutul rural.
[42] Aluzie la lichidarea mercenarilor de către Despot.
[43] *Principio* (principe).

mejdia vieţii. Însă va trebui să rabd ceea ce va fi să îndur pentru a fi de folos maiestăţilor voastre. Mai adaug cu tot respectul şi aceasta: să se observe *dacă Despot plăteşte pe cineva în taină la curtea maiestăţilor voastre,* îndeosebi să se informeze despre un oarecare Anton Mora din Spania despre care m-a întrebat de curînd dacă cunosc omul şi şi-a avut aici trimisul său; rog plecat ca şi trimisul maiestăţilor voastre să se grăbească şi aş vrea ca să se găsească vreun mijloc pentru Caşovia, căci drumul este lung pentru o singură poştă şi aici nu se poate sta din lucru.[44]

În sfîrşit voi mai adăuga cu toată grija toate cele ce se vor mai întîmpla zi de zi şi le voi însemna pe toate cu cea mai mare fidelitate în timp ce poposim[45] aici . . .

Dat la Vaslui[46] la 19 aprilie 1562.

---

[44] *Non sunt agendae feriae.*
[45] *Quiescemus.*
[46] *Oppido Vuschlo.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 4 mai 1562

Data de 19 aprilie de la sfîrşitul scrisorii, menţinută şi de editor, nu corespunde contextului în care sînt amintite evenimente posterioare. Data exactă e dată în raportul următor unde Belsius aminteşte de scrisorile sale din 4 mai. Textul publicat greşit, (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 408—410 incl.) într-o ordine inversată, a trebuit restabilit în succesiunea sa firească (pp. 410, 408, 409). În text sînt atinse următoarele puncte A) *Relaţiile cu turcii şi cu principii vecini* — 1) jurămîntul de pace şi frăţie cu solii Ţării Româneşti ; 2) concedierea solilor tătari veniţi pentru pace şi reţinuţi de Despot pînă atunci; 3) relaţiile cu regele Poloniei. B) Dispoziţia poporului faţă de Despot. C) Informaţii date de Despot cu privire la efectivele turceşti şi la planul de campanie al sultanului. D) Incertitudini cu privire la linia de acţiune adoptată de domn faţă de Ioan Sigismund. În privinţa subpunctelor 1 şi 2 care atestă lichidarea situaţiei create de intervenţia ostilă a muntenilor şi tătarilor la porunca sultanului împotriva lui Despot după alungarea lui Lăpuşneanu, vezi şi N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 65, şi Veress, *Documente* ..., I, p. 215, şi scrisoarea lui A. Laski către Maximilian din 20 mai 1562. Tătarii

au fost alungaţi din Moldova etc. Pentru confiscările sau reţinerile de mărfuri moldoveneşti, vezi şi scrisoarea lui Ioan Sigismund către regele Poloniei, unchiul său, rugîndu-l să slobozească mărfurile de preţ destinate Porţii, cumpărate de omul trimis de Lăpuşneanu înainte de alungarea sa, şi să le trimită în aşa fel încît să nu cadă în mîinile lui Despot. De asemenea şi Veress, *Documente*, I, p. 226 ş.u.

Punctul B, referitor la dispoziţiile „poporului" faţă de Despot conţine informaţiile cele mai sugestive. Acestea întregesc ştirile anterioare despre lupta lui Despot cu boierii. În urma rezistenţei lor la osîndirile capitale dorite de domn, acesta inaugurează o tactică nouă, folosind acum „glasul poporului". Asistăm la o reeditare a procedeului urmat în cazul husărelului executat la Roman a doua zi după sosirea domnului în acest oraş. Şi aci se pare că execuţia a urmat curînd după sosirea lui Despot la Vaslui. Spectacolul pedepsirii vinovatului este regizat în mod identic. Dar cu o deosebire extrem de importantă, căci acum apare un element nou: glasul poporului. Nu putem şti în ce legături putea sta acel „servitor" al lui Lăpuşneanu, declarat spion al acestuia, cu boierii, şi deci dacă aceştia aveau un cuvînt de spus în osîndirea lui. Dar este clar că de astădată domnul nu a mai tratat această chestiune într-un for de judecată unde boierii puteau opune votul lor (care de altminteri nu a fost luat în seamă decît formal în cazul lui Vauryn şi al celorlalţi doi boieri iertaţi de boierii divanului şi executaţi de domn la momentul oportun în temniţa de la Suceava), ci a inventat un nou for de judecată: „poporul", a cărui osîndă era rostită prin strigătul acestuia, aşa-zisul glas al poporului. Această instanţă nouă nu apare decît în acest moment în jurul sărbătorii Sf. Gheorghe. Ea condamnă pe acest „spion" la Vaslui pe la 20 (?) aprilie, şi apoi pe Andreica „şi pe mulţi alţii" la Suceava în chiar ziua de Sf. Gheorghe (vezi Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin „Glasul poporului" sub Despot* în rev. Studii, t. 22/1969 nr. 6).

Ştim din alte informaţii date de acelaşi Belsius mai tîrziu că *Despot s-a încoronat la Suceava în ziua de Sf. Gheorghe!* Aşadar lucrurile au fost astfel regizate ca acest eveniment să coincidă cu lichidarea eventualilor adversari ai lui Despot. Un fapt vrednic de accentuat este trimiterea, chiar în ziua executării „spionului" şi fără ştirea boierilor, a husarilor destinaţi să pregătească uciderea lui Andreica la Suceava, *precum şi a altora* — adică a boierilor trimişi de la Roman lui Laski în cursul aceleiaşi luni. Toată scena de la Suceava este povestită în termeni extrem de obscuri, folosindu-se metafore şi căutîndu-se parcă a se ascunde participarea directă a lui Despot la acel episod, ca şi faptul însuşi al încoronării sale în acea zi. Sosirea sa în acest oraş e strecurată în modul cel mai ambiguu fără a-l numi pe Despot în mod expres altfel decît ca subiect subînţeles al verbului: a sosit *(„quo cum appulisset feste Georgii")* şi fără a-i atribui un rol activ în toată această frămîntare. Belsius indică doar dorinţa ascunsă a domnului, dar ca şi cum ar fi o simplă coincidenţă de vederi între Despot şi „poporul" care cere o moarte sîngeroasă pentru încă mai mulţi boieri *„voces populi plures adhuc madida morte ad generum Cereris mitti (quod certe optaret ut bene Despota regno potiretur)* şi nu ca o simplă rostire a unei osînde dinainte pregătite. Mai sînt şi alte puncte nelămurite. Belsius omite să arate cînd a sosit curtea la Iaşi, unde o aflăm după acel intermezzo de la Suceava. Vedem că după arătarea intenţiei domnului de a se opri vreo trei săptămîni la Vaslui şi de a merge apoi spre

Dunăre, el îşi schimbă hotărîrea şi pleacă în grabă spre Suceava. Mai sînt şi alte puncte nelămurite. După ce Andreica a fost doborît şi în sfîrşit străpuns cu lancea, a mai fost el oare osîndit de acele glasuri ale poporului care au cerut o moarte sîngeroasă şi pentru mulţi alţii...? Sau nu cumva trebuie înţeles că uciderea lui Andreica a fost însoţită de aceste strigăte cerînd moartea celorlalţi? Verbul: *prosecutae (necem eius voces populi)* are amîndouă aceste sensuri. De asemenea dorinţa unei asemenea măsuri trebuie atribuită „poporului" sau domnului? *(quod certe optaret ut bene Despote regno potiretur).* Adică *poporul* ar dori aceasta pentru ca Despot să-şi consolideze domnia; dar se poate ca Despot însuşi să fie subiectul acestei propoziţii. În sfîrşit, „poporul" este arătat a fi deosebit de *mulţimea* care a asistat în mod pasiv la acel măcel şi care întrecea în număr trupa călare de 600 de oameni cu rol activ în această scenă. Desigur că „mulţimea" reprezenta pe ortodocşii veniţi la procesiunea de ziua Sfîntului Gheorghe, fără arme şi fără posibilitatea de a se împotrivi gărzii domnului căreia Andreica i-a ţinut piept pînă la doborîrea sa. Aşadar „poporul" nu se poate confunda cu mulţimea moldovenilor veniţi la slujbă. E vorba deci de un altfel de „popor", şi anume de elemente ale comunităţilor de altă lege persecutate pînă atunci de fostul domn, adică de protestanţi sau armeni şi care aveau o organizaţie proprie fie confesională, fie chiar pe bresle. Se cunoaşte de altminteri adeziunea deplină a armenilor la guvernarea lui Despot şi rolul lor însemnat în viaţa orăşenească a Sucevei ca şi a celorlalte centre urbane din Moldova. Dar mai este o legătură între scena de la Suceava şi o comunicare primită din Turcia. În ziua de 1 mai, după audienţele solemne de plecare ale solilor munteni şi tătari, Despot primeşte scrisori din Turcia la a căror citire pune să se slobozească tunurile în semn de bucurie şi triumf *(laetitiae et ovantis signa)* „nu totuşi în chip fericit şi fără vărsare de sînge" *(non tamen feliciter nec sine sanguine).* Scrisorile primite sînt cele ale paşalelor punînd în vedere boierilor că neascultarea lor faţă de domn ar atrage după sine desfiinţarea ţării ca stat. Belsius a putut afla tîlcul lor în mare taină de la un secretar şi de la un postelnic al domnului, căci domnul nu le-a dat în vileag. Ele îi dădeau domnului mînă liberă de fapt împotriva boierilor — şi poate că şi-au şi găsit o aplicare imediată în măsuri, ca cele de la Suceava. Acesta poate să fie sensul cuvintelor sibiline redate mai sus *(non tamen feliciter, nec sine sanguine).*

Ultimele două puncte din raport au drept scop: C) scoaterea în evidenţă a sincerităţii lui Despot care transmite îndată Habsburgilor informaţiile obţinute privind efectivele sultanului pentru campaniile din Persia sau din Germania şi care se arată gata să-i informeze cu toată iuţeala, fiind chiar nevoie pentru aceasta de organizarea unui serviciu special de curieri. Ba chiar îi răspunde lui Belsius că pus eventual în situaţia de a se alătura împreună cu voievodul muntean şi cu armata turcească lui Ioan Sigismund Zápolya „va avea atunci ceva de comunicat îndată maiestăţilor voastre".

În sfîrşit, D) incertitudinile privind linia de acţiune a lui Despot sînt reduse la minimum.

Pentru urmărirea jocului încercat de Despot împotriva lui Ioan Sigismund, vezi şi Veress, *Documente*, I.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562 4 mai, Iaşi[1]

Tarnóczi[2], pe cînd se întorcea la[3] Fr. Zay cu răspunsul lui Despot, fiind oprit pe drum şi dus cu scrisorile şi toate lucrurile sale la palatinul Rusiei[4] — care ne ameninţase şi pe noi dar în zadar, la Halici — a invocat drept justificare solia sa la Despot; în locul lui acuma e trimis Valentin Prepostvári dacă va putea să treacă cumva — schimbîndu-şi îmbrăcămintea — pînă la Fr. Zay; prin el am vrut să înştiinţez pe maiestatea voastră despre aceasta şi pentru cazul că s-ar fi pierdut acele două rînduri de scrisori şi pentru ca să mai adaug ce s-a făcut pe aici. p. 410

[1] Raport către Maximilian publicat cu data greşită de 19 aprilie 1562, vezi mai jos nota 55.
[2] Curier al lui Francisc Zay.
[3] *Ab* (ad).
[4] Nikolai Sieniawski.

Despre dispoziția turcilor și a altor principi vecini față de *Despot:* în clipa de față va fi vorba aici despre munteni. În ultima zi a lunii aprilie[5], între orele 8 și 9 adunîndu-se toți boierii, a intrat în piața curții[6] solul acela din urmă al domnului Țării Românești pe lîngă Despot și după o foarte scurtă cuvîntare a înfățișat scrisoarea patentă de jurămînt pe care a înmînat-o lui Despot în numele voievodului muntean, Petru[7]. Acesta (Despot) a întins-o grămăticului ca s-o citească în fața tuturor și după citirea ei cam la o jumătate de oră s-a sculat apoi și Despot cu boierii săi, logofătul[8] mergînd în frunte și urmînd mai apoi ceilalți, și făcînd jurămînt după datină pe o cruce de aur și pe sfintele evanghelii, s-au legat într-un gînd nu numai cu legătura vecinătății și a prieteniei, alăturîndu-și și copiii lor, dar și cu prea sfînta legătură a frăției. A doua zi[9] sloboziți cu daruri, s-au dus după ce au primit, tot într-o audiență publică, încuviințarea de plecare de la Despot spre a se înapoia la acel voievod, lăsînd totuși aici pe Armagha ca un fel de zălog[10]. Puțin după aceea solii tătarilor, întrebați și ei ce au de gînd, au fost concediați în cele din urmă după ce au fost cinstiți cu două urcioare[11] de hidromel pe care l-au băut așternuți la pămînt[12]. Am fost de față la această ceremonie și cu fruntea sus m-am bucurat nespus de mult, căci mi se părea că prin Despot se sporesc puterile pentru maiestățile voastre. După săvîrșirea acestei ceremonii m-am ținut stăruitor de Despot și vorbind cu el i-am spus că a și făcut pace. Zîmbind, el a răspuns că ar fi dorit să fi împlinit un lucru mai cu strălucire[13]. De altminteri și acest ospăț tătăresc nu e mai puțin folositor, căci solia de pace a tătarilor slăbește încrederea[14] fiului regelui Ioan.

Despre regele Poloniei. El a oprit și mărfurile acestora[15] ca blănuri de samur, fildeș etc., se spune că va restitui toate cele luate respingîndu-i-se cu bănuială scuza că ar fi umblat zvonul că aga purtătorul steagului[16] vine din partea sultanului cu 3 000 de ieniceri și spahii sub cuvîntul că-i dă stea-

---

[5] 30 aprilie.

[6] *Teatrum.*

[7] Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești, 1559—1568.

[8] *Cancellario.*

[9] 1 mai.

[10] *Quasi praedae*, vezi mai sus, p. 134 n. 32.

[11] *Culullis*, în textul publicat, tradus în notă: *cuculla* — Oberkleid (!).

[12] *Humi.*

[13] *Oppiperatius.*

[14] *Multum animi... derogat.*

[15] *Istorum.* Adică în realitate pe negustorii trimiși de fostul domn după blănuri și obiecte de preț destinate darurilor către curtea sultanului. Ioan Sigismund scrisese în acest sens unchiului său. Dar gestul regelui mai era motivat și de teama de a fi bănuit la Poartă că ar fi favorizat acțiunea lui Despot. Această aprehensiune a putut foarte bine prinde consistență la vestea trimiterii în Moldova a lui Ferhat Aga.

[16] *Agha vexilliferum* — Ferhat Aga amintit mai sus, p. 132.

gul lui Despot, sub care aparență ar fi adus înapoi în domnie pe Alexandru și că ar amenința să năvălească asupra lui[17] pentru faptul că a îngăduit lui Despot[18] trecerea pe la el prin țară.

Despre turc voi vorbi mai apoi. *Acum, care este dispoziția poporului față de Despot?* După cele ce le-am dat la 18 la Lipova[19] a fost prins un servitor oareșicare al lui Alexandru venit ca spion de la Constantinopol unde șade, care, *osîndit de* glasul poporului[20], a fost tras în țeapă[21] după ce și-a mărturisit crima în piața mare; și în aceeași zi au fost trimiși de aici, fără știrea nici unuia din boieri, un număr de 15 unități de husari[22] la Suceava[23] — pe care o numesc geografii Sossavia — unde de cum a venit[24] <el> de sărbătoarea Sfîntului Gheorghe[25] // a fost atacat un oarecare Andreica de către p. 408
ai noștri din porunca lui Despot cu prilejul procesiunii pentru bucatele cîmpului[26] și după multe răni și o lovitură de bombardă a fost în sfîrșit străpuns cu lancea. Acesta se arăta că umblă[27] după domnie[28] împotriva lui Despot, și nu pe furiș ci pe față, om prea frumos la înfățișare, fost stolnic al lui Alexandru. Întreaga sa avere[29] a revenit ostașilor ca pradă nespus de bogată; glasurile poporului au cerut (?) uciderea lui, și ca mulți să fie trimiși pe lumea cealaltă[30] printr-o moarte sîngeroasă[31], ceea ce dorește desigur Despot pentru ca să se înstăpînească bine în domnie, și e de mirare că, deși această ceată[32] era așa de mică de-abia 600 de oameni, mulțimea nu s-a împotrivit nicidecum nici cu cuvîntul, nici cu fapta[33]. De aici se poate vedea aplecarea poporului pentru Despot și felul cum cîrmuiește și cît de stăruitor

---

[17] A polonului.

[18] *Despotes* (Despotae).

[19] *Lippa* (scrisoarea aceasta lipsește, dar e mai probabil că Belsius se referă la scrisoarea trimisă de el la 19 aprilie din Vaslui. Nu pare verosimil să fi trimis două scrisori în două zile succesive).

[20] *Voce populi.*

[21] *Veru confixus.*

[22] *Chuzzarones numeratos 15* (E vorba de călăreții unguri din garda domnului, al căror număr e arătat mai departe în text a fi de 600 de oameni.)

[23] *Socrovam* (Soczavam).

[24] *Oppulisset* (appulisset).

[25] 23 aprilie.

[26] *Sub processione conservationis cereris.*

[27] *Addectare* (allectare).

[28] *Voyvoda tum* (voivodatum).

[29] Printre alte moșii el dobîndise de la Lăpușneanu satul Feredeiani luat de domn de la mănăstirea Humor și dăruit lui. Cu șase săptămîni mai înainte de deznodămîntul de la Suceava (la 7 martie 1562), Despot a întărit mănăstirii stăpînirea acelei moșii luînd-o de la Andreica. *(Documente ... Ist. Rom. A, veac XVI/7,* doc. 155).

[30] *Ad generum Cereris,* adică la Pluto, zeul infernului.

[31] *Madida morte.*

[32] *Turmae* (garda domnului).

[33] *Ne gri* (?) (ne qui) *vel verbo vel manu contradixerit.*

își întărește puterea. *Acum despre dispoziția turcilor.* De sărbătoarea sfinților Filip și Iacob[34], după ce Despot a făcut împăcarea cu tătarul și cu solii domnului Țării Românești, la prînz a mers în piața domnească[35]. Un singur[36] (!) turc, împreună doar cu un grec, i-a întins mai întîi o scrisoare de-a pașalelor, după cum se părea apoi i-a mai dat și mai multe altele, și după ce a citit cîteva rînduri Despot a poruncit să se slobozească în fața sa bombardele în semn de bucurie și de aclamație (nu totuși în chip fericit și fără vărsare de sînge). De ce a făcut el acest lucru, și ce a adus acela, nu știu. Totuși am înțeles acest lucru că pașalele au dat de știre tuturor boierilor țării Moldovei că se miră mult că dintre[37] toate țările lumii pe care le cunosc ei Moldova este singura țară care își înlătură din mijlocul său prin otravă sau alungă cu sabia atît de mulți voievozi după o domnie așa de scurtă, deși cu vorba ei sînt întotdeauna de părerea domnului lor și le dau întotdeauna dreptate fiecăruia pe rînd, și de aceea sultanul le poruncește să-i dea și acestuia bună ascultare, și astfel ei să-l înconjure cu dragoste, căci dacă acesta ar fi înlăturat sau scos[38] din domnie apoi atunci el le va fi fost cel din urmă al lor voievod. Să înțeleagă apoi că[39] el poate, întrucît țara este a sa, să poruncească[40] a fi puși sangiac begi și begi în toate cetățile și orașele, de care lucru boierii rău loviți și-au ținut sfat de două ori într-o zi, și Despot în fiecare zi îi face să fie mai prăpădiți și mai amărîți. În această privință dau de știre maiestăților voastre că vor trebui să fie cu cea mai mare luare aminte față de această țară, căci este de la Dumnezeu un prilej ce trebuie apucat de păr. Căci aceste știri le am în taină: una de la un secretar și cealaltă de la un postelnic[41], și sînt mai adevărate ca oracolul. Și aceasta este pricina semnelor de bucurie a lui Despot, pe lîngă celelalte vești[42] pe care le-a adus și care cer o cunoaștere mai adîncă — și care se deduc din aceasta, că în aceeași seară, chemîndu-mă[43] la el după ce a trimis pe toți din jurul său, mi-a dictat după o însemnare scrisă cele ce trebuia să scriu în tabletele mele întotdeauna la îndemînă: sultanul merge cu toată armata din Anatolia cu 5 000[44] de ieniceri și 3 000 de spahii și 400 de mașini ușoare împotriva șa-

---

[34] 1 mai.
[35] *In theatro.*
[36] *Solitatarius.*
[37] In text: *extra,* corect *intra.*
[38] *Amisso vel sublato.*
[39] Quae (quod).
[40] În text *decrevi 13* (desigur = *decerni licet,* acel 13 fiind semnul de abreviere pentru = licet care într-adevăr se reprezintă prin ls ce poate fi confundat cu 13.)
[41] *Cubicularius.*
[42] *Ad coetera.*
[43] *Ac cito* (accito).
[44] Cifrele par foarte reduse.

hului dacă nu i se înapoiază fiul,[45] şi în fruntea armatei contra perşilor este un paşă pe care eu Belsius raportez cu supunere că îl cunosc, şi împotriva maiestăţilor voastre este unul Aga spahiilor Kezzalay şi Mustafa cu toată armata din Rumelia, şi cu sangiacii, şi cu 5 000 de ieniceri, şi 3 000 de spahii, şi multe tunuri[46], şi voievodul muntean cu 100 000 de oameni, şi Despot cu 80 000. Acestea sînt întocmai din gura sa, fără a schimba nici un cuvînt. L-am întrebat dacă asta va fi de îndată şi dacă din cauza aceasta va mai avea răgaz aici. A răspuns că nu, şi puţin după aceasta a adăugat că i se pare de folos, atît pentru sine cît şi pentru maiestăţile voastre, ca să am doi curieri, dintre care unul să meargă şi celălalt să se întoarcă, despre asemenea curieri de credinţă e mare lipsă aici, dar voi face totuşi rost de ei. După săvîrşirea acestora am întîlnit noaptea pe acel turc ce intra la Despot, de atunci nu s-a mai văzut şi nici nu aveam unde să-l iscodesc[47]. Observ totuşi acest lucru la Despot, că el pleacă cu greu urechea la rugăminţile negustorilor turci sau ale celor ce au ceva afaceri pe aci, ba chiar e şi mare lucru dacă îi tratează mai binevoitor pe cei mai răsăriţi[48]. Potrivit cu instrucţiunile M. Voastre ca să aflu toate şi despre Despot, şi despre boieri, şi despre popor, şi despre alianţele vecinilor voi scrie întodeauna cu cea mai mare luare-aminte toate acestea foarte pe larg . . . etc. . . .

Azi cînd l-am întrebat cu privire la un punct (care este foarte însemnat şi mă voi întoarce adesea la el), anume la ce trebuie să se aştepte maiestatea sa împărătească şi majestăţile voastre serenissime din partea sa atunci cînd îşi va adăuga trupele sale de ajutor la armata turcească împreună cu voievodul muntean, fratele său de alianţă, în ce chip va putea atunci fi mai de folos maiestăţilor voastre, a răspuns că el va avea atunci ceva însemnat de vestit[49] maiestăţilor voastre. Mă voi îngriji aşadar ca să am pînă atunci un curier bun, ţinîndu-l cu leafă şi cu hrană[50].

Am fost stînjenit de această lipsă de rapiditate, şi banii sînt <prea> împărţiţi pentru acest lucru. De altminteri M. Voastră să-şi amintească de cuvintele cuprinse în scrisoarea mea din 18 aprilie că el va fi un duşman favorabil[51], şi nu mă îndoiesc că de la început pînă la sfîrşit, pînă cînd se urzesc toate acestea Dumnezeu să ducă împrejurările din Transilvania la încheierea dorită de M. Voastră. Ar fi trebuit să mai atrag atenţia că Despot va trimite[52] de aici pe unul dintre boierii săi la voievodul Transilvaniei,[53] va tre-

[45] Baiazid răsculat contra lui şi fugit în Persia.
[46] *Tormenta.*
[47] *Nec erat ubi jacerem ei hamum.*
[48] *Non vulgares.*
[49] *Aliquid significaturum.*
[50] *Sale et mensa.*
[51] *Propicium.*
[52] *Expetiturum* (expediturum).
[53] Ioan Sigismund Zápolya.

bui neapărat să se pună toată graba ca să fie inclusă o scrisoare a M. Voastre către Fr. Zay în această privinţă şi eu să fiu învăţat ce va trebui să fac dacă va porni Despot contra oştii noastre, căci împotriva tătarilor chiar fără instrucţiuni aş acţiona aşa cum cer obiceiul şi împrejurările.

Dat în Iaşi[54] la 19 aprilie 1562[55].

Despot prin acest curier către Fr. Zay cere acum doar 50 de călăreţi şi 75 de pedestraşi, întrucît i-am arătat că M. M. Voastre nu se pot lipsi de trupe.

---

[54] *Iazzvar.*

[55] Indicaţia 19 aprilie este evident greşită. Ea se datoreşte probabil cancelariei de la Praga, întrucît această scrisoare *nedatată* (!) sosise împreună cu cea precedentă purtînd această dată. Pentru această omitere a datării, vezi scrisoarea lui Maximilian către Belsius din 13 iunie 1562. A primit scrisorile din 13 şi 19 aprilie „et unas literas in Jasvasar *die adscripto* carentes (Veress, *Documente*, I, p. 224).

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Comunicare din 9 mai

Scurta comunicare din 9 mai 1562 se mărgineşte să arate impresia produsă de vestea pretinsei sosiri victorioase a lui Maximilian la Caşovia. Acest moment de euforie a fost urmat după trei zile de vestea tot atît de puţin adevărată a înfrîngerii Habsburgilor de care e vorba mai apoi în raportul din 6 iunie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN[1]

1562 9 mai, Iaşi[2]

p. 413 Ca să nu scap prilejul şi acestui curier, azi a sosit un zvon, care a ajuns doar pînă la Despot şi la secretarul lui[3] şi a fost înăbuşit acolo, cum că M. Voastră ar fi înaintat în Ungaria şi că ar fi ajuns la Caşovia cu mare mulţime de oaste dintre care sînt amintiţi 15 000 de călăreţi cu armătură grea[4], adică din legiunea neagră[5] şi totodată că fiul regelui Ioan ar fi plecat dintre cei vii. Pentru a afla dacă lucrurile stau astfel
p. 414 a fost trimis de îndată, de către Despot, Ştefan Horvat[6], comandantul pe-

---

[1] După cum se poate vedea nu este vorba propriu-zis de un raport.
[2] Greşit: *Niaz-uasar* — Iazvasar (Iaşi).
[3] Probabil Horatius Curio.
[4] *Cataphracti* (adică înarmaţi cu platoşe).
[5] *Nigre si licet* (= scilicet) *legionis*.
[6] Vezi mai jos, p. 304 mărturia lui din 8 decembrie 1564 în relaţia cerută mercenarilor de la Suceava despre sfîrşitului lui Despot.

destrașilor unguri de aici — om chior dar credincios — ca să meargă în Transilvania la Procopie[7] (care a trecut de aici într-acolo în cursul lunii[8]), trimis să ducă doar niște răspunsuri din gură fără de scrisori ca să nu fie interceptate prin locurile de munte), pentru ca o dată cunoscută starea lucrurilor cu toată siguranța, să poată de îndată să dea de veste sultanului pentru a-i cîștiga aprobarea sau pentru a dobîndi ceva, și este de prevăzut că amîndouă aceste vești[9] vor da prin mila lui Dumnezeu lovituri grozave în folosul statului[10], și dacă lucrul stă astfel se va stîrni spaima turcului, despre care lucru am vorbit în scrisorile mele din 4 mai, și în curînd vom vedea restituită în mîinile M.M.lor V.V.re Transilvania care se clatină[11] și M.M.le V.V.re veți fi întîmpinate de locuitorii acestei țări conduși de Dumnezeu și de Despot cu brațele deschise; așa am cunoscut eu aici acest neam de oameni.[12] Dacă dimpotrivă se poartă altfel și M.M. V.V. ar coborî încoace, ceea ce spun rugîndu-mă smerit de iertare, rămîne totuși <ca lucru cîștigat>[13] că M.V. și-a trimis pe tăcute de aici niște trupe regești în Ungaria și numeroase și pricepute, vrednice de un principe etc....

De altminteri mă tem că zvonul despre fiul regelui Ioan, măcar că acesta e muritor, este născocit pentru ca printr-o stratagemă ca a lui Despot[14] să-i înșele pe ai săi și pe oricare alții pînă ce va putea avea oști de la turc sau să fugă din țară în Polonia — de ar fi crăpat de mult la capătul pămîntului... acel broscoi care a zămislit atîta foc și pară în multe țări [urmează aceleași informații despre mișcările de trupe poruncite de turci, comunicate în raportul din 4 mai].

...Dat la 9 mai la Iași[15]

---

[7] Probabil tot Prokopie Sieniawski menționat mai sus, p. 134.

[8] *Intemensem* (inter mensem) într-o notă (p. 414) editorul propune „intermentum" cu explicația că ar fi vorba de un rîu înghețat (!).

[9] Adică venirea armatelor imperiale și moartea lui Ioan Sigismund.

[10] *Regni* — al statului habsburgic al Ungariei.

[11] *Nutantem.*

[12] *Ita hic gentem comperi.*

[13] *Elicitur.*

[14] Cînd s-a prefăcut mort pentru a înșela pe dușmani, vezi *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 488—489, scrisoarea lui Despot către Zay din 1561, rugîndu-l să anunțe moartea sa... etc.... dar să continue să tocmească mercenari pentru el.

[15] *Niazvasar* (citire greșită în loc de Iazvasar).

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Comunicare din 20 mai

Pentru reconstituirea momentului trimiterii acestor rînduri trebuie analizat raportul retrospectiv din 6 iunie ale cărui date nu coincid însă întotdeauna cu cele reale, aşa cum rezultă din documentele corespunzătoare. Pregătirile lui Despot se făceau în mijlocul unei mari incertitudini privind mersul evenimentelor din Ungaria. Belsius aştepta şi el reîntoarcerea mesagerului său trimis la Bistriţa după informaţii. S-ar părea că în aceste împrejurări incertitudinea plana şi asupra liniei pe care o va adopta Despot. Belsius optimist căuta să circumscrie tîlcul acţiunii lui Despot la ocuparea teritoriului celor două cetăţi Ciceu şi Cetatea de Baltă, înţelegînd că expediţia lui Despot ar fi de fapt pornită contra lui Ioan Sigismund.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

20 mai Iaşi[1]

Scrisoarea aceasta cuprinsă aici o trimit la voia întîmplării[2], voi scrie în curînd pe altă cale mai pe larg. Adaug aici că pentru armata lui Despot s-au pregătit corpuri mari de trupe de 50 000 de călăreţi, precum spune el, şi de 40 000 de pedestraşi, întru ajutorul fiului regelui Ioan, şi azi s-a făcut strigare aici ca toţi bărbaţii să fie sub arme la a doua poruncă şi s-au trimis scrisori lui Albert Laski şi tuturor oraşelor lui Despot. ***La ce trebuie să ne aşteptăm din partea lui*** vor înţelege M. M. Voastre din cele cîteva rapoarte ale mele. Mie mi se pare că el îşi va urmări scopurile sale, adică Ciceul şi Cetatea de Baltă despre care nu pot să scriu acuma mai p. 420

[1] Vezi nota 5.
[2] *Vento commisi.*

pe larg, căci chiar şi acest bilet[3] îl voi păstra gata la îndemînă. Am trimis de aici pe mesagerul (?)[4] meu la Bistriţa şi la întoarcerea sa[5] voi scrie despre toate maiestăţii voastre . . . Aci sînt fel de fel de zvonuri.

Date la Iaşi[6] la 20 mai

---

[3] *Exemplaria*

[4] *Coriceum.* În notă editorul propune: *corierum,* cu totul neobişnuit, expresie curentă fiind *cursorem* sau *veredarium.*

[5] Vezi raportul din 6 iunie 1562, p. 168. Belsius trimite la Bistriţa pe soldatul Ioan Românul din cavaleria uşoară.

[6] *Jazvasar.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 6 iunie 1562

Acest raport cu data de 6 iunie se referă la evenimente *din luna precedentă*, trimiţînd de exemplu la „ziua a 14-a a lunii de faţă", adică luna mai. În general cronologia oferă o serie de suprapuneri ca şi în celelalte rapoarte ale sale de altminteri, dar fiind mult mai întins oferă mai multe posibilităţi de confuzie.

Raportul e axat pe problema atitudinii lui Despot faţă de Habsburgi şi faţă de Ioan Sigismund Zápolya, în contextul acţiunilor militare minore din Ungaria între turci şi creştini, şi a răscoalei secuilor din Transilvania. Sînt arătate tratativele lui Despot cu Ioan Sigismund şi poruncile sultanului ca să-i dea ajutor acestuia la nevoie. Totodată sînt descrise reacţiile lui Despot la vestea necontrolată a înfrîngerii Habsburgilor de către turci. Expunerea începe cu ziua de 15 mai, deşi ea pare după aceea a fi fost împinsă înapoi pînă în ziua de 12 mai. Dar se poate ca aici să fie vorba doar de o greşeală de transcriere. Belsius încercînd să acopere tăcerea sa de pînă atunci — căci între raportul său substanţial din 4 mai şi cel din 6 iunie au mai fost abia două comunicări extrem de reduse, avînd mai mult înfăţişarea unor bilete redactate în grabă decît a unor dări de

seamă cît de cît cuprinzătoare — adoptă un sistem pe care îl va relua ulterior cînd va înfăţişa istoricul cazului Schreiber. Dar cum atunci adoptarea acestui mod de prezentare era menită să ascundă unele manevre ale lui Belsius sub o naraţiune continuă, contrazisă de expunerile parţiale din celelalte rapoarte ale sale, s-ar putea ca şi aici să avem o situaţie similară. Un prim control va trebui exercitat asupra exactităţii datelor.

Datele din acest raport vădesc oarecare confuzie, poate pentru că Belsius ba se bizuie pe memoria sa, ba se referă la un fel de jurnal ţinut de el. Dar datele din prima parte a raportului sînt contrazise de cele din a doua parte. Astfel, în vinerea Rusaliilor (15 mai) Despot îl cheamă seara şi îi anunţă înfrîngerea lui Zay (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 423) pentru ca mai apoi în ziua a treia să-i dea vestea cea bună a înfrîngerii turcilor. Dar mai departe (p. 424) vedem că vestea rea este din 12 mai şi vestea răscoalei secuilor din 18. Aici desigur poate fi vorba de o transcriere sau de o citire greşită: 12 în loc de 15. De asemenea la 14 mai s-ar fi înapoiat boierii cu porunca sultanului către Despot să-l sprijine pe I. Sigismund (p. 423). Dar Despot îi scria acestuia din urmă *la 13 mai* prin Nicolae Vornicul *ca urmare la acea poruncă a sultanului* (p. 419). Tot astfel la 23 s-ar fi întors Vrînceanu din Transilvania (p. 424). Dar Despot îi scrie lui I. Sigismund la 20 mai *după ce a luat cunoştinţă de răspunsul trimis prin acesta* (*ibidem*, p. 421).

Despre trimiterea lui Nicolae Vornicul la I. Sigismund este vorba în raport după vestea înfrîngerii turcilor şi a răscoalei secuilor, deci după 18 mai (?). Dar scrisoarea pe care o trimite Despot prin el poartă, precum am văzut, data de 13 mai. Pentru mai multă claritate putem stabili succesiunea următoare: 13 sau 12 primirea poruncii sultanului, 13 scrisoarea lui Despot prin Nicolae Vornicul către I. Sigismund cu oferte de servicii, 20 reîntoarcerea lui Vrînceanu trimis la 17 martie la I. Sigismund pentru a se plînge de denunţurile acestuia la Poartă. El se întoarce aducînd doar o scrisoare de confirmare a celor ce va spune prin viu grai. I. Sigismund tăgăduia că ar fi trimis asemenea pîri şi se arăta gata să încheie un tratat de prietenie. În aceeaşi zi (20 mai) Despot răspunde anunţînd trimiterea iminentă a boierilor pentru jurămîntul de pace. La 23 mai s-a reîntors trimisul lui Despot — desigur Nicolae Vornicul — dar contrar celor spuse de Belsius, cum că Ioan Sigismund ar implora ajutorul lui Despot, fiind gata a-i ceda cele două cetăţi ce fuseseră ale moldovenilor, vedem că Despot, scriindu-i în aceeaşi zi, nu se referă la o asemenea cerere şi nici la informaţii trimise de I. Sigismund cu privire la răscoala secuilor, ci la *informaţii culese de trimisul său în Transilvania şi locurile învecinate*, iar oferta sa de servicii e făcută din proprie iniţiativă. E gata să trimită îndată 28 000 de ostaşi şi cît mai mulţi cît de curînd etc. Această scrisoare o trimite prin boierul Bolea, poate pentru ca acesta să urmărească şi să ia seama la împrejurările din Transilvania în vederea unei acţiuni militare a lui Despot. De altminteri şi Bolea, şi Vrînceanu mai participaseră la expediţii în Transilvania, îndeosebi la cea a lui Lăpuşneanu din 1552 din porunca turcilor contra lui Castaldi.

La Belsius nici nu este vorba de doi soli deosebiţi, unul întors la 20 (Vrînceanul), celălalt la 23 (Nicolae Vornicul), ci de unul singur întors din Transilvania la 23. Aceste lacune ale informaţiei lui Belsius şi aceste denaturări care nu îi aparţin sînt datorate desigur grijii lui Despot de a-şi rezerva posibilitatea unei cotituri diametrale dacă îm-

prejurările ar cere-o. Observăm nu o dată abilitatea sa de a eluda întrebările agentului lui Maximilian. Deosebit de sugestiv este artificiul său de a devia întrebarea la care trebuia să răspundă, folosind o prefăcută consultare a interlocutorului său asupra modului cum ar putea fi înlocuite tobele în expediţia pregătită (vezi textul în dreptul notei 90 şi următoarele). Tot astfel, în alt rînd, încolţit de întrebări, inventă imediat alte două subiecte spre a fi introduse ca un fel de adaos la instrucţiunile lui Roussel: un apel la Maximilian ca să obţină de la Villey cedarea (chiar contra unei sume însemnate de bani) a coroanei şi odoarelor domneşti luate de acesta ca pradă, şi o sugestie către Habsburgi să-i îndulcească pe boierii mari din divan cu scrisori şi daruri. Acest subiect mai ales capătă proporţii uriaşe, umplînd tot orizontul lui Belsius. Şi mai apoi el va vedea cheia rezolvării unei apropieri de Ţara Românească folosind acest mijloc. Nu lipseşte nici oarecare atmosferă de comedie în ştirbirea darurilor ce ar fi de trimis, Belsius mai tăind pe ici pe colo şi reducînd propunerile lui Despot socotite prea generoase. Astfel, mitropoliţii vor trebui să se mulţumească doar cu cîte un mic orologiu, fără a li se mai da şi acel damasc negru sugerat de Despot! Pe rînd urmează şi celelalte ciuntiri propuse nu fără savoare. Caracterizarea boierilor din divan indică spiritul în care a trebuit să fie redactată relaţia lui Belsius despre Moldova, curtea domnului, dregătoriile, lupta lui Despot etc. . . . care nu a ajuns pînă la noi.

În cursul raportului mai apar şi unele mărturisiri neaşteptate. Belsius menţionează că a trecut în revistă pe ostaşii unguri în cursul pregătirii expediţiei lui Despot, despre care el tot nu ştia dacă nu avea să fie pornită cumva contra lui Maximilian (!). Dar, precum s-a putut vedea şi pînă acum, Belsius din agent al lui Maximilian se transforma destul de des în secretar al lui Despot, aşa cum a recunoscut el însuşi cînd a mărturisit în treacăt că scrisorile trimise lui Laski cu prilejul întemniţării boierilor fuseseră scrise de el. Episodul Schreiber va arăta foarte curînd cît de departe putea merge pe această cale.

Din citirea raportului rămîne impresia că Belsius încearcă să justifice tăcerea sa mult prea lungă dînd vina ba pe lipsa unor curieri, ba pe interceptarea lor, şi caută să înlocuiască rapoartele nescrise prin înfăţişarea confuză a unor evenimente sau convorbiri scoase din succesiunea lor firească şi legate între ele mai degrabă prin asociaţii capricioase şi neprevizibile decît prin logică sau cronologie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562 6 iunie, Iaşi[1]

p. 423 În vinerea[2] Rusaliilor, seara tîrziu am fost chemat de Despot şi am aflat de la el aceste veşti: că armata noastră a fost într-atît de înfrîntă încît şi Zay ar fi ajuns în prinsoare împreună cu doi magnaţi[3], şi că toate au căzut pradă, şi chiar că toată secuimea este sub arme, dar împotriva cui, nu se ştie totuşi. Aşadar, înfiorat de acest zvon, în acea noapte chiar l-am trimis, cu rugăminţi stăruitoare şi adăugînd şi o mare răsplată[4], pe Ioan Românul[5], soldat din cavaleria uşoară, ca să meargă pînă la Bistriţa să se informeze atent, în taină, despre amîndouă aceste lucruri: atît despre soarta întîmpinată şi starea alor noştri, cît şi despre in-

[1] Raport recapitulativ.
[2] 15 mai.
[3] *Duobus quibusdam magnificis.*
[4] *Minaequae summo* (probabil *munoque summo).*
[5] *Olahum.*

tenţiile ce le are adunarea secuilor, pentru ca să-l aduc cu hotărîre pe acesta[6] — dacă cumva s-ar da înapoi de la cele plănuite — la ceea ce M.M.le Voastre ar avea de aşteptat din clipă în clipă din partea lui. Principele[6bis] a trimis şi el acolo pe Nicolae Lugosici[7] ca să stea în tîrgul Trotuş[8] dinspre Secuime cu însărcinarea să observe starea lucrurilor şi să vegheze, şi îndată după aceea a pus să se pregătească 20 de steaguri fără a şti ce e cu secuii. Curierul acela al meu dacă nu se va întoarce pînă în trei zile, atunci îl voi socoti prins. Nu avea la el alte scrisori decît doar unele închipuite. De altfel cu privire la amîndouă noutăţile acestea a adus o lămurire ziua a treia[9] (care ba mi-a fost ca o mamă bună, ba ca o maşteră, aşa variau zvonurile între nădejde şi teamă). În acea zi acelaşi Despot m-a întrebat ce i-aş da drept „Mustuluk"[10], sau dar pentru veşti bune, căci toate oraşele din Transilvania l-au părăsit pe fiul regelui şi toată secuimea şi-a întors aceşti ostaşi împotriva amintitului fiu al regelui Ioan. Aşadar, Nicolae Vornicul[11], moldovean priceput bine şi în limba ungară, a fost trimis în mare grabă la el cu o scrisoare a cărei copie am cuprins-o în această scrisoare însemnată cu semn deosebit[12] (?), adăugînd totodată copiile poruncilor[13] cu semnul[14] pe care[15] le-au înfăţişat din partea sultanului doi dintre boierii săi, care au însoţit pînă la Poartă pe aducătorul steagului şi care s-au întors în ziua de 14 a lunii de faţă,[16] împreună cu scrisoarea lui Zahmut dragomanul[17] care s-a oferit să-l înlăture pe Alexandru prin otravă, dar în zadar, căci eu l-am întors de la aceasta şi i-am zugrăvit ce fel de om este, fiind eu atunci de faţă la sfătuirea tainică[18] în care acei doi i-au raportat doar lui Despot mai multe lucruri, anume că Alexandru a fost dus în Iconiu la Alep[19] care

---

[6] Despot.
[6bis] Despot.
[7] *Lugasyth.*
[8] *Tatros oppido.*
[9] 18 mai.
[10] *Mustuluk*, dar pentru o veste bună. În socotelile ardelene acest dar se numeşte „evangelium".
[11] Vezi mai jos p. 206, n. 10.
[12] *Signo errante* (traducere probabilă).
[13] *Pariis mandatis.*
[14] Omisiune poate a unei cifre indicînd ordinea numerică; vezi mai jos signo III.
[15] În text: *quod.* Corect: quae <mandata>.
[16] De fapt a lunii precedente. Belsius se referă la un jurnal al său redînd aici evenimentele începînd din ziua de 12 mai încolo.
[17] *Zahmuti Dragomani.* Probabil Mahmudi Dragomani, vezi Hammer, t. 6, p. 78 — renegat german — devotat reginei Isabella Zápolya în 1554. Împreună cu Ferhat l-a instalat pe Ioan Sigismund în Transilvania. Vezi şi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 609, scrisoarea sa cu dată greşită.
[18] *Conclave.*
[19] *Halepum.*

odinioară se numea Antiochia, după cum a înțeles de la Ibrahim, cu un tain
p. 424 zilnic[20] de 60 de aspri și doar cumnata[21] cu copiii a dobîndit această favoare de la pașale că nu a fost dusă din Constantinopol și este deținută acolo în casa lor pe care o au în acest oraș cu un tain zilnic de 30 de aspri pentru cei doi fii, căci pentru fete nu este nici un tain. A sărbătorit[22] acest lucru prin bubuituri de arme. Și în acea seară luîndu-mă cu el, ceea ce obișnuiește el adesea, și adaug că are cea mai mare considerație pentru maiestatea voastră, și chiar nu într-ascuns, ci pe față pentru ca s-o afle toți, a ținut să cineze[23] cu mine și aceste vești au fost confirmate în ziua următoare de domnul Galatino[24], negustorul care mergea la regele Poloniei cu scrisorile lui Ibrahim și ale sultanului. Acesta, dacă va fi cumva observat[25] la Viena sau în vreun loc oarecare, este un om roșcovan cu creștetul lucios (chel)[26] și foarte țuguiat, ras la față, iscusit[27] întru toate, priceput în limbile italiană, turcă și moldovenească; el a fost la Despot și înainte de plecare i-a lăsat lui această listă a prietenilor de la Poartă scrisă pe italienește: Odobasiul[28] sultanului, apoi ceauș basiul principelui, adică al principelui turc Mustafa Celebi, negustorul Iosif Onazy[29], evreul sultanului Selim[30], prin mijlocirea

[20] *Ephemeri.*

[21] *Cognata.*

[22] Despot.

[23] *In navi cenam habuit* (nave = cu tragere de inimă, cu zel).

[24] Numele corect este Iohannes Baptista Galliciolus. Pentru legăturile anterioare ale acestuia cu Moldova, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 387. În 1560 a plecat din Moldova însoțit de un tînăr moldovean care părînd suspect a fost oprit la Cașovia de Fr. Zay împreună cu bagajele sale. Ulterior a fost pus în libertate și a intrat în slujba lui Despot la care se afla și la 8 februarie 1561. Trecerea din urmă a lui Galliciolus prin Moldova a trebuit să fie cam pe la mijlocul lui mai (1562). Cam tot pe atunci (la 9 mai) Despot cere de la Maximilian un salvconduct și scutiri de vamă pentru un alt negustor „Iosephus Mediolanensis ca să meargă în Italia și în alte locuri pentru cumpărături".

[25] *Observabatur* (observabitur?).

[26] *Vertice tersitico.*

[27] În text: *omnia vafer* (per omnia).

[28] Lista este redată în italienește: O dabassy del Gran Signor item chiauss bassi *Turcarum Princeps Muztapha Celebi* del filiolo di Principe mercadante Ioseph Onazy Ebreo del sultan Selim mediante Ibraimo bego (Se observă în cuprinsul listei un fel de paranteză explicativă pe latinește, subliniată de noi. Aceasta se datorește desigur lui Belsius. Textul inițial a trebuit să fie: *Chiauss bassi del filiolo di Principe.)* Belsius, care însoțise în Turcia pe Fr. Zay cu vreo opt ani mai înainte identifica pe acest fiu al sultanului cu Mustafa cel ucis din porunca sultanului în 1553 (!). S-ar părea că aici e o confuzie evidentă și că identificarea exactă ar fi: sultan Selim, singurul fiu al sultanului, putînd fi amintit fără a se adăuga în mod necesar că era mort sau fugit.

[29] Vezi Hammer (6, pp. 118—119). Evreu portughez numit mai întîi Zuan Miguez, apoi cunoscut sub numele de Don Jose, înălțat la rangul de duce de Naxos de fiul lui Soliman sultanul Selim sub care a ajuns la mare influență.

[30] Fiul sultanului rămas moștenitor după uciderea lui Mustafa și fuga lui Baiazid.

lui Ibrahim beg: pe aceştia va trebui să-i observe şi Augerius[31], dacă ar putea fi de vreun folos pentru a deduce şi din această observaţie dispoziţia sultanului faţă de acest Despot, şi pe de altă parte îndeosebi să se informeze despre eventualele ajutoare, dacă vor fi trimise cumva prin această ţară fiului regelui Ioan, negreşit la o chemare extremă[32], după cum am scris în două scrisori ale mele. Dar ca să mă întorc la dispoziţia lui Despot, se vede destul de bine din copiile scrisorilor sale şi dispoziţia sultanului faţă de transilvănean, dar şi mai limpede din scrisoarea aceasta din urmă[33] cu semnul III pe care — după reîntoarcerea solului său Ioan Vrînceanul[34], reţinut mai înainte încă multe luni la fiul regelui Ioan şi înapoiat la 23 a lunii acesteia cu împuternicire pură şi simplă[35] (?) şi implorînd atît de brusc nu numai pacea, dar şi ajutorul <său>, chiar cu restituirea cetăţilor Ciceu şi Cetatea de Baltă, cu făgăduiala unei alianţe asemenea celei pe care o are domnul Ţării Româneşti — a trimis-o printr-un oarecare Bolea[36] în chiar aceeaşi zi în care se întorsese acolo. Acum *în ce priveşte dispoziţia sa faţă de maiestăţile V^e^* desigur că Despot era acum tot atît de subtil[37] şi încă mai alunecos[38], dacă pot spune astfel, ca un şarpe, deşi în adîncul sufletului el este cu noi, încît după nesfîrşitele mele nu numai iscodiri, pe cînd lucrul era în plină pregătire, dar chiar şi la întrebări, unele făţişe, anume ce lucru sigur pot să scriu maiestăţii voastre, abia că aveam ce scrie, şi rog deci prea plecat pe M.V. să binevoiască îndurător să extragă şi să adune ceva din însemnările următoare a celor ce le-am tratat cu el zi cu zi şi le-am însemnat[39] în calendarul meu; dacă purced cumva copilăreşte, rog prea supus să mi se acorde iertare, iar la urmă voi adăuga judecata cugetului

---

[31] Busbeck, solul împăratului Ferdinand la Constantinopol.

[32] *Extremam conclamationem.*

[33] Vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 421 (n. CCCXCI) scrisoarea lui Despot din 23 mai 1562.

[34] *Vranchich.* Fusese trimis de Despot la 17 martie cu o scrisoare către bistriţeni ca să-i înlesnească drumul pînă la Ioan Sigismund (Hurmuzaki, XV, 1, p. 575). Dacă de fapt nu a fost reţinut *cîteva luni* de către I. Sigismund, cum afirmă Belsius, căci întors la 20 (nu 23 mai) a lipsit cu drum cu tot două luni, rezultă totuşi că durata absenţei sale a fost neobişnuit de lungă. Poate ar trebui observat oarecare paralelism cu reţinerea lui Stroici în Polonia cam tot pe atunci. În orice caz termenul folosit de Belsius: *detentus* pare sugestiv.

[35] *Nudis cum credentialibus.* Adică fără nici un răspuns scris, ci numai o scrisoare de încredinţare confirmînd cele ce avea să spună din gură solul la înapoierea sa.

[36] Se bucura de încrederea lui Despot. Era staroste de Huşi. După înfrîngerea lui Lăpuşneanu, Despot îi porunceşte la 30 noiembrie 1561 să-l urmărească pe acesta (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 392). În ianuarie 1563 îl trimite la Poartă să predea pe Wolff Schreiber ca instigator şi spion (vezi mai jos, p. 273 relaţia acestuia în volumul de faţă). În memoriul acestuia el e numit „Lollia Husther", adică staroste de Huşi. La N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 68, n. 4, numele e tălmăcit ca „uşierul".

[37] *Ita vafer.*

[38] În text: *laboriosior* (labosior) corespunzînd contextului.

[39] *Inseruit* (inserui).

meu. Pînă acuma am trimis maiestăţii voastre pe diferite căi opt[40] scrisori şi în fieşicare din acestea am arătat toată recunoştinţa şí promptitudinea sufletului său faţă de maiestăţile voastre. Apoi acestea s-au petrecut în ziua de 12 mai[41], îndată ce a ajuns la el zvonul despre înfrîngerea armatei noastre. Timp de trei zile cînd ieşea din casă îmi spunea în fiecare dimineaţă: „sînteţi învinşi", şi că îi pare nespus de rău să anunţe sultanului dezastrul lui Zay, şi că el totuşi trebuie să facă acest lucru[42], deoarece cu aceste ştiri se silesc pe întrecute şi moldoveanul, şi munteanul, şi fiul regelui Ioan să cîştige favoarea[43] sultanului: primul doar de ochii lumíi, al doilea după obiceiul său, al treilea din slugărnicie[44], şi chiar la 18, aflînd ştirile despre răscoala secuilor, s-a bucurat şi s-a delectat în suflet gîndind la mişcările secuilor, nu am mai aflat nimic despre noile mişcări din faptul că în ziua de 14 i se adusese acea poruncă să-l ajute pe fiul regelui Ioan; apoi cînd din mila lui Dumnezeu au început ştirile să fie contrazise[45], şi a înţeles de la informatorul său că turcii, şi nu ai noştri, sînt cei măcelăriţi şi înfrînţi şi că un paşă a fost prins cu foarte mulţi turci, m-a chemat în grabă seara foarte tîrziu[46] şi mi-a împărtăşít veştile cu bucurie, şi această bucurie a fost cu atît mai mare, cu cît fuseserăm cu totul încremeniţi. Din Galaţi care este oraşul său[47], pînă la care se întinde spre sud hotarul Moldovei pe malul Dunării, în faţa cărui oraş se ridică de partea cealaltă oraşul Reni[48] — ele fiind despărţite de rîul Prut, care curge între ele — au apărut la 19 mai <nişte>[49] turci fugiţi din această luptă şi <veniţi> apoi cu scrisori plăsmuite ca fiind ale lui „Acason" paşa[50], dar descoperindu-se înşelăciunea lor în scopul doar de a cerşi daruri, au fost îndată trimişi de acolo cu mîinile goale şi făcuţí atenţi să nu mai încerce acest lucru cu scrisori mincinoase; căci el[51] nu a primit niciodată nici o scrisoare de la „Acason" care e mazilit, după cum se spune, şi cu atît mai puţin ştie să

---

[40] *Octenas* (octonas). Nu cunoaştem din acestea decît şase, din care două extrem de scurte. Belsius se referă într-un loc la o scrisoare din Lipova, dar care pare să se confunde cu cea trimisă din Vaslui.

[41] Dată în contradicţie cu cea de la început de 15 mai; vezi mai sus nota 2.

[42] Aici începe o paranteză a lui Belsius întrerupînd firul vorbirii indirecte a lui Despot pînă în dreptul notei 44.

[43] *Auram captare.*

[44] *Pro officio.*

[45] *Contrariari.*

[46] *Serotino.*

[47] Al lui Despot.

[48] *Rhen.*

[49] Text defectuos. Lipseşte de fapt subiectul lui *comparuerunt* înfăţişat doar direct prin cuvintele la genitivul plural: *turcarum profugum.*

[50] Kassim Paşa, sangeacbegul Timişoarei din anii precedenţi. Nu se înţelege prea bine legătura dintre aceste fapte şi desfăşurarea evenimentelor.

[51] *Se* (Despot).

fie legat de el prin legături de sînge. În ziua următoare[52] pe cînd se odihnea după prînz singur pe pat, am vorbit despre multe lucruri folosind ca prilej atîtea succese militare ale lui Zay din cursul unui an, şi cum a dus şi starea măriei sale[53] la încheierea dorită din însărcinarea maiestăţii voastre, şi că pe deasupra el se va mai alege, şi cu urmările fericite ale noilor victorii, la care am contribuit cîtva şi eu, stăruind mai departe apoi amintindu-i prin ce binefacere minunată a lui Dumnezeu a cucerit el puterea cu o oaste mică, pe care şi aceea a avut-o de la maiestăţile voastre, şi am admirat totodată trăinicia stăpînirii sale, pacificarea vecinilor, // dragostea poporului, în sfîrşit noile daruri[54] de logodnă şi strălucirea[55] stării sale şi am adăugat că în atîta siguranţă şi fericire nu trebuie să treacă cu vederea că maiestăţile voastre aşteaptă şi speră ceva de la el. El a răspuns după obicei că el atribuie izbînda lui Dumnezeu şi maiestăţii voastre şi criticîndu-i pe turci faţă de boieri le repetă de nenumărate ori cît de măreaţă este maiestatea voastră împreună cu maiestatea sa împăratul,[56] cît de mult îi vrea binele şi al lui şi al întregii creştinătăţi şi că se va întîmpla în veacul acestuia să strălucească şi pentru noi steaua noastră, apoi a spus că au văzut de curînd cum de victoria sa fără pereche s-a cutremurat toată Turcia împreună chiar cu Constantinopolul (ceea ce nu tăgăduiesc nici ei). „Însă cum aşi putea eu singur să fiu de folos maiestăţilor lor"? „De ce, a spus el, prealuminatul rege Maximilian, domnul meu milostiv, nu trimite ceva mici daruri unora dintre boierii mei? Oare dacă ar trimite ceva nu ar contribui la stabilirea unei bunăvoinţe mai mari (căci aceşti oameni nebăgaţi în seamă[57] mai au această măruntă dorinţă şi se bucură să fie îndulciţi[58] şi totodată se fălesc mult[59] cu aceasta)". Şi cînd am întrebat: „Cui să le trimită?" mi-a numit pe cei doi mitropoliţi, cel de Suceava şi cel de Iaşi[60], căci aceştia stau întotdeauna nelipsiţi pe lîngă el: pentru fiecare dintre ei un damasc negru şi un mic orologiu, în rîndul al treilea marele logofăt[61], în al patrulea marele p. 425

[52] 20 Mai (?).

[53] Celsitudinis Suae (Despot).

[54] *Oblationes.*

[55] *Ambitus.*

[56] Ferdinand.

[57] *Ignoti,* termen folosit şi mai apoi pentru boieri, vezi mai jos, p. 191.

[58] *Inescari.*

[59] *Affectate* (affecte).

[60] *Socraviensem et Iazzoviensem* (E vorba de mitropolitul Grigore şi de Eftimie, episcopul de Rădăuţi).

[61] *locum fet* (Ion Movilă).

hatman şi vicerege[62], în al cincilea Moţoc[63], în al şaselea Spancioc[64], în al şaptelea păstrătorul peceţii celei mari a ţării[65], să primească fiecare o cupă mică. În rîndul al optulea Avraam[66], marele postelnic[67], să primească o haină de damasc, din partea maiestăţilor voastre, adresîndu-li-se fiecăruia dintre ei cîte o scrisoare ca să se gîndească la obştea creştinilor în mijlocul căreia s-au născut şi să ţină cu ei[68] şi să urmeze soarta lor, căci ei sînt principi creştini. Repetînd aceste cuvinte de două ori mi-a poruncit să le scriu maiestăţii voastre şi totodată să o rog mult că — întrucît după victoria sa aproape toate odoarele ţării pe care le avusese Alexandru Moldoveanul cu sine s-au pierdut şi lipseşte coroana —, căci sînt două coroane, anume diadema ţării sale de Jos, şi cealaltă a domnului ţării — de asemenea crucea care obişnuieşte să fie dată spre a fi sărutată (?)[69] la încoronare şi pe care o numeşte stema[70] şi veşmîntul domnesc ţesut cu aur, care toate s-ar afla la Jean Villey[71], de care s-a plîns mult şi amar, cum că în războiul său el umbla mai mult după pradă decît după izbîndă, şi că pentru acestea el e gata să plătească mult (deşi în locul coroanei s-a încoronat cu una nouă acuma la 24 aprilie)[72], dacă maiestatea voastră ar pune în vedere zisului Jean Villey că acestea sînt tezaurele ţării şi nu bogăţii particulare, şi că el nu trebuia să le ia ca pradă, ci spre pază şi ocrotire (şi cu acest prilej l-a lăudat pe Anton Székely[73] (ce fusese pus pe lîngă el de către maiestăţile voastre). Şi negreşit dacă s-ar socoti bine toate acestea nu ar fi lucru nedrept să se restituie aceste lucruri cu condiţia totuşi ca aceştia toţi, împreună cu domnul, să promită ceva maiestăţilor voastre pentru acest bine, ba chiar

---

[62] *Supremus Campiductor et Vicerex* (Barnovski).

[63] *Moczok,* apare ceva mai jos cu titlul de Capitaneus, adică vornic al Ţării de Jos. În documentele lui Despot din 1563 e pomenit îndată după domn fără o dregătorie precisă ci arătat doar ca mare sfetnic.

[64] În 1563 apare îndată după Moţoc cu titlul de vornic al Ţării de Sus.

[65] *Conservator sigilli maioris* — vistierul Stroie.

[66] Avraam de Bănila, fost în divanul lui Petru Rareş. În 1563 sub Despot e pîrcălab. Doc. Ist. Rom. A sec. XVI.

[67] *Cubicularius Supremus.*

[68] Cu maiestăţile *lor* — Belsius a trecut la vorbirea indirectă.

[69] *Aplicari.*

[70] *Stemma.*

[71] Pentru soarta sa ulterioară, vezi *Hurmuzaki,* II, 1, p. 575.

[72] Sărbătoarea Sf. Gheorghe la catolici. Belsius transpune în mod inconştient data sărbătorii ortodoxe 23 aprilie cînd a trebuit să aibă loc această ceremonie în 24 aprilie după calendarul care îi este mai familiar.

[73] *Anthonius Zekel,* unul dintre principalii colaboratori ai lui Despot în expediţia sa de ocupare a Moldovei. E numit împreună cu Jean Villey şi cu A. Laski în instrucţiunile lui Maximilian către Belsius; vezi *Hurmuzaki,* II, 1, p. 399. Pentru activitatea sa ulterioară (*ibidem,* p. 563 (în 1566) şi II, 5, p. 505). Vezi mai jos, p. 390 şi lămuririle noastre la relaţia anonimului ungur din 1568.

să se lege prin jurămînt[74] la unele articole, ceea ce ar face ei fără nici o îndoială, căci și Soliman[75] cînd a ocupat această țară a restituit în întregime toate cele de acest fel din Suceava, și prin acest fapt a păstrat bunăvoința acestora[76] chiar subjugați. Fără îndoială că maiestățile voastre ca principi prea creștini ar atrage pe veci cu și mai mare laudă și uimire[77] cele două Valahii spre dragoste și credință necurmată. Dar despre amîndouă aceste treburi pe care mi le-a înfățișat mie atunci Despot vor judeca maiestățile voastre. Iar eu, dacă am trecut dincolo de instrucțiunile mele, mă rog de iertare. S-ar părea totuși că nu ar strica să li se trimită acestora daruri, și acest lucru nu ar fi nepotrivit acuma la vremea nunții, căci astfel și faptul acesta ar fi o vădire în ochii lor a marii treceri și bunăvoințe față de Despot și turcul ar bănui mai puțin această lucrătură[78]. Totuși darurile ar trebui să fie mai reduse, mitropoliții ar fi cinstiți prea destul și numai cu cîte un orologiu. La ei are mare trecere logofătul, om întotdeauna la fel cu sine însuși, grav cu șiretenie, rar la vorbă, nepomenind de maiestățile voastre și de alții decît întrebat — ar putea fi îmbiat cu o cupă[79]; la fel este și hatmanul Barnovski, dar mai grijuliu și înfulecător de daruri[80], și așadar dacă va fi îndulcit va fi binevoitor, căpitanul[81] Ioan Moțoc, ostașul cel mai viteaz al Alexandrinilor[82] pe care oastea îl iubește fierbinte[83], om cu greutate și legat de maiestățile voastre prin Despot; tot atîta și la fel ar merita și căpitanul[84] Spancioc, aceștia doi din urmă ar putea fi cinstiți îndeajuns fiecare dintre ei cu cîte o haină de catifea[85]. Pe cînd se petreceau lucrurile astfel și eu îl aveam pe el pe o cale bună[86], în ziua de 23 a sosit numitul Ioan Vrînceanul din Transilvania, despre care am vorbit mai sus. Fiul || regelui p. 426
Ioan cere ajutor și îi va înapoia de bunăvoie cele ce sînt ale sale, chiar se roagă să i se trimită boieri care să poarte solie la secui — căci el are acasă ca dușmani pe sași[87] iar afară pe maiestățile voastre — și îl invită

[74] *Sancte sese obligarent.*
[75] *Suleymanus* (în 1538).
[76] A moldovenilor.
[77] *Cum laude et stupore.*
[78] *Istum hamum.*
[79] *Poculo alliceretur.*
[80] *Dorophagus.*
[81] *Capitaneus.* În realitate vornic al Țării de Jos și în această calitate comandînd o aripă a oștirii.
[82] Al moldovenilor sub Alexandru Lăpușneanu.
[83] *Hunc aride manus hic (!) amans* (corect: manus haec....)
[84] Vornic al Țării de Sus. În această calitate el comanda aripa cealaltă a oștirii moldovene.
[85] *Vellorica simplici.*
[86] *Bono cardine.*
[87] Text defectuos. *Se habere domi Saxones quae (?) inimicos foris Maiestates Vestras.* Oare *quasi* inimicos?

să-și amintească de porunca lui Soliman; cei din Buda[88] au și fost învinși și rămîne doar ca trupele germane să o ia din loc. Îndată în ziua a doua ce a urmat[89], dis-de-dimineață s-a făcut aici chemarea la luptă pregătindu-se merinde pentru 12 săptămîni, din porunca lui sînt inspectați de mine pedestrașii unguri, a doua zi sînt trecuți în revistă ostașii, ienicerii sînt cercetați de comandanții lor, se repară mașinile și tunurile, în sfîrșit se muncește cu înfocare. Cum acestea îmi frămîntau mintea cu păreri îndoielnice, pe de o parte trimiterea unui curier la fiul regelui Ioan cu un răspuns atît de binevoitor[90], cînd pe de alta răsuna nu mai puțin neașteptată pe cît de amenințătoare goarna de luptă, ba chiar tunetul furtunii, și cum acestea păreau să contrazică spusele sale, nu am lăsat piatră neîntoarsă spre a-i smulge cît mai apăsat informația cînd va porni în expediție de ajutor în Transilvania și cu cîtă oaste. A răspuns că el ar putea să pornească în orice zi, înșirînd toate orașele pe care aceștia le consideră ca niște comitate[91], și cît poate fiecare să aibă întotdeauna la îndemînă și apoi cuprinzînd amîndouă întrebările într-un singur răspuns a adăugat că îi lipsesc steaguri, tobe, flinte[92] etc. și totodată s-a apucat să mă întrebe cum ar putea fi distribuite legiunile sale atît de mari de circa 80 de mii de oameni, avînd așa de puține tobe, iar eu declarîndu-i atunci cu gîndul la pădurile ce are să le străbată spre țara sașilor (?)[93], că ar trebui să aibă multe tobe pentru soldații ce rătăcesc în urmă, el a spus că atunci va trebui să se folosească de pocnetul sau semnalul flintelor. Toate acestea se părea că le pregătea Despot cu cea mai mare sîrguință și rîvnă și ziua, și noaptea cu sufletul fără astîmpăr, dar atunci a sosit solul muntean și fiind întrebat[94] de acesta de ce — întrucît e vorba de trupe ce se vor ajuta între ele au hotărît între ei ca ei înșiși[95] să dea numai 10 000 iar ceilalți 80 000 mii de oameni, a spus[95a] că nu i-a răspuns altceva solului decît să stea liniștiți și să mai amîne treaba. În acest timp s-a întors Moțoc ce fusese și el în Țara Românească cu Avraam ca

---

[88] *Budenses.* În prima jumătate a secolului al XVI-lea Beglerbegul de Buda Rustem și cu sangeacbegul de Timișoara Kassim asediaseră fără succes cetatea Szatmár (Satu Mare) apărată de Melchior Balassa și Fr. Zay și se aflau chiar într-o situație critică schimbată apoi în favoarea lor de o acțiune neizbutită încercată de fratele lui Balassa; vezi *Hurmuzaki,* 6, p. 156 sqq.

[89] 24 mai?

[90] *Tam benigna* (benigno) *cum signo.*

[91] *Quae hi pro comitatibus habent.*

[92] *Buxos.*

[93] Text confuz: *consideratione silvarum quas trans Silesi (?) in Saxoniam vellet multa se habere debere* (Desigur că aci nu poate fi vorba de Silezia ci de o transcriere greșită pentru *transilire* poate cu doi s *(transsilire).* Saxonia — țara sașilor, adică Transilvania.

[94] Despot.

[95] *Ipsi* — muntenii.

[95a] Despot.

peţitor după mireasă cu icoana[96] logodnicei şi inelul feciorese, care este din peruzele[97], şi în ziua următoare — deşi cu o lună aproape înainte plin de bucurie tot repetase neîncetat că va pofti pe M. V. foarte curînd la nuntă şi întrebase care e chipul obişnuit pentru aceasta, acuma — a spus că el va folosi totuşi chipul său moldovenesc[98] fie prin Albert Laski, pe care nu l-am văzut încă aici, fie printr-un moldovean al său numit Orăş[99], şi că la <această nuntă> care va fi la 15 august va pofti pe M. S. împăratul, pe regele Spaniei[100] de dragul divului Carol Quintul, pe M. V. şi dintre unguri pe reverendul Nicolae Olahus, pe Nádasdy[101] şi pe Francisc Zay, pe polon[102], pe prusian[103] şi pe fiul regelui Ioan. Pe turc nu îl vrea de loc. Voi raporta mai multe prin acela pe care îl va trimite. Şi astfel[104], prefăcîndu-se, el întîrzie cu trupele de ajutor, potolind totul pînă cînd ai noştri vor termina acolo treaba, de ici saşii şi secuii, de colo trupele maiestăţii voastre — cum mai este ajuns de boală şi fiul regelui Ioan[105], care, cum am înţeles din scrisoarea doftorului său[106] către acesta[107], i-a zăcut în braţe lipsit de bătaia pulsului şi de orice simţire timp de trei ore. După umila mea părere pe care o supun prea plecat maiestăţii voastre... cînd a văzut acest Despot că el poate să-i ajute şi să-i vatăme mult şi pe unii şi pe alţii, adică şi pe turci şi pe creştini (ceea ce se datoreşte poziţiei geografice), a început mai apoi în urma soliilor turcilor să se sumeţească, încît acum este chiar teamă ca turcul să reverse asupra lui toată favoarea.

A fost adusă acum trei zile scrisoarea sultanului împreună cu altele alăturate pe care să le trimită Despot[108] (?) nedeschise (?)[109] polonului şi tătarului în treburile ce-l privesc, pentru ca amîndoi să-i înapoieze sub ameninţarea urgiei sultanului maşinile de război şi toate cele ce le-au luat cîndva de la el. Îl favorizează şi paşalele. Aşadar cum ei ar vrea nu numai să-l clatine, dar chiar să-l abată de la părtinirea sa faţă de maiestăţile voastre, trebuie umblat cu el cu mare băgare de seamă, făcîndu-l atent şi preve-

---

96 *Icon.* (Nu e vorba de un portret al logodnicei trimis în Moldova, ci de o icoană trimisă din Moldova în Ţara Românească.)

97 *Turcae sinus* (turchesius).

98 De a face adică pofteala.

99 *Orros.*

100 Filip al II-lea.

101 Palatinul Ungariei.

102 Sigismund al II-lea August al Poloniei.

103 Ducele Albert al Prusiei *(Prutenum).*

104 *Iti* (ita).

105 Ioan Sigismund Zápolya suferea de epilepsie. Crizele sale foarte violente îi puneau în primejdie viaţa.

106 Blandrata.

107 Despot.

108 *Dibafo* (?). Este desigur o citire greşită.

109 *Involuntas* (involutas).

nindu-l adesea, ceea ce am făcut stăruitor, şi dacă nu şi-ar aminti de[110] pregătirile sale ar fi trebuit să i se amintească nu numai de simpla făgăduială sau ofertă a sa, dar chiar de obligaţia şi jurămîntul său, întrucît acesta îmi era cît se poate de cunoscut cuvînt cu cuvînt[111], ca unul care îl redactasem la Löcse[112] <din porunca lui (?)> Thurczó[113]. Dar în această privinţă cum nu iubeşte pe nici unul dintre principi mai mult ca pe M. V., el nu va socoti mai prejos de sine să-şi dea toată silinţa să-şi trimită cu cel mai mare folos curierii săi la M. V. Mi se pare că am realizat mult prin micile mele sugestii şi prin prezenţa mea ca să nu se repeadă acesta în ajutorul lui Ioan Sigismund Zápolya, căci cuprinsul poruncii[114] este aspru. Voi spune că, în ceea ce îi priveşte pe aceştia[115], ei sînt întotdeauna cei mai dispuşi <la asemenea expediţii>, căci la întoarcere ei scot măcar pradă de la secui, şi cum amintea el de curînd înşirîndu-i pe toţi vecinii: „Vezi cît de paşnici sînt cu mine vecinii mei de pretutindeni", i-am răspuns că „rămîne ca măria voastră[116] (?)
p. 427 // să se pună în mişcare trezindu-i pe locuitori din inacţiunea care altminteri ar da naştere la inerţia acelora ce stau în veşnică nemişcare şi să vină în ajutorul nepriceperii lor şi să se declare o clipă mai devreme, în sensul pe care ei îl doresc de mult". Acestea le-am scris maiestăţii voastre strălucite cu toată smerenia, rugîndu-mă de iertare dacă o plictisesc şi mai adaug şi aceasta că de curînd, după o lungă chibzuială cu mine în ziua în care a trimis solii săi în Transilvania, l-am întrebat pe cînd meditam la textul jurămîntului a cărui traducere grosolană din limba română o cuprinsesem[117] în scrisoarea lui precum şi la alte puncte din scrisoare, zicînd că, desigur, alianţa cu voievodul Ţării Româneşti va fi pe placul M. M. V. V. şi de folos statului, însă buna înţelegere şi unire ce se va face cu fiul regelui Ioan oare nu va duce la neînţelegeri faţă de M. V.? A răspuns că el nu-i va sta <nicicînd> împotrivă[118] chiar dacă ar fi[119] stăpîn peste toate, şi a sus-

---

110 *Reminisset* (reminiscet?).

111 *De verbo*.

112 *Leutschoviae* — Levoca sau Löcse, oraş în Slovacia.

113 *E me Thursone (!) illud... conscripseram*. Este vorba de Francisc Thurzó de Bethlenfalva, episcop de Nitria şi prefect al camerei aulice. Pentru rolul său în acordarea împrumutului dat lui Despot la Levoca înaintea aventurii din Moldova, vezi Veress, *Documente...*, I, pp. 248—249.

114 Sultanului.

115 Pe moldoveni.

116 Text defectuos: *restare itaque ut Maiestates Vestras se omnino quietem ageret populorum* etc. subiectul este la plural, verbele care urmează la singular. Oare de citit *Maiestas Vestra* la singular, adică Maximilian, autorul obişnuind să facă această trecere de la persoana a treia la a doua cînd e vorba de rege în cursul vorbirii? Sau mai degrabă *Magnificentia Vestra*, adică Despot?

117 Aşadar acel jurămînt a fost tradus în latină de Belsius!

118 Lui Maximilian.

119 Despot.

Doamna Elena Rareş cu fiul ei Ştefăniţă (detaliu dintr-o frescă de la mănăstirea Suceviţa reprodusă în albumul *Rumania. Painted churches of Moldavia*, New York, 1962, p.l 8).

Alexandru Lăpuşneanu (detaliu din broderia de la mănăstirea Slatina).

Doamna Ruxandra, soţia lui Alexandru Lăpuşneanu (detaliu din broderia de la mănăstirea Slatina).

Detaliu din grupul armenilor a frescii judecății de Apoi de la mănăstirea Voroneț.

ţinut[120] totodată, că ar vrea să se vadă la[121] Agria de unde ar putea mai uşor să-i vatăme pe turci, şi că trage nădejde că o dată şi o dată fiul regelui Ioan va fi alungat din domnie şi va pribegi la el, şi mi-a mai comunicat şi această noutate: că moscovitul[122], după ce a înfrînt pe polon[123], asediază Kievul şi că lituanii nu-i dau ajutor polonului. Am zis că acest lucru nu e numai îmbucurător, ci peste măsură de îmbucurător, iar el a răspuns: tot ce va cuprinde ruda mea[124] moscovitul de la acel polon, va lua în stăpînire maiestatea voastră, şi că el de mult aţîţă acest foc spre folosul maiestăţii voastre; şi este chiar de mirare cît de crunt îl urăşte pe polon şi ca să închei el nu uită niciodată să pomenească de M. V. cu cea mai mare bunăvoinţă şi cele mai mari dovezi de respect, însă trebuie avut grijă ca să nu fie înfricoşat de turci şi silit să se tragă înapoi[125] de la M.M.V.V., căci ca să fie smuls cu totul, socot că nu e cu putinţă, şi aceasta este părerea mea despre aplecarea sufletului său către M.M. V.V., şi pentru ca să o păstreze statornic i-o repetă solul Mtii V.[126] prin prezenţa sa zi de zi, şi ar fi de mare folos, şi chiar din mai multe privinţe, dacă la acea dată <a nunţii> M.M.V.V. ar trimite <ca sol> la această nuntă pe unul potrivit şi înţelept dintre cei de care M.M.V.V. au destul de mulţi; *iar cît despre dispoziţia vecinilor faţă de el*, pe lîngă faptul că el se bucură de pace de pretutindeni, vom spune în treacă că la 28 mai bistriţenii[127] împreună şi cu oraşul Rodna i-au oferit în dar o cupă frumoasă, rugîndu-se de el să le fie prieten. El spune că ei sînt de două ori supuşii lui şi pentru că sînt <ai lui> de moştenire, şi pentru că Bistriţa a fost reocupată cu armele de răposatul său străbun Ştefan, şi cînd de curînd Paul Scalich[128], acum înstrăinat de Hristos, s-a intitulat în scrisorile sale domn al Bistriţei, el a

[120] În text *affebat* — asserebat, în nici un caz affabatur, cum se propune în notă.

[121] *Se ex (?) Agriam habere velle* (Acel *ex* nu are nici un sens aici. Poate *sese Agriam*... etc. Despot se referă la asediul cetăţii Agria (Egger, Erlau) care rezistă victorios turcilor, vezi şi instrucţiunile sale către Roussel (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 437). Sultanul i-a dat a înţelege că-l va trimite într-o călătorie *„et pence que sera devant Agria...“*

[122] Ţarul Ivan Vasilievici.

[123] *Profligato Poloniam* (polono).

[124] *Moscus, affinis meus* (prin pretinsa descendenţă a lui Despot din Ştefan cel Mare).

[125] *Reffatur.*

[126] Belsius.

[127] Pentru raporturile lui Despot cu Bistriţa, vezi *Hurmuzaki*, XV, 1, p. 575, 580. Solii moldoveni erau trimişi în Transilvania prin Bistriţa.

[128] Vezi şi Sommer, *Vita Iacobi Despotae*, ed. Legrand, p. 18, unde e adusă în sprijinul genealogiei lui Despot mărturia lui Paulus Scalichius, odinioară om cu mare vază care nu s-a sfiit să-i laude neamul strălucit şi să-l numească văr *(consobrinum)*... vezi Sommer, *op. cit.*, epistola lui Petrus Albinus către Emeric Forgacz, în care aminteşte de un Blasiu Forgacz în legătură cu genealogia familiei Scalich înrudită prin alianţă cu familia Despoţilor.

răbdat titlurile celelalte, pe acesta însă nu a vrut să-l admită şi totodată s-a minunat de spiţa rudeniei din care fapt se pot trage concluzii[129]. Scrisorile cu privire la Ciceu şi Cetatea de Baltă au fost citite de mine în chip deschis şi cred că în curînd Paul Székely[130], deocamdată pîrcălab[131] al Sucevei, recomandat de M. M. V. V., va intra în această posesiune. A sosit ieri şi un oarecare Petru Armbruster[132] din Braşov pentru nişte treburi particulare, cum zice el, dar va trebui să cercetez dacă este un sol adevărat sau un spion. Cît va sta în putinţa mea nu mă voi lăsa niciodată de toată strădania şi osteneala în slujba M. V., numai M. V., de la care nu am văzut niciodată nici o scrisoare pînă acum[133], să binevoiască să-mi arate măcar o singură scrisoare, aşa cum se aruncă unui cîine lup[134] o fărîmitură. Pentru care lucru mă rog prea smerit şi conjur pe M. V. să binevoiască să asculte cu milostivire plecata mea rugăminte etc., deoarece chemat pe neaşteptate şi negîndite şi trimis într-o misiune în Moldova în serviciul M. M. V. V. din porunca lor... etc... etc[135] dacă aş şti precis că M. V. are de gînd să trimită pe cineva la nunta lui Despot care să observe şi să dorească să observe cele dimprejur, rog fierbinte ca oricine ar fi acela pînă în cele din urmă, fie că va avea poruncă de la M. V. să rămînă aici sau să se întoarcă de îndată, să-mi dea voie (O rog smerit) să mă duc înapoi acasă o lună doar, sau cel
p. 428 puţin o jumătate de lună şi să-mi las treburile mai bine puse la cale // din cauza condiţiilor locului acesta[136] unde mă aflu, căci cum sîntem muritori, aş lăsa poate urmaşilor mei din lipsa mea de grijă o mare pagubă şi o strîmtorare perpetuă, şi apoi negreşit m-aş reîntoarce grabnic cu toată supunerea fie la situaţia mea de acum, — sau dacă M. V. va găsi cu cale ca să-i dau seama prea smerit de cele ce le-am cules, le-am pătruns şi le-am cunoscut, şi să înfăţişez destule din obiceiurile acestui popor, din aşezările geografice ale ţării pe care o (?)[137] am zugrăvită precis împreună cu încăierarea sau lupta lui Despot şi în sfîrşit cu toată înşirarea împrejurărilor... curţii acestuia (dacă interesează cumva) <cu> slujbele şi dregătoriile cercetate aproape pe de

---

[129] *De quo iudicio esto.*
[130] Zekel — Secuiul.
[131] *Officialem.*
[132] *Petrus Armpruster.* Nu îl cunoaştem din alte izvoare, ci doar pe Georg Armbruster, fost student la Padova, apoi magistrat la Sibiu. Acesta era fiul lui Mathias, fostul burgmaistru al oraşului Sibiu. De altminteri această familie era din Sibiu şi nu din Braşov.
[133] Maximilian îi scrie în sfîrşit la 13 iunie (vezi *Veress, Documente* p. 224—225).
[134] *Lyciscae* (cîine lup).
[135] Text fără interes înlăturat de noi.
[136] Aluzie la primejdiile ce le întîmpină el la curtea lui Despot.
[137] *Satis iam expositurus morum gentis huius, situum regni, quem exacte Depictum unacum congressu se* (seu) *proelio Despotae habeo*... (Dacă *quem* se referă la *regni*, corect ar fi fost: *quod*).

rost[138], facă-se aşadar voia prea milostivă a M. V. şi să-mi fie îngăduit să lipsesc acest scurt răstimp de la slujba mea ca să-mi văd de treburile mele, pentru care îndurătoare milostivire îmi ofer serviciile mele preasupuse prezente şi viitoare şi aştept prin omul maiestăţii voastre[139] un răspuns milostiv şi binevoitor şi în această privinţă; deoarece s-a făcut o împărţire prea nedreaptă între mine şi Marcus, colegul meu, cu totul geometrică[140] şi chiar trecînd peste mine, căci el care primeşte o parte însemnată din fondurile de cheltuieli şi care nu are de purtat absolut nici o grijă s-a întors <la el> ca un triumfător, iar eu aici cu toate mijloacele aproape de tot secătuite (căci este cu neputinţă să se hrănească[141] cineva numai din micile slujbuliţe[142] ale lui Despot) stau locului, avînd nevoie pe viitor de haine de nuntă mai îngrijite, din consideraţie pentru M. M. V. V., ba chiar se va cuveni să fiu pregătit a-i oferi daruri, chiar şi numai ca persoană particulară. Aşadar orice va trimite M. V. de cheltuială, fie mult fie puţin, sau <cumva> stofă de mătase pentru mine, voi primi cu smerită recunoştinţă toate acestea trimise din milostiva sa bunăvoinţă. Pentru aceste două lucruri mă rog din nou şi iar din nou cu cea mai mare smerenie. Despre pierderea cailor nu mai amintesc nimic. Dar să binevoiască maiestatea voastră să cugete prea milostiv şi îndurător la lipsa pe care o îndură cei de acasă[143] de la mine din cauza mea — lucru pentru care mă rog cu toată smerenia. În sfîrşit cu toată îngrijorarea şi bănuiala mă plîng în orice clipă de lucrul acesta: că zăboveşte curierul Mtii Vre şi Zay va fi omis să-l trimită şi Dumnezeu ştie că dacă aşa va fi, atunci în zadar sînt rîndurile mele scrise Mtii Vre, şi degeaba mi s-a impus această şedere aici şi mi s-a pus în spinare această slujbă fără folos[144]. Aşadar soluţia cea mai bună mi s-ar părea (cu bună iertare) dacă după ce voi fi pus pe cale bună treaba de faţă[145] (numai de aş fi în stare de a îndeplini această muncă!), aş rezolva toate chestiunile în prezenţa M. V. şi mi-aş alege un curier, de care este aşa mare lipsă aici şi chiar <nu sînt de> nici o încredere, pînă într-atît că în cursul acestor evenimente, care cereau îndeosebi ca să pot trimite ştiri lui Zay, nu am putut trimite pe nimeni, iar cei pe care i-am trimis împreună cu banii de drum[146] nu ştiu pe unde

---

[138] Oare rezultă că Belsius ar fi alcătuit o descriere a Moldovei şi a curţii lui Despot şi că ar fi putut înfăţişa şi o reprezentare a luptei de la Verbia, precum şi o hartă a ţării? Se ştie că scena luptei amintite fusese reprezentată pe pereţii palatului domnesc cam în această vreme.

[139] Reprezentantul desemnat pentru nunta fixată mai întîi la 15 august.

[140] *Geometrica sane immo supplantatoria.*

[141] *Lactare.*

[142] *Praebendiculis.*

[143] *Domestici.*

[144] *Officium sine fruge.*

[145] *In ordine mise<rim> praesens.*

[146] *Una cum expensis.*

zăbovesc, dacă au fost interceptați[147] pe drum sau uciși. Despre aceasta am socotit că trebuie să previn cu toată smerenia pe M. V. și să o rog ca să nu par că nu am semnalat acest mare cusur, căci să fie încredințată M. V. că această supraveghere nu trebuie să fie de mîntuială și lipsită de pătrundere, ci îndreptată în toate părțile și plină de vigilență; observația acestei provincii pe care o socot aproape că ar fi a maiestăților voastre ar putea să fie și de mare folos creștinătății și (dacă am îndepărta-o de la noi) ne-ar putea sta împotrivă. Acest subiect îl las la chibzuita meditație a M. Voastre în împrejurarea aceasta atît de favorabilă[148], nefiind eu destul de competent etc. Dat la șase iunie din anul șaizeci și doi în orașul Iași din Moldova.

---

[147] Belsius se contrazice afirmînd mai întîi că *n-a putut trimite* curieri lui Zay, iar apoi că *cei trimiși au fost desigur interceptați.* El trebuie să justifice tăcerea sa care e destul de suspectă, și de aceea înfățișează aici un fel de pseudojurnal al discuțiilor sale cu Despot.

[148] *Tam capillata occasione.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Post scriptum după 6 iunie 1562

Acest *Post-scriptum* se află publicat izolat de textul căruia a trebuit să-i aparţină. E datat greşit în volum ca fiind din 20 mai. Textul însuşi e fără dată şi fără loc. După cuprins se apropie mult de instrucţiunile lui Despot către Pierre Roussel, fără dată şi ele, dar situate de editor în luna iunie *(Hurmuzaki,* II, 1, p. 436—437). Dintr-o comparaţie sumară cu raportul-fluviu din 6 iunie de la Iaşi către Ferdinand, rezultă că îi este posterior, căci se referă la două puncte atinse în acel raport, anume reclamaţia lui Despot împotriva lui Jean Villey, precum şi îndemnul la trimiterea unor scrisori către boierii din divan.

Prima parte e comună cu instrucţiunile amintite. Urmează apoi stăruinţele agentului pentru a i se defini mai clar linia de urmat în eventualitatea unei împăcări între Despot şi Ioan Sigismund. În sfîrşit stăruind din nou să i se trimită cifrul cu care plecase Bergkowicz, lăsîndu-l în mare încurcătură, face o mărturisire preţioasă, anume că *Despot intervine în corespondenţa lui cu Maximilian (praeter id quod me videt Princeps et Maies-*

tatibus Vestris velit nolit favere mentione assidua cogo). Lucrul acesta se potriveşte cu observaţia privind introducerea unor ştiri *dictate* sau indicate de Despot. Vom vedea că în raportul din 8 ianuarie 1563 post-scriptumul către Maximilian cu o formulare atît de ciudată e dictat *direct* de el.

Va trebui să datăm această comunicare *după 6 iunie 1562* sau chiar: *din 7 iunie* (vezi mai jos p. 188).

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

(1562 după 6 iunie[1])

La prima mea întîlnire cu Despot el a pomenit de datoria sa bănească[2] față de maiestatea voastră, și atunci negreșit, ca să nu stîrnesc încă de la început silă față de mine în sufletul meu, am răspuns că eu nu am nici o însărcinare în această privință, iar acum mi-a poruncit să scriu că el va plăti, adăugînd și scuza sa din cauza mărimii tributului · p. 419

---

[1] În postscriptul acesta către Maximilian, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 419—420, data nu e arătată anume, ci doar prin cuvintele: *datae ut supra*. Dar aluzia din cuprins la cererea lui Despot privind reclamațiile sale față de Jean Villey, precum și scrisorile ce urmau a fi scrise din partea lui Maximilian boierilor, ne impun să așezăm acest text *după raportul din 6 iunie*, deși în *Hurmuzaki* e dat ca fiind din 20 mai. În realitate *„datae ut supra"* se referă la data comunicării din 7 iunie (p. 188 și urm.).

[2] Vezi mai jos și raportul lui Martin Literatul din 8 ianuarie 1563 către Maximilian.

pe care l-a trimis prin Stîrcea[3] și Armagha[4] sultanului, în sumă de 50 000[5] de ducați — dacă cumva nu se va mulțumi cu 30 000 — mai dînd și 100 de cai pe lîngă darurile pașalelor, și că să binevoiască M. Voastră să hotărască ce va vrea despre datorie, apoi a mai reînnoit și cererea sa pentru reclamația față de Jean Villey[6], și a dat lămuriri de chipul în care să scrie boierilor pentru acea favoare[7]. Dar despre aceasta va chibzui mai bine (?) maiestatea voastră.

Deocamdată mai trebuie să mai arăt că Despot și-a trimis solii săi la jurămîntul de pace cu condiția să-i restituie[8] toate ale sale, nu numai cetățile, dar și unele depozite de lucruri scumpe[9] pe care Alexandru Moldoveanul le-a lăsat în orașele săsești, la Sibiu un lanț de aur cu o cruce[10] atîrnată din mărgăritare și pietre scumpe în valoare de 2 000 de ducați, la Brașov 4 pumnale din oțelul de Damasc cel mai bun, cu teaca de „oase de pește"[11], împodobite cu pietre scumpe, la Mediaș[12] o lădiță (?) aurită (?) prea frumos lucrată (?)[13] cu 11 000 de ducați și în tot locul o mare cantitate de lucruri pe care fiul regelui Ioan cu greu le va înapoia și orașele vor fi supuse poprelii (?)[14] abia va mai purcede o bună învoială. Despre Bistrița l-am întrebat dacă el cere să-i fie restituită și aceasta tot acuma, și el a răspuns că nu acuma, „să le am eu numai pe acelea, că pentru aceasta mă voi răfui eu cu ea după aceea, cu sau fără voia fiului lui Ioan". Dacă așadar această viitoare împăcare nu ar fi pe placul M.M.[lor] V.V.[re], să mi se dea instrucțiuni prin curieri, căci toată omenirea se sîrguiește, alergînd încoace și încolo, numai colegul meu zăbovește și eu sînt aici lipsit[15] de cifrul M[lor] V.[re], pe lîngă faptul că mă vede principele și vrînd-nevrînd sînt silit să-l tot pomenesc

---

[3] Vezi *Documentele Istoriei României, A, sec. XVI.*, lista marilor boieri ai lui Despot în vara anului 1563.

[4] Vezi mai sus p.134 n. 32, unde acesta apare ca sol al domnului Țării Românești.

[5] Pentru discuția sporirii tributului, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 417, rapoartele vicebailului venețian.

[6] Vezi mai sus raportul din 6 iunie, n. 71.

[7] *Ibidem* n. 60—68.

[8] Ioan Sigismund.

[9] *Gazas* (comori).

[10] Vezi Hurmuzaki, XV, 1, p. 574, doc. din 24. I. 1562. Ioan Sigismund poruncește sibienilor să țină la ei deocamdată crucea lui Alexandru Lăpușneanu (*ibidem*, p. 575). La 3 martie 1562 P. Haller i-a adus și predat crucea de aur a lui Lăpușneanu.

[11] Baga.

[12] Megyessis.

[13] *Cuta* (cista?) *d'elaboratissima* (sic) *ducatorum 11 000 croci.*

[14] *Arestabuntur.*

[15] *Nudiorsum.*

M.M.[lor] V.V.[re]. A sosit aci şi ţînărul muntean[15a], care ţine[16] pe sora acelei fete pe care o va lua acesta[17] de soţie, cu daruri constînd din doi cai arabi şi veşmîntul de mire de fir de aur[18], apoi dintr-o cucă cu pietre scumpe şi cu un sac de bani de aur şi de argint, în valoare de 24 000 de ducaţi, dar care nu a arătat încă ce însărcinări are.

Dat ca mai sus.

[15 a] Tînărul boier Socol.
[16] *Habet.*
[17] *Ducet is* (= Despot).
[18] *Veste aurea virginis quae* (!), corect *que* (conjuncţie).

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 7 iunie 1562

Acest raport oferă un exemplu viu de felul în care ştia Despot să-l amăgească şi să-l utilizeze pe agentul habsburgic, ba strecurîndu-i în mare taină cît o informaţie ce pare cu totul fictivă, ca cea despre prezenţa unui spion al turcilor la curtea „M.M. V.V.", fără însă a putea preciza nici numele acestuia, nici cum arăta şi nici măcar la care dintre cele două curţi se afla, la curtea lui Ferdinand sau cumva la cea a lui Maximilian, ba şoptindu-i că ştie un mijloc prin care ar putea „M.M. V.V." să cucerească Buda, Pesta, Belgradul şi încă alte localităţi, lăsîndu-l în prada presupunerilor şi a celei mai mari nedumeriri, ba, în sfîrşit, dictîndu-i pur şi simplu informaţiile care i se par de natură să-l mulţumească pe Maximilian. Vezi textul (p. 192) din dreptul notei 17 în care este vorba de favorizarea ungurilor, de reinstaurarea cultului protestant şi de aşezarea de juzi unguri în oraşe, în sfîrşit de încă o monedă nouă bătută în Moldova şi trimisă regelui la Praga. O comparaţie cu subiectele corespunzătoare din primul raport ne îndeamnă să credem că şi acolo informaţiile acelea îi fuseseră sugerate de domn.

În acelaşi timp Despot întreţine viu visul lui Belsius de a ajunge la Maximilian pentru a-l informa exaustiv despre împrejurările din Moldova. Îi afirmă chiar că s-ar gîndi să-l trimită ca sol al său pentru invitaţiile la nuntă cu domniţa din Ţara Românească. Ameţit şi subjugat, Belsius pierde noţiunea realităţii înlocuită cu viziunea glorioasă a Transilvaniei încăpută pe mîinile Habsburgilor, a Ţării Româneşti dobîndită prin trimiterea unor scrisori asemenea acelora sugerate de Despot pentru boierii moldoveni, a Moldovei bineînţeles slujind de bază acestui sistem, şi chiar întinzîndu-şi influenţa şi asupra tătarilor... Realitatea recîştigă oarecare teren abia în ultimele rînduri în care este vorba de venirea delegaţiei secuilor revoltaţi cărora Belsius le foloseşte drept tălmaci în audienţa lor la domn. E de remarcat că după o lungă tăcere a lui Belsius urmată de raportul-fluviu din 6 iunie, avem o serie de adaosuri la acest raport, unul fără dată dar sigur după 6 iunie, şi acesta din 7 iunie.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1562, 7 iunie — Iaşi[1]

p. 429 Deşi[2] maiestăţii voastre nu-i este necunoscut faptul că sultanul trimite pretutindeni la toate popoarele şi că întreţine acolo nu numai iscoade, dar chiar şi trădători, şi că îndeosebi unii ca aceştia urmează alaiul curţii M.M. V.V., ţintind, cum ar fi, la capul creştinităţii, Despot mi-a suflat la ureche să scriu maiestăţii voastre, şi mi-a pus în vedere totodată să dau de ştire împăratului că sultanul a mituit[3] pe un dalmat oarecare de la curtea maiestăţilor voastre ca să-i scrie toate cele ce se întîmplă acolo, şi i-a poruncit ca asemenea scrisori să-i fie trimise lui Despot, şi i-a dat poruncă acestuia să le trimită la Poartă prin curieri grabnici. El a făgăduit că va trimite mai departe această scrisoare a omului acela dar nu la Poartă, ci la M.V., îndată ce o va fi primit. Numele spionului şi felul cum arată

[1] Raport către Maximilian.
[2] *Quam* (quamvis?).
[3] *Subordinasse.*

nu a putut să mi le înfăţişeze, căci nu le cunoaşte, dar spune că le va afla de la prima sa scrisoare, totuşi a îndemnat să se facă cercetare acolo; negreşit aceştia urzesc ceva grozav pe această cale împotriva lui[4] (după cum cred eu) şi socot că acest spion are în primul rînd sarcina să ia seama dacă maiestăţile voastre îl favorizează pe Despot şi dacă se poartă între ei soli sau scrisori. Deci dacă vi s-ar părea nimerit ca eu să fiu slobozit de aici din porunca M.V. şi să mă duc acolo[5] ca să rînduim mai bine cele ce trebuie tratate[6] aici în Moldova pe lîngă acesta[7], mai ales că în clipa de faţă nu sînt destul de lămurit asupra celor ce trebuie să fac, îndreptîndu-mă îndeobşte după capul meu[8] (numai doar de ar fi după vrerea M.V.!), căci dacă nu vom purcede acuma în alt fel, zău[9] că felul acesta nu va fi de lungă dăinuire şi nici cu vreo putinţă de dăinuire; dacă aşadar (cu bună şi smerită iertăciune pentru cuvintele mele) ar găsi cu cale M.V. m-ar chema la sine îndată ce ai noştri vor fi dus la capăt treaba cu transilvănenii; şi dacă maiestăţile voastre[10] îi vor avea în mînă ca <supuşi> ai lor[11], va trebui să se recurgă la nişte notificări şi către cei din Ţara Românească — întrucît sînt foarte strîns legaţi de el[12] — cu îndemnuri asemănătoare în ce priveşte pe aceşti boieri ca să nu ţină cu turcii. Celelalte măsuri le vom lăsa lui Dumnezeu cel prea înalt şi timpului. În sfîrşit dacă s-ar găsi cu cale, am înmîna aici cu prilejul acestei nunţi o scrisoare lui Petru Voievodul[13], despre care am auzit că fiind în vîrstă de cincisprezece ani umblă să se însoare cu fiica lui Nicolae Cherepovici[14] de optsprezece ani, şi am pune în vedere lui Despot ca să recomande cauza M.M. V.V. şi boierilor[15] şi astfel M.M. V.V. s-ar întări aici la moldoveni, la munteni şi poate prin el şi la tătari, pentru ca să înceapă în sfîrşit şi turcul să fie tulburat de ceva neajunsuri. Despre toate acestea, dacă M.V. ar binevoi să se îngrijească a fi informată de mine în persoană, mă ofer prea smerit cu toată rîvna, ca servitorul său, numai doar să fiu chemat şi o dată ce o voi fi informat să fiu trimis înapoi în grabă, căci pînă să alerge încoa solul M.V. la această nuntă,

[4] *In hunc fabam cudant.*
[5] Istuc (adică la curtea lui Maximilian)
[6] *Negotium.*
[7] Despot.
[8] *A cumine* (acumine) *proprio in reliquis procedens.*
[9] *Medius fidius.*
[10] *Maiestatis* (Maiestates).
[11] *Suos.*
[12] Despot.
[13] *Petro ... Vaivodam* (!) (vaivodae).
[14] Cherepovschi. Fusese auxiliarul şi ruda lui Petrovics, sfetnicul lui Zápolya; în legătură cu această căsătorie, vezi şi *Hurmuzaki*, XI.
[15] *Ignotis*, vezi în raportul din 6 iunie acest termen folosit prima oară de Despot pentru boierii săi.

vom pierde fără folos multe prilejuri folositoare, întrucît data s-a amînat de pe ziua de 15 august pe ziua de 14 octombrie (măcar că M.V. vi s-a arătat ziua de 16) socot că pentru a face împreună şi nunta uneia, şi a celuilalt[16], şi de aceea a şi sosit afinul miresei. La acestea mai adaug în ultima parte a scrisorii[17] că[18] deoarece aici Despot i-a dat fiecăruia dreptul lui, restituind chiar ungurilor bisericile lor, şi se ţin predici în public împreună cu slujba euharistică[19] împotriva edictului lui Alexandru tiranul, tot atunci am dobîndit chiar şi noi, ungurii, puţini la număr, scaune de judecată şi juzi unguri de ai oraşelor, care fuseseră desfiinţaţi mai înainte de moldoveni[20]. Acum a poruncit să fie bătută o monedă nouă (dar nu o descriu)[21] cu valoarea unui aspru şi va mai bate[22] şi altele cu valori mai mari şi mai mici.

Despre aceasta voi vorbi altădată, căci nu este de folos acuma. Legenda ei este precum urmează, şi mi-a şi dat el însuşi una ca să o trimit maiestăţii voastre **ʽΗΡΑΚΛΙʼΔΗΣ ʼʼΙΑΚΟΒΟΣ ΒΑʼΣΥΛΕΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΜΟΛΔΑΒΙʼΕΣ ΒΑΣΥΛΕΥΣ**

a doua legendă este acest vers al lui Omer ἐκ ἄγαδον ηολνκοιρα νιη εἶς ηοίρανος ἐ'στω.

Se roagă la Dumnezeu ca să-l ţină şi să-l ocrotească, supunînd Transilvania şi unindu-i multe alte provincii etc.

Dat la 7 iunie la Iaşi

Post-scriptum

p. 430 Despot roagă mult să fie scuzat faţă de M.M. V.V. că este mai zgîrcit în titluri şi în scrierea de scrisori şi chiar şi la invitaţia la nuntă ar fi dorit să trateze nu prin Stroici[23] al său, ci prin altul mai cu trecere faţă de M.M. V.V., dar pentru că e lipsit de oameni de acest fel, a spus că, întrucît nunta e amînată din august pînă în octombrie, se va îngriji pînă atunci ca să se facă o dată invitaţiile şi aproape că mă desemna pe mine, căci solicita ca să înfăţişez eu maiestăţii voastre, pe care îndeosebi o pomeneşte cu recunoştinţă, starea domniei sale şi celelalte descrieri[24] ale curţii sale, aşa

16 *Unae alteris* (adică a domniţei muntene şi a fratelui ei Petru cel Tînăr).
17 *In colophone.* Ce urmează pare scris la dictarea lui Despot.
18 *Quo* (quod).
19 *Conciones ... cum missa Eucharistica* (predici şi slujbă protestantă).
20 *Aflaccionis.*
21 *(Sed non laudo).*
22 *Cursurus* (cusurus).
23 *Stroyz.*
24 *Praeconia.*

cum am văzut-o. Dar nu pot să nu pomenesc, măcar şi la urmă de tot, că în acea convorbire din iatac purtată în şoaptă după ce fuseseră îndepărtaţi toţi ceilalţi, pe cînd vorbea despre multele lupte şi pustiiri[25] ale regatelor voastre, mi-a spus că a găsit acuma şi are un mijloc prin care ar putea să facă pe maiestăţile voastre să cucerească Buda, Pesta, Belgradul[26] şi mai multe localităţi înşirate <de el>, şi aceasta fără vreo trudă a voastră şi fără cheltuială, şi că acest mijloc de a ocupa <acel> teritoriu nu l-a spus nimănui pe lume, şi nici nu-l va spune decît lui Avraam[27], postelnicul său — m-am minunat, dar a spus că ar trebui să aibă la îndemînă un om ca acesta de care abia poţi afla în ţara sa numai doar singur pe acesta unul, care dacă n-ar fi cam bătrîn şi slăbit ar fi foarte bun prin iuţeala sa şi cunoaşterea limbilor; l-a numit vicecăpitanul cetăţii Reni. Ce o fi vrînd cu el în această treabă, nu ajung să pricep, oricît stau să mă gîndesc; căci din faptul că specifică numele bărbatului <acesta> şi îi cere iuţeală, s-ar părea că el vrea să împlinească acest lucru prin trădare şi conspiraţie, iar faptul că pomeneşte de Reni, ar îndreptăţi părerea că de acolo şi din Galaţi ar vrea să iasă înainte de toate la [cetăţile ţinute de turci, adică la] Brăila[28] la Dunăre şi la Cetatea Albă[29] împreună cu Tighina[30] şi din tîrgul Ciubărciu[31] la rîul Nistru şi la Chilia. Toate acestea sînt mai uşoare <de înţeles>, dar despre Buda nu-mi dau cu gîndul altfel decît că ar avea pe cineva la Solnoc sau în Timişoara; de altminteri, acestea vor trebui mai bine cercetate de sfatul maiestăţilor voastre, şi maiestatea voastră (căci el nu va dezvălui acest lucru decît maiestăţii voastre) se va îndura să-mi scrie despre aceasta în cifrul meu[32] (?), căci cu acest bărbat trebuie să purcedem în grabă. Dacă nu aş fi plictisitor m-aş oferi din nou cu toată supunerea să alerg acolo <la M.V.>, numai să-mi dea de ştire prin scrisoare cît de curînd, şi apoi la vremea nunţii m-aş întoarce primind ca însoţitor o persoană de vază care ar fi pe placul M.M. V.V., pe care să le ţină Dumnezeu.

Pe cînd se săvîrşesc acestea au sosit aici trimişii întregii Ţări a secuilor, şi înfăţişîndu-şi scrisorile de încredinţare îl roagă pe Despot — fiindu-le eu tălmaci — ca să-i împace[33] cu fiul regelui Ioan şi să trateze chestiunea prin scrisoare. Cît priveşte răspunsul voi avea grijă ca să-l trimit pînă mîine prin poştă împreună cu aceste rînduri.

---

[25] *Rebus militaribus ... et ruinis.*
[26] *Nandoralba.*
[27] Avraam de Bănila.
[28] *Barilam.*
[29] *Nester albam.*
[30] *Degiene.*
[31] *Chubercha.*
[32] *Me<o> paragrapho.*
[33] *Reconcilient* (reconciliet).

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 13 iunie 1562

Textul acesta, datorită punctuaţiei sale greşite şi unor cuvinte rău citite, a dat naştere unor interpretări foarte ciudate ce riscă să denatureze tot sensul unui pasaj-cheie care introduce deliberarea boierilor puşi în faţa situaţiei create de răscoala secuilor şi de cererea lor de mediaţie adresată aparent lui Despot, în realitate ea fiind o invitaţie transparentă de a le veni în ajutor. Momentul era hotărîtor. Despot, obligat de turci să intervină de partea lui Ioan Sigismund contra secuilor, îşi făcuse toate pregătirile cu mare ostentaţie şi se oferise chiar vecinului său să intre în Transilvania cu o oaste puternică — cu gîndul probabil de a pune stăpînire pe rămăşiţele cetăţilor stăpînite odinioară de domnii Moldovei — şi de a se alătura forţelor secuilor răsculaţi. Reazemul principal trebuia însă să fie o acţiune a Habsburgilor în flancul lui Ioan Sigismund, care s-ar fi aflat prins între două focuri: trupele lui Maximilian de o parte şi cele ale lui Despot de alta. De aceea acesta zăbovise cît putuse, trimiţînd solii nesincere lui Ioan Sigismund în aşteptarea acestei mişcări paralele. Dar — lucru neştiut nici măcar de agentul habsburgic pe lîngă domn — conjunctura se schimbase dia-

metral. La Praga la 1 iunie s-a ratificat înţelegerea încheiată în prealabil la Constantinopol de către Busbeck împreună cu marele vizir Aly, prevăzînd un armistiţiu pe opt ani, ţel urmărit de mai multe decenii de diplomaţia lui Ferdinand, cerşind încă din 1528 sprijinul sau măcar neutralitatea Porţii în conflictul cu Zápolya pentru stăpînirea Ungariei. Neproducîndu-se această intervenţie armată, a trebuit să se adopte soluţia, dilatorie şi ea, a mediaţiei cerute în desperare de secui, speriaţi de altminteri şi de pregătirile lui Despot, care puteau fi îndreptate contra lor, şi de un atac posibil al turcilor care ar fi trecut prin Moldova sau Ţara Românească în ajutorul lui Ioan Sigismund. Această soluţie, propusă cu asentimentul şi chiar din inspiraţia lui Despot şi adoptată de boieri, este criticată de Belsius în cursul unei explicaţii cu Despot, în care au fost de amîndouă părţile izbucniri de sinceritate. Belsius obţine de la domn promisiunea unor asigurări liniştitoare pe care le va da a doua zi, de cu noapte, solilor secui, primiţi în taină după concedierea lor solemnă din ajun, el fiindu-le şi de astădată tălmaci. Deocamdată îi pune la cale pe cei doi delegaţi ai secuilor ca să „tulbure apele" şi să nu se mai aştepte mediaţia lui Despot, ci secuii să-şi continue acţiunea lor. Totodată îl înştiinţează şi pe Fr. Zay, comandantul din Ungaria superioară, zorindu-l să intervină cît mai curînd. Un punct asupra căruia erau cu toţii de acord — şi Despot şi Laski şi Belsius — era condamnarea tăcerii Habsburgilor „într-un moment cînd lucrul a ajuns la cumpăna din urmă" pentru pierderea pe veci sau dobîndirea Transilvaniei.

Dar Despot şi găsise un alt expedient în perspectivă: folosirea secuiului Paul, pîrcălab de Suceava, pentru o manevră oferind două variante. 1) Trimiterea acestuia în Transilvania în chip de sol pentru a reclama cetăţile foste ale domnilor Moldovei, dar de fapt pentru a-i atrage pe secui de partea lui Despot, sau 2) refugierea lui simulată ca rebel al domnului şi ocuparea cu forţa a Ţării secuilor. Sîntem departe de sentimentul puternic pentru secui şi pentru soarta lor pe care îl va striga cu indignare doar peste cîteva zile.

Iată, în sfîrşit, pasajul denaturat datorită punctuaţiei despre care a fost vorba la începutul acestor rînduri (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 431): *supplicationis summa erat: Quoniam non contra filium Regis Joannis arma sed contra dicatores arma iusta sumserint iusta (iuste) iniuste eos dici haberique rebelles, quare mediatore Despote apud filium regis Ioannis reconciliatorem optare, salvis deinceps atque integris iuribus eorum pristinis neve ullam huius memoriam renovaret; filius regis Ioannis statim Baronibus proposuit domino Alb. Laski accito in senatorium non sum et ipse remotus; cui ita Despotes*... etc. Greşita punctuaţie care desparte verbul *renovaret* de subiectul său: *filius regis Ioannis* schimbă cu totul sensul frazei următoare legate artificial de subiectul propoziţiei precedente. De fapt, semnul de punctuaţie trebuie să vină *după: filius regis Ioannis.* Subiectul propoziţiei următoare este: *Despot* (care) ...*statim baronibus proposuit*... etc. Această confuzie a dat naştere consideraţiilor gratuite ale lui Burghele în lucrarea sa din 1897 (*Despot vodă ereticul*, publicat în „Convorbiri Literare", 1897, p. 622) însuşite şi mai recent de V. Motogna: „De aceea Zápolya vrînd-nevrînd, cu un moment mai curînd trebuind să iasă din impasul în care se afla, se adresează la Alb. Laski (!) el să fie mijlocitorul pentru împăcarea secuilor. Dar o mijlocire din partea lui Laski nu convenea lui Despot, care

vedea că prin aceasta e înlăturat din calea care îi dădea prilej de a intra în afacerile interne ale Transilvaniei. De aceea amîndoi au o explicaţie. Despot căuta să convingă pe Lasky că el nu e în stare şi nici nu e bun de a satisface cererea lui Zápolya, căci Lasky care se considera drept protectorul lui Despot nu împărtăşea acest mod de a vedea, nu se potrivea aceasta caracterului său sumeţ şi trufaş.

Pînă ce să se puie amîndoi la cale şi pînă ce să se strîngă armata, răscoala secuilor s-a potolit fără mijlocirea unuia sau altuia, dar o apropiere între Despot şi Ioan II Zápolya nu mai era cu putinţă şi pe de altă parte între Despot şi Lasky s-a produs o răceală fatală pentru cel dintîi". Pentru traducerea corectă vezi îndată mai jos versiunea românească.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN p. 431

1562 13 iunie, Iaşi[1]

Cu privire la trimişii secuilor care au venit ieri, lucrurile s-au petrecut astfel: cuprinsul rugăminţii lor este acesta că deoarece ei au luat armele cu bună dreptate nu împotriva fiului regelui Ioan, ci împotriva taxatorilor de dări[2], de aceea pe nedrept sînt ei numiţi şi socotiţi rebeli, deci ei doresc o împăcare prin mediaţia lui Despot faţă de fiul regelui Ioan, păstrîndu-se neştirbite străvechile lor drepturi şi să nu se mai facă nici o pomenire de această greşeală de către fiul regelui Ioan.

De îndată <el[3]> a înfăţişat lucrul boierilor, şi după ce a fost chemat şi Albert Laski la Divan, şi nefiind prea departe nici eu, Despot i-a vorbit

---

[1] *Jazvasar.*

[2] *Dicatores* (cei ce aşază dările. Vezi mai sus şi în raportul comisarilor din 1552 procesul de sărăcire şi iobăgire a secuilor).

[3] Despot.

lui[4] aşa: „În privinţa rugăminţii secuilor părerea boierilor mei este aceasta[5]: «Poţi uşor să cuprinzi acum Ţara secuilor, mai ales cu armele cînd nu le este îngăduit să se întoarcă din tabere acasă la ei[6], deoarece împinşi de desperare ei <ţi> se încredinţează într-atîta, încît aproape că te-ar chema de bunăvoie în ţară dacă ai vrea să iei asupra ta ocrotirea lor, însă dacă ai face aceasta fără încuviinţarea turcilor va spune <turcul>[7]: „Iacă, oare nu a fost prooroc adevărat Alexandru Moldoveanul?[8] Oare nu sînt adevărate cuvintele că Despot încet încet sau va acapara totul prin şiretenie sau se va arăta făţiş ca o harpie“[9]. Aşadar rămîi de o parte de la această treabă, căci ei sînt tributari turcului, iar cît priveşte ca să fii tu mediator, acest lucru negreşit poţi să-l faci, şi vei face un lucru plăcut turcului dacă vei împăca[10] pe supuşii săi[11], nu spori[12] rebeliunea lor pe care Ferdinand ar dori-o cu cea mai mare patimă şi din partea ta şi mai ales acum». La aceste cuvinte a răspuns Albert Laski „Strălucite doamne aşi dori negreşit din tot sufletul ca să fii stăpîn nu numai al întregii secuimi, dar chiar şi a multor alte provincii, dar judecata lor nu este rea“ şi mai multe de acest fel, şi apoi s-a hotărît de către amîndoi ca să fie trimis pentru împăcare un boier numit Orăş[13]. Această piatră a lovit deodată drept în inimă şi stînd eu foarte aproape de Despot i-am spus[14] în puţine cuvinte pe cînd cei opt boieri şedeau la sfat că măcar că el nu poate face acest lucru îndată, şi lucrul nu se putea face cîtuşi de puţin fără ştirea turcului — dar trebuie trimişi înainte de toate soli în amîndouă direcţiile, adică şi a c o l o la Poartă care să arate turcului hotărîrea secuilor, şi să fie aşteptat pînă aduce

---

[4] *Cui* (lui Laski). S-ar părea că această consultare sau informare a lui Laski de către Despot a avut loc deoparte, doar în prezenţa lui Belsius, în intervalul dintre luarea avizului boierilor şi comunicarea hotărîrii domnului.

[5] Urmează cuvintele boierilor.

[6] *Te (!) ad sua* (= se ad sua).

[7] Cuvinte puse în gura sultanului.

[8] Lăpuşneanu.

[9] *Harpiam.* Aci se termină comentariul atribuit turcului şi se reia firul răspunsului boierilor.

[10] *Conciliasset* (conciliasses).

[11] *Sub dictos* (subditos).

[12] *Auges* (augeas).

[13] *Orzos* (Orros) şi ceva mai jos: Orheu.

[14] Text greşit: *vicimssi-meque (corect: vicinissimeque) astans Despote sedentibus illis octo dixi paucis.*

Din ciudăţeniile observate mai sus şi din faptul că Despot şi Laski hotărăsc împreună trimiterea lui Orăş în vederea mediaţiei, şi numai după aceea Despot singur propune această soluţie celor opt boieri în divan, se poate trage concluzia că scenariul are două acte: 1) Despot îi rezumă lui Laski părerea boierilor de faţă fiind doar Belsius, şi — după răspunsul lui Laski şi alegerea unui trimis în persoana lui Orăş — 2) intră domnul în divan şi propune soluţia hotărîtă de el spre a fi adoptată de boieri.

vreun răspuns aici acel care ar înfăţişa dorinţele lor, ca adică el să binevoiască să pună o vorbă pentru iertarea lor. În timp ce boierii şoptesc între ei, Despot adulmecă în ce chip să rezolve treaba cu oastea pînă cînd aleargă solii încoace şi încolo. Chiar şi Albert Laski şi-a făcut ochii roată împrejur[15]. A fost trimis în rîndul întîi un boier numit „Orheu"[16] cu o scrisoare către fiul lui Ioan, ca să răspundă dacă încuviinţează să se pună o vorbă pentru secuii care se roagă de iertare sau nu. Şi astfel s-a sfîrşit consfătuirea, a rămas doar Albert Laski cu Despot: dînd mîna cu el (căci sosiseră (?) în ajun)[17], l-am salutat şi complimentat în puţine cuvinte, adăugînd că am ceva să-i spun mai apoi, iar lui Despot i-am spus că şi atunci cînd domnia îi este dată aproape cu sila de Dumnezeu, şi pe bună dreptate, trebuie să fie cu el tot aşa cum e cu găinile (cerîndu-mi totuşi iertare şi fiind şi el mai vesel), care dacă au făcut un ou apoi fac mai multe, şi că aş dori ca pe cînd doarme (dar totuşi şi cugetă) să dobîndească stăpînirile de care s-ar bucura, şi să fie ale sale toată Polonia, Italia etc. însă aceea se pregăteşte pentru un altul[18]. Acum, aşadar (am spus eu), este timpul ca măria sa să-şi reamintească de punctele cele mai însemnate ale expunerii soliei mele: unul dintre ele cum că, oricînd s-ar ivi prilejul, se va purta întotdeauna cea mai mare grijă de treburile, demnitatea, starea şi în sfîrşit nevătămarea sa[19], ceea ce negreşit nu este un lucru mărunt, şi celălalt ca şi el, de partea sa, să dea de ştire maiestăţilor voastre, dacă s-ar ivi vreun prilej prielnic înlăuntrul sau în afara Transilvaniei pentru a se îngriji de treburile lor.

Iată acum s-a ivit prilejul, şi să creadă măria voastră[20] // că secuii nu doresc din suflet, şi nici nu vor şi nici nu pot dori o împăcare cu fiul regelui Ioan, ca unul care pînă într-o jumătate de an i-ar distruge pentru aceasta pe toţi nobilii aproape, aşa cum obişnuieşte <prin> practica nedreptăţilor să distrugă totul, însă cum sînt încă de multă vreme obosiţi şi lipsiţi de un cap prin perfidia lui Mailat, ei se vor duce la fiul lui Ioan, şi chiar mi-au spus mie solii[21] că dacă ar putea trece la ei măcar 300 sau 200 de soldaţi toate p. 432

---

15 ... *oculum intorsit.*

16 Numit mai înainte: Oros (Orăş).

17 *Advenerunt*, verbul e la plural — poate din inadvertenţă.

18 Belsius foloseşte aci două figuri de stil: 1 o comparaţie cu găina, care dacă a făcut un ou mai face şi altele, 2 şi o exemplificare a proverbului că norocul vine dormind — încheind cu îndemnul ca Despot să şi cugete cît „doarme" adică să fie totuşi activ şi cu urarea să stăpînească toate ţările, şi Italia şi Polonia... adăugînd însă aici o aluzie la veleităţile lui Maximilian de Habsburg cu privire la acea ţară din urmă.

19 *Negocia, dignitatem, Statum, incolumitatem denique eius summae semper curae habituram* (Se reproduc cuvintele dictate de Maximilian în instrucţiile date lui Belsius la plecarea sa în Moldova, vezi Hurmuzaki, II, 1, p. 398; *sed negocia, statum et incolumitatem eius summae semper curae habituros.*

20 În textul publicat: *Caesarea Vestra*, este o greşeală evidentă de citire în loc de: Celsitudo Vestra (adică Despot).

21 Matias Nagy şi Tomasi Ferencz; vezi şi mai jos, p. 202.

ar fi ale regelui nostru, şi că principala cauză de desperare, spun ei, este că oastea măriei voastre[22] este cantonată la Trotuş[23] sub comanda lui *Nicolae Lugosici* cu 700 de oameni, şi chemările la luptă şi pregătirile aici sînt foarte înfrigurate, şi că toate acestea li se par lor de o sută de ori mai mari şi că se tem de turci <care ar trece> prin Ţara Românească şi pe aici[24]. „Ce vrei să fac?“ mi-a zis el. Eu pot să le dau ajutor dar cei care au început nu mai merg mai departe[25]. Oare nu ar fi trebuit de atunci să fi găsit armata voastră un mijloc ca să se unească cu secuii şi cu saşii? Şi acuma încă ar mai fi timp ca să ne ridicăm, împăratul vostru dintr-o parte şi eu dintr-alta. Eu am putut să cuceresc o ţară (aceasta mi-a spus-o totuşi seara) cu o mînă de oameni atît de mică a maiestăţilor lor, iar ei zăbovesc atîta în faţa unei <singure> cetăţi? Sultanul turcilor acum este pe moarte, căci se dă ca sigur de ai săi că nu va supravieţui lunii octombrie“[26]. I-am cerut în sfîrşit să facă măcar[27] acest bine, anume mai întîi să-i liniştească pe secui de spaima atît a armatei sale cît şi a celei turceşti dacă ar vrea să treacă pe aci. A răspuns că va face aceasta din plin şi bucuros, iar cît priveşte trecerea turcilor, el hotărît nu le-o va îngădui niciodată prin ţara sa înspre ţara secuilor, şi nici prin Ţara Românească, întrucît sînt legaţi şi prin sînge, şi printr-un jurămînt de credinţă, că el îi va însufleţi pe secui, cu cei 60 000 de oameni ai lor contra celor 3 000 de duşmani şi că după ce a tăiat o dată cineva coada şarpelui[28] e în zadar să mai promită să se împace cu el, totuşi el va fi mediator, dar să vadă ei mai apoi să nu se căiască, şi să dea atunci vina pe el, căci el, creştin fiind, ar prefera să prevină nenorocirile secuilor creştini şi ei, decît să fie el cauza acestor nenorociri, şi că dintre toate neamurile turcii sînt cei din urmă pe care i-ar lăsa cîndva să treacă. Şi astfel, la prînz, de faţă fiind boierii le-a dat slobozire de plecare folosindu-mă pe mine ca tălmaci[29].

Eu socoteam negreşit că am ajuns destul de departe, dar seara fiind şi Albert Laski[30] de faţă am ajuns şi mai departe. Căci a spus aşa: că ar vrea bucuros să-l trimită pe Laski cu trupe de ajutor la armata maiestăţilor voastre, dar aceasta nu se poate face fără bănuială, iar prin Polonia nu i

---

[22] *Caesario Vestrae* (!) (= Celsitudinis Vestrae) — a lui Despot.

[23] *Tatros.*

[24] Text defectuos: *quae omnia ipsis centuplo videbantur maiora metum quae Turcarum per Transalpinam et hinc.*

[25] Adică Habsburgii. Despot deşi are legături cu dregătorii Porţii, este tot atît de puţin la curent cu încheierea armistiţiului din 1 iunie dintre Habsburgi şi sultan, ca şi Belsius.

[26] A murit în 1566!

[27] *Tamen* (=tantum)

[28] *Frustraque secum qui semel caudam serpentis abscidit reconciliari promissurum.*

[29] Pentru rolul ambiguu al lui Belsius, vezi notiţa biobibliografică.

[30] *Coram Albertus Lasky* (?) corect: Alberto ...)

se îngăduie să treacă <dar>, va face totuşi acestălalt lucru, anume că şi dacă secuii s-ar întoarce iar la fiul lui Ioan, totuşi îndată ce s-ar înapoia solii săi, el îl va trimite pe Paul Székely care e acum pîrcălab de Suceava[31] ca să ducă tratative pentru locurile pe care trebuie să le stăpînească[32] el, ca să-i atragă neîncetat de partea sa[33] pe secui, „sau să se prefacă acesta a fi rebel faţă de mine, şi să ocupe cu forţa Ţara secuilor". Maiestatea V. va socoti cît preţuiesc acestea — apoi mîine de dimineaţă[34] le va spune secuilor prin mine[35] în primul rînd ca să se ducă şi să spună tuturor şi să dea zvon că nu îi ameninţă de aici nici o armată şi nici o primejdie, şi chiar dacă el Despot se va porni din porunca turcului, nu va vătăma pe nimeni, dînd şi jurămînt pentru aceasta, *în al doilea rînd* nu va îngădui această trecere a turcilor nici acum şi nici vreodată; *în al treilea rînd* îi va pune în vedere acest lucru şi aliatului său muntean. „Aşadar eu sînt de părere ca ei să se lupte, chiar mă mir că pînă acum acei 60 000, cum spuneţi voi ai voştri, nu au atacat încă pe acei 3 000 de oameni". *În rîndul al patrulea* îl va întreba pînă atuncea pe fiul lui Ioan dacă îngăduie să-i fie mediator fără vreo împuternicire[36] de la turc sau de la el însuşi. *În rîndul al cincilea* să vadă totuşi ce fac, ca nu cumva dacă lucrul acesta ar ieşi rău pentru ei[37] să dea vina pe el şi să zică (mă folosesc chiar de cuvintele lui „că el a mijlocit în numele diavolului, căci nu este[38] cu putinţă ca fiul lui Ioan să nu urzească vreo nedreptate <ca cea> faţă de Bebek[39] şi de alţii". *În rîndul al şaselea*,

---

[31] *Per Sochaviense officialem.*

[32] *Ad possidenda sua*, adică cetăţile din Transilvania, Ciceu şi Cetatea de Baltă pe care le reclama de la Ioan Sigismund.

[33] A lui Despot.

[34] Aşadar după concedierea oficială a solilor de faţă cu boierii mai urma o convorbire secretă a acestora cu Despot.

[35] Ca tălmaci.

[36] *Sine data venia.*

[37] *Ipsius* (ipsis).

[38] *Et* (est).

[39] Aluzie la soarta lui Bebek care se raliase cauzei lui Ioan Sigismund cu urmări apreciabile în restaurarea sa pe care o considera drept opera sa. Dar nu a putut trage foloasele sperate. A cerut zadarnic de la turci cetăţile Salgo şi Fylek (vezi *Hurmuzaki*, II, 5, p. 407) apoi după venirea reginei Isabella (1556) castelul de la Gilău şi abaţia Cluj—Mănăştur. Era bănuit de nesinceritate, deoarece trecuse dintr-o tabără în alta de trei ori pînă atunci şi era ţinut la distanţă. Dar a avut concursul dragomanului Mahmud care, surprinzînd intenţia reginei de a-l ocoli după ce îi arătase mare devotament şi voind să se răzbune, l-a propus pe Bebek ca sfetnic al reginei şi al lui Ioan Sigismund, şi administrator al provinciei *(consiliarius supremus, nutrix et gubernator)* fără a ţine seama nici de drepturile bătrînului Petrovics, şi el în termeni mai încordaţi cu regina. Dar scurt timp după aceea, Bebek era în captivitate la Lăpuşneanu. Într-un raport din 22 mai 1557 se arată că turcii au făcut întrebare în Dieta Transilvaniei despre Bebek. A răspuns nobilul Kendi că Bebek este trădător... Reţinerea lui în Moldova a avut pare-se urmări nebănuite. Căci se credea că el l-ar fi îndemnat să pornească în 1558 expediţia în Tran-

că deoarece el nu face nici o acţiune duşmănoasă împreună cu ei aci, <se poate> îngriji de o împăcare pentru ei acolo. Făcîndu-i atenţi ca să-l primească drept rege sau pe el sau pe cine va voi el, atunci cînd fiul lui Ioan ar fi gonit din domnie, şi dîndu-le bani de drum[40] i-a concediat pe amîndoi[41]. Iar eu, deoarece şi unul şi celălalt din aceşti secui liberi[42], adică şi Matias Nagy şi Tomasi Francisc, au fost bine puşi la cale[43] de mine, mi-au lăsat o mare nădejde că vor tulbura apele ca să nu aştepte mijlocirea lui Despot, ci întăriţi de el care nici nu se va mişca, dar nici nu ar da înapoi dacă s-ar mişca — nu se vor teme[44] nici de o luptă cu forţele turcului din două părţi[45], şi înfrîngînd perfidia lui Mailat[46] îşi vor redobîndi sufletul lor viteaz de altădată.

Acestea, preastrălucite rege, se săvîrşesc aci, l-am încunoştinţat despre aceasta şi pe căpitanul Francisc Zay şi că acum ar fi timpul să nu lăsăm nici o piatră neîntoarsă, şi nu voi mai adăuga mai multe decît că se miră Despot şi Albert Laski (iar eu mă consum cu totul de amărăciune) că nu avem nici un cuvînt de la maiestatea voastră cînd lucrul a ajuns la cumpăna din urmă (?)[47] şi trebuie sau să se piardă pe veci Transilvania sau să se pună stăpînire pe ea. Eu voi fi fără nici o vină şi aş vrea mai bine să mă
p. 433 ocup acolo cu folos[48] decît să aştept zadarnic // <aci> cu dinţii la stele[49] instrucţiuni anume ce am de făcut, şi m-aş fi dus de cîteva ori în tabăra deschisă[50] dacă aş fi îndrăznit să plec din acest loc[51] de teamă să nu vină vreo însărcinare pentru mine în lipsa mea. Să dea domnul să iasă toate bine şi M.V. să fie nevătămată.

Dat la Iaşi în ziua de 13 iunie
Belsius m<anu> p<ropria>

---

silvania pentru redobîndirea cetăţilor foste ale domnilor Moldovei şi a căror predare poruncită de turci era tot amînată de regina Isabella (vezi N. Iorga, *Istoria Românilor*, V, p. 33). În 1558 a fost tăiat cu iataganul în casa sa din porunca Isabellei, împreună cu fraţii Anton şi Francisc Kendi acuzaţi de complot.

[40] *Viatico.*

[41] Adică pe Nagy şi Franciscus pomeniţi mai jos.

[42] *Agiles.*

[43] *Bene tractati.*

[44] *Pertimebant* (pertimebunt).

[45] *Utraque pugnam* (pugna).

[46] Fiul lui Ştefan Mailat, — Gabriel, trecut de partea lui Ioan Sigismund — are un rol de prim plan în subjugarea şi dezarmarea secuilor.

[47] *In extremo ac Ali* (?) (in extremo ac<ut> ali?)

[48] *Ibi interesse cum fruge.*

[49] *Ore hiante.*

[50] *Ad operta castra.*

[51] *Statione.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 30 iunie 1562

Acest raport din 30 iunie aduce ecoul primelor reacţii trezite de efectele armistiţiului din 1 iunie. Acum, spre a folosi propriile sale expresii, comedia se schimbă în tragedie şi Despot izbucneşte în recriminări amare. Căci forţele principale pe care ar fi putut să se sprijine: anume oştile habsburgice şi masa secuilor sînt neutralizate sau împrăştiate în urma noii situaţii create. Asistăm la lichidarea măsurilor luate pentru o eventuală trecere în Transilvania. Despot coboară de la Iaşi la Roman unde îşi adună trupele care se înapoiază de la graniţă, urmînd apoi a se duce la Cetatea Neamţului şi de acolo la Suceava pentru a aştepta răspunsul lui Ioan Sigismund, cu intenţia declarată de a porni la atac, în caz că nu ar fi satisfăcător, şi chemînd la sine pe secui! Dar în realitate starea lor după răscoală era departe de a mai îngădui asemenea iluzii.

Trei puncte mai însemnate sînt atinse în acest raport: 1) Primirea scrisorii regelui Maximilian împreună cu scrisoarea lui Zay care îl previne pe Despot din ordinul regelui despre atentatele puse la cale contra sa (vezi şi Veress, *Documente*, I...). 2) Sosirea

soldaţilor trimişi de Fr. Zay care au trebuit să-şi croiască drum prin Maramureş „omorînd nu puţini maramureşeni şi aducînd şi prizonieri şi pradă" — spre marea mulţumire a lui Despot, care considera această realizare ca un triumf asupra lui Ioan Sigismund, asupra regelui Poloniei şi palatinului Rusiei care nu putuseră împiedica această trecere. După Belsius, şi „poporul" e cuprins de admiraţie pentru acest „dar regesc", în timp ce boierii sînt înmărmuriţi. 3) Bănuiala trezită în Belsius de instrucţiunile lui Zay privind îndemnul la cordialitate faţă de poloni şi faţă de Ioan Sigismund, pentru care el cere o confirmare de la Maximilian; o bănuială asemănătoare a lui Despot privind aşa-zisa „trădare de la Gyula".

Se mai adaugă şi unele informaţii preţioase, întrucît nu le aflăm din altă parte: înfrîngerea unei cete de 6 000 de tătari de către pîrcălabul Sucevei, şi plecarea lui Laski, trimis de Despot (?) în ajutorul regelui Poloniei împotriva moscoviţilor. În sfîrşit e interesantă observaţia privind valoarea mult inferioară a asprilor faţă de moneda din Ungaria şi eventualele repercusiuni asupra soldei noilor ostaşi aduşi în slujba domnului.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

p. 434

1562 30 iunie, Roman[1]

În cele două rapoarte scrise foarte pe larg de la 9 iunie[2] am vorbit îndeosebi de dispoziția lui Despot vodă față de M. V. și de pregătirea și de ajutorul militar și totodată de încheierea alianței cu fiul lui Ioan, cuprinzînd și destule copii de scrisori, arătînd și cît ar fi de nimerit a se folosi de prilejul binevenit al mișcărilor sașilor și secuilor; am trimis apoi prin poștă altele, nu știu dacă au fost alăturate acestora în care am arătat ce au declarat trimișii secuilor și cu ce răspuns au fost trimiși îndărăt de Despot[3]. Dar pe cînd se joacă această comedie și se așteaptă un succes îmbucurător al treburilor maiestăților voastre din partea lui Despot, întrucît el însuși făgăduiește doar, dar nu dă ajutor fiului lui Ioan și nici nu va lucra prin soli la împăcarea acestuia cu secuii, ci îndeamnă prin răs-

[1] *Romanvasar.*
[2] În realitate la 6 și 7 iunie.
[3] Vezi raportul din 13 iunie.

punsul său toată Țara secuilor să nu se lase și să stăruie mai departe, s-a schimbat lucrul în tragedie neașteptată (sau poate nu știu eu) și în întîmplarea neprevăzută despre care acestea au fost cuvintele lui Alexandru (!) Moldoveanul[4]: „Oare nu am chibzuit împreună cu tine întotdeauna din tot
p. 435 sufletul hotărîrile[5] cele mai dorite de tine? Oare nu am pus toată zăbava la ajutoare cu propuneri simulate? Oare nu ți-am spus că acum este timpul și prilejul pentru împărat de a cuceri Transilvania, ba chiar ca el dintr-o parte și eu din cealaltă să ne ridicăm cu forțe unite[6]? În sfîrșit oare nu am slobozit de plecare pe solii secuilor în fața ta cu răspunsul pe care îl doreai cel mai mult? Iacă acum și armatele voastre din porunca împăratului s-au retras[7] păzind armistițiul cu turcul, și secuii părăsindu-și taberele s-au întors la casele lor. Ce se va întîmpla cu bieții secui care au căzut la pămînt lipsiți de acea speranță cu care își țineau zilele?"[8] S-a întors tot atunci[9] și Nicolae Vornicul[10] cu o scrisoare de la fiul lui Ioan de pe cînd mai erau aici secuii, cerînd un ajutor de 4 000 de soldați. În ziua a treia trimițîndu-l înapoi la acesta cu făgăduiala <cerută>, el nu și-a schimbat răspunsul la plecarea <de aici> a secuilor, ci dîndu-le cu bunătate ajutorul de drum i-a slobozit de la el cu aceleași făgăduieli pe care le confirmase mai înainte: că va porni desigur dar nu îi va vătăma. Așadar în clipa de față lucrurile stau astfel: am pornit din Iași și am sosit la Roman la 28 ale lunii de față, unde tot în acea zi s-a întors de la graniță căpitanul Spancioc[11] cu cei 7 000 de oameni ai săi cu care fusese trimis în chip prefăcut în ajutorul fiului lui Ioan, și în același timp a sosit și curierul meu Valentin Prepostvari pe care îl trimisesem dimpreună[12], Despot și cu mine la Zay. Acela[13] s-a întors întrucît nu ar mai fi acum nevoie de ajutoare militare, acesta[14] a înfățișat prin mîna mea scrisoarea maiestății voastre și mă mir că Despot a primit-o nu într-ascuns, ci de față cu toți boierii și a sărutat-o cu fața luminată de bucurie, <spunînd> că înțelege că M. V. se îngrijește cu tot

---

[4] În text: *Alexandri Moldaqui*, greșeală evidentă, căci aici e vorba de Despot.

[5] *Verba.*

[6] *Copiis mutuis.*

[7] *Reciprocaverunt.*

[8] *Lactabantur.*

[9] Fraza aceasta la pers. a III-a trebuie înțeleasă tot ca o continuare a celor precedente la pers. I. Aici Belsius rezumă spusele lui Despot socotind că istoricul tratativelor cu secuii anunțat de Despot e destul de cunoscut din relațiile sale precedente.

[10] Același care fusese trimis la 13 mai în solie la Ioan Sigismund de unde se înapoiase la 23 mai. Vezi mai sus discuția succesiunii cronologice a soliilor.

[11] Care comanda un corp de trupă în calitate de vornic.

[12] *Communi opera.*

[13] Spancioc.

[14] *Prepostvari.* Îl vom întîlni și în vremea lui Mihai Viteazul în legătură cu evenimentele din Moldova.

dinadinsul de siguranţa sa[15], căci Fr. Zay cuprinsese în scrisoarea sa o copie a scrisorii maiestăţilor voastre în care era prevenit[16] să se îngrijească de paza sa... etc. Pe acestea le-am tălmăcit acum după cifrul[17] care li se potriveşte, negreşit acest lucru a picat la timp, şi am adăugat că acestea sînt semnele celei mai mari bunăvoinţi şi că nu au purces decît din locul cel mai de sus[18], şi chiar l-am îndemnat să fie cu băgare de seamă la podeaua de sus[19] şi l-am făcut atent[20] la pilda regelui Spaniei care nu îi era necunoscută. Cît priveşte restul scrisorii, Fr. Zay stăruia mai ales asupra lucrului acesta, şi într-adevăr Despot s-a oprit la acest îndemn şi chiar plin de uimire a zăbovit asupra lui, şi l-a discutat mult cu mine... etc. Despre cele ce urmează acum sînt silit să scriu mai pe scurt: căci drumul acesta pe la Liov nu este sigur: soldaţii care au fost aduşi sînt în număr de 150 de pedestraşi, călăreţi de acelaşi fel (?)[21] cam 80, care nefiind lăsaţi de maramureşeni să treacă şi-au croit drum prin munţi cu forţa armelor[22], omorînd nu puţini maramureşeni, aducînd prizonieri pe un nobil[23] rutean Ioan şi pe un al doilea fără a mai ţine socoteală de prada pe care au făcut-o; lucrul acesta i-a plăcut mult lui Despot ca un semn bun. Ce <au zis> de aceasta fiul lui Ioan şi palatinul Rusiei împreună cu regele Poloniei nu ştiu încă. Iar pe aceştia[24] a poruncit de îndată să-i cheme din Suceava, lăsînd să se întremeze acolo doar cei trei ce fuseseră răniţi în acea luptă. De altminteri despre totalul soldaţilor cu plată ai naţiei noastre, pe lîngă moldoveni şi ieniceri voi scrie în prima mea scrisoare cînd vor fi sosit, iar toată oastea boierilor merge întotdeauna cu noi, dar fiul lui Ioan acum nu mai cere ajutoare, iar Laski e trimis în ajutorul polonului împotriva moscoviţilor într-o misiune foarte onorabilă[25] dacă cumva ar fi nevoie de sprijinul său. Un lucru îndeosebi nu îl pot trece cu vederea, anume că Fr. Zay a scris, printre unele sfaturi ale sale, ca Despot să întreţină pacea cu fiul lui Ioan şi de asemenea prietenia cu polonul, nu ştiu dacă aceasta e din porunca maiestăţilor voastre. Eu totuşi, deoarece pînă acuma nu am primit aici nici

---

15 *Incolumitate.*

16 Premoveretur (premoneretur).

17 *Zyfra.* Text defectuos *eas ego ex zyfra non (nunc?) verti quae* eis est communis certae (certe?) *in tempore hoc evenit.* Se referă la primirea în sfîrşit a cifrului.

18 *Ex summo loco*, adică de la împărat.

19 *Pavimenta superiora,* aluzie poate la unele atentate posibile, dînd ca pildă unul încercat contra regelui Spaniei.

20 În text greşit *Monnunquam.* După context, preferabil de citit: monuique decît nonunquam.

21 *Talis vites* (?) (talis vicis, de acelaşi fel?).

22 Oare: *vi armis ferroque*

23 *Nobilem.*

24 Adică pe soldaţi.

25 *Praedecente.*

o scrisoare cu instrucţiuni, şi cum în clipa de faţă nevoia era foarte mare, am semănat vrajbă[26] între acela şi acesta — însă aş prefera pacea — şi am făcut aceasta pentru că mi se părea a fi de folos pentru ocuparea Transilvaniei de către ai noştri. Deci prea supus şi prea rugător doresc să ştiu ce am de făcut. Căci propunîndu-mi-se altă navigaţie o dată ajuns la port trebuie să mi se dea şi altă pînză şi să mi se potrivească vîslele, aşa cum va porunci M. V. Acesta[27] nu se va grăbi nici cu ajutoarele nici cu războiul, ci de aici va merge de-a dreptul la cetatea Neamţului pînă la rîul Moldova şi la Suceava, şi acolo va poposi aşteptînd solii săi din Transilvania, şi dacă vor aduce un răspuns mai puţin favorabil despre treburile sale[28] va ataca şi va chema la sine pe secui. Tătarii[29] au fost greu înfrînţi de către Nicolae Lugosici din cetatea Soroca, 6 000 înfrînţi de către 3 000, şi mulţi au fost aduşi aici... mă rog prea plecat de o scrisoare cu instrucţiuni noi de la M. V.

...Dat la Roman în ultima zi a lunii iunie 1562:

P.S.

Chiar din aşternut mă cheamă Despot, după ce în acea seară s-au întors amîndoi solii, şi Nicolae Vornicul sau Nichita şi Orhenus[30] de care am pomenit maiestăţii voastre încă de mai înainte. Cu mare amărăciune în suflet mi-a declarat Despot că a aflat de la informatorul său că la Gyula[31] e trădare. Şi s-a minunat cînd i-am spus că Francisc Zay, împotriva părerii tuturor tovarăşilor de arme, a avut o întrevedere particulară cu Hamza beg[32]. Deşi amîndoi sînt şireţi, totuşi îl cunosc pe Hamza beg că nu e altceva decît un suflet pervers, un spirit răuvoitor[33]... etc.... de aceea va trebui vegheat la ce se întîmplă la Gyula spre folosul întregii Ungarii. A scris o scrisoare şi Ladislau Kerecheni[34], dar n-am găsit nimic rău în ea cînd mi-a arătat-o Despot. Mai dau de ştire maiestăţii voastre şi aceasta: că acum au şi sosit acei soldaţi din Ungaria, şi îndată chiar înainte de a fi descălecat, au fost inspectaţi de Despot şi plătiţi cu multă bucurie. Cît priveşte dispoziţia boierilor moldoveni ei nu şi-o pot ascunde din căutătură şi se miră, înmărmu-

---

[26] *Zizaniam.*
[27] Despot.
[28] *De suis.*
[29] În text greşit *Tartario* (Tartari a... etc.... Nicolao...).
[30] Orăş.
[31] Gyula.
[32] *Hamza bek.* În 1558 era sangeacbeg de Alba Regală. A ocupat fortăreaţa Totà de lîngă Komorn. Reminiscenţele lui Belsius se referă la vremea aceea.
[33] Urmează unele reminiscenţe despre aceasta fără legătură cu subiectul.
[34] *Kerecheny* (Ladislau Kerecsényi de Kányafölde, comitele comitatelor Zarand, şi Bekeş căpitanul Ungariei de Jos).

riţi de acest nou fel de oaste, şi de aceea poporul[35] zice, aşa deodată, că hotărît mîntuirea lui Despot şi libertatea tuturor nu depind decît de ostaşul ungur, şi nici nu ar fi putut M. V. să fi hărăzit aici un dar mai regesc. Mai rămîne ca din porunca maiestăţii voastre ei să fie reţinuţi <aici> şi să se oblige <să rămînă> şi să nu le pese de greutăţile în legătură cu asprii care aici sînt mult inferiori monedelor noastre.

---

[35] *Populus*. Am arătat mai sus sensul ce trebuie dat acestui termen la Belsius.

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 4 februarie 1563

Acesta este ultimul raport al lui Belsius scris după ce a părăsit Moldova şi deşi mai scurt, nu e mai clar ca celelalte. El se extinde destul de mult în trecut pînă la plecarea dintîi a lui Belsius din Moldova la sfîrşitul lui iulie. Aceasta este interpretarea de dat cuvintelor: timpul ... *în care am fost reţinut la M. V. din însărcinarea lui Despot*, care se referă la ciudata acreditare a lui Belsius de către Despot pe lîngă Maximilian la 21 iulie 1562, cînd a şi adăugat că Belsius este foarte bine văzut şi de toţi boierii şi că domnul nu vrea alt agent la el decît tot pe Belsius. Este interesant de arătat aici şi punctul de vedere al lui Fr. Zay — fostul şef ierarhic al lui Belsius, care l-a şi declarat prin iulie *insufficiens* — cînd l-a văzut reapărînd deodată, venit din Moldova unde nu mai avea ce căuta: „Ioan Belsius pe care maiestăţile voastre aţi binevoit să-l trimiteţi anul trecut în Moldova ca sol pe lîngă Despot şi care nu prea de mult cînd s-a reîntors de la Praga a intrat din nou în Moldova, nu ştiu pentru care motiv, s-a înapoiat abia acum şi a adus cu el această scrisoare a lui

Martin alăturată acesteia". Nu este prea clar cînd anume s-a reîntors Belsius în Moldova și cîte dintre cele pomenite în darea sa de seamă s-au petrecut în timpul șederii sale. Instrucțiunile date lui Martin Literatul, trimis ca înlocuitor al său, sînt din 3 octombrie. Pînă la venirea acestuia, Belsius a înțeles să-și ocupe iar vechiul său post. Chiar după aceea el a fost menținut de Despot și impus lui Martin ca un fel de coleg.

Raportul de față cuprinde mai multe feluri de informații: 1) O dare de seamă a celor întîmplate de la prima lui plecare din Moldova pe la 21 iulie. De un deosebit interes este știrea despre un atac pornit din Țara Românească din luna octombrie, care nu mai e pomenită în altă parte, căci în raportul din 8 ianuarie 1563 către Ferdinand e vorba doar de pacea încheiată (după aceea) și nu de ciocnirea care a precedat-o. 2) O culegere de informații de tot felul aflate de la omul lui Laski în trecere atunci pe la Eperjes. Acestea sînt precedate de o scurtă expunere a deposedării lui Laski de către Despot. Interesantă este apoi și insinuarea contra lui Martin care *nu l-a informat suficient pe Maximilian pentru că acest lucru putea fi primejdios*. La plecarea sa Belsius ducea cu sine raportul lui Martin, precum și memoriul compus împreună în chestiunea Schreiber și cele două cifruri pe care s-a grăbit să le predea lui Fr. Zay la Nagy Mihal îndată ce a putut să mai adauge și alte informații la cele aflate în Moldova. Se poate ca data raportului său — 4 februarie — să fie greșită, căci *aceasta este data raportului lui Fr. Zay*, trimis din Nagy Mihal către Maximilian, în care menționează că a primit de la Belsius raportul lui Martin și specifică clar că trimite totodată și scrisoarea lui Belsius, așa că e puțin probabil ca raportul lui Belsius scris la Eperjes să fi putut purta aceeași dată.

Este vrednic de semnalat că *sînt unele elemente comune* în raportul lui Zay și în cel corespunzător al lui Belsius. Pe de altă parte s-ar părea că în această împrejurare informatorul era Belsius și cel informat Fr. Zay. S-ar putea încerca o presupunere. Belsius aflînd de prezența mesagerului lui Laski la Eperjes s-a grăbit să-l informeze pe Zay, despre toate cele aflate de la acesta stăruind asupra nevoii de a se încerca măcar in extremis o împăcare sau cel puțin un compromis de natură să împiedice o încăierare care i-ar fi adus pe turci pînă în Țara Românească, Moldova, Transilvania și chiar în inima Ungariei. De aceea Zay propune să fie trimis înapoi mesagerul lui Laski la stăpînul său cu îndemnul să-și amîne planurile sale de răzbunare pînă la rezolvarea întregii neînțelegeri de către rege și restabilirea vechii prietenii. Căci Despot nu a ocupat Hotinul din alt motiv decît ca să nu cadă în bănuiala sultanului.

De altminteri el (Despot) vrea să-l satisfacă, în privința tuturor datoriilor contractate față de el (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 458). Dacă vom observa că acest raport al lui Zay începe cu menționarea venirii lui Belsius aducînd raportul lui Martin, și că după aceea declară că el acuma a aflat mai sigur decît mai înainte (adică în momentul cînd a plecat mesagerul lui Laski la rege) că Laski e hotărît să se răzbune sau să moară etc., folosind expresii foarte asemănătoare cu cele ale lui Belsius din acest raport, și adăugînd și formula: ***brevi ut mihi dicitur*** care arată clar că se referă la informații obținute indirect

(deci de la Belsius), va trebui să admitem că toată această parte a raportului lui Zay este inspirată de informaţiile aduse de Belsius.

Mai trebuie adăugat că într-un post-scriptum Zay se arată foarte alarmat de faptul că Ioan Sigismund tocmeşte mercenari şi îi introduce în Transilvania. Acesta s-ar gîndi desigur să smulgă înapoi cuceririle recente ale Habsburgilor: Baia Mare, Satu Mare... etc. şi toate comitatele ocupate (*ibidem*, p. 459). Pornirea acţiunii lui Laski i-ar da un prilej favorabil să facă rău. Dar aici se ia după alte ştiri şi alţi informatori decît Belsius.

I. BELSIUS CĂTRE MAXIMILIAN

1563, 4 februarie, Eperjes[1]

Am făcut cunoscut M. V. prin prea plecata p. 456
mea scrisoare că, ţinînd seama cum se cuvine de făgăduiala mea, aveam de gînd să mă întorc la Despot. Căci niciodată nu mi-am propus să mă sustrag de la orice fel de slujbă a maiestăţilor voastre, de aceea orice s-ar întîmpla, subsemnatul m-am înfăţişat aici cu toată supunerea *pînă la sosirea acelui Martin*, şi mă rog prea smerit să se primească milostiv în nume de bine cele arătate mai sus, cu înfăţişarea credinţei veşnice a serviciilor mele.

În tot acel timp în care am fost reţinut la M. V. din însărcinarea lui Despot[2] nu a apărut nici un sol în afară doar de unul singur al lui Selim, fiul sultanului, numit Ramazan Chacok, pe care l-a dăruit, slobozindu-l cu

---

[1] Pentru exactitatea datei, vezi mai sus p. 211.
[2] Text ambiguu: *tempore ... quo apud Maiestatem Vestram missione Despotae coactus fui.*

cuvinte bune către acel principe atît pentru tată cît şi pentru fiu. Acesta plecînd apoi în Transilvania a dus tratative de împăcare între fiul lui Ioan şi Despot. Dar se pare că a stîrnit între amîndoi neînţelegeri şi mai mari. Căci nu se manifestă nici un sentiment de prietenie. Ba chiar l-a întrebat[3] pe Paul Székely, pîrcălabul[4] Sucevei, şi de asemenea, şi pe Petru Székely şi pe alţii pe care i-a primit la el, dacă ar fi în stare prin mijlocirea cuiva să întărîte sufletele secuilor împotriva fiului lui Ioan, lucru ce socot eu că ar fi uşor de realizat.

S-a mîniat mai ales Despot de faptul că în luna octombrie s-au produs nişte mişcări în Ţara Românească de unde turcii tocmiţi[5] de Alexandru //
p. 457 unelteau să năvălească asupra lui Despot. Împotriva acestora <el> a trimis pe boierul Bolea cu o mică oaste, <care> nu numai că i-a înfrînt, dar în ziua de 20 octombrie i-a supus şi la un tribut de 5 000 de florini. În acest timp pe cînd se produceau[6] aceste frămîntări transilvanul care niciodată nu l-a iubit, socotind că a sosit prilejul potrivit ca să-l atace pe Despot, şi-a adunat dinafară ceva oşti. Aceasta va fi cauza, mi-a declarat principele însuşi, deşi mai adaugă şi reţinerea cetăţii Ciceu şi a Cetăţii de Baltă, a urii care se anunţă între ei[7], arătînd după efemeridele sale că în curînd va fi sorocul pentru tributul muntenilor. Cît de durabil va putea să fie lucrul acesta, nu înţeleg îndeajuns, cînd şi mireasa[8] i se făgăduieşte pînă acum din zi în zi. Din acea vreme încoace nu au mai venit nici un fel de soli. Afară doar de întîmplarea cu Wolff Schreiber care s-a ivit în chip cu totul uimitor şi căruia nu i-am putut aduce nici un leac. Despre această ispravă[9] a lui Despot nu ştim ce concluzie va trage M. V., noi purtăm cea mai mare compătimire fratelui nostru şi ne minunăm ce avea el de gînd[10] cu noua rînduire a cifrurilor cu atît amestec de oameni criminali.

Am crezut cu toată supunerea să aduc următoarele la cunoştinţa M. V., întrucît curierul nu va fi aşa de curînd la îndemîna lui Martin, ca să nu greşesc cumva dacă nu aş da de ştire, deşi ştiu că se află aici[11] omul domnului Laski.

---

[3] Despot.

[4] *Praefecto.*

[5] *Conduchcii* (conducticii).

[6] *Insergunt* (insurgunt) *motus hi.*

[7] Text neclar: *Hanc causam... aspondi inter eos odi futuram mutuo (!) demonstrans actutum Diem ex Ephemeridibus suis Transalpinorum Tributarium* (tributorum?).

[8] *Virgo*, domniţa din Ţara Românească.

[9] *Facinore.*

[10] *Quid sibi nova Zyphrarum constitutio voluerit facinorosorum hominum plenissima.*

[11] La Eperjes. S-ar părea că de la acest emisar al lui Laski provin ştirile despre el care urmează în paragraful următor în dreptul notei 19 şi următoarele. Deci sensul concesivei ar fi că Belsius ar greşi dacă nu s-ar sili să capete informaţii de la omul lui Laski aflat în clipa aceea la Eperjes.

În ziua de 10 ianuarie Despot a plecat din Suceava fără să bănuim cîtuşi de puţin ce ar avea de gînd, căci a adunat în 6 zile o oaste de vreo 35 de mii oameni. Noi socoteam[12] totuşi că va merge (căci acesta era pretextul) pînă la Halici, cetatea Rusiei polone,[13] spre a o pîrjoli pentru ca să i se înapoieze lucrurile sale de către polon. Dar nu s-a făcut nimic din acestea, ci ocupînd cetatea Hotinului în ziua de paisprezece[14] a slobozit ostaşii punînd drept pîrcălabi doi moldoveni, anume pe Avraam despre care am părere bună căci era postelnic[15], iar pe celălalt Moghilă[16] îl ştiu dimpreună cu fratele său care este mare logofăt <socotit> de cei cinstiţi ca fără credinţă sau purtînd pata necredinţei, şi a mai adăugat drept garnizoană 40 de pedestraşi unguri. Ne-am minunat mult de această ispravă[17] şi încă împotriva lui Laski! Motivele sale le-a atins[18] la cină unde ne aflam şi socot că ar fi fost în căderea lui Martin — cum şi face parte din slujba sa — ca să vă dea de ştire, dar mă tem totuşi să nu fi greşit şi aici, deoarece *lucrul era totuşi primejdios*[19], dar am socotit că merită ca acest lucru să fie făcut cunoscut măcar şi de oricare.

Dar mă întorc iar la Laski care şi-a adunat în grabă soldaţi în Liovul rusesc[20], luînd pe lîngă el pe Dimitrie Wisniewiecki, care orice <isprăvi> porneşte, apoi le şi duce la capăt cu toată vitejia, şi pe boierul muntean Socol[21], tînăr şi peste măsură de îndrăzneţ, şi după cum se spune logodnic al tinerei fete din Ţara Românească[22], Laski, dînd în vileag toate jurămintele lui Despot scrise chiar de mîna lui, a zis cu mînie că aşa cum l-a pus pe Despot aşa îl va şi alunga din domnie şi va pune pe altul în loc, şi multe altele. Plîngîndu-se de acest lucru a dat pe faţă că are o scrisoare foarte clară[23] (!) a lui Despot către sultanul turcilor (despre care eu cred cu toată supunerea, lăsînd lucrul la aprecierea maiestăţii voastre, că ea este prefăcută[24], pentru a-l convinge pe sultan că el nu se ţine de partea M. M.

---

[12] *Arbitramur* (arbitrabamur).

[13] *Russie oppidum.*

[14] 14 ianuarie 1563.

[15] *Cubicularius.* E vorba de Avraam de Bănila.

[16] *Mohylla.*

[17] *De hoc facinore.* Exprimare oarecum peiorativă. Vezi mai sus şi n. 9.

[18] *Perstrinxit* (praestrinxit), subiectul fiind subînţeles: Despot.

[19] Adică să trimită informaţii necenzurate în prealabil de Despot. Observăm aici o insinuare la adresa lui Martin.

[20] *Russiae Leopoli.*

[21] *Zokoll.*

[22] Adică al miresei destinate mai întîi lui Despot, sau al surorii ei?

[23] *Sonantes.*

[24] *Fictitias.*

V.V.). Căci Despot toate le acoperă şi le ascunde[25]. Pe cei 25 de ostaşi împlătoşaţi[26], pe care i-a avut şi i-a concediat, i-a reţinut Laski şi îi duce contra lui Despot, nelăsînd nimic nefăcut din cele ce privesc <pregătirile> de luptă şi făcînd pretutindeni să răsune goarnele prin toată Polonia. Ba chiar şi în Ţara Românească face să răsară sprijinitori[27]. Totuşi Despot l-a cîştigat pe Procopie[28] care <eşind> din slujba transilvanului a călătorit[29] de curînd pe acolo ca să facă <el> împăcarea, Despot făgăduind că va răscumpăra cu 70 000 de florini toate cele pe care le-a ocupat şi că va mai adăuga tot atîta în dar, ca de la frate la frate. În sfîrşit deoarece şi Roussel pleacă de la Despot, iar al doilea comandant al ungurilor ce slujeşte la granița tătarilor umblă să capete slobozirea sa, şi cum şi aceştia doi[30] se vor răfui, M. V. va vedea ce va urma de aici, că adică se va bucura un al treilea. Şi M. V. va chibzui ce va trebui să se pună în vedere şi unuia, şi altuia.

Voi da mai multe ştiri M. V. cînd voi coborî la Francisc Zay[31].

Eperjes, 4 februarie 1563.

---

[25] *Simulat enim atque dissimulat Despothas omnia.*
[26] *Cataphractos.*
[27] Informaţie în plus faţă de ştirile date de Martin. Vezi mai jos p. 240.
[28] Prokopie Sieniawski, fratele palatinului Rusiei.
[29] *Iter egit.*
[30] Despot şi Laski.
[31] Adică la Caşovia.

MARTIN LITERATUL

(? — după 1563)

*

Martin Gothárdy sau Szentgothárdy, cunoscut şi sub numele de Literatul, datorat funcţiei sale de secretar al Cancelariei regelui Maximilian de Habsburg, fiul şi moştenitorul împăratului Ferdinand I, a fost trimis în Moldova la sfîrşitul anului 1562 pentru a-l înlocui pe agentul habsburgic de acolo, Ioan Belsius. Schimbarea aceasta de persoane se datora în primul rînd unei schimbări diametrale a directivelor politicii imperiale cu privire la Moldova, ca urmare a încheierii armistiţiului dintre împărat şi Poartă. Potrivit armistiţiului trebuiau să înceteze orice acţiuni duşmănoase împotriva Transilvaniei lui Ioan Sigismund Zápolya. Fostul agent, Belsius, convins că trebuie să facă politică europeană, luase unele iniţiative personale în legătură cu răscoala secuilor în contrazicere cu linia şerpuitoare a politicii habsburgice. Noul agent trebuia să rămînă departe de orice asemenea manifestări, comunicînd şi domnului noua linie a politicii adoptate, constînd de fapt într-o neintervenţie absolută, ceea ce se traducea în realitate prin retragerea sprijinului dat pînă atunci de Habsburgi domnului instalat în scaun cu concursul lor. Totodată se mai punea problema calificării personale

a agentului acreditat în Moldova. Experienţa arătase că predecesorul noului numit fusese mai degrabă un slujbaş al lui Despot decît un trimis al lui Maximilian.

Comandantul Ungariei superioare, Francisc Zay, care nu fusese consultat la alegerea lui Belsius, şi după aceea se şi mirase de numirea lui, ca nefiind corespunzător *(non sufficiens)*, a fost întrebat de astădată. Dar rezultatul a fost tot acelaşi. Căci din cei patru agenţi propuşi de el, stăruind mai mult asupra unuia dintre ei, nu a fost ales nici unul, ci regele Maximilian a desemnat, sub rezerva aprobării împăratului, pe un slujbaş al său cunoscut şi de acesta, Martin „Literatul" (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 438, 439). Cu prilejul consultării sale Francisc Zay mai reaminteşte din nou incapacitatea fostului agent, Belsius, pentru un asemenea post, stabilind lista însuşirilor cerute. Candidaţii trebuiau să fie corespunzători şi apţi, grijulii şi harnici, cunoscători ai limbilor latină, germană, ungară. Iar din cauza firii românilor şi a altor naţii din acea ţară, acest post cerea ca cel în slujbă să fie şi cu experienţă şi cumpătat, şi în toate împrejurările să fie vigilent şi să ştie să facă observaţiile cuvenite chiar şi domnului Despot. Dar nici noul numit nu îndeplinea toate condiţiile cerute. De altminteri din lista lui Zay lipsea condiţia primordială pentru calificarea unui agent de această natură, anume sustragerea sa de la mijloacele de influenţare şi persuasiune ale lui Despot. Foarte curînd îl vom vedea şi pe Martin transformat în purtătorul de cuvînt al lui Despot. Martin, deşi desemnat de Maximilian încă din august şi menţionat pe nume în scrisoarea de felicitare de nuntă a împăratului către Despot (scrisoarea din 25 august), nu şi-a primit scrisorile de încredinţare decît la 2 octombrie. Dar încă din 21 iulie plecase Belsius din Moldova. Martin a trebuit să mai zăbovească pe drum, căci primele rapoarte trimise de el din Moldova poartă data de 8 ianuarie. Conform instrucţiunilor sale el trebuia să arate că regele ar fi vrut să-l trimită cît mai curînd spre a fi de faţă la nunta domnească. (În momentul redactării instrucţiunilor se credea că acea nuntă avea să aibă loc la 14 octombrie). Consideraţii de prudenţă au dictat însă trimiterea lui mai tîrziu pentru a nu justifica bănuielile şi insinuările lui Ioan Sigismund şi ale voievodului Alexandru (fostul domn). Nevoia menţinerii unui contact strîns cu Moldova a impus numirea acolo a unui reprezentant permanent *(apud ipsum Vaivodam continue habere fidum hominem)*. El trebuia să mai spună că fostul agent *(homo ille)* care fusese trimis de Despot la rege invoca anumite greutăţi de ordin familial şi doreşte de aceea să fie slobozit din funcţie. Noul agent trebuia să-şi informeze stăpînii *cît mai des şi cît mai exact* prin rapoarte cifrate: despre *„starea Moldovei, despre cîrmuirea şi administraţia lui Despot, despre poporul moldovenesc, despre dorinţele şi aplecarea sa, de asemenea cum se împacă cu transilvanul şi cu ceilalţi vecini, şi în primul rînd turcii, şi ce bine putem aştepta de la el şi mai ales în ce chip poate fi de folos pentru treburile noastre...* Şi, în sfîrşit, el (agentul) trebuie să fie făcut atent ca toate acestea să le trateze şi să le facă în cea mai mare taină şi să se poarte în aşa chip, mai ales în timpul călătoriei, încît să nu fie ştiut de nimeni" (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 444).

Instrucţiunile acestea se deosebeau întrucîtva de cele date la 6 februarie lui Belsius. Faţă de condiţiile anterioare situaţia era mult mai dificilă. De la început el întîmpină două mari greutăţi. Pe lîngă limitarea rolului său oficial prin îngrădirile aduse de armisti-

ţiul amintit, însuşi rolul său personal era să fie mult circumscris de faptul neaşteptat al reîntoarcerii lui Belsius, în condiţii destul de echivoce. Cu tot refuzul curţii de la Praga de a ţine seama de intervenţia lui Despot care îl cerea făţiş tot pe Belsius, acesta s-a reîntors la postul său dinainte, unde domnul a ştiut să-l convingă pe înlocuitorul său să-i accepte prezenţa şi colaborarea. În realitate acest lucru însemna că tot Belsius avea să redacteze şi primele rapoarte iscălite, de voie de nevoie, de Martin. Amănuntul acesta este deosebit de important, căci aceste prime rapoarte aveau de scop să justifice cele două acţiuni încercate în grabă de Despot în credinţa că ar putea cîştiga încrederea Porţii. Este vorba pe de o parte de întemniţarea şi trimiterea la Poartă a lui Wolff Schreiber cu gîndul de a-l compromite pe Ioan Sigismund Zápolya — pe de alta de deposedarea lui Laski de cetatea deţinută de el. Şi o măsură, şi cealaltă sînt înfăţişate întru totul în sensul indicat, şi chiar cu termenii dictaţi de Despot. Lucrul merge pînă la denaturarea faptelor şi la falsificarea datelor, mai întîi din îndemnul domnului, apoi din nevoia de a-şi acoperi propriul rol în episodul Schreiber. Mai tîrziu după plecarea lui Belsius, Martin avea la rîndul său să devină purtătorul de cuvînt al lui Despot, exact ca predecesorul său. În vara anului 1563 avea să stăruie şi el să i se îngăduie venirea la Praga pentru a raporta despre situaţia din Transilvania în legătură şi cu unele veleităţi ale lui Despot.

Rapoartele sale — atît cele redactate de fapt de Belsius, cît şi ale sale proprii — trebuie folosite cu multă prudenţă în ceea ce priveşte activitatea lui Despot. Ele conţin însă pe de lături o serie de elemente de un interes necontestat. O încercare de analiză critică a lor a fost făcută abia acum cu prilejul traducerii şi înfăţişării lor în volumul acesta de relaţii privind ţările noastre, întrucît în *Bibliografia călătorilor străini* a lui Sadi Ionescu (p. 57) găsim doar o simplă menţiune a numelui său cu trimiterea la acele rapoarte ale sale care se află publicate în Colecţia Hurmuzaki, cele publicate ulterior de Veress în *Documente*, I, nefiind încă cunoscute la întocmirea acelei lucrări. Rapoartele originale manuscrise aflate în Arhiva Imperială şi Regală de la Viena au fost publicate în parte în Colecţia Hurmuzaki, II, 1, p. 447 şi urm în parte în culegerea lui Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului Moldovei şi Ţării Româneşti*, I. p. 236 şi urm.

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Rapoartele din 8 ianuarie 1563

Cele două rapoarte din 8 ianuarie, scrise din inspiraţia lui Belsius şi poate chiar dictate de el, trebuie confruntate atît între ele cît şi cu memoriul despre Wolff Schreiber. Pentru această confruntare din urmă trimitem la lămuririle preliminare care însoţesc acel memoriu. Aici vom schiţa doar cîteva observaţii pe marginea textului. Constatăm mai întîi că noul agent trimite *două rapoarte paralele* către Ferdinand şi Maximilian, procedeu nou faţă de cel al lui Belsius care trimitea obişnuit rapoartele sale doar lui Maximilian, textul lor adresîndu-se însă şi lui Ferdinand, după cum rezultă din formula folosită pe alocuri M.M. V.V., adică atît regele, cît şi împăratul. Se observă că deşi avînd multe părţi comune ele nu au un cuprins identic. Raportul către împărat cuprinde 1) un răspuns la chestionarul din instrucţiunile reproduse mai sus în notiţa biografică despre Martin Literatul şi 2) o expunere cît mai convingătoare a comportării lui Schreiber pentru a justifica măsura luată de Despot faţă de el. Raportul către Maximilian acordă mai puţină importanţă punctului 1 care e precedat de redarea protestărilor de fidelitate ale lui Despot, însoţite de plîngeri îndreptate contra lui Fran-

cisc Zay care îi refuză acestuia cererile privitoare la trimiterea unor bombarde de mînă şi îi bate capul cerîndu-i achitarea unei datorii de 4 000 de ducaţi anterioară instalării sale în Moldova şi pe care cu greu ar putea-o plăti în acest moment. Trecînd la punctul 1 propiu zis el stăruie mai mult asupra primejdiei pentru Despot de a-şi încredinţa propria siguranţă supuşilor săi, „*de credinţa cărora el [Despot] nu se îndoieşte încă*" (!) şi ale căror lefuri sînt mai mici (decît ale unor ostaşi străini). Se atinge aici un subiect asupra căruia Belsius a revenit de mai multe ori, preconizînd neîncetat menţinerea ostaşilor străini şi angajarea de mercenari unguri pentru garda domnului. Urmează apoi punctul 2 fără mari deosebiri faţă de textul primului raport. În sfîrşit, raportul se încheie cu relatarea alaiului domnesc la ceremonia sfinţirii apelor la Suceava în ziua de Bobotează. S-ar părea că ritualul obişnuit a mai fost îmbogăţit şi cu un fel de încoronare (vezi şi relaţia lui Sommer p. 261). Căci autorul insistă asupra insignelor de domnie purtate solemn înaintea domnului care a purces pe jos pînă la pîrîul Suceava unde a avut loc binecuvîntarea apelor. În cursul ceremoniei i s-a pus coroana pe cap şi astfel împodobit s-a întors apoi călare în cetate. Descrierea de mai sus lipseşte cu desăvîrşire din raportul către Ferdinand. Această ceremonie religioasă *a fost rău privită de protestanţii din slujba domnului*, după cum atestă elegia a IV-a a lui Sommer. Dar ea avea un tîlc. Acela de a-l arăta pe domn participînd la riturile bisericii ortodoxe, concesie pe care o face Despot într-un moment cînd nu se mai poate sprijini pe ajutorul Habsburgilor legaţi de armistiţiul lor de 8 ani cu turcii. Acum trebuie să-şi caute un reazem în ţară, punîndu-se bine cu biserica strămoşească. Totodată trebuie să adoarmă bănuielile turcilor, şi pentru aceasta îl trimite pe Schreiber prizonier în Turcia, şi în cursul aceleiaşi săptămîni ocupă cetatea pe care o dăduse ca zălog lui Laski spre nemulţumirea turcilor stîrniţi şi de denunţurile lui Ioan Sigismund. În raport, precum am văzut, punctul 2 are ca scop înfăţişarea trimiterii lui Schreiber în Turcia ca urmare a comportării sale suspecte rezultînd atît din adoptarea itinerarului Cracovia—Alba-Iulia—Sibiu—Moldova, cît şi din ostentaţia manifestărilor sale, încununate în sfîrşit de perfidia sa atestată de prezenţa cifrului lui Csáky. Dar acest text nu a părut destul de convingător autorului raportului care a mai revenit de două ori asupra acestei chestiuni. Mai întîi în primul post-scriptum, în care Martin Literatul cere pentru Belsius şi pentru el bunurile lui Schreiber supuse confiscării pentru necredinţă, la sugestia nemărturisită a domnului. [Îndată după aceea e menţionată trimiterea de ducaţi bătuţi de domn]. Apoi, *în al doilea post-scriptum în care apare o nouă justificare a trimiterii lui Schreiber la Constantinopol* în urma primirii pretinsei corespondenţe de la Constantinopol. *Dar în raportul către Ferdinand primul post-scriptum lipseşte cu desăvîrşire*, iar al doilea *este redactat mai corect* şi conţine un adaos sub forma unei paranteze „*ceea ce i se părea că ar fi mult mai periculos, şi a vrut mai bine aşadar să-l trimită el mai întîi, decît să fie trimis de acela*", adică tocmai concluzia ce trebuia atrasă din acest post scriptum. Dar introducerea acestei paranteze în context este cu totul forţată şi nefirească. Un amănunt sugestiv mai este şi următorul: în vreme ce în raportul către Ferdinand punctul 1 cuprinde o informaţie extrem de importantă privitoare la evoluţia raporturilor cu Ţara Românească, *această parte lipseşte* cu *desăvîrşire din raportul către Maximilian.* Explicaţia nu poate fi decît următoarea. Informaţia aceea a fost omisă din ra-

port, pentru că ea amintea un fapt jignitor pentru amorul propriu al domnului, anume refuzul de a i se da domnița făgăduită ca mireasă. Tot astfel includerea descrierii procesiunii domnești de Bobotează era menită să-i satisfacă orgoliul. O urmărire mai atentă a raportului către Maximilian scoate în evidență faptul că preambulul este o *pledoarie pentru Despot* redactată așadar după indicațiile acestuia. Punctul 1 care urmează este răspunsul obligatoriu la chestionar, și în cazul de față el se deosebește de raportul către Ferdinand prin lacuna arătată mai sus. Tot aici aflăm acea stăruință mai specială pentru o gardă de ostași străini pe care însă domnul nu-i poate plăti la prețul lor, trebuind deci să se resemneze la ostași care nu par de încredere! Concluzia de tras pare evidentă. Punctul 2 este de asemenea redactat după indicațiile domnului. Așa precum s-a arătat mai sus, *Despot intervenea în rapoartele lui Belsius*. Tot, astfel, punînd să i se citească raportul către Maximilian făcut după indicațiile sale — și care deci nu putea conține informația relativă la Țara Românească, întrucît era legată de refuzul muntenilor de a-i da mireasa — Despot a intervenit direct în post-scriptum. El a fost acela care i-a pus pe agenți să se declare categoric împotriva lui Schreiber prin cererea lor de a li se da bunurile acestuia. Intervenția în acest moment a domnului mai reiese și din faptul că tot acum e vorba și de trimiterea noilor ducați bătuți de domn. Dar aceștia i-au fost dați agentului evident de către domn pentru ca să-i trimită regelui. Observăm și în raportul din 7 iunie (vezi mai sus, p. 192) spre sfîrșitul textului *(subjicente colophone)* această coincidență între descrierea noilor monede și introducerea unor informații indicate anume de domn. Dar acum, după acest prim adaos la raport a urmat al doilea post-scriptum, mai masiv și mai stîngaci, dictat de-a dreptul de domn. Numai așa se explică forma atît de incorectă și șovăitoare din această primă redactare. Ea a suferit o restructurare mai logică în textul paralel către Ferdinand în care a fost însă introdusă mai forțat paranteza amintită mai sus („ceea ce i se părea că ar fi mult mai periculos... etc.").

MARTIN LITERATUL CĂTRE FERDINAND[1]

1563, 8 ianuarie, Suceava

Fac cunoscut cu toată smerenia maiestăţii voastre că slavă Domnului am ajuns cu bine şi nevătămat în Moldova şi l-am găsit de asemenea şi pe principe sănătos şi teafăr. El s-a bucurat mult de milostivirea maiestăţii voastre ce i-o arătaţi prin mine, căci el ştie şi recunoaşte că a fost înălţat în scaun şi se menţine şi acuma prin acest ajutor[2] şi pe viitor el îşi are toată nădejdea şi încrederea în maiestatea voastră. p. 447

Cît priveşte situaţia sa pînă acum, ea e destul de bună, are supuşi foarte bine dispuşi faţă de el, şi după cum socoteşte el[3] chiar credincioşi, cărora îndrăzneşte să-şi încredinţeze şi viaţa sa, şi toate ale sale. Despre

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către împăratul Ferdinand, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 477 ş.u.

[2] În text greşit: *ea spe* (ea ope).

[3] Pentru sentimentul de rezervă sceptică ce transpare aici, vezi, mai jos formularea mai clară din raportul paralel către Maximilian p. 227.

viitor și despre întrebarea dacă situația sa va fi nezdruncinată și trainică pe viitor, nu se poate ghici cum va fi, totuși așa precum după părerea multor oameni a fost înălțat în acest loc sub auspiciile maiestății voastre preaslăvite, tot astfel trebuie să se și spere că va fi ocrotit de cer pentru folosul creștinătății.

De turci în împrejurările de față nu se teme, el socotește că marele vizir[4] îi e favorabil, nu totuși fără oarecare motive[5]; de tătari chiar este și temut[6], cu muntenii pacea îi este făgăduită cu un tribut anual de cinci mii de galbeni de aur[7], totuși mireasa promisă mai înainte nu i-au dat-o, nu știu din ce pricină, nu are dușman mai mare decît perfidul transilvan[8] care nu încetează să-l pîrască și să-l învinuiască nu numai înaintea sultanului, dar chiar și prin scrisorile sale încearcă să tragă înapoi de la el și să înstrăineze de el <pe oricîți> dintre supușii săi și mai ales dintre ungurii care sînt aici, și este de mirare cum M.V. poate răbda răutatea lui, cînd e ca un șarpe încercînd să muște călcîiul maiestății voastre și chiar e trădătorul întregii creștinătăți. Apoi a venit aici în ultima zi din decembrie Wolff Schreiber[9] pe care acest principe a fost silit pentru cauze imperioase[10] să-l trimită la Constantinopol la Poarta sultanului, căci pornind acolo din Praga, la vremea plecării maiestății voastre la Frankfurt[11] și vrînd să meargă în Moldova, s-a dus la Cracovia și de acolo s-a grăbit nu spre Moldova, ci spre Transilvania la principele transilvan, la care a zăbovit chiar mai multe zile. De care fapt nu a putut da nici o explicație adevărată și temeinică[12] și pe deasupra pretutindeni unde s-a dus prin Transilvania și Moldova s-a purtat ca un sol de seamă care ar fi venit aici de la M.V. și chiar de la alți principi ai imperiului, aici la acest principe cu mari daruri, și a umplut cu faima sa zgomotoasă Transilvania și Moldova. Dar pe lîngă celelalte s-a putut vedea și mai limpede gîndul său rău, căci pe lîngă alte uneltiri[13] ale sale am găsit și cifrurile sale, și chiar cifrul său cu Csáky[14], cancelarul Transilvaniei,

---

[4] *Supremum Passam* — Aly pașa (numit în rapoarte și Halyl).

[5] Adică darurile cu care îl mituia. Pentru aceste procedee pot fi urmărite tocmelile solilor habsburgici, în primul rînd Verancsics din timpul soliei la Poartă; vezi *Hurmuzaki*, II, 5.

[6] În urma insuccesului lor din vara precedentă v. Veress *Documente* I, p. 215.

[7] *Aureorum.*

[8] În text greșit: *Transalpino.*

[9] Vezi mai jos biografia și relația sa, p. 273 și urm.

[10] *Necessariis de causis.*

[11] Pentru încoronarea sa ca rege al romanilor.

[12] Veram laetificarem (!) rationem (vezi raportul paralel, *Hurmuzaki*, II, 1, p. 449 — *veram et efficacem rationem*).

[13] *Practicas.*

[14] Cancelarul lui Ioan Sigismund — vezi mai jos caracterizarea lui de către Gromo, p. 363; vezi și I. L u p a ș, *Doi umaniști români.*

care fără îndoială nu era folosit în nici un scop bun, sau nu avea de gînd să-l folosească într-un scop bun, şi deci se vede că acest om păcătos e pedepsit cu bună dreptate pentru gîndurile sale rele, ba chiar blestemate.

Apoi stăpîne milostiv, aici mai este acest neajuns că nu pot să trimit p. 448
întotdeauna scrisori maiestăţii voastre, de cîte ori aşi dori şi aş fi dator, ci numai cînd prind prilejul trimiterii unui curier, şi nu altfel.

Din Suceava în ziua a opta a lunii ianuarie din anul domnului o mie cinci sute şaizeci şi trei.

Post-scriptum. Acest Wolff Schreiber fusese trimis încoace chiar de către transilvan, după cum i s-a raportat în mod sigur de către iscoadele sale; şi acest lucru i s-a părut[15] foarte primejdios pentru el. Aşadar a vrut mai degrabă să-l trimită el mai întîi <turcilor> decît ca acela (Schreiber) să fie trimis de acesta (Ioan Sigismund Zápolya), căci <i s-a trimis aici lui Despot de la Constantinopol>[16] o copie a unei scrisori a maiestăţii voastre[17] împreună cu o copie a scrisorii de recomandaţie a maiestăţii sale regeşti[18], pe care toate acestea le dăduse acesta[19] transilvanului, — împreună cu o copie a poruncii sultanului prin care îl punea în vedere <principelui> ca de îndată ce se va fi întors Schreiber în Transilvania, la transilvan, să fie trimis neapărat la Constantinopol —, iar el (Schreiber) făgăduise sigur să se întoarcă înapoi la transilvan, de aceea îşi lăsase acolo caii şi celelalte lucruri de preţ[20].

---

[15] Lui Despot.

[16] Formularea confuză şi eliptică s-ar putea explica prin darea în factor comun a verbului *alatum erat* atît pentru raportarea informaţiei, cît şi pentru aducerea sau transmiterea acelei corespondenţe. Pentru mai multă claritate am redat sensul folosind adaosul dintre parantezele unghiulare.

[17] Ferdinand.

[18] Maximilian.

[19] Schreiber.

[20] Iată şi textul original: *Fuisset que ipse Wolff Schreiber eo etiam per Transilvanum missus sicuti huic certo ab Exploratoribus alatum erat, quod sibi multo periculosius fore videbatur, maluit itaque ipse prior mittere quam ut ab eo mitteretur, nam et certarum literarum Maiestatis Vestrae exemplar una cum exemplari literarum commendatitiarum Maiestatis Regiae, quae ipse dederat Transylvano omnia una cum exemplo mandati principis Turcharum quo mandabatur, ut cum in Transsilvaniam ad Transsylvanum redierit, statim Constantinopolim mitti debeat, promiserat autem certo se ad Transsylvanum rediturum, propterea ibi equos et alias res suas reliquerat.*

Aşadar Despot ar fi primit două feluri de copii: a) ale scrisorilor de recomandaţie predate de Schreiber (!) lui Ioan Sigismund, şi b) a poruncii sultanului către acesta din urmă de a-l trimite pe Schreiber la Poartă (!). Expunerea e întreruptă de comentariul: *maluit itaque* ... etc.

Despre realitatea unei asemenea comunicări de la Constantinopol nu poate fi vorba, după cum reiese din analiza întregului dosar. Despre unele comunicări izolate ale sale cu informatorul secret al Habsburgilor la Poartă vezi Veress, *Documente*, I, p. 227—228.

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN[1]

1563, ianuarie 8, Suceava

p. 448 Fac cunoscut maiestăţii voastre cu toată supunerea că slavă Domnului am ajuns sănătos şi nevătămat în Moldova şi am găsit de asemenea sănătos şi nevătămat şi pe domn care se bucură mult de milostivirea maiestăţilor voastre cărora[2] mărturiseşte că le datoreşte totul, şi că el nu se trudeşte pentru vreun folos al lui, ci mai ales pentru cauza maiestăţilor voastre şi a întregii creştinătăţi, prin care lucru socoteşte că ar putea sluji şi fi de mare folos maiestăţilor voastre, dar numai şi ele să binevoiască să-i dea ajutor. Dar se plînge că se ţine prea puţin seama de el şi i se refuză chiar lucruri mici pe care le cere, precum nu ştiu ce fel de bombarde de mînă, şi spune că pentru cei 4 000 de ducaţi[3] ce-i fuseseră daţi

[1] Raport paralel către Maximilian, în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 448 ş.u.

[2] *Cui* (corect quibus).

[3] Vezi ecoul acestei plîngeri în scrisoarea lui Ferdinand către Maximilian din 15 martie 1563 (Veress, *Documente*, I, p. 241), deşi acest punct nu fusese atins în raportul către împărat, ci numai în acesta către rege.

din partea maiestăţilor voastre pe cînd era pribeag prin acele părţi îi bate mult capul Francisc Zay, măcar că el (Despot) e gata să-şi pună în cumpănă nu numai toate bunurile[4] sale, dar chiar şi toată ţara şi chiar viaţa sa pentru maiestăţile voastre, şi acum e lipsit de bani din cauza marilor cheltuieli ce a fost silit să facă în acest prim an de domnie şi apoi şi fiindcă se îngrijeşte de nevoile viitoare; pare chiar că nutreşte nu ştiu ce gînduri, împotriva transilvanului[5] pe care îl urmăreşte cu o ură de moarte, căci acesta a scris scrisori // aici către supuşii lui şi caută în felurite chipuri să-i desprindă de el, după cum încearcă să înstrăineze de el şi să abată de la el în toate felurile şi chipurile şi pe ungurii care sînt aci. *În privinţa situaţiei* sale pe lîngă altele nu-mi place[6] faptul că încetul cu încetul a slobozit de la el pe oamenii de naţie străină şi a început să se dea şi pe sine şi toate ale sale pe mîna supuşilor săi, pentru că, după cum cred eu, el nu se îndoieşte încă[7] de credinţa lor, şi aceştia pot fi plătiţi cu lefuri mai mici decît ostaşii străini[8]. De turci nu se teme acuma, pe tătari nu îi socoate de vreo ispravă ca unii ce îi sînt inferiori. Este greu de ghicit dacă situaţia lui va fi durabilă în viitor. Trebuie să sperăm totuşi că va fi păstrat de cel de sus pentru folosul maiestăţilor voastre şi al creştinătăţii. Apoi să mai afle M.V. că Wolff Schreiber a sosit aici în ultima zi din decembrie şi că principele acesta a fost silit de cauze imperioase să-l trimită la Constantinopol, căci acela, plecînd de la maiestăţile voastre de la Praga, s-a dus la Cracovia[9] şi de aici nu s-a grăbit să meargă în Moldova, ci în Transilvania la transilvan, de care faptă a sa nu a putut da nici o îndreptăţire temeinică şi hotărîtă, şi pe deasupra pretutindeni în Transilvania şi Moldova s-a purtat ca un mare ambasador, afirmînd că a fost trimis la Despot cu mici daruri din partea maiestăţilor voastre şi a altor principi ai imperiului. Am cunoscut mai bine răutatea acestuia şi gîndul blestemat al trădării după ce am văzut şi am cercetat lucrurile sale, şi mai ales cifrurile pe care le-a avut comune cu Csáky, cancelarul transilvanului, şi pe care ne vom îngriji să le vadă şi M.V. îndată ce acest lucru se va putea împlini cu uşurinţă. Maiestatea voastră, să nu dea nici o crezare scrisorilor sale[10]. Apoi în ziua a şasea a acestei luni[11] principele a mers pe jos din cetate pînă la rîul Suceava[12] cam un

p. 449

---

[4] *Spes* (opes).
[5] În text: *idque cum alias*(?)*tum contra Transsylvanum.*
[6] De comparat cu simpla indicaţie subînţeleasă din raportul precedent n. 3. De altminteri acesta fusese şi punctul de vedere constant al lui Belsius.
[7] Aceeaşi observaţie este valabilă şi aici.
[8] Observaţie care lipseşte în raportul către Ferdinand.
[9] Circumstanţă agravantă implicînd o lucrătură între Sigismund al Poloniei şi nepotul său Ioan Sigismund.
[10] Ale lui Schreiber.
[11] 6 ianuarie — Boboteaza.
[12] *Aochua* (Sochua).

stadiu, cu cele mai mari ceremonii ale acestui neam, purtîndu-i-se înainte sceptrul, coroana, sabia şi două buzdugane (?) de aur[13]. Ajuns acolo, *după ce i s-a pus pe cap coroana* şi preoţii au binecuvîntat apa în amintirea botezului Domnului, rostind rugăciunile cuvenite pentru păstrarea nevătămată a fericitei sale cîrmuiri[14], a încălecat şi s-a întors acasă purtînd coroana pe cap[15]... [Urări de sănătate etc. pentru rege de Anul nou] din Suceava 8 ianuarie 1563.

P.S. Pe lîngă acestea... cum acest păcătos de Wolff Schreiber s-a făcut atît de vinovat, şi Dumnezeu s-a îndurat ca acest gînd rău al lui să fie dat pe faţă de mine şi de Ioan Belsius, ne rugăm smerit de M.V. să binevoiască să ne dăruiască nouă[16] bunurile sale dacă se vor putea cumva găsi pe undeva vreunele confiscîndu-le pentru vina necredinţei. Am mai trimis maiestăţii voastre din ducaţii pe care pune domnul să-i bată ca măcar să vadă M.V. cum arată.

P.S.[17] Acest Wolff Schreiber fusese trimis încoace chiar de transilvan de cum s-a întors acolo[18], căci promisese că se va întoarce acolo cît de

---

[13] *Baculos aureos.*

[14] *Pro incolumitate eius et felici regimine.*

[15] Vezi S o m m e r, *Elegia a IV-a* către Lusinius cu descrierea acrimonioasă a acestei ceremonii. *Ecce coronatam procedit pompa per urbem // pars eques, in celeres pars quoque nixa pedes // fumososque trahunt secum longo ordine divos // ac reboant lato carmina dicta foro // et vicina petunt properato flumina cursu // magnus ubi in mediis cereus ardet aquis // hic sua spargentes devotis corpora lymphis // sacrificam subeunt terque, quaterque manum, Ac ita derisum Christi baptisma profanant // atque ita se credunt omnè piare scelus //.*

[16] Curînd Martin Literatul se va scuza oarecum de a fi formulat o atare cerere, vezi mai jos, p. 242.

[17] Text foarte incorect şi greu de urmărit ca desfăşurare logică. Pare dictat şi alcătuit din porţiuni nu îndeajuns de legate între ele.

[18] Cuvintele închise de noi în paranteze drepte trebuie înlăturate, întrucît reprezintă o primă formulare mai şovăitoare înlocuită apoi cu o alta mai corectă *[quamprimum eo rediisset], promiserat enim se quamprimum eo rediturum.* Dar aceasta întăreşte bănuiala că avem aici un post scriptum dictat de-a dreptul *chiar de Despot.* Aşa se explică stîngăciile sale în contrast cu scrierea corectă din restul scrisorii. Iată şi forma originală: *Fuisset que ipse Wolff Schreiber eo etiam per Transsylvanum missus quam primum eo rediisset, promiserat enim se quamprimum eo rediturum propterea equos et alias res suas ibidem reliquerat, sicuti hic per exploratores relatum erat, exemplar quoque literarum commendatitiarum quamprimum ad Transsylvanum venerat cum quodam alio Caesarea Maiestas ei dederat quae statim erant Constantinopolim missa ac huc quarto huius die una cum exemplari mandati ad Transsylvanum dati quo mandabatur ut istum Oratorem Ferdinandi quamprimum ad Despotam redierit eum statim, mittere debeat, relata omnia hoc modo huc erant, propterea petit iste Princeps ne Maiestates vestrae cuiquam literas commendatitias dare, nec quicquam ad eum scribere, sed si qui ipse mandare fuerint dignatae id ad me solum perscribere dignentur ut eiusmodi fraudibus omnis via in posterum praecludatur.*

curînd, de aceea şi-a lăsat acolo caii şi celelalte lucruri ale sale, după cum i s-a raportat lui[19] de către iscoadele sale, de cum a venit la transilvan i-a dat o copie a scrisorilor de recomandaţie împreună cu alta de la maiestatea Cezaree[20], care îndată au fost trimise la Constantinopol şi au sosit aci în ziua a patra a acestei luni împreună cu o copie o poruncii îndreptate către transilvan în care i se poruncea ca să facă bine să trimită de îndată pe acest sol al lui Ferdinand de cum se va fi întors de la Despot[21]. Toate au fost retrimise[22] aici în felul acesta, de aceea se roagă domnul ca maiestăţile voastre să nu daţi nimănui scrisori de recomandare, şi nici să i se scrie cel mai mic lucru, dar dacă se vor îndura[23] să-i dea vreo ştire de ceva, să binevoiască să-mi scrie doar mie ca să se închidă pe viitor orice cale pentru asemenea înşelări.

---

[19] Lui Despot.
[20] *Caesarea Maiestas ei dederat cum quodam alio.*
[21] *Ad Despotam* (a Despota).
[22] *Relata.*
[23] *Fuerint dignatae.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Memoriul despre Schreiber

Expunerea din memoriul de faţă este o reconstituire a cazului Schreiber (vezi mai jos relaţia sa p. 273 şi urm.). Memoriul care este trimis de Martin Literatul este în realitate opera lui Belsius. În el putem surprinde o serie de abateri voite de la adevăr. De fapt ideea fixă a celor doi agenţi care îl iscălesc este 1) să se lepede de orice amestec în hotărîrea lui Despot de a-l trimite pe Schreiber în Turcia, şi 2) să caute să justifice această măsură prin existenţa unor dovezi concrete împotriva acestuia. În acest scop este intervertită succesiunea cronologică a faptelor şi sînt chiar inventate unele pur fictive. Totodată sînt trecute sub tăcere fapte reale care ar fi putut încurca socotelile acestor martori nicidecum dezinteresaţi. Controlul afirmaţiilor din memoriu poate fi făcut foarte bine după cele două rapoarte din 8 ianuarie către Ferdinand şi Maximilian şi mai ales după cele două post-scripte, alături de relatarea datorată lui Schreiber însuşi în memoriile sale trimise din Constantinopol. În expunerea din memoriul de faţă constatăm mai întîi suprimarea oricărei menţiuni a înfăţişării scrisorii lui Hans Ungnad (baron de Sonneck în Carintia) iniţiatorul operei de tălmăcire şi

tipărire a textelor religioase creştine în limbile sud-estului european. De asemenea e trecută sub tăcere propunerea făcută de Schreiber de a se executa *tălmăciri în limba moldovenească*, nemenţionîndu-se decît tipăririle de texte. Scopul acestor omisiuni voite era să-l înfăţişeze pe Schreiber ca un simplu slujbaş al unei întreprinderi comerciale, contestîndu-i orice rol cultural şi religios şi orice calitate care o dată recunoscută nu ar mai fi lăsat loc pentru bănuielile care trebuiau justificate. De asemenea nu se pomeneşte nimic despre convorbirea lui Schreiber cu medicul lui Despot, deşi în urma acesteia a fost îndemnat Schreiber să-i propună mijlocirea sa pentru o alianţă matrimonială cu o casă regală din Occident. Ca exemplu de elemente inventate avem apariţia atît de ciudată a pretinsei corespondenţe de la Constantinopol a cărei dată este mutată ba la 4 ba la 8 ianuarie, şi mai ales a pretinsei scrisori a lui Ioan Sigismund către sultan *care nu apare în rapoartele din 8 ianuarie, ci doar în memoriul analizat de noi aici*. Din confruntarea mărturiilor asupra mersului evenimentelor putem stabili ordinea următoare. La 31 decembrie 1562 apare Schreiber la Suceava într-un stil destul de măreţ, ca un fel de trimis extraordinar cu scrisoare de recomandaţie de la Maximilian, şi este primit de Pierre Roussel şi găzduit pe seama domnului. A doua zi înainte de prînz merge la curte unde dă de Belsius şi Martin Literatul. Cel dintîi îi anunţă îndată prezenţa lui Despot. În cursul audienţei sale, Schreiber a înfăţişat scrisoarea lui Ungnad şi propunerile pentru tălmacirea cărţilor religioase în limba moldovenească. Fiind destul de convins de importanţa sa s-a lăudat probabil de legăturile sale cu principii imperiului la care fusese trimis în anii precedenţi ca să prezinte realizările tiparniţelor lui Ungnad, precum şi cu protecţia lui Maximilian. Poate că tot atunci şi-a oferit serviciile sale ca să-l reprezinte pe Despot la dieta pe care o va ţine noul rege al romanilor — Maximilian — în cursul căreia trebuiau să i se acorde subsidii şi trupe pentru paza frontierelor. Despot era îndemnat ca principe creştin să-şi trimită şi el un reprezentant, bineînţeles în persoana lui Schreiber. După audienţă — care a trebuit să decurgă normal — Schreiber s-a întors la locul său de găzduire. Este probabil că acea întrevedere nu era socotită ca avînd să rămînă unică. În după-amiaza acelei zile Belsius *se duce din nou la domn!* Desigur cu scopul de a-l încondeia bine pe noul venit. Căci acesta a) se înfăţişează ca un ambasador şi nu este decît un agent subaltern al unei întreprinderi tipografice, b) a urmat un itinerar foarte suspect trecînd prin Cracovia, apoi prin Transilvania pentru a veni în Moldova. Avînd în vedere relaţiile strînse dintre Ioan Sigismund şi regele Poloniei, unchiul său, precum şi raporturile duşmănoase dintre amîndoi şi Despot, acest amănunt putea să pară destul de alarmant. Atunci Desport porunceşte ca el să fie interogat de Belsius şi de Paul „Zekel“, (secuiul) pîrcălabul Sucevei, şi somat să arate dacă în afară de cele arătate de el domnului mai are o altă misiune pe lîngă el, şi care sînt motivele trecerii sale prin Transilvania. La această întrebare din urmă ar fi răspuns că a ales acest drum la îndemnul lui Laski pentru a căuta să-l abată pe Ioan Sigismund de la planul anunţat de a chema pe turci în ajutor contra apărătorilor cetăţii Szatmár (Satu Mare). Este posibil ca rostirea numelui lui Laski, într-un moment cînd raporturile dintre el şi domn erau încordate, să fi confirmat acest climat de bănuială. Trebuie însă observat că în declaraţiile sale de la Constantinopol (vezi mai jos p. 286 ş.u.), Schreiber nu pomeneşte nici de Laski, nici de vreo preocu-

pare a sa în legătură cu luptele de la cetatea Satmarului. În urma acestora Despot a hotărît să i se ceară o declaraţie în scris în care să arate tot ce avea de spus. Toată ziua următoare — 2 ianuarie — Schreiber şi-a scris declaraţia. În acest timp, el a fost vizitat de medicul lui Despot, precum şi de alte persoane din slujba acestuia. Interogatoriul său nu fusese făcut într-o formă care să-i trezească vreo aprehensiune. Dimpotrivă, el putea crede că i se acordă o atenţie sporită, pe măsura misiunii sale. De aceea cînd i s-a oferit o posibilitate, el a prins-o din zbor şi a mai adăugat la declaraţiile sale încă două puncte: acela relativ la căsătoria domnului, şi acela la nevoia de a-şi constitui o trupă credincioasă pentru garda sa personală. Acestea au fost evident sugerate de vizitatorii săi arătaţi mai sus. Toate aceste oferte şi declaraţii neaşteptate şi neobişnuite căpătau în ambianţa de bănuială deşteptată de Belsius o rezonanţă specială. Despot a bănuit că Schreiber este un agent pus de Ioan Sigismund să-l compromită faţă de Poartă, confirmînd astfel desele denunţuri anterioare că Despot este în legătură cu Habsburgii şi ţine chiar la curtea sa agenţi de ai lor. O circumstanţă agravantă era faptul că Schreiber trebuia să se înapoieze pe acelaşi drum, deci să treacă iarăşi pe la Ioan Sigismund. Situaţia lui Despot era destul de grea după încheierea armistiţiului lui Ferdinand cu turcii şi după notificarea oficială din partea Habsburgilor trimisă prin noul agent — Martin Literatul — a noii linii politice care trebuia urmată. Nemaiputînd aştepta vreun sprijin din partea lor contra Porţii el trebuia să-şi depună toate silinţele spre a fi bine văzut de turci.

În ce moment a trecut Despot de la bănuială unei manevre a lui Ioan Sigismund contra sa la propria sa manevră contra acestuia, transformîndu-l pe Schreiber în emisarul lui Maximilian? Acesta, potrivit ficţiunii ingenioase puse acuma la cale, s-ar fi înţeles cu Ioan Sigismund şi în unire cu el i-ar fi cerut lui Despot să li se alăture şi el primind în Moldova o oaste de 400 000 de oameni trimişi contra turcilor (!) Desigur că acest moment trebuie situat după citirea declaraţiei scrise a lui Schreiber care putea fi exploatată în sensul dorit, faţă de turci. Faţă de Habsburgi însă trebuiau înfăţişate dovezi concrete ale duplicităţii lui Schreiber care l-au silit pe Despot la măsura pe care a luat-o pentru a-şi apăra capul! Şi astfel în acel post-scriptum stîngaci, însoţind raportul din 8 ianuarie către Maximilian, apare *prima menţiune* a pretinsei corespondenţe de la Constantinopol sub forma unei exemplificări a neajunsurilor putînd rezulta din darea unor scrisori de recomandaţie de către rege. Aici ea e legată de rugămintea de a nu se mai trimite asemenea scrisori. În celălalt post-scriptum adresat lui Ferdinand, într-o formă mai corectă, se face un pas mai departe, intercalînd fraza care leagă acea pretinsă corespondenţă de măsura luată de Despot contra lui Schreiber, pe care o justifică. Despot a preferat deci să-l trimită el mai întîi la turci decît ca acela să fie trimis de Ioan Sigismund. Dar este evident că dacă această corespondenţă apare mai întîi ca o invenţie confuză şi şovăitoare abia în *post-scriptum* în cele două rapoarte din 8 ianuarie, ea nu *putuse fi cercetată de cei doi agenţi la 4 ianuarie*, cum pretinde memoriul în care mai apare abia acum şi o pretinsă scrisoare a lui Ioan Sigismund către sultan! Dar dovada că acea scrisoare nu a existat niciodată o avem din cuvintele marelui vizir către trimişii lui Ioan Sigismund veniţi cu tributul la Poartă care se plîngeau de Despot. Marele vizir le aminteşte de pîrile neîntemeiate ale acestuia contra lui Despot, şi apoi îl critică pentru că nu a vestit Poarta că

Schreiber avea să se ducă la Despot: *(perche il figliol di re Giovanni ha datto logi et favor a quel Wolffgango Schreiber che dovesse andar al Despota senza haver avisato a questa porta).* Mai apoi laudă credinţa mai mare a lui Despot care a trimis la Poartă pe acel om ferecat în lanţuri acolo unde se află alţi creştini închişi osîndiţi la galere (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 466 — raport din 3 martie 1563).

De altminteri în însuşi textul raportului din 8 ianuarie, pînă a se ajunge la post-scriptum, sînt înşirate *toate* motivele pentru trimiterea lui Schreiber la Poartă, fără a fi vorba cît de cît de existenţa acelei corespondenţe din Constantinopol, inventată ad-hoc după redactarea raportului cînd i s-a părut lui Despot că motivele invocate n-ar fi destul de convingătoare. De aceea a şi fost nevoie de post-scriptum. În schimb în corpul raportului este vorba de aflarea cifrului compromiţător în *ziua de 8*. Observăm că în memoriu corespondenţa apare la 4 şi cifrul la 8 ianuarie fiind inversată ordinea din raport. Tot astfel descoperirea însăşi a cifrului e revendicată la 8 ianuarie de cei doi agenţi care se şi cred îndreptăţiţi să ceară o răsplată specială pentru acest merit, iar în memoriu se arată cu modestie că *Despot* a descoperit acel cifru pe care l-a dat agenţilor ca să-l cerceteze... etc. Memoriul vădeşte grija agenţilor de a se sustrage oricărei răspunderi în privinţa cazului Schreiber. Se vede clar că a fost întocmit fără participarea sau ştiinţa lui Despot, care e înfăţişat ca ferm hotărît a-l trimite pe Schreiber la turci încă din prima zi, în timp ce Belsius şi Martin îl roagă să-şi mute gîndul. Această scenă se repetă, începînd cu ziua de 1 după-amiază, apoi iar în ziua de 2 *înainte de a fi citit declaraţia scrisă a lui Schreiber*, pe care a citit-o în ziua de 3, apoi la 4 cînd apare pretinsa corespondenţă din Constantinopol, în sfîrşit in extremis în ziua de 5 cînd soarta lui Schreiber e definitiv pecetluită, fiind trimis la Bahlui pentru actul următor al expedierii sale ca prizonier în Turcia.

Memoriul acesta nu a fost încredinţat unui curier al domnului, ci dus cu sine de Belsius la Eperjes şi predat acolo unui curier al lui Fr. Zay mergînd la Praga.

MARTIN LITERATUL ŞI I. BELSIUS ÎMPREUNĂ

[Declaraţia[1] către împărat]

[Reconstituirea cazului Schreiber[2]]

f.d. 1563

p. 451 Treaba cu Wolff Schreiber[3] s-a petrecut astfel: În ultima zi din decembrie a anului trecut a venit la Suceava — lăsîndu-şi lucrurile mai bune cu un servitor în Transilvania, la Sibiu (nu se ştie din ce pricină) — însoţit de cinci servitori, într-un rădvan braşovean, înfăţişînd pretutindeni un salvconduct al fiului regelui Ioan, pe care vi-l trimitem în original — Şi mai înainte de a sosi în acest oraş a trimis înainte pe un oarecare Ioan Srenn la Roussel[4] şi la Horaţiu[5], secretarul principelui, ca să

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în *Hurmuzaki*, II. 1, p. 451 şi urm. intitulat: *Negotium Wolf. Srayber hoc modo actum est.*

[2] Vezi biografia acestuia mai jos la p. 273.

[3] *Schreyber.*

[4] Pierre Roussel, mercenar francez din Burgundia, a rămas în slujba lui Despot după succesul acţiunii pentru cucerirea domniei. În iunie e trimis în solie la Ferdinand. După ruptura lui Despot cu Laski părăseşte serviciul domnului.

[5] Horatius Curio. Pentru antecedentele sale, vezi E. Legrand, *Deux Vies de Jacques Basilicos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Mol-*

spună că vine din partea M.M. V.V. şi a întregii împărăţii un sol de seamă cu daruri către acest principe, aşa precum făcuse mai înainte peste tot pe unde trecuse de la Cracovia prin Polonia, Rusia şi toată Transilvania şi Moldova şi aceasta în văzul tuturor. Roussel deci şi Horaţiu, primind această veste, au dus-o de îndată domnului care a poruncit pe loc să i se pregătească loc de găzduire şi alte lucruri trebuitoare, şi ca Roussel să-i iasă înainte în semn de cinstire şi să-l conducă pînă la locul de găzduire, care toate s-au săvîrşit întocmai.

În ziua următoare care a fost cea dintîi a acestui nou an noi am venit la Curte pentru împlinirea slujbei noastre, şi după ce l-am salutat pe domn şi i-am urat un an bun, cînd am ieşit de la principe l-am văzut pe Schreiber în anticameră, unde i-am dat mîna în treacăt şi ne-am prefăcut a nu-l fi cunoscut mai dinainte. Căci el venise cu Roussel fără a fi fost chemat, şi împotriva obiceiului acestei curţi unde nu este îngăduit unor asemenea oameni străini să vină dacă nu sînt chemaţi. Noi puţin după aceea, intrînd din nou la domn i-am dat de ştire că el este acolo, şi deşi Despot era nemulţumit că venea prin Transilvania duşmană lui, totuşi a poruncit îndată să-l cheme, şi după ce i-a întins mîna în faţa noastră i-a dat apoi o audienţă secretă lui singur atît de lungă cît a voit acela, dar ce va fi făcut nu ştim. Încheind audienţa, domnul s-a dus la biserică[5a] unde zăbovind puţin timp s-a întors şi a înfăţişat fără ştirea noastră această chestiune boierilor şi sfetnicilor săi bisericeşti şi laici. Apoi a mers la prînz şi ne-a poruncit ca după luarea prînzului să ne întoarcem neîntîrziat. Şi după aceea ne-am întors la el, şi a început să ne vorbească mai pe larg despre aceasta, cum că el nu poate să ştie ce urmăreşte faţă de el această solie neîntemeiată pe nici un motiv, şi totodată că se miră mult de îndrăzneala omului acesta, ca unul care vine în chip atît de nesocotit şi vorbeşte fără chibzuinţă despre atîtea lucruri atît de felurite şi fără nici o legătură între ele, nu numai în numele M.M. V.V. dar chiar şi al altor principi ai imperiului, făgăduind nu ştiu ce lucruri despre căsătoria domnului, amestecînd laolaltă şi treburile polonilor, şi ale transilvanului, şi ale turcilor, deşi nu are de la nimeni nici o scrisoare de încredinţare în afară de una singură de recomandare a M.V. Şi a început să spună că toate acestea îi displac mult şi că omul îi este cu bănuială, şi că a şi înfăţişat această chestiune sfetnicilor săi şi dacă ei vor hotărî astfel, atunci vrea să-l trimită la Poarta sultanului turcilor. Auzind noi acestea mai că am încremenit, rugîndu-ne în multe chipuri să nu facă una ca asta, deoarece multe

---

davie, l'une par Jean Sommer, l'autre par A. M. Graziani, suivies de pièces rares et inédites, Paris 1889, p. 37. Pentru purtarea lui Despot faţă de el şi de Roussel la plecarea lor din slujbă, vezi mai jos p. 262.

[5a] *Templum.*

ar putea urma de aci. După ce ne-a ascultat ne-a poruncit să mergem la acela[6] împreună cu Paul Székely, pîrcălabul[7] cetăţii Suceava, şi să-l întrebăm hotărît[8] în numele domnului dacă mai are şi alte misiuni[9] pe lîngă aceea pe care i-a arătat-o în faţa lui, care nu cuprinde aproape nimic în afară de ceea ce spusese despre faptul că s-a ocupat împreună cu anumiţi oameni din Würtenberg[10] şi de aiurea de chestiunea tiparniţei, şi că voia să introducă aici acest meşteşug de a tipări literele limbii slavone sau sîrbeşti de care se folosesc cei de aci, din care fel de tipărituri adusese două cărticele tipărite la Tübingen. Şi că aceasta fusese mai presus de toate cauza sosirii sale. /
p. 452 Ceea ce ne-a spus şi nouă întocmai în multe cuvinte. Apoi întrebat ce motiv l-a îndemnat să vrea să vină prin Transilvania şi de ce a rămas atîta timp la acel principe, duşmanul său şi al M.M. V.V., la aceasta ne-a răspuns că a făcut-o din îndemnul domnului Laski atunci cînd a aflat că a hotărît comandantul Caşoviei să treacă Tisa. Căci fiul regelui Ioan avea de gînd să cheme pe turci împotriva acestuia, după cum a făcut în vara trecută, şi deci ca să împace aceste mişcări, după cum spune că a făcut el încă o dată, a mers la principele Transilvaniei ca să se îndeplinească şi aceasta prin strădania sa, şi dacă nu făcea aceasta se termina cu Satu Mare, cu căpitanul Caşoviei, cu Melchior Balassa şi cu acel principe. După aceste afirmaţii ne-a declarat pe faţă că nu mai are alte motive, şi noi am plecat lăsîndu-l pe el. Cînd am ieşit din casă, trăgîndu-l puţin deoparte pe Székely i-a şoptit la ureche că ar mai avea şi altele de vorbit cu domnul şi chiar despre căsătoria acestuia, iar noi întorcîndu-ne la domn cu aceste informaţii i-am raportat toate întocmai. Iar el auzindu-le le-a socotit pe toate — la fel ca toate cele arătate mai înainte — drept îndoielnice, născocite şi cu bănuială[11], declarînd că nu era în căderea sa să trateze despre chestiuni de tipografie cînd nu lipsesc negustorii şi librarii prin care — dacă ar fi nevoie — şi-ar putea

---

[6] Schreiber.

[7] *Prefecto arcis.*

[8] *Serio.*

[9] *Legationem.*

[10] În text: *Vtitem bergae* (sic). Pentru citirea Wurtembergae şi nu Wittenbergae, vezi *Hurmuzaki*, II, 1, p. 459, declaraţia lui Schreiber: a fost trimis de Ungnad „ex provincia Wirtembergensi ex civitate Vrako“, vezi şi M. Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven.* Praga şi Heidelberg, 1927 (Despre baronul Hans Ungnad şi rolul său în tipărirea textelor religioase pentru slavii de sud: *Tiparniţa de la Urach* (Vrako), pp. 12—17.) La 14 sept. 1561 el trimite o circulară către electorii şi principii imperiului precum şi către dietă în care recomandă tipăriturile sale ocrotirii lor, convins că în felul acesta vor putea şi turcii cunoaşte cuvîntul adevărat al lui Dumnezeu „ca şi cum ar vrea să lovească în chipul acesta pe turci cu sabia puterii sale“. Desigur că tot Schreiber a fost emisarul lui Ungnad la principii electori şi la dietă, vezi mai jos declaraţiile sale cu privire la legăturile înalte pe care le are cu principii imperiului.

[11] *Dubiis, confictis et suspectis.*

face rost de unele ca acestea, şi că un lucru este a se da drept tipograf şi altul a se da drept sol. Şi că şi drumul lui prin Transilvania e lipsit de orice noimă, şi că nu este în căderea nici unei persoane particulare, măcar de-ar fi şi Laski, să trateze despre pace fără poruncă şi însărcinare expresă şi nici nu este cu putinţă acest lucru oricui, mai ales unuia neavînd nici îndreptăţirea şi nici autoritatea de a trata, şi a mai spus multe în acest sens şi i-a poruncit lui Paul Székely să se întoarcă din nou la el şi să-i pună în vedere să spună cele ce mai are de spus, sau să vestească prin el sau să scrie tot ce are de spus şi vrea să spună, şi aşadar ziua următoare a petrecut-o cu scrierea acestora. Şi domnul a ţinut din nou sfat despre aceasta, la care a luat parte şi Paul Székely, în care a fost întărită cu totul hotărîrea de mai înainte de a-l trimite la Poartă, şi s-a luat acum o hotărîre definitivă, deşi noi încercam să-l abatem de la acest gînd cu toate argumentele de care eram în stare. În ziua a treia a înmînat domnului acea scrisoare în care erau cuprinse toate cele ce le spusese mai înainte, şi mai adăugase unele lucruri despre căsătorie, dar în doi peri[12], şi neaducînd nimic sigur[13], ba îl[14] îndemna să caute a dobîndi bunăvoinţa M.M. V.V. şi să se silească să o păstreze, şi pentru acestea voia ca domnul să se folosească de serviciile lui şi nu de ale altuia, căci el ar avea un mijloc bun de a duce acest lucru la bun sfîrşit: pe care toate, la fel ca şi cele dinainte, le-a socotit domnul pe drept deşerte şi cu bănuială, socotind că acela purcede astfel numai ca să poată scoate ceva sigur[15] de la el cu care să-l poată mulţumi pe transilvan.

În ziua a patra[16] i s-a adus domnului copia scrisorii de recomandare a maiestăţii voastre, *împreună cu scrisoarea transilvanului* dată către sultan şi cu porunca către acesta de a-l trimite pe acela[17], ceea ce a înrăutăţit şi mai mult situaţia lui şi în altfel destul de rea. Căci transilvanul îl pîra rău pe acesta[18] în faţa sultanului învinuindu-l de trădare, ca unul ce avea la el şi alţi soli de ai maiestăţilor voastre, iar acum a plecat acolo unul care este aşa şi pe dincolo[19], şi care se va întoarce înapoi chiar la el în Transilvania, la care pîră i s-a răspuns şi i s-a poruncit ca de cum s-ar întoarce la el în Transilvania să fie dator să-l trimită de îndată la Constantinopol. Toate

---

[12] *Ambigua.*

[13] *Et nihil certinertia* (certi nentia, sau: continentia?).

[14] Pe Despot.

[15] *Habere aliquid certi ab eo* (adică ceva compromiţător care să fie folosit de Zápolya).

[16] Pentru toată această chestiune, vezi discuţia din lămuririle preliminare la acest memoriu.

[17] Schreiber.

[18] Pe Despot.

[19] *Et hunc nunc eo profectum esse talem et talem*, probabil de citit *et nunc eo profectum esse talem et talem* suprimîndu-se *hunc* introdus desigur din greşeală, dintr-o confuzie cu cuvîntul următor: nunc.

acestea ni le-a dat domnul să le citim: spunînd că „toate cele ce le-am ţinut ascunse pînă acuma sînt date pe faţă de acesta“, şi nici nu poate face altceva nicidecum decît să-l trimită, declarînd că prin această singură faptă a sa poate să dezmintă multe pîri ale transilvanului[20], căci altfel îl ameninţă cu siguranţă primejdia vieţii. Aşadar în ziua a cincea a acestei luni, rugîndu-ne noi zadarnic de el să nu facă una ca asta, iar el mulţumindu-se să laude zelul nostru în această chestiune, l-a trimis pe acela la tîrgul numit Bahlui[21] cu porunca să fie acolo aruncat în lanţuri şi să i se ia lucrurile ce le are la el, care toate s-au împlinit întocmai, şi în sfîrşit în *ziua a opta* toate cele ce s-au găsit la el în afară de haine şi de bani au fost trimise la domn. Uitîndu-se prin ele a găsit cifrul acestuia împreună cu salvconductul transilvanului şi ne-a dat îndată cifrul ca să-l cercetăm, ceea ce se putea face fără mare trudă. Cînd printre alte cifruri ale sale am găsit chiar cifrul lui cu Csáky, cancelarul acestui transilvan însuşi, şi cel al lui Csáky[22], nu ni s-a părut de loc că ar fi fără vină, ba chiar ni s-a părut încă şi mai suspect ca înainte, şi de aceea deşi fusese dus de acolo, a expediat totuşi domnul pe un alt trimis al său[23] ca să caute dacă mai poate fi găsit ceva la el, dar nu s-a găsit nimic decît că a zis folosind o zicală ungurească: „Nenorocitul de mine, vrînd să înfig spinul în piciorul altuia, l-am înfipt chiar în al meu“. Împins aşadar de acele motive, domnul l-a trimis pe acesta acolo unde nu pot şti care va fi soarta lui şi cum o să se termine treaba — fie că soarta lui, sau imprudenţa lui sau gîndul rău al omului i-a pricinuit aceasta — îmi pare însă foarte rău că s-a făcut acest lucru. Ba chiar şi domnului îi pare rău, şi ce bine ar fi fost dacă niciodată nu i-ar fi trecut prin gînd aceluia (Schreiber) <să facă> această călătorie atît de rău sortită. Noi, împreună cu Ioan Belsius am scris toate acestea întocmai cum s-au întîmplat, numai maiestăţii voastre, aşa cum sîntem datori şi împreună cu aceste rînduri trimitem sub ochii maiestăţii voastre şi cifrul lui, atît cel propriu cît şi cel comun cu Csáky, rugîndu-ne prea plecat ca să binevoiască să tălmăcească îndurător şi să primească în nume de bine cele făcute de noi, aşa precum obişnuieşte după mila sa.

---

[20] *Transsylvaniae* (Transsylvani).

[21] *Oppidum Bohlo dictum.* De fapt Hîrlău.

[22] Text corupt: *etiam cyphram eius cum Chyaky Cancellario ipsius Tramssylvani et practicam in Tokay (??) invenissemus.* De citit: *„et propriam cum Chaky“* în loc de: *practicam in Tokay.* Vezi aceste cuvinte la sfîrşitul memoriului: *et cyphram eius et propriam et cum Chaky communem*, adică cele două cifruri, şi al lui Schreiber şi al lui Csáky. Pentru amănunte biografice asupra lui Csáky, vezi mai jos, relaţia lui Gromo.

[23] *Nuncium.*

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 20 ianuarie 1563

Acest raport din 20 ianuarie este primul care îi aparţine în adevăr lui Martin Literatul, căci atît cele din 8 ianuarie cît şi memoriul întocmit după aceea pentru a acoperi urmele adevărate ale episodului Schreiber sînt opera lui Belsius (în colaborare cu Despot în ce priveşte contribuţia din post-scriptum). Este probabil că după trimiterea rapoartelor din 8 ianuarie Martin a fost cuprins de nelinişte. *Acestui moment îi corespunde memoriul* întocmit pentru a-i spăla pe agenţi de orice vină. Dar în acelaşi timp trebuia explicat lui Maximilian faptul ciudat al prezenţei lui Belsius în Moldova după înlocuirea sa. *Această explicaţie o aflăm atît în raportul de faţă* cît şi *în raportul-scrisoare al lui Belsius trimis din Eperjes la 4 februarie.* Martin invocă dorinţa lui Despot şi consideraţii de deferenţă pentru un servitor devotat al regelui. Belsius invocă o scrisoare sau o declaraţie a sa mai veche prin care l-ar fi anunţat pe rege că îi va sluji şi mai departe *pînă la venirea lui Martin.* Aci observăm oarecare deosebire între amîndoi. Căci Martin se roagă de rege ca să *îngăduie ca Belsius să poată sluji şi mai departe*... O dată întocmit memoriul în sensul propriei apărări a

celor doi agenţi, şi nicidecum al scoaterii din cauză a lui Despot, care era arătat ca ferm hotărît să-l trimită pe Schreiber la Poartă încă din prima zi, trebuia găsit un mijloc sigur de a-l expedia fără ştirea lui Despot. La această nevoie a răspuns plecarea lui Belsius ducînd cu sine declaraţia comună împreună cu cele două cifruri aflate la Schreiber şi cu raportul de faţă, din care abia o infimă parte e consacrată evenimentului senzaţional al rupturii cu Laski, iar tot restul cazului Schreiber. În sfîrşit Martin se mai scuza de cererea făcută în privinţa bunurilor acestuia. De fapt rostul primordial al raportului — din punctul de vedere al lui Martin — era de a aduce o completare, un corectiv la memoriu. Astfel se înţelege de ce Martin nu şi-a mai cifrat raportul încredinţat lui Belsius. Se poate pune întrebarea dacă acesta plecînd la Eperjes înţelegea să se retragă definitiv din situaţia sa ambiguă pe lîngă Despot, sau se repezea doar acasă cu gîndul de a expedia de acolo memoriul şi cifrul şi de a se reîntoarce? Intercesiunea lui Martin ar implica o asemenea speranţă. Bineînţeles că regele ar fi avut şi el ceva de spus. Deci nu putea exista nici un fel de certitudine. Dar mai intra în joc fără îndoială şi hotărîrea lui Despot, doritor desigur să se scape de un complice care putea deveni incomod. Fapt este că în scrisoarea sa din 4 februarie de la Eperjes Belsius adoptă un ton critic faţă de iniţiativele lui Despot privind: a) deposedarea lui Laski (vezi mai sus p. 215 şi urm. *de hoc quoque ergo Laskium facinore maxime admirati sumus)* şi b) linia urmată în cazul Schreiber, cu care prilej foloseşte aceeaş expresie peiorativă: *facinore*. În orice caz atunci cînd Belsius scrie de la Eperjes justificîndu-şi prezenţa în Moldova *pînă la sosirea lui Martin*, el nu se mai bizuia pe o acţiune a lui Despot care să-l readucă în Moldova. Dar putea încerca în schimb, să recîştige încrederea lui Maximilian săpîndu-l pe Martin, servitorul apreciat al acestuia. De aceea după o dare de seamă foarte bogată, cu precizări noi faţă de cele cuprinse în raportul din 8 ianuarie, scris chipurile de Martin, el atacă evenimentele de la Hotin, referindu-se misterios la *amănunte pe care nu le-a dat Martin*, subliniind că acesta ar fi trebuit totuşi să le dea, dar s-ar fi sfiit de teama unor primejdii ... El însă, Belsius, crede că aceste informaţii pot fi date şi de altul (decît Martin, adică de el însuşi). În raportul său Martin se mulţumise să indice pentru deposedarea lui Laski *anumite motive* şi să vorbească de o *promisiune de despăgubiri*. Dintr-o comparaţie a scrisorii lui Belsius cu raportul lui Martin (pe care îl înainta împreună cu memoriul şi cu cele două cifruri) rezultă clar impresia pe care căuta s-o producă precum şi efectele pe care le sconta din aceasta. Belsius opunea unor rînduri scrise în grabă, ca un fel de post-scriptum la memoriu, un adevărat raport, la care mai adăuga şi informaţiile culese de la omul lui Laski aflat la Eperjes în acel moment.

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN

1563, 20 ianuarie[1] *Hotin*

...De curînd am scris în cifru[2] maiestății voastre despre toate lucrurile despre care se putea scrie de aci și am trimis scrisoarea printr-un om[3] sigur și de credință împreună cu acestea pe care le-am scris către Zinkmoser[4] ca să fie date maiestății voastre. Deocamdată

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către Maximilian publicat de A. Veress, *Documente*, I, p. 236.

[2] *Notis secretioribus.*

[3] *Nuncium.* În privința unei informații continue și dese cerute de Maximilian, Martin (Belsius) raportase în comunicarea sa anterioară (8 ianuarie) că ea e în funcție de existența unor curieri de care se cam duce lipsă. Accentuarea faptului că raportul precedent a fost cifrat este menită să scuze faptul că *acesta este necifrat*, adică altfel decît cum prevedeau instrucțiile primite. De fapt acesta a fost trimis prin Belsius împreună cu memoriul despre Schreiber. La acest raport se referă Belsius în scrisoarea sa din Eperjes din 4 februarie.

[4] Secretarul lui Maximilian.

nu am altceva de scris decît că la 14 ale lunii acesteia am sosit o dată cu principele aici la Hotin, care este o cetate așezată într-un loc foarte bun, pe malul rîului Nistru, cetate pe care cu un an mai înainte a dat-o lui Albert Laski și acum a luat-o de la el *pentru anumite motive ale sale*; făgăduiește totuși să-l despăgubească în alt chip pentru toate acestea și pe el și pe ceilalți. Și alte pricini ale lui s-au potolit pînă acum și stau bine. *Apoi în chestiunea nenorocitului de Wolffgang Schreiber*, adică <aratînd> cum de s-a procedat astfel, trimit la maiestatea voastră ca să nu se mire că am scris împreună[5], în numele meu și al lui Ioan Belsius, am făcut acest lucru pentru că acest principe a vrut așa[6]; căci deși Belsius se întorsese aici din proprie inițiativă[7], totuși cum mai înainte fusese solul maiestății voastre, aici, a fost de aceea tratat pînă acum tot ca sol, ca unul care și aici și mai înainte la Constantinopol a servit pe maiestatea voastră și de aceea rog ... etc ... să îngăduie ca să poată servi și mai departe.

Acestea le-am scris fără cifru, căci am și un curier sigur și scriu chiar de la hotar de unde ieșirea din țară e mai neprimejduită.

... Martin Zenthgotharty cu mînă proprie ...

Apoi într-o scrisoare anterioară am scris M.V. despre bunurile acestui nenorocit Wolff Schreiber, că dacă s-ar putea găsi vreunele, măcar puținele lucruri ce le avea în Transilvania, să ni se lase nouă împreună cu Belsius mai degrabă decît să le dăruiască altcuiva. Acest lucru l-am făcut numai doar ca să nu fie cerute de mulți și să fie dăruite cu ușurință. Acuma însă rog plecat pe M.V. să binevoiască să nu le dea nimănui înainte de a fi luat cunoștință de treburile acestuia și mai ales de cifruri[8] și de a ști și noi ce se va face în această privință.

---

[5] E vorba desigur de memoriul în chestia Schreiber.

[6] Aici se referă la dorința lui Despot de a i-l asocia pe Belsius și nicidecum la întocmirea memoriului scris fără știrea sa.

[7] *Sua sponte.*

[8] Vezi mai sus rapoartele din 8 ianuarie 1563 și memoriul nedatat privitor la Schreiber.

OBSERVAŢII CRITICE PRELIMINARE

Raportul din 2 februarie

Acest raport înseamnă un pas înainte în identificarea liniei adoptate de Martin cu aceea urmată pînă atunci de Belsius. După prezentarea destul de neutră a acţiunii lui Despot contra lui Laski, din raportul precedent, acum urmează un rechizitoriu patimaş împotriva acestuia din urmă dictat fără nici o îndoială de domn. Tot acesta îi pune la dispoziţie situaţia socotelilor băneşti dintre el şi Laski.

Poate trebuie înţeles că la început, de la 14 pînă la 20 ianuarie, Despot ar fi adoptat o atitudine împăciuitoare faţă de Laski, făgăduind despăgubiri pentru deposedarea sa, şi că după aceea, între 20 ianuarie şi 2 februarie, s-a ajuns la încordarea atestată de acest raport. Belsius afirmă că Despot şi-a arătat motivele sale: *„Motivele sale le-a atins la cină"*, şi aceste motive nu au fost înşirate de Martin, ci doar menţionate vag ca „anumite motive". După mărturia lui Sommer o încordare între Despot şi Laski s-ar fi produs încă din septembrie (1562). După instalarea pîrcălabilor, Despot s-a reîntors la Suceava de unde e dictat raportul de faţă. Acesta atestă reacţia lui Despot la pregătirile de răzbunare ale lui Laski: punerea la cale a unei expediţii pentru scoaterea lui Despot din

domnie şi discreditarea lui prin divulgarea angajamentelor sale în afară. Aşadar la 2 februarie versiunea oficială se precizează. Domnul i-a luat cetatea pentru că a înţeles că Laski umblă să-l trădeze. Acuma chiar a mers pînă acolo încît a divulgat legăturile lui Despot cu Habsburgii, trimiţînd chiar lui Ioan Sigismund textul jurămîntului prestat de Despot acestora, spre a-l înainta mai departe la sultan. Dar din scrisoarea lui Belsius din Eperjes, informat desigur foarte precis de gesturile lui Laski — al cărui trimis es afla acolo — reiese cu totul altceva. Laski *dînd pe faţă* toate *jurămintele scrise de chiar mîna lui Despot* [este vorba de jurămintele reciproce dintre conducătorii expediţiei pentru ocuparea Moldovei de către Despot în 1561, despre care aminteşte şi Sommer] ... a ameninţat că-l va scoate pe Despot din domnie aşa cum l-a şi pus, şi *a declarat că are o scrisoare foarte clară a lui Despot către sultanul turcilor*... etc. Aşadar după Belsius era vorba de intenţia de a divulga această scrisoare curţii de la Praga şi nu Porţii. Această intenţie este acum transformată în fapt împlinit într-un sens cu totul opus celui arătat de Belsius. Pe ce se putea bizui acuzaţia aceasta adusă de Despot lui Laski prin pana lui Martin? E probabil că se răstălmăceşte o întîmplare despre care pomeneşte regele Maximilian în scrisoarea sa către Francisc Zay din 22 mai 1562 (Veress, *Documente*, I, pp. 215—216) în care arăta că sultanul împreună cu Ioan Sigismund au pus la cale asasinarea lui Despot *pe motivul că acesta ar fi înţeles cu Habsburgii*. „Instigatorul acestor fapte se spune că ar fi Transilvanul care ar fi interceptat scrisorile pe care fiul răposatului Hieronim Laski le ducea maiestăţii sale Cezaree şi nouă şi le-ar fi trimis turcilor şi se mai spune că se vor folosi acestea pentru a-l vătăma pe Despot". Într-o altă redactare a conceptului acestei scrisori se mai dădeau şi alte amănunte. „Cum s-a aflat de la nişte poloni că fiul lui Laski călătoreşte de-a lungul graniţei Moldovei spre Ungaria, acest lucru l-au comunicat Transilvanului, şi în acelaşi timp l-au îndemnat să-l prindă pe Laski şi să-l omoare împreună cu toată escorta sa ca să nu mai rămînă nici o urmă a acestei fapte. Transilvanul nu a stat la îndoială şi şi-a trimis oamenii care să-i aţină calea pe unde ştia el că trebuie să meargă Laski, care, atacat de aceştia, abia a scăpat de moarte rătăcind pe jos prin locuri pustii şi prin munţi, dacă o fi reuşit cumva să scape pînă în cele din urmă. Căci se spune că aceia l-au urmărit şi pe jos. Ceilalţi însoţitori ai lui au fost omorîţi, şi au fost găsite scrisorile despre care s-a vorbit mai sus care au fost trimise de Transilvan sus-zisului sultan al turcilor ..." Cursa întinsă lui Laski în anul precedent de duşmanii comuni ai acestuia şi ai lui Despot capătă o interpretare sinistră fie în urma unei bănuieli sincere despre o înţelegere dintre Laski, fostul prieten, şi Ioan Sigismund duşmanul din totdeauna, trezită în mintea lui Despot de aluzia neaşteptată a lui Schreiber cu privire la îndemnul lui Laski de a merge pentru a potoli conflictul incipient de la frontiera Ungariei superioare, fie ca o abilitate menită a discredita eventualul denunţ al lui Laski îndreptat către Habsburgi. În realitate o acţiune a lui Laski în Moldova nu ar fi avut nimic de cîştigat din amestecul lui Ion Sigismund şi al turcilor, care şi aşa priviseră cu ochi destul de răi prezenţa lui Laski, şi care nu ar fi dus decît la două posibilităţi: readucerea lui Lăpuşneanu sau transformarea Moldovei în provincie turcească. Fără a mai vorbi de duşmănia moştenită a fiului lui Ieronim Laski pentru Ioan Sigismund fiul lui Zápolya, cel care

răsplătise prin întemnițare ajutorul neprețuit dat de Ieronim Laski. Totuși aflăm și la Zay o asemenea aprehensiune.

Comparația dintre textele în general aproape identice ale celor două rapoarte, către Maximilian și împărat, scoate în evidență cîteva deosebiri însemnate. În raportul către Ferdinand lipsește fraza despre ocuparea cetății, *pentru că Despot a simțit că Laski pune la cale o trădare* și tot astfel și vestea pornirii a doua zi către marginea dinspre tătari, precum și *menționarea lui Dimitrie ca aliat al lui Laski.*

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN

[Despre ruptura lui Despot cu Laski[1]]
1563 februarie 2, Suceava

Este lucru prea cunoscut maiestăţilor voas-
p. 455 tre ca să trebuiască să-l mai scriu că, în timpul pribegiei sale şi pentru dobîndirea domniei sale, acest domn[2] s-a folosit de ospitalitatea şi ajutorul lui Albert Laski, şi pentru acest cuvînt desigur că acesta (Laski) putuse fi socotit vrednic de lauda oamenilor de bine şi de recunoştinţa aceluia (a lui Despot), dacă el (Laski) nu ar fi ales mai degrabă dintr-o uşurinţă perversă a spiritului său să abuzeze de toate acestea decît să le folosească cu bună judecată, schimbîndu-şi gîndul său mai bun într-un gînd blestemat.

Uitînd negreşit de orice lege a oamenilor şi a lui Dumnezeu a hotărît să răstoarne orice este sfînt şi drept şi să-l vatăme pe acest domn în toate chi-

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului către Maximilian, publicat în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 455, foarte asemănător celui adresat împăratului Ferdinant (ibidem pp. 455—456).
[2] Despot.

purile, pornind nu de la altceva decît de la legăturile de supunere[3] ale lui Despot față de maiestatea voastră, lucru despre care nu a umplut numai toată Polonia și celelalte regiuni vecine cu lucruri spuse din gură, dar a trimis chiar și perfidului transilvan textul jurămîntului prestat de Despot maiestății voastre pentru ca să fie înaintat de îndată la Constantinopol, din care pricină cîte munci, primejdii și cheltuieli îl amenință pe acest <Despot> lăsăm la aprecierea milostivă a maiestăților voastre prea îndurătoare. Iar el în toate aceste chestiuni și în toate celelalte își pune toată nădejdea după Dumnezeu în mila maiestăților voastre, și mă rog prea smerit și în numele meu și în al lui ca M. V., domnul meu prea milostiv, să nu-l părăsească. Și pentru ca să se încredințeze mai bine maiestățile voastre de tot ce s-a dat și s-a primit între ei, trimit aici raportul[4] din care ușor se poate vedea că acesta (Despot) e lipsit de orice vină, iar că acela prin fapta sa a șters orice obligație pentru serviciul făcut și a hotărît să închidă orice cale pentru viitor și a conceput în suflet o crimă ce trebuie hotărît condamnată și pedepsită pe bună dreptate de maiestățile voastre, și chiar de aceea el [Despot] i-a luat această stăpînire[5] pentru că a înțeles că pune la cale o trădare[6]. Mîine dimineață vom porni de aici ca să mergem către marginea dinspre tătari să clădim acolo o întăritură[7] și să și dăm lupta dacă vor fi dușmani... (etc. urări de sănătate). Din Suceava[8], 2 februarie 1563. Mă tem ca acest lucru să nu izbuc-

---

[3] *Obstricta.*

[4] (Publicat deosebit în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 495—496 cu data greșită de 1569!). *Însemnare de obligațiile și plățile dintre Despot și Laski* (cu data greșită 1569 (1563). *(Primite de Despot de la Laski).* Mai întîi de toate a primit Despot cu împrumut de la Albert 13 000 de taleri, iar în haine, cai și alte lucruri pînă la 800 de taleri, și 16 luni l-a ținut în casa sa cu 13 dependenți de ai săi. *Primite de Laski de la Despot.* Mai întîi pentru cei 13 000 de taleri a făgăduit să-i dea în schimb lucruri în valoare de 70 000 cu scadența la Rusaliile viitoare, și dacă nu toate o dată, măcar jumătate. Martori ai acestui lucru sînt episcopul Lusinius, Lasocki și Filipowski. Datoria luată asupra-și de Laski de 2 000 de florini va trebui plătită lui Lasocki, altă datorie de 1 800 lui Piasoski. I s-au dat în dar lui Laski în acest prim an 13 000 de taleri în bani gata. Pentru întreținerea sa 1 000 de măsuri de grîu, 2 000 de orz în afară de mori, 40 de vase de vin iar de miere o sută de vase mari, 300 de boi, 500 de oi și din tezaur 3 000 de taleri, trei haine de fir de aur și postav de granat pentru 50 de slugi. Și cîtă vreme a stat la curte i s-au dat în fiecare zi doi boi și în fiecare săptămînă pe lîngă altele... de vin. Multe din cele cerute de Laski pentru satisfacerea vanității sale abia s-ar putea acoperi cu toate veniturile acestei țări.

[5] Vezi mai sus p. 242.

[6] Text necorect: *quod eum proditione maligni (?) intellexerat.*

[7] *profecturi ad confinia Tartarorum aedificaturi ibi certum castellum* (Aici „confinia Tartarorum" indică doar o direcție geografică, deoarece nu era vorba de prevenirea unei acțiuni a tătarilor, ci a lui Laski în unire cu pretendentul rutean Dimitrie).

[8] *Aochavia* (!).

nească în război deschis între ei, cu Dimitrie[9] dintr-o parte dînd ajutor lui Albert Laski . . .

Sluga credincioasă
Martin Gothard[10]

[MARTIN LITERATUL CĂTRE FERDINAND]

1563 februarie 2, Suceava[1]

p. 455 Este lucru bine ştiut şi fără umbră de îndoială că în timpul pribegiei sale şi pentru dobîndirea domniei sale acest domn s-a folosit de ospitalitatea şi ajutorul lui Albert Laski, pentru care nu aveau să-i lipsească acestui Albert Laski nici cinstirea şi nici recunoştinţa, dacă ar fi ales mai degrabă să se
p. 456 bucure de ele decît să // întunece ceea ce începuse bine şi să închidă orice cale spre o recunoştinţă viitoare dacă ar mai fi lipsit ceva în răsplătirea facerilor de bine. Aşa de mare e uşurinţa şi nestatornicia acestui om, încît fără a fi împins de nici un motiv precis a hotărît să vatăme pe acest domn în toate chipurile cu putinţă şi a făcut începutul acestui gînd rău chiar cu M. V., dînd pe faţă mai ales legămîntul de credinţă al lui <Despot> făcut maiestăţii voastre, şi pentru ca să poată să-l nimicească fără nici o îndoială, a trimis chiar textul jurămîntului prestat de Despot maiestăţii voastre perfidului transilvan spre a fi înaintat fără zăbavă sultanului; este uşor de închipuit cîte osteneli, primejdii şi cheltuieli îl ameninţă pe acesta din această cauză, rog prea plecat pe maiestatea voastră, în numele lui şi al meu, ca maiestatea voastră în îndurarea sa să judece acest lucru şi să-l ajute îndurător în aceste împrejurări în chipul şi pe calea cea mai bună care ar putea fi. Şi pentru ca să cunoască şi să vadă mai precis care a fost între ei socoteala serviciilor făcute şi primite, o[2] trimet aici, din care reiese limpede că acesta e lipsit de orice vină iar acela şi-a pus în gînd să încheie lucrul bine început printr-o crimă blestemată care e împotriva legii lui Dumnezeu şi a oamenilor, spre paguba şi vătămarea vădită a maiestăţii voastre şi a întregii creştinătăţi, crimă avînd a fi pedepsită pe bună dreptate chiar de maiestatea voastră. Mă tem să nu se avînte chiar la luptă deschisă . . .

Din Suceava . . . 2 februarie anul 1563.[3]

---

[9] Visniewiecki.

[10] Formele numelui lui Martin, cînd Gothard, cu variaţii Gothardy Gotharty etc. cînd Szentgothardy . . . au fost reproduse întocmai în diferitele rapoarte şi menţinute şi de noi în textele respective.

[1] Text paralel, raport către împăratul Ferdinand (*ibidem*, pp. 455—456).

[2] *Etiam* (eam).

[3] Rapoartele care urmează nu au mai fost precedate de Observaţii Critice preliminare.

MARTIN LITERATUL CĂTRE MAXIMILIAN

1563 febuarie 17, Hotin[1]

...Războiul către care ne îndreptam după cum scrisesem[2] maiestății voastre a fost încheiat de ai noștri, și aceasta fără nici o picătură de sînge. Căci, de cum am sosit la Hotin, localitate în hotar p. 464
cu regatul Poloniei, s-a raportat că Albert Laski și Dimitrie Visniewiecki[3] și-au slobozit toți ostașii pe care începuseră să-i strîngă contra acestuia[4], ceea ce se arată și în scrisoarea regelui[5] care fusese adusă din Piotrkov[6] care și ea îl asigura pe acesta că nu are să se teamă în momentul acela de nici o acțiune dușmănoasă din părțile acelea. Așadar și-a slobozit și el trupele sale cîte avea acum sub arme, mai mult de 40 000 de oameni care toți s-au adunat în răstimp de 14 zile, și dintre aceștia cam 20 000 precum mi s-au părut au fost inspectați în tabăra Hotinului, alții nu sosiseră încă și se spunea cu siguranță că pe malul Prutului ar fi cam 20 000 ținuți pe loc de revărsarea acestui rîu care a dăinuit mult din cauza topirii zăpezilor și a spargerii gheții. Și aceștia sînt cei mai mulți călăreți, pedeștri sînt puțini. Au cai nu mari, dar destul de buni. Oamenii sînt zdraveni la trup și nu nepotriviți pentru luptă, ei duc la frig, nemîncare și oboseală tot atît cît și caii lor, și se mulțumesc cu puțin după obiceiul turcilor. Pe lîngă aceasta iubirea față de domn și supunerea sînt foarte mari[7] așa cum se vede pretutindeni în împărăția tiranică turcească, și nu trebuie să se îndoiască nimeni că dîndu-i-se un prilej bun va putea fi de mare ajutor maiestăților voastre. Oamenii lui s-au întors acum trei zile de la Constantinopol. Ei spun că sultanul este sănătos și a poruncit hotărît transilvanului să aibă a înapoia fără nici o întîrziere stăpînirile[8] acestuia aflate în Transilvania, și că a amenințat și foarte de curînd pe fiul său Selim că dacă nu va fi cumsecade îl va omorî și pe el ca și pe frații lui[9]. Liniștindu-se așadar lucrurile aici, vom putea pleca azi spre părțile dinăuntrul țării la

[1] Raport către Maximilian în *Hurmuzaki*, II, 1, p. 464.

[2] În raportul din 2 februarie .

[3] *Visnovoczkij*. Pretendent pe baza descendenței din Ștefan cel Mare.

[4] Despot.

[5] Regelui Poloniei.

[6] *Peterconia* (Petercovia).

[7] Pentru aprecierea acestei afirmații, vezi în relația lui Sommer episodul care se referă chiar la acest moment, p. 264.

[8] Ciceul și Cetatea de Baltă. .

[9] Adică Mustafa și Baiazid. Selim era socotit probabil ca favorizînd pe Ioan Sigismund.

orașul numit de ei Iași[10], spre a rămîne acolo tot timpul Paresimilor, dacă vreo nouă frămîntare[11] nu va tulbura acest plan . . . .

Hotin 17 febr. 1563

MARTIN LITERATUL CĂTRE FERDINAND

1563 martie 10, Iași[1]

Deocamdată nu mai am de scris M. V.
p. 239 nimic altceva decît că noi pînă acum sîntem sănătoși, aici, slavă domnului, și că nu ne temem de nici un dușman mai mult decît se teme el de noi, și de ar da Dumnezeu ca și maiestatea voastră împreună cu ai săi sa se bucure de cea mai deplină fericire și toate treburile sale să-i meargă cît mai bine și în plin. Domnul, acum cînd treburile sale sînt pe cale bună și înfloritoare, se gîndește de acum încolo după cum ne dăm cu gîndul, să-și ia o soție din Kiev[2], se plînge adesea că de la M. M. V. V. nu i se aduce nici o veste aici, mai spune că în vara trecută a trimis prin Roussel[3] maiestății voastre pentru M. sa regina șase cai și ar dori să știe dacă s-au primit.

Mă rog așadar de M. V. stăpînul meu prea milostiv să binevoiască în milostivirea sa să se gîndească îndurător și la noi și să pună să mi se scrie despre acest lucru, sau și despre alte lucruri dacă va binevoi ca să mulțumească și dorința acestuia și să se vadă că M. V. se îngrijește și de aceste chestiuni; el socotește chiar că ar putea mult să ajute cauza M. V. din regatul Poloniei[4] dacă M. V. ar binevoi să se ajute și să se folosească de fapta și sfatul lui. Împrejurările din Transilvania socot că sînt mai cunoscute M. V. decît ceea ce se spune despre ele pe aici și cele ce se transmit prin soli și zvonuri felurite zi de zi; toți afirmă că dacă maiestățile voastre nu se vor îngriji de ele, această nenorocită țară, deși altădată nespus de înfloritoare, va fi răpită în scurtă vreme de turci sau va fi ocupată chiar și de acesta[5] pe seama sa la cel dintîi prilej ce s-ar înfățișa, adică în primul rînd la moartea sultanului[6]. Chiar este

---

[10] *Jazvasar.*

[11] *Motus.*

[1] Raport către Ferdinand, în V e r e s s, *Documente*, I, p. 239.

[2] *Chiovia.* E vorba de fiica ducelui de Ostrog. Proiectul nu a putut fi realizat, ea fiind în vîrstă de-abia 7 ani.

[3] Pentru plecarea din serviciul lui Despot a acestuia și felul cum s-a purtat domnul cu el, vezi mai jos relația lui Sommer, p. 262.

[4] Se referă la vechiul plan al lui Maximilian să obțină coroana Poloniei pentru sine sau vreunul din fiii săi.

[5] Despot.

[6] Acest eveniment era așteptat din zi în zi.

de necrezut ce mult urăsc toţi locuitorii pe acest fals turc[7] şi nu fără dreptate, căci e ca o molimă a ţării sale şi trădător al sîngelui creştin. Să mă creadă M. V. că acesta îi este un duşman mult mai primejdios decît turcul, că duşmanul din casă este mai rău ca cel de afară, întocmai ca şarpele crescut la sîn. Nenorociţii de locuitori abia mai pot răbda mai departe tirania lui turcească, şi aşteaptă îndurarea M. V. cu tot sufletul. Sînt aici pribegi din nobilimea secuilor care susţin că Transilvania poate fi ocupată cu foarte puţină trudă, numai să fie dată această poruncă a maiestăţilor voastre; pe aceştia aş putea să-i trimit şi la M. V. numai să fiu încredinţat că aceasta ar fi pe voia M. V., ba chiar dacă ar fi nevoie aş alerga eu însumi la M. V. Şi se roagă nenorociţii de ei ca la împlinirea termenului armistiţiului de faţă[8] să binevoiască M. V. să ia asupra sa grija recuperării acesteia [a Transilvaniei]. Toate acestea le las M. V. ca să cugete îndurător la ele ... etc.

Din Iaşi 10 martie 1563
Al maiestăţii voastre sluga credincioasă
Martin Gothárty

Chestiunea însăşi mi se părea că aproape mă sileşte să fi alergat eu însumi la M. V. dar nu am îndrăznit să o fac fără porunca maiestăţii voastre. Rog aşadar să binevoiască M. V. să se îndure să-mi facă această milostivire ca să am voie slobodă — dacă împrejurările ar cere aceasta — ca să pot alerga de aci la M. V. Căci nici scrisorile nici ...[9] întotdeauna nu destul de aici ...[10] nu pot fi rezolvate treburile prin scrisori. Căci să ştie M. V. că este foarte sigur că, în anul acesta, Despot va ocupa pentru sine Transilvania dacă maiestăţile voastre nu se vor îngriji de aceasta. Căci se stăruie la el pentru aceasta şi ziua, şi noaptea. Eu, pe cît pot, împiedic această treabă. Pentru a o ocupa nu e nevoie nici de armată, nici de alte pregătiri, ci numai doar de hotărîrea maiestăţilor voastre; şi nu trebuie să ne împiedice armistiţiul care şi altminteri în anul acesta va fi rupt de moartea sultanului. Asupra acestora aştept răspunsul milostiv al M. V. De faptul că Transilvania nu este acum a maiestăţii voastre nu este de vină decît nestatornicia[11] lui Mailat.

(Pe dos: expediat răspunsul la 18 aprilie 1563)

---

[7] *Turcicum spurium* — Ioan Sigismund, ocrotit şi victimă a turcilor.

[8] Cu turcii. Termenul s-ar fi împlinit mult mai tîrziu, adică tocmai în 1570. Dar la moartea unui sultan se considerau aceste armistiţii ca anulate. Aici aşadar se întrevede această dată ca mult mai apropiată.

[9] Lacună.

[10] Lacună.

[11] În text: lenitas (levitas). Este vorba de Gabriel Mailat trecut din slujba Habsburgilor care îl ocrotiseră în a lui I. S. Zápolya pe care l-a ajutat să reprime răscoala secuilor.

JOHANN SOMMER

(1542—1574)

*

Umanistul german Johann Sommer s-a născut la Pirna, în Saxonia, în anul 1542. A urmat cursurile Universităţii din Frankfurt pe Oder, reorganizată în 1537 după modelul Universităţii din Wittemberg.

Nu se cunosc împrejurările care l-au adus în Moldova. El însuşi, în prima din elegiile sale, mărturiseşte că a fost cuprins de o dorinţă nepotolită de bogăţie *(auri inexpletam famem)*. El visa doar fapte de arme, conducere de oşti, aur *(arma, duces, aurum, tunc meus ardor erat)*. Părăsindu-şi deci universitatea, a plecat în lume. La Lublin, în Polonia, a cunoscut în septembrie 1562 pe Albert Laski, coautorul loviturii care l-a ridicat în scaun pe Despot, care se socotea un adevărat făcător de domn. Tînărul Sommer se gîndi deci să alerge în Moldova, unde noul domn era bucuros să îmbie şi învăţaţi, şi mercenari. El însuşi voia să fie primit printre ostaşi. Dar Despot, socotindu-l prea plăpînd la trup pentru aceasta, l-a înrolat printre secretarii săi, alături de care a slujit vreo şase luni. În acel timp, a fost martorul mai multor scene descrise de el atît în elegiile sale, cît şi în *Viaţa* lui Despot. A putut vedea alaiul domnesc al lui Despot participînd la

ceremoniile religioase de Bobotează, combinate şi cu un fel de încoronare, despre care e vorba şi în elegia a doua *(tu caput aurata praecingens forte corona)*. Protestant înfocat, el privea cu un ochi critic solemnitatea religioasă, manifestare a unei apropieri a domnului de biserica ortodoxă, de care Sommer îşi bătea joc în elegia a IV-a, dedicată episcopului protestant Lusinius, pe care îl mustra că nu-l oprea pe Despot de la asemenea ceremonii. De asemenea şi adoptarea numelui de Ioan, în loc de Iacob, e primită cu ironie şi îndoială. Mai sînt amintite şi momente anterioare venirii sale: de exemplu, venirea trimisului turc care cerea concedierea mercenarilor germani şi limitarea străinilor la 300 de soldaţi unguri pentru garda domnului (elegia a VI-a *Ad Demetrium*). El asistă plin de revoltă la conflictul dintre Laski şi Despot, toată înclinaţia lui fiind pentru cel dintîi (elegia a VII-a *Ad Georgium de Revelles*), deşi în elegia următoare (a VIII-a) îl face atent pe Laski de urmările gestului său, totul însă potolindu-se printr-o împăcare survenită in extremis. Cele două elegii următoare sînt mai puţin dramatice, fiind mai degrabă nişte imitaţii după teme curente în literatura contemporană (elegia a IX-a tratînd despre viaţa necăjită a soldaţilor, şi a X-a către Despot despre biblioteca şi şcoala create de acesta). Probabil că ea a fost scrisă la numirea autorului ca profesor şi diriguitor al şcolii latine de la Cotnari (în aprilie 1563), unde a funcţionat pînă în august 1563, după cum arată în elegia I, în care descrie şi evenimentele care au dus la pieirea lui Despot şi la crunta prigoană care a urmat împotriva străinilor. Acest moment este tratat şi în elegia a XIV-a. Uciderea lui Despot este povestită şi în elegia a XV-a şi în elegia I, care aruncă o vedere generală asupra soartei sale. În timpul asediului Sucevei, Sommer a stat ascuns trei luni la Cotnari, iar după uciderea lui Despot a fugit, rătăcind prin păduri pînă cînd a izbutit să treacă în Transilvania. După o călătorie plină de peripeţii pe care o descrie în aceeaşi elegie numită „întîia", dar care încheie de fapt acest ciclu pe care îl rezumă, ajunge la Braşov unde Johann Honter îşi desfăşurase bogata sa activitate. În 1565 e ales rector al gimnaziului întemeiat de Honter. Îl regăsim apoi în 1567 ca rector al Gimnaziului din Bistriţa. Se poate ca motive religioase să-l fi determinat la această strămutare. Căci în 1570 părăseşte şi acest oraş spre a se stabili la Cluj, centrul religios al unitarienilor, ocrotiţi de Ioan Sigismund Zápolya şi conduşi de teologul Francisc David, propovăduitorul acestei doctrine şi de medicul personal al lui Ioan Sigismund, italianul George Blandrata, care se bucura de mare favoare şi încredere la curte. (Pentru lupta acerbă care se dă în Transivania, dar mai ales la Cluj, între unitarieni şi adversarii lor, vezi mai jos relaţia lui Possevino.) Sommer a luat parte la mişcarea ofensivă a unitarienilor, desfăşurînd o intensă propagandă şi la Alba Iulia. Dar tendinţele sale extremiste l-au dus dincolo şi de această formulă, despărţindu-l la urmă de Francisc David, al cărui ginere era. A murit de ciumă în 1574 la Cluj.

Care este valoarea de document istoric a mărturiei lui Sommer asupra evenimentelor şi oamenilor din Moldova? Pentru intervalul septembrie 1562 — octombrie 1563 el este un martor ocular şi chiar un participant la evenimentele petrecute în Moldova. Calitatea informaţiilor sale nu este însă întotdeauna de aceeaşi valoare. Cît a însoţit curtea ca secretar al cancelariei domneşti el a putut urmări oamenii şi împrejurările din cel mai bun post de observaţie. O dată numit la şcoala din Cotnari, contactul său cu realităţile

imediate ale curţii a slăbit. Trebuie, de asemenea, făcută o deosebire între mărturia directă a unor scene sau evenimente observate de el personal şi repetarea unor relaţii filtrate prin alţii. Unele referinţe la întîmplări anterioare venirii sale sînt greşite dintr-o cunoaştere insuficentă a acelor împrejurări. Astfel, Sommer nu ştie nimic despre încoronarea de la 23 aprilie 1562 la Suceava, amintită foarte în treacăt de Belsius, el crede că Despot ar fi adoptat numele de Ioan abia după încoronarea din 6 ianuarie 1563 etc. Uneori îi lipsesc şi unele informaţii dinăuntru, despre care nu este însă cu totul neştiutor, de pildă atunci cînd discută despre existenţa unei convenţii cu Laski după ruptura din ianuarie 1563. Se ivesc şi erori sau confuzii: de pildă el numeşte pe domnul Ţării Româneşti Mircea <Ciobanul> în loc de Petru cel tînăr, fiul şi urmaşul lui Mircea etc. Dar ce este mai important de subliniat decît gradul său de informaţie care variază după împrejurări, este atitudinea sa proprie faţă de moldoveni în general, care nu variază niciodată. (Pentru o părere deosebită, vezi Sulea Firu, *Din istoria umanismului în România*, *Ioannes Sommerus*, *sec. XVI*, Institutul de filozofie, 1960, p. 56 <Sommerus a iubit poporul moldovean.... etc.>). Pentru el, ca şi pentru Belsius, Martin Literatul şi îndeosebi toţi străinii care se căpătuiseră pe lîngă Despot, moldovenii erau socotiţi nişte duşmani ascunşi care trebuie ţinuţi bine în frîu, folosind în acest scop trupe de mercenari străini. Ei erau declaraţi barbari, perfizi, fără credinţă faţă de domnii lor etc. Formula care le-ar fi convenit, desigur, cel mai mult acestor străini pripăşiţi în ţară ar fi fost: Moldova fără moldoveni. În sfîrşit, trebuie semnalată oarecare neconcordanţă între felul cum e înfăţişat Despot în *Elegii* şi cum apare în *Viaţa* sa, povestită de acelaşi Sommer. Aici sînt subliniate o serie de artificii, ficţiuni, falsificări, şi pînă şi crime. Întocmirea genealogiei Heraclizilor, născocirea apariţiei celor trei îngeri aducători de coroane, redarea ca un lucru aproape necontestat a acuzaţiei de asasinat săvîrşit asupra unui negustor bogat chemat de domn din Turcia şi răpus în chip misterios de oameni necunoscuţi pentru ca domnul să-l moştenească, nu se potrivesc cu imaginea eroului zugrăvită în *Elegii*. Singura explicaţie valabilă e că *Viaţa* aparţine unui moment mai tîrziu, şi anume fazei urmatoare mutării lui Sommer la Cluj şi apropierii sale de George Blandrata, şi prin el de Ioan Sigismund Zápolya, marele duşman al lui Despot. Tot astfel poate fi explicată, desigur, şi schimbarea opticii în privinţa episcopului Lusinius care într-o împrejurare din *Viaţă* e arătat ca foarte ipocrit sau foarte naiv.

Viaţa lui Despot scrisă de Sommer şi închinată învăţatului Iacob Paleologul, pe atunci rector al Gimnaziului din Cluj, a fost tipărită după moartea autorului, sub titlul *Vita Jacobi Despotae Moldavorum Reguli descripta a Johanne Sommero Pirnense edita sumptibus Illustris et Generosi Domini Emerici Forgach Baronis à Gymes, Equitis aurati, comitis in Trinchin etc. Adiectae sunt eiusdem auctoris De Clade Moldavica Elegiae XV quibus etiam Historia Despotica continetur. Una cum explicatione quorundam locorum in hoc Sommeri scripto, et commentatiuncula brevi De Walachia et rebus Walachicis Petri Albini Nivemontii Historiog. Saxo. et Profess. in Acad. Witebr.* (Witebergae), Per Haeredes Johannis Cratonis <15> 87.

Această ediţie foarte rară a fost reprodusă de Emile Legrand în *Deux vies de Jacques Basilicos Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Mol-*

davie. L'une par Jean Sommer, l'autre par A. M. Graziani, suivies de pièces rares et inédites, Paris, 1889.

Povestirea domniei lui Despot de un martor ocular din preajma domnului constituie un izvor de seamă folosit şi de N. P. Istvánffi în *Historiarum de rebus Hungaricis*, Coloniae, 1622, din care s-au inspirat şi cronicarii moldoveni Grigore Ureche şi Miron Costin. Ciclul de elegii *(Elegiae XV De Clade Moldavica)* — care cuprinde, pe lîngă sublinierea unor momente din istoria lui Despot şi a Moldovei, o serie de împrejurări din viaţa lui Sommer în timpul şederii lui aci — fusese tipărit şi mai înainte într-o culegere terminată în 1568 şi dată la lumină în 1580 de consulul bistriţean Stephan Helner constînd pe lîngă elegii *(Elegiae de Clade Moldavica)* din alte poezii latine, anume *Reges Hungarici (Reges a divo Stephano ad Ferdinandum usque I et Iohannem Zapolya*, 1567), precum şi *Hortulus ingenii amoris* şi *Colica*, dialog comic între Colică şi Podagră acompaniat de corul celorlalte boli în strofe alternate, alcaice şi safice. O nouă reeditare a elegiilor a fost făcută de Joh. Philippus Pareius la Frankfurt, în 1619, în culegerea intitulată *Delitiae Poetarum Hungaricorum nunc primum in hac Germania exhibitae*... etc. în care după poema *Reges Hungarici* sînt redate zece distihuri cuprinzînd şi unele date autobiografice ale lui Sommer (vezi ed. E. Legrand, pp. XXXI—XXXII).

Au rămas de la el şi o seamă de opere teologice care nu au văzut lumina tiparului, precum şi un imn religios în limba germană publicat în 1620 de Valentinus Radecius într-o culegere de cîntece religioase unitariene, de unde a fost reprodus în lucrarea lui A. Pirnat: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570 er Jahren*, Budapest, 1961. Dintre operele teologice publicate, unele sînt lucrări de controversă, ca de pildă *Refutatio scripti Petri Caroli* care tipărise la Wittenberg în 1571 o lucrare contra lui Francisc David. Răspunsul lui Sommer a fost publicat tot acolo în 1582, deci mult după moartea sa. Altele sînt lucrări de doctrină, ca tratatul său *(Tractatus aliquot christianae religionis)* tipărit la Ingolstadt în 1573, în care se ridică atît contra predestinării calvinilor, cît şi contra credinţei în trinitate a teologilor conformişti. O lucrare nemenţionată în bibliografii şi citată mai întîi de S. Firu este prezentarea crezului său sub forma unor întrebări ale lui George Blandrata urmate de răspunsurile sale (vezi bibliografia completă în *art. cit.* al lui S. Firu). Trebue menţionate şi poeziile sale ocazionale, dar mai ales discursul funebru compus în 1571 la moartea lui Ioan Sigismund care este un adevărat pamflet politic, în două părţi *Pietas exulans* şi *Pietas restituta*.

Traduceri germane din operele lui Sommer au dat H. Petri în *Das Leben des Jakob Basilikus Heracklides, Fürsten der Moldau (1561—1563)* în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", t. 44, 1927, pp. 171—223 şi H. Schuller o versiune din partea finală a operei *Reges Hungarici* în *Johannes Sommer, Leben und Werken eines südost deutschen Humanisten*, publicat în „Vierteljahrschrift", t. 64 1941, p. 51 şi traducerea Elegiei I, *ibidem*, pp. 46—47.

De Sommer s'au ocupat:

Johann Seivert, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*, Pressburg (Bratislava), 1785, p. 404 şi urm.; Joseph Trausch, *Schriftsteller Lexikon der Siebenbürgischen Deutschen*, III, Kronstadt, 1871, pp. 219—324; Dr. Gál Kelemen în *A kolozsvári Unitárius Kollégium*

története (1568—1900), Cluj, 1935 care cuprinde o biografie interesantă a lui Sommer; Hermann Schuller, *op. cit. (Johannes Sommer)*, pp. 38—61, 126—135, 205—234; şi întrucîtva St. Bîrsănescu, *Schola Latina de la Cotnari*, Bucureşti, 1957, pp. 91—112.

De doctrina sa religioasă şi filozofică s-au ocupat I. S. Firu, *Din Istoria umanismului în România* (în lucrarea colectivă mai vastă *Din istoria filozofiei în România*, t. 3, Bucureşti, 1960, pp. 43—77). A. Oţetea, *Der Antitrinitarische Humanist Johann Sommer und seine Tätigkeit in Klausenburg*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel und* Osteuropa (culegere de materiale îngrijite de J. Irmscher, Berlin, 1962, t. 2, pp. 49—60). A. Pirnat, *op. cit.*

O prezentare a activităţii şi operei sale, cu reproducerea unor texte mai reprezentative a dat Bern. Capesius în culegerea *Sie förderten den Lauf der Dinge, Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens* (Edit. pentru literatură, Bucureşti, 1967), pp. 283—325.

J. Sommer a fost cuprins de Sadi Ionescu în *Bibliografia călătorilor străini*, pp. 54—56.

VIAȚA LUI IACOB DESPOT, DOMNUL MOLDOVEI[1]

[Lupta din preajma Sucevei dintre Despot și Lăpușneanu] p. 23

...Moldovenii nu au ținut piept nici primului atac al dușmanilor: caii <lor> au luat-o la goană cu o iuțeală nespusă, trăgînd cu ei și pe călăreți chiar fără voia lor; fie că nu pot nicidecum să rabde zgomotul archebuzelor[2] cu care nu sînt obișnuiți, căci <Moldovenii> se folosesc toți de arcuri și de sabie după obiceiul strămoșesc. Cei mai mulți dintre ei nici nu văzuseră <încă> bombarde de acelea de mînă[3] și de aceea nici ei și nici caii lor nu le pot auzi fără cea mai mare tulburare...

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al *Vieții lui Despot (Vita Iacobi Despotae Moldavorum reguli)* dedicat lui Iacob Paleologul și publicat după moartea autorului. A fost reprodus de Emile Legrand în *Deux Vies de Jacques Basilicos.*

[2] *Sclopetorum.*

[3] *Machinas illas manuarias.*

Deci aproape că n-a fost de loc luptă. Totuşi au fost unii ucişi pe cînd fugeau, şi mai ales dintre ţărani care se refugiaseră într-o livadă împrejmuită cu gard, cam vreo 2 000 de oameni, dintre care mulţi au pierit de mîna puşcaşilor, răpuşi de gloanţe în arborii pe care se urcaseră. Se crede că aceasta s-a făcut pentru a spori faima victoriei, ca să nu se poată spune că ţara a fost cucerită fără măcel.

<Lupta> a fost înfăţişată apoi din porunca lui Despot într-o pictură destul de arătoasă în palatul oraşului Iaşi, dar apoi în vremea împresurării (de la Suceava) a fost cu desăvîrşire rasă şi nimicită ca şi toate celelalte monumente ale sale.

[Pretinsa ascendenţă moldoveană a lui Despot]

p. 17 Căci aşa cum mai înainte se lăudase cu destul succes că ar fi fost rudă[4] cu Alexandru <Lăpuşneanu> acuma făcea totul pentru ca să-l creadă lumea pe deasupra şi născut din sînge moldovenesc, repetînd adesea că tatăl său ţinuse odinioară dregătorii înalte în acea curte şi apoi fusese răpus prin violenţă de tiran şi ucis. Şi erau şi dintre boierime unii[5] care mărturiseau că fusese dintre marii boieri[6] unul cu numele acela pe care îl spunea el, şi căruia i se tăiase capul, <arătînd> chiar locul unde s-a întîmplat aceasta. De aceea a început să ridice şi o mică biserică în pomenirea tatălui ucis în chip nedrept şi neiertat. Ea se afla în tîrgul Bahlui, care e la vreo milă depărtare de Cotnari. Zidurile acestei construcţii ridicate pînă la şase coţi înălţime le-au văzut mulţi oameni, şi desigur nu ar fi lăsat-o neterminată dacă nu s-ar fi produs asediul neaşteptat care i-a adus pînă în cele din urmă sfîrşitul domniei şi al vieţii. Căci atunci a fost dărîmată chiar din temelii şi distrusă de poporul răsculat ca fiind dovedită de minciună[7].

[Conflictul lui Despot cu Laski]

p. 27 [Oastea lui Despot fiind compusă din oameni de naturi diferite, s-a hotărît între comandanţi, pentru a preîntîmpina animozităţile ce s-ar putea naşte în dauna disciplinei militare, ca să nu intervină nimeni la Despot împotriva unei pedepse pentru vreun delict săvîrşit de vreunul din aceştia].
p. 28 Şi această hotărîre a fost păzită un timp aşa cum s-au învoit. Însă cînd chi-

[4] *Affinem.*
[5] *Certe,* mai plauzibil *certi.*
[6] *Primatibus.*
[7] *Deprehensa fraude.*

rurgul lui Laski a fost trimis pentru că săvîrşise un omor şi potrivit legilor trebuia să fie pedepsit cu moartea, s-a rugat <Laski> îndelung şi mult pentru el, şi cînd l-a văzut pe Despot neînduplecat, acest fapt a adus începutul neînţelegerilor şi al duşmăniilor, şi el a început treptat să se lege de cruzimea lui şi de necredinţa lui <anume> că el nu arată nici o recunoştinţă unui om care i-a făcut atîta bine, şi pînă într-atît încît să-l lipsească de slugile sale cele mai scumpe şi să-l lase pe el — care şi-a primejduit pentru mărirea aceluia toate bunurile sale — să ducă lipsă, şi să-l ţină din chetuială cu foarte mare zgîrcenie. De aici s-a întîmplat că Despot, plictisit de desele sale reclamaţii, a început să nu-l mai ia în seamă şi să nu mai ţină nici o socoteală de el, şi în sfîrşit să-l lase să plece de la el plin de indignare lăsîndu-i totuşi paza cetăţii sale... Pe acesta l-am văzut noi la Lublin în Polonia în luna septembrie a anului <15> 62 şi toate acestea le-am auzit de bună seamă povestite aşa de episcopul Lusinius.

[Laski îşi cere cei 10 000 de galbeni. Răspunsul lui Despot vine sub p. 29
formă de scrisoare circulară la principii vecini].

Am văzut în mîna lui Despot scrisoarea scrisă pe care a trimis-o chiar şi principilor vecini copiată în mai multe exemplare, plină de ocări îngrozitoare şi nevrednică de un principe cumpănit...

[Despot merge cu toată oastea să ocupe cetatea, stă o lună în nordul Moldovei, apoi se duce să inspecteze partea de sud a ţării].

[Despre dări]

...A coborît cu toţi ai săi ca să cerceteze regiunea de sud a Moldovei p. 31
pe care o scaldă Dunărea, unde, după ce a zăbovit cîtva <timp>, a coborît de la Galaţi pe Dunăre, de-a lungul fluviului pînă la Reni[8] — oraş locuit de foarte mulţi negustori greci — şi de acolo întorcîndu-se în sfîrşit la începutul verii s-a stabilit la Suceava. Această călătorie împovăra straşnic pe locuitori. Căci pe lîngă perceperile[9] obişnuite pe care le sporise mult fie lăcomia zapciilor, fie sărăcia tezaurului, se mai cerea de la fiecare familie un galben de aur[10], lucru care a stîrnit mare duşmănie şi ură împotriva lui Despot la un popor ca acela nespus de doritor de schimbări şi de prefaceri[11].

---

[8] *Regen.*

[9] *Exactiones.*

[10] *Nummus aureus.*

[11] *Gentem praecipue novitatis et mutationum avidissimam* (atitudinea lui Sommer nu se dezminte nici o clipă faţă de moldoveni, vinovaţi că nu s-au lăsat manevraţi pînă la capăt de aventurierul care îşi impunea voinţa sprijinit pe trupele sale de mercenari).

[Despre divorțuri]

...Despot era neînduplecat la culme la pedepse, mai ales împotriva acelora care erau dovediți că nu prea își respectă — după obiceiul acelui popor — legămîntul[12] căsătoriei, sau chiar că îl calcă cu îndărătnicie. Căci astfel se înrădăcinase la ei obiceiul, pe care îl țin și astăzi ca un fel de lege[13], că dacă soția a fost ocărîtă[14] sau a fost lovită ușor, ea să aibă voie slobodă — ca și cum ar fi o injurie gravă, — a trece în altă căsătorie, dacă poate să plătească soțului o treime de galben de aur, prin care să facă dovadă că a ieșit de sub puterea lui. Acest obicei l-au imitat ungurii și sașii care locuiesc răspîndiți prin țară, și pînă într-atît încît au fost găsiți // destul de mulți
p. 32 dintre ei care aveau trei sau chiar patru soții în viață, de la care de cele mai multe ori avuseseră copii, precum și ele la rîndul lor de la alți bărbați cu care se împreunaseră după ce-și părăsiseră bărbatul. Această stare de lucruri era foarte încurcată și a pricinuit mari greutăți episcopului Ioan Lusinius, pe care îl chemase la el din Polonia pentru reformarea bisericilor romano-catolice[15], și căruia îi dăduse în sarcină să cerceteze acest fel de căsătorii iar pe femeile care își părăsiseră[16] soții, să le dea înapoi soților lor legiuiți. A fost găsit în tîrgul Trotuș[17], așezat la poalele munților pe unde se merge în Transilvania prin Țara secuilor, un tîrgoveț[18] a cărui soție părăsită <de el> se măritase cu un al patrulea bărbat, și de la fiecare din bărbații săi, aflați <cu toții> pînă atunci în viață, născuse copii, în timp ce însuși acel bărbat ținea și el acasă pe soția a patra, așa că s-ar fi putut crede că se luaseră la întrecere între ei întru schimbarea mai deasă a căsătoriei. Asupra acestui singur lucru se potriveau și unii și alții, că nu se căiau de loc de alegerea din urmă și că toate căsătoriile dinainte nu fuseseră îndeajuns după voia inimii. Episcopul stînd îndelung și mult la îndoială, întrucît nu vedea destul de bine ce trebuia făcut, înduplecat totuși de rugămințile stăruitoare cînd ale unora cînd ale altora dintre tîrgoveți, în cele din urmă a confirmat acea ultimă căsătorie a unuia și a altuia, dînd celorlalți carte de despărțire[19], și astfel aceia au scăpat de primejduirea imediată a capului lor. Alții, nu puțini, dovediți de această vină, de cum au fost duși la domn au și fost executați din porunca lui. Dintre aceștia *am văzut* cum au fost uciși în fața noastră șase oameni în răstimp de o oră. Acest lucru

---

[12] *Matrimonii fidem.*
[13] *Pro lege ... habent.*
[14] *Convitio affecta.*
[15] *Informandarum ecclesiarum romanarum.*
[16] *Desertrices.*
[17] *Tatros.*
[18] *Civis.*
[19] *Repudii libello.*

a băgat cea mai mare spaimă printre boierii români care își îngăduiseră cea mai neîngrădită libertate[20] // în această privință, și erau foarte tulburați de faptul că <Despot> jurase să nu mai rabde nicidecum să se mai petreacă mai departe în țara sa această luare în bătaie de joc a căsătoriilor și fiecare din ei se temea că ceea ce vedea că se face împotriva celorlalți se va întoarce și împotriva sa, din care cauză se prea poate că acest lucru să fi adus acelor suflete barbare un imbold puternic ca să ia mai iute hotărîrea de a-l părăsi. p. 33

[Neîncrederea în Despot. Atitudinea sa față de biserica ortodoxă. Preferințe arătate străinilor. Bănuiala stîrnită de spiritul Școlii de la Cotnari. Creează un complex de inferioritate la cei din țară. Despot și țările vecine: Transilvania, „Țara Românească". Ambiții nemăsurate. Grandomanie. Despot și cultura: planuri prea mărețe. Școala de la Cotnari, mărturia lui Sommer]

A început să clădească o școală în tîrgul Cotnari care e locuit în mare parte de sași și unguri, strîngînd de prin tot locul din țară tineri pe care se îngrijea să-i pună să învețe, să-i hrănească, să-i îmbrace din banii săi, hotărînd o leafă destul de bună pentru profesori, ținînd seamă de micul număr al învățăceilor în care timp am fost și noi trimiși acolo ca să predăm <în acea școală> după ce fusesem mai înainte la curte șase luni în rîndurile diacilor.

[Încoronarea lui Despot. Stratagema sa] p. 35

A pus să se făurească două coroane de aur curat cu una din care s-a încoronat la o sărbătoare a românilor care în calendarul ortodox este sărbătoarea Bobotezei[21] — începînd să fie numit Ioan în loc de Iacob, căci p. 36
la ei este datina // ca să fie schimbate numele domnilor noi[22], și pentru a-și acoperi printr-un artificiu această ambiție s-a folosit de o născocire nu mult deosebită de ciuta lui Sertorius[23], și totuși foarte puțin a lipsit ca să găsească credință la barbarii neluminați. În dimineața acelei zile după ce s-a sculat din pat, și au și fost primiți cîțiva <din ai lui> care știau de acel

---

[20] *Licentiam.*

[21] 6 ianuarie 1562, vezi descrierea caricaturală a lui Sommer în elegia IV, precum și descrierea lui Martin Literatul din raportul său din 8 ianuarie. Această ceremonie făcută după ritul ortodox trebuie pusă în legătură cu noua atitudine a lui Despot față de tradiționalismul moldovenilor, ca urmare a sprijinului ce era silit să-l caute acuma înăuntrul țării, renunțînd în bună parte la mercenarii străini și nemaiputîndu-se bizui pe sprijinul efectiv al Habsburgilor. Despre o încoronare anterioară făcută de sărbătoarea Sf. Gheorghe (23 aprilie 1562) pomenește Belsius abia în iunie 1562 fără nici un amănunt despre stilul acestei ceremonii.

[22] Confuzie a autorului în legătură cu unele cazuri particulare, ca cel al lui Alexandru (fost Petru) Lăpușneanu.

[23] *Cerva sertoriana.*

artificiu, deodată unul din cei din cameră s-a repezit la străjerii care făceau de pază pe afară, vădind pe fața sa o mare uimire, fiind de altminteri un om de cei care și fără mască[24] ar putea să joace orice fel de fabulă. Acesta întrebat de pricina spaimei <sale> a spus că i s-a înfățișat nu știu ce arătare[25] în iatacul domnului. Cînd au intrat acei <străjeri> le-a povestit că au fost trei tineri[26] în veșminte de in strălucitor, așa cum vedem că sînt zugrăviți îngerii, și că fiecare din ei purta în mînă o coroană și după mișcările trupului parcă l-ar fi salutat pe principe și apoi îndată s-au făcut nevăzuți.

Răspîndindu-se în lung și în lat, cum se întîmplă de obicei, zvonul unui lucru atît de neobișnuit, a izbit pe toți în chipurile cele mai deosebite, după cum se dădea mai mult sau mai puțin crezare acestor născociri și cei mai deștepți au simțit vicleșugul, deși nu lipseau nici dintre cei care să susțină morțiș că acea povestire e adevărată și să tălmăcească această minune, cum că domnia lui se va întinde peste trei țări[27]. Și dintre aceștia unul a fost episcopul Lusinius, bărbat altminteri de treabă[28], care pe cînd mergeam împreună în aceeași căruță, cînd l-am întrebat despre acest lucru ca de ceva puțin probabil, a declarat cu toată gravitatea că el crede lucrul neîndoios, dînd prilej bănuielii nu mai puțin absurde pe cît de sigure a unei zadarnice lingușiri din partea sa.

[Procedeele folosite față de foștii colaboratori,
p. 37 *Horatiu Curio și Roussel]*

Apoi își dădea frîu liber mai ales împotriva acelora care, după ce fuseseră părtașii soartei sale norocoase, se părea că fug de cea potrivnică, și că se dau în lături de la primejdia comună sub un pretext oarecare. Era la curtea lui Horatiu Curio, fiul lui Coeliu Curio al doilea, un om care, deși nu era de-a dreptul neînvățat, era nespus de arogant și de moravuri foarte îndoielnice, după cum s-a aflat mai pe urmă, și pe care totuși, în lipsa unora mai buni și pentru că știuse să-și acopere grozav de bine stricăciunea, îl ridicase domnul la rangul de secretar. Acesta încercat cîndva de friguri, a îndrăznit mai apoi după ce s-a însănătoșit, să ceară, sub pretext de boală, a fi scutit de slujba la oaste atunci cînd principele avea de gînd să pornească în expediție împotriva lui Laski, și acest lucru l-a indignat

[24] *Absque persona.* E vorba de masca din teatrul antic.
[25] *Monstrum.*
[26] *Tres pueros.*
[27] *Triplex ipsi regnum protendi* (adică Moldova, Țara Românească și Transilvania).
[28] *Non malus.*

într-atîta pe Despot, încît l-a concediat în aceeași clipă pe acest om, și i-a poruncit să plece din țară, veștejind în cuvintele cele mai jignitoare lașitatea și trîndăvia sa. La plecarea sa, creditorii săi pe care hotărîse să-i ocolească, urmărindu-l l-au stîlcit atît de rău, încît se spune că a ajuns la Liov cu un ochi aproape scos și cu fața plină toată de vînătăi. Și totuși nu s-a făcut nici o cercetare la moldoveni în această pricină. A refuzat aceeași slujbă ostășească și Roussel, bărbat de o mare vitejie ce contribuise mai mult ca ceilalți comandanți la ocuparea Moldovei, și care nu se temea de dușman, după cum s-a spus mai apoi, ci punea mai presus legămîntul jurămîntului prin care se legase atît față de Laski și de Anton Székely cît și de Despot, încă de cînd s-au aliat împreună ca să pornească expediția împotriva Moldovei. Acest lucru, deși l-a usturat rău pe Despot, bărbat de o fire năvalnică, a socotit totuși că nu este de demnitatea sa a-l reține fără voie, și dăruindu-l bogat l-a slobozit de la el, cu multe declarații // de bună voință p. 38
prefăcută. Roussel, însoțindu-l o zi de drum pe <domn> care și pornea la război, a văzut în noaptea următoare că-i lipsesc doi cai arabi de toată frumusețea, pe care îi primise în dar de la el, și care îi fuseseră ridicați de hoți pe furiș. Cînd a aflat acest lucru a fost cuprins de o mare supărare, nu atît de paguba suferită, ci de faptul că era încredințat în suflet că aceasta s-a făcut din porunca lui Despot, pentru a se răzbuna de neparticiparea lui la expediție. Și negreșit, deși au fost trimiși a doua zi de dimineață foarte mulți oameni ca să-i prindă pe acei hoți, dacă i-ar găsi cumva, totuși nici nu au fost găsiți, și nici nu s-a putut scoate din mintea lui Roussel, și a tuturor celorlalți care cunoșteau firea lui Despot, convingerea că <Despot> a socotit că acela <Roussel> s-a purtat cu rea ingratitudine față de el și a trimis hoții asupra lui. Așadar după ce s-a trudit în zadar Roussel, cum nu avea de unde să-și îndrepte acea pagubă, a plecat plin de indignare de la oaste în Rusia unde hotărîse <să plece>.

[Negustorul omorît la Suceava]

De mare perfidie se socotea și acea crimă care s-a săvîrșit împotriva unui negustor grec, om foarte bogat. Căci acesta venit din Turcia la Suceava pentru a face negoț, a fost chemat la principe și a fost reținut acolo cu cercetarea mărfurilor. Stînd domnul cu el de vorbă fără ceremonie pînă aproape de lăsarea serii, cînd a început să se îndrepte spre locul său de găzduire, și pe cînd cobora fără nici o teamă din cetate în tîrg, deodată a fost urmărit de unii și ucis cînd nu se aștepta de loc, iar cadavrul său a fost găsit a doua zi de dimineață în mijlocul drumului. S-a poruncit prin strigare obștească să fie căutați făptașii, și cum nu s-a ajuns la nimic, (căci cei // p. 39
cărora li se dăduse porunca <să cerceteze> făceau cercetarea cu multă de-

lăsare şi fără nici o tragere de inimă) toate lucrurile lui au fost trecute în vistieria domnului. De aici a decurs bănuiala de crimă împotriva acestuia, cum că el ar fi poruncit să fie omorît un om nevinovat de dragul banilor . . .

p. 39 *[Semnele de răzvrătire din anul 1563]*

. . . Pe cînd se afla lîngă cetatea Hotinului[29] pentru a inspecta oastea, şi îşi urma drumul spre soldaţi în cîmp deschis, a fost înconjurat pe nesimţite de norodul de ţărani şi în aşa fel smuls dintre ai săi, încît se putea vedea nu fără uimire că a rămas aproape singur cu unul sau doi slujitori printre multele mii de ţărani. Îl urmăreau cu strigăte supărătoare <cerîndu-i> să oprească plata neobişnuită pînă atunci a acelui galben de aur[30]. Mirîndu-se <şi> el de această îndrăzneală, a luat o hotărîre salvatoare în împrejurările acelea[31], şi înţelegînd că poate dobîndi mai mult faţă de mulţimea înfuriată <folosind> cuvinte dulci şi rugăminţi decît ameninţări, a apucat calea unei cuvîntări foarte blînde şi liniştite[32].

p. 40 [Mulţimea cere să i se dea pe mînă pe Barnovski[33] şi pe „un vlădică" moldovean. El reuşeşte să-i convingă să lase pedepsirea lor pe mîna sa. Foarte curînd îi va mulţumi . . . etc.]

p. 41 Reîntors în cetate a fost cuprins de mare indignare că a fost părăsit de ai săi în chipul acesta şi nu înţelegea în ce fel trebuia tălmăcit acest lucru . . . Barnovski simţindu-se ameninţat şi judecînd că este mai bine să dai din mîini decît să rabzi, a devenit părtaşul şi urzitorul tuturor răzvrătirilor.

[Jigniri reale sau închipuite ale boierilor]

Era printre slujbaşii unguri la curte un călăreţ mare şi mătăhălos la trup, şi glumeţ de altminteri, dar totuşi bun oştean numit Telegechi. Acesta îl desfăta mult pe Despot, căci în chip de bufon înveselea des curtea prin glumele sale cu haz. Acesta odată cînd şedeau la ospăţ marii boieri rînduiţi

---

[29] Deci prin ianuarie 1563 cînd se cheamă oastea. Vezi Belsius, raportul din 4 februarie 1563 în volumul de faţă.

[30] *Aurei.*

[31] *ex re presenti.*

[32] Vezi Al. Grecu (P. P. Panaitescu), *Răscoala ţăranilor în Moldova în anii 1563—1564*, în „Studii", 1953, II.

[33] *Bernovius.*

după rangul lor, şi el asista la masă, şi-a întins mîna stîngă şi cu dreapta şi-a agitat spada făcînd gestul de a lovi, privind în acest timp la Despot şi arătînd cu ochiul şi cu degetul pe cei mai de seamă dintre moldoveni, ca şi cum ar vrea să insinueze că ar trebui să-i înlăture[34] dacă ar vrea să-şi întărească domnia. Căci aşa obişnuiseră să facă domnii acestui popor, dînd a înţelege că şi aceştia vor îndrăzni să facă // împotriva lui ceea ce au făcut împotriva p. 42
lui Alexandru. Au făcut mare haz cei ce stăteau cunună împrejur (aceştia erau Barnovski, Moţoc, Stroici şi pe lîngă aceştia doi episcopi[35]), dar totuşi expresia feţei lor trăda un sentiment puternic de jignire şi de consternare. Aceasta a fost ca o prevestire a schimbărilor violente ce aveau să urmeze. Dar acest lucru s-a vădit încă şi mai mult în ceea ce s-a întîmplat la Galaţi, pe malul Dunării. Căci întrucît călăreţii unguri aveau cvartiruri deosebite de restul oştii moldovene şi soldaţii din gardă[36], cărora li se încredinţase paza de noapte făceau de strajă în jurul palatului, iar ceilalţi se odihneau în pat, cam pe la miezul nopţii a început deodată să se sune din trîmbiţe şi să se bată tobele, din care cauză a fost totul cuprins de aşa mare spaimă şi învălmăşeală, ca şi cum ar fi fost duşmanul chiar în spate, încît toţi călăreţii nobili moldoveni cîţi erau în oraş, neînţelegînd cauza acestei agitaţii, au fugit în cea mai mare grabă în cîmpiile şi pădurile vecine. Poarta palatului, care era încuiată cu bună ştiinţă, a fost îndată forţată de călăreţii unguri alergînd îndată într-acolo şi apoi a rămas deschisă pentru ceilalţi. Soldaţii din gardă, după cum fusese fiecare îmbrăcat sau în pat, apucîndu-şi archebuzele au venit în mare număr, cu atît mai iute cu cît fuseseră mai aproape de palat. Ieşind afară din palat către ei, Despot a chemat pe comandanţi şi i-a întrebat dacă sînt sub arme cei care trebuie: dintre mercenari nu a lipsit nici unul, iar dintre moldoveni toţi. Domnul a lăudat credinţa soldaţilor şi le-a poruncit să fie întotdeauna aşa bine pregătiţi, <spunînd> că a văzut dovada îndestulătoare a promptitudinii lor, dar că este lipsit de o asemenea dovadă din partea băştinaşilor[37], şi că pentru a căuta să cunoască acest lucru a stîrnit alarma din timpul nopţii. I-a slobozit // poruncindu-le p. 43
să se ducă liniştit la odihnă, şi a doua zi a poruncit să li se ducă un vas de vin pe care aceia l-au băut. Moldovenii, aflînd lucrul prin iscoade, s-au reîntors în oraş în aceeaşi noapte supăraţi de a fi fost mustraţi într-un chip atît de vădit pentru lipsa lor de credinţă[38]. Şi deşi domnul nu a dat în vileag crima, şi adesea lua în rîs frica lor, nimic nu a putut să îndemne sufletele lor — care se ştiau vinovate de trădare — ca ei să spere că acest lucru va

[34] *E medio tolli* — să-i omoare.
[35] *Vladicae sacerdotes.*
[36] *Satellites.*
[37] *Provincialibus.*
[38] *Graviter ferentes manifesto adeo exemplo perfidiam suam notari.*

rămîne nepedepsit de el. Aşadar au început zi de zi toate lucrurile să fie tot mai suspecte şi să se pregătească planuri de defecţiune. În acea călătorie a murit episcopul Lusinius nu fără bănuială de otravă.

p. 44 *[Complotul contra lui Despot]*

[Măcelărirea unei părţi din garda lui Despot trimisă împotriva unei pre-
tinse năvăliri a tătarilor. Garda de unguri e nimicită de oastea de moldo-
p. 45 veni. Toţi au fost ucişi] „afară doar de acei care s-au ascuns printre ca-
davre, dintre care am văzut chiar noi pe unul sau doi, care au scăpat astfel
de sălbăticia unui duşman crud şi înşelător" ...
p. 46 [Măcelărirea trupei din cetatea Neamţ. Salvarea lui Ioachim Prudentius
Silezianul] ...

[Cruzimi împotriva aderenţilor lui Despot]

Şi atunci s-au ivit în tot locul în ţară măceluri şi jafuri. Se lovea fără
nici o deosebire de vîrstă sau de sex, şi erau socotiţi duşmani toţi cei recu-
noscuţi ca străini — George de Rewelles care fusese diacul lui Alexandru[39]
şi care fusese trimis de Despot pe malul Dunării pentru a strînge dările, a
p. 47 fost prins şi dus în Cetatea Neamţului. // Şi toţi meşteşugarii care au fost vreo-
dată ca: fauri, zidari, săpători în mine de metale, arhitecţi, şi care mai toţi
erau sau germani sau italieni, au fost măcelăriţi cu toţii. Văduva episcopului
Lusinius[40], femeie dintr-o familie nobilă polonă, acuma slăbită de vîrstă,
care avea din dărnicia principelui o moşie aproape de Cotnari[41] unde se
înfiinţase şcoala, precum am spus, a fost jefuită de toate bunurile ei de nişte
călăreţi şi predată în lanţuri preotului tîrgului ca să o ţină <în prinsoare>
şi în cele din urmă, după cîteva săptămîni, a fost gîtuită cu cea mai cruntă
sălbăticie. În vremea aceea şi noi <care fusesem> alungaţi din locul <nostru>
am scăpat foarte anevoie de silnicia duşmanilor, rătăcind trei luni întregi
prin ascunzişurile pădurilor şi viilor, nu fără a fi lipsiţi de orice nădeje
de a mai putea scăpa cu viaţa ...
p. 48 ... În acest timp s-au săvîrşit multe cruzimi prin ţară şi s-a instaurat

---

[39] Alexandru Lăpuşneanu, care a pus să şi fie ucis.

[40] Johannes Lusinius sau Lusinski, preot la Juranowicze lîngă Cracovia, se afla încă din aprilie 1562 la Suceava (vezi raportul lui Ioan Belsius în *Hurmuzaki*, II, p. 406) ca episcop al saşilor şi ungurilor. A murit zice-se otrăvit în mai 1563 iar soţia lui a fost ucisă la 19 august 1563 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, V, p. 137 şi J. S o m m e r, *Elegiile* IV, XI şi XII).

[41] *Cottanar.*

ca un fel de căsăpie, şi pretutindeni au fost ucişi mulţi oameni, de care se spunea că ar fi sprijinit cît de cît pe Despot. O copilă a lui Despot, pe care o avusese de la o femeie greacă[42], a fost gîtuită în leagăn, iar mama alungată la mănăstire. De asemenea multe femei au fost înecate împreună cu copiii lor, multe au fost gîtuite, din acelea mai ales ai căror soţi sau fii sau rude erau împresuraţi împreună cu domnul. Mama „prefectului" din Cotnari împreună cu copila ei au fost gîtuite din aceeaşi cauză. S-au dezlănţuit mult mai sălbatic ca împotriva tuturor altora împotriva armencelor, pentru că fuseseră prinse unele din ele că făceau rugăciuni[43] pentru salvarea lui Despot.

Atunci s-a întîmplat acea păţanie uimitoare a unui negustor din Cracovia care, cum nimerise din lipsă de prevedere în toiul acelei împresurări, fusese jefuit în învălmăşeală de toate lucrurile sale şi fusese aruncat în rîu gol şi cu mîinile legate la spate. Acesta după ce a înotat pe spate cam jumătate din zi a ajuns în sfîrşit încă viu la ţărm şi acolo s-a oprit. Mai slobozindu-se cîtva legăturile, fie mulţumită apei, fie pentru că fusese legat cu mai puţină băgare de seamă, după ce a răsuflat şi-a liberat mîinile, şi lipsit de toate, după ce toată noaptea a pătimit în singurătate, acest nenorocit a ajuns în sfîrşit din întîmplare la coliba unui păstor. Crezînd că-l înduplecă la milă vorbindu-i pe limba ruteană pe care o pricep cei mai mulţi şi <înţelegîndu-se> prin semne, a obţinut să primească să stea la el. Moldoveanul i-a pus în faţă pîine, i-a întins o cergă pentru ca să se culce, prefăcîndu-se binevoitor (căci aşa le este obiceiul) // şi amăgindu-l pe acest nenorocit, puţin după aceea, pe cînd dormea, s-a aruncat asupra lui, l-a legat din nou şi acest om nelegiuit l-a dus înapoi la oaste unde era domnul[44], care cînd l-a văzut atît de fioros, respingător şi gol a poruncit îndată să fie spînzurat. Abia i-a scăpat viaţa după multe rugăminţi Wolfgang, aurarul, despre care am spus mai înainte că îl prevenise pe Despot de cursele <pregătite>; şi care mulţumită meşteşugului său era preţuit şi de acest <domn>, întrucît nu era nici un altul care să bată bani. Astfel printr-un joc ciudat al soartei acela aproape şi-a pierdut viaţa fără milă şi şi-a redobîndit-o cu bine. Acestea le-a povestit el însuşi mai apoi nu fără multe lacrimi cînd a venit la Cotnari, îndestulat de gazda sa cu cele trebuitoare pentru drum, urmînd să plece spre casă, şi cînd şi-a luat rămas bun de la noi care ne strînseserăm cîţiva fugari în gazdă la acela[45].

p. 49

---

[42] *Ex Graeca muliere.*
[43] *Vota facere.*
[44] *Princeps* (Stefan Tomşa).
[45] *Nobisque quorum aliquot ex fuga in hospitium ipsius collecti eramus.* Incident mult prea asemănător cu cel redat de o serie de autori de relatări povestind predarea lui Dimitrie Wisniewiecki de către un ţăran moldovean, pentru a fi vorba de o simplă coincidenţă.

[Despre sfîrşitul lui Despot]

p. 51 [Medicul Dionisie din Avalos îl convinge pe Despot să rămînă la Suceava etc.]

p. 54 Trupul său decapitat învelit în giulgiu şi prohodit ca al unui om de rînd a fost îngropat curînd după aceea în cimitir. Capul lui, şi al lui Ioachim Prudentius care fusese şi el decapitat în altă parte a tîrgului, a fost jupuit şi umplut cu paie şi după aceea, acel sangiac bei care venise cu cinci sute <de turci>, l-a dus la sultan, şi l-am văzut cu ochii noştri înfipt acolo <într-un par> în trăsura <turcului>.

ELEGIILE

Deşi Elegia I scrisă la Bistriţa poartă data 1568 *(4 idus aprilis)* aceasta nu determină momentul începerii ciclului, ci al încheierii sale prin adăugarea acestui epilog (şi rezumat totodată al întregului), după cum rezultă din analiza sa. Este ca o reluare a schemei folosite mai întîi în cele 10 distihuri autobiografice adăugate la *Reges Hungarici* în 1567. Datele celorlalte elegii nu sînt însemnate nicăieri. Scrise la date diferite, unele chiar asupra faptului, ele pot fi împărţite în mărturii imediate şi în reminiscenţe. Din prima categorie fac parte elegiile adresate lui Despot în legătură cu încoronarea sa (a II-a şi a III-a); cea adresată lui Lusinius cu privire la serbarea Bobotezei şi la alaiul de încoronare (a IV-a); cea despre schimbarea numelui de Iacob în Ioan şi despre înlocuirea titlului de domn prin cel de rege (a V-a); cea *ad Demetrium* despre perfidia turcilor, nevoia unei trupe de mercenari şi necredinţa moldovenilor faţă de domnii lor (a VI-a) şi cele două următoare (a VII-a şi a VIII-a) referitoare la ruptura cu Laski. Acestea din urmă par a fi şi ele anterioare căderii lui Despot, primind însă unele adaosuri şi modificări care să vădească fatalitatea inexorabilă a soartei lui Despot.

Elegiile a IX-a şi a X-a sînt probabil legate între ele şi inspirate de schimbarea intervenită în cariera lui Sommer. Intrat în rîndul magiştrilor Şcolii de la Cotnari el poate privi de sus la abuzurile soldaţilor şi totodată la soarta lor mizeră pe care era cît pe ce să o împărtăşească.

Elegiile a XI-a şi a XII-a sînt ultimele care mai aparţin încă perioadei de linişte aparentă dinaintea prăbuşirii lui Despot. În cea dintîi adresată lui Lusinius el deplînge boala acestuia şi lipsa lui de la călătoria pe Dunăre, în cursul căreia şi-ar fi propus amîndoi să pornească în pelerinaj la mormîntul lui Ovidiu. Dar turcii au distrus totul — Despot nu trebuie să se încreadă în ei sau să se lase îmbiat în Turcia. Dar şi mai mare primejdie îl paşte din partea chiar a unora din străjerii săi. Urmează povestirea atentatului recent săvîrşit în timpul unor exerciţii militare. Moartea lui Lusinius (elegia a XII-a) este atribuită moldovenilor care l-ar fi otrăvit pentru că nu admitea divorţul! (Afirmaţie lipsită de temei întrucît Lusinius nu se putea amesteca decît în judecata divorţurilor dintre protestanţii supuşi autorităţii sale, şi nicidecum dintre ortodocşi.) Ultimele elegii aparţin categoriei reminiscenţelor. Ele povestesc căderea lui Despot.

ELEGIA A XI-A CĂTRE LUSINIUS

[Despre două atentate împotriva lui Despot[46]]
<1563>

... Am văzut vai! semnele pregătite ale omorului pus la cale. De curînd, pe cînd privea[47] în tabără la întrecerile călăreților, a zburat o suliță aruncată de o mînă necunoscută și, pătrunzînd cu mare vuiet prin văzduhul limpede, s-a oprit chiar lîngă trupul domnului lipsit de grijă. A scăpat de la moarte uneltitorul omorului plănuit, căci n-a fost nimeni în atîta oaste care să-l dea de gol. Și după aceea, cînd eroul fără preget[48] s-a amestecat printre trupele de călăreți în mijlocul cărora putea fi recunoscut de departe după calul său turcesc, a fost ferit de încă o primejdie ce-i amenința neprețuita sa viață, scăpînd <ca prin minune> de loviturile fără greș ale unei mîini plătite. Pe cînd tinerii se măsurau în lupte imitînd

[46] Traducerea s-a făcut după textul latin al elegiei a XI-a reprodus în E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilikos*, pp. 107—108.
[47] Despot.
[48] Despot.

în joc războiul, şi era în toi un fel de încăierare călare, deodată vine desprinzîndu-se în fugă din oastea rămasă în urmă un ostaş cu coiful acoperindu-i faţa şi obrazul şi asemenea unuia care se opinteşte şi strînge hăţurile în aşa fel că ai crede că el desigur nu poate să o scoată la căpătîi, <deodată> tremură blestemata de lance într-o sforţare uriaşă şi se îndreaptă cu ascuţişul drept spre faţa domnului. Apoi fără zăbavă se alătură în grabă celorlalţi şi între rîndurile necredincioase ascunde o mie de săgeţi . . . Şi dacă domnul ferindu-se de lovitură nu şi-ar fi întors în grabă faţa ar fi căzut de pe cal doborît de o lovitură mîrşavă şi ar fi muşcat pămîntul cu trupul său sfinţit aşternut pe cîmpia întinsă. Această crimă grozavă a fost pregătită în taină de duşmanul din casă şi nici un glas nu a denunţat vicleşugurile nemăsurate . . .

WOLFGANG SCHREIBER

(? — după august 1565)

*

Wolfgang Schreiber, intrat în istorie în urma păţaniei sale din Moldova, oferă puţine elemente biografice cunoscute. Originar din comitatul Pécs, el aparţinea grupului strîns în jurul baronului Ungnad, care pornise o vastă acţiune de propagandă religioasă protestantă pentru slavii de sud, folosind ca principal mijloc răspîndirea de tipărituri religioase în limbile slave ale sud-estului european. Alături de cîştigarea ortodocşilor la mişcarea protestantă se întrevedea chiar posibilitatea convertirii pe calea aceasta şi a turcilor, pentru a se ajunge la o pace generală pe pămînt. Aceste vaste planuri l-au îndemnat pe Ungnad să-l trimită pe Schreiber la principii din Dieta imperială pentru a le cere sprijinul şi o participare activă la această nouă cruciadă. Poate că tot atunci a avut Schreiber prilejul să se apropie de Maximilian de Habsburg, fiul mai mare al împăratului Ferdinand, rege al Boemiei şi al Ungariei şi pretendent tacit la tronul Poloniei, unde era susţinut de o puternică partidă protestantă, aceeaşi care l-a sprijinit întrucîtva pe Despot în acţiunea sa de ocupare a domniei Moldovei.

După această primă misiune la principii Dietei imperiale, Schreiber a fost trimis de Ungnad la Despot, cu propunerea de a porni la traducerea şi tipărirea de texte religioase în limba poporului român, tocmai ca urmare a faptului că la domnia ţării venise un protestant împărtăşind prin definiţie acelaşi punct de vedere. Dar misiunea lui Schreiber în Moldova s-a complicat în mod neaşteptat, atît din cauza grandomaniei sale, cît şi a împrejurărilor de politică generală. Stilul pompos în care călătorea dîndu-se peste tot drept sol, sau lăsînd a se crede că ar fi un trimis al principilor Dietei imperiale, sau chiar al împăratului, abaterea sa din drum pentru a trece prin Transilvania lui Ioan Sigismund Zápolya, protestant şi el, dar duşman declarat al Habsburgilor şi al ocrotitului acestora din Moldova, Despot, în sfîrşit ofertele sale de mijlocire pe lîngă principii dietei şi mai-marii imperiului, mergînd pînă la propunerea de a-i căuta lui Despot o soţie de viţă regească şi de a-i uşura apropierea de principii imperiului, creau în jurul lui o ambianţă îndoielnică de impostor sau spion. Găsirea în bagajele sale a unui cifru personal al cancelarului Mihail Csáky, mîna dreaptă a lui Ioan Sigismund, a părut să indice o manevră între Schreiber şi acesta pentru a-l compromite pe Despot în ochii turcilor. Acesta nemaiavînd sprijinul Habsburgilor, în urma încheierii armistiţiului lor cu Poarta, şi crezîndu-se direct ameninţat, a trecut la contraofensivă şi l-a trimis pe Schreiber prizonier la Constantinopol, pentru a îndrepta bănuiala asupra duşmanului său din Transilvania.

Dar prin această măsură el trezea bănuieli împotriva Habsburgilor înşişi, căci actele arătate drept compromiţătoare găsite asupra lui Schreiber constau dintr-un salvconduct şi o scrisoare de recomandaţie date de Maximilian (la cererea lui Ungnad). Trebuia deci justificată măsura luată şi în ochii acestora şi acest lucru nu se putea face decît cu concursul agenţilor habsburgici, I. Belsius şi Martin Literatul, care au falsificat datele şi amănuntele acestui episod, atît în rapoartele lor cît şi în memoriul trimis de ei curţii din Praga. Din închisoarea din Constantinopol Schreiber îndreaptă cereri de ajutor către Maximilian la Praga şi Ioan Sigismund la Alba Iulia. Faţă de Maximilian de Habsburg el utilizează o misterioasă frază de recunoaştere ce-i mai folosise şi altă dată şi îi anunţă o serie de schimbări bune în legătură probabil cu candidatura lui la tronul Poloniei.

În anul următor el merge şi mai departe, intervenind în favoarea lui Ioan Sigismund dispus la sacrificii pentru a se apropia de Habsburgi, care însă îl tratează cu o mare severitate, refuzîndu-i logodnica făgăduită pînă nu s-ar lăsa de credinţa sa. Din cuvintele sale rezultă că ar fi fost consultat de principe în această dilemă, şi că el i-ar fi scris ca să-l reconforteze. Alături de îndemnuri la înţelegere trimite informaţii din Constantinopol putînd interesa pe imperiali şi rugăminţi de a fi repatriat deoarece „aerul de aici nu este bun“ (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 516—517).

Se întrevede o înţelegere mai veche între el şi Ioan Sigismund, poate în legătură cu chestiunea alianţei matrimoniale cu Habsburgii, la care şi-ar fi oferit Schreiber concursul cu prilejul trecerii sale prin Transilvania, stăruind pe lîngă împărat, cum a şi făcut chiar din zidurile închisorii. Aşa s-ar explica şi prezenţa la Schreiber a cifrului personal al lui Mihail Csáky şi totodată oferta sa, cu totul neaşteptată, de a-i găsi o soţie şi lui Despot. Este probabil că medicul lui Despot, care potrivit cu declaraţia lui Schreiber i-ar fi sugerat el această idee, a făcut acest lucru tocmai pentru a-l iscodi mai bine.

Ceea ce a urmat apoi: ferecarea sa în lanţuri şi trimiterea sa la Poartă sub paza starostelui de Huşi, Bolea, care i-a şi lămurit sensul acestei trimiteri, în sfîrşit interogatoriul său şi punerea sa la caznă la Constantinopol au fost povestite de el în memoriul său către împărat. Dar împăratul Ferdinand s-a mulţumit să observe, cu oarecare acreală în scrisoarea sa către Maximilian din 15 martie 1563, că plecarea acestuia în Moldova fusese fără ştirea lui şi că acuma plăteşte preţul prostiei şi nesăbuinţei sale *(meritas dat stultitiae et temeritatis suae poenas)* (Veress, *Documente*, I, p. 242). Însă incidentul creat de trimiterea lui Schreiber la Poartă risca să tulbure noul armistiţiu trezind bănuieli la turci împotriva imperialilor. Ambasadorul lui Ferdinand la Poartă nu îndrăznea să intervină în favoarea lui Schreiber, spre a nu spori atmosfera de suspiciune. Numai după reîntoarcerea delegaţilor turci plecaţi la Praga pentru confirmarea armistiţiului va putea schiţa o încercare în sensul acesta (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 462—463 din 17 februarie 1563).

Despre soarta ulterioară a lui Schreiber ştim doar că a fost eliberat abia în august 1565 în urma stăruinţelor curţii din Praga.

Acest episod, pomenit de mai toţi istoricii români doar în treacăt, şi mai mult ca un exemplu de intoleranţă religioasă (!) nu a fost elucidat pînă acuma. El merită toată atenţia, atît pentru importanţa sa în legătură cu problema tălmăcirii textelor religioase în limba română, cît şi pentru aprecierea expedientelor politice ale lui Despot şi a rolului agenţilor imperiali Belsius şi Szentgothárdy în falsificările faptelor pe care le-am analizat şi în prezentarea critică a rapoartelor acestora din urmă în volumul de faţă.

Dăm mai jos lista documentelor privind acest episod, precum şi a lucrărilor speciale care i-au fost consacrate:

Documente

1) Cele două rapoarte din 8 ianuarie 1563 trimise de Martin Literatul, dar întocmite de Belsius — *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 447—448; 448—450.

2) Memoriul întocmit de ei şi intitulat *Negotium Wolff Srayber hoc modo actum est.*

3) Raportul lui Martin din 20 ianuarie (Veress, *Documente*, I, pp. 236—237).

4) Declaraţia lui Schreiber scrisă la cererea lui Despot la 2 ianuarie 1563 în versiunea italiană făcută la Constantinopol după textul iniţial în limba germană, cu titlul adăugat ulterior: *Datto in scrittura che da Wolffgang Schreiber al Despoto et lui lo manda al Gran Turcho* (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 453—454).

5) O primă relaţie făcută de Schreiber şi precedată de menţiunea *A<nn>o <1>562. Zu Aurach Inn Wirttenbergerland* (text german) (*ibidem*, pp. 445—447).

6) O a doua relaţie foarte scurtă în chip de preambul la plîngerea adresată din temniţa ocnaşilor de la Constantinopol către ambasadorul imperial la Poartă, Albert Wyss, cu data de 4 februarie 1563 (*ibidem*, pp. 459—460).

7) O nouă relaţie mai completă cuprinsă în plîngerea adresată regelui Maximilian la 6 mai 1563 (*ibidem*, pp. 468—473).

8) O intervenţie a lui Schreiber la Maximilian în vederea unei apropieri de Ioan Sigismund prin căsătoria acestuia cu o prinţesă din familia imperială (6 mai 1564), din Constantinopol, text german (*ibidem*, pp. 516—517).

Lucrări speciale

Episodul acesta se află tratat critic în articolul publicat de M. Holban, *En marge de la Croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud-est européen — l'épisode Wolff Schreiber*, în „Revue des études du sud-est eropéen", 1964, no 1—2, pp. 127—152.

O prezentare a misiunii lui Schreiber e dată şi de Martin Knebel, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der mitte des XVI Jahrhunderts*, în „Südost deutsches Archiv", II, 1959, pp. 18—42 (pe baza declaraţiilor agenţilor habsburgici luate de bune în ciuda contradicţiilor lor flagrante).

Schreiber este menţionat de Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa p. 57. E menţionat de M. Crusius: în *Turco Graecia*, Basle, 1584, p. 492.

[COMUNICAREA LUI SCHREIBER CĂTRE DESPOT[1]]

1563 ianuarie 2, Suceava

Prealuminate doamne, cum mi-a poruncit luminăţia voastră să pun în scris toată treaba pentru care am venit, eu fac aceasta, şi această treabă va aduce cîştig luminăţiei voastre şi va spori şi mări starea sa, şi acest lucru îl face stăpînul meu numai din excesul credinţei sale, şi eu mă ofer cît voi trăi să fiu sluga credincioasă a luminăţiei voastre, şi îi voi arăta cu credinţă lucrurile scrise mai jos, aşa cum mi le-a încredinţat stăpînul meu, rugînd pe luminăţia voastră ca să binevoiască să p. 453

[1] Acest text este o versiune italiană făcută după originalul probabil în limba germană, redactat de Schreiber la Suceava la cererea lui Despot. Versiunea italiană a fost făcută la Constantinopol de către informatorii solului imperial la Poartă care aveau legături cu dregătorii turci mituiţi de ei. În chip de titlu stă scris *Copie după comunicarea scrisă* (D i t t o i n s c r i t u r a!) trimisă de Schreiber lui Despot şi de acesta sultanului. A fost publicat în Hurmuzaki, II_1, p. 453, 454. A fost tradus din limba italiană cu prilejul lucrării de faţă.

primească de dragul credinţei acest sfat frăţesc pe care i-l dă stăpînul meu cu atîta dragoste, şi ca luminăţia voastră să asculte cu îndurare totul, căci Dumnezeu mi-e martor că tot ce voi spune cu toată sinceritatea luminăţiei voastre va fi spus spre folosul său: Mai întîi dacă luminăţia voastră voieşte ca treburile sale să aibă un sfîrşit bun, trebuie ca să aibă drept temei Sfînta evanghelie a lui Isus Hristos spre lauda şi slava lui Dumnezeu Atotputernicul.

În rîndul al doilea trebuie ca luminăţia voastră să fie unită cu toată credinţa şi sinceritatea cu prealuminatul împărat roman şi cu regele romanilor, căci ei sînt capii întregii creştinătăţi, şi trebuie să nu faceţi niciodată nimic împotriva poruncilor lor, ci să le primiţi întotdeauna, pentru ca maiestăţile lor, potrivit cu obiceiul lor, să privească cu ochi buni la luminăţia voastră, în felul acesta nu vă va lipsi favoarea lor. În rîndul al treilea pentru ca supuşii şi servitorii luminăţiei voastre să se poată bucura de bunurile lor[2] şi să trăiască întotdeauna în pace, şi pentru ca să rămînă moştenitori legitimi după luminăţia voastră, pentru ca domnia să nu treacă în mîini străine, trebuie ca luminăţia voastră să se însoţească cu o soţie de rang egal[3] şi să facă acest lucru cît mai curînd cu putinţă, şi dacă Dumnezeu cel atotputernic va voi ca luminăţia voastră să primească acest sfat, îi făgăduiesc că acest cinstit lucru se va face în aşa fel că toate treburile luminăţiei voastre vor apuca o cale bună şi vor avea rezultatul cel mai bun şi vor aduce linişte vasalilor şi servitorilor săi, şi eu voi sluji pe luminăţia voastră în aşa chip că va fi mulţumită[4] de servitorul său. Îi voi găsi o soţie care va fi potrivită
p. 454 cu luminăţia voastră, atît în frumuseţe cît şi în alte // privinţe, şi va fi de viţă regească, pentru ca luminăţia voastră să aibă toată mulţumirea. Şi cum acest lucru este de o importanţă aşa de mare, rog deci pe luminăţia voastră să-mi îngăduie favoarea să-i pot vorbi în taină, şi sper întru Domnul că atunci cînd va fi înţeles ceea ce îi va spune sluga sa, nu-i va fi cu supărare ci va îmbrăţişa acest sfat al meu. Eu am servit pe mulţi principi şi sînt cunoscut de mulţi regi care iubesc pe luminăţia voastră şi îi doresc tot binele pentru virtuţile sale rar întîlnite, şi ştiu cum respectă el Preasfînta evanghelie. Şi iarăşi rog pe luminăţia voastră să-mi dea audienţă în taină pentru ca nimeni altul să nu ştie de treaba aceasta. În al patrulea rînd, trebuie ca luminăţia voastră să se păzească bine pentru că este de cea mai mare importanţă; acest sfat vi-l dau mulţi prieteni de seamă care vă iubesc din suflet şi vă roagă să le daţi ascultare, şi sînt persoane vrednice şi cu socoteală etc. este necesar să primiţi sfaturile pe care vi le dau. În rîndul al cincilea. După ce stăpînul meu, regele Maximilian, din mila lui Dumnezeu şi prin alegerea principilor electori a şi fost ales pe bună dreptate prealuminat rege

---

[2] *Goder il suo.*
[3] *S'accompagni con un suo paro.*
[4] *Che se laudara dal suo servitor.*

al romanilor, avînd a urma cu bine la Imperiul roman (Dumnezeu fie pururi lăudat) să știe luminăția voastră că în scurtă vreme, fără nici un greș, prealuminatul rege împreună cu ceilalți regi, principi și duci ai imperiului vor ține o mare dietă și consfătuire împreună, și după cîte am aflat de la niște mari principi ai imperiului, se va face o dietă pentru a se da ajutor prealuminatului rege al romanilor, și a-i da bani pentru a putea strînge o armată împotriva dușmanului și vor mai dispune încă să fie neîncetat la acele hotare o armată puternică, și nu numai pe un timp de 3—4 luni, dar care să rămînă pe loc mulți ani, și să fie plătită de către împărăție; așadar rog pe luminăția voastră să primească acest sfat al meu, pentru că va fi spre marele său folos și ea trebuie necurmat să lege și să păstreze prietenie cu acei mari principi ai imperiului, și înainte de toate ea trebuie să respecte pe prealuminatul rege al romanilor și pe arhiducii casei de Austria și pe oamenii lor de aproape; și pentru a cîștiga prietenia lor trebuie mai întîi ajutorul lui Dumnezeu și apoi favoarea și ajutorul[5] (?) regelui Maximilian, și cu ajutorul său se va face negreșit. Și după ce luminăția voastră va avea prietenia lor și va fi unită cu ei și vă veți înțelege bine împreună, ori de cîte ori veți avea nevoie de ajutorul lor și-l veți cere veți dobîndi cu cea mai mare siguranță ceea ce veți cere de la ei; și îndată ce se va fi statornicit această prietenie veți fi în afară de orice pericol din partea dușmanilor voștri, și nu veți mai avea aceeași spaimă de acele rele care vă pot veni din partea turcilor. Mai știu încă multe taine din care poate decurge mult bine pentru luminăția voastră, și dacă va vrea să ducă la împlinire secretele mele după sfatul devotat pe care i-l voi da, îi promit că această treabă va avea un sfîrșit cum nu se poate mai bun, cu mijlocirea deci a stăpînului meu și a împăratului și a luminăției sale regele romanilor, și cu marii principi ai imperiului, pe lîngă care eu voi servi cu credință pe luminăția voastră și nu voi pregeta de a face tot ce-mi stă în putință. Precum spun, mă bucur de prietenia multor principi mari care îi vor bine luminăției voastre și o iubesc mult, și dacă îmi veți porunci vă voi spune numele și prenumele tuturor în parte, și dacă luminăția voastră după ce va fi ascultat pe sluga sa în taină va binevoi să primească sfatul său credincios și să-l urmeze, așa cum merită un lucru atît de însemnat, să fie încredințată luminăția voastră că în scurtă vreme toate treburile sale vor avea o bună izbîndă, după pofta inimii, căci eu știu să îndrumez foarte bine toate aceste treburi, și sînt gata și pregătit să-i spun orice lucru, și cît voi trăi mă ofer ca slugă credincioasă a seninătății voastre.

[5] În text: *megio*.

[RELAȚIE[6] TRIMISĂ DIN TEMNIȚA DE LA CONSTANTINOPOL[7]] AMBASADORULUI IMPERIAL LA POARTĂ

1563, februarie 4. <Constantinopol>

Domnul Ioan Ungnad[8] m-a trimis din pro-
p. 459 vincia Würtenberg, din orașul Vrako[9], la voievodul Moldovei cu cîteva cărțulii tipărite, și mi-a dat totodată scrisoarea sa către acel domn voievod pentru ca acela să pună să se tipărească Evanghelia[10] în limba moldovenească, și în această privință[11] domnul Ungnad și-a oferit serviciile sale ca să se

[6] Acest text se compune din două părți distincte scrise și în limbi deosebite. Prima parte în limba latină pare să reprezinte un răspuns la un chestionar dat, a doua, în limba germană, un apel la ambasador, căruia i se recomandă cu jale întemnițatul.

[7] Traducerea s-a făcut după textul latin și german publicat în *Hurmuzaki*, II, pp. 459—460.

[8] Hans von Ungnad. Pentru bibliografia respectivă vezi M. Holban, *art. cit.*, p. 128/2.

[9] Urach, oraș din Würtenberg, fostă capitală de comitat.

[10] *Fidem christianam.*

[11] *In eo.*

îngrijească sîrguitor de tipărirea ce avea să fie făcută. A scris apoi prealuminatului rege Maximilian... pentru un salvconduct şi pentru o recomandare a unor atare tipărituri, apoi secretarul M.S. mi-a dat mie scrisoarea regelui împreună cu această scrisoare. M-am dus apoi la D. voievod al Moldovei pentru această treabă... etc. [îl roagă să intervină pentru eliberarea sa[12]].

Milostive[13] domnule Albert[14], trimis al M.S. imperiale domnul nostru prea milostiv aci la Constantinopol. Eu bietul mesager întemniţat sînt o sărmană slugă a împăratului roman, şi i-am adus domnului voievod în Moldova o scrisoare de la contele Ungnad împreună cu nişte cărticele tipărite despre credinţa noastră creştină, pentru ca să lase să se tipărească Evanghelia în limba moldovenească, la care lucru i-ar da bucuros domnul Ungnad tot ajutorul. Pentru grăbirea acestei tipăriri moldoveneşti mi-a dat preamilostivul rege Maximilian, potrivit cu scrisoarea şi rugămintea domnului Ungnad, un salvconduct şi o recomandaţie scrisă pentru tipăririle moldoveneşti, către voievodul Despot. Şi cînd i-am înmînat şi predat scrisorile şi cărţile şi am solicitat un răspuns binevoitor, a pus să fiu dus de acolo în ziua de 4 ianuarie[15] şi să fiu trimes prizonier aici — [se roagă „de dragul lui Dumnezeu" să fie salvat.]

Wolff Schreiber
din Pécs
biet prizonier

---

[12] Pînă aci textul latin.
[13] Text german.
[14] Albert de Wyss, trimis imperial la Poartă (1563—1569).
[15] Vezi şi rapoartele lui Belsius şi Szenthgothárdy din 8 ianuarie 1563 şi memoriul fără dată asupra episodului Schreiber în volumul de faţă. În relaţia din 6 mai e arătată data de 6 ianuarie (p. 286). Data reală este 5 ianuarie (p. 235 şi p. 238).

[LĂMURIRE DESPRE DIFERITELE DOCUMENTE TRIMISE CU SCHREIBER LA POARTĂ[16]]

(c. 20 febr.)

p. 445 Scrisoarea lui Ungnad către Despot (dată pe la sfîrşitul lui iulie) a subscris-o chiar el. Şi tot cuprinsul nu este altul decît că a părăsit lumea şi-i slujeşte doar lui Dumnezeu, şi că se străduieşte ca să

---

[16] Redată în *Hurmuzaki*, II, 1, pp. 445—446 după textul din Arhiva imperială din Viena, unde apare fără adresă dată sau subscripţie, ci este înfăţişată doar cu adnotarea *A<nn>o <1>562. Zu Aurach Inn Wirttenbergerslandt*, care se referă la centrul unde activa Ungnad şi de unde fusese datată probabil scrisoarea acestuia, rezumată în text. Am avea deci aici data şi locul de expediere a ei. Toate aceste particularităţi par să indice că textul nu este propriu-zis cel al unei *scrisori* a lui Schreiber, ci al unui *răspuns mai amplu la un chestionar exaustiv* al lui Albert Wyss, doritor să cunoască *natura documentelor* trimise împreună cu Schreiber la Poartă, pentru a putea aprecia măsura în care ar fi susceptibile a fi răstălmăcite împotriva Habsburgilor. Aici, precum se vede sînt amintite scrisoarea lui Ungnad către Despot, scrisorile de recomandare şi de salvconduct date de Maximilian şi declaraţia către Despot scrisă de Schreiber curînd după audienţa sa la Despot. Cum Schreiber aminteşte în relaţia sa din 6 mai de o scrisoare din 20 februarie trimisă de el regelui prin Albert de Wyss, este probabil ca acesta din urmă

răspîndească Evanghelia în lumea largă. De aceea l-a rugat pe Despot în acea scrisoare a sa şi l-a făcut atent creştineşte (întrucît îi mergea vestea şi lui că ar fi un principe creştin) şi i-a ajutat Dumnezeu în (?) ţara sa[17] ca să vrea şi el să fie predicat cuvîntul lui Dumnezeu în ţara sa şi să lase să fie tipărită Evanghelia în limba moldovenească[18], şi dacă ar vrea el (Despot) să lase să se tipărească în Germania, atunci vrea el, domnul Ungnad — care a pus să fie tipărită Evanghelia şi în alte limbi, ca cea slavă[19] cu litere latine, cea croată şi cea sîrbească cu literele şi buchele lor proprii — ca să-l servească cu toată silinţa. El (domnul) să-i trimită doar oameni învăţaţi care să poată traduce limba în cea moldovenească. Dacă ar vrea însă Despot ca să aibă o tiparniţă proprie în ţara sa, atunci să trimită pe un om al său cu bani p. 446
de la el la domnul Ungnad, şi atunci va căpăta asemenea tiparniţe în condiţiile cele mai bune[20] ca să le trimită în ţara lui Despot. Aceasta este întreaga substanţă a scrisorii lui Ungnad, şi ce mai scrie pe de lături e fără importanţă[21]: Eu ştiu aceasta, căci am citit scrisoarea. Scrisoarea de recomandaţie[22] a îndurătorului meu stăpîn, regele Maximilian a subscris-o în persoană maiestatea voastră regală, şi a întocmit-o secretarul Lindeggen[23] şi a subscris-o şi el. E scrisă pe latineşte şi în cuprinsul ei nu se vorbeşte special de vreo treabă anume, ci e redactată în mod general ca o scrisoare de încredinţare[24], şi este în felul acesta, după cum am reţinut-o.

Max etc. etc.[25] Pleacă spre bunătatea voastră[26] Wolff Schreiber din Pécs, credinciosul nostru iubit pentru nişte treburi, precum va afla mai pe larg bunătatea voastră de la el însuşi. Şi măcar că lucrul în sine merită să fie adoptat şi favorizat, totuşi rugăm mult bunătatea voastră ca să binevoiască — nu numai să-l primească bine pe acest Wolfgang, să-l asculte şi să-şi dea interes la tratarea acestui lucru, — ci să-l considere pe acest referent ca recomandat special bunăvoinţei sale, atît de dragul nostru cît şi de dragul propriei sale cauze[27], şi să binevoiască să ni-l trimită înapoi cît de curînd, ceea ce nu ne îndoim că

---

după primirea apelului din 4 februarie i-a cerut (poate chiar la 20 februarie) să lămurească chestiunea documentelor. Atunci a putut Schreiber să-i dea o epistolă şi către rege, pe care însă nu o cunoaştem decît dintr-o aluzie a lui Schreiber.

[17] *Under sein Landt hat Geholffen.*

[18] *Walachische Sprache.*

[19] *Windisch.*

[20] *Aufs Pesst* (aufs Bestem).

[21] *Und schreibt Ime Anders von nichten wegen.*

[22] *Das Sendtschreiben.*

[23] Mai apoi este numit Lindegg.

[24] *Furschrifft.* Din conţinutul ei se vede că nu e vorba de un salvconduct ci de o recomandare.

[25] Urmează reconstituirea textului latin pe care îl dăm în traducere.

[26] *Vestram dilectionem.*

[27] *Sed et ipsum referentem, tum nostri, tum sui ipsius causa, bene comendatum habere.*

va face bunătatea voastră cu toată silința. Și dacă am putea într-un chip oarecare să-i fim de ajutor[28], nu vom refuza să o facem. Să fie bine încredințat... etc. Dat la Praga la 29 septembrie, anul <1>562.

Salvconductul regal este și el pe latinește și este subscris de maiestatea sa regească și de secretarul Lindeggen. Nu pot să-mi amintesc chiar precis dacă aceste două scrisori regale sînt datate chiar din 29 septembrie. Dar aproximația nu e mai mare de 2 zile[29], căci a fost chiar în vremea plecării (*Aufbruch*) spre Frankfurt și maiestatea sa regele Boemiei, Max, a plecat din Praga în ziua de 3 octombrie și maiestatea imperială în ziua de 5 octombrie.

Așadar toată treaba pentru care am venit la Despot este însemnată aici. Și nu am vorbit cu el de nimic altceva. Doar că i-am înmînat scrisoarea[30] întocmită pentru aceasta de maiestatea regească și i-am cerut un răspuns. Și atunci mi-a răspuns Despot că îmi va da răspunsul. Dar nu mi-a dat alt răspuns și nu a mai vorbit nici un alt cuvînt cu mine după aceea. Doar că a pus să fiu prins și să fiu trimis aici. Domnul să aibă milă[31].

Dar au venit la urmă cîțiva din servitorii săi, și în special doctorul său, și au stat mult de vorbă cu mine: ca eu să-l sfătuiesc pe domn să se însoare printre principii creștini care l-ar putea ajuta la nevoie. Căci dintre ei nici unul nu ar putea să i-o spună.

Atunci i-am spus că dacă vrea o prințesă din Germania și să lege prietenie acolo, îl voi servi bucuros la aceasta în măsura în care ar dori-o. Aceasta i s-a raportat, și apoi mi-a trimis vorbă și poruncă să formulez clar oferta mea[32] și să i-o trimit. Căci vrea să chibzuiască asupra ei, și să-mi dea un rezultat bun[33]. La porunca aceasta a sa l-am îndemnat din cuget curat creștin la aceste puncte. Dar numai din imboldul meu, și fără porunca sau instigația cuiva[34], decît doar a propriilor săi servitori.

1) Mai întîi ca în calitate de principe creștin să binevoiască să se întemeieze în toate treburile sale pe Evanghelie.

2) Ca să aibă întotdeauna înaintea ochilor pe împăratul romanilor și pe rege, cei mai înalți capi ai creștinătății, și să se silească să dobîndească de la maiestățile lor favoare și bunăvoință.

3) Ca să binevoiască să se gîndească la o prințesă creștină ca soție[35].

---

[28] *Fortunam eiusdem... iuvare.*
[29] *Es fellt über zwei Tag nit.*
[30] *Furschrifft.*
[31] *Gott Erparmbs.*
[32] *Mein Guetbedunikhen verzaichnen.*
[33] *Gute Abfertgung.*
[34] *Anleitung.*
[35] *Umb ein Cristliche Fuerstin. Ime zu ainen Gemachel trachten.*

4) Ca să lase să fie păzit de o bună gardă personală. Aceasta i se dorește mult[36].

5) Acum cînd îndurătorul meu stăpîn, regele Maximilian, a ajuns rege al romanilor, maiestatea sa va ține fără îndoială o dietă[37] și acolo statul va încuviința maiestății sale bani și trupe de ajutor ca să fie trimise la granițe. Acolo la dietă să-și trimită delegatul său ca principe creștin, și să lege prietenie, și atunci va putea obține ajutor de acolo la vreme de nevoie. La aceasta m-am oferit eu ca să-l servesc după porunca sa. Aceasta este toată treaba pe care am tratat-o eu cu Despot. Și nimic mai mult.

---

[36] *Dass Vergunnt man Ime vol.*
[37] *Reichstag.*

RELAȚIA CĂTRE REGELE BOEMIEI MAXIMILIAN DE HABSBURG

1563 mai 6, Constantinopol.

p. 468 [Se roagă de iertare că trimite scrisoarea sa umilă regelui Maximilian rugîndu-l să se milostivească de bătrînul său servitor] ... „Și dacă ar fi vrut Dumnezeu ca să fie avut un cifru la mine aș fi putut scrie mai multe maiestății voastre ... pe care trebuie să le las pentru o relatare în viu grai".

[A scris la 20 februarie[38] prin Albert de Wyss, trimisul imperial la Constantinopol ...]

p. 469 ... Cum și pe ce căi am ajuns eu la Despot, și ce mi s-a declarat între timp ... am scris ... și cum în ziua de 6 ianuarie[39] trecut fără nici o vină de a mea a pus să fiu jefuit și prins[40] și apoi la 2 februarie să fiu trimis

---

[38] Vezi relația precedentă.
[39] Vezi mai sus p. 281, unde avem data de 4 ianuarie.
[40] *Plündern und fahen lassen* (fahen — fangen?).

ferecat în lanțuri împreună cu milostivele scrisori ale maiestății voastre la împăratul turcesc, la locul de căsăpire[41] de aici ca vai de om[42], și că Ioan Literatul din Eperjes numit și Belsius[43], care la Praga a plictisit așa de des pe M. V. R. a fost unul din instigatorii acestui fapt (așa cum mi-a declarat chiar acela care m-a luat în prinsoare). Căci același Belsius mi s-a și plîns[44] (?) că la suplicațiunile sale și multele sale stăruințe nu numai că a întîmpinat doar refuz, dar că M. V. a refuzat chiar să-i plătească pînă și cheltuiala făcută de el pentru întreținerea sa... Dar vreau acum să-mi reiau firul scrisorii în tot cuprinsul și punctele sale, și aș mai fi scris bucuros în scrisoarea către M. V. și alte lucruri, cu toată supunerea, dar a trebuit să mă las de aceasta de frică. Deoarece dregătorul moldovean[45] care m-a adus aici m-a speriat întotdeauna cu această vorbă că mă va duce iar înapoi la stăpînul său. Dar cum... solul... împăratului și al M. V.... domnul de Wyss... a și vorbit cu Ali pașa[46], marele vizir, pentru lămurirea cazului meu, trag nădejde să scap, cu ajutorul prea îndurător al lui Dumnezeu și al împăratului, de această primejdie. De aceea scriu acum mult mai deschis[47] maiestății voastre cu cea mai mare încredere și cu credința datorată și cu tot adevărul cele ce mi-a spus acel dregător al lui Despot (numit pe nume „Lollia[48] Husther“).

A arătat prietenește[49] ce i-a poruncit Despot să declare aici, pe lîngă înfățișarea sus pomenitei scrisori de salvconduct[50] a maiestății voastre, prin care faptă se săvîrșea o mare nedreptate din partea lui Despot și față de M. V. și față de mine, biet prizonier nevinovat... Căci M. V. nu mi-ați poruncit prin acea scrisoare și nici prin vreo alta, prin nici un cuvînt ca să-i arăt ceva din partea maiestății voastre, știe Dumnezeu că nici eu nu am avut vreodată un asemenea gînd, nici chiar în sinea mea, și cu atît mai puțin era să pomenesc sau să spun măcar și un singur cuvînt despre aceasta, și m-a surprins foarte mult ce a putut să pricinuiască această bănuială[51]. Dar cum secretarul său domnul de Revelles[52] mi-a declarat că ar avea poruncă de la stăpînul său să scrie maiestății voastre și domnului Zay un așa răspuns, încît M. V.

---

[41] *Auf die fleischpanckh* (aluzie la caznele la care a fost supus).
[42] *Ermparmbs Gott.*
[43] Pentru rolul său, în acest episod, vezi mai sus p. 231.
[44] În textul publicat: *aufrupfet* (oare aufrufet?).
[45] *Der moldisch amistat.* Este boierul Bolea.
[46] *Alijwascha.*
[47] *Sowil lautterer.*
[48] Bolea, staroste de Huși. La N. Iorga, *Istoria Românilor,* V, e interpretat Husther: „Ușierul“.
[49] *Vertrautter Mainung* (adică în confidență).
[50] În text: *Furtschrift.*
[51] *Was ihn dazu hat verursacht.*
[52] Fost secretar și al lui Alexandru Lăpușneanu.

nu va avea mare mulțumire[53], și cum vorbește cu ocară de M. V. și de împărat (la care însă i-am răspuns eu într-adevăr cu cea mai mare silință) trebuie să-i atribui viciul ingratitudinii, pentru care își va lua pedeapsa de la Dumnezeu și de la lume, Amin. Deci așa a vorbit dregătorul: „Domnul meu, Despot, mi-a poruncit să arăt la Poartă că, întrucît principele Transilvaniei l-a pîrît adesea la sultan pe stăpînul meu, și l-a învinuit că împăratul creștin și fiul său regele Maximilian l-au ajutat pe stăpînul meu ca să intre în țară și să gonească de acolo pe Alexandru voievod, sluga credincioasă a sultanului, zicînd că stăpînul meu ar fi de aceea devotat[54] nemților, acuma vrea stăpînul meu să dovedească cu aceasta nevinovăția sa, precum că nu stăpînul meu, ci principele Transilvaniei este devotat nemților. Căci stăpînul meu știe bine că regele Maximilian a trimis în taină prin tine scrisori principelui Transilvaniei și că el are o înțelegere tainică cu nemții.

Dar prin aceasta mai vrea să mai dovedească stăpînul meu și că el este credincios sultanului, căci regele Maximilian a scris și prin tine stăpînului meu și i-a dat de știre că el nu vrea să țină pacea pe care a făcu-o sultanul cu tatăl său, împăratul creștin, ci a cerut de la stăpînul meu să i se deschidă regelui drum prin țara sa, căci vrea regele Maximilian să treacă prin Mol-
p. 470 dova cu 400 000 de oameni // contra turcilor, întrucît pacea încheiată nu privește decît Ungaria. Și așa regele Maximilian s-a rugat și a stăruit pe lîngă stăpînul meu ca să ajute și el la această expediție. De aceea te trimite stăpînul meu la sultan și împreună cu tine scrisoarea pe care i-ai adus-o de la regele Maximilian, pentru ca din aceasta să se cunoască mai lămurit că el (Despot) este dușmanul nemților și că principele Transilvaniei ține cu nemții. Căci acesta a pus să ți se dea și trăsură, și cai, ca unui neamț, iar stăpînul meu te trimite prins sultanului". [Dus de Bolea în fața lui Ali Pașa, este întrebat despre împărat, despre legăturile acestuia cu regele Filip al Spaniei, despre forțele imperiului ...] ... Apoi m-a întrebat ce armată are adunată împăratul roman împreună și cu M. V. și unde se află ea, și încotro vrea s-o pornească. Atunci mi-au venit în minte cele spuse de dregătorul moldovean și am răspuns, așadar, că nu am auzit niciodată că M. M. V. V. ar avea acum asemenea armată strînsă împreună[55]. Căci în țara nemțească știe tot omul că sultanul a trimis o solie însemnată la împăratul roman pentru pace.

Atunci m-a întrebat după aceea dacă M. V. va ține pacea pe care au făcut-o cei doi împărați. La aceasta am răspuns că nu știu ce gînduri au domnii cei mari. Eu sînt un biet mesager.

---

[53] *Mit halbs werden Zufrieden sein.*
[54] *Anhängig.*
[55] *Kriegshör.*

A mai întrebat apoi cîţi oameni aţi putea aduna împreună dacă aţi vrea să porniţi la război.

Atunci am răspuns eu: mulţi . . . etc.

[Urmează apoi o controversă religioasă . . .]

Şi a mai întrebat dacă voievodul Transilvaniei are legături tainice pe afară şi dacă i-am adus o scrisoare de la M. V. Şi cum de am trecut prin Transilvania ca să ajung în Moldova. p. 471

La aceasta i-am răspuns că M. V. nici nu i-aţi scris, nici nu i-aţi trimis vreun răspuns prin mine, şi nici nu aţi ştiut că eu voi călători prin Transilvania. Căci eu mi-am ales din al meu imbold să trec prin Transilvania pentru mai multă înlesnire şi în credinţa că voi ajunge cu mai multă siguranţă în Moldova, căci prin Rusia nu aş fi putut de loc ajunge în siguranţă pînă la Despot.

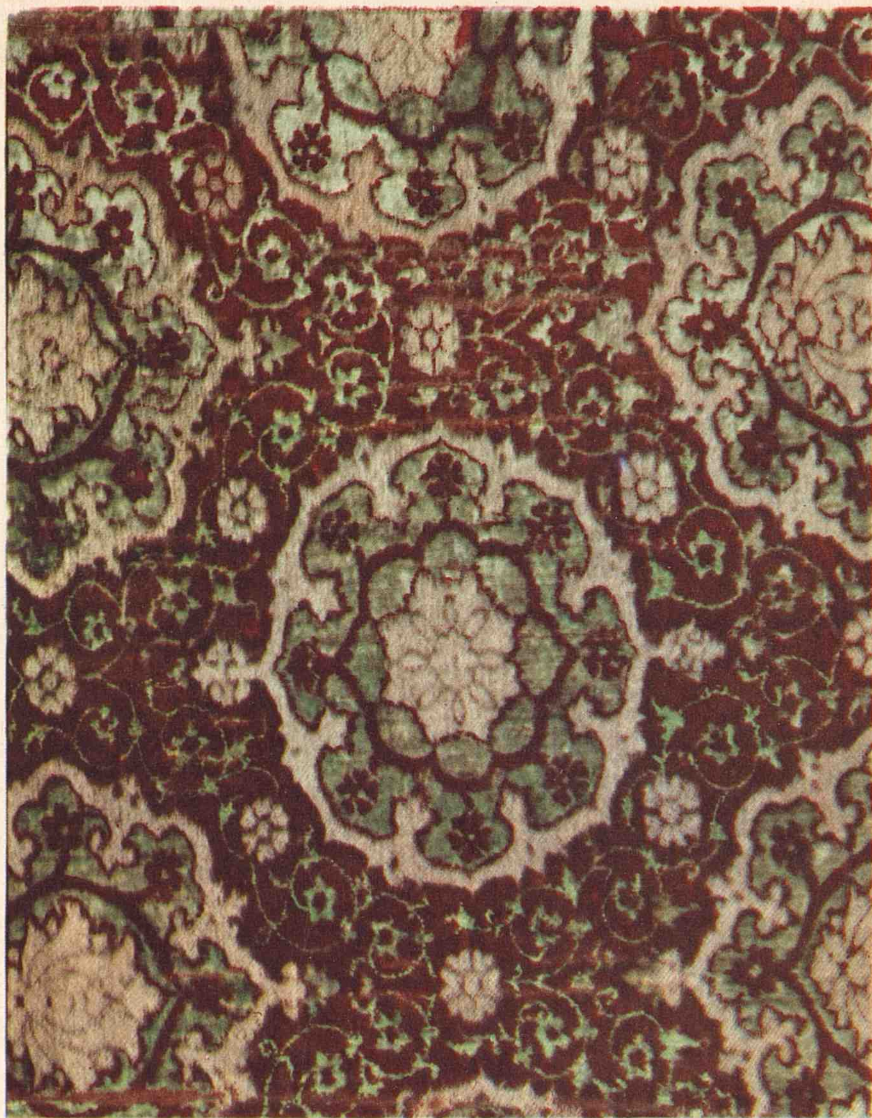
Şi dacă principele m-a lăsat să trec prin ţară şi mi-a şi dat ajutor la aceasta, el a făcut aceasta numai ca principe creştin pentru propăşirea credinţei noastre creştine. Căci am jurat în faţa lui că nu aveam nici o altă treabă la Despot decît să lase să se tipărească credinţa noastră creştină în limba moldovenească. Şi nici nu am avut altceva de tratat cu Despot, decît doar să primesc răspunsul la scrisoarea domnului Hans Ungnad pe care i-am dus-o împreună cu şapte cărţulii.

Şi dacă Despot dă pe faţă şi denunţă cu mîrşăvie salvconductul maiestăţii voastre, făcînd aceasta greşeşte nespus de mult. Căci M. V. a pus să i se scrie acea scrisoare nu pentru altceva decît pentru înlesnirea călătoriei mele în scopul realizării acestor tipărituri în limba moldovenească pentru adoptarea credinţei noastre creştine, ceea ce se poate vedea limpede din circulara domnului Ungnad şi din acele cărţulii trimise.

Apoi m-a întrebat mai departe dacă nu m-a trimis cumva Despot aici de ochii lumii, şi el să aibă totuşi legături tainice cu împăratul şi cu regele romanilor. De această bănuială l-am spălat şi garantat pe Despot prin martiriul meu, căci după cercetarea cu binele a pus sultanul să mă căznească, dar mi-a stat de pază duhul sfînt, căci în toate caznele am rămas statornic (lăudat fie Domnul) la cele spuse de mine. Şi după această căznire, a poruncit paşa la 16 februarie ca să fiu dus în această închisoare San Paolo din Galata unde mai sînt şi alţi prizonieri creştini, dar fără a fi înscris printre ceilalţi prizonieri ai sultanului, ci cum mi-a spus scribul . . . să fiu ţinut pentru hotărîrea sa ulterioară. Aici stau ca vai de om şi aştept cu răbdare . . .

[Într-un post-scriptum el informează pe rege de mersul unor misterioase negocieri purtate de el pentru rege în Polonia încă de prin 1561 şi îi reaminteşte de semnul său tainic de recunoaştere: „arborele nu este doborît

dintr-o lovitură ...". Îndată după aceea se roagă de iertare pentru faptul că a scris lui Ioan Sigismund Zápolya chemîndu-l în ajutor pe motivul că a fost căznit în chip aşa de jalnic şi din cauza lui, şi prin chinurile sale l-a justificat şi spălat de orice bănuială. Dacă regele şi împăratul ar porunci trimisului lor la Poartă să intervină pentru el, ar putea fi eliberat. Marele vizir s-a convins de nevinovăţia lui şi şi-a muşcat degetele de mînie împotriva lui Despot pentru că l-a trimis pe el care era nevinovat să sufere aşa urgie... Şi mai era supărat pentru că se mai afla încă în Germania delegaţia pentru pace trimisă la împăratul roman. Şi de aceea era încă şi mai mîniat împotriva lui Despot].

Brocart, de la o haină domnească din sec. XVI (Ţara Românească).

Bula sigilară a domnului Țării Românești Alexandru Mircea (avers și revers) (din colecțiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.).

Ştefan Báthori, principe al Transilvaniei şi rege al Poloniei (acuarelă din *Trachten Kabinet von Siebenbürgen*, vol. I, pl. 4; cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

ALESSANDRO GUAGNINI

(1535 sau 1538 — 1614)

*

Alessandro Guagnini era fiul lui Ambrogio Guagnini din Verona, ostaş mercenar, foarte priceput pare-se în lucrări de fortificaţie, adică echivalentul unui inginer militar. Pe Ambrogio îl aflăm prezent la Verona în anii 1529, 1541, 1545. Dar zece ani după aceea el nu se mai află în oraş. Alessandro, şi el, apare ultima oară la Verona în anul 1555. La 1557 se ştie sigur că este şi el plecat, poate chemat de Ambrogio şi îmbrăţişînd aceeaşi carieră. S-a presupus că Alessandro ar fi participat alături de Despot la campaniile lui Carol Quintul, cutreierînd aceleaşi locuri. În 1561 cei doi Guagnini sînt recomandaţi de palatinul Rusiei Nikolai Sieniawski regelui Poloniei Sigismund August ca specialişti în fortificaţii, spre a fi primiţi în slujba regelui. Curînd după aceea Alessandro declară că ar fi luat parte la expediţia lui Laski cînd acesta l-a ajutat pe Despot să ocupe Moldova în anul 1562 (!). Atunci ar fi văzut el în Codrul Cosminului oasele înălbite, rămase de pe urma prăpădului oştii lui Ioan Albert (!). Dar cele două expediţii ale lui Laski în Moldova au fost pornite în toamna anului 1561 şi în toamna anului 1563. Deci data pe care o arată el este greşită. Trebuie să fie vorba

de expediţia din 1563 făcută nu pentru a-l ajuta pe Despot, ci mai întîi ca să-l doboare şi în cele din urmă ca să ţină piept răsculaţilor. Graziani, în biografia lui Despot subliniază faptul că retragerea lui Laski după aflarea morţii lui Despot s-a făcut trecînd prin Codrul Cosminului, ceea ce ar fi sporit încă şi mai mult spaima ostaşilor, urmăriţi de duşman prin aceleaşi locuri prin care fuseseră surprinşi odinioară ostaşii lui Ioan Albert, veniţi tot din Polonia. (Graziani, *op. cit.*, p. 211). Iar în textul anonim latin, publicat de C. Radu şi apoi de C. Marinescu şi atribuit de acesta din urmă lui Guagnini, este menţionat în mod special meritul lui *Ambrogio Guagnini* în organizarea retragerii din toamna anului 1563. Optînd deci pentru anul 1563 înţelegem şi cum au putut cei doi italieni, Ambrogio şi Alessandro, intraţi în slujba regelui în 1561, lua parte la expediţia personală a lui Laski în 1563. Din textul anonim *italian*, publicat de N. Iorga şi folosit intensiv de Graziani, se poate vedea că regele Poloniei dăduse mandat lui Laski şi lui Wisniewiecki să-i adune trupe pentru războiul moscovit, şi că aceştia profitaseră de această împrejurare pentru a-şi pregăti efective destinate scopului lor propriu (*ibidem*, p. 184). Numai după primirea poruncii exprese şi cominatorii, trimise de rege lui Laski, ar fi fost primejduit acest sistem. De aceea de altminteri s-a şi grăbit Laski să o ia înainte, trecînd Nistrul la Hotin, spre a nu fi ajuns în Polonia de emisarii regelui. Curînd după aceea îi aflăm pe Ambrogio şi Alessandro comandanţi ai unei părţi a garnizoanei cetăţii Witebsk. Cînd Alessandro îşi tipărea *Descrierea Sarmaţiei* la Cracovia, el afirma că erau de zece ani în acest post. Este interesant de notat că, în zugrăvirea alaiului strălucit al primirii lui Henric de Valois, ales rege al Poloniei, cu care se încheie acea *Descriere*, autorul stăruie cu osebire asupra ţinutei minunate a splendidei trupe personale a lui Albert Laski, declarat învingătorul necontestat al acestui soi de întrecere. În 1579—1580 Alessandro încearcă să-şi găsească un rost în Italia şi să se însoare acolo. Totodată el poartă tratative pentru obţinerea din partea Veneţiei a unor corăbii speciale, destinate Mării Baltice.

Înşelat în aşteptările sale şi făcînd cunoştinţă cu temniţele veneţiene pentru cauze rămase nelămurite, el se reîntoarce în Polonia devenită a doua sa patrie. Tentativa sa de a se stabili în Italia a fost atribuită acuzaţiei aduse de Macyei Stryjkowski de a-şi fi însuşit textul *Descrierii Sarmaţiei*, care i-ar fi aparţinut acestuia din urmă şi ar fi fost comunicat de el lui Guagnini cu toată încrederea. Reclamaţia a ajuns pînă la rege (Ştefan Báthory) care i-a dat lui Stryjkowski privilegiul de a tipări opera revendicată de el. Este probabil că Guagnini a folosit în *Descrierea Sarmaţiei* şi material împrumutat de la alţi autori, fără însă ca aceste împrumuturi să aibă proporţiile afirmate de Stryjkowski. Guagnini a mai dat o serie de reeditări ale *Descrierii* sale şi după aceasta. Este drept însă că ediţiile din 1581, 1582 etc. nu au mai apărut în Polonia, ci în Germania, Olanda, Elveţia etc. Lucrările publicate de Guagnini, sau apărute sub numele său, sînt următoarele: *Sarmatica Europae Descriptio quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masovium, Prussiam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur* — o istorie a regilor poloni şi ducilor lituani, urmată de descrierea diferitelor provincii dinăuntrul statului polono-lituanian. Elementul valabil din această lucrare îl constituia descrierea geografică a locurilor, cu lămuriri asupra bogăţiilor şi resurselor locale, a rodniciei solului, cu caracterizarea populaţiei, a felului său de a munci pămîntul şi cu amănunte privind

diferitele culturi, datele de însămînţare etc. Sînt şi unele asemănări cu descrierile lui Graziani din viaţa lui Commendone (descrierea Podoliei, de pildă) şi cu descrierea Moldovei din biografia lui Despot (amîndouă aceste opere rămînînd însă inedite pînă în 1669 şi 1759). Lucrarea lui Guagnini a fost tipărită mai întîi la Cracovia în 1574 sau 1578. Toate bibliografiile cunoscute dau ca dată a primei ediţii anul 1578. Totuşi un exemplar al ediţiei din 1574 a fost găsit de istoricul Göllner la Biblioteca Mazarină de la Paris, sub nr. 6360. Aşadar trebuie menţionată această primă ediţie, pe care însă autorul o trece sub tăcere în titlul versiunii polone a acestei „*Cronici* a Sarmaţiei europene... a lui Alessandru Guagnini apărută întîi *în latineşte* în 1578". Ediţiile ulterioare au apărut la Spira, 1581; la Basel, 1582; la Frankfurt, 1584; la Leyda în 1627. A fost tradusă în limba italiană de Bartholomeo Dionigi şi în limba polonă de Martin Paszkowski (Cracovia, 1611). S-au dat şi extrase în limba cehă în anii 1590, 1602, 1786. Există la Verona, patria lui Guagnini, un exemplar al ediţiei din 1578 frumos legat şi împodobit cu stema regelui Ştefan Báthory, căruia îi este închinată *Descrierea* la 20 iunie 1578. Faptul că exemplarul destinat regelui Poloniei nu i-a mai fost înfăţişat, ci a rămas uitat la Verona s-ar explica prin scandalul provocat de acuzaţia adusă de Stryjkowski. Totuşi există o versiune că Guagnini ar fi trimis şi regelui un exemplar al operei amintite o lună după emiterea privilegiului regal pentru Stryjkowski, în 1580. În tot cazul Guagnini răspunde indirect acuzatorilor săi prin publicarea lucrării sale următoare în care foloseşte experienţa sa din campania moscovită, intitulată *De Moscovitarum omniumque Ruthenorum religione ritibus nuptiarum* (Spira, 1582) în care descrierea cultului ortodox se îmbină cu povestirea senzaţională a cruzimilor şi isprăvilor ţarului Ivan al IV-lea. Tot sub numele lui Guagnini a fost publicată o compilaţie intitulată *Rerum Polonicarum tomi tres* (Frankfurt, 1584) în care, pe lîngă *Descrierea Sarmaţiei*, redată integral, precum şi lucrarea despre religia moscoviţilor şi rutenilor, intitulată acum *De russorum religione ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, etc et de Tartarorum religione ac moribus... narratio*, dedicată lui Davidius Chytraeus, mai sînt incluse diferite scrieri mai vechi despre religia moscoviţilor, naraţiunea lui Lasicius despre expediţia polonilor în Moldova (în sprijinul lui Bogdan Lăpuşneanu) şi cea a lui Gorecius despre luptele lui Ioan Vodă cel Viteaz, în afară de diferite fragmente (Herberstein, Cromer), suplimente, scrisori etc.

În ultimele decenii i-a fost atribuit lui Guagnini un manuscris inedit latin, *Vita Despothi Principis Moldaviae*, aflat în Arhiva comunală din Perugia şi dat la lumină de Constantin Radu în „Diplomatarium Italicum", III, apoi reeditat cu o deosebită grijă de C. Marinescu în „Mélanges d'Histoire Générale", II, Cluj, 1938 şi atribuit de el cu probabilitate lui Alessandro Guagnini. Primul editor înclina pentru un autor polon. După el textul ar fi ajuns în Italia, adus de vreunul din polonii veniţi la studii în Italia. După al doilea editor, textul ar fi fost adus de Guagnini cînd a venit în 1579—1580 în Italia şi cînd a lăsat la Verona exemplarul *Descrierii* destinat regelui Poloniei. Lipseşte însă o contigenţă mai imediată între prezenţa lui Guagnini la Veneţia şi Verona tocmai în 1579—1580 şi cea a textului anonim la Perugia la o dată pe care nu o putem preciza. Textul manuscris (care este o copie vădind două mîini deosebite) poartă titlul: *Vita Despothi Principis Moldaviae*, fără alte precizări. Credem că pot fi aduse unele noi argumente în spri-

jinul atribuirii sale lui Guagnini. O comparaţie făcută de noi a acestui text cu cel anonim italian publicat de N. Iorga în *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide dit le Despote, prince de Moldavie* (Bucureşti, 1900) îngăduie observarea unor corespondenţe evidente, deşi textul din Perugia cuprinde o serie de adaosuri de natură mai senzaţională, şi se deosebeşte hotărît prin atitudinea autorului faţă de persoana lui Laski înfăţişată aci în lumina cea mai favorabilă, în vreme ce textul anonim italian scoate în evidenţă unele trăsături negative.

Aşa cum se poate vedea din analiza critică a textului lui Graziani (vezi mai jos p. 385) textul anonim italian stă la baza biografiei lui Despot scrisă prin 1566—1567 în Italia. Totodată a mai fost folosit şi un alt izvor conţinînd o serie de elemente pe care le regăsim în textul din Perugia (de pildă, scena amplificată a ultimei apariţii a lui Despot ieşind din Suceava spre a merge la moarte). Ar rezulta deci că al doilea izvor — corespunzînd în multe privinţe textului perugian — nu poate fi posterior momentului de redactare al biografiei, adică 1566—1567. Aşadar nu vom mai putea explica prezenţa manuscrisului anonim la Perugia prin călătoria lui Guagnini în Italia în 1579—1580. În schimb putem întrevedea un alt element de legătură în persoana lui „Farusino", redat de Graziani ca Terusinus, dar în realitate foarte probabil Perusinus, adică Peruginus (din Perugia), comandant mercenar de nădejde al lui Albert Laski, însărcinat în 1563 să-i tocmească în Italia trei sute de archebuzieri călări pe care să-i conducă apoi în Polonia, dar care n-a mai apucat să fie trimis atunci, căci a fost rechemat pentru a lua parte la expediţia lui Laski în Moldova. Este foarte verosimil ca, după încheierea aventurii din 1563, el să fi fost trimis efectiv de Laski în Italia să înroleze archebuzieri, de data aceasta pentru serviciul regelui în vederea campaniei moscovite. La venirea nunţiului Commendone în Polonia, în 1564, Laski îl escortează prin Podolia în fruntea unei trupe alese, vădind tuturor că se bucură de favoarea regală. Misiunea ipotetică a lui Perusinus în Italia ar explica prezenţa la Perugia a unei dări de seamă asupra evenimentelor din Moldova la care participaseră destui mercenari italieni în slujba lui Despot, şi în primul rînd chiar el. Atribuirea manuscrisului anonim lui Guagnini se poate sprijini credem noi pe convergenţa a trei indicii foarte semnificative: afirmarea în text a rolului covîrşitor al lui Ambrogio Guagnini în organizarea convoiului de retragere al expediţiei lui Laski, declaraţia lui Guagnini în *Descrierea Sarmaţiei* cu privire la trecerea sa prin Codrul Cosminului, sublinierea deosebită a neliniştii produse asupra trupei în retragere de nevoia de a străbate iarăşi acest loc al dezastrului polonilor de odinioară (din biografia lui Graziani). În felul acesta avem confirmarea prezenţei *celor doi Guagnini* în expediţia din 1563. În textul anonim sînt subliniate priceperea şi destoinicia lui Ambrogio căruia i se datorează succesul retragerii. În biografia lui Graziani tot meritul îi este atribuit lui Laski. Sînt date şi precizări asupra compunerii oştii lui Laski, precum şi cifre privind pierderile (minime) suferite. Dar problema atribuirii manuscrisului de la Perugia se mai complică în urma unei constatări care nu a fost făcută pînă acuma. Anume concordanţa dintre unele porţiuni ale acestui text şi porţiuni ale textului corespunzător din pasajul despre Despot introdus în versiunea polonă a cronicii lui Guagnini datorată lui Paszkowski, scrisă la stăruinţa autorului şi tipărită în 1611. Acest adaos, purtînd drept titlu „Anul

naşterii Domnului 1562“, a fost redat în Anexa lucrării lui P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera lui Grigore Ureche şi Miron Costin*, în „An. Ac. Rom. Mem. sect. ist.“, seria III, t. IV, mem. 4, 1925).

Versiunea polonă trădează însă o aplecare spre anecdotă, exploatînd din plin artificiul folosit de erou spre a-şi însuşi actele fostului stăpîn şi incidentele mai senzaţionale, ca: otrăvirea lui Despot, stratagema falsei sale înmormîntări (care se află şi în textul latin de la Perugia dar tratate mult mai sumar). Se interverteşte ordinea asediului de la Suceava şi a rupturii lui Despot de Laski. Urmează după aceea înţelegerea dintre Laski şi Wisniewiecki contra lui Despot şi aventura încercată de ei în Moldova. Spre deosebire de manuscrisul din Perugia, aici nu se vorbeşte de pretinsa venire la Wisniewiecki a boieroaicelor cu copiii lor pentru a-l pofti în Moldova (!), ci de o invitaţie către acesta trimisă printr-un sol pentru a-i grăbi sosirea singur, fără Laski, spre a nu-i ceda acestuia o parte din domnie (!). Partea finală consacrată înaintării lui Laski în ajutorul lui Despot, aflării soartei acestuia şi retragerii din Moldova este destul de apropiată de relaţia din textul anonim latin, deşi şi aici putem urmări unele înfloriri, exagerări etc. menite a schimba caracterul iniţial al relatării unor fapte reale într-o poveste cu un sfîrşit aşa cum îl puteau dori cititorii. Autorul anonim (ms. Perugia) se mulţumeşte să constate că s-au întors teferi în Polonia. În relaţia italiană se spune că moldovenii i-au urmărit pînă la Snyatin şi au prădat acea regiune. Dar versiunea polonă afirmă că „de la apărarea rîului încolo călăreţii poloni au ucis mulţi moldoveni şi i-au urmărit trei zile şi trei nopţi nedîndu-le odihnă (!)“. Aşadar au fost inversate rolurile pentru a da o satisfacţie polonilor!

Manuscrisul latin de la Perugia a fost scris în 1564, după cum rezultă din faptul că se încheie cu execuţia lui Tomşa şi a celorlalţi doi capi ai răscoalei contra lui Despot Spiritul în care e scris ne indică influenţa lui Laski. Tot el a inspirat şi biografia scrisă de Graziani care a utilizat însă pentru o bună parte o altă relaţie anonimă, anume cea italiană publicată de N. Iorga în *Nouveaux Matériaux*. Rezultă deci că în 1564 au fost întocmite cel puţin două relaţii despre aventura lui Despot considerată din punctul de vedere a) al *soldaţilor mercenari italieni* şi b) al *magnaţilor poloni* interesaţi de acest episod, fie Laski fie alţii — poate Zborowski — mai puţin admirativi faţă de acesta din urmă. Ne putem întreba dacă trecerea lui Graziani şi Commendone pe la Hotin a provocat poate redactarea unor asemenea relaţii. Ca mărturie directă putem desprinde din relaţie toată partea redînd pornirea expediţiei lui Laski în Moldova, în 1563. Tot restul se datoreşte unor informaţii culese fie direct — de pildă cea datorată lui Tobias trimis de Laski la Despot în ianuarie sau februarie 1563 — pe care însă nu am redat-o în traducere — fie indirect, şi deci alterate la transmitere. Cît priveşte scurta lămurire „despre români“, ea e o simplă însăilare a unor locuri comune, la care se mai adaugă şi unele afirmaţii gratuite, de pildă că românii s-ar purta cu capul ras (!) etc.

De textul anonim de la Perugia s-au ocupat amîndoi editorii săi, C. Radu în „Diplomatarium Italicum“, III şi C. Marinescu în „Mélanges d'Histoire générale“, II, Cluj, 1938 *À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide récemment découverte.*

De Alessandro Guagnini s-a ocupat îndeosebi C. Cipolla, *Un italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo, Notizie biografiche*, Torino, 1887 extras din „Miscellanea di Storie italiana", seria II XI (XXIV), vezi şi Fr. von Adelung în *Übersicht der Reisenden in Russland*, I, St. Petersburg şi Leipzig, 1846 pp. 10—11; 226—230. La noi s-au ocupat P. P. Panaitescu în *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, pp. 26—29 (Cronica lui Guagnini izvor al lui Simion Dascălul) redînd şi în anexă, pp. 191—202, în traducere românească adaosul despre Despot din versiunea lui Pazkowski — precum şi Claudiu Isopescu *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del cinquecento* în „Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine" XVI, Bucureşti, 1929, pp. 53—54.

[DESPRE EXPEDIŢIA LUI A. LASKI ÎN MOLDOVA ÎN TOAMNA ANULUI 1563][1]

[Întrevederea[2] lui Despot cu trimisul lui Laski după deposedarea sa]

Laski, auzind de cele întîmplate[3] de la locţiitorul său Pioceschi, trimite fără zăbavă la domn pe Tobias de viţă nobilă care îi declară în numele lui Laski sinceritatea sa faţă de el, şi îi afirmă sentimentele sale pentru el încă din vremea în care se prinseseră împreună ca fraţii, susţinînd că niciodată nu a urzit ceva împotriva gloriei şi binelui lui (al p. 24

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al manuscrisului anonim de la Perugia, folosind ediţia lui C. Marinescu din „Mélanges d'Histoire générale", II, Cluj, 1938. Atribuirea textului lui Guagnini a fost discutată de noi în prezentarea biobibliografică de mai sus.

[2] Relatarea acestei întrevederi, deşi nu constituie o relaţie directă a autorului (Guagnini), a putut fi culeasă nemijlocit de la emisarul lui Laski, Tobias, menţionat şi în restul descrierii.

[3] Ocuparea cetăţii ce îi fusese zălogită de către Despot.

lui Despot)[4] şi chiar adevărat nu a socotit de loc că Wisniewiecki i-ar fi duşman. Dar domnul, răbdînd cu greu această explicaţie dintre ei, de cum i-a pus capăt l-a alungat pe Tobias din statul său şi i-a dat termen de plecare, fixînd ziua şi ceasul ... şi poruncindu-i sub pedeapsa cu moarte să nu mai se arate în faţa sa.

[Retragerea din Moldova]

p. 34 Iar domnul Laski, care se grăbea, cu gîndul să-i vină în ajutor lui Despot, se afla la sfîrşitul zilei a treia la două mile depărtare de Suceava. Atunci a fost prins de către moldoveni unul dintre germani şi, tăindu-i mai întîi nările şi urechile, îl trimit în întîmpinarea domnului Laski pentru ca acesta după aspectul şi spusa lui să se convingă de toate cum s-au întîmplat şi să nu se mai ostenească să purceadă mai departe, ci să se lase de gîndul său. El cheamă chiar atunci la sfat pe tovarăşii de arme şi pe comandanţii oştii şi, chibzuindu-se cu ei, hotărăşte să se întoarcă în Polonia, întrucît Despot fiind mort nu puteau să-l mai ajute şi nici să-l readucă în viaţă. Şi era limpede pentru ei că douăsprezece mii de moldoveni îl şi urmăreau cu mare înverşunare pe sus-zisul domn Laski, ale cărui trupe de călăreţi şi de pedestraşi nu treceau de două mii de oameni. Locotenentul domnului Laski, numit Rosem, era polon, căpitan a 200 de călăreţi <mai era un alt> căpitan de cazaci (?), 100 de călăreţi germani numiţi *reiteri* erau comandaţi de Tobias, panţîrii unguri erau conduşi de Balzamoneschi, polonii în număr de 200 erau comandaţi de Nischiazi, mai numit cu alt nume şi voievodul[5]. El comanda în parte şi trupa de pedestraşi. În parte, ea era comandată de Ambrogio Guagnini, iar trupele *(miliciae)* germane erau comandate de căpitanii Rabstan (Rabstein?) şi Lempon. Şi deşi erau puţini la număr şi inferiori forţelor moldovenilor, totuşi bizuindu-se pe puterea minţii, pe vitejia sufletului şi pe o virtute fără seamăn, ei hotărăsc să treacă printre <ploaia de> săgeţi şi printre duşmani şi să scape de uriaşul şi năvalnicul iureş al moldovenilor. Aşadar nobilul Ambrogio Guagnini rînduieşte convoiul în chipul următor: hotărînd ca ei să-şi urmeze drumul înainte la mijloc între căruţele de care aveau mare mulţime. Avangarda[6] sau soldaţii din faţă să fie foarte bine înarmaţi cu patru muschete[7] (?) şi tot atîtea să aibă şi cei din

[4] Frază defectuoasă: *quidpiam numquam eo una (?) honorem e (sic) et commodum suum molitum fuisse.*

[5] Punctuaţia originalului pare greşită. Toată lista e destul de incoerentă. De fapt începînd cu arătarea compunerei oştii lui Laski avem de-a face cu un pasaj străin de textul iniţial mult mai corect, introdus *tale quale* cu o serie de obscurităţi şi stîngăcii.

[6] *Priores excubiae seu praecustodes.*

[7] *Tormentis bellicis.*

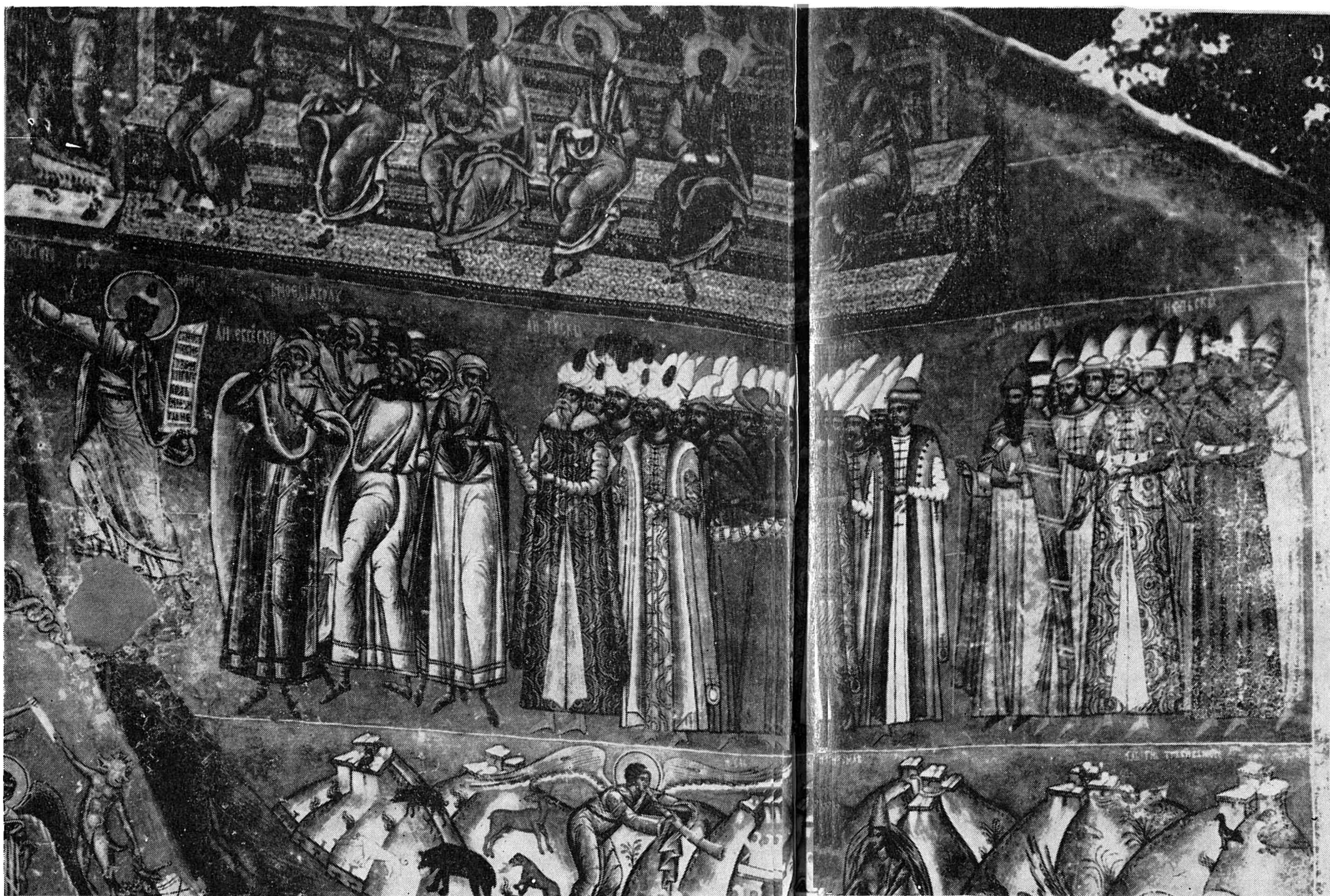
Taler de la Despot vodă din 1562 (avers şi revers), din colecţiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.

Ort de la Despot vodă şi dinari de la Ştefan Tomşa din 1563 şi 1564 (din colecţiile cabinetului de numismatică al bibliotecii Academiei R.S.R.).

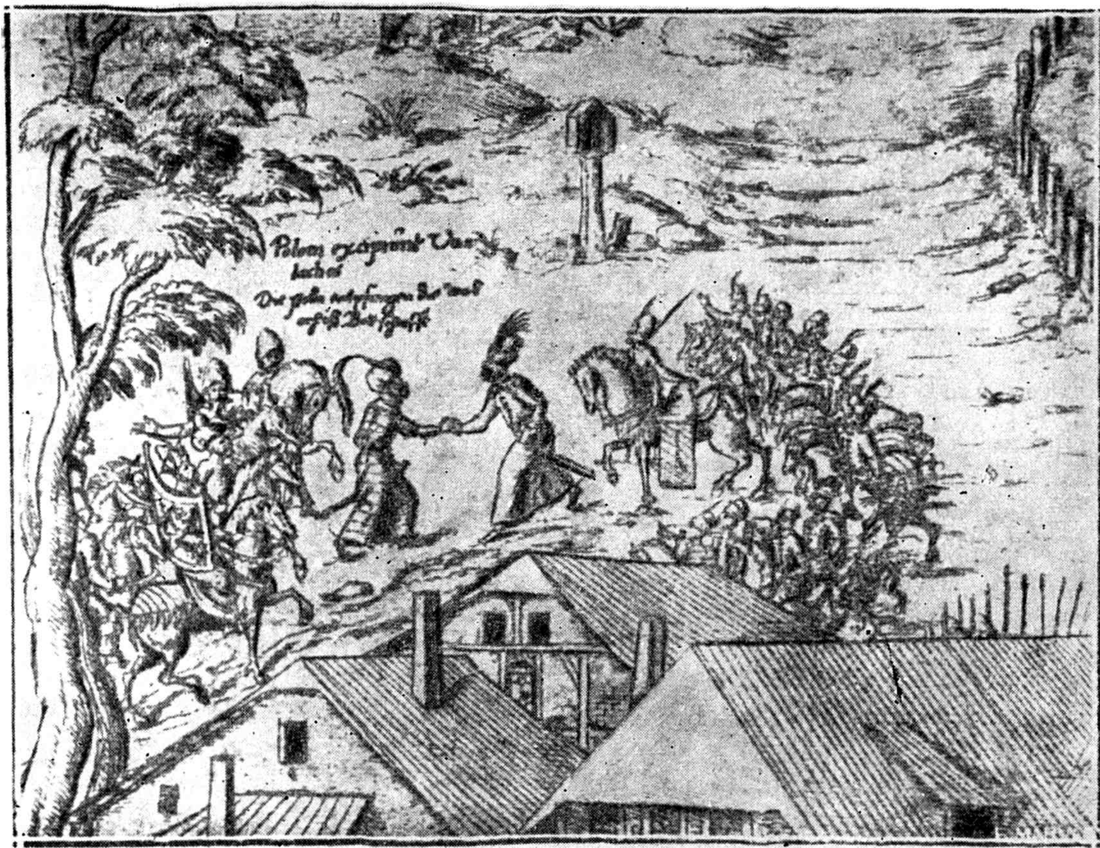
Mitropolitul Moldovei Grigorie Roşca (după o frescă de la mănăstirea Voroneţ).

Detaliu din fresca înfăţişînd Judecata de Apoi de la mănăstirea Voroneţ; de la stînga la dreapta grupuri de evrei, turci, tătari, armeni şi persani.

Maximilian al II-lea de Habsburg, rege al Ungariei şi împărat romano-german (gravură de I. Blaschke; cabinetul de stampe al bibliotecii Academiei R.S.R.).

Solie a lui Alexandru Lăpuşneanu primită de poloni la Grodno în 1567 (stampă din *Vera designatio urbis in Littavia Grodnae,* Nüremberg, 1568, reprodusă în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“, XVII (1924), fasc. 40, p. 76).

Întîlnire între delegații imperiali habsburgici și turci (desen reprodus după Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten,* vol. III, Leipzig-München, 1885. p. 841, fig. 1298).

ariergardă[8]. Şi împreună cu acestea[9] erau făcute cu meşteşug nişte bariere[10] din lemne tari sau grinzi, pe care nu le poate uşor descrie cineva[11] nici cu vorba nici cu condeiul, decît doar cine le-a văzut cu ochii. Pe lîngă acestea fiecare din căruţe avea lateral două archebuze de mînă (?). După ce au făcut această nouă ordine, care li se părea lor că e foarte potrivită contra oricăror[12] planuri, încercări şi hotărîri ale moldovenilor şi-au propus să se întoarcă teferi şi nevătămaţi în Polonia, deşi au fost urmăriţi tot timpul de duşmani din spate şi pe de lături. Cînd au ajuns la trei mile de graniţa Poloniei au văzut că li se şi închiseseră drumurile de către moldoveni cu trunchiuri răsturnate, ca să nu poată trece cu căruţele pe acolo. Prevăzînd din vreme acest lucru ei iau îndată toate măsurile cuvenite, aşa cum li se pare cu cale, folosind călărimea. Şi aşadar s-au întors nevătămaţi în Polonia.

[Reîntoarcerea lui Alexandru Lăpuşneanu] p. 36

[Tătarii pustiesc ţara din voia lui, robesc 21 000 de oameni. Foarte mulţi moldoveni sînt ucişi de domn.] De unde se poate foarte uşor socoti cît cîştig, glorie şi folos le-a adus răscoala făcută împotriva lui Despot.

Acest popor al valahilor[13] se numeşte român[14] şi ei spun că îşi trag obîrşia de la exilaţii alungaţi de romani din Italia. Limba lor este o corcitură a limbei latine şi a celei italiene, astfel încît un italian înţelege uşor

---

[8] *Postremae.*

[9] *Quibus cum ferreis ligneis seu trapibus (trabibus) artificiis et munimine confecta* (text defectuos, lipseşte subiectul lui confecta). Traducere probabilă.

[10] Mai plauzibil în loc de *artificiis et munimine* artificia et munimina.

[11] *Machines (sic) barbonales* (poate: brachionales?).

[12] Vezi şi relaţia anonimă italiană publicată în *Nouveaux Matériaux* [Laski aflînd de somaţia pe care i-o trimite regele Poloniei trece Nistrul] a trecut fluviul Nistru pe un pod pe care l-a făcut din luntre şi rînduindu-şi oastea în ordine de bătaie în mijlocul unui mare număr de căruţe pe care aveau 80 de muschete mari, şi fiind bine întărit şi la capul şi la coada coloanei *(della battaglia)* cu archebuzieri călări ale căror arme înspăimîntă cu pocnetul lor caii moldovenilor, au mers pînă la trei mile de Suceava, unde au întîlnit pe un neamţ cu nasul tăiat, care le-a spus că în ajun îl omorîseră pe Despot: această ştire l-a întors îndată înapoi pe Laski, şi deşi în ziua următoare a fost ajuns din urmă de patru mii de călăreţi inamici, totuşi aceştia, văzîndu-l atît de bine întărit în mijlocul acelor care, nu au avut îndrăzneală să-l atace, ci l-au urmărit pînă la Snyatin în Rusia şi au devastat acea căpitănie. (*Nouveaux Matériaux*... p. 19).

[13] *Nacio Valachorum.*

[14] *Romana.*

pe un român. Folosesc un veşmînt lung şi larg (?)[15], poartă capul ras, ţin religia greacă sau ruteană; pot să dea oricînd carte de despărţenie soţiilor lor, cu cea mai mare bunăvoinţă faţă de partea potrivnică[16]. Dar această îngăduinţă le-a fost luată în timpul domniei lui Despot. De altminteri obiceiurile şi deprinderile lor sînt îndeobşte barbare, cu toate că revendică pentru ei cinstea de a fi mai presus decît toţi creştinii.

---

[15] *Protenso.*

[16] *Quandoque repudii libellum possunt dare uxoribus maxima adversis benevolentia.* Vezi şi relaţia lui Graziani.

MERCENARII UNGURI DESPRE PREDAREA SUCEVEI ÎN 1563

*

Un an după predarea Sucevei şi trădarea lui Despot de către mercenarii unguri ai acestuia, se reconstituia în Transilvania întregul episod, prin mărturiile capilor răscoalei din cetate, nemulţumiţi de întorsătura faptelor şi dînd vina unii pe alţii. Se ajunsese chiar la un proces, în care principalul acuzat era Martin Farkas. Cu acest prilej s-a luat mărturia sub jurămînt a ostaşilor fostei garnizoane a Sucevei. Declaraţiile lor sînt influenţate de decepţia suferită, în urma faptului că fuseseră împiedicaţi să ia cu ei obiectele de preţ ale domnului, jefuite în timpul răscoalei şi pe care nădăjduiseră să le poată scoate pe acea „poartă dreaptă" ce le fusese făgăduită drept condiţie a predării cetăţii. Din declaraţii se poate vedea că necazul lor în această privinţă este cam tot atît de mare ca cel trezit de însuşi faptul predării lui Despot sau de omorîrea lui Petru Dévay.

Mărturiile şi declaraţiile au fost date în limba maghiară. Traducerea lor românească a fost făcută de V. Motogna, în anexa lucrării sale *Relaţiile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea* (Cluj, 1928). În seria de faţă au fost alese paginile cele mai evocatoare, cu unele reduceri, pentru a evita repetiţiile inutile, şi cu unele modificări stilistice.

MĂRTURIA LUI STANCIUL[1]

1564, decembrie 8.

p. 192 Eu Stanciul care am fost ziua şi noaptea cu măria sa Despot, căci i-am fost aprod („inaş"), adică am fost într-o casă cu el şi am slujit măriei sale ... dau seama cu dreptate de tot ce am văzut, am auzit şi ştiu.

Eu am fost în casa lui Despot cînd venea Martin Farkas şi-l pîra pe Petru Dévay, şi-i tot şoptea la ureche sărmanului meu stăpîn pînă ce l-a chemat o dată la sine pe sărmanul Petru Dévay. Atunci Martin Farkas a aşezat după uşă pe maur, ca, în clipa cînd va intra, să-l izbească cu buzduganul de după uşă. Cînd a intrat Petru Dévay, maurul l-a lovit de două ori, dar acela a smuls bîta din mîna maurului. Cînd a văzut aceasta, Martin

[1] După V. Motogna, *Relaţiunile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea*, Cluj, 1928, pp. 192—194. Ordinea redării acestor mărturii ţine seama de succesiunea evenimentelor povestite şi nu de data la care au fost declarate. S-au adus cîteva mici modificări stilistice la versiunea lui V. Motogna.

Farkas a sărit asupra lui Petru Dévay, l-a străpuns cu sabia şi l-a ucis. Dévay, înainte de a fi ucis, a zbierat de l-au auzit cei din cetate. Eu am şters sîngele şi, împreună cu un om, am dus cadavrul de l-am ascuns într-un dulap. Darabanţii şi călăreţii au alergat la faţa locului şi au păşit făţiş în contra lui Despot, cerînd să dea seama pentru ce a fost ucis Dévay. N-a spus altă pricină, ci a luat totul asupra-şi, zicînd că el l-a ucis. Căci vicleanul Farkas l-a pus pe Despot să jure că nu-l va descoperi. Dacă ar fi spus că Martin Farkas l-a ucis, acolo pe loc l-ar fi tăiat. Dar Despot şi-a ţinut cuvîntul.

Ştiu şi aceea că cei din cetate au ales de comandant, împotriva lui Despot, pe Martin Farkas. Şi îndată au jefuit comoara lui Despot, el împreună cu tîlharii lui. Atunci bietul Despot a trimis oameni între răsculaţi ca să asculte ce vorbesc. Aceştia, întorcîndu-se, i-au spus că Martin Farkas vorbea astfel: „Am prădat averile lui Despot; dacă va izbuti să scape, vom pieri cu toţii, pînă la unul; să lucrăm însă împreună ca să nu scape ci să moară, căci dacă scapă trădătorul noi sîntem pierduţi, fiindcă soseşte Laski cu ajutoare".

Ştiu şi aceea că Martin Farkas a mers cu Petru Székely, fără învoirea lui Despot, la duşman şi a făgăduit cetatea şi pe Despot cu doisprezece tovarăşi. Cei din cetate credeau în vorba lui ca şi în Sfînta scriptură. Căci el amăgea pe cei din cetate cu vorbe de acestea: „Uite, ne-am înţeles să vă lase să ieşiţi în pace cu tot avutul vostru; nici lui Despot nu-i vor face nici un rău, ci-l vor duce înaintea sultanului". Şi lui Despot i-au vorbit tot aşa, dar sărmanul Despot nu i-a crezut, fiindcă ştia că l-au vîndut. Bietul Despot a căzut de două ori în genunchi înaintea lor şi i-a rugat: „Nu se află o slugă credincioasă care să-mi taie capul cu sabia mea însă-mi, ca să nu fiu dat unei morţi atît de îngrozitoare?" Ba şi-a luat şi gulerul ca să-i poată tăia capul. În ziua premergătoare Despot se pregătise cu cîţiva tovarăşi ca să iasă prin deschizătură şi să meargă undeva: eu încă eram cu el, căci aşa i-a fost dorinţa. Dar cînd a prins de veste Martin Farkas cu hoţii lui, i-au sărit în cale zicîndu-i: „Unde vrei să mergi măria ta? N-ai să mergi. Nu se mai poate. Mai bine să moară un om decît să piară atîţia creştini!"

Apoi a pus păzitori la uşi şi ferestre, ca să nu se poată depărta. Cînd a văzut Despot că e înconjurat de duşmani înăuntru ca şi în afară, a căzut din nou în genunchi; plîngînd şi rugîndu-l să-i taie mai bine capul, zicea: „Mergeţi voi afară din cetate: toate averile mele fie ale voastre. Voi rămînea cu grecii şi cu ceilalţi care îmi sînt credincioşi; rămîn eu şi ţin pază pînă îmi soseşte ajutorul". Cînd auziră aceasta Martin Farkas şi tovarăşii lui p. 194
mutară pe toţi oamenii din cetăţuia dinăuntru în cea dinafară ca nu cumva Despot să ia putere asupra lor. De aceea au dat poruncă aspră ca sub pedeapsa de moarte să nu cuteze cineva a merge la Despot. Au rupt lacătele de pe pivniţi şi au băut îngrozitor de mult.

Spune apoi Martin Farkas că Laurentiu Kis ar fi prădat vistieria şi ar fi luat vasele de argint aurite ale lui Despot. Cu ce obraz poate spune astfel de minciuni, cînd ştie Dumnezeu, şi ştiu şi oamenii, că el n-a jefuit nicăieri nimic, căci le furase toate Martin Farkas înainte. Ştiu despre ce vase vorbeşte Martin Farkaş. Pe acelea le-a legat Despot într-o pătură albă şi mi le-a dat zicîndu-mi „Mergi şi du-le gazdei mele, Laurentiu Kis, căci îi datorez mult". Eu am voit să le duc, dar n-am putut, căci erau prea grele; le-am dat deci unui uşier grec, chior de un ochi, cu numele Pavel. De aceea Martin Farkas pe nedrept învinuieşte pe Laurentiu Kis. Eu mărturisesc că nimeni n-a fost cu atîta credinţă faţă de Despot ca el pînă la sfîrşit. Căci deşi zăcea rănit de moarte, totuşi s-a coborît şi a strigat: „Vitejilor, băgaţi de seamă ce faceţi. Vă conjur în numele lui Dumnezeu gîndiţi-vă la cinstea voastră, căci după astfel de faptă cum veţi mai mînca pîinea în Ungaria? De ar fi să ieşiţi de aci numai în cămaşă, tot apăraţi viaţa stăpînului vostru".

Asta ştiu eu, aceste lucruri, şi le-am scris pe de rost, nu de dragul ori prietenia cuiva, ci după dreptate.

Mărturie făcută sub jurămînt înaintea senatului în ziua de 5 decembrie contra lui Martin Farkas, ucigaş, şi pentru Laurentiu Kis.

MĂRTURIA LUI ŞTEFAN HORVÁTH

p. 194 *1564, decembrie 8.*

Eu, Ştefan Horváth[2], care am fost căpitan de pedestrime al bietului Despot şi acum sînt sluga credincioasă a măriei sale d-lui Melchior[3] Balassa, mărturisesc cu credinţă, după dreptate, tot ce am înţeles, văzut şi auzit despre nenorocirea lui Despot.

Întîi de toate ştiu că bietul Despot a numit pe Martin Farkas conducător, mai mare peste toţi, şi a poruncit să-l asculte ca pe el însuşi.

Ştiu bine că Martin Farkas a ucis pe Dévay, a cărui moarte a pricinuit căderea lui Despot. Căci eu mă aflam atunci în dormitorul lui Despot, din care puteai trece în cămara domnească. Dintr-o dată auzii acolo zbierete şi lovituri. Încercai să sparg uşa, dar nu izbutii. Într-aceea numai iată că văd pe bietul Despot că iese înaintea mea cu lancea în mînă, zicîndu-mi: „Blestematul Petru Dévay a voit să mă răpună cu sabia". Ieşirăm pe uşă

---

[2] Este menţionat şi în rapoartele lui Belsius. Vezi mai sus p. 160.
[3] *Menhert.*

cu Despot, dar în clipa aceea săriră la mine darabanţii strigînd: „Stai Ştefan Horváth, tu ai ucis pe Petru Dévay, care făcea cît zece ca tine". Despot căzu în genunchi şi zise către darabanţi: „Tăiaţi-mă pe mine, înainte de a omorî pe Ştefan Horváth, căci el nu-i vinovat de fapta pentru care voiţi să-l ucideţi".

Pricina morţii lui Dévay a fost următoarea: Martin Farkas a făcut prinsoare cu Petru Dévay că el îşi pune capul de nu soseşte ajutorul în timp de trei săptămîni. Au trecut trei săptămîni şi ajutorul tot nu a sosit. A mai zis o dată Martin Farkas: „Să-mi tăiaţi capul, de nu vine ajutorul peste trei zile". Petru Dévay a spus atunci, aşa în glumă: „Martin Farkas, tu n-ai cap, căci ţi l-am cîştigat eu". Dar Martin Farkas, n-a luat vorba de glumă şi asta a fost pricina morţii lui Petru Dévay, căci l-a pîrît într-una înaintea lui Despot.

După ce a murit Petru Dévay, toţi cei din cetate s-au sculat împotriva lui Despot şi voiau să ne taie pe toţi. În mijlocul acestor tulburări Ioan Horváth, Ioan Sydo şi Valentin Nagy au ieşit din cetate şi au mers în tabăra inamicului[4], unde au dus vestea despre uciderea lui Dévay, dar n-au încheiat nici o învoială. S-au întors toţi trei şi apoi cu mic cu mare au ales pe Martin Farkas de conducător şi ascultau de el, ori şi ce voia să facă. Înţelegînd acestea, Despot s-a pregătit către seară, cu cîţiva soţi să iasă din cetate. Cînd au prins de veste răsculaţii care ascultau de Martin Farkas, n-au voit să-l lase. Au pus păzitori la uşi şi la ferestre şi zăvor pe uşa camerii în care locuia Despot; l-au păzit să nu poată merge nicăieri. Despot se ruga să-l lase să plece: chiar dacă ar fi să-l prindă, cel puţin nu va băga vină nimănui. Dar nu l-au lăsat. Martin Farkas asculta, dar se prefăcea nebun şi nu zicea nimic către răsculaţi, deşi el era comandantul.

Ştiu bine că acest Martin Farkas a mers de două ori la inamic. Mai pe urmă m-am luat şi eu, în ascuns, după el, ca să aflu ce va face şi ce va vorbi. Acolo Martin Farkas la început tăgăduia că Despot s-ar afla în cetate. Cînd p. 196
a văzut însă că aceia se mînie şi zic că nu vor cruţa pe nimeni, atunci s-a îndreptat către Ladislau Radek, Toma Daczo[5] şi către boieri de frunte ai lui Tomşa: Veveriţă şi Spătarul, zicîndu-le: „Mă mir că d-voastră, oameni vechi în slujbă, nu mă înţelegeţi". Şi în vremea aceea trăgea cu ochiul către Radek, ceea ce însemna că Despot e în cetate.

Ladislau Radek zicea: „Eu nu-mi iau răspundere pentru avutul proştilor acelora; destul că le vom cruţa viaţa, şi dacă vor pierde avutul. Dar Tomşa vrea întîi de toate să-i daţi în mînă pe Despot şi pe cei doisprezece soţi ai lui". Sărmanul nostru stăpîn a aflat toate acestea de la mine şi de la alţi credincioşi ai săi.

[4] Aici se afla şi o trupă de unguri, trimisă de Ioan Sigismund contra lui Despot. Vezi mai jos relaţia lui Gromo, p. 366, n. 27.

[5] Comandanţii trupelor maghiare trimise de Ioan Sigismund.

A venit apoi Martin Farkas şi a vorbit astfel către pedestraşi şi călăreţi: „Vitejilor, iată că am rînduit totul bine: ne lasă să ieşim din cetate cu tot avutul nostru: argint, aur, bani şi haine, şi mi-au făgăduit că oastea moldovenilor se va retrage la o depărtare de trei leghe, pentru mai mare încredere. Şi nici lui Despot n-au să-i facă nici un rău, ci are să-l ia în primire ceauşul şi să-l ducă la împăratul".

Cînd auziră acestea, cei din cetate se bucurară mult, căci după ce jefuiseră vistieria domnului aveau la ei multă avere. Martin Farkas îl amăgea pe bietul Despot că-l va lua în primire ceauşul şi-l va duce înaintea împăratului. Dar bietul Despot nu credea nimic din toate astea: ştia bine că-l vor da pe mîna duşmanului său. Se cuminecă deci ca un bun creştin şi luă cina Domnului, şi, ieşind din biserică, zise: „Vitejilor, iată sabia mea, doar se va găsi între voi cineva să-mi ia viaţa, ca să nu fiu dat unei morţi atît de îngrozitoare. Iată îi dau scrisoare că domnii niciodată nu vor pomeni de moartea mea. Ori faceţi alta, vitejilor, aşteptaţi o săptămînă, ori şi mai puţin: patru zile, căci doar pînă atunci îmi va trimite Dumnezeu ajutor". Dar n-au făcut nici una nici alta, ci au săvîrşit nebunia cea mare. Au îmbrăcat pe nenorocitul Despot şi au plecat cu el. Dar Martin Farkas mai făgăduise şi aceasta: că va face „poartă dreaptă" prin care să ieşim, dar nu s-a ţinut de cuvînt, ci i-a scos pe toţi prin deschizătură. Ziceau unii: „Nu ne-a fost vorba aşa, să ne vîrîm prin deschizătură". Dar el răspundea: „Ieşiţi numai pe acolo. Au trecut douăsprezece ore, nu aduceţi ruşine pe capul meu".

Aşa au scos pe Despot din cetate, iar moldovenii şi servitorii fiului regelui[6] l-au dus dintre noi şi l-au tăiat.

În sfîrşit, îndrăzneşte acest Martin Farkas să spună că are la el o scrisoare de la Despot. Ştiu că a cerut de la el, cînd s-a împărtăşit o scrisoare în care să scrie principelui în interesul lor. Bietul Despot a clătinat numai din cap şi a ieşit prin deschizătură, mergînd la moarte sigură...

...Martin Farkas, întorcîndu-se din tabără, a mai zis: „Fiul regelui ne lasă să plecăm nesupăraţi. Cine vrea să rămînă în simbrie va primi leafă, iar pe cei care nu vor să rămînă, îi va petrece cu pace în Ungaria".

DIN MĂRTURIA LUI SIMION ŞI MARTIN NAGY[7]

1564, septembrie 16.

p. 185 ...Ştim că... pe Petru Dévay l-a ucis Martin Farkas... mai ştim apoi că ungurii au voit să taie pe toţi grecii pînă la unul ca să poată păstra cetatea, căci se temeau de greci. Dar Martin Farkas zicea: „Nu-i tăiaţi,

---

[6] Ioan Sigismund Zápolya.

[7] Simion şi Martin Nagy erau argaţii lui Christophor Polyák.

căci iată duşmanul cere cetatea să i-o dăm pînă o cere, căci mai tîrziu i-am da-o şi nu va primi-o".

Ştim apoi că îndată ce s-a răsculat cavaleria şi pedestrimea împotriva lui pe faţă, tot atunci au ales pe Martin Farkas comandant în contra lui Despot şi s-a spus ca toţi să asculte de el.

[Urmează relatarea despre jefuirea averii lui Despot, şi făgăduiala făcută să iasă toţi cu tot avutul făcîndu-li-se „poartă dreaptă", precum şi despre pretinsul jurămînt făcut de „fiul regelui[8] cu generalii săi şi voievodul[9] cu vlădicii şi boierii" ca să-i lase să treacă nesupăraţi cu tot ce aveau. Despre murmurul soldaţilor că nu s-a făcut „poartă dreaptă" . . . etc.]

Ştim şi am auzit cu urechile noastre cum diacul Matias, maestrul plătitor, a zis către Martin Farkas: „Domnule Martin, noi toţi ne jucăm cu viaţa[10]. De aceea hai să citim scrisoarea care spui că o ai drept salvconduct dată dumitale din partea moldovenilor". Martin Farkas i-a răspuns strigînd: „Ce grijă ai dumneata de aceasta? De scrisoare văd eu![11] Acum te lovesc în cap cu bîta asta, fecior de lele ce-mi eşti, că îndată te ia dracul". Bietul diac Matias începu să plîngă cînd auzi înjurătura şi înţelese trădarea . . .

[Despre suplicaţiile lui Despot] Atunci căzu în genunchi şi începu a-l p. 186
ruga să aştepte numai o săptămînă, ori cel puţin patru zile: „Dacă nu-mi daţi ascultare, trageţi mai bine sabia mea şi mă tăiaţi voi, decît să mă daţi la o pieire atît de ruşinoasă". Dar nimica n-a folosit căci Martin Farkas s-a prefăcut că e nebun, îşi uda capul cu apă şi stînd lîngă nenorocitul voievod nu spuse nici o vorbă . . .

DIN MĂRTURIA LUI NICOLAE SZABÓ

1564, august 12. p. 187

[Revolta „mulţimii" pentru moartea lui Dévay] . . . Eu am zis către domnul Laurenţiu „Domnule Laurenţiu vino să vedem ce s-a întîmplat, căci tocmai atunci mutau mulţimea de tot felul de neam<uri> din fortăreaţa interioară, unde locuia domnul. Am întrebat: „Noi putem rămîne?" Mi s-a răspuns: „D-voastră puteţi rămîne" . . .

---

[8] Ioan Sigismund Zápolya.
[9] Ştefan Tomşa.
[10] Desigur: toţi ne jucăm viaţa — adică: ne punem viaţa în cumpănă.
[11] La Motogna: De scrisoare e treaba mea.

În ziua cînd a fost ucis Petru Dévay, poporul răsculat a jefuit vistieria domnului, a tăiat frîiele și șeile aurite și le-au împărțit între ei, au jefuit și averea doctorului[12], căci fiind sfetnicul domnului — spuneau ei — e vrednic să fie și el ucis . . .

Cînd zăceam bolnav în casa lui Paul Székely[13], știu oamenii noștri că au venit la mine Martin Farkas, Cristofor Polyák, Ioan Horváth și alții care au fost acolo și m-au întrebat . . . „ce-i de făcut?". Iar eu le-am răspuns: „Cîtă vreme țin proviziile, să nu ne dăm. Carne de cal avem destulă, pe lîngă aceea și alte alimente, apoi poate să vină și Dumnezeu în ajutor. Dacă ni se vor isprăvi proviziile vom face ieșirea cu armele. Cine va avea noroc de la Dumnezeu să scape va scăpa, dar să nu poată zice nimeni că am fost vînzătorii stăpînului nostru". Nu știu apoi ce s-a mai întîmplat, căci eu n-am luat parte la nici o sfătuire. Văd numai că vine la mine Martin Farkas și-mi zice: „Tovarășe, am isprăvit bine totul" [urmează arătarea pretinselor condiții obținute pentru predarea cetății].

p. 188 . . . Știu bine că Martin Farkas a ieșit din cetate cu tot avutul său, ba a dus și pe al domnului, cu toate că el susține că n-a dus nimic, afară de o șa cu piele de jder. Dar și acum are la el trei, și în Bistrița a vîndut un vas aurit cu 160 de florini, care face mai mult de 500 de florini. Pe noi însă ne-a despoiat de toate . . . El a fost cauza că am stat la închisoare.

---

[12] Dionisie din Avalos, care l-ar fi sfătuit pe Despot să se închidă în Suceava, așteptînd ajutorul lui Laski. A intrat apoi în slujba lui Laski, unde îl află Graziani și Commendone cînd trec la Hotin în 1564.

[13] Pîrcălabul de Suceava la 4 februarie 1563. Pentru rolul său în episodul Schreiber (după relația lui Belsius și Martin), vezi mai sus p. 236.

ISCOADĂ UNGUREASCĂ ÎN MOLDOVA

(1564)

*

Evenimentele care au însoţit reîntoarcerea lui Lăpuşneanu în domnie în 1564 se află arătate în raportul unui ungur trimis de Francisc Zay în Moldova cu scopul de a recunoaşte situaţia internă a ţării, în legătură şi cu planurile de a relua pe seama altui pretendent aventura recentă a lui Despot. Omul ajuns în Moldova s-a adăpostit la stareţul unei mănăstiri, unde a muncit cîtva timp mai înainte de a bate drumurile ţării devastate. Prăpădul şi jalea întîmpinate pretutindeni din cauza jafului îngăduit de domn tătarilor, reies clar din cele arătate, precum şi exodul marilor boieri ce aveau să-şi afle moartea la Liov. Alte informaţii privitoare la moartea lor şi la jefuirea lor de către poloni, datorite aceluiaşi informator trecut şi în Polonia, se află publicate tot în *Hurmuzaki,* II, 1, p. 512, aproape îndată după această dare de seamă, dar nefiind vorba de fapte petrecute în Moldova nu au fost redate aici.

[DESPRE REÎNTOARCEREA LUI LĂPUŞNEANU][1]

1564, aprilie 10.

p. 512 . . . În luna februarie de curînd trecută . . . am trimis în Moldova omul meu pentru a culege ştiri şi a lua seama la cele ce se fac pe acolo şi pot da de ştire despre ele M.V. Aşadar, omul meu a stat acolo vreo douăzeci de zile nu departe de Suceava[2] şi pe la cetatea Hotin şi în sfîrşit s-a băgat slugă într-o mănăstire slujind cîteva zile stareţului[3] acelei mănăstiri, de la care a aflat mai multe lucruri despre starea acelei ţări. Acesta s-a întors ieri la mine, şi spune că Alexandru nu a avut cu el mai mult de opt mii de oameni, împreună cu toate trupele turcilor, tătarilor şi muntenilor, şi ar fi putut uşor fi înfrînt de către voievodul

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al raportului lui Fr. Zay către Ferdinand din 10 aprilie 1564, publicat în *Hurmuzaki,* II, 1, p. 512.

[2] *Zwchawa.*

[3] *Praepositi.*

ales Ştefan[4] dacă acesta nu ar fi fost părăsit şi trădat de moldoveni[5]. Căci pe cînd Ştefan aşteptîndu-l pe Alexandru se pregătea cu ai săi de luptă, moldovenii părăsindu-l pe el au trecut la Alexandru împreună cu cei mai de frunte şi mai puternici boieri în număr de vreo mie cinci sute de călăreţi, şi s-au prăpădit atunci familiile multora din nobilii şi boierii săi prin fapta turcilor şi a tătarilor, iar familia sa şi a cîtorva altora n-a păţit nimic şi s-a refugiat în Polonia. Ei sînt acum străjuiţi de poloni, fie pentru ca să nu fugă la moscoviţi, sau chiar ca să nu fie atacaţi de oşti trimise de Alexandru spre ocara polonilor în chiar ţara lor. Însuşi Ştefan împreună cu Moţoc[6] s-a oprit în oraşul Bwthacho[7] ceilalţi toţi s-au lăsat în tîrgurile vecine Kalas, Kwcz, Hozdeecz, Kolomuwya, Obergye, Swko şi Wenielo. Că Alexandru are năimiţi ca ostaşi de pază ai săi[8] pînă la patru sute de călăreţi şi o sută de puşcaşi[9] turci, dar nu ieniceri, ci de rînd. Şi că foarte puţină nobilime a mai rămas la Alexandru din cauza tiraniei sale pe care şi-o exercită acum cu mai mare cruzime împotriva femeilor şi a copiilor decît şi-a exercitat-o mai înainte împotriva bărbaţilor. Şi spune că teritoriul oraşelor Iaşi[10] şi Huşi[11] împreună cu partea de jos a ţării în această retragere a lui Tomşa au fost pustiite de turci şi de tătari, şi date ca pradă din voia lui Alexandru . . .

---

[4] Tomşa.
[5] *Walachis.*
[6] *Muczok.*
[7] În Pocuţia, ca şi localităţile următoare.
[8] Alcătuind garda sa personală.
[9] *Pixidarios.*
[10] *Iaz.*
[11] *Hwz.*

GIOVAN ANDREA GROMO

(1518 — după 1567)

*

Giovan Andrea Gromo, fiul lui Antonio Gromo, s-a născut la Bergamo în 1518. Căpitan în 1538, a părăsit apoi Italia slujind pe la diferiţi principi ca atîţi alţi italieni soldaţi de meserie. Ajunge şi la curtea lui Ioan Sigismund Zápolya, principele Transilvaniei. Acesta, coborîtor al vestitei familii Sforza prin mama sa Isabella, fiica regelui Poloniei şi a Bonei Sforza, se înconjura de preferinţă de italieni. Muzicienii de curte, slujbaşii palatului, medicul de încredere al principelui, în sfîrşit, ostaşii din garda sa personală erau recrutaţi dintre italieni. Într-una din relaţiile sale Gromo afirmă că ar fi avut comanda ostaşilor din garda lui Ioan Sigismund şi ar fi ţinut-o pînă la plecarea sa din Transilvania la *6 aprilie 1565*. Într-un act notarial privitor la împărţeala dintre el şi rudele sale deaproape, întocmit la Bergamo la 15 iunie 1567, el se intitulează „magnifico... *Colonellus* Serenissimi regis Ioannis secundi ellecti Ongariae, Croatiae etc.“, aceasta fiind desigur funcţia sa cea mai însemnată pînă atunci.

Venit la 1 mai 1564, şederea sa în Transilvania ar fi durat deci abia 11 luni. Dar aceste date par a fi infirmate de cele cuprinse într-o scrisoare de recomandaţie dată

de Ioan Sigismund la Alba Iulia *la 28 iulie 1564* dogelui Veneţiei pentru Giovan Andrea Gromo, *căpitanul* pedestraşilor, şi Morgante Manfronus, căpitanul călăreţilor, veniţi să tocmească pedestraşi şi călăreţi în slujba principelui. În afară de acestea, Gromo mai avea şi o misiune specială din partea principelui către doge. Nu ştim precis în ce a constat ea. Gromo se lăuda că principele îl iniţia în planurile sale cele mai tainice şi îl folosea în îndeplinirea lor. În orice caz rezultă că şederea efectivă a lui Gromo pe pămîntul Transilvaniei a fost încă şi mai scurtă decît s-a spus. Acest fapt nu l-a împiedicat să alcătuiască o descriere a Transilvaniei, pe care a folosit-o apoi cu o serie de adăugiri ca material de propagandă în folosul stăpînului său. Textul iniţial, mai concis, a fost scris încă din 1564 şi adresat în aparenţă unui prelat la Roma, în realitate chiar scaunului papal. Cunoaştem şi alt text mai dezvoltat dedicat lui Cosimo de Medici, duce de Florenţa şi Siena, dar de fapt, adresat indirect chiar împăratului înrudit cu ducele amintit. Această scriere din urmă a fost începută înaintea căderii cetăţii Gyula sub turci (1566), dar terminată după aceea prin 1567, căci se spune într-un loc că principele Transilvaniei (născut în 1540) ar fi fost în vîrstă de 27 de ani. Amîndouă variantele vădesc acelaşi scop al autorului: să înfăţişeze în culori cît mai convingătoare resursele militare şi materiale ale principelui ilustrate prin bogăţiile naturale ale Transilvaniei şi prin sistemul ei de fortificaţii, care ar asigura o poziţie foarte tare în planul general de apărare contra ameninţării turceşti. Totodată stăruind mult asupra persoanei principelui, Gromo caută să-l înfăţişeze, împotriva celor ştiute, ca un simpatizant nemărturisit al catolicilor şi ca un principe înzestrat cu toate însuşirile unui om de curte şi unui cavaler desăvîrşit. Ţelul urmărit de acest agent improvizat era dublu. Pe de o parte să negocieze condiţiile unei eventuale treceri a stăpînului său în tabăra antiturcească, pe de alta să trateze căsătoria lui cu o principesă catolică, de preferinţă înrudită cu împăratul creştin.

Problema căsătoriei principelui constituia o chestiune de interes aproape european. O alianţă matrimonială cu Habsburgii sau cu vreo familie înrudită cu ei nu putea fi admisă de Poartă, care exercita o tutelă permanentă asupra principelui Transilvaniei. În 1564 problema ajunsese iarăşi de mare actualitate. La 4 aprilie principele cere sultanului autorizaţia de a se căsători (*Hurmuzaki*, II, 1, p. 610). Se credea că o căsătorie cu o principesă catolică ar putea să-l readucă la catolicism. Totodată se considera şi modalitatea trecerii Transilvaniei ca moştenire asupra eventualei văduve a principelui. În aceste negocieri Gromo îşi atribuia un rol de prim plan. Caracterizarea lui făcută de legatul papal din Veneţia (la 1566 cu privire la aceleaşi oferte) e destul de sugestivă: el e un om „care caută prilej să se amestece în treburile principilor ca să-i servească... unde poate, dar cu scopul de a scoate şi cîte un ban". Ceva mai apoi acelaşi legat înfăţişează aceeaşi idee într-un spirit mai puţin critic: „Se amestecă bucuros în treburile publice, dar cu gînduri bune; şi dacă după moartea sultanului s-ar întîmpla să fie trimis cineva în Transilvania care să încerce sufletul acelui principe şi acelor neamuri pentru a se trece la fapte, *el Gromo e omul care le-ar putea duce la îndeplinire foarte bine*"... Ca emisar tainic al pricipelui, el oferă Veneţiei, în negocierile pentru încheierea unei căsătorii veneţiene, Transilvania însăşi ca moştenire dacă principele ar muri cumva fără de urmaşi direcţi. Am avea deci ceva asemănător cu moştenirea Ciprului prin căsătoria Caterinei Cornaro!

Pe de altă parte, în tratativele cu împăratul era vorba de o ofertă de renunţare a lui Ioan Sigismund la pretenţiile sale asupra Ungariei, pentru a fi lăsat în stăpînirea paşnică a Transilvaniei şi a fi ajutat la moartea sultanului să poată dobîndi „Dacia minoră", ce-i aparţine de drept lui şi care e ţinută în parte de Alexandru Moldoveanul, în parte de „Petraccio Munteanul" (!)

Tratativele acestea au fost la baza întocmirii acestor prospecte (din care cunoaştem două, dar care desigur sînt mai numeroase) privitoare la aportul concret al principelui cît şi la însuşirile sale fizice şi morale. Ele mai conţin şi o serie de elemente de actualitate în legătură cu campania din 1564 împotriva împăratului cu privire la stăpînirea Tokayului şi a porţiunii Satu Mare — Baia Mare ce fuseseră ţinute de Melchior Balassa, fostul supus al principelui trecut la împărat, precum şi un fel de dare de seamă ocazională a stării confesiunilor în Transilvania.

Acesta fiind spiritul în care au fost compuse cele două relaţii asupra Transilvaniei, cuprinse în seria de faţă, vom înţelege că partea pur descriptivă nu e socotită ca avînd vreo însemnătate în sine. De altminteri în relaţia a doua fără să o mărturisească, autorul a împrumutat din plin din textul *Chorographiei Transilvaniei* a lui Reicherstorffer ca şi din *Chorographia Moldovei* a aceluiaşi autor, făcînd şi unele greşeli ce arată o insuficientă înţelegere a textului folosit: de pildă, scrie că ţara e plină de păşuni mănoase şi e deci (!) bogată în peşti! Nu aflăm nicăieri o îndreptare a greşelilor geografice ale lui Reicherstorffer din partea cuiva care a străbătut acele locuri pentru a cerceta starea fortificaţiilor diferitelor oraşe din Transilvania. De fapt, în descrierea acestora aflăm elementul original al relaţiilor de faţă, din care nu lipsesc nici informaţii cu privire la români.

Informaţia lui Gromo este de mai multe feluri. El a cercetat direct cetăţile şi locurile fortificate din Banat şi Transilvania pe care le descrie. De asemenea a putut să-şi dea seama personal de virtuţile ostăşeşti ale românilor. Cît priveşte aprecierile sale despre traiul lor nenorocit ele sînt de asemenea datorate unor impresii directe. Lucrurile se schimbă atunci cînd vrea să-şi sporească informaţiile cu ştiri culese din zbor şi rău înţelese, sau extrase din Chorographiile lui Reicherstorffer. Observăm o serie de confuzii subliniate în cursul redării de mai jos a textului în versiunea românească. Este probabil că atunci cînd şi-a redactat prospectul mai cuprinzător din 1566—67 el a trebuit să aibă sub ochi şi o hartă a Transilvaniei şi a Banatului.

Portretul principelui, destul de convenţional, dă totuşi şi unele amănunte interesante. Aflăm că acesta, pe lîngă cunoaşterea mai multor limbi, vorbea şi româneşte.

Textele celor două descrieri cuprinse în volumul de faţă au fost publicate abia în ultimii patruzeci de ani. Textul mai concis din 1564 adresat „unui prelat la Roma" a fost publicat de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. I, Bucureşti, 1929, pp. 250—258. Textul mai dezvoltat, de prin 1567, dedicat ducelui de Florenţa şi care se păstrează în Biblioteca Naţională din Florenţa sub titlul: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabili d'esso regno* a fost publicat cu un studiu introductiv şi note critice de A. Decei în „Apulum, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia", II, 1943—1945. Mai

înainte de această publicare se cunoştea doar traducerea germană — nu absolut fidelă — publicată de Kemény în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", an. II (1855), pp. 3—50.

Gromo e amintit de Amato di S. Filippo, *Biografia dei viaggiatori italiani*, Roma, 1882, p. 297; de Caraci, *Atti dell' VIII Congresso geografico italiano*, vol. III, Firenze, 1922, p. 120, n. 122 şi de A. Pernice, *Un episodio del valore toscano*, în „Archivio storico italiano", seria VII, vol. III/1 (1925), p. 253, n. 1, iar la noi este menţionat de N. Iorga în „Revista Istorică", an. I, p. 65 şi următoarele şi studiat de Marina Lupaş-Vlasiu în *Contribuţii documentare la relaţiunile dintre Italia şi Transilvania în secolul al XVI-lea*, publicate în „Anuarul de Istorie Naţională Cluj", 1945. Pentru bibliografia în limba italiană, vezi Claudio Isopescu, *op. cit.*, pp. 40—47.

[SCURTĂ DESCRIERE A TRANSILVANIEI[1]]

1564, decembrie 19.

p. 251 ...Cît despre așezarea, mărimea și particularitățile acestei țări eu spun că dinspre sud[2], trecînd Dunărea la Orșova — oraș mare deschis al sultanului, dincolo de acest fluviu — la o depărtare de două mile de acest oraș, începe statul acestui rege, și îndreptîndu-se spre apus, printr-o trecătoare foarte îngustă și greu de trecut, se întinde prin Valahia[3] de dincoace de Carpați pînă la trecătoarea întărită numită de unii

[1] Traducerea s-a făcut după textul publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești,* vol. I; *Acte și Scrisori* (1527—1572), București, 1929, pp. 250—258.

[2] *Verso Sirocco* (după vîntul care bate pe Marea Mediterană).

[3] *Valachia citeriore.* Este partea de răsărit a Banatului de astăzi, fostul banat de Severin, apoi de Lugoș și Caranșebeș în care se cuprindeau cele 8 districte autonome ale românilor. Vezi Pesty Frigyes, *A szörényi bánság hajdani oláh kerületei (Districtele românești din Banatul Severinului),* Budapesta, 1876. Pentru simplificare vom folosi în cele ce urmează denumirea de Banat.

Porțile de Fier și de alții Porțile de Marmură, pentru că — în afară de faptul că acolo muntele este în întregime de marmură albă foarte aleasă[4], acoperit tot de o pădure foarte deasă, la poalele căreia curge, printr-o vale adîncă și întunecoasă, un rîu de netrecut[5], mai mult din cauza pietrelor mari și numeroase decît din cauza adîncimii apelor sale — se află acolo și un castel foarte întărit, <făcut> în întregime din marmură de aceasta <dar> acum atît de distrus, încît abia se mai vede vreo urmă. Pînă în acest loc dincolo de care se intră în Transilvania, sînt, de la granița turcească, cam 14 mile unguregti, fiecare dintre acestea fiind cît 7 mile italienești[6]. În această țară se află multe orașe mari deschise, sate precum și castele și cetăți. Orașele mai de seamă sînt Lugojul[7], oraș mare deschis prin mijlocul căruia trece rîul navigabil Timiș[8], care la o jumătate de zi de Belgrad se varsă în Dunăre. În acest oraș se află o cetățuie păzită cu grijă pentru că este la hotarul Gyulei[9], cetate mare și bine întărită de împărat, și <la hotarul> cetăților turcești Timișoara[10] și Lipova[11]. <Orașul> de frunte și capitala acestui ținut este Caransebeșul[12], oraș mare întărit, cu suburbii mari, dar cu case de lemn; odinioară a fost întărit de preaiscusitul Castaldo[13]. Acest ținut are păduri foarte mari și la munte și la șes, iar cîmpiile în cea mai mare parte <au> pășuni frumoase, și de aceea e foarte bogat în cirezi <de vite> și cai, dar nu prea are grîu sau alte cereale, deși totuși are — <de ajuns> pentru nevoile sale. Intrînd prin sus-numita trecătoare în Transilvania afli multe castele și sate cu rîuri prea frumoase, ușoare de trecut prin vad și aproape chiar la început se află Grădiștea[14], odinioară oraș frumos, acum <doar> un sat unde se văd încă multe temelii de ziduri [15] și se găsesc multe medalii îngropate. La o depărtare de două mile, tot ungurești, de aceasta se află Turnul Sfintei Marii[16] făcut de romani deasupra unui munte care domină[17] diferite văi ducînd toate spre acea frumoasă cîmpie; la picioarele

---

[4] Afirmație fantezistă.

[5] *Inaccessibile.*

[6] Mila italiană = 1850 m.

[7] *Logos.* Importanța acestui punct reiese și din faptul că banul se intitula: de Lugoj și de Caransebeș.

[8] *Temis.*

[9] *Giula.* Avea să cadă sub turci în 1566.

[10] *Temisvara.*

[11] *Lippa.*

[12] *Charansebes.*

[13] Renumitul general al lui Ferdinand, originar din Neapole. A executat aceste fortificații în toamna anului 1551.

[14] *Gradista.*

[15] Autorul nu pare să știe că aceste ruine sînt cele ale Sarmizegetusei romane, capitala provinciei Dacia.

[16] *Torre di Santa Maria.* Sat pe valea Streiului, aproape de Hațeg.

[17] *Discopre.*

acelui munte se unesc două rîuri care nu sînt navigabile, deşi <sînt> destul p. 252 de mari. Cam la o milă depărtare de acest turn // se află Deva, oraş cu un castel foarte bine întărit. La stînga se merge la Orăştie[18], oraş săsesc nu prea mare şi nici <cu o poziţie> tare, dar înfloritor şi cu viaţă negustorească[19], cu o cetate nu prea întărită; de aici sărind[20] trei sate, dăm de Vinţ[21], cum se numeşte castelul unde a murit cardinalul Oradiei[22]. Trecînd rîul Mureş[23] <care e> navigabil, se ajunge la Alba Iulia[24], acum oraş al regelui, odinioară[25] întărit de Castaldo; nu este prea mare, nici n-are case frumoase dar are o aşezare foarte prielnică; este un oraş vechi construit de romani unde se mai află unele rămăşiţe de ziduri antice. Aici, în biserica episcopală, învecinată cu palatul, se slujeşte liturghia[26] şi celelalte slujbe obişnuite a fi slujite de sfînta biserică romano-catolică. Şi pentru a scurta această descriere, fără să pomenesc acum prea multe amănunte, spun că de la Porţile de Fier pînă la hotarele Moldovei spre miazăzi şi spre miazănoapte şi pînă la ieşirea din Transilvania în spre apus, pe unde se pătrunde în Ungaria şi în Polonia, sînt cam 40 de mile ungureşti. De-a lungul acestei întinderi se află şesuri frumoase şi dealuri roditoare, îmbelşugate în toate cele trebuitoare traiului omenesc. Sus la suprafaţă ele sînt foarte bogate în grîne precum şi în mei, cînepă, in şi în tot soiul de legume; <iar> în măruntaiele lor sînt bogate minereuri de aur din cel mai ales, de argint, şi de argint viu, fier, de sarea cea mai frumoasă, de pucioasă şi de cinabru. Şi în sfîrşit <este> atît belşug de alimente, încît grîul de toată frumuseţea şi bunătatea se vinde cu 20 „marchette"[27] s<estari>ul (?) veneţian[28], ouăle se vînd zece la o „marchettă", un pui la o marchettă, două marchette o găină şi doi quattrini[29] 18 uncii[30] de carne tăiată. Oraşele înşirate mai jos sînt toate oraşe săseşti,

[18] *Sassvaros.*

[19] *Lieta et mercantile.*

[20] *Passanda ... a guazzo*, adică trecîndu-le cu vederea.

[21] *Vinz.*

[22] Cardinalul George Martinuzzi, episcop de Oradea, ucis în 1551 chiar din ordinul generalului Castaldo; vezi mai sus relaţia lui Speltacher, p. 2.

[23] *Marosso.*

[24] *Alba Giulia.*

[25] Sub imperiali, în intervalul 1551—1556 cît a fost Transilvania ocupată de trupele acestuia.

[26] Afirmaţie cu tîlc exploatată mai insistent la pp. 324 şi 343. Episcopia catolică era desfiinţată încă din 1542. Pentru ocuparea catedralei de către reformaţi vezi p. 344.

[27] Denumire populară a monedei veneţiene „soldo" care era a zecea parte dintr-un „scudo".

[28] *S 40 venetiano:* S 40 poate o lectură greşită pentru „sestario", măsură de capacitate de 0,545 l sau 1 2/3 libre.

[29] Monedă mică veneţiană care valora 4 denari.

[30] *Once:* a douasprezecea parte dintr-o libră.

negustoreşti, frumoase şi foarte prielnice pentru sănătate: Cluj[31], Bistriţa[32], Sighişoara[33], Mediaş[34], Sibiu[35] şi Braşov[36] în afară de Orăştie numită mai sus. Dintre acestea Sibiul, capitala tuturor acestora, şi Bistriţa sînt inexpugnabile prin natura <locului>, celelalte patru pot să ajungă foarte tari prin lucrări de întărire. Cît priveşte <oraşul> din urmă[37] nu este nici o nădejde de a putea fi apărat. Aici se află apoi foarte multe castele şi oraşe mari.

Se învecinează spre nord-est[38] şi răsărit cu îmbelşugata Ţară Românească[39]. Aceasta este sub stăpînirea unui Pătraşcu[40], tînăr de vreo 19 ani, de o fire foarte fricoasă <avînd ca> mamă[41] o femeie fără pic de ruşine, dar cu o minte de bărbat, care duce totul. Această ţară va ridica 200 de m<ii> de călăreţi (!) Oamenii <sînt> foarte temători[42], dar caii sînt minunat de buni. Nu au arme de foc, nici cetăţi, dar chezaşi al acestei domnii e sultanul care ia un tribut mare de la acea mamă şi <acel> fiu. Ei trăiesc
în religia greacă. Ţara lor se întinde de la hotarele Moldovei spre // sud[43], 253
căci se îndreaptă de la hotarele Transilvaniei spre sud-vest[44] pînă la Dunăre; de acolo, întorcîndu-se spre răsărit după cursul fluviului, merge pe mîna stîngă[45] pînă la Marea Neagră[46].

Lăsînd de cealaltă parte Serbia chiar în partea dinspre apus, acest stat se mărgineşte cu Moldova al cărui domn de acum[47] Alexandru, cu ajutorul regelui[48] acesta, a scos acum un an din viaţă şi din domnie pe Ştefan Eraclide[49], pus în scaun de împăratul Ferdinand. Şi această ţară este de asemenea foarte îmbelşugată de la natură, dar <este> istovită de schimbarea domnilor săi care, izgonindu-se unul pe altul, aproape că au nimicit-o.

---

[31] *Colosvar.*

[32] *Bistricia.*

[33] *Segesvar.*

[34] *Megies.*

[35] *Cibino.*

[36] *Corona.*

[37] *Orăştie.*

[38] *Verso Greco.*

[39] *Valachia ulteriore* faţă de „Valahia citerioară" de la p. 316, n. 3.

[40] *Pitrazzo* — Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul, domn al Ţării Româneşti (1559—1568).

[41] Doamna Chiajna, fiica lui Petru Rareş, văduva lui Mircea Ciobanul.

[42] Afirmaţie gratuită ca şi cea privind numărul fantezist al călăreţilor.

[43] *Verso Maestro*, vînt din direcţia nord-vest, arată deci direcţia contrară, adică sudul.

[44] *Verso Garbino*, vînt din direcţia sud-vest.

[45] *Mano manca.*

[46] *Mar Maggiore.*

[47] *Hora Despoto* — Alexandru Lăpuşneanu, domn al Moldovei (1552—1561, 1563—1564).

[48] Ioan Sigismund se intitula rege „ales al Ungariei".

[49] Corect Iacob Eraclide, zis Despot. Numele de Ştefan aparţine urmaşului său Ştefan Tomşa.

Din ea s-ar putea scoate pînă la 30 000 de oameni voinici călări pe cai cum nu se poate mai buni. De la hotarele Țării Românești[50] unde se întinde, între munți foarte înalți, comitatul Făgărașului creat de împăratul Ferdinand <și> stăpînit de Gabriel Mailat[51], mergînd spre apus, se mărginește cu Ungaria și sînt de străbătut mai bine de 30 de mile ungurești. Acest comitat care a fost creat de împăratul Ferdinand[52] este stăpînit de Gabriel Mailat de religie mai mult catolică decît altceva, deși nu <este> prea sincer.

În afară de sus-numita țară a Transilvaniei și de Banat, acest rege stăpînește spre poarta dinspre Ungaria Satu Mare[53] și Baia Mare[54] unde se află mine bogate de aur (de unde a gonit pe Balassa[55], care se răzvrătise împotriva lui); apoi Tokay[56], Hust, Munkács[57], orașul Oradea[58] și Debrețin[59] cu tot șesul pînă la porțile Cașoviei recucerit din ziua de 30 iunie trecut pînă acum; și ajunge cît am spus aici, cît mai pe scurt cu putință, despre așezarea, mărimea și particularitățile acestui stat. Cît despre împărțirea sa se poate înțelege din cele spuse mai sus că în privința așezării se împarte în trei părți, adică Banatul, Transilvania și Ungaria.

În cea dintîi, orașele mari[60] sînt locuite de unguri dar satele sînt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat, ci chiar și în Transilvania, îndeletnicirea românilor fiind să cultive pămîntul și să crească cirezi <de vite>. Duc un trai nenorocit și atît bărbații cît și femeile lor sînt oameni urîți[61]. Puțini <din ei>sînt osteni și dacă izbutește vreunul dintre ei, face slujba ca pedestraș. Limba lor se numește „romanza" sau „romanescha" și este ca un fel de latinească grosolană[62]. Se socotesc urmași ai coloniștilor romani. Legea și religia lor este cea greacă. În sfîrșit, aceștia sînt ca niște țărani ai celorlalte două națiuni.

---

[50] *Valachia ulteriore.*

[51] *Gabriel Mailad.* Este fiul lui Ștefan Mailat. Crescut în școlile din Viena, a intrat în slujba împăratului Ferdinand. Dar după întoarcerea sa în Transilvania (1559), a trecut de partea lui Ioan Sigismund, pe care l-a ajutat să înfrîngă pe secuii răsculați (1562). În 1566 a vîndut Făgărașul lui Ioan Sigismund și s-a stabilit în Moravia unde a murit în 1577.

[52] Repetiție a unei părți din fraza precedentă.

[53] *Sogmar*, mai departe și Sagmar.

[54] *Bagna.*

[55] *Ballassio.* Melchior Balassa era unul din cei mai puternici magnați din Ungaria de Sus, celebru prin trecerile sale repetate dintr-o tabără în alta în timpul luptelor dintre Habsburgi și Zápolya.

[56] *Toccai.*

[57] *Moncagi* (azi Mukacevo), cetate și oraș însemnat, pe atunci în posesiunea lui Ioan Sigismund.

[58] *Varadino.*

[59] *Dobrecin.*

[60] *Le terre grosse.* Termen ambiguu folosit și pentru orașele sau tîrgurile mari, vezi n. 74.

[61] Afirmație fantezistă.

[62] *Macaronescha.*

A doua parte a acestui stat este cea numită Transilvania, strînsă între munţi foarte înalţi şi păduri. Este accesibilă numai prin patru trecători // şi p. 254
acestea sînt foarte greu de străbătut, una a Moldovei şi Ţării Româneşti, care se întinde spre oraşul Braşov în faţa căreia se află două castele întărite, unul numit Bran[63] şi celălalt Rîşnov[64] — una spre Polonia şi Ungaria, unde curge marele rîu Tisa[65] şi unde fac de strajă <cetăţile>Tokay, Hust, Munkács şi acum <şi>Satu Mare şi Baia Mare — una către Timişoara şi Lipova stăpînite de turci, unde Deva şi marele rîu Mureş apără trecătoarea — şi una spre Banat unde se găsesc cele două oraşe mari Caransebeş şi Lugoj şi în sfîrşit, pasul foarte puternic al porţii de Fier[66].

În afară de aceşti români se aflau, pe acest teritoriu — după cum am spus — alte trei feluri de naţiuni[66a]. Ungurii adevăraţi sînt prima <naţiune> şi aceştia sînt de două feluri: unii nobili feudali care sînt toţi seniori şi slujesc la oaste călări şi aceştia sînt răspîndiţi prin tot statul; nici unul dintre aceştia nu locuieşte la oraş, ci toţi îşi au casa lor, care din ei în sate, care pe lîngă marii baroni, şi toţi sînt foarte buni călăreţi cu cete de pedestraşi cu scuturi[67], iatagane, spade lungi grele, ghioage[68] şi mulţi din ei <au> archebuze mici cu roată şi <au> ori cămăşi de zale groasă, ori pedestraşi ca să-i apere. Cei mai mulţi dintre aceştia sînt luterani, unii calvini[69] şi sînt de asemenea mulţi catolici. Trăiesc în casele lor, fără multe podoabe şi n-au paturi de dormit ci cei mai mulţi dintre ei se <culcă> îmbrăcaţi.

Cealaltă parte este alcătuită din populaţii care locuiesc în Secuime[70], toţi înnobilaţi în vechime prin privilegii <date> de regii lor, aceştia fiind cei mai vechi locuitori ai transilvaniei[71], şi deşi lucrează pămîntul, îşi zic nobili. Deşi se află printre ei oameni vrednici de cinstire, totuşi nu au căpetenii şi deoarece fiecare dintre ei este înlesnit şi stă bine ca avere[72], puţini se duc din libera lor voinţă la război, zic puţini faţă de marele lor număr. În această parte toţi sînt catolici şi se găsesc <la ei> călugări şi preoţi; acolo

---

[63] *Terschio,* de la forma germanizată Törz (vezi Törzburg) a numelui provenit de la pîrîul Turci ce curge la poalele cetăţii.

[64] *Rosenau.*

[65] *Tibisco.*

[66] *Porta di Marmoro.* E vorba de „poarta de fier" a Haţegului, numită de maghiari Vaskapu, vezi mai sus menţiunea muntelui de marmură albă.

[66a] Sînt cele trei naţiuni privilegiate.

[67] *Targe pontide.*

[68] *Manarini.*

[69] *Hughenoţi.*

[70] *Siculia.*

[71] Afirmaţie greşită care se întemeiază pe credinţa că secuii s-ar trage din sciţi. Pentru această chestiune, vezi *Istoria României,* II, pp. 75—76.

[72] Inexact. Pentru sărăcirea şi iobăgirea secuilor, vezi mai sus raportul comisarilor habsburgici din 1552.

nu sînt orașe înconjurate cu ziduri[73], ci tîrguri[74] mari deschise și sate bune; este adevărat că acum doi ani regele a așezat în mijlocul lor două cetăți puternice care sînt păzite cu cheltuiala lor și aceasta <s-a făcut> din cauza unei răzvrătiri împotriva regelui, în care propriile lor forțe erau de 10 000 de călăreți, dar neavînd căpetenii, au fost învinși și împrăștiați de foarte puțini ostași[75]. Este o țară îmbelșugată în cai, în turme de vite și în grîne, <dar> nu în vinuri. Printre ei locuiește un mare număr de țigani[76] de care se slujesc pentru a lucra pămîntul. Printre <secui>[77] cea mai mare vază o are
p. 255 acum Paul Becz[78], bărbat catolic // cu adevărat, care fiind cît pe ce să treacă la credința calvină, prin faptul că restul creștinătății se răsculase împotriva sfintei biserici <catolice>, a vrut să discute spre a <nu>-și strîmba mintea sa și a colegilor săi și încredințîndu-se de adevăr, fiind și îndemnat de mine, s-a întors în țara sa cu hotărîrea statornică de a păstra populația în religia <ei> obișnuită, adevărată și sigură.

A treia națiune și grupare din Transilvania o constituie sașii, populație germană venită să locuiască de mult timp în această țară. Toți au aceeași limbă și păstrează toate obiceiurile, portul și felul de hrană germanic, trăiesc în case foarte îngrijite; toți stau bine ca avere, dar unul <are> mai mult ca altul. Ei stăpînesc cele șapte orașe arătate mai sus, a căror pază o vor pentru ei, și vor și administrarea și folosirea tuturor veniturilor și bunurilor comunale, dînd regelui numai drepturile sale obișnuite[79] și menținînd mai departe acele îndatoriri care le-au fost rînduite din vechime. Falsa lor religie este aceea instituită de Luther, care însă nu <este> atît de deosebită de cea adevărată, ca blestemata <religie> calvină. Aceștia alcătuiesc într-adevăr cea mai puternică grupare din acel regat, atît din cauză că au bani cu prisosință, cît și din cauză că stăpînesc orașe puternice și întărite.

Din națiunea română se recrutează două feluri de ostași pedeștri. Unii numiți trabanți[80] care slujesc cu archebuze sau cu lănci și cu iatagane; toți dezarmați <acuma> din cauza unor tulburări, și aceștia fac de caraulă și păzesc porțile cetăților și sînt foarte viteji în lupte. Ceilalți se numesc hai-

---

[73] *Citta.*

[74] *Terre.*

[75] În timpul lui Ioan Sigismund, la 1562, secuii se răscoală. Dar sînt învinși și pentru supravegherea lor se construiesc cele două cetăți de care amintește Gromo: una în scaunul Odorhei numită Székelytámadt („secuii au atacat"), a doua în Trei Scaune, numită Székelybánja („secuii se căiesc"). Pentru atitudinea lui Despot față de răscoala lor, vezi mai sus rapoartele lui Belsius din iunie 1562.

[76] *Cingari.* Afirmație neconfirmată de alte mărturii.

[77] *Infra di questi.*

[78] Paul Becz de Kozmás dintr-o familie veche secuiască. Rămîne în adevăr în credința catolică.

[79] *I suoi feudi ordinarii.*

[80] *Drabanti.* Vestiții trabanți albaștri care formau oastea permanentă a țării.

duci[81], care de obicei[82] stau la drumuri, jefuind, şi cînd se duc la război le merge numele a fi atît de viteji încît dispreţuiesc moartea, luptînd cu înverşunare <deşi> fără rînduială. Cei mai mulţi dintre ei poartă nişte suliţe[83] cu fiare lungi ca de săbii[84]. Lăncile lungi, de circa 8 pînă la 10 picioare, <sînt> de cele mai multe ori grosolane, negeluite. Şi poartă iatagane şi ghioage cu măciulii ţintuite pe care le aruncă, dînd lovituri grele duşmanului.

La aceste două miliţii se alătură şi mulţi ţigani care se află în mare număr în acea ţară[85]; şi aceasta este ceea ce am cules cu privire la grupările[86] din Transilvania.

A treia parte a acestui stat este <cea> propriu-zis ungurească[87] unde, afară de ceea ce a cîştigat <principele> de la ultimul 30 iulie trecut, cînd a învins şi a gonit pe Balassa, mai stăpîneşte dinainte Oradea şi Debreţinul, oraşe mari comerciale şi întărite, împreună cu tot ţinutul lor.

Aşa după cum acest stat cuprinde în sine atîta varietate de naţiuni şi de legi, tot astfel pe lîngă maiestatea sa se află căpeteniile şi sprijinitorii <acestor naţiuni>, dar nefiind nici unul dintre cei de religie catolică . . . mai inteligent urmează că // încetul cu încetul această <religie>e lăsată în pără- p. 256
sire. Şi cu atît mai mult cu cît cea luterană îl are pe Mihail Csáky[88], mare cancelar, foarte învăţat în acea religie, iar cea calvină, pe Giorgio Blandrata[89], medic din Saluzzo, în a cărui artă medicală are regele atîta încredere, încît l-a numit cel mai de taină sfetnic pe care-l are, şi s-a lăsat dus de acesta (pe lîngă care stă nelipsit un spurcat de eretic numit Giovani Paulo Alciatto din Seivigliano) pînă într-atît că a părăsit acum cîteva luni liturghia pe care obişnuia să o asculte în fiecare zi.

Din partea religiei romane nu este nici o împotrivire. E drept că de sfînta religie catolică ţin cei doi domni, fraţii Báthory[90], primii favoriţi ai maiestăţii sale, cît şi domnul majordom[91], dar n-au nici o cunoştinţă despre lite-

---

[81] În text: *Edoni o Educchi.* Cuceririle turceşti lăsau multă ţărănime pe drumuri. Unii se înrolau în armata imperială şi erau folosiţi mai ales pentru paza cetăţilor de margine — însă foarte des erau concediaţi din motive de economie. Ei continuau lupta pe seama lor şi erau numiţi haiduci liberi *(haidones liberi).*

[82] *Per ordinario.*

[83] *Arme inhastate.*

[84] *Spadi singiatri.*

[85] Afirmaţie fantezistă.

[86] *Fattioni.*

[87] Este vorba de teritoriile exterioare Transilvaniei propriu-zise.

[88] *Michel Chiaki.* Pentru amănunte biografice vezi mai jos p. 363, n. 3.

[89] Medic originar din Saluzzo, născut în 1515, mai întîi în slujba reginei Poloniei Bona Sforza apoi a fiicei acesteia Isabella, soţia lui Ioan Zápolya şi mama tînărului Ioan Sigismund Zápolya. Unitarian militant l-a cîştigat pe acesta la doctrina antitrinitară, vezi mai jos şi relaţia lui Possevino.

[90] Din ramura de Somlyó, adică Ştefan şi Cristofor.

[91] Grigore Apafi, vezi mai jos p. 363, n. 1.

ratura religioasă. Unul din acei frați se cheamă Cristofor[92]; doarme întotdeauna în camera regelui și mănîncă cu maiestatea sa. Celălalt, numit Ștefan[93], este comandantul cavaleriei de la hotarele Ungariei și este unul dintre fruntașii acelora care au pornit acțiunea contra lui Balassa, gonindu-l din țară. Acest domn Cristofor, vorbind în taină cu noi, mi-a spus că regele s-a plîns de mai multe ori că nu poate avea cîțiva oameni bine învățați în doctrina catolică, și acești doi frați catolici vor fi întotdeauna cît mai însuflețiți <să dea> orice sprijin[94] pentru a cîștiga pe regele lor la adevărata credință, de la care totuși nu s-a abătut întru totul[95], ceea ce înțeleg atît din slujbele pe care le ascultă încă uneori, cît și din cuvintele spuse domnilor Báthory, în afară de faptul că atunci cînd au stăruit pe lîngă el acel Blandrata și aderenții lui să gonească din stat pe toți preoții, nu numai că nu a consimțit, ci a voit să păstreze în ciuda lor pe toți cei care slujesc în biserica episcopală din Alba Iulia, care e legată cu palatul regal, așa că maiestatea sa atît din pat cît și de la masă aude nu numai glasurile, dar și cuvintele distincte ale preoților care slujesc, și nu este nici o îndoială că el ar îndepărta de la el asemenea lucruri dacă le-ar avea în nume de rău. Așadar pentru aceste motive — în afară de faptul că știm că acest rege se trage din principi catolici, și vedem pe maiestatea sa aplecată întru totul spre orice obicei bun creștinesc, în afară și de faptul că-i aflăm pe cei doi domni Báthory, sus numiți atît de binevăzuți <de el, cît> și pe domnul majordom, catolici de o înaltă reputație — și apoi faptul de a vedea stăruind <în această religie> pe sus numiții secui, întăriți în mare parte de mine spre lauda lui Dumnezeu, eu trag mare nădejde de a vedea tot binele de la un rege atît de virtuos și împodobit cu atîta bunătate creștinească, care, după părerea generală din acel stat, este socotit virgin.

[Urmează planul autorului pentru cîștigarea lui Ioan Sigismund de partea papii; se prevede expedierea unor scrisori pontificale lui Ioan Sigismund, celor doi Báthory și secuiului Paul Becz cît și trimiterea imediată a unui nunțiu.

Se propune cîștigarea cancelarului Csáky și a lui Blandrata prin acordarea unor grade înalte eclesiastice (!) și atragerea populației prin unele îngăduințe față de anumite tradiții, fără a se aduce mari prejudicii bisericii catolice.

Este amintită venirea lui Mailat la Roma cu opt ani mai înainte].

---

[92] Cristofor Báthory, mai apoi principe al Transilvaniei (1576—1581).

[93] Ștefan Báthory, în curînd principe al Transilvaniei (1571—1576) și rege al Poloniei (1576—1586).

[94] *Ad ogni favore.*

[95] Argumentele folosite confirmă însă din plin părerea contrară.

[DESCRIERE MAI AMPLĂ A TRANSILVANIEI]

Privire generală[1] *asupra întregii țări de sub stăpînirea regelui Ioan al Transilvaniei și a tuturor lucrurilor însemnate din acea țară, adunate de Giovanandrea Gromo și închinate preailustrului și preaînălțatului domn Cosimo de Medici*[2], *duce de Florența și Siena.*

1566—1567

...Deși sînt doar o nevrednică slugă a... p. 151
prealuminatului rege al Transilvaniei, acesta (dacă mi-e îngăduit să o mărturisesc) m-a făcut părtaș al celor mai mari taine ale sale și m-a însărcinat cu <felurite> tratative... și pe cînd mă aflam în slujba lui fiind colonel al italienilor din garda sa personală m-am hotărît (nu numai pentru a nu sta degeaba, ci și din dorința de a face mai mult și a putea împlini și mai multe lucruri folositoare) să observ și să însemn cu multă sîrguință felul așezării, însușirile, întinderea și hotarele acelor țări, datinele[3], religiile și forțele acelor națiuni și, în sfîrșit, firea, obiceiurile și dispozițiile acelui rege și cuprinsul

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul italian publicat în „Apulum", II, 1943—1945, Alba Iulia, pp. 140—213, cu unele referințe la versiunea germană din „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", (1855), vol. II, pp. 3—50: (în cele ce urmează, citat pe scurt: *Archiv)* precum și la unele note din „Apulum".

[2] Domnește de la 1537—1574 sub numele de Cosimo I.

[3] *Riti.*

stăpînirilor lui de acuma, şi în cursul lucrului mi-a venit gîndul că s-ar putea face o ispravă care ar aduce mare uşurare creştinătăţii istovite şi mare cinste sfintei biserici, şi, dimpotrivă, înjosire Porţii otomane şi pierzanie ere-
p. 152 ticilor, // de unde ar ieşi un cîştig însemnat şi pentru <autoritatea> împăratului[4].

Este adevărat că abia am atins unele lucruri, care nu se pot aşterne pe hîrtie... etc.... *o asemenea lucrare nu s-ar potrivi nimănui mai bine decît înălţimii voastre, ca principe prea creştin, ca italian, şi ca părinte al unor bravi ostaşi, ca unul ce sînteţi strîns legat de majestatea sa imperială prin legături de iubire şi de rudenie apropiată*... etc.

p. 153 *Privire generală asupra întregii ţări stăpînite de regele Ioan*[5] *al Transilvaniei şi asupra tuturor lucrurilor însemnate din acea ţară.*

Trebuind să descriu tot ceea ce spiritul meu a putut înţelege despre minunata ţară stăpînită azi de prealuminatul rege al Transilvaniei, socot că trebuie să ating îndeosebi următoarele puncte principale: înainte de toate, deci, situaţia geografică, ocupîndu-mă în treacăt de toate ţările învecinate, apoi numele tuturor oraşelor, castelelor şi rîurilor însemnate, apoi împărţirea, numărul şi diversele ocupaţii ale locuitorilor după varietatea lor; originea fiecăreia dintre aceste naţiuni; datinele şi religia lor; felul de viaţă şi însuşirile atît ale înfăţişării, cît şi îndeosebi ale sufletului invincibil şi plin de bunătate al acestui rege şi, în sfîrşit, să vorbesc despre folosul care s-ar putea aştepta din cele pomenite pentru binele obştesc al creştinătăţii.

Aşadar începînd spun că: hotarul pe lungul întregei acestei ţări stăpînite de regele Ioan începe de la sud[6], mai jos de Orşova[7], cetate la Dunăre — altădată sub stăpînirea regelui Ungariei, acum sub stăpînirea sultanului şi care a fost cucerită de Soliman în anul 42[8], cînd a venit el însuşi ca să elibereze pe regele de acum[9] asediat la Buda de împăratul Ferdinand — pe atunci rege al romanilor, deşi în aceea vreme acela era abia în faşă[10]. Dar turcul a ţinut pentru el acest oraş sub cuvînt că o femeie[11] şi un copil nu sînt în măsură să se împotrivească forţelor Austriei, călăuzite de vitejia de neînvins şi de înţelepciunea încununată de noroc a împăratului Carol

[4] La data compunerii acestui text împărat era Maximilian al II-lea.

[5] Titlul adoptat de Ioan Sigismund: Ioannes secundus, dei gratia electus rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.

[6] *Di Sirocco.*

[7] *Varsaua.*

[8] Adică 1542.

[9] *Presente.*

[10] Ioan Sigismund era în vîrstă de abia un an, în 1542, cînd Reggendorf, generalul lui Ferdinand, a asediat Buda.

[11] Isabella (1509—1559), văduva lui Ioan Zápolya, mama lui Ioan Sigismund, era fiica regelui Poloniei Sigismund I care a domnit între 1506 şi 1548.

al V-lea, şi a încredinţat reginei şi vlăstarului regesc din acea ţară doar teritoriile ce se întind între Tisa şi Dunăre, de la Caşovia[12] pînă la Orşova. Aceste două rîuri au fost aşadar statornicite ca hotare principale, cel dintîi spre vest, izvorînd din munţii // Moraviei[13] şi formînd spre nord, într-un unghi, hotarul cu ducatul Oppeln[14] şi cu Polonia învecinată, spre apus cu Agria[15], oraş comercial mare şi întărit, stăpînit de împăratul Maximilian al II-lea[16]. Spre miazăzi se varsă în Dunăre,[17] mai jos de Belgrad, acel nespus de frumos, de bine întărit şi de însemnat oraş de margine[18] al acestui stat la hotarul Serbiei Mici, cucerit de acelaşi Soliman la începutul domniei sale victorioase. Coborînd pe acelaşi rîu spre răsărit, pe celălalt mal, drum de două zile bune de la amintita localitate Orşova se află un oraş[19] cu viaţă comercială, bine populat, dar în întregime din lemn, cu uliţi urîte, cu case urîte şi cu locuitori urîţi. Se face acolo mare negoţ cu morun[20] proaspăt. Oraşul e locuit numai de turci. Acolo se află vama sultanului şi schelea de luntre mari şi mici pentru transporturi pe rîu în sus şi în jos pe o distanţă de multe mile, şi acolo se găseşte şi locul de trecere[21] din Banat[22] spre sud, în Serbia. Ţara aceasta se mărgineşte spre răsărit cu sus numita Valahie de dincolo[23], cîrmuită de Pătraşcu[24], un tînăr de vreo 22 de ani sau mai bine zis, de mama lui, înzestrată cu fire bărbătească[25] şi care-l ţine pe fiul ei în ascultare ca pe orice supus[26]. Spre nord şi de asemenea spre răsărit, această

p. 154

---

12 *Cassovia* (Kosice).

13 Tisa, după cum se ştie, nu izvorăşte din munţii Moraviei şi nu se învecinează cu Oppeln (vezi şi „Apulum", II, p. 154, n. 4). Multe greşeli ale autorului sînt datorite şi hărţilor contemporane.

14 *Apolio*, ducatele de Oppeln (sau Opolia) şi Ratibor fuseseră promise de Ferdinand I lui Ioan Sigismund în schimbul renunţării la tronul Transilvaniei. Vor fi conferite de mai multe ori ulterior principilor ardeleni.

15 *Agria*. Este cunoscut sub numele unguresc de Eger şi german de Erlau.

16 Fiul lui Ferdinand I, împărat (1564—1576).

17 Notă marginală de altă mînă: Ceva mai departe în sus, Sava îşi schimbă numele în cel de Dunăre.

18 *Citta ultima*.

19 Neidentificat: poate Cladova, numită de turci Fetislam; sau cumva Vidin, pe care-l descrie mai jos?

20 *Morona*.

21 *Il porto*.

22 *Valachia cisalpina*, spre deosebire de Valahia transalpină — Muntenia.

23 *Valachia ulteriore*. Vom folosi în cele ce urmează numirea de Ţara Românească.

24 *Petrazzo* — Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul şi al Doamnei Chiajna (21 septembrie 1559 — iunie 1568).

25 *Viragine*. În scurta sa descriere Gromo spune: *d'ingegno virile*. Deci nu trebuie socotită citirea drept greşită în loc de Kiagina = Chiajna.

26 *A guisa di privato*.

p. 155 țară din urmă se mărginește cu Moldova // cîrmuită de Alexandru[27], pus în scaun în anul 63, prin favoarea acestui rege al Transilvaniei[28].

Așadar statul Transilvaniei e înconjurat spre răsărit de un lanț de munți înalți care începe în Moldova și se întinde spre sud de-a lungul Țării Românești pînă în Dunăre. Plecînd de aici, spre a trece în Transilvania, întîlnești îndată pe o stîncă un castel puternic și bine păzit, numit Mehadia[29] la o depărtare de vreo 16 mile de acea Orșovă, și stă ca un cavaler de pază asupra întregii văi. Este foarte bine îndestulat cu alimente, material de război și tunuri, în măsura cerută de o asemenea poziție, unde numai cu mare trudă poate fi urcată artileria grea, iar o dată urcată nici nu poate fi așezată, din cauza îngustimii spațiului dimprejur, totul fiind stîncă vie <inaptă> pentru a se putea face mici tranșee și metereze.

Acolo stă un castelan cu garnizoana cuvenită de călăreți și pedestrași, iar în afara cetății sînt doar cîteva case în care călătorii sînt găzduiți fără nici un fel de înlesnire, deoarece acolo nu se găsește de loc vin iar pîine numai foarte puțină; într-un cuvînt, lipsește orice fel de îndestulare și nu se poate intra în cetate decît numai cu învoirea regelui. Din acest loc, înaintînd în direcția vîntului dinspre sud[30], între nord-est[31] și nord[32] se ajunge la granița cu <ducatul de> Oppeln și cu Polonia unde socot că este lungimea cea mai mare a acestui stat, fiind cam de vreo 16 zile obișnuite de drum.

Din mijlocul hotarului cu Țara Românească și mergînd spre nord într-acolo unde această țară se mărginește cu Moldova, găsim, în mijlocul unei văi, puternicul castel Bran[33], așezat pe o stîncă, la picioarele căreia curge un mic rîu încîntător, pe care principele îl arendează pentru scoaterea aurului cel mai curat[34] și în care se găsesc de asemenea o mulțime de păstrăvi gustoși și lipani, precum și raci minunați. Din acest punct mergînd spre apus,
p. 156 pînă la // hotarul cu Agria sînt 9 zile de drum bune și aceasta, după părerea mea, e lățimea cea mai mare a acestui principat, socotindu-se cam 30 de mile pentru o zi de drum.

Deoarece am observat cu nemulțumire că unii oameni foarte învățați, luîndu-se după cărțile pe care le-au citit sau după spusele unora, care vorbind despre acest stat au tratat numai despre Transilvania, nu și despre celelalte provincii stăpînite de acest principe, au crezut că acel principat este

[27] Alexandru Lăpușneanu. Înscăunat în a doua domnie, la sfîrșitul lui octombrie 1563.

[28] Re transilvano — Ioan Sigismund care a stăruit pentru Lăpușneanu la Poartă. El însuși fusese reinstalat cu concursul acestuia în 1556.

[29] *Mecadea.*

[30] *Di Sirocco,* adică direcția spre nord.

[31] *Maestro.*

[32] *Tramontana.*

[33] *Tertsch.*

[34] Informație fantezistă.

mult mai mic decît e în realitate, de aceea declar că acest stat cuprinde trei provincii, şi anume: Banatul, Transilvania şi o parte din ceea ce se numeşte propriu-zis Ungaria.[35]

Banatul. Capitala sa este Caransebeş, un oraş bine populat cu ziduri din piatră fărămicioasă şi cu şanţuri fără apă. Înăuntrul oraşului se află o cetate cu ziduri groase, dar fără flancuri şi fără şanţuri; toate casele sînt de lemn, dar foarte arătoase şi bine înzestrate, locuite de mulţi nobili unguri.

Poziţia oraşului îngăduie ca el să fie întărit, şi Castaldo îl şi întărise în vremea[36] cînd regina Isabella cedase acest principat împăratului amintit. Pentru a înlocui Caransebeşul, regele de faţă a întărit cetatea Lugoş, ca fiind un loc mai aproape de Timişoara, care e sub turci, şi astfel această cetate[37] este păzită acum cu multă grijă. Şi deşi în sine nu este prea puternică, ea deţine, împreună cu împrejurimile ei, o poziţie din cele mai bune pe un şes, prin mijlocul căruia curge veselul şi bogatul rîu Timiş, în care se prind multe soiuri de peşti buni şi o mulţime de raci mari şi gustoşi. În această provincie sînt foarte multe castele, totuşi cele două cetăţi amintite sînt cele mai de seamă. Guvernatorul întregii provincii[38] îşi are reşedinţa la Caransebeş şi are sub comanda lui peste 500 de călăreţi, care toţi sînt echipaţi pentru paza acestei provincii. // p. 157

Acest Banat se mărgineşte, aşadar, spre sud-est cu sus-amintita Orşovă, stăpînită de turci, spre răsărit cu Ţara Românească stăpînită de Pătraşcu, spre miazăzi cu Timişoara, stăpînită de asemenea de turci, spre apus cu Ungaria şi spre nord cu Transilvania[39]. Are o lungime de trei zile de drum, începînd de la Orşova pînă la Poarta de Fier[40] şi cu mult mai puţin de două zile de drum de la hotarele Transilvaniei[41] pînă la ţinutul Timişoarei.

Transilvania începe din munţii Porţii de Fier amintite şi mergînd pe linia sud-vest-nord-est întîlnim mai întîi un mic sat[42] în care se află vama majestăţii sale; de aici mai departe, în aceeaşi direcţie, la o depărtare de vreo patru mile, se află Grădiştea, odinioară[43] un oraş bogat şi populat, dar acum aşa de distrus, încît abia i se mai văd temeliile cu cîteva cocioabe puţine la număr adunate, în chip de sat. Aici locuitorii din împrejurimi săpînd pămîntul găsesc zilnic felurite obiecte frumoase din antichitate. La jumătate de zi de drum de aici se vede pe un deal, în mijlocul unui şes frumos, turnul

[35] Formulă folosită de Gromo pentru aşa zisele Comitate exterioare sau *Partium*.

[36] În 1551.

[37] *Rocca*.

[38] Banul de Caransebeş şi Lugoj.

[39] Pentru greşelile de orientare geografică în privinţa vecinătăţilor provinciei, vezi mai sus n. 13, precum şi 108, 134, 204, 205, 215, 262, 277, 280, 294, 295.

[40] *Porte di ferro* sau Vaskapu (care desparte Banatul de Transilvania propriu-zisă).

[41] *Cibigno*, din care saşii au făcut Cibinburg-Siebenburgen. Trebuie luat aci în sensul de Transilvania propriu-zisă.

[42] Zeicani în Haţeg.

[43] Adică în antichitate.

de la Sfînta Maria,[44] care fusese clădit chiar de romani pentru paza acestei văi încîntătoare. La poalele acestui deal se împreună două pîraie zglobii, care ceva mai la vale se varsă în Mureş[45]. Trecînd peste cele două pîraie şi mergînd drept înainte, ajungem — la o depărtare de jumătate de zi de drum de la turnul amintit — la Orăştie[46], primul oraş al Transilvaniei pe acest drum. Pe drumul de la Porţile de Fier pînă la hotarul ducatului Opoliei sau Oppeln sînt cam vreo 13 zile de mers; şi <cu> alte 3 zile pentru Banat, fac cu totul la un loc 16 zile de drum.

Partea a treia a acestui stat este aceea care se numeşte propriu-zis Ungaria[47]. Aici aflăm mai întîi cetatea Oradea[48] aşezată la intrarea văii[49], pe o cîmpie frumoasă, în apropierea unei înălţimi de pe care se pot bate cu artileria doar casele, nu însă şi zidurile cetăţii. Oraşul este înconjurat de un val puternic şi este scăldat de rîul Criş[50], numit în vechime Chriso[51], care
p. 158 curge spre marele folos // al oraşului prin chiar mijlocul lui, şi acolo se pescuiesc mulţi peşti gustoşi din cei pomeniţi mai sus. Înăuntrul oraşului se găseşte o construcţie uriaşă a unei cetăţi cu căzărmi încăpătoare. Ea este socotită foarte tare din cauza zidurilor groase şi puternice, a şanţului bun, cu o contraescarpă şi cu un terasament[52] larg de pămînt, pe care îl are pe dinăuntru, de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă[53]. De asemenea mai e înzestrată cu un număr mare de tunuri, care sînt însă toate vechi şi în stare proastă. Acolo sînt două mănăstiri de călugări, şi una afară pe un deal, de pe care, cum am amintit, pot fi bombardate casele, nu însă şi zidurile oraşului[54], deoarece acestea sînt dincolo de bătaia tunului.

Acolo se află şi catedrala, din care nişte calvini[55] voiau să distrugă o seamă de tablouri frumoase şi de altare — pe vremea ultimei mele treceri pe acolo, adică la începutul lui iunie 1565 — cînd am pornit contra gene-

---

[44] *Santa Maria.* E vorba de Sîntămăria-de-Piatră, unde se găsesc în adevăr urme romane.

[45] Unindu-se, formează rîul Streiu, care se varsă în Mureş în apropierea tîrgului Simeria.

[46] *Sasvaros.*

[47] E vorba de regiunea numită global Partium, sau comitatele exterioare, şi care nu era sub autoritatea voievozilor Transilvaniei.

[48] *Citta di Varadino.*

[49] Valea Crişului Repede. Oraşul se află pe graniţa dintre cîmpie şi regiunea dealurilor.

[50] *Chos*, transcriere greşită în loc de Chris.

[51] De fapt: *Chrisius.*

[52] *Terrapieno.*

[53] *Di forma giustamente ovala ma senza fianco che vaglia.*

[54] *Terra.*

[55] *Vgnotti*, de la cuvîntul francez huguenots = calvini.

ralului împărătesc Schwendi[56]. Făcîndu-se atunci plîngere către principe că se aduce o asemenea jignire lui Dumnezeu, el care se afla acolo călare sub arme, a alergat la locul tumultului şi cu lovituri de măciucă, el însuşi a împrăştiat această bandă de nelegiuiţi[56a], care voiau să distrugă biserica; şi de atunci încoace, cu toate că preoţii de acolo sînt foarte asupriţi, ei stăruie totuşi în credinţa catolică; şi călugării rămîn mai departe în mănăstirile lor şi preoţii <oficianţi> în catedrală.

Înăuntrul acelei cetăţi se găseşte // splendidul mormînt al regelui Ladislau[57], lucrat în întregime din cele mai frumoase marmuri sculptate cu măiestrie. Regiunea din jurul acestui oraş cuprinde multe castele mari şi frumoase şi multe sate, mărginindu-se spre sud cu Lipova şi Gyula, spre vest cu teritoriul Agriei. Acest oraş are un mare trafic comercial. El e locuit de diferite naţionalităţi şi e bogat în tot soiul de alimente necesare traiului. Traficul mare care se face acolo aduce principelui venituri însemnate. În clipa de faţă <oraşul> e locuit de felurite secte religioase, cu toate acestea se menţine încă acolo religia catolică, dar cu atîta greutate, încît nu înţeleg cum de se mai văd încă semne şi urme de ale sale. p. 159

Acolo, la poalele dealului amintit, la nord de Oradea, se întinde frumosul domeniu al Báthoreştilor[58], care cuprinde peste 300 de localităţi şi castele impunătoare, parte din ele aflate acuma în stăpînirea împăratului, în urma răscoalei lui Gheorghe Báthory[59], om de nici o ispravă, dar cel mai bogat baron din Ungaria, stăpînul între alte localităţi al Ecsedului[60], castel foarte întărit şi aşezat în mijlocul unor mlaştini adînci, astfel că nu se poate ajunge la el decît pe un singur drum, lat abia de patru paşi, aflat în întregime sub bătaia tunurilor numeroase din acest castel, care este necontenit aprovizionat cu toate cele trebuitoare pe timp de trei ani, cît trebuie pentru un război mai însemnat.

---

[56] Lazăr Schwendi, baron de Landsberg (1522—1584), general imperial. În lupta contra lui Ioan Sigismund se distinge mai ales prin ocuparea cetăţilor Tokay, Satu Mare, Baia Mare, Munkacs.

[56a] Povestire menită să coroboreze afirmaţiile autorului asupra atitudinii binevoitoare a principelui faţă de catolici.

[57] Ladislau cel Sfînt, rege al Ungariei (1077—1095).

[58] Familia Báthory se împarte încă din secolul al XVI-lea în două ramuri: de Ecsed şi de Somlyó.

[59] Gheorghe Báthory, din ramura de Ecsed, s-a alăturat, în timpul războiului civil dintre Ioan Zápolya şi Ferdinand I, acestuia din urmă şi i-a rămas credincios pînă în anul 1552, cînd a trecut în tabăra lui Ioan Sigismund. În 1565 e surprins de Schwendi în castelul său de la Abrud din comitatul Sătmar şi, luat prizonier, a trebuit să-şi predea averea pentru a-şi redobîndi libertatea.

[60] *Echiet.* Era aşezat în vestitele mlaştini de la Ecsed, spre apus de Satu Mare. Astăzi, în Ungaria, aproape de graniţa românească.

În apropiere este Baia Mare[61], numită de unii și Pîrîul Doamnelor[62],
p. 160 o localitate fără mari întărituri // totuși de mare însemnătate, mulțumită
minelor bogate care dau aurul cel mai bun. Nu departe de aici, spre vest,
se găsește Satul Mare[63], un oraș pe o insulă pe rîul navigabil Someș, și care
a fost fortificat în războiul acesta de viteazul și înțeleptul Schwendi.

Aceste două localități au fost pricina războiului de față, și anume nu din vina împăratului sau a regelui Ioan[64], ci a lui Melhior Balassa[65], care s-a răzvrătit contra principelui Ioan, al cărui locotenent-general era, și ocupînd cele două localități a trecut de partea împăratului. Cînd însă nemulțumindu-se cu stăpînirea acelor castele, a voit să înfigă o nouă cetate mai adînc înăuntrul Transilvaniei, a fost atacat pe neașteptate de vitezele trupe transilvane și în penultima zi a lui iulie 1564 a fost zdrobit împreună cu 500 de călăreți. Salvîndu-și cu mare greutate viața, a pierdut însă cele două localități amintite, redobîndite[66] de Schwendi, care a mai cîștigat și Tokayul[67] și a fortificat Satul Mare cel amintit <mai sus>.

Baia Mare a fost totdeauna a aceluia care a rămas învingător în luptă și în clipa de față se află în stăpînirea principelui Ioan, care o întărește cu toată sîrguința. Acest Balassa — strălucit prin naștere, vitejie, artă militară și experiență — ar putea sta alături cu oricare maghiar al zilelor noastre, dacă n-ar purta stigmatul trădării repetate față de domnul său, căci a părăsit pe rînd cînd pe unul, cînd pe celălalt dintre cei doi principi amintiți

. . . .

[Autorul își propune să scrie cîndva istoria acestor evenimente.]

Mai adaug că acele castele și domenii ale Báthoreștilor sînt așezate la
poalele munților transilvani, întinzîndu-se spre apus peste multe mile din
p. 161 cîmpia mărginită cu puternica și bine străjuita cetate Hust[68], și bine pă-
zită pînă la granițele ducatului de Opolia (Oppeln) și ale Poloniei spre nord,
iar spre vest pînă la Tisa. Prin mijlocul acestui domeniu curge rîul Someș,
de foarte bun folos pentru navigație, căci pe el se transportă, pe lîngă multe
alte lucruri, și sarea, care se scoate din ocnele neobișnuit de adînci de lîngă
Dej[69], un tîrg însemnat din cuprinsul Transilvaniei. Și acest rîu se varsă în

---

[61] *Pagna* (!).

[62] *Rivulus Dominarum.* Doamnele sînt reginele Ungariei în apanajul cărora intră aceste regiuni.

[63] *Zacmar* (Zatmar).

[64] Ioan Sigismund.

[65] *Melchior Galasso*, greșit în loc de Balassa.

[66] Pentru împărat. Lucrul nu reiese destul de lămurit din fraza cam ambiguă.

[67] *Tocai.*

[68] Pe atunci în comitatul Maramureș.

[69] *Dese.*

Tisa şi cu aceasta în Dunăre, prin care este distribuită <sarea> în întreaga Ungarie, Croaţia, Serbia, Bulgaria şi o parte a Ţării Româneşti.

Aşadar dacă vrea cineva să cunoască lungimea şi lăţimea acestei ţări îmbelşugate şi puternice, care se găseşte în clipa de faţă în stăpînirea mărinimosului rege Ioan, trebuie să ţină seama de toate aceste trei provincii şi nu numai de Transilvania singură, deoarece nu numai aceasta, ci şi celelalte două sînt stăpînite de el.

După ce am arătat înfăţişarea acestei ţări de seamă în părţile din care este alcătuită, ajung acum la împărţirea şi înşirarea naţiunilor şi a activităţii lor, apoi a locuitorilor săi deosebiţi. Trebuie să se ştie deci că aici locuiesc cinci naţiuni[70]: întîia este cea ungurească[71], a doua cea săsească, a treia cea românească, a patra cea leşească, a cincea cea ţigănească. Toate acestea au obîrşii deosebite, îndeletniciri deosebite şi moravuri deosebite.

Toţi ungurii se socotesc nobili şi cavaleri[72], totuşi înaintea tuturor stau baronii[73], ca unii care au jurisdicţie proprie şi domenii proprii, în timp ce ceilalţi, care n-au domenii proprii, trăiesc mult mai prejos ca ei, dar totuşi în casele lor ei trăiesc ca oameni liberi şi stăpîni. Dintre aceştia din urmă se deosebesc două grupuri, unul numit al ungurilor propriu-zişi, care sînt răspîndiţi pe tot cuprinsul ţării, şi din care cei mai mulţi îşi dau pămînturile lor românilor să le lucreze în felul cum se obişnuieşte în Italia cu „coloni", şi ei cu toţii se socotesc ostaşi şi cavaleri. Credinţa acestora e cea luterană sau calvină, cu excepţia domeniului lui Báthory, care este în întregime catolic, şi a oraşului Oradea, dezbinat în păreri deosebite în privinţa articolelor de credinţă.

Al doilea grup îl alcătuiesc secuii, care locuiesc un teritoriu deosebit // p. 162
şi despărţit de restul Transilvaniei, mărginindu-se cu Moldova şi învecinîndu-se cu Polonia[74]. Aceştia îşi zic cu toţii nobili şi cu mari privilegii ca fiind cea mai veche populaţie a ţării[75]. Ei se dedică cu toţii agriculturii şi nu voiesc să folosească pentru aceasta munca românilor, ci îşi lucrează singuri pămîntul sau pun să lucreze pentru ei şi cu cheltuiala lor pe ţigani, folosindu-se de ei ca lucrători zileri[76].

---

[70] De comparat cu împărţirea pe naţiuni din relaţia din 1564 unde sînt arătate, în afară de români, trei naţiuni: ungurii, „adevăraţi" (adică nobilii unguri), secuii şi saşii. E vorba aşadar de cele trei „naţiuni" privilegiate. Acum însă apare termenul de „naţiune" în sens etnic, nu juridic, şi numărul lor e dus la cinci în dorinţa de a le spori importanţa.

[71] Autorul nu socoteşte pe secui ca o naţiune aparte, deosebită de a ungurilor, ci ca o grupare din sînul acestora.

[72] *L'Ungheria tutta fa professione di nobili et cavalieri;* vezi mai sus raportul comisarilor din 1552, precum şi relaţia lui Verancsics în *Călători străini*, I.

[73] Magnaţii.

[74] Pentru asemenea greşeli de orientare geografică, vezi mai sus n. 39.

[75] Vezi nota 71 p. 321.

[76] Vezi nota 76 p. 322.

Pe teritoriul lor nu există nici un oraş înconjurat cu ziduri, se află tîrguri mari şi foarte multe sate, între care următoarele şapte sînt cele mai de seamă: Sepşi[77], Orbai, Chezdi, Ciuc, Scaunul Gurghiului, Scaunul Mureşului, Scaunul Arieşului. Ciucul este aşezat spre nord, la poalele Carpaţi-
p. 163 lor[78] //, apoi alături sînt Gurghiu, Orbai şi în sfîrşit, spre sud, Chezdi tot la poalele acelor munţi; mai departe spre rîul Mureş se află Scaunul Mureşului, aproape de acesta este Arieşul, şi între ele Sepşi şi Tg. Mureş[79], un tîrg însemnat al saşilor[80], cu mare negoţ de vite, blănuri, pînzeturi şi altele. Aici se produc mari cantităţi de orice soi de cereale şi în acele văi e o mulţime aşa de mare de vite şi îndeosebi de cai, încît te minunezi privindu-i. Aceşti cai sînt de statură mică, dar de o foarte mare rezistenţă. Cînd izbucneşte vreun război, populaţia este obligată să-i slujească la oaste principelui un anumit număr de luni pe cheltuiala ei, din care cauză se încasează de obicei de la ea dări foarte mici.

Această regiune este pînă acuma, din mila lui Dumnezeu, în întregime catolică, deşi a fost bîntuită neîncetat <de acţiunea> calvinilor[81] şi luteranilor. Dacă însă recea nepăsare a preoţilor catolici va mai dăinui şi în viitor ca pînă acuma, mă tem că, în scurtă vreme, rîvna religioasă[82] de pînă acuma, oricît ar fi ea de fierbinte, se va stinge cu desăvîrşire.

Singură această regiune pune pe picior de război mai mult de 50 000 de oameni călare, dar le lipseşte un comandant destoinic.

Acolo se mai găsesc şi multe (!)[83] mănăstiri de călugări; însă sînt cu toţii atît de neluminaţi, încît se poate spune, cu drept cuvînt, că orbul călăuzeşte şi îndrumează pe orb.

Obîrşia acestui popor se trage — cum aflu — de la sciţi[84], dar obiceiurile, limba, armele şi portul lor sînt la fel cu ale celorlalţi unguri[85]. Ei sînt ostaşi de o nespusă vitejie şi de o mare tărie, în stare să rabde orice osteneală şi orice neajuns. Dar în ce priveşte disciplina, nu sînt de nici o ispravă sau aproape de nici una.

---

[77] *Sepşi*, *Horbai*, *Kysdi*, *Cziyk*, *Gyrgiozeck*, *Marcus*, *Aranyazeck*. Este vorba de fapt de cele şapte scaune. Informaţia e împrumutată de la Reicherstorffer. Dar cînd scria Gromo situaţia era alta. După înăbuşirea răscoalei din 1562 numărul scaunelor secuieşti a fost redus de la 7 la 5, anume: Odorhei, Trei Scaune, Ciuc, Tg. Mureş şi Arieş.

[78] *Monte Carpaso.*

[79] *Zeekvassorel* (Székely Vásárhely), vechiul nume maghiar pentru Tg. Mureş.

[80] În realitate al secuilor, Gromo a fost probabil indus în eroare de o lămurire din textul lui Reicherstorffer, adăugînd după numele de Zeekelwassarhel: „sau *New Marck* pentru saşi".

[81] *Hugnotti.*

[82] A populaţiei.

[83] Afirmaţie inexactă; vezi şi relaţia lui Possevino.

[84] Pentru pretinsa origine huno-scitică a secuilor, vezi relaţia lui Verancsics în *Călători*, I, p. 411 şi urm.

[85] Autorul îl urmează aci pe Reichestorffer. Pentru o părere contrară, vezi Verancsics, *ibidem*, p. 412.

Dregătorii şi slujbaşii lor sînt aleşi în fiecare an prin tragere la sorţi, pentru că fiecare <din ei> se socoate nobil şi deopotrivă cu ceilalţi, deşi unii pasc oile sau ţin coarnele plugului, iar alţii trăiesc din veniturile lor proprii. În deobşte nu există între ei nici o deosebire de clase şi nici o autoritate personală, afară de aceea de care se bucură cineva datorită vîrstei sau[86] vreunei alte însuşiri de seamă, prin care se distinge.

A doua naţiune şi grupare este cea săsească imigrată de mult // din Germania, care s-a aşezat în număr mai mare şi în locuri mai multe (după cum am aflat) în timpul regelui Ştefan[87]. Această seminţie păstrează pînă în ziua de astăzi în întregime obiceiurile, limba şi îmbrăcămintea germană; şi potrivit acestui obicei şi-au însuşit[88] aceleaşi libertăţi pe care le au celelalte ţări libere ale Germaniei. Ei au în stăpînirea lor şapte oraşe frumoase, bogate, populate şi productive. Oraşul lor de căpetenie şi cel dintîi dintre toate oraşele lor este Sibiul. Urmează apoi Braşovul, Bistriţa, Mediaşul, Sighişoara, Orăştie, Clujul[89], locuit în jumătatea dinspre sud de saşi, iar în jumătatea dinspre nord de unguri[90]. Această grupare în totalitatea sa are bune rînduieli[91] şi nu se găseşte printre ei nici un sărac, ci toţi sînt negustori sau meseriaşi pricepuţi, le place mult agricultura, totuşi îşi lucrează pămînturile cu români şi-i plătesc pe aceştia şi pentru paza ogoarelor lor[92]. Apoi dînd principelui cuvenita lor contribuţie, respectînd şi îndatorarea lor de a-i da în timp de război un anumit număr de ostaşi şi o anumită cantitate de muniţii cît şi alt material de război, ei se administrează singuri ca o republică, împărţindu-şi întotdeauna între ei dregătoriile orăşeneşti cu jurisdicţiile[93] lor. În toate oraşele lor îşi are reşe- p. 164

---

[86] Numai în teorie. În realitate, secuii se împărţeau după avere în trei clase, iar după 1562 clasa a treia ajunge în stare de iobăgie.

[87] Vezi discuţia acestei păreri în *Călători*, I, p. 414, n. 156.

[88] În text greşit: *si sono abrogati l'istessa liberta* (în loc de: *arrogati*).

[89] *Cibinio, Corona, Bestritia, Meges, Segesuar, Sasvaros o vero Sassebeş, Colosvar* (să se observe confuzia făcută între Sebeş şi Orăştie).

[90] Localizare fantezistă. Asupra procesului de maghiarizare al Clujului din vremea aceasta avem un important document din 1568: o plîngere a saşilor împotriva ungurilor pătrunşi în oraş, publicat în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Cluj, 1859, p. 91 şi urm., vezi şi Caius Jiga, *Însemnări din trecutul oraşelor Transilvaniei*, în „Revista istorică română", 1943, nr. 30.

[91] *E tutta politica* (termenul e susceptibil de multiple interpretări. Probabil că sensul principal este cel al unei civilizaţii orăşeneşti, tradusă şi prin disciplina şi autoguvernarea care caracterizează oraşele săseşti).

[92] Mărturie preţioasă.

[93] Amănunte pentru autonomia administrativă şi juridică a saşilor, vezi şi la Verancsics în *Călători*, I, p. 414.

dința un slujbaș regal cu titlul de guvernator[94] care la ceremoniile publice trece înaintea tuturor. Felul armelor și tactica lor în război sînt aceleași ca și ale ungurilor. Religia lor e aceeași ca a saxonilor din Germania, adică cea luterană pe care o mărturisesc cu cea mai mare statornicie. Iar cel mai de
p. 165 seamă // ocrotitor al acestei secte se cheamă preotul Mihail Românul[95], numit în slujbă de augustul părinte al principelui[96] de față, și rămas cu totul credincios acestei coroane în toate cumpenele soartei. De aceea și pentru marile sale merite, pentru experiența sa și chibzuința sa este azi mare cancelar al Transilvaniei. Cu doctorul Blandrata nu este prea bun prieten, mai ales din cauza deosebirii, nu vreau să spun a credinței religioase, ci a opiniilor lor eretice.

A treia națiune este a românilor care e răspîndită în toate părțile acestui stat[97]. Obișnuit toți românii se îndeletnicesc cu munca cîmpului, atît pentru sine, cît și lucrînd ca muncitori pămînturile ungurilor și ale sașilor. Puțini dintre ei fac slujbă ostășească printre ostașii călări, cea mai mare parte însă slujesc ca pedestrași. Viața lor este închinată de obicei muncilor cîmpenești și are de aceea multă asemănare cu slujba ostășească. Între ei sînt mulți hoți și tîlhari de drumul mare[98]. Hainele lor grosolane <sînt făcute> după moda ungurească, dar puțini au îmbrăcăminte <de> postav; ei poartă mai mult straie țesute de ei înșiși din lînă grosolană și păr[99] de capră. Sînt neîngrijiți atît ei cît și casele lor. Armele lor sînt iataganele, scuturile după chipul unguresc, măciucile din lemn tare și țintuit cu cuie, pe care le îndreaptă cu mare furie contra dușmanilor. Pentru <lupta la> distanță[100] <folosesc> un băț noduros și prost în loc de lance, lung de cel mult opt pînă la zece picioare, avînd la vîrf un fier, cam cît o palmă, în felul unor țepoaie pentru porci[101], dar nu așa de ascuțite. Acestea sînt sulițele lor. Unii dintre ei poartă și archebuze dar slabe, și după ce trag cîte o împușcătură nu știu să și le

---

[94] Este vorba de juzii regali.

[95] E vorba de Mihail Csáky, vezi mai jos p. 363, n. 3.

[96] În general Gromo îl numește *rege*.

[97] Politic se găseau în Transilvania numai trei „națiuni": nobilii, secuii și sașii, care se bucurau de privilegii speciale. Nobilii sînt în majoritate unguri — de aceea li se vor zice mai tîrziu — în înțeles politic — și națiunea maghiară — dar se găseau între ei și familii de altă origine, mai ales români. Românii iobagi care formau grosul populației, fiind lipsiți de drepturi, nu constituiau, în sens juridic, o națiune. Aici însă trebuie luat termenul de „națiune" în sensul său etnic.

[98] Pentru asemenea afirmații dușmănoase, luate aci după Reicherstorffer, vezi discuția din *Călători*, I, atît în Introducerea generală cît și în notița biografică a acestuia. Reicherstorffer se referea de fapt la un caz particular, din 1528, datorat unor instigații politice.

[99] Greșit: *e di pelle* (pelo) *di capra*.

[100] Textul e defectuos. Lipsește verbul.

[101] *Spiedi da porci* (este vorba desigur de un fel de lance pentru vînătoarea mistreților).

încarce iute din nou. // De aceea în război îndată după prima descărcare a archebuzei apucă alte arme și se bat cu cea mai mare îndîrjire. Au o mare vitejie înnăscută și rabdă orice osteneală, dar nu au nici o disciplină militară; ei nu se tem de nici o primejdie și sînt foarte crunți. Limba lor este alta[102] și deosebită de cea maghiară. Dar cum ei susțin că se trag dintr-o colonie romană, care a fost adusă mai întîi de Tiberiu[103] (!) contra regelui Decebal, apoi lăsată de împăratul Hadrian ca pază a acestei provincii, ei folosesc și astăzi încă o limbă asemănătoare cu limba veche a romanilor, dar barbară, după cum folosesc și obiceiurile și portul lor. Cei ce rămîn la vatră îndestulează zilnic orașele cu brînză, lapte, fructe ș.a. Religia lor este cea ortodoxă[104], practicată și în Țara Românească[105], patria lor firească. Această țară se află sub domnia lui Pătrașcu[106], e despărțită spre vest de Transilvania prin munți înalți, spre sud de Serbia Mică prin Dunăre și se mărginește de-a lungul acestui fluviu pînă la Marea Neagră[107], spre răsărit (!) cu Bulgaria, iar spre nord tot pînă la acea mare cu Moldova[108]. // p. 166 p. 167

Cea de-a patra națiune este cea leșească. Aceasta nu are nici orașe[109], nici locuință proprie, ci toți polonii se află în slujba regelui și în garda lui personală; cu un cuvînt, ei sînt cu toții curteni și ostași. Curtea nu întreține niciodată mai puțin de cinci sute din aceștia și foarte adesea, în timp de pace, două mii[110]. Îmbrăcămintea și armele lor sînt după chipul unguresc. Ei se luptă cu toții călare, mănîncă și beau zdravăn, sînt blînzi și îndatoritori cînd ai de-a face cu ei, binevoitori din fire și de statură mîndră, dar de religie luterană[111], mai mult din neștiință și lipsă de înțelegere decît din răutate adevărată.

Cea de-a cincea națiune e a țiganilor, care se găsesc în număr mare și sînt răspîndiți în diferite cete prin toată țara, ducînd același fel de viață ca și în Italia, adică trăind din mici traficuri și din furt. Cu toate acestea, ei sînt folosiți în infanterie ca drabanți, căci așa se numesc soldații pedeștri. Ei sînt cu toții oameni de rînd[112], nici unul nu este nobil. Ei mai sînt folosiți

---

[102] *Aliena*. Adică cu totul *străină* de limba maghiară.
[103] Confuzie cu Traian. Vezi și imediat mai apoi Hadrian confundat cu Traian.
[104] *Greca*.
[105] *Vallachia transalpina*.
[106] *Petrazzo*. Corectat în text în loc de *Decebalo* (!). Este Petru cel Tînăr, fiul lui Mircea Ciobanul (1559—1568).
[107] *Mare maggiore*.
[108] Se vădește încă o dată nesiguranța autorului față de punctele cardinale indicate.
[109] *Terre*.
[110] Polonii, foarte puțini la număr, nu constituiau firește o națiune. Erau aduși în Transilvania de Ioan Sigismund și mama sa Isabella și erau angajați, în cea mai mare parte, la curte. Cei mai mulți dintre ei, după cîtva timp, se întorceau acasă în Polonia (vezi și „Archiv" ... (1885), p. 55).
[111] În realitate erau catolici sau unitarieni.
[112] *Villani*.

de slujbaşii justiţiei pentru pedepsirea criminalilor, în chip de gîzi — şi de asemenea de celelalte naţiuni pentru strîngerea şi cultivarea bucatelor la vremea cuvenită[113]; şi capătă trei cincimi[114] <din roadele strînse> cînd fac ei toate muncile cîmpului, stăpînul pămîntului dînd întotdeauna sămînţa. Ei se trag din India, şi mai trăiesc încă pînă în timpul de faţă în religia ţării lor
p. 168 de baştină <deşi> mărturisesc <pe faţă> religia creştină //.

După ce am vorbit despre întinderea în lung şi în lat a ţării, apoi despre provinciile, religiile şi hotarele ei, ajung acum să vorbesc îndeosebi despre oraşele sale, despre cele mai de seamă tîrguri şi castele. Începînd cu Banatul, zic că mergînd de la Orşova prin acea vale îngustă şi stîncoasă se ajunge la Mehadia, trecînd mereu prin văi şi peste munţi bogaţi în păşuni şi unde în multe locuri se cultivă multe cereale. Lăsînd în cale unele tîrguri mari, cum este Rusca[115], altădată oraş, iar acum, după ce a fost distrus de inamic, un tîrguşor deschis[116], se ajunge în două zile de drum la Caransebeş. Acesta este unul din drumurile care stau deschise turcilor pentru a intra în această ţară, năvălind din imperiul lor drept peste Dunăre, la o depărtare de o zi de drum, chiar prin locul unde se află minunatul pod, construit de Traian pentru a putea ataca mai uşor pe Decebal, regele Daciei Mici, împotriva căruia formidabila putere romană îşi pusese în mişcare armele pentru a-l nimici; pod distrus apoi de Hadrian, care spre deosebire de Traian, se temea
p. 169 de forţele duşmanului //.

Această măreaţă construcţie avea (după cum se poate vedea, căci cea mai mare parte există încă) 20 de piloni uriaşi din piatră tare cioplită, care se ridică la o înălţime de 150 de picioare de la temelie cu o lăţime de vreo 60 de picioare, avînd de la unul la altul o depărtare de 180 de paşi. În cele din urmă, după moartea lui Decebal şi ducerea capului lui la Roma, nu s-a găsit nimeni să refacă acea minunată operă[117], cu toate că această regiune a rămas colonie romană.

Ceva mai sus de podul amintit, de-a curmezişul întregului fluviu, se găsesc nişte praguri[118] care se întind pe o lungime de o milă, şi care nu îngăduie nici unui vas mai mare să treacă atunci cînd apa este mai scăzută, ba chiar vase mijlocii şi mai mici înfruntă aici cele mai mari primejdii.

[113] Text destul de confuz: *per raccogliere et per coltivare le entrate ai tempi debiti, et hanno i tre quinti quando loro mettano tutta la fatica, dando sempre il padrone le semente.*

[114] În text e corectat: *tre quinti* peste: *i tre terzi* (!).

[115] Sat pe pîrîul Hidag aproape de vărsarea în Timiş, situat simetric cu Teregova.

[116] *Villa aperta.*

[117] Confuzie a autorului care, după ce vorbeşte de distrugerea podului de către *Hadrian*, pare să situeze acest moment încă în vremea lui Traian.

[118] *Alcune secche* (Porţile de Fier).

Ceva mai la vale se află bogatul oraş Vidin[119], cu comerţul lui înfloritor şi cu poziţia lui frumoasă, clădit în întregime numai din lemn, dar cu străzi frumoase şi atrăgătoare şi cu case confortabile, toate potrivite unui trai mai bun. Pentru cîrmuirea acestui oraş, capitală a unei regiuni atît de mari, ce se întinde de-a lungul Dunării ca şi prin ţinuturile din interior pînă în Serbia, îşi are aici reşedinţa un sangeacbei cu toţi slujbaşii trebuincioşi pentru un oraş atît de bogat şi de mare.

La o zi de drum în susul Dunării pe acelaşi mal se află puternicul castel şi tîrg negustoresc, numit Novigrad[120], cu o cetate[121] puternică, păzită cu multă grijă de turci unde stătea la început un castelan ca guvernator al ţinutului, şi stă acum un kadiu precum şi alţi vameşi[122] şi sînt de asemenea supuşi jurisdicţiei Vidinului.

Pe malul celălalt, pînă la Marea Neagră, se întinde mult îmbelşugata Ţară Românească în care aproape faţă-n faţă cu Novigrad se vede un castel puternic, numit Florentin[123], aşezat pe o stîncă tare şi care e păzit cu mare grijă // de români. Dacă cumva turcii ar voi să năvălească din partea p. 170
aceasta în Transilvania se va vedea că observaţiile mele sînt întemeiate şi pot sluji cauza creştinătăţii.

Aici e a doua cale pe care pot pătrunde turcii de cum ies din împărăţia lor <intrînd> drept în ţară, adică trecînd Dunărea la Belgrad şi intrînd de-a dreptul prin mănosul ţinut al Timişoarei, pe care turcii l-au smuls, cu valuri de sînge, de la împăratul Ferdinand, împreună cu Lipova, pe timpul guvernării iscusitului Castaldo[124].

<Pornind> de la acest oraş foarte bine întărit, care e aşezat pe o cîmpie mai ridicată între lacuri spre intrarea Transilvaniei, se străbate mai întîi o pădure grozav de deasă, care se întinde pe aproape 10 mile şi se ajunge apoi la depărtare de o zi de drum, la însemnatul tîrg Lugoj[125], despre care am vorbit mai sus, după ce a fost lăsat în urmă importantul sat N[126], cu un castel frumos şi potrivit pentru o fortificaţie simplă şi apoi după acesta, multe alte sate toate părăsite de locuitori, mai mult din cauza

---

119 Autorul descrie şi localităţile din dreapta Dunării, lăsînd oarecare echivoc asupra apartenenţei lor.

120 *Grosso et mercantile castello chiemato Castel nuovo.* Era o fortăreaţă situată în faţa Orşovei, pe ţărmul drept al Dunării.

121 *Rocca.*

122 *Gabellieri.*

123 *Castello Fiorentino.* Castello Fiorentino este desigur localitatea fortificată, odinioară Florentin, care însă se află *pe malul drept* al Dunării, aproape de Vidin.

124 În 1552.

125 *Logos.*

126 Neidentificat.

tîlharilor <veniți să jefuiască> atît din Gyula[127] cît și din tabăra turcească, decît de pe urma unor dușmani fățiși.

Venind dinspre Lugoj, lași la stînga, la o depărtare de vreo două mile de drumul principal, castelul N[128], frumos așezat la poalele unui munte și bine întărit, avînd izvoare țîșnitoare. În șanțurile sale cresc pești aleși și mulți raci deosebit de gustoși; apoi dai la jumătatea drumului peste N[129], și ajungi într-o zi la Caransebeș, iar de aici, a doua zi (după cum am amintit mai sus) la Poarta de Fier[130], unde aruncîndu-ți privirea în jos, asupra încîntătoarei Transilvanii, crezi că ai scăpat din purgatoriu și privești paradisul.

De aici se ajunge la primul oraș întîlnit în cale, numit Orăștie, așezat la poalele unui munte și la marginea unei păduri mari, unde, la depărtare de o milă mică[131], curge Mureșul, rîu de mare folos și navigabil care scaldă muntele înverzit, pe culmea căruia este așezată Deva, cea nespus de tare, și de acolo <merge> la Lipova ocupată de turci, (cînd au cucerit Timișoara[132]) și fiind azi la granița Transilvaniei, și aici se găsește a treia tre-
p. 172 cătoare, prin care turcii pot intra // de-a dreptul în Transilvania ieșind îndată din teritoriul lor, la care se mai adaugă acum[133] și Gyula[134], cetate foarte întărită care este așezată între Lipova și Timișoara. Ceva mai la vale, Mureșul se varsă în Tisa, după ce a devenit navigabil lîngă frumosul castel al Vințului, odinioară al călugărului Gheorghe[135] care a fost ucis acolo.

Acest oraș <Orăștie> nu este înconjurat nici de ziduri, nici de vreun val, ci <e> aproape ca un sat. Are în mijlocul său o cetățuie înconjurată cu un zid, dar slab. Aici locuiește o populație ce-și vede de negoț. Orașul este bogat și înzestrat din plin cu tot felul de alimente și de locuri bune pentru felurite chipuri de vînători, și cu șoimi, și cu cîini pentru a urmări sălbăticiunile mari și mici, și nu mai puțin a pescui felurite soiuri din peștii cei

---

[127] Gyula va cădea în mîinile turcilor la 1 septembrie 1566. Aici este vorba de jafurile soldaților imperiali din acea garnizoană. Amănuntul ar fi important pentru stabilirea datei cînd și-a scris Gromo compendiul, dacă nu ar fi contrazis ceva mai departe vezi n. 134.

[128] Poate Jdioara. În „Apulum", II, p. 170, n. 56 editorul înclină pentru Făgetul. La fel și Kemeny în „Archiv".

[129] Neidentificat — Poate Căvăran?

[130] Poarta de Fier a Transilvaniei; pe aici se face legătura între Banat și Transilvania. E în dreptul satului Zăicani.

[131] *Un picciol miglio*, spre deosebire de mila ungară.

[132] *Temisuarro*. Ocupat de turci în 1552 fără lupte.

[133] După ocuparea de către turci în 1566.

[134] *Giulia*, în Ungaria, aproape de granița românească. Autorul o situează greșit între Lipova și Timișoara; ea se află mult mai la nord, pe Crișul Alb.

[135] Gheorghe Martinuzzi. Vințul a fost stăpînit cîtva timp de Radu de la Afumați — ca donație a lui Ioan Zápolya — apoi de Ștefan Mailat, după care devine proprietatea fiscului; așa ajunge în mîinile lui Martinuzzi.

mai buni, şi are clima cea mai prielnică pentru a da roade din belşug. Saşii numesc acest oraş „Broos"[136] şi după cîte am putut afla, cum oraşul Sebeşul săsesc[137] ajunsese aproape lipsit de locuitori, fie din cauza climei neprielnice, fie din altă cauză, saşii i-au retras numele de oraş şi l-au trecut Orăştiei pentru toate bunătăţile ce au găsit în ea, mai ales pentru clima sa atît de binefăcătoare[138].

În stînga acestui oraş, la o depărtare de vreo 10 mile, la mijlocul văii, spre Lipova, este aşezată, pe un munte ascuţit care stă izolat din toate părţile, prea puternica <cetate> Deva care e socotită ca una din cele mai importante fortăreţe ale acelei ţări, atît din faptul că ea e situată la intrarea cea mai primejdioasă, unde se unesc tustrele drumurile ce vin dinafară şi pe care turcii pot pătrunde de-a dreptul, cît şi pentru faptul că, dacă ar fi cucerită această cetate, i-ar sta deschisă calea duşmanului în întreaga ţară, iar dacă se va menţine, atunci poate fi nimicită orice armată oricît de mare care s-ar încumeta să pătrundă pe aici.

Dar şi în afară de aceasta ea este de necucerit, pentru că domină un rîu atît de însemnat ce nu poate fi abătut pe nici o cale, şi e aşezată pe acel munte care e în atingere[139] chiar <cu rîul> şi este de o aşa mare înălţime de jur împrejur că <cetatea> nu poate fi bătută de nici o artilerie şi e atît de tare, că nu se poate mina. Cetatea este întotdeauna aprovizionată cu tot ce-i trebuie pe trei ani şi chiar mai mult, pentru a înfrunta cel mai dîrz asediu, şi are mari înlesniri, cu rîul şi cu pădurile şi munţii din apropiere, pentru a primi ajutor sau a salva garnizoana, dacă cumva dintr-o întîmplare nenorocită ar fi silită la aceasta. De aceea, principele ţine aici totdeauna ca garnizoană pe oamenii săi cei mai credincioşi şi îşi păstrează acolo bogăţiile şi comorile sale cele mai de preţ.

Urmînd mai departe drumul de la Orăştie // mai adînc înăuntrul ţării p. 172
şi trecînd rîul N[140] prin vad, cînd e apă puţină, căci se trece cu greu cînd se umflă <de ploi>, ajungi, la o distanţă de vreo opt mile, în cîmpia memorabilă în care viteazul rege Matias a pricinuit turcilor o mare înfrîngere, în dreptul unui sat frumos numit pe ungureşte Kenyer[141], ceea ce înseamnă

---

[136] De la Sf. Ambrozie, hramul bisericii.

[137] *Sassebes.*

[138] Versiune fără nici o bază istorică. Există însă o legendă asemănătoare (vezi „Archiv"..., 1885, p. 56). Explicaţia trebuie căutată probabil în apropierea de nume dintre cele două oraşe. Sas-sebeş şi Sas-varoş.

[139] *Contiguo* (textul destul de obscur).

[140] Este vorba desigur de valea Romosului (vezi „Archiv", p. 56).

[141] *Kenier.* E vorba de Cîmpul Pîinii, o cîmpie între satele Şibot şi Vinerea, la cîţiva kilometri de vărsarea pîrîului Cugir în Mureş. Aici au fost înfrînţi de către Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, şi Paul Chinezu, comitele de Timişoara, în 1471, turcii, care năvăliseră în Ardeal după pradă.

„pîine bună"[142]. Acest sat cu tot teritoriul ce-i aparţine mi l-a dăruit mărinimosul principe Ioan, mie şi întregei naţiuni italiene. Acolo din munţii apropiaţi dinspre răsărit izvorăsc două rîuleţe[143] limpezi, care, îndreptîndu-şi cursul spre vest, se varsă, la depărtare de o milă, în Mureş.

La o depărtare de alte opt mile de la această localitate se află frumosul castel al Vinţului sus-amintit, şi iarăşi la o depărtare de alte opt mile, trecînd Mureşul cu luntrea[144] cu o milă mai la vale de Alba Iulia, se ajunge la acest oraş regesc, vechea reşedinţă a regilor Daciei Mici (!) care, după cum se vădeşte prin diferitele statui antice şi reprezentări care se găsesc aici, s-a numit în vechime Zarmijz[145], dar după ce a ajuns sub stăpînirea romanilor, a fost numit Alba Iulia, în amintirea şi cinstea Iuliei Augusta, mama împăratului Marcu Aureliu, cum dovedeşte o veche inscripţie în marmură din <biserica> Sfîntului Mihail, care este aşezată la şapte mile de aici, la poalele unor munţi foarte înalţi, acoperiţi cu copaci groşi şi înalţi, împreună cu mănăstirea sa de călugări[146], al căror număr a scăzut acum doar la patru, deoarece nu se mai îngăduie nimănui să se mai călugărească acolo; aceştia de acum mai sînt lăsaţi acolo, cît vor trăi: cu moartea lor se va stinge şi acest ordin[147]. Acolo pe masivul stîncos se mai vede o veche
p. 173 cetate romană, în ruine, iar în biserică se găsesc multe obiecte antice //. Regina Isabella a înfiinţat acolo nişte băi[148] plăcute, pe care regele le foloseşte adeseori. Acolo mai este un parc[149] plin de cerbi şi de alte sălbăticiuni; cu grădini bogate în cele mai alese poame. De aceea vine şi înălţimea sa adeseori aici[150] pentru a se recrea.

---

142 Sensul precis — pîine, fără vreun calificativ.

143 Sînt cele două Cugire (vezi „Apulum", p. 172). După altă interpretare: Cioara şi Păunul (vezi „Archiv", p. 56).

144 *Porto.*

145 Autorul, folosindu-l pe Reicherstorffer, îşi însuşeşte confuzia acestuia privind situarea Sarmizegetusei *(Zarmijz)* la Alba Iulia şi derivarea numelui acestui oraş de la Alba Augusta. La acestea, adaugă alte confuzii proprii. Inscripţia menţionată care se afla încastrată în zidul de la intrarea *bisericii Sf. Mihail* din Alba Iulia — altminteri zis al catedralei din acest oraş — este mutată de Gromo la şapte mile depărtare din cauza confuziei cu Castelul Sf. Mihail *(montem S. Michaelis)*, vechiul castel episcopal din secolul al XIV-lea, aflat la acea depărtare de oraş şi amintit de Reicherstorffer cu puţin înainte *(Călători*, I, p. 221) ca dăinuind din vremea romanilor (!).

146 Relaţia ceva mai tîrzie a lui Lescalopier pomeneşte şi ea de o mănăstire, vezi mai jos p. 137.

147 Pentru încercări de localizare, vezi „Archiv", 1885, p. 57 şi „Apulum", II, p. 175.

148 E vorba de izvoarele calde de la Geoagiu după sugestia din „Archiv", respinsă în „Apulum", II, p. 173, n. 69, pe motiv că Gromo, „secretarul regelui, trăit la curtea de la Alba Iulia era în măsură să cunoască bine locurile de vilegiatură ale curţii...". Dar se vede din context că autorul amestecă şi confundă informaţiile împrumutate de la alţii cu reminiscenţe proprii adesea lacunare.

149 În text greşit: *barco.*

150 Neidentificat. Se confundă desigur elemente aparţinînd unor localităţi deosebite.

Acum, ca să revenim la ce spuneam despre Alba Iulia, aceasta a avut altădată o întindere atît de mare, în lungime şi lăţime, încît rîul încîntător, amintit mai sus[151], curgea prin mijlocul său şi Traian locuia în acest oraş după ce a supus Dacia, cînd au fost găsite sub micul rîuleţ Ompoiu[152], care curge pe lîngă oraş şi se varsă aproape de aici în Mureş, comorile ascunse ale lui Decebal; descoperite, după cum spune legenda, de un roman „Bibulus" (!) [153], ţinut multă vreme în captivitate de acest rege.

Acest oraş este aşezat pe un loc mai ridicat în mijlocul unui şes îmbietor, înconjurat de munţi foarte înalţi, dintre care cei mai apropiaţi se află la o depărtare de vreo cinci mile; stînd în oraş se desfăşoară în faţa ochilor în toate direcţiile văi încîntătoare. Oraşul este înconjurat de ziduri antice din piatră fărămicioasă cu şanţuri nu prea late nici adînci, şi are forma unui dreptunghi şi, mulţumită poziţiei lui prielnice şi de însemnătate deosebită, a fost bine întărit de Castaldo, care l-a înzestrat cu patru bastioane puternice şi cu patru platforme de pămînt, aşa că, dacă este îndestulat cu cele trebuitoare, poate să se apere cîtva timp împotriva oricărei puteri oricît de mari. Este locuit numai de curtea maiestăţii sale şi de cîteva feţe mai însemnate, împreună cu soldaţii alcătuind garnizoana obişnuită a acelui oraş şi cu garda personală a principelui //. În afara cetăţii, spre vest se află p. 174
o mare suburbie în care locuiesc negustorii şi unde se fac mari negustorii, putîndu-se găsi, oricînd şi din belşug, toate cele necesare traiului.

Aici se află palatul regal din acest oraş care a fost reşedinţa episcopală, şi a ajuns în ruină în urma neîngrijirii timp de mai mulţi ani. Dar regina Isabella, mama regelui de faţă, a restaurat foarte bine clădirea[154]. Lîngă acest palat se află catedrala. În tot timpul cît am fost acolo, adică de la 1 mai 1564 pînă la 6 aprilie 1565[155], această biserică a fost în grija preoţilor şi canonicilor catolici care făceau aici şi slujba religioasă, şi anume cu buna încuviinţare a regelui, despre care stăruia credinţa că încă şi după ce încetase de a mai asculta pe faţă slujba bisericească de la care fusese abătut cu o lună mai înainte prin insinuări eretice de către nelegiuitul medic Blan-

---

151 Mureşul, care curge la oarecare distanţă de oraş.

152 *Ompaj*. La Reicherstorffer şi după el la Possevino, comorile ar fi fost ascunse sub rîul Streiu care „curgea pe lîngă capitala Zarmis a lui Decebal" (vezi *Călători*, I, p. 223). Dar cum în alt loc Zarmis e identificat cu Alba Iulia, rezultă o nouă confuzie, de astădată între rîurile Streiu şi Ampoi.

153 După Dio Cassius, Bikyles; el nu era cetăţean roman, ci sclav (vezi „Apulum", p. 173).

154 Autorul caută şi aici să justifice în chipul acesta deposedarea episcopiei de palatul său.

155 Pentru durata şederii sale efective în Transilvania, vezi mai sus p. 313 unde e vorba de trimiterea sa într-o misiune în Italia la 28 iulie 1564.

drata din Saluzzo[156], mai stătea încă în cumpănă fără a fi trecut cu totul la aceste erezii, <şi> asculta adeseori nu numai sfînta liturghie, ci şi alte slujbe catolice, stînd în camera sa de unde putea să audă şi să asculte tot ce se săvîrşea şi se rostea în biserică. Această părere a urmat din faptul că maiestatea sa în timpul petrecerii sale repetate în acest oraş n-a îngăduit niciodată
p. 175 ca numiţii slujitori ai altarului să fie îndepărtaţi sau tulburaţi // într-un chip oarecare în îndeplinirea slujbelor, deşi a fost mereu îndemnat cu orice prilej de către acel nelegiuit medic, căpetenie a sectei calvine[157], şi de către acel răuvoitor Mihail Csáki[158], mare cancelar şi căpetenie a sectei luterane. Cînd însă mai tîrziu, în anul <15>65[159], regele a plecat a doua oară, ca să alunge din ţara sa pe generalul imperial Schwendi, care năvălise cu o mare armată împotriva lui, şi cînd abia a ajuns la Cluj, unde se şi adunase Dieta transilvană, s-au ridicat aceşti răzvrătiţi împotriva lui Dumnezeu şi, potrivit cu ordinele secrete primite, au gonit pe preoţi şi au aruncat la pămînt toate altarele, statuile şi icoanele şi, între alte fărădelegi, au distrus şi unele tablouri vechi de toată frumuseţea şi le-au ars împreună cu două orgi minunate. Numai trei[160] monumente funerare sculptate din cea mai curată marmură au rămas întregi — unul al lui Ioan de Hunedoara[161], altul al lui Ioan de Szepes[162], tatăl regelui de acum, apoi cel al cardinalului, călugărul Gheorghe[163], precum şi umilul mormînt al reginei Isabella[164], în cel mai întunecat ungher al bisericii.

. . . .

[Autorul caută să demonstreze că Ioan Sigismund nu s-a înstrăinat cu totul de biserica romano-catolică.]

. . . .

---

[156] *Giorgio Blandrata* (Biandrata), vezi p. 323, n. 89. Doctrina antitrinitară sau unitariană apare în timpul Reformei religioase din secolul al XVI-lea mai întîi în Italia, apoi în Elveţia, Ungaria, Polonia şi Transilvania. În Transilvania a fost propovăduită de Blandrata, Francisc David, Iacob Paleologul, Ioan Sommer etc. O dată cu acceptarea ei de către Ioan Sigismund s-a răspîndit repede şi, în 1568, a fost recunoscută de dietă printre religiile aşa-numite „recepte“ (admise).

[157] În realitate: unitariene, nu calvine.

[158] *Malitioso Michel Chiac* (numit mai sus Mihail Românul).

[159] În 1565. După plecarea lui Gromo în aprilie al aceluiaşi an.

[160] Autorul mai adaugă la cele t r e i monumente şi monumentul modest al reginei Isabella, care ar fi deci al patrulea.

[161] *Huniade*.

[162] *Giovanni Sepusco*. Ioan Zápolya. Familia lui, originară din Croaţia, obţinuse în vremea lui Matei Corvin titlul — şi funcţia — de comite perpetuu al comitatului Szepes (Zeps, azi Spis, în Slovacia).

[163] Cardinalul Gheorghe Martinuzzi.

[164] Văduva lui Zápolya şi mama lui Ioan Sigismund.

Şi acum să ne întoarcem la descrierea noastră. Dacă ne îndreptăm spre nord-vest de la Alba Iulia, ajungem prin munţi foarte înalţi şi prin păduri dese, ce se întind aproape 35 de mile, la trei oraşe vechi[165], lîngă care se găsesc cele mai productive filoane de aur şi de argint. S-au mai descoperit aici, în ultimii ani, şi zăcăminte bogate de chinovar, pucioasă, aramă şi fier. Unul din aceste oraşe este Abrudul[166], odinioară colonie a romanilor, dăruit apoi de regele[167] Ioan de Hunedoara // Colegiului canonicilor din Alba Iulia. p. 176
Aurul şi argintul scos de aici se transportă la Sibiu, unde se bate monedă fără întrerupere. Nu departe de aici se află Zlatna[168], oraş deschis, clădit pe timpul lui Traian[169], acum locuit de români, care lucrează necontenit în acele mine. La poalele muntelui, într-o prea frumoasă poziţie, la oarecare depărtare spre apus, găsim Baia de Criş[170], odinioară un tîrg de seamă, acum risipit şi nu prea populat din cauza deselor năvăliri, pe care le fac cînd turcii de la Lipova, cînd haiducii[171] localnici, şi mai înainte[172] le <făceau> imperialii din Gyula.

Toate aceste oraşe au ca îndeletnicire scoaterea diferitelor metale din mine, unde ele se găsesc din belşug, precum şi spălarea aurului şi argintului din acele rîuleţe cristaline care izvorăsc din mine, şi totul este dus la Sibiu.

Dacă ne îndreptăm de la Alba Iulia spre nord[173], prin şes şi peste cîteva dealuri line şi vîlcele, lăsînd la jumătatea drumului un tîrg mare[174], ajungem, după vreo 20 de mile, la Aiud[175], un oraş comercial mare şi deschis. Este aşezat în cîmpie, are o mănăstire mare, întărită cu ziduri şi e înconjurat de un şanţ — lat şi adînc plin cu apă — împreună cu contraescarpa sa.

La o depărtare de vreo 16 mile de aici, şi tot în aceeaşi direcţie, trecem rîul Arieş[176], care se varsă ceva mai la vale în Mureş, după ce a izvorît din munţii înalţi dinspre vest, unde se află bogatele mine de aur de la care şi-a luat rîul numele, căci „Araines" — tălmăcit în italiană — înseamnă rîul auriu. Pe acest rîu este aşezată Turda cea bogată, odinioară un oraş însemnat, acum un tîrguşor mare, deschis, comercial, plin de viaţă, cu case

---

[165] Sînt cele pomenite în *Chorographia Transilvaniei* (1550) p. 16 v°.

[166] *Abrugbanya.*

[167] Gio Huneade Re fusese, după cum se ştie, nu regele, ci guvernatorul Ungariei.

[168] *Zalathna.*

[169] După Taurinus şi Reicherstorffer, vezi *Călători*, I.

[170] *Keresban.* În valea superioară a Crişului Alb.

[171] Vezi p. 323, n. 81.

[172] Adică înainte de 1 septembrie 1566 cînd cetatea Gyula a căzut în stăpînirea turcilor.

[173] *Maestro.*

[174] Ar putea fi Teiuşul (vezi „Apulum", p. 176, n. 81).

[175] *Agnedina.*

[176] *Araines* (Aranies).

p. 177 arătoase de piatră, cu străzi frumoase // locuit de oameni gospodari. Acest tîrg este unul dintre cele mai bogate din întreaga țară, dar din cauza așezării sale se află departe de o apă bună de băut[177], decît doar dacă o aduci din rîu, care însă e caldă vara. Aceste ape sînt sărate din cauza ocnelor foarte adînci conținînd sarea cea mai aleasă care se scoate acolo de jur împrejur și se transportă de aici pe rîul Mureș, care se varsă în Tisa și aceasta în Dunăre, și ea se desface acolo în diferite provincii învecinate, cu mare folos bănesc pentru rege.

Înaintînd în aceeași direcție, la o depărtare de vreo 25 de mile, peste dealuri și trecînd pe lîngă multe iazuri mici și atrăgătoare ajungem la Cluj[178], oraș comercial mare și bine clădit, cu ziduri puternice, după felul obișnuit mai de mult, și cu numeroase turnuri, situat pe loc șes într-o vale fermecătoare între două dealuri, printre care curge un rîu cristalin[179]. Acest oraș este locuit în parte de unguri, în parte de sași[180]. Dregătoriile orășenești se împart pe din două între cele două națiuni, iar sfatul orășenesc se schimbă în fiecare an, fiind cînd dintr-o naționalitate cînd din cealaltă. Catedrala de acolo este foarte cunoscută și este folosită de ambele națiuni pentru slujba divină luterană și are o orgă minunată deosebit de bună. În afara zidurilor acestui oraș se găsesc trei suburbii, una spre sud, care se întinde în lungime nu mai putin de o milă, a doua către nord-vest, care se întinde pe două mile bune și a treia spre est, și ea destul de întinsă, totuși mult mai mică decît celelalte două. Aceste trei suburbii sînt alcătuite în cea mai mare parte din case de lemn și una e locuită de sași, a doua de unguri și a treia de români[181]. Întreg orașul este construit din piatră, cu cele mai frumoase case și străzi, și cu toate că mulți oameni luminați socotesc că este cu neputință să fie întărit, eu sînt totuși de altă părere. Și pentru că știu că el este oarecum cheia întregii țări, aș fi dorit să-l fortific chiar eu, ceea ce sper să realizez cu cheltuieli puține, fiind gata întotdeauna să mă plec în fața unei păreri mai întemeiate.

Călătorind de la Cluj în direcția nord-vest, găsim la o depărtare de vreo 10 mile Gilăul[182], un castel frumos și puternic, pe un deal foarte roditor și bine păzit unde se despart două drumuri, dintre care unul duce spre vest peste o cale foarte muntoasă, la Oradea, iar celălalt către nord-vest, terminîndu-se la Baia-Mare[183]. Trecînd însă peste rîul Someș care este la

177 *Acque dolci.*
178 *Colosvar.*
179 Someșul Mic.
180 Românii nu se puteau așeza în oraș. Exclusivismul orășenilor de aici era identic cu cel al celorlalți orășeni din Sibiu, Brașov etc.
181 Cartierul locuit de români este Mănășturul, cel locuit de sași fostul Hășdat, iar cel locuit de unguri se afla în regiunea gării (vezi „Apulum", II, p. 177, n. 85).
182 *Gialu.*
183 *Bagna.*

o depărtare de vreo 40 de mile //, ajungem mai întîi la Munkács[184], însemnat p. 178
şi bine întărit, şi apoi la Hust, castel frumos, bine străjuit, care spre nord-vest se mărgineşte cu Polonia şi cu teritoriul Oraşului Liov[185], iar spre vest cu Opolia[186].

Îndreptîndu-ne de la Cluj spre nord-est[187], ajungem după vreo 20 de mile tot pe drum şes, la „Castelul Nou"[188], o localitate mică, cu patru bastioane puternice după tipicul de astăzi şi cu o fortificaţie înaintînd dincolo de şanţul care apără bine ambele laturi ale castelului. Zidurile sînt groase şi puternice, cu terasament mare de pămînt; şanţul este adînc, lat şi plin cu apă, care parte izvorăşte din pămînt, parte este adusă din rîurile care curg la vest şi îi dau apă destulă.

La vreo 600 de paşi de aici este un munte, pe care Balassa l-a folosit înainte vreme, cînd această cetate îi aparţinea încă împăratului[188a], pentru a o bate cu artileria, lucru fără de folos din cauza depărtării prea mari. Iar pe de altă parte muntele e aşa de scund, încît nu e cu putinţă, în nici un chip să se poată bate de acolo cu artileria. Un inginer de fortificaţii florentin a fortificat acest loc, la cererea cardinalului, fratele Gheorghe[189], după plecarea reginei Isabella din ţară. Locul acesta este îndestulat cu tot ce-i trebuie ca să reziste timp de trei ani. Şi aici îşi păstrează regele o parte din comorile sale cele mai de preţ, avînd multă încredere în tăria acestui castel. Acuma este păzit de un preot catolic, cu numele Gheorghe, pus <odinioară> în slujbă de fratele George şi socotit ca un om de mare ispravă şi credinţă.

Acest loc are spre sud o fortificaţie înaintată cu şanţuri de apă şi flancuri, în care să se poată refugia locuitorii din împrejurimi în timp de război şi să se apere şi împotriva unui atac inamic serios, şi acum această fortificaţie are o întindere mai mare chiar decît castelul, prin faptul că în
ea s-ar putea retrage un număr însemnat, fie de ostaşi siliţi să cedeze // tere- p. 179
nul în faţa inamicului, fie de ţărani nevoiaşi, apărarea celorlalte două laturi ale castelului fiind foarte mult înlesnită.

Mergînd de aici spre nord-est[190] vreo 20 de mile, tot pe loc şes, ajungem la Reteag[191], un sat mare şi foarte bogat, fost pe vremuri oraş; acesta

---

[184] *Monceag*, azi *Mukačevo* ... v. şi n. 295 *Moncag*.

[185] În text: *Filopoli* corectat în margine: Leopoli.

[186] *Apolia* — Oppeln în Silezia, care deci nu avea un hotar comun cu Transilvania.

[187] *Verso greco*.

[188] *Apolia* — Oppeln în Silezia, care deci nu avea un hotar comun cu Transilvania. de Martinuzzi ca o cetate de însemnătate netăgăduită în sistemul de apărare al Transilvaniei.

[188a] Transilvania a fost sub imperiali în 1551—1556.

[189] Martinuzzi.

[190] Verso *Greco*.

[191] *Rethec*.

mi-a fost oferit mie de maiestatea sa, împreună cu tot ţinutul dimprejur, care se întinde cam pe o lungime de 10 mile şi pe o lăţime de trei mile, pentru locuinţa şi întreţinerea miliţiei italiene, pe care aveam s-o conduc în acea regiune. Această localitate este la o depărtare de vreo opt mile de Dej[192], un tîrg mare, deschis, unde Someşul[193] devine navigabil, după împreunarea lui cu Bistriţa[194]. Pe aici se transportă sarea care se scoate în cantităţi mari din munţii vecini şi se încarcă pe bărci[195], trimise pe Tisa şi apoi pe Dunăre, după cum am arătat mai sus. Lîngă Dej se sapă şi mine de argint foarte bogate[196].

Îndreptîndu-ne de la Reteag mai departe în aceeaşi direcţie, ajungem la o depărtare de 15 mile, la <castelul> Beclean[197], mic ca înălţime, dar aşezat între ape, întărit după felul cel nou; cu ziduri puternice şi bine flancate, cu un şanţ adînc cu contraescarpa sa şi săpat în întregime în adîncimea terenului în aşa fel că este atît de bine apărat, încît este cu neputinţă să fie atacat decît intrîndu-se în şanţ, şi cum acesta este foarte adînc şi plin cu apă, ce nu poate fi scoasă, urmează că locul este nespus de puternic. Stăpînii acestui giuvaer sînt doi fraţi nevîrstnici, aderenţi devotaţi ai regelui, ridicaţi de acesta la mari demnităţi. Numele lor e acelaşi cu numele castelului[198].

La o depărtare de şapte mile de această localitate se găseşte frumosul, bogatul, populatul şi puternicul oraş Bistriţa, aşezat pe un loc şes într-o vale veselă, înconjurată de izvoare care udă întreaga vale spre vest pînă
p. 180 la muntele foarte înalt, depărtat cu vreo 1 500 de paşi // şi mai bine de zidurile oraşului; celelalte trei laturi ale oraşului în parte scăldate de apele unor asemenea izvoare, în parte de un puţ lat, care se umple cu apă de rîu, fac ca acest oraş să fie de necucerit. Forma sa este ovală. Cele două laturi mai mici sînt îndreptate una spre sud, cealaltă spre nord, iar celelalte două una spre est, cealaltă spre vest. Străzile drepte sînt tăiate, de la un capăt al oraşului la celălalt, de pîraie formate din acele izvoare şi care curg prin tot oraşul, spre marele folos al locuitorilor şi totodată spre desfătarea ochilor privitorilor.

Şi pe fiecare din laturile acelea este o poartă principală cu foarte multe mori de-a lungul şanţurilor, puse în mişcare de apa izvoarelor ce

---

192 *Dese.*
193 *Samos* — Someşul Mare.
194 *Bestrum,* Bistriţa se varsă în Şieu, care la rîndu-i, se varsă în Someş.
195 *Burchi* (barchi).
196 Informaţie greşită (vezi „Apulum", II, p. 179, n. 96).
197 *Bethlen.*
198 Familia de magnaţi: Bethlen de Bethlen şi Bethlen de Iktar, Cei doi Bethleni amintiţi aici sînt Gheorghe şi Ioan, fiii lui Grigore. Sînt amintiţi şi de Possevino în *Transilvania,* vezi şi „Archiv ...", 1855, p. 59.

țîșnesc acolo, și ele pot să macine mult mai mult decît cer nevoile orașului. Are o biserică frumoasă, refăcută de un meșter[199] din Bergamo[200] pe cheltuiala proprie <a orașului> și care era închinată Sf. Fecioare, dar acum se slujește în ea după învățătura lui Luther, ca și în toate celelalte orașe sășești din această țară. Pîraiele amintite care curg prin oraș se împreună la ieșirea lor în suburbia dinspre miazăzi și se varsă apoi, la 14 mile spre nord. La o depărtare de vreo 30 de mile de acest oraș, peste munți și văi, se găsesc, spre granița Poloniei și a Moldovei, bogatele mine de aur de la Rodna[201]. Îndreptîndu-ne însă spre sud pe o distanță de 35 de mile și tăind mai multe văi mari, întîlnim frumosul, puternicul și bine păzitul castel Gurghiu[202], așezat pe o ridicătură înaltă și abruptă de stîncă tare despărțită spre nord de munți, așa că anevoie ar putea fi bătută cu artileria.

Între munte și cetate, la picioarele stîncii curge rîul repede al Gurghiului, peste care se trece foarte greu, în parte din cauza repeziciunii apei cît și a bolovanilor mari din albia lui, în parte din pricina malului înalt al stîncii, care împiedică suirea. Pe celelalte trei laturi castelul domină o cîmpie întinsă și frumoasă îndreptată spre Secuime[203].

Între aceste două castele la o depărtare de vreo 10 mile se află un mare tîrg al sașilor (!), centru comercial și loc deschis numit Tîrgu Mureș[204], unde se țin mari bîlciuri săptămînale cercetate de populația din toate regiunile învecinate, dar mai ales de secui, aducîndu-se tot felul de mărfuri, ca piei, pînzeturi ș.a. //

De la Gurghiu spre Sighișoara, mergînd spre sud sînt cam 30 de mile. p. 181
<Sighișoara> este un oraș săsesc vioi, sănătos și cu viață negustorească, așezat parte în șes, la poalele unui deal, parte chiar pe deal, cu clădiri pînă sus pe culme, unde e un castel, mai degrabă frumos decît puternic. El găzduiește o școală cu elevi și cu profesorii acestora distinși în toate specialitățile și științele și întreținută de comună.

Acest deal este atît de depărtat de celelalte care-l înconjură, încît așezarea unei baterii nu ar fi cu putință. În mica vale care se află între ele curge un rîușor limpede numit Tîrnava Mică[205], trece pe lîngă Mediaș[206] și se varsă ceva mai la vale în Mureș. Dealul amintit este în întregime din

---

[199] *Protho.*

[200] Oraș în Italia de nord.

[201] *Roduen.* Minele amintite sînt de argint *nu* de aur. Greșeala se datorește textului lui Reicherstorffer folosit de autor.

[202] *Grighi.*

[203] *Verso Cicculi.*

[204] *Vuassarel.* Autorul greșit îl prezintă ca oraș săsesc, era locuit de secui și socotit drept capitala „națiunii" secuiești; vezi mai sus n. 80.

[205] *Kichelle piccolo.* În realitate este vorba de Tîrnava Mare.

[206] *Megieș.*

tuf şi e plin de peşteri, în care, după mărturia celor mai bătrîni şi mai de vază localnici, se adăpostesc şi se păstrează de 180 de ani încoace cereale cît se poate de bine. Şi acest lucru se întîmplă pentru că aceste cereale nu se recoltează şi nu se ridică de pe cîmp niciodată mai înainte ca boabele să înceapă a se scutura de la sine din spic. Pe lîngă faptul că aceste peşteri sînt foarte potrivite pentru scopul acesta, oraşul mai este destul de <bine> apărat împotriva unui atac neaşteptat. Dar nu se poate fortifica uşor împotriva unor trupe bine instruite, neputînd fi împiedicată minarea sa. Felul de viaţă, obiceiurile şi religia sînt la fel cu ale celorlalte oraşe săseşti. Are belşug de toate şi este cercetat adeseori de secui, fiind aşezat într-o vale frumoasă şi întinsă, care priveşte spre răsărit dar se îndreaptă apoi spre nord-est.

Pe acelaşi drum urmînd tot prin şes, vreo 30 de mile spre sud şi trecînd pe lîngă multe oraşe dependente de mănăstiri[207], care <deşi> sînt deschise au totuşi nişte castele întărite, înconjurate cu şanţuri dar fără însemnătate militară, se ajunge la oraşul săsesc Mediaş. Oraş mare, fără a fi vechi şi aşezat la poalele unui deal, de care e dominat spre răsărit. Din cele două părţi, dinspre nord şi vest[208], e înconjurat de rîul Tîrnava[209], sporit de apele Tîrnavei amintite mai sus[210] şi de multe alte pîraie, încît nu poate fi trecut cu piciorul. Iar în partea dinspre sud sînt mai multe mlaştini. Acest oraş este în mare decădere şi slab populat, cu toate că acolo se face un comerţ foarte viu cu diferite pînzeturi, atît de cînepă cît şi de in, care se vînd pe preţuri foarte mici. Casele sînt clădite în cea mai mare parte din
p. 182 piatră şi foarte frumoase //, dar sînt multe şi de lemn. Uliţele sînt podite în parte cu bîrne de lemn şi grozav de noroioase; şi într-un cuvînt acesta mi se pare cel mai trist oraş din toată ţara. Acesta este locul unde a fost decapitat faimosul Aloisio Gritti[211], de acei locuitori conjuraţi împotriva lui, pentru că, după cum spun ei, el a pus să-l omoare pe Emeric Czibák[212], episcopul Oradiei, om cu mare vază în ţară. Aici este camera în care a locuit şi portiţa în zidul oraşului, în partea dinspre şesul mlăştinos, prin

---

[207] *...Passando molte terre giuriditioni di Abbadie, quali essendo aperte, hanno una rocca murata, con fosso all'intorno, ma di poco momento, Meges... si trova in* etc. Textul e confuz. În realitate nu poate fi vorba aici decît de bisericile castele ale saşilor care se găsesc îndeosebi în această regiune (vezi şi „Archiv", p. 25, unde se dă o traducere forţată pentru a-l corecta pe autor).

[208] *Verso Tramontana et Ponente.*

[209] Tîrnava Mare.

[210] Autorul ştiind că sînt două Tîrnave socoteşte că s-ar fi unit mai sus de Mediaş: *circondata dal fiume Kichelle ingrossato dal sudetto Kichelle et da molti fiumicelli.*

[211] *Luigi Gritti.* Gromo pomeneşte de acest episod după Reicherstorffer, mai adăugînd cîteva detalii luate din tradiţia locală. Pentru amănunte vezi *Călători*, I, relaţiile lui Della Valle, Museo şi Tranquillo.

[212] *Almerigo Csijbakij.*

care un trădător, prefăcîndu-se că vrea să-l salveze, l-a condus afară <din oraş> pe cîmp, şi l-a predat duşmanilor lui împreună cu cei doi fii[213] tineri ai săi, care, după decapitarea tatălui lor împreună cu cîţiva din credincioşii săi cei mai deaproape, au fost şi ei decapitaţi din porunca locţiitorului moldoveanului, Ştefan Mailat[214], pe atunci voievod al acestei provincii.

De la acest oraş dacă ne îndreptăm spre vest, ajungem după un drum de 35 de mile, trecînd prin multe sate şi moşii nobiliare ale baronilor unguri, înapoi la Alba Iulia, şi dacă ne îndreptăm spre răsărit, la tot atîtea mile de acolo, ajungem la Sibiu[215], capitala saşilor: oraş mare strălucit, puternic şi înzestrat din belşug cu toate cele trebuitoare unui trai vrednic orăşenesc[216]. Aşezat pe o cîmpie puţin înclinată, astfel că de la palatul[217] cel mare se poate cuprinde cu privirea întreaga regiune dimprejur; este înconjurat de lacuri adînci, care de la piciorul zidului se întind pe trei laturi aproape pe o milă. Zidurile sînt groase şi înalte cu ieşituri şi galerii acoperite după sistemul vechi // spre lacuri, unde nu se poate da nici un fel de atac decît p. 183
din colţuri. Prudentul Castaldo a ridicat, după sistemul de azi, două bastioane foarte importante, care acum sînt înconjurate de ziduri tari de piatră[218]. Şi acelaşi lucru s-a făcut, cu mai mare cheltuială şi meşteşug, pe latura de vest, spre cîmpie.

Înăuntrul oraşului casele sînt de piatră, încăpătoare, frumoase şi bune de locuit[219], fără a fi palate. Pîraie de apă curgătoare străbat străzile largi şi drepte, curate şi îngrijite. Sînt patru porţi principale[220], cîte una spre fiecare din cele patru puncte cardinale. Vinul şi pîinea sînt foarte bune, mai bune decît în orice parte a ţării. Aici se bat neîntrerupt monede de aur şi de argint şi se găsesc atîtea tunuri, încît ar ajunge pentru trei fortăreţe mari şi mereu se mai toarnă altele. Bărbaţi cu greutate, bucurîndu-se de mare vază, formează o magistratură orăşenească avînd autoritatea cea mai mare în stat în afară doar de a regelui. <Aici se face> negoţ intens cu pînză, cu diferite feluri de ţesături fine (?)[221] şi cu ceară. Femeile <sînt> frumoase şi cuviincioase atît în purtări cît şi în îmbrăcăminte. Atît bărbaţii

---

213 Anton şi Petru.

214 *Maylad Moldavo al hora Vaivoda di quella provincia.* Greşeală evidentă datorită desigur legăturii pe care o face autorul cu Petru Rareş din Moldova în cele două împrejurări cînd îi pomeneşte împreună; vezi mai jos p. 355, text, şi n. 255.

215 *Cibino.* Dacă se arată linia Mediaş—Sibiu atunci orientarea este greşită. Dacă punctul de plecare ar fi însă Alba Iulia—Sibiu, ea ar fi mai plauzibilă.

216 *Al vivere civile.*

217 *Palazzo maggiore* (al primăriei).

218 Începute în 1551; Gromo le vede terminate (vezi „Archiv", p. 61).

219 *Vaghe belle et commode.*

220 Pentru numele acestor porţi vezi „Archiv", p. 62; Heltauerthor, Sag.-Burger- şi Elisabeth-thor.

221 *Varie pelle.* Are şi acest sens şi cel de blănuri, care pare mai puţin probabil aici.

cît şi femeile urmează, în privinţa îmbrăcămintii cît şi în alte privinţe, obiceiurile germane. La fel fac şi celelalte oraşe săseşti.

Şi nici nu pot celelalte naţiuni avea slujbe în acest oraş săsesc sau căpăta dreptul[222] a locui aici, decît cumva vreun om de mare meşteşug şi numai la o nevoie <a oraşului>. Nici chiar regele însuşi nu poate să zăbovească aici decît doar trei zile şi nu poate să intre în oraş decît cu un număr mărginit de însoţitori, şi care este atît de mic, încît nu poate trezi nici o teamă.

Oraşul e numit Cibinum de la pîrîul care izvorăşte aici şi care, după ce formează acele lacuri, se varsă ceva mai la vale în „Alutto" sau Olt. Oraşul şi acum în limba săsească se numeşte „Hermannstadt"[223] de la Hermann, care se spune că ar fi fost întemeietorul lui. În biserica sa catedrală slujba e foarte bine săvîrşită de peste 30 de preoţi, dar după ritul luteran. Şi aici se păstrează rezerve de cereale pentru mulţi ani şi se găsesc în oraş atîtea
p. 184 mori la adăpostul // oricărui inamic din afară, încît pot hrăni mai multă populaţie decît se află în oraş.

Acest oraş pe lîngă faptul că este metropola celorlalte oraşe săseşti, mai are sub ascultarea sa şaptesprezece sate[224] în care se ţin bîlciuri, şi pe lîngă aceste tîrguri <mai are> şi sate mari, şi fiecare din aceste tîrguri şi sate pomenite mai sus nu atîrnă unele de altele, ci sînt sub ascultarea doar a comunităţii[225] lor, adică[225a]:

Oraşul Orăştie are unsprezece tîrguri sau sate parohiale[226].

Sebeşul săsesc — altădată oraş de seamă al saşilor, acum însă nu mai e oraş, ci doar un tîrg mai mare — este aşezat la o depărtare de şapte mile de Alba Iulia, pe drumul dinspre Sibiu, pe un şes cu totul neted, între pîraie, în care trăiesc peşti foarte gustoşi şi din ale căror ape se formează un rîu mare, ce înconjură oraşul din două părţi şi se varsă mai jos de Alba Iulia în Mureş. Drepturile sale orăşeneşti au fost trecute asupra Orăştiei, amintită mai sus, măcar că acesta (Sebeşul săsesc) are înfăţişarea de oraş, şi cealaltă

---

222 Acest exclusivism al oraşelor săseşti va începe a fi zdruncinat pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în urma reformelor lui Iosif al II-lea (vezi Archiv, p. 62).

223 Pentru numele oraşului Sibiu, vezi şi N. Drăgan, *Românii în veacurile IX—XIV*, Bucureşti, 1933.

224 *Borchi*, în înţelesul de tîrguri şi de sate, cum reiese din rîndurile următoare.

225 În loc de: *scaune*. Autorul foloseşte *Chorografia Transilvaniei* în care e vorba de *Scaunele* săseşti. În sensul acesta trebuie interpretată partea ce urmează. Confuzia ce o face între dependenţa politică şi organizarea administrativo-religioasă se datoreşte contaminării unor texte deosebite, împrumutate tot din lucrarea lui Reicherstorffer şi combinate fără discernămînt.

225 a Începînd de aici Gromo îl copiază servil pe Reicherstorffer.

226 La Reicherstorffer: 11 sate *regeşti* (vezi *Călători*, I, p. 214). Termenul de parohial împrumutat de la capitlurile parohiale care apar îndată după aceea (p. 215) e cu totul impropriu. Observaţie valabilă şi pentru cele 5 sate „parohiale" ale Sebeşului Săsesc de la sfîrşitul alineatului.

localitate (Orăştia) mai degrabă de sat, dar pentru faptul că este înconjurată cu ziduri frumoase şi puternice şi că şi mărimea şi înconjurul său se întind la cel puţin o milă şi jumătate. Are case bune, putînd sta alături cu oricare oraş ale acestei ţări, are o catedrală[227] prea frumoasă, şi este foarte bine populat de negustori şi orăşeni civilizaţi[228] şi a fost întărit mai înainte de Castaldo; cealaltă aşezare e deschisă avînd doar un castel întărit şi nu are căzărmi, ci doar puţine clădiri civile, nu are atîţia orăşeni cu vază. În clipa de faţă stau cinci sate parohiale sub jurisdicţia amintitului tîrg.

Cea de-a treia comunitate e Rupea[229], care are 15 <sate>.

A patra este Alţina[230], cu 12 sate „parohiale".

A cincea este Sighişoara[231], oraş mare, care are 16 <sate „parohiale">.

A şasea e Cincul Mare[232], care are 22.

A şaptea este Miercurea[233], care are zece.

Oraşul Mediaş e despărţit de cele pomenite mai sus şi mai are sub <ascultarea sa> altă comunitate[234] cu 24 de sate parohiale. Între aceste oraşe //, sate şi tîrguri se află multe sate şi castele[235] ale nobililor unguri, p. 185
care nu fac parte dintre acelea, ci depind direct de rege.

Cît priveşte plata taxelor pentru nevoile statului, aceste comunităţi[236] sînt împărţite în opt capitluri parohiale[237] care, întrunindu-se la un loc, îşi

---

227 Termen impropriu, căci nu este vorba de un oraş episcopal. S-ar părea că aici se vorbeşte de biserica frumoasă din Sebeşul săsesc deşi îndată după aceea e vorba de fortificaţiile lui Castaldo de la Orăştie. Textul e confuz.

228 *Civili persone* (După Reicherstorffer, care laudă „urbanitatea" lor, *ibidem* p. 222).

229 *Rupen*. Tîrg pe Tîrnava Mare. Numele maghiar e Kőhalom (de unde rom. Cohalm), cel german: Reps.

230 *Olczna*. La nord de Sibiu, pe valea Hărtibaciului.

231 *Segisburgh*. Formă hibridă alcătuită de autor din ung. Segesvar şi germ. Schäss-burg.

232 *Schencherstud*, în loc de Schenkerstuhl (Scaunul Cincului).

233 *Reusmarch* (Reusmarkt).

234 Este vorba de Şeica (germ. Schelkerstuhl). Asupra organizaţiei scaunelor săseşti, vezi E. Ed. Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteile der Siebenbürgisch-Deutschen Nation Universität*, Sibiu, 1941.

235 *Casali et palazzi*. Pasajul este luat din Reicherstorffer, *op. cit.*, p. 8, unde acestea sînt numite: *„pagi possessionesque"*. În adevăr, saşii n-au stăpînit tot teritoriul dintre Mureş şi Olt, printre ei au rămas şi multe ţinuturi care aparţineau nobilimii. Acestea formau enclave mai mari sau mai mici — unele cuprinzînd un singur sat — care ţineau administrativ de comitatul Alba.

236 *Fattioni*.

237 Este vorba de gruparea bisericească pe decanate independente de episcopia catolică a Transilvaniei şi datînd încă din începutul secolului al XIV-lea. Pentru confuzia ce se face între organizarea bisericească pe decanate şi cea administrativă pe scaune vezi şi „Archiv", p. 63, unde se accentuează şi confuzia dintre taxele bisericeşti, privind capitlurile, şi dările administrative fără vreo legătură cu ele. De fapt autorul îl copiază pe Reicherstorffer vezi *Călători*, I, p. 215 şi urm.

ţin dietele lor fiind totdeauna de faţă un slujbaş al regelui[238]. <Aceste capitluri> sînt următoarele:

Capitlul Bistriţei cuprinde întîi oraşul acesta şi 23 de sate parohiale.

p. 186 Capitlul Reghinului [239] are vreo 30 de sate //

Capitlul Ţării Bîrsei[240] cuprinde oraşul Braşov împreună cu 13 sate.

Capitlul Chezdului[241] cuprinde Sighişoara în vecinătatea secuilor şi 48 de sate.

Cele două scaune ale Mediaşului cuprind Mediaşul şi 36 de sate.

Sibiul are 2 capitluri; primul cuprinzînd oraşul şi 23 de sate, al doilea vreo 22 de sate[242].

Capitlul Sebeşului săsesc cuprinde tîrgul[243] său şi 17 sate.

La o depărtare de vreo opt mile de oraşul Sibiu, amintit mai sus, se găsesc ocnele de sare, într-un tîrg („castel")[244], care se numeşte Ocna Sibiului[245] sau, pe săseşte, Salzburg. Aceste ocne de la Ocna Sibiului, ca şi cele de la Turda şi Dej, aduc venituri importante principelui Transilvaniei.

La o depărtare de vreo opt mile, se află castelul Cisnădiei[246] de mărime mai potrivită, înconjurat cu ziduri bune şi destul de puternic, dar mai mult arătos. Aici se fac seceri pentru tăierea bucatelor de pe cîmp, lucru care nu se mai face în nici o altă parte a ţării. Puţin mai departe de aici se vede Cisnădioara[247] pe care se afla frumosul castel N[248], clădit cu meşteşug minunat din frumoase lespezi de marmură[249]. În el obişnuieşte populaţia să-şi pună, în siguranţă, avutul şi familiile în timp de război. Şi cum pămîntul este foarte mănos, şi mai ales în poame minunate, aceşti ţărani trag destule foloase. La o depărtare de două mile mari se află Turnul Roşu[250] unde Sibienii păzesc neîncetat rîul Olt care, venind de la poalele munţilor secuieşti şi despărţindu-i pe secui de Ţara Bîrsei[251], curge pe sub acest teren

---

[238] Afirmaţie gratuită a lui Gromo.

[239] *Regno* (Regen).

[240] *Burtia.*

[241] *Kisdi.*

[242] De decanatul Sibiu mai ţineau şi capitlul Nocrich (germ. Leschkirch) şi cel de Cincul Mare (vezi „Arhiv" p. 64).

[243] *La sua terra* (adică oraşul însuşi).

[244] În text: *in un castello.* Cuvîntul castel (burg) este luat din numirea germană Salz*burg*.

[245] *Vuizagna* (Vizakna).

[246] *Helta.*

[247] *Monte di San Michele.*

[248] Cetăţuia de la Cisnădioara, azi în ruine, n-are un nume deosebit (vezi „Arhiv", p. 64). Descrierea ei şi legende în legătură cu ea, în S. Moldovan, *op. cit.*, p. 121).

[249] Vezi *Chorographia Transilvaniae* pe care o urmează autorul: *ex quadrato lapide* (nefiind vorba nicidecum de marmură, ci de piatră tăiată în blocuri de formă regulată pentru construcţie).

[250] *Torre rossa.*

[251] *Contado di Barcho.*

într-o vale foarte îngustă, şi este una din căile pe care turcii ar putea intra
în Transilvania, dar cu greu. Apoi de aici // trece în Ţara Românească şi p. 187
acolo se varsă în Dunăre: se crede că atunci cînd a fost înfrîntă oastea tur-
cească în Transilvania de către viteazul rege Matiaş[252] un număr nesfîrşit din
aceşti <turci> au căzut de pe acel mal şi s-au înecat în rîul amintit. Din
acest oraş al Sibiului, dacă se trece muntele şi rîul pomenit se pătrunde în
îmbelşugata Ţară a Făgăraşului[253] care se mărgineşte spre răsărit cu munţii
înalţi ce despart Ţara Românească de Transilvania şi are o cîmpie nespus de
mănoasă cam de vreo zece mile între acest rîu şi poalele muntelui, cotind
spre nord tot în şes. După trecerea acestui rîu cam douăzeci de mile pînă la
cetatea bine păzită a Făgăraşului aflată în stăpînirea lui Gabriel Mailat[254],
fiul acelui mare Ştefan Moldoveanul[255] care pentru marea sa vitejie şi disci-
plină ostăşească a meritat să fie numit voievod al Transilvaniei şi de către
împăratul Ferdinand şi de către Ioan I de Szepes[256], regele Ungariei, tatăl
acestuia de acum[257], şi slujind cînd pe unul, cînd pe celălalt dintre aceşti
doi principi, în expediţiile cele mai vestite, a dat dovezi de vitejie şi de
înţelepciune, încît, în cele din urmă, împăratul turcesc, Soliman, privind cu
bănuială la starea lui aşa de strălucită, a izbutit să facă să fie prins prin
înşelăciune de un oarecare Petru, voievod[258] al Moldovei, în care avea mai
mare încredere, şi predat în mîinile unui paşă, care l-a trimis sus numitului
sultan, şi după ce a stat în închisoare 14 ani[259] a trecut la viaţa cealaltă în
turnul de lîngă „Marea Neagră"[260], lăsînd în urma sa pe acest fiu nevîrstnic,
care, crescut la curtea împăratului Ferdinand, a fost însurat de urmaşul aces-
tuia, Maximilian, cu o tînără de viţă nobilă maghiară[261], crescută de soţia
lui, împărăteasa, şi apoi trimis în patria sa. E un om iubitor al străinilor,
are cam 28 de ani, posedă patru rase de cai din cei mai aleşi din toată ţara.
Pentru a străbate // călare proprietăţile sale trebuie mai bine de o zi şi 188
jumătate de drum în cîmpie, şi suprafaţa aceasta cuprinde 64 de sate mari,
toate sub atîrnarea sa. Se mărgineşte peste munţi cu Ţara Românească, spre

[252] Confuzie cu victoria lui Ioan de Hunedoara care, în 1441, a alungat pe turcii veniţi sub cetatea Sibiului, gonindu-i pînă la ieşirea Oltului (vezi „Apulum", II, p. 187, n. 133).

[253] *Rocca di Fogaras.*

[254] Pentru amănunte biografice, vezi „Apulum" II, p. 187, n. 133 şi „Archiv".

[255] Ştefan Mailat nu era moldovean, ci român din Transilvania, fiu de boier din satul Comana din Făgăraş.

[256] Ioan Zápolya.

[257] Ioan Sigismund care se intitula Ioan al II-lea.

[258] *Duce* (Petru Rareş).

[259] În realitate 9 ani (1541—1550). Greşeala poate fi datorată confuziei dintre cifrele arabe şi romane, citindu-se 14 în loc de IX.

[260] De fapt Marea de Marmara.

[261] Ana Bánffy.

răsărit[262], spre apus cu Oltul, spre miazănoape cu Braşovul şi spre miazăzi cu Sibiul. Cetatea Făgăraşului era socotită foarte puternică dar asta era mai înainte, cînd artileria de asediu nu bătea încă cu atîta furie, şi acuma încă, datorită poziţiei sale prielnice, ar putea să fie pusă în stare de apărare, cu cheltuială puţină şi într-un timp foarte scurt.

Plecînd de la această cetate, la o depărtare de vreo 15 mile, după ce s-a străbătut cu multă osteneală o pădure şi un munte[263], spre nord[264], se ajunge în Ţara Bîrsei, care cuprinde multe castele arătoase şi puternice, toate sub ascultarea Braşovului[265], numit şi Verşovia, unul dintre cele mai frumoase oraşe din ţara întreagă în ceea ce priveşte clădirile, străzile şi populaţia, şi cel mai înfloritor dintre toate în privinţa comerţului. Este aşezat între munţi foarte frumoşi şi închis de ei din toate părţile; are şanţuri late şi adînci, umplute cu apă care izvorăşte din trei părţi, cu lacuri adînci şi afară de aceste şanţuri pe latura cealaltă, spre răsărit, se află un munte[266] foarte înalt şi prăpăstios, care nu îngăduie din partea aceasta nici să fie bătut cu tunul <oraşul>, nici să fie luat cu asalt, <atît> din cauza povîrnişului său stîncos, cît şi din cauza marei lui apropieri de zidul oraşului, care, în această parte, are un şanţ dublu şi între aceste şanţuri se află o curtină de pămînt cu bastioane dispuse cu chibzuinţă după sistemul modern, şi deşi cam mici, sînt totuşi sigure şi nu sînt nepotrivite pentru respingerea <unui atac[267]>. Aş putea asemăna acest munte cu renumitul fort Palamides[268]
p. 189 de lîngă Nauplia în Grecia[269] care la fel împiedică să se // dea orice asalt din partea aceea, sau să se bată oraşul mai tare cu artileria, dar găsesc această deosebire că dacă fortul Palamides ar cădea în mîinile duşmanului ar <putea> pricinui mari stricăciuni caselor, măcar că ar aduce puţină stricăciune zidurilor oraşului, şi că ar tăia asediaţilor orice ieşire din oraş şi orice ajutor de pe uscat, <dar> acestălalt[270] nu poate aduce nici o stricăciune în nici un fel, din cauza prea marei sale înălţimi şi a peretelui său prăpăstios şi a depărtării sale prea mari de celelalte drumuri.

Aşa după cum oraşul este aşezat la gurile a trei văi, tot astfel are trei suburbii mari; una la apus pe unde se merge în Transilvania[270a], a doua

---

[262] Toată orientarea este vădit greşită.
[263] Munţii Perşani şi Pădurea Perşanilor.
[264] *Verso Tramontana.*
[265] Corona.
[266] *Tîmpa.*
[267] Text confuz: *quali non disdicono se bene al quanto piccoli sono per essere sicuri di abbaterla.*
[268] *Palamigi* care împreună cu alte două fortăreţe apăra oraşul.
[269] *Napoli di Romania* ... oraş pe coasta de răsărit a Moreii. Vezi şi „Revista istorică", I, p. 67.
[270] Muntele, adică Tîmpa — despre care a fost vorba.
[270a] Adică spre teritoriul avînd drept capitală Sibiul (Siebenbürgen).

la sud pe unde se merge în Țara Românească, mai cotind spre răsărit îndată după ieșirea din vale, și a treia spre nord pe unde duce drumul spre Moldova; una e locuită de români, una de secui, și cealaltă de țărani de ai sașilor. El are un teritoriu întins, neted, mănos în cereale, vin și carne, și mai ales în in și cînepă. Are un institut de învățămînt pentru toate artele liberale, vrednic de toată cinstea, cu o bogată bibliotecă ce poate sta alături de cele mai vestite dintre ele. Casele sînt arătoase, străzile foarte frumoase și largi; pretutindeni se văd pîraie cu apă curgătoare care aduc orașului folos și mare frumusețe. Deasupra acestor străzi amintite mai sus, pe acea parte a muntelui, care este la adăpostul atacurilor inamice, se ridică trei castele foarte puternice, și foarte întărite și păzite, care domină căile de intrare în oraș și nu îngăduie să se așeze vreo tabără într-o parte oarecare, afară doar în vîrful munților de unde însă nu i se poate aduce orașului nici o vătămare, după cum s-a dovedit în fapt în mai multe rînduri, atît împotriva moldovenilor, asupra cărora a cîștigat <orașul> o mie de izbînzi[271], cît și împotriva turcilor, cînd a fost apărat de amintitul Ștefan Mailat[272]. Aici s-ar putea adăuga o lucrare[273] de cea mai bună apărare și cu mare ușurință care se va arăta cînd va fi nevoie.

Aici se adună toate popoarele învecinate ca într-o hală comună de mărfuri și se găsesc totdeauna turci, greci, moldoveni, munteni, secui și alte neamuri. Printre monumentele mai însemnate ale orașului[274] se numără și o biserică ținută în mare cinste, clădită din lespezi de piatră din cea mai bună, și numită după Fecioara Maria[275], unde slujba se face de preoți numeroși, după datina lor cu toată cucernicia.

Dregătoriile orașului sînt în mîinile unor oameni cărturari // în vîrstă p. 190
matură de mare înțelepciune și greutate, dintre care cei mai mulți vorbesc mai multe limbi. Ei nu ar îngădui ca alții decît doar cetățenii orașului să ajungă în vreo slujbă sau ca cineva care nu e sas să locuiască în oraș.

Mărfurile aduse pe această piață sînt în cea mai mare parte pînzeturi, apoi piei[276] de vulpe, de lup, de rîs și de jder, în mari cantități. În afara zidurilor orașului, suburbiile amintite împlinesc tot locul <rămas> dintre aceste <ziduri> și munți.

Această Țara a Bîrsei este despărțită de Secuime, spre nord și vest (!) prin rîul Olt, spre est (!) prin munții cei înalți de Țara Românească și spre

---

271 Se referă la asediul Brașovului, încercat fără succes de Petru Rareș.
272 Afirmație neîntemeiată pe știri istorice.
273 *Cosa.*
274 *Tra le cose notabili.*
275 Azi cunoscută ca Biserica Neagră. În realitate în momentul acela era afectată cultului luteran. Gromo dă dovadă și aici de o ambiguitate cu tîlc.
276 *Dossi.*

sud (!) de regiunea Făgăraşului şi a Sibiului.[277] Părăsind oraşul prin suburbia de la sud, după un drum de două zile se iese din vale şi se intră pe un loc neted frumos, plin cu livezi şi pîraie limpezi de munte. Mai înaintînd vreo opt mile, ajungem la o cetate foarte puternică, numită Rîşnov[278], clădită pe vîrful unei stînci, pe un munte înalt şi despărţit de ceilalţi, la care se poate ajunge numai pe o potecă lată de vreo trei paşi, şi aceasta <urmînd> şerpuit în loc descoperit. Sub această cetate lîngă drumul mare se află un tîrg bine populat şi cu viaţă negustorească, ai cărui locuitori se refugiază de obicei în cetatea amintită, în timp de război, iar în vremuri de linişte, ea e păzită de un slujbaş[279] numit de oraş, cu un număr mic de români. La o depărtare de alte opt mile de acea cetate găsim un alt castel foarte puternic aşezat pe o înălţime[279a] în întregime stîncoasă, în mijlocul unei văi înguste, prin care se trece în Ţara Românească, acolo unde aceasta se mărgineşte cu Moldova[280] şi este despărţită, prin chei foarte înguste, de alţi doi munţi[280a], inaccesibili din cauza pereţilor lor abrupţi şi a codrilor deşi <ce-i îmbracă>.

Pe sub castel curge un rîu de munte limpede,[281] care dă nu numai cei mai gustoşi păstrăvi, lipani[282] şi alţi peşti buni, ci şi pietriş de aur curat în mare belşug, care se pescuieşte cu ajutorul unei site zăbrelite din nuiele, întocmai la fel cum se prind peştii în unele locuri. O asemenea pescuire de aur este îngăduită numai acelora care au învoirea principelui, ce o arendează în schimbul unei mari cantităţi de aur.

Castelul acesta se numeşte Bran[283] şi este foarte bine păzit şi totdeauna bine înzestrat cu tot ce e trebuitor pentru o apărare puternică, şi stă de
p. 191 asemenea // sub privegherea sfatului orăşenesc al Braşovului.

Îndreptîndu-ne acum spre apus şi trecînd printr-un tîrg care se întinde pe o milă bună între doi munţi, ajungem într-o cîmpie mare şi frumoasă, de unde, după un drum de vreo 18 mile, sosim la castelul Prejmer[284] <care e> destul de tare, căci este încins de ziduri groase şi puternice, cu un şanţ circular adînc, şi lat, cu turnuri de factură veche de o grosime uimitoare. Pe dinafară castelul este înconjurat din trei părţi de un sat mare, cu izvoare

---

[277] Orientare complet greşită.
[278] *Rosnof.*
[279] *Guardiano.*
[279a] Înălţimea de la Bran.
[280] Greşit. Graniţa Moldovei este cu mult mai departe spre răsărit.
[280] a Trecătoarea Branului se află între Munţii Bucegi la răsărit şi Piatra Craiului la apus.
[281] Rîul Turci (Törcs), după care a fost numit castelul Törzburg.
[282] *Temole.*
[283] *Terschio.*
[284] *Plasma.* Aşezat la nord de Braşov.

foarte îmbelşugate, într-o poziţie desăvîrşită[285], aşa că s-ar putea face din castel una dintre cele mai tari fortăreţe ce le-ar putea dori cineva.

La o depărtare de cinci mile de aici se găseşte un alt castel, de formă asemănătoare dar mai mic, numit pe latineşte[286], „Mons lattis"[287], al cărui nume unguresc l-am uitat, şi un altul la aceeaşi depărtare. Acolo se află un tîrg mărişor, înconjurat cu ziduri, dar nu prea tari, numit Feldioara[288], sub atîrnarea unei abaţii[289] şi ea sub autoritatea Braşovului, pe a cărui cîmpie regele Matiaş a pricinuit turcilor o înfrîngere îngrozitoare, nimicind 60 000 de turci. În amintirea acestui fapt a fost zidită aici o mică biserică[290].

Şi cu acestea am stăruit îndeajuns asupra descrierii întregii ţări, pe care o stăpîneşte, în clipa de faţă, regele Transilvaniei.

Descrierea tuturor rîurilor mai însemnate care se găsesc în această ţară, arătînd şi izvoarele şi gurile lor.

Începînd de la apus observ că Tisa, rîu adînc şi navigabil, desparte ţara atribuită de împăratul turcesc Soliman, regelui de faţă al Transilvaniei[291], de regatul Ungariei, pe care-l stăpîneşte acum împăratul Maximilian. Acest rîu izvorăşte din munţii Poloniei, curge pe lîngă hotarele ducatului de Opolia[292] intră în Ungaria şi sporit cu diferite rîuri, care se varsă în apele sale // p. 192
mai jos de Caşovia poartă luntre mari, cu tot felul de mărfuri şi printre altele cu sare, şi se varsă în Dunăre aproape de lacul Becicherec[293], nu mult mai sus de Belgrad.

Mureşul izvorăşte la poalele munţilor Moldovei, şi curgînd ca un mic pîrîiaş de la obîrşia sa, e sporit cu alte ape, şi intrînd în Secuime ajunge la Tg. Mureş, apoi vine la Aiud, lîngă care se uneşte cu Arieşul ce izvorăşte din munţii Abrudului, apoi trece la Alba Iulia şi de aici la Vinţ, Deva şi

285 *In piano perfetto.*

286 *In Lasino* (in Latino).

287 Hărman. Adică: „Mons Lactis" dintr-o asociaţie de idei, în loc de „Mons mellis", care e traducerea lui Honigberg (ung. Hermany, rom. Herman sau Hărman) a cărui situaţie geografică se potriveşte cu contextul, vezi „Apulum", II, p. 141 şi 149.

288 *Feudvar.*

289 *Abbadia*, vezi p. 350, n. 207 relativă la celelalte „Giuriditioni di Abbadie" pomenite în regiunea Mediaşului.

290 Afirmaţie în întregime gratuită.

291 După moartea lui Zápolya (1540) cînd sultanul a păstrat pentru sine partea de vest, înglobînd-o paşalîcului de la Buda.

292 În forma germană numit Oppeln, vezi p. 327, n. 14.

293 *Betzcherech.* Era un lac uriaş prin care trecea Timişul înainte de a se vărsa în Tisa. A fost secat după izgonirea turcilor.

Lipova şi se varsă în Tisa lîngă Seghedin, în Ungaria. Începe a fi navigabil la Vinţ.

Someşul izvorăşte din munţii Transilvaniei — care sînt numiţi pe latineşte Carpaţi <şi sînt> vecini cu Polonia (!) şi *în hotar cu Moldova şi la început o ia spre răsărit*[294], curge pe *lîngă „Moncag"*[295], *oraş mare şi puternic al regelui Transilvaniei se îndreaptă apoi spre sud şi atinge ţinutul Clujului, se întoarce apoi iarăşi spre răsărit şi, curgînd printr-o albie îngustă,* trece lîngă Dej, se împreună acolo cu Bistriţa[296], care izvorăşte de lîngă <oraşul> Bistriţa, *devine apoi navigabil şi transportă o mare cantitate de sare, şi se varsă în Tisa* nu departe de Tokay[297].

Rîul Criş, nespus de limpede şi bogat în peşti minunaţi — numit Cros[298] pe ungureşte, izvorăşte şi el la graniţa dinspre Polonia[299] (!) curge pe lîngă Oradea şi se varsă tot în Tisa.

Oltul[300] izvorăşte din munţii secuieşti, şi coborînd de la nord[301] la sud, desparte într-una pe secui de Ţara Bîrsei şi înaintînd mai departe lăsînd Sibiul la vest, intră prin văi înguste în Ţara Românească[302] şi apoi în Du-
p. 139 năre. //

Rîul Gurghiu[303] izvorăşte din ţinutul Gurghiului[304], aproape de izvoarele Mureşului, la marginea Secuimii dinspre Moldova şi se varsă în Mureş ceva mai sus de Tg. Mureş.

---

[294] Autorul, urmîndu-l pe Reicherstorffer, confundă într-un singur rîu cele două Someşuri Mare şi Mic, mai luînd şi Someşul Mare drept Bistriţa.

[295] *Moncag.* Vezi p. 360 unde este pomenit la 40 de mile de Someş în direcţia cetăţii Hust şi indentificat cu cetatea Munkács (Mukačevo). În textul lui Reicherstorffer (urmat destul de servil pînă aici) apare acest „Moncag, oraş mare şi puternic al regelui Transilvaniei" în locul „cetăţii episcopale Gilău" din fraza corespunzătoare a descrierii Someşului. De comparat descrierea Someşului cum apare la Gromo copiată după *Chorographie* (şi subliniată de noi în text) cu modelul pe care l-a avut în faţă: *Someşul... curge prin munţii Daciei orientaţi spre Moldova... mai întîi spre răsărit, apoi curgînd pe lîngă cetatea episcopală Gilău merge spre sud şi scaldă incinta Clujului, apoi se întoarce spre răsărit şi este navigabil cu o albie îngustă* şi şerpuitoare pe care *este transportată* an de an pe nave încărcate *sarea regească...* Nu departe de teritoriul bistriţean scăpînd în vale este mînat în Ungaria *spre a se vărsa în rîul Tisa* (vezi *Călători*, I, p. 225).

[296] *Bestrum.*

[297] În realitate, destul de departe de Tokay.

[298] Körös (Crişul). Este vorba aici numai de Crişul Repede, autorul nepomenind, ca şi Reicherstorffer de altminteri, de celelalte două Crişuri. Cum în *Chorographie* nu este arătat pe de rost cursul rîului, Gromo îi împrumută doar celelalte elemente: bogăţia în peşti şi faptul că scaldă Oradea.

[299] Izvorăşte din Munţii Apuseni şi nu de la graniţa Poloniei.

[300] *Aluta o vero Olt.*

[301] *Bora.*

[302] *Valachia cisalpina* greşit în loc de *transalpina.*

[303] *Grigin.*

[304] *Girgio.*

Micul rîu Ampoiu[305] izvorăşte ceva mai sus de Alba Iulia la poalele Munţilor Apuseni şi se varsă în Mureş la o depărtare de două mile de acest oraş.

Tîrnava Mică şi Mare[306] izvorăsc din munţii secuieşti şi crescînd puţin cîte puţin se varsă în Mureş nu departe de Mediaş[307].

Timişul izvorăşte din munţii Banatului[308] mai la nord şi trecînd pe lîngă Caransebeş şi îndreptîndu-se[309] tot spre nord[310] taie prin mijlocul Lugojului şi ajunge la Timişoara, formînd mlaştini mari; apoi ceva mai la vale formează lacul Becicherec din care iese desfăcut în două braţe, dintre care unul se varsă în Tisa deasupra Belgradului, iar celălalt îşi continuă cursul ca rîu navigabil spre Panciova[311] (o schelă mare pentru tot felul de mărfuri şi foarte populată, deşi e numai un sat dar cu destule case) şi la o depărtare de 8 mile de aci se varsă în Dunăre, la vreo 15 mile mai jos de Belgrad.

Descrierea persoanei, caracterului şi modului de trai al regelui Transilvaniei

In ceea ce priveşte înfăţişarea exterioară, acest principe este de statură mijlocie şi slab, are părul blond şi mătăsos, pielea albă, extrem de delicată, fără pic de culoare, capul potrivit, cu o frunte potrivit de largă, înaltă, netedă. Ochii albaştri cu o privire blîndă şi binevoitoare. Faţa puţin prelungă, nasul subţire, de altfel obişnuit, gura mică, buzele subţiri, bărbia lunguiaţă cu cîteva firicele de păr de culoare deschisă, atît de blonde şi de subţiri, încît cineva care s-ar uita la el de departe şi care nu l-a mai văzut niciodată ar spune că nu are de loc nici barbă nici mustăţi, doar favoriţi şi că între aceştia şi bărbie n-are niciun fir de păr. Are gîtul obişnuit, mai mult subţire, dar potrivit cu corpul său bine proporţionat, pieptul este foarte arcuit, e subţire din şolduri. Braţele şi mîinile îi sînt lungi şi delicate dar vînjoase, unghiile şi degetele lungi. Mîna lui e într-adevăr frumoasă, dar este mai mult de femeie decît de bărbat. Coapsele şi fluierele picioarelor sînt slabe, iar întreaga lui statură este vînjoasă şi în putere.

---

305 *Ombai.*

306 *Kichelle picciole et grosso.* Verbul e la singular ca şi cum ar fi vorba de un singur rîu.

307 Corect: *Blaj.*

308 *Valachia Cissalpina* = Banatul.

309 Timişul curge, în partea aceasta, tocmai dimpotrivă, de la sud spre nord.

310 *Ostro.* Vînt dinspre sud. Arată deci direcţia nord.

311 *Pancia.*

În ceea ce priveşte exerciţiile corpului, îi place mult orice fel de vînătoare, atît de vînat mai mare, ca cerbi şi căprioare, de care este belşug în ţară, cît şi de iepuri şi păsări.

Îi place îndeosebi vînătoarea cu şoimi şi ereţi. Dresează cai cu plăcere, şi execută figuri atît de frumoase călărindu-i, încît nimeni nu l-ar putea întrece. Este foarte tare la luptă cu lancea şi-i place mult să tragă cu archebuza şi în această privinţă nu mai este altul ca el în toată ţara; şi în privinţa arcului puţini îl ajung şi foarte puţini îl întrec. Aleargă şi sare mai bine decît mijlocia obişnuită, îi place mult lupta voinicească, deşi aici îl întrec mulţi, şi doreşte mult să-şi găsească un maestru bun în această artă.

Cît priveşte exercitarea facultăţilor spirituale, îi place mult muzica şi de aceea ţine la curtea sa mulţi poloni şi cîţiva italieni care nu sînt prea de seamă, dar ei îşi fac datoria de a cînta mai mult după ureche căci le lipseşte teoria[312]. Din lăută cîntă atît de bine, încît numai foarte puţini îl întrec. Limba latină o cunoaşte bine, încît o înţelege şi poate să-şi exprime ideile. Ştie bine limba italiană, cea germană, polonă, maghiară, *română*, şi cîte puţin din limba greacă şi turcă. Este din fire mai degrabă vesel decît aplecat spre melancolie. Totuşi încercările neîncetate <ale soartei> îl fac să fie melancolic. E amator de glume şi de banchete şi se distrează cînd vede pe cineva ameţit, deşi el însuşi e cumpătat la băutură. Nu-i plac mult dulciurile, şi de loc parfumurile, cum e moscul şi altele de acest fel. Preferă vinurile tari, şi cele ţinute mult timp la gheaţă. Mănîncă foarte repede şi mai mult decît rabdă firea sa, şi nu se poate stăpîni faţă de mîncările sale preferate, deşi îi fac rău. Din pricina aceasta ca şi din pricina unor mari sforţări ce le face adesea[313], suferă mult de colici.

Din fire este cît se poate de binevoitor, milostiv, de un spirit sublim, e înţelept, cumpănit, sîrguitor, viteaz şi neobosit în îndeletnicirile ostăşeşti; vrînd să fie totdeauna acolo unde primejdia este mai mare, rămînînd călare zi şi noapte. El răsplăteşte pe cei ce-l slujesc bine şi pînă într-atîta, încît, dacă nu l-ar reţine alţii de la daruri, se crede că lui i-ar rămîne foarte puţin din al său care să nu fi fost dăruit de el.

Este religios din fire şi se străduieşte mult să pătrundă adevărul. Este un adversar al suferinţelor, se hotărăşte foarte greu să pedepsească, iubeşte naţiunea italiană mai mult decît oricare alt principe care a fost vreodată şi îndeobşte pe orice fel de virtuos. Şi printre calităţile sale recunoscute este atît de cast, încît întreaga ţară îl socoteşte virgin.

---

[312] *L'offitio della pratica se ben la teorica gli manca.*

[313] *Qualche gran travaglia ove molte volte si trova.* Poate aluzie la crizele sale de epilepsie.

Despre baroni și despre fețele de seamă atît de la curte cît și din țara întreagă

Cea dintîi dregătorie la curtea maiestății sale este postul de majordom al curții, pe care-l ține în timpul de față Grigore Apafi[1], nobil maghiar, consilier intim în vîrstă de vreo 80 de ani, chibzuit la sfat, numit în slujbă de părintele regelui de acuma, căruia îi este foarte credincios. Toate veniturile maiestății sale intră și ies din mîinile sale. Toată curtea depinde de hotărîrea lui. El are în căderea lui darea și retragerea tainului[2] atît în bani cît și în alimente aprobat de rege pentru întreaga curte. Dacă se ivesc certuri între curteni, în căderea lui e să le judece și să dea pedepse, dar întotdeauna numai sub rezerva hotărîrii supreme a principelui în toate. Nici tainul său, nici al celorlalți slujitori ai curții nu sînt hotărîte o dată pentru totdeauna, ci maiestatea sa dă, după plăcere, unuia mai mult, altuia mai puțin, așa după cum socotește că unul a meritat mai mult decît altul. Este de religie luterană.

După acesta <vine> Mihail Csáky[3], adică părintele Mihail, marele
cancelar. // Acesta este cel care poartă sigiliul secret al maiestății sale, om p. 195
cu chibzuială, devotat, zgîrcit, șiret, prefăcut, arătîndu-se în cuvinte și la față cu cea mai mare dragoste foarte iubitor de italieni, deși Blandrata l-a cam <abătut[4]> întru cîtva de la această dispoziție. Mănîncă totdeauna la masa principelui[5], are vreo 74 de ani, altfel sănătos, dar uscățiv. Se îmbracă după felul sașilor și mărturisește aceeași credință ca ei, fiind capul acelei confesiuni.[6].

Cristofor Hagymasi[7], magnat, curtenitor, viteaz și înțelept. Este co-

---

[1] *Gregorio Apaphi*. Este străbunicul lui Mihail Apafi, principele Transilvaniei. Moare în 1584. Gromo exagerează probabil dîndu-i în 1566—1567 vîrsta de 80 ani.

[2] *Le provisioni si della pecunia come dei cibi ordinati.*

[3] *Michele Chiacc* (Csáki), român de origine, dar de religie catolică, el s-a născut pe la 1500, și a făcut studii la Cracovia. În 1534 este canonic și decan de Alba Iulia. În 1550 ajunge secretar intim al reginei Isabella, pe care, în 1551, o însoțește în Polonia, unde stă pînă în 1556. Este omul de încredere al lui Ioan Sigismund, sub care îl întîlnim în demnitățile de vistier, membru al consiliului de stat, cancelar și locțiitor al principelui în absența acestuia. Catolic la început, trece printre cei dintîi la luteranism. I. Kemeny, *Drei Briefe über Michael Csáky*, în „Archiv", p. 75—127; și I. Lupaș *Michael Valahus (Csáki) der Vizekönig Siebenbürgens*, în „Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens", Sibiu (f.a.), p. 40.

[4] Lipsește verbul: *l'habbia alquanto di animo tale*. Oare de citit *allungato* în loc de *alquanto*?

[5] Și aici se observă folosirea titlului cînd de principe, cînd de rege pentru Ioan Sigismund.

[6] *Come capo di quella*. Formulare destul de ciudată.

[7] *Agmas*. Dintr-o familie originară din Banat. Unul din consilierii apropiați ai lui Ioan Sigismund, care îl numește căpitan al cetății Hust (1557—1564), apoi general al armatei ardelene (1566).

mandant suprem al armatei şi consilier intim, nu e prea binevoitor faţă de naţiunea italiană, dar nici duşman al ei. Afabil în purtări. În clipa de faţă este foarte bine văzut de rege[8]. Mănîncă şi doarme cu maiestatea sa; a ajuns la această autoritate datorită purtării sale vrednice de laudă în ultimul război şi slăbirii <influenţei> Báthoreştilor[9]. Este de religie luterană şi are vreo 56 de ani.

Nicolae Varkocs[10], bărbat de mare vază, bogat în nenumărate castele şi venituri, ostaş încercat, şiret, a fost comandant al oştirii; nu prea se bucură de încrederea regelui şi nu este nici mare prieten al naţiunilor străine. A fost ridicat de fratele George[11], fostul cardinal; e prieten bun şi rudă cu Melchior Balassa, are cam 80 de ani, dar e încă atît de zdravăn, încît poartă şi acum platoşă şi în anul 1565 a fost guvernator al maiestăţii sale la Ardud[12] şi membru al consiliului său intim. Ca religie nu e luteran pe de-a întregul, dar nici bun catolic.

Petru Zavada[13], polon, vistier, om de bine, plin de bunăvoinţă, numit de regina mamă, e în vîrstă de vreo 40 de ani, de religie mai degrabă luterană decît altminteri.

Anton Nyakazo[14], comandantul cavalerei din solda regelui, ostaş încercat şi şiret, ridicat încă de regele Ioan, tatăl, a fost totdeauna partizan al facţiunii Zápolya, dar nu este de origine nobilă, bărbat de vreo 70 de ani, dar zdravăn, uscăţiv la trup, e rău dispus faţă de naţiunile străine, este
p. 197 calvin îndîrjit[15]. //

Cristofor Báthory, de mare vază, viteaz, curtenitor, altă dată primul gentilom al camerei regeşti, dar acum căzut în dizgraţie cu prilejul ultimului război[16], deoarece a lucrat cu prea mare stăruinţă la <încheierea> păcii cu împăratul, împreună cu fratele său Ştefan[17], care fusese numit comandant în primul an al războiului, dar după ce a cucerit o importantă regiune, luptînd apoi contra viteazului şi iscusitului Lazăr Schwendi, a pierdut nu numai ceea ce cucerise, ci chiar Tokayul care aparţinea regelui său şi unde

---

[8] Vezi nota precedentă.

[9] *Signori Battoli.*

[10] *Varcog.* În 1551 căpitanul Oradiei.

[11] Martinuzzi.

[12] *Herdut* (ung. Erdöd), localitate la sud de Satu Mare.

[13] Lipsesc alte informaţii asupra lui.

[14] *Nochasono.* Nobil ungur. În 1557 era căpitan de Oradea şi comite de Bihor.

[15] În text: *Ugonoto marzo* (marcio).

[16] Acest război s-a sfîrşit cu pacea de la Satu Mare, în 1565.

[17] Ştefan Báthory, în 1571, după moartea lui Ioan Sigismund este ales principe al Transilvaniei; în 1575, ocupînd tronul Poloniei, lasă în locul său pe Cristofor, fratele său mai mare. Acesta moare în 1581, lăsînd ca urmaş pe fiul său minor Sigismund Báthory.

şi-a găsit moartea comandantul acestei cetăţi Francisc Németi[18], unul din ungurii cei mai vestiţi.

Şi toate acestea numai datorită încrederii sale neclintite că împăratul avea gînduri de pace, şi convingîndu-l despre aceasta şi pe regele său, l-a înduplecat să-şi slobozească armata şi i-a pricinuit prin aceasta pierderea unei părţi mari din ţara sa. Şi cînd s-a dus la împărat în credinţa că va încheia pace, a fost reţinut prizonier, căci turcii luaseră în prinsoare mai înainte pe Mihail Cernovich, solul împăratului. Din cauza aceasta şi pentru faptul că aceşti doi magnaţi sînt stîlpi neclintiţi ai religiei catolice în toată ţara, au căzut în dizgraţie, dar totuşi nu au pierdut dreptul de a se înfăţişa regelui, sau a se bucura de oarecare cinstire din partea sa. Amîndoi sînt foarte binevoitori faţă de naţiunea italiană, vorbesc foarte bine limba noastră, îndeosebi Cristofor.

Bekes[19], român, de neam mai de jos[20], dar de mare şi prea frumos talent, măreţ din fire, a fost dăruit de principe cu titlul de nobil, cu mari venituri şi proprietăţi, deoarece a îndeplinit în mai multe rînduri solii de încredere pe lîngă marele sultan Soliman, spre deplina mulţumire a maiestăţii sale, şi pe cînd trăia Selim a fost şi pe la el şi totdeauna a dobîndit ceea ce dorea principele său. Este un mare prieten al italienilor cu care se întreţine în limba latină, pe care o cunoaşte foarte bine. El a trecut acuma în locul pe care îl avea mai înainte Cristofor cel amintit, mare adversar al lui, din cauza deosebirilor dintre ei privind pacea. Mănîncă cu maiestatea sa şi doarme cu el în aceeaşi cameră. Este luteran, dar nu dintre cei îndărătnici şi are vreo 46 de ani.

Stanislau Nizowszky[21], polon, frate de lapte al regelui, paharnic al maiestăţii sale, sfetnic de taină ţine marele sigiliu în lipsa marelui cancelar, e foarte prevenitor, darnic şi foarte devotat principelui. De obîrşie nu prea înaltă, mare prieten al italienilor, de religie luterană mai mult din obişnuinţă decît

---

[18] Căpitanul cetăţii Tokay. În 1556 trece din tabăra lui Ferdinand de partea lui Ioan Sigismund şi rămîne credincios acestuia pînă la sfîrşit; moare în 1565 apărînd cetatea Tokay.

[19] *Beches*. Gaspar Bekes, nobil român de origine din Banat. Ajunge omul de încredere al lui Ioan Sigismund, care îi lasă pe mînă conducerea efectivă a ţării. În 1565, ca sol la Poartă, obţine ajutorul sultanului contra împăratului Maximilian al II-lea. Tot el încheie compromisul din 1571, prin care se pune capăt încordării dintre partizanii lui Zápolya şi ai Habsburgilor. După moartea lui Ioan Sigismund candidează la tron, fără succes împotriva lui Ştefan Báthory, vezi L. Szádeczky, *Korniaty Bekes Gáspár*, Budapesta, 1887.

[20] *Di basso sangue* (afirmaţie inexactă).

[21] *Nisoschi*. Este al doilea soţ al domniţei Zamfira, fiica lui Moise Vodă, cunoscuta ctitoră a bisericii de la Demşuş, şi a mănăstirii Prislop din Ţara Haţegului, măritată mai înainte cu un nobil ungur Ştefan Keserü. Nizowszky moare în 1574; Zamfira se căsătoreşte a treia oară cu Paul Márkházi de care divorţează; moare în 1580. Este înmormîntată la Prislop, ctitoria ei.

din cercetare și convingere proprie, totdeauna bine dispus, este în vîrstă de vreo 45 de ani.

p. 199 Giorgio Blandrata, din Saluzzo[22] //, medic, sfetnic de taină de acum 5 ani cînd regele s-a îmbolnăvit gata să moară în același timp cînd Melchior Balassa, primul magnat al țării și guvernator general, nu numai că s-a răzvrătit ocupînd două localități de seamă, anume Satu Mare[23] și Baia Mare[24], ci i-a pricinuit și o mare și primejdioasă înfrîngere prin iscusința sa, căci inamicul n-avea mai mult de 3 000 de călăreți și a pornit contra celor 8 000 de călăreți și 1 000 de pedestrași ai regelui, care de cum au văzut inamicul au și luat-o la fugă, și cum în același timp s-au răzvrătit și secuii[25], adunîndu-se împreună 60 000 de oameni, neavînd așadar principele atunci pe altcineva, care să fie mereu aproape de el în această strîmtoare, decît pe acest medic chemat din Polonia, și sfătuindu-se cu el, găsind că are oarecare ascuțime de spirit în mijlocul poporului acela necioplit, l-a ales sfetnic de taină al său și i-a dat patru mari domenii. Acest medic fusese mai înainte timp de mulți ani în slujba reginei Bona, bunica regelui, apoi întors cu ea în Italia, și căzut în acele erezii afurisite, după ce a fost doi ani de-a rîndul slujbașul comunei Mestre[26] în cele din urmă socotind că nu mai putea rămîne mult acolo fără a-i fi viața în primejdie, căci începeau să fie date pe față cele spuse de el împotriva sfintei biserici, s-a retras din nou în Polonia, de unde, fiind chemat de acest principe pentru cuvintele arătate, atîta a făcut și a dres cu învățătura lui cea falsă, încît a abătut, nu numai pe principe, dar și o mulțime de creștini prea încrezători de la drumul adevărat. El are vreo 54 de ani și este voinic. Este puțin iubit de curteni, dar temut din cauza influenței ce se vede că o exercită asupra maiestății sale.

Mai era aici și Radak[27], un oștean viteaz și vestit dar a murit de vechea sa boală în <15> 65 și locul lui l-a ocupat:

Farkaș Bornemisza[28], nobil îmbătrînit în luptă, viteaz și curtenitor, membru al Consiliului de război, guvernator al Dejului cu întregul său ți-
p. 200 nut[29], de religie luterană, dar nu dușmănos // de vreo 60 de ani, voinic și zdravăn.

---

[22] Oraș în Italia de nord-vest.

[23] *Zagmar.*

[24] *Banya.*

[25] În 1562.

[26] În Italia.

[27] Ladislau Radak era comandantul cavaleriei ardelene și unul dintre favoriții lui Ioan Sigismund. În 1562 a contribuit la înfrîngerea secuilor răsculați; în 1563 e trimis cu o armată de 1 000 de călăreți și 1 000 de pedestrași în ajutorul lui Ștefan Tomșa contra lui Despot vodă asediat la Suceava, reușind să cîștige de partea sa pe ungurii din armata acestuia.

[28] Om de încredere al Isabellei, altfel puțin cunoscut.

[29] *Et di tutta quella riviera.*

Mai era şi Francisc Németi, guvernatorul Tokayului, oştean viteaz, glorios şi îmbătrînit în lupte. A fost ucis de un glonţ la cucerirea acelei cetăţi de către Schwendi, pe cînd trata predarea ei[30].

Bebek[31], unul dintre cei mai renumiţi luptători ai Ungariei din zilele noastre şi stăpîn al multor castele, dintre care cel mai puternic este Szadvar[32]; tatăl lui a fost tăiat cu iataganul în casa sa din porunca reginei Isabella împreună cu alţi doi magnaţi ai regatului[33] care plănuiau să omoare pe rege şi pe regină pînă în două zile. Acest fiu al lui, amintit mai sus, salvat atunci a ajuns un oştean foarte viteaz sub aripa ocrotitoare a împăratului Ferdinand: cînd a căzut în captivitatea turcească, împăratul a voit să-l răscumpere cu o sută de mii de florini ungureşti; neizbutind însă, împăratul se adresă regelui Ioan şi obţinu ca acesta să-l ceară ca o favoare de la sultan, care i l-a dăruit cu milostivire. Dar după cele ce am înţeles din deducţiile mele şi am aflat din izvoare sigure, dăruirea s-a făcut cu unele învoieli tainice importante.

Deci aflîndu-se el în acest război, cum i-a jurat credinţă, nu pregetă să-l servească pe acel principe, dar a căzut mult din vechea lui glorie în urma captivităţii sale, şi el care mai înainte fusese cel mai iubit dintre nobilii unguri, acum a pierdut mult din această iubire. Regele l-a numit comandant al gărzii personale în anul 1565, care a fost anul al doilea al acestui război, dar pentru că nu prea avea încă încredere în el, a pus pe lîngă el pe următorii renumiţi căpitani:

Artandi[34], veteran viteaz de o nobleţe nu prea înaltă, de vreo 55 de ani, cu 300 călăreţi;

Toma Daczó[35], nobil curtenitor, viteaz iscusit şi chibzuit cu 300 de călăreţi. El este comandantul Munkácsului.

Ştefan Horváth[36], oştean desăvîrşit, de obîrşie nenobilă ajuns la această treaptă numai prin vitejie, cu 300 de călăreţi //. p. 201

Gabriel Mailat, conte de Făgăraş, curtenitor, viteaz, mare iubitor al străinilor, după cum am spus ceva mai sus despre el, mai degrabă catolic, dar nu întru totul. Trăind el în tovărăşia acestui Bebek şi fiind cu el ca

---

[30] Vezi mai sus n. 18 cu care pare în oarecare contradicţie.

[31] Gheorghe Bebek, fiul lui Francisc. Trece din tabăra Isabellei la Ferdinand şi participă la luptele cu turcii; în 1562 cade prizonier. Ioan Sigismund, după ce-l scoate de la turci, îl ţine pe lîngă sine şi-l numeşte comandant suprem al armatei ardelene.

[32] *Zazuar.* Castel, azi ruină în Ungaria superioară (Comitatul Torna).

[33] Fraţii Anton şi Francisc Kendi, ucişi în 1558.

[34] *Arteant.* Familie originară din părţile Bihorului. Sînt cunoscuţi la curtea Isabellei doi Artandi: Clement şi Dumitru. Primul a jucat un rol important în conflictele dintre împăratul Ferdinand şi regina văduvă Isabella.

[35] *Tomas Dazo.* Familie de nobili secui din Sf. Gheorghe în Trei Scaune.

[36] *Coruat.* Necunoscut din altă parte. Oare acelaşi care apare printre mercenarii de la Suceava în 1563?

un frate, a fost silit de principe să-i facă slujbă ostăşească şi a primit comanda a 400 de călăreţi, pe cînd Bebek ţinea 500 sub steagul propriu.

Mihail Rácz[37], veteran chibzuit şi foarte credincios, comanda şi el 300 de călăreţi din acea gardă personală. Acesta şi cei numiţi mai sus nu sînt catolici, dar nici cu totul calvini, şi nici luterani îndărătnici.

Pe cînd regele se afla, în anul amintit 1565, pe cîmpul de bătaie, avea lîngă el, în afară de cei pomeniţi, şi pe Gheorghe Báthory, cel mai bogat magnat din Transilvania, despre care am vorbit mai sus.

Gheorghe Csáki[38], colonel de haiduci, viteaz, devotat, de vreo 40 de ani, de religie ortodoxă. Sub comanda lui erau cei doi nobili Bethlen[38 a], tineri, viteji, mărinimoşi şi curtenitori, cel mai tînăr <cu rangul de> cămăraş al principelui, cel mai în vîrstă <cu cel de> comandant a 300 călăreţi.

Mai era Margan[39], vajnicul comandant al Gurghiului, mai era Petru Gabor[40], comandant al Devei, nobil ungur, ostaş veteran viteaz şi credincios, cu 300 călăreţi, în vîrstă de vreo 50 de ani.

Mai erau acolo Grigore Bethlen[41], comandantul Caransebeşului[42], veteran credincios, nobil chibzuit, de vreo 60 de ani, cu 300 de călăreţi, şi Batana[43], soldat vechi, viteaz, chibzuit de viţă nu aşa de nobilă, dar nobilă totuşi de vreo 48 de ani. Apoi Aragnes[44], viteaz, nobil, de vreo 40 de ani; fiecare cu cîte 300 de călăreţi.... A urmat[45] <apoi> ariergarda secuilor
p. 202 de vreo 10 000 <de oameni>, pedeştri // şi călări, între care unul dintre cei dintîi era Nicolae Forró[46] <comandant> a vreo 3 000 de oameni, tocmiţi <de el> pe cheltuiala sa, pentru a recunoaşte prin aceasta marea îndurare arătată de rege atunci cînd l-a iertat de crunta osîndă la moarte a

---

[37] *Raz Meali.* Necunoscut din altă parte.

[38] *Georgio Ciac.* Puţin cunoscut. Fiind ortodox trebuie să fi fost român, poate rudă cu Mihail Csáki amintit mai sus.

[38 a] Vezi mai sus Gheorghe şi Ioan, p. 198.

[39] Poate Margai. O familie de nobili ardeleni. Regăsim numele în relaţia lui Possevino.

[40] Necunoscut.

[41] *Bethlen Gerger.* Tatăl lui Gheorghe şi Ioan. Era ban de Caransebeş, Ioan Sigismund îl trimetea ca sol la paşalele din Buda, Szolnok şi Timişoara. A fost ucis de turci în anul 1571.

[42] *Calassebes.*

[43] Necunoscut.

[44] Necunoscut.

[45] Rîndurile care urmează pînă la arătarea veniturilor Transilvaniei par introduse aici din greşeală, aparţinînd unei relatări fragmentare a luptei dintre imperiali şi Ioan Sigismund fără legătură cu contextul.

[46] *Nikolas Forro.* Deşi consilier de stat, se face vinovat de aţîţare la răscoală a secuilor în 1562; e arestat împreună cu celelalte căpetenii, dar fiindcă nu participase la luptă este graţiat. Mai tîrziu, în 1566, este numit inspector al artileriei. Probabil este acelaşi, care a pus să se traducă Evanghelia cu învăţătură. Vezi „Revista istorică", I, pp. 68—69.

consiliului de stat, fiind dovedit de mare vină față de maiestatea sa, care l-a grațiat și nu a voit ca el să moară în închisoare, ci l-a trimis părinților săi.

Celălalt era Paul Becz[47], șeful catolicilor din Transilvania. Rămăseseră toți cei de mai înainte la conducere și în dregătoriile orașelor, printre care era <lăsat> ca vicerege, marele cancelar binecunoscutul Mihail Csáki.

În Ardud[48] se aflau, din partea împăratului, Zirimir Medos[49], Horváth[50] și Cristofor Trauber[51], un neamț, cu vreo 800 de pedestrași, nemți și unguri. La Satu Mare se afla forța principală a armatei imperiale, care era compusă din vreo 3 500 de călăreți unguri și 1 500 de „reiteri" nemți și 8 000 de pedestrași dintre unguri și nemți. Era aici floarea, și s-ar putea spune puterea trupelor imperiale, în frunte cu cei mai buni comandanți din tot imperiul, dintre care primii erau cei doi Báthory, Nicolae și Andrei[52], urma apoi Melchior Balassa; dar comandantul suprem al trupelor era Lazár Schwendi. Se mai aflau aci și guvernatorii din Gyula, Agria și Cașovia, astfel încît prin pierderea unei armate ca aceasta, a cărei soartă se rezema ca pe vîrful acului, puterea imperială ar fi fost cu totul distrusă. // p. 203

La regele Ioan, în afară de trupele sale, se mai găseau pașa de Timișoara, un bărbat neînfricat, mult prețuit de sultan pentru vitejia sa, dar cu puțină experiență pentru a conduce un război mare; și era însoțit de 40 000 sau chiar mai mulți turci. Mai era acolo și vicepașa[53] de Buda cu vreo 10 000 de oameni. Acesta fusese cel ce îl luase prizonier pe sus-numitul Bebek.[54]

La început mi se părea nepotrivit să vorbesc despre veniturile obișnuite ale acestui principe, deoarece ele ar putea spori considerabil, dacă principele ar fi la adăpostul unui atac din partea creștinilor.

Dar pentru a nu lăsa vreo nelămurire în această privință, voi aminti doar că, după cît am aflat de la mai mulți din bărbații mai de seamă ai acestei țări, maiestatea sa scoate de regulă peste 600 000 de taleri sau cel puțin 400 000, dar foarte arareori așa de puțin. Și aceste venituri le scoate în parte de la orașele și tîrgurile pe care le are în stăpînirea sa, în afară de cele șapte orașe săsești, de la care nu primește nici un fel de dări[55] decît

---

[47] *Berci.* Acelaș numit în raport și *Beci.*

[48] Il Herdut, greșit în loc de: *in Herdut.* Textul e confuz.

[49] Necunoscut.

[50] *Corvat.* Necunoscut. Poate Ștefan Horvath amintit mai sus, n. 36.

[51] Necunoscut.

[52] Erau frați cu Gheorghe despre care se vorbește mai sus p. 331, n. 59 2. Andrei Báthory a fost, în 1551, alături de Castaldo, guvernator al Transilvaniei. Moare în 1566. Nicolae, cel mai mic dintre frați, a fost jude al Curții pe lîngă Ferdinand, moare în 1585.

[53] *Vicebascia.*

[54] Aici începe un alt fragment.

[55] Vezi „Archiv" p. 72, n. 203.

zeciuiala. Numai în timp de război sînt datoare să servească cu un număr anumit de oameni pe cheltuiala lor şi să-şi păzească ţinutul lor. Se mai află aici diferite mine de aur şi argint şi ocne de sare, din care scoate restul veniturilor, dar mai mult din sare decît din oricare alt lucru. De curînd s-a mai găsit şi pucioasă, chinovar, fier şi aramă, dar pînă acum foloasele ce le scoate din acestea sînt încă foarte puţine. Din aceste venituri se plătesc 4 000 de călăreţi de elită, pentru paza obişnuită a ţării şi un număr mic de pedestraşi, şi anume <e plătit> pedestraşul cu doi <taleri>, iar călăreţul cu trei taleri pe lună.*

* [Urmează o versiune italiană redusă la esenţial a *Descrierii Moldovei* lui Reicherstorffer]. Gromo declară că ar „fi dorit să culeagă de la oameni pricepuţi şi cunoscători ştiri mai precise decît a fost în stare să facă", vrînd să lase impresia că aceste informaţii indirecte ar fi fost totuşi strînse de el. În două locuri a alterat textul o dată din neştiinţă, cînd în locul cailor de rasă „asturconă" le-a substituit şoimi *(astores)* mutînd în locul acela o informaţie din text referitoare la ei, şi altă dată printr-o omisiune involuntară, ajungînd la afirmaţia că: ţara e „con pascoli grandi et per cio copiosissima di eletissimi pesci (!)" (în originalul latin era ... *pecorum piscinarumque et stagnorum ac selectorum et variorum piscium genere longe omnium lucupletissima*). Cît de puţin era informat despre Moldova reiese din faptul că autorul nu pomeneşte nimic cu acest prilej de evenimentele foarte recente din Moldova legate de aventura lui Despot care ocupase centrul atenţiei principelui Transilvaniei în anii 1561—1563, şi ar fi trebuit să lase urme mai concrete. Nici o menţiune — cînd este numit în treacăt Radak cu prilejul caracterizării conducătorilor şi sfetnicilor transilvani — despre rolul acestuia în 1563 în Moldova, unde fusese trimis cu trupe în ajutorul lui Ştefan Tomşa împotriva lui Despot, şi reuşise să tragă de partea sa pe ungurii din oastea domnului asediat în Suceava. Iar cînd atinge în treacăt dispoziţia lui Alexandru Lăpuşneanu faţă de Ioan Sigismund, căruia i-ar datora situaţia sa, adaugă că dacă acela nu s-ar uni cu Transilvania contra turcilor ar fi *„uşor de mazilit căci nu este domn legitim, dîndu-se sprijin lui Gheorghe fiul (!) lui Iacob Despot căruia i-ar reveni de drept domnia ca celei mai apropiate rude de sînge!"*

Oferta sau prospectul lui Gromo se încheie cu o înşirare pe puncte a *foloaselor* ce le-ar trage creştinătatea din cîştigarea de partea ei a Transilvaniei, şi dimpotrivă a *neajunsurilor* dacă ar trece de partea turcilor şi, în sfîrşit, cu indicarea *„căii celei mai uşoare de a o aduce în mîinile creştinilor"*. Dăm aci un rezumat al acestei părţi:

A. *Apărarea* 1) ţara e întărită de la natură „prin potecile sale puţine, înguste şi aproape de netrecut, prin munţii prăpăstioşi, pădurile dese şi rîurile repezi şi adînci care o înconjură, astfel că întotdeauna puţini ostaşi vor fi în stare să o apere contra unui mare număr de duşmani".

2) Sînt oraşe puternice, bine fortificate, cu locuitori viteji, avînd din belşug artilerie, muniţii şi alimente. „Printre acestea sînt: Sibiul, Braşovul, Bistriţa şi Oradea, oraşe mari şi bogate, apoi cetăţile Deva, Sebeş, Gherla, Tîrgu Mureş, Beclean, Bran, Rîşnov, Făgăraş, Mehadia" etc.... mai sînt şi „atîtea puncte potrivite pentru fortificaţii ..."

3) Trupe, „se pot ridica pentru apărare cel puţin 70 000 de oameni viteji, călărind caii cei mai ageri ... Pedestrime ... nu prea este ..." Transilvania este un scut pentru Polonia, Boemia şi Ungaria.

B. *Ofensiva* „se pot strînge 50 000 de oameni (călăreţi) ... Regele devotat credinţei ar pune şi el umărul cu bogatele mine de aur pe care acum le tăinuieşte înadins de teamă ca nu cumva „puternicul balaur (!) să afle despre aceste comori atît de mari" şi să se facă

stăpîn pe ele dacă Transilvania nu ar găsi sprijin la creştini, ba chiar duşmani... Minele „ar produce un venit cam de două milioane de piese de aur (*duoi grossi millioni d'oro*)... Pentru un atac s-ar putea obţine nu 50 000, dar chiar *mai mult de 110 000 de oameni.* Din Moldova s-ar putea avea oricînd 20 000 de călăreţi aleşi".

Din Ţara Românească unde domnul ar trebui de voie de nevoie să treacă de partea creştinilor — şi unde nu sînt cetăţi nici artilerie, dar sînt bogate mijloace de trai — domnul „ar putea să dea fără nici o greutate 30 000 şi chiar mai mulţi călăreţi". Aceştia ar fi sprijiniţi de mai bine de 6 000 de ostaşi aleşi *(genti d'arme)*, de 30 000 de pedestraşi italieni, spanioli şi francezi în grupuri egale de cîte 10 000 de oameni, cu un alt grup de elveţieni şi unul de germani...

Alte avantaje — Transilvania oferă drumul cel mai scurt unei ofensive pentru distrugerea turcilor.

Poate procura uşor alimente pentru 1 000 000 de ostaşi pînă sub porţile Constantinopolului.

Un eventual atac turcesc ar putea fi lovit din flanc tăindu-se legăturile turcilor cu Constantinopolul, lipsindu-i de alimente, deoarece sultanul de cîte ori îşi mînă în persoană forţele contra Ungariei îşi scoate mijloacele de hrană din Transilvania... etc.

Concluzie. Împăratul „trebuie să cîştige prietenia principelui Transilvaniei... în chipul pe care îl voi comunica atunci cînd ar fi nevoie şi cui s-ar cuveni".

Transilvania „...ar cădea în scurt timp în mîinile turcilor după moartea acestui principe dacă lucrurile ar rămîne în situaţia de astăzi".

Poarta se mulţumeşte cu recunoaşterea suzeranităţii sale „iar despre rest se interesează puţin"... Ea ar confirma ca principe al Transilvaniei pe oricine afară de un membru al Casei de Austria". Nu există candidaţi posibili la principatul Transilvaniei după moartea lui Sigismund (Fraţii Báthory ar fi excluşi fiind catolici) ...Iar sănătatea lui Ioan Sigismund e foarte precară. „Deoarece principele suferă adeseori de colici, s-ar putea întîmpla în orice clipă ca el să treacă în lumea cealaltă în urma unei asemenea crize..." Aşadar Gromo propune calea următoare. Deoarece principele e în vîrstă de cel mult 27 de ani, şi este necăsătorit şi nici nu vrea să-şi ia o soţie din mijlocul supuşilor săi, ci doreşte una de sînge suveran sau cel puţin princiar, „i-aş da ca soţie, spre a nu-l îndușmăni la timp nepotrivit cu turcii, şi fără vreo jignire a împăratului, pe o *catolică* dintre acele despre care aş şti eu că ar fi după voia sa. Aceasta ar trebui să fie întovărăşită de multe persoane influente, printre care aş voi să amestec un număr de teologi eminenţi, fie ştiuţi fie neştiuţi, aşa cum s-ar potrivi cel mai bine, şi atunci cu ajutorul acelora şi cu înrîurirea celor doi Báthory să mi se taie capul, dacă principele nu ar fi readus în curînd pe drumul catolicismului. Iar după convertirea lui sper să readuc cu ajutorul lui Dumnezeu, pe o cale sau alta, întreg statul la aceeaşi credinţă. Şi chiar dacă nu s-ar face nimic altceva bun, cel puţin ar fi scutiţi secuii de răutatea turbată a lupilor eretici, care nu obosesc căutînd mereu noi căi ca să-i înghită; şi fără ajutor grabnic sînt în primejdie de a cădea în ghearele cumplite ale acelor fiare crunte.

Mă oblig mai departe să obţin printr-o atare căsătorie ca principele să dea, cu încuviinţarea turcilor (!), un act de testare, sau mai bine de danie, întărit de consiliul de stat, că dacă ar muri fără moştenitori toate drepturile sale să treacă asupra soţiei sale (!) sau a persoanei desemnate de ea (!). Şi atunci împăratul, dacă din întîmplare n-ar voi, sau din anumite cauze n-ar putea lua în stăpînire moştenirea, va trebui să admită mai degrabă decît să o lase a cădea în mîinile turcilor, ca ea să fie încredinţată unui alt principe creştin, de la care ar putea spera s-o redobîndească după cîtva timp, ceea ce n-ar putea aştepta niciodată de la turci".

GIOVANNI FRANCESCO COMMENDONE

(1523—1584)

*

Giovanni Francesco Commendone s-a născut la Veneţia dintr-o familie scăpătată, refugiată din Bergamo, după cotropirea acesteia de ducele de Milan Gian Galeazzo Sforza. După mamă, era înrudit cu nobilimea veneţiană. Încă de la naşterea sa a vădit semnele unei predestinări minunate afirmate şi de astrologi (vezi Viaţa lui scrisă de Graziani!). Elev strălucit, scriind versuri latine la 10 ani şi greceşti la 14 ani şi studiind cu patimă pe Platon, e lovit de o boală de ochi care îl condamnă întunericului timp de patru ani. Rămas orfan, e jefuit de unchiul său. Cu toată aplecarea spre litere se dedică jurisprudenţei, la Padova. Venind la Roma îmbrăţişează cariera ecleziastică şi e făcut secretarul papii Iuliu al III-lea (del Monte, 1550—1555) care hotărăşte, în 1551, să redeschidă conciliul de la Trident, iniţiat de papa Paul al III-lea Farnese (1534—1549) şi scindat în 1546 în două adunări divergente: una sub inspiraţia împăratului la Trident, teritoriu imperial, cealaltă sub a papii la Bologna. Redeschiderea conciliului la Trident în 1551 însemna o încercare de a realiza reformarea bisericii prin biserică, şi anume prin biserica romană. Se porneşte o întreagă acţiune de propagandă pe

lîngă principii catolici ca să sprijine conciliul. Commendone e trimis prin 1551—1555 în misiuni confidenţiale în Flandra, Portugalia şi Anglia. Aici se strecoară deghizat pentru a reuşi să comunice în taină cu noua regină Maria Tudor, catolică fervendă, privită cu bănuială de supuşii săi, sătui de schimbări religioase şi neliniştiţi de semnele unei reacţiuni iminente. El asistă la executarea fostului protector Northumberland. Sub papa Paul al IV-lea Caraffa, fost Mare Inchizitor, e numit episcop şi trimis împreună cu legatul apostolic la împărat. Dar ajunşi în Flandra, ei sînt rechemaţi urgent din cauza rupturii intervenite între papă şi împărat. Spre a nu fi făcuţi prizonieri, se deghizează şi fug în Franţa. Roma din nou este ameninţată de trupele imperiale, ca sub Clement al VII-lea. Commendone e trimis prin toată Italia ca să cîştige aderenţi pentru papă. Dar insuccesul demersului său la Veneţia îi aduce dizgraţierea. Cu moartea lui Paul al IV-lea, în 1559, se revine la o politică axată pe conciliu. Pius al IV-lea (1559—1565) trimite pe Commendone ca nunţiu pe lîngă împărat (1 ianuarie 1561) pentru a obţine adeziunea sa la reluarea activităţii conciliului întrerupt încă din 1552. Dar principii protestanţi întruniţi la Naumburg îşi refuză participarea şi conciliul se va ţine fără delegaţii bisericilor care au trecut la Reformă. Misiunea lui Commendone în Germania îi îngăduie vizitarea acestei ţări. Reîntors în Italia e trimis din nou la împărat ca reprezentant al cardinalilor conciliului. Dar curînd i se dă o nouă misiune de o mare importanţă, aceea de nunţiu apostolic în Polonia, unde biserica romano-catolică era în plină dezagregare. Se ridicau probleme grele: aceea a divorţului cerut de rege fără motive valabile, propaganda primejdioasă a călugărului italian Okini, întemeietorul capucinilor, ridicat acum contra papii, chestiunea oportunităţii discutabile a unui conciliu naţional polon. Toate acestea au fost soluţionate cu autoritate. Okini a fost alungat, regele îndemnat să renunţe la divorţ şi planul unui conciliu naţional înlăturat. Commendone, care venise din Germania în Polonia trecînd prin Prusia Orientală, a vizitat toată partea de nord-vest, îndreptîndu-se spre Liov unde a putut asista la slujba arhiepiscopului armean şi lua informaţii asupra celui ortodox. De acolo a coborît la Cameniţa, trecînd şi Nistrul la Hotin, stăpînit în acel moment de Albert Laski. Şi-a continuat apoi călătoria spre frontiera de est, vizitînd regiunea dinspre Nipru supusă devastărilor tătarilor, escortat tot timpul de Albert Laski, în fruntea unei strălucite trupe de călăreţi, ajungînd apoi prin Iaroslavl, Przemysl şi Tarnow la Petrkow unde îl aştepta regele. Commendone i-a înfăţişat în mod solemn decretele conciliului tridentin, obţinînd adeziunea sa necondiţionată. În treacăt a dat şi sugestii de ordin practic, construind pe moment un întreg plan de valorificare a produselor regiunilor dinspre Marea Neagră. Acestea trebuiau exportate la Veneţia folosind conjunctura stării de pace dintre Polonia, Seniorie şi Împărăţia turcească. Urma să fie folosit portul de la Cetatea Albă — cu voia turcilor — şi studiat transportul mărfurilor pe Nistru... Regele, fascinat de aceste orizonturi care se deschideau înaintea sa, a trimis îndată să se facă sondaje în albia Nistrului, dar constatările făcute au pus capăt acestui vis. Nunciatura lui Commendone în Polonia s-a încheiat cu un succes mai mult aparent decît real: împiedicarea divorţului regelui. Înălţat la cardinalat şi trimis ca legat în Germania şi apoi în Polonia, el invită pe rege să adere la o ligă creştină antiturcească şi se îngrijeşte încă din viaţa regelui de problema succesiunii.

În cursul perioadei agitate care a urmat după moartea lui Sigismund August, el are un rol însemnat susținînd candidatura unui Habsburg, arhiducele Ernest. Partida protestantă cere plecarea lui, întrucît acreditarea sa ca legat înceta automat prin moartea regelui. Retras într-o mănăstire de lîngă Siradia (Sieradz) lucrează la constituirea unui bloc antiprotestant care să înlăture pe eventualii candidați eretici sau ortodocși. Candidatura habsburgică nu poate însă avea sorți de izbîndă, și blocul în care dominau lituanienii se lasă atras de A. Laski spre o candidatură franceză. În tot acest timp, Laski a fost în legături foarte strînse cu legatul. Alegerea lui Henric de Valois a fost considerată ca un succes al lui Commendone, care pleacă, lăsîndu-l pe Graziani să-l întîmpine pe noul rege și să-i ducă îndemnurile sale de a nu da decretul pentru libertatea de conștiință cerut de protestanți, și de a porni război contra moscoviților. Dar fuga lui Henric din Polonia și reclamațiile Habsburgilor supărați de nereușita arhiducelui Ernest, aduc dizgrațierea lui Commendone de către papă. Partida adversă din colegiul cardinalilor îi oferă la un moment dat sprijinul pentru alegerea sa iminentă ca papă într-o vreme cînd papa părea pe moarte. Dar acesta s-a însănătoșit și a murit un an după Commendone. Ultimii ani ai vieții sale au fost umbriți de slăbirea facultăților sale intelectuale. După moartea sa i s-au atribuit minuni. Era pe cale de a fi canonizat. Dar această ultimă glorificare nu i-a fost hărăzită.

În afară de rapoartele sale, publicate în parte în *Miscellanea della Storia Italiana*, Turin, 1860, III, Commendone a lăsat și o scurtă notiță în limba latină, asupra Principatelor, alcătuită în 1574 și intitulată: *Valachiae, olim Flacciae, Romanorum coloniae, brevis descriptio*, care cuprinde unele amănunte interesante asupra lui Alexandru Mircea, protectorul cultului catolic. Această relație a fost publicată de N. Iorga în „Buletinul geografic", IV, 1899 și apoi în *Documente geografice*, partea I, București, 1900, pp. 13—15.

Biografia lui Commendone a fost scrisă de tovarășul său nedespărțit A. M. Graziani, *Vita Commendoni cardinalis* (Paris, 1669).

Printre autorii străini care s-au ocupat de Commendone, cităm pe Reiman, *Die Sendung des Nuntius Commendene's nach Deutschland im Jahre 1561* în „Forschungen zur deutschen geschichte", Göttingen, 1857; P. Susta, *Die Römische Curie und das Konzil von Trient unter Pius IV*, Viena, 1904; I. Ph. Dengl, *Nuntius Biglia 1556—1566; Commendone als Legat auf dem Reichstag zu Augsburg 1566*, Viena și Leipzig, 1926.

Dintre istoricii români, N. Iorga în prefața lucrării sale *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Heraclide dit le despote de Moldavie*, București, 1900, dă unele note asupra lui Commendone.

Sadi Ionescu dă unele informații sumare în *Bibliografia călătorilor străini*, p. 57.

SCURTĂ „DESCRIERE" A VALAHIEI ODINIOARĂ FLACCIA, COLONIE A ROMANILOR[1]

Cum se ştie partea Misiei care se întinde dincolo de Dunăre[2], spre Sciţia[3], era numită odinioară Flaccia, după Flaccus, căpetenie romană; acum însă schimbîndu-şi numele este numită Valahia, adică Italia: căci polonii[4] spun „voloc" la italian, şi valahii[5] păstrează pînă acum nu numai obiceiurile şi legile hotărîte ale disciplinei romane, ci au primit chiar cele mai multe cuvinte ale limbii latine în vorbirea lor care este slavă[6]. Într-adevăr întreaga Valahie se împarte în două părţi şi în două state; iar prin- p. 14

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de N. Iorga în *Documente geografice*, Bucureşti, 1900, pp. 14—15 (Extras din „Buletinul geografic", trim. IV, 1899).
[2] *Istrum.*
[3] *Schytas.*
[4] *Sarmathae.*
[5] *Valochi.*
[6] *Illiricum.* Confuzie cu limba slavonă păstrată în biserică şi în cancelaria de stat.

cipii[7] celor două stăpîniri se numesc voievozi; ei plătesc tribuit în fiecare an sultanilor turcilor. Acea parte care se întinde spre miazăzi şi se mărgineşte
p. 15 cu fluviul Dunărea şi atinge spre apus hotarele Transilvaniei noi o numim „Transalpina". Iar pe cealaltă care se deschide mai larg şi este mai bogată şi care se întinde de la rîul care o taie în două prin mijloc şi pînă la Marea Neagră, o numim Moldova.

Aceste ţinuturi le-au stăpînit în vechime misii, dacii şi roxolanii, iar acum moldovenii sau valahii care se închină lui Hristos după ritul ortodox şi recunosc pe patriarhul constantinopolitan drept capul religiei lor.

Acum domneşte asupra lor Alexandru voievodul[8] sau palatinul care îşi trage obîrşia de la <Vlad> Dracul[9], odinioară rege al valahilor, bărbat însemnat şi credincios şi preacinstitor al religiei creştine; acesta[10] în răstimp de puţini ani a refăcut cele mai multe biserici din Valahia, năruite de vechime, şi s-a îngrijit să clădească unele din temelie. Apoi este foarte darnic în împodobirea bisericilor şi cumpărarea vaselor < sfinte > trebuitoare pentru slujba dumnezeească. Căci s-a îngrijit să se zugrăvească şi la Roma viaţa lui Hristos pe o pînză de argint şi să se împodobească bogat cu aur. Puterea palatinului Valahiei[11] este atît de mare încît adesea înaintaşii lui, strîngînd dintre ai lor o armată de treizeci de mii de călăreţi, s-au luptat cu polonii; ba chiar Ştefan[12], palatinul Valahiei, a înfrînt armata nespus de numeroasă a turcilor. Aşadar s-ar părea că nu ar fi nechibzuit dacă preasfîntul nostru stăpîn[13] ar porunci să i se vestească acelui principe conciliul[14]; căci ar putea uşor să fie cîştigat de îndemnurile sanctităţii voastre ca să trimită şi el < delegaţii > săi la conciliu.

---

[7] *Reguli.*
[8] Alexandru al II-lea Mircea (1568—1574, 1574—1577).
[9] *Dracula.*
[10] Domnul în funcţie, Alexandru al II-lea Mircea.
[11] Domnul Moldovei.
[12] Ştefan cel Mare.
[13] *Dominus.* Este vorba de papă
[14] Grigore al XIII-lea voia să convoace un conciliu pentru convertirea ortodocşilor.

ANTONIO MARIA GRAZIANI

1537—1611

*

Antonio Maria Graziani, cunoscut mai ales ca auxiliar şi biograf al lui Commendone, s-a născut la 23 octombrie 1537 la Borgo, San Sepolcro în Toscana dintr-o familie nobilă sărăcită care nu i-ar fi putut oferi altă carieră decît aceea a armelor. Studiile sale şi le-a datorat stăruinţelor şi protecţiei lui Commendone. După o şedere de trei ani la Padova, şi-a început cariera sa ca secretar al protectorului său (1560), al cărui colaborator devotat a fost în tot cursul activităţii acestuia, timp de aproape 25 de ani. El l-a însoţit în toate călătoriile sale, a fost părtaşul tuturor gîndurilor sale, fiind uneori chiar folosit în unele demersuri secrete, şi a fost totodată şi memorialistul său. Mulţumită lui Graziani cunoaştem cu de-amănuntul diferitele probleme ale misiunilor încredinţate acestuia de un caracter mai mult laic decît religios, descrierea vie a locurilor străbătute, portretele oamenilor însemnaţi, scenele memorabile, de pildă cea oferită de adunarea armată pentru alegerea regelui Poloniei etc. Uneori, destul de rar, el înseamnă şi propria sa contribuţie la evenimente. De pildă, călătoria sa ultrasecretă la împărat în legătură cu propunerea candidaturii fiului acestuia, arhiducele Ernest, la tronul vacant al

Poloniei. Atît la ducere cît şi la întoarcere a trebuit să umble deghizat, căci amestecul legatului (Commendone) nu trebuia să fie bănuit. Apoi cînd acesta a fost silit să plece din Varşovia în preajma votului, Graziani a fost trimis de el în capitală să observe mişcările partidei protestante destul de puternice, aşa-zisa „confederaţie".

Alegerea lui Henric de Anjou, fratele şi moştenitorul regelui Franţei Carol al IX-lea, la care a avut un rol însemnat şi Albert Laski, i-a oferit lui Graziani un nou prilej de a participa direct la evenimente. Lăsat apoi la Varşovia pentru a ţine legătura cu Commendone trimis în Germania, el a aşteptat vestea pornirii noului rege, pe care l-a întîmpinat în Saxonia, şi i-a expus punctele programului alcătuit de Commendone: neprimirea în funcţii a „ereticilor" şi purtarea unui război contra moscoviţilor. Dar cu toate talentele sale, el nu a ocupat niciodată un loc de prim plan, neavînd prezumţia necesară unei afirmări categorice a personalităţii sale. Cînd după moartea lui Commendone (1584) a ajuns secretarul papii Sixt al V-lea şi a primit apoi însărcinări legate de organizarea a patru conclavuri în care a avut un rol însemnat, ba chiar determinant în privirea alegerii papii Clement al VIII-lea (1592—1605), noul pontifice s-a mulţumit să-l numească episcop de Amelia şi să-l trimită în misiune la diferiţi principi creştini invitaţi să formeze o ligă antiturcească. Împotrivirea nepotului papii a împiedicat înălţarea sa la cardinalat. A fost numit doar nunţiu apostolic la Veneţia (1596), de unde s-a retras apoi în dioceza sa, unde a murit la 16 martie 1611. Lipsa sa de egocentrism s-a dovedit şi în opera sa. El a preferat să scrie viaţa lui Commendone decît propria sa autobiografie. În cele din urmă, la stăruinţele celorlalţi, şi-a scris reminiscenţele, dar fără a se situa el însuşi în centrul lor, ci sub forma unei istorii a oraşului său natal, a familiei sale, a călătoriilor prin lume ale fratelui său mai mare, apoi ale lui Commendone, redînd aproape întocmai textul Vieţii acestuia. Titlul *De scriptis invita Minerva* arată atitudinea sa faţă de vanitatea unor asemenea scrieri. A vrut să fie înainte de toate un martor al realităţilor oferite cunoştinţei sale directe, lărgind apoi cercul interesului său pentru a cuprinde şi locuri şi timpuri mai depărtate. Dar nu s-a silit să publice nici una din scrierile sale, care nu au văzut lumina tiparului decît mult după moartea sa. De la el a rămas: 1) O istorie a Ciprului scrisă în toscană, inspirată de actualitatea campaniei turcilor împotriva acestei posesiuni a Veneţiei, tipărită pe la 1624. 2) Biografia lui Commendone, scrisă în latină, publicată tocmai în 1669 la Paris de către H. Seguin, sub titlul *De Vita Ioannis Francisci Commendoni cardinalis* (Paris, 1669), tradusă tot atunci de Fléchier şi publicată sub titlul *Vie de Commendon* împreună cu o scurtă biografie a autorului. 3) O prezentare a unor destine excepţionale, atît ale unor contemporani cît şi ale unor figuri de la începutul secolului, editate de acelaşi Fléchier în 1680 sub titlul *De casibus virorum illustrium*, cuprinzînd 20 de capitole, dintre care unele cumulează mai multe biografii. În această culegere trebuiau să intre şi cele două biografii consacrate lui Despot şi Diassorinos, scrise prin 1566 la cererea tînărului polon aflat la studii în Italia, Nicolaie Tomicki, nepot al vestitului cancelar polon Petru Tomicki din prima jumătate a secolului. 4) *De scriptis invita Minerva* în care, după o primă parte cuprinzînd, între altele, descrierea călătoriilor fratelui acestuia, Aloysio, în Portugalia, Palestina, Egipt şi Turcia însoţite de o schiţă istorică a înaintării turcilor şi de o descriere a Transilvaniei precum şi a împrejurărilor din vremea lui Sigismund Báthory în care e vorba

şi de Mihai Viteazul — urmează (cap. XIII şi urm.) călătoriile făcute de autor împreună cu Commendone în legătură cu conciliul tridentin, această parte reprezentînd aproape în întregime textul Vieţii lui Commendone. Deosebirile de text sînt semnalate în notă de editorul acestei lucrări, iezuitul Hieronymus Langomarsianus, care a tipărit-o la Florenţa în 1745. Pentru istoria contrareformei şi a politicii papale din anii 1550—1584 opera memorialistică a lui Graziani e de un interes netăgăduit.

Cu privire la istoria noastră reţinem biografia lui Despot amintită mai sus, în care a cuprins şi o scurtă schiţă despre Moldova. Aceasta are anumite corespondenţe cu felul descrierilor lui Guagnini. De altminteri o comparaţie a descrierii Podoliei de către acesta din urmă cu cea scrisă de Graziani (în viaţa lui Commendone) deschide unele perspective ce vor trebui urmărite. Textul a fost publicat independent după două manuscrise: a) manuscrisul oferit de Graziani tînărului Tomicki, şi păstrat în Polonia; b) un alt manuscris, foarte puţin deosebit, păstrat în arhivele italiene. Se cunosc ediţiile următoare: O ediţie publicată la Varşovia în 1759 „după manuscrisul bibliotecii Zalusciene", tipărită de Mizler. (Foaia de titlu se află reprodusă întocmai de E. Legrand, în fruntea reeditării sale). A fost retipărită tot de Mizler în culegerea *Historiarum Poloniae et M. D. Lithuaniae Scriptorum collectio* la Varşovia în 1761—1769.

O altă ediţie după o copie manuscrisă, aflată de cardinalul Angelo Mai în arhivele italiene şi socotită inedită a fost publicată în *Spicilegium romanum*, vol. VIII, p. 172 şi urm. (Roma, 1842).

O retipărire după prima ediţie (1759), întru totul identică, limitată la 40 de exemplare, a fost executată la Wiesbaden pentru Dim. Sturza (1860).

O ultimă ediţie a lui Emile Legrand, însoţind Viaţa lui Despot scrisă de Sommer, în volumul intitulat *Deux vies de Jacques Basilicos*... Paris, 1889, pp. 157—236, din care Viaţa lui Despot ocupă pp. 157—216.

Despre Graziani s-au ocupat pe rînd editorii şi traducătorii săi amintiţi mai sus, Fléchier şi Langomarsianus. În contrast cu aprecierile elogioase ale acestora, de un caracter mai general Emile Legrand manifestă rezerve precise faţă de biografia lui Despot, sau mai bine zis faţă de prima parte a acesteia privind filiaţia adevărată a lui Despot şi romanul adoptării numelui său.

La noi prezentarea sa a căpătat un sens nou şi o valorificare mai corectă în urma analizei lui N. Iorga în *Nouveaux Matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide dit le Despote, prince de Moldavie* (Bucureşti, 1900, pp. XVII—XXII) şi în *Istoria românilor prin călători* (Bucureşti, 1928, I, pp. 165—170).

A fost redat, în Anexa volumului de faţă printre mărturiile indirecte, fragmentul despre retragerea lui Laski din Moldova în 1563, povestită în bună parte după indicaţiile acestuia din urmă.

(DESCRIEREA MOLDOVEI)[1]

1564

p. 169 Valahia[2], despre care se socoate[3] că a fost locuită odinioară de daci şi de geţi, este împărţită în două părţi, dintre care una muntoasă şi aspră se îndreaptă spre miazăzi şi este numită Valahia transalpină[4], cealaltă plană şi mai bogată în ogoare şi în oameni e orientată spre

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin al vieţii lui Despot publicat de E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, p. 169 ş.u.

[2] Numire dată împreună celor două ţări. Nu este vorba în realitate de o *descriere pe baza unor constatări proprii*, ci de un fel de referat pe baza unor informaţii fie culese personal în Polonia fie oferite de A. Laski, atunci cînd l-a primt pe Graziani sau de fostul medic al lui Despot trecut apoi la Laski sau de diferiţi pribegi moldoveni pe care i-a putut vedea cîndva la Liov, fără a mai pomeni de colonia de armeni din acest oraş care l-a interesat foarte mult şi a fost cercetată atent de el.

[3] *Arbitrantur*; autorul se referă la părerea generală a istoricilor, fără vreo trimitere specială.

[4] *Transalpina*. Din această numire este dedus caracterul muntos al ţării.

nord şi se cheamă Moldova, şi în amîndouă domnesc voievozi (căci astfel numesc ei pe domnitorii[5] lor), şi una şi cealaltă sînt tributare turcilor. Moldova se desfăşoară în lăţime cale de douăsprezece zile de mers bun şi tot atît în lungime[6], distanţa cea mai lungă fiind cea în direcţia spre Marea Neagră şi Cetatea Albă[7]... Dar acestea sînt locuri pustii[8] şi lăsate în părăsire fără nici o îngrijire din partea oamenilor din cauza incursiunilor neîncetate şi subite[9] ale tătarilor. Rodnicia pămîntului este foarte mare; într-adevăr oameni puţin dedaţi plugăriei seamănă atît grîu cît le trebuie pentru traiul lor pe un an. Ei nu seamănă grîul înainte de 1 aprilie[10]. De vin, desigur nu duc lipsă, dar folosesc mult miedul, ca unii ce au miere multă. Iar belşugul de vite e de necrezut. Oamenii înjugă cîte doisprezece boi la plug şi // se îndeletnicesc p. 170
mai degrabă cu creşterea lor decît cu lucrarea pămîntului din cauza păşunilor <lor> deosebit de bune. Este socotit un păcat să se taie viţeii. Din Moldova[11] deci se scoate acea mulţime de boi[12] din a căror carne se hrănesc nu numai popoarele vecine ale Ungariei şi Rusiei, ci şi ale Poloniei, Germaniei, ba pînă şi ale Italiei, şi mai ales cei din oraşul Veneţia. Pe aceşti boi, veneţienii îi numesc boi ungureşti, şi preferă carnea lor celorlalte de acelaşi fel. În fiecare an se fac cîte şapte bîlciuri de vite în Moldova, pe cîmpii foarte întinse, cu mare mulţime de negustori. La fiecare din aceste bîlciuri se mînă de obicei nespus de multe mii de boi; şi după trecerea a trei zile pentru ruperea din partea negustorilor a preţului unui cap de vită după care să fie socotite toate celelalte[13] — preţ care trece rareori de trei galbeni de vită — în cîteva ceasuri, toată această mulţime de boi este vîndută şi este dusă în diferite regiuni. De aici au mare cîştig boierii care cresc cirezi de vite, şi chiar şi domnul

---

[5] *Suos regulos* = regi mărunţi.

[6] *Tantundem in longitudinem.* Afirmaţie corectată de lămurirea adăugată probabil ulterior şi în oarecare contradicţie cu declaraţia dintîi. Se vede bine că autorul nu avea noţiuni precise asupra configuraţiei ţării.

[7] *Biallogrodum.* Precum se ştie ea a fost ocupată de turci în 1485.

[8] *Vasta.* Acest cuvînt are şi sensul de foarte mare, vast; aci însă contextul îndreaptă spre sensul de devastat.

[9] *Et repentinas;* cuvinte omise din ediţia romană *(Spicilegium).*

[10] *Kal. aprilis.*

[11] *Valachia.*

[12] În momentul cînd Graziani şi Commendone erau oaspeţii lui A. Laski se purtau tratative perseverente şi laborioase (şi de care Laski nu era străin) între căpitanul Caşoviei Francisc Zay şi diferite autorităţi din Polonia, mergînd chiar pînă la rege, pentru restituirea unei cirezi de 1 425 de vite mari (în majoritate boi) trimise din Moldova de Despot pentru achitarea unui împrumut de 16 500 florini datoraţi lui Zay. Vitele încredinţate vicecăpitanului de Snyatin au fost ulterior sechestrate de acesta. Reclamaţia lui Zay către rege din decembrie 1563, repetată şi reînnoită de nenumărate ori, nu fusese încă rezolvată în martie 1567 (vezi *Hurmuzaki*, II, 5, pp. 538—610, cînd după împlinirea unei proceduri nesfîrşite, regele decide să fie ascultaţi martorii ambelor părţi (!).

[13] *Quo reliqua multitudo exaequatur.*

însuşi, mai mult din aceasta se îmbogăţeşte, căci şi el vinde în fiecare an un mare număr de boi de pe moşiile sale, şi veniturile[14] lui sînt sporite mult de aceste iarmaroace. Vătafii[15] aduc domnului în vistierie, pe fiece an, pînă la 400 000 bani de aur[16], din venitul întregii ţări; dintre aceştia, 60 000 sînt plătiţi sultanului turcilor ca tribut[17].

Românii au oraşe puţine; locuiesc în sate şi în tîrguşoare, în care casele sînt clădite din bîrne şi din paie şi în care se apără de asprimea iernii. Au
p. 171 trei cetăţi întărite de domnii din urmă: dintre care Suceava[18] care este cetatea de scaun a domnului ... <şi> Neamţul[19] pe rîul Siret[20]. Nu au legi scrise, ci toate sînt lăsate bunului plac al domnului[21] sau al judecătorului, şi sînt cîrmuiţi cu autoritate, potrivit obiceiului îndătinat. Dacă pîrîşul jură[22] de trei ori, repetînd formula unui jurămînt precum că cele ce le declară el sînt adevărate, pîrîtul este condamnat. De asemenea dacă datornicul ar afirma, sub prestare de jurămînt, că nu trebuie să plătească, i se iartă datoria (atît este de mare credinţa în legătura jurămîntului). Dacă cineva a fost jefuit, ceea ce nu arareori obişnuieşte să se întîmple negustorilor, el reclamă ceea ce i s-a luat de la acei pe al cărui pămînt a suferit paguba, şi este despăgubit la porunca domnului din contribuţia comună a acelui tîrg sau sat.[23] Ei folosesc o limbă a lor şi aceasta nu este prea deosebită de cea latină. Căci spun că au fost aduse acolo colonii de latini după ce poporul a fost învins de împăratul Traian. Dar, stricîndu-se limba cu trecerea vremii şi din amestecul cu barbarii, ei rostesc cuvintele latine aşa fel, fie schimbînd literele, fie cu acelaşi sunet dar mai aspru, încît acestea nu sînt înţelese de ai noştri decît numai punînd sîrguinţă şi luare-aminte, dar îndată ce se deprind puţin, urmăresc uşor limba în întregime.

Păstrează cu multă însufleţire ritul credinţei creştine, aşa cum l-au primit de la greci. Bărbaţii desfac adeseori căsătoria pentru cuvintele chiar cele mai neînsemnate, trimiţînd soţiei carte de despărţire[24] şi plătind vistieriei

---

14 *Vectigalia*, adică veniturile provenite din vămi.

15 *Questoribus*.

16 *Aureorum nummum*.

17 Pentru cuantumul tributului în acea vreme, vezi studiul lui M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec. XV—XIX*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. II, Editura Academiei, 1957, p. 11.

18 *Suchiavae*.

19 *Nemeti*.

20 *Seretum*.

21 În text: al regelui. În realitate şi domnul trebuia să respecte tradiţia.

22 Nu se arată aici îndeajuns practica jurătorilor şi importanţa dată numărului de jurători aduşi de părţile în proces.

23 Această practică este binecunoscută şi din alte locuri, nereprezentînd o particularitate exclusiv românească.

24 *Premisso uxori nuncio* (repudiind soţia).

doisprezece denari. Ei urmează mai mult îndeletnicirea războiului decît a păcii. // Ei se hărţuiesc cu sciţii sau tătarii[25] — care locuiesc în Chersonezul tauric și care[26] sînt numiţi perecopieni[27] de la canalul pe care l-au făcut[28] prin tot istmul şi care e numit în limba lor Przecops — în nişte războaie, sau mai degrabă în jefuiri, neîncetate (căci abia de se întîmplă vreodată ca să se dea lupte reale în vreun război adevărat); întrucît sau resping năvălirile acestora, sau dimpotrivă, năvălesc ei în ţinuturile acestora. Oamenii sînt de felul lor şireţi cu trupul înalt şi vîrtos şi sînt cruzi în război. Sînt înarmaţi cu suliţe foarte lungi, cu scut şi cu sabie încovoiată[29], arme îndeosebi turceşti; cîţiva folosesc buzdugane de fier şi cei mai mulţi securea. Se încaieră la luptă cu atîta îndrăzneală, cu atîta dispreţ de duşman şi încredere în sine, încît adeseori cu puţine forţe au bătut chiar oştiri puternice de ale vecinilor <lor>. Au fost supuşi de turci mai mult din faptul că erau slăbiţi de dezbinările dintre ei decît înfrînţi în luptă. Ei pot să ridice, dacă trebuie să se lupte cu toate forţele lor, patruzeci de mii de <oameni> călări. La acele neamuri nu se foloseşte aproape de loc[30] pedestrimea, atît fiindcă este alcătuită din oamenii cei mai de jos, cît şi pentru că este fără rost din cauza iuţelii şi a mulţimii cailor. Au cai mici, dar foarte buni la muncă; nu se prea deprind cu grajdul; chiar în mijlocul iernii pasc pe cîmp, şi învăţaţi de deprinderea zilnică şi de nevoie // ei zdrobesc cu copita lor, deşi nu au potcoave, gheaţa ce acoperă iarba.

p. 172 / p. 173

Românii cinstesc pe regii lor, <adică> pe voievozi, ca pe Dumnezeu şi îi slăvesc nespus de mult, fie ei şi tirani în cîrmuire[31]. Dar cînd li s-a scîrbit de ei, nu numai că-i alungă din domnie, ci îi şi ucid, uneori cu tot felul de chinuri, şi la foarte puţini li se întîmplă să moară după legea firii sau de vreo boală. Boierimea socoteşte pe ţărani aproape ca pe robi, iar regele însuşi <îi socoteşte astfel> pe boieri.

Petru[32], cînd a fost alungat din domnie de urzeala boierilor şi a fugit, a aruncat bani de aur ca urmăritorii săi adunîndu-i să fie ţinuţi în loc, şi astfel a scăpat din mîinile lor. Şi acelaşi, puţin după aceea (după ce Ştefan[33] pe care îl ridicaseră barbarii în locul său, prin de iubirea unei tinere

---

[25] *Scythis sive tartaris.*
[26] *Qui* (in *Spicilegium:* quo).
[27] *Przecopienses.*
[28] *Duxerunt.*
[29] *Falcato gladio.*
[30] *Fere nullus.* Aceeaşi informaţie o aflăm şi la alţi autori contemporani.
[31] Autorul se referă poate la cele spuse de Reicherstorffer despre asprimea domnilor în *Chorographia Moldovei.*
[32] Petru Rareş, părăsit de boieri în campania din 1538.
[33] Avem aici o îmbinare de confuzii. Ştefan Lăcustă, care a domnit în 1538—1540, e confundat cu Iliaş Rareş care s-a turcit, şi al cărui frate, Ştefan, ajuns domn, a fost tăiat de boieri.

turcoaice[34] s-a alăturat sectei nelegiuite a lui Mahomed[35], cîrmuind de aceea cu o cruntă tiranie după obiceiul turcilor, a fost tăiat de popor[36]), cînd a fost rechemat în domnie, a înlăturat aproape toată boierimea și a ales noi nobili.

La dobîndirea domniei de către acei care au mijloacele trebuitoare atîrnă greu frumusețea feței, statura și înfățișarea trupului, pe care barbarii[37] o cer în rîndul întîi de la domnii lor, și pînă într-atîta, încît dacă cineva este lipsit de vreun mădular al său sau pocit cu vreun semn de la o rană sau cu vreun alt cusur al trupului, fie el de neam cît de ales, ei îi preferă ușor pe unul de neam mai puțin ales, dar arătos la înfățișare. După moartea lui Petru[38], fiind proclamat voievod Joldea[39] prin votul tumultuos al mulțimii, două zile după aceea călăreții trimiși de Alexandru[40] — pe care îl aleseseră de rege tovarășii săi, deși el era în pribegie — l-au atacat într-un sat[41] <unde se afla> dezarmat și fără nici o apărare și îndată fără ca ai săi să-i poată da vreun ajutor, i-au tăiat nasul. Cînd acest lucru s-a aflat de popor, l-a părăsit toată mulțimea care l-a primit de rege pe Alexandru, acela despre care am spus că fusese alungat de Despot.

---

[34] Autorul încearcă să explice în felul acesta turcirea domnului.

[35] *Mahumetis.* Departe de a se fi turcit, Ștefan Lăcustă, care trăise tot timpul la Constantinopol unde se și însurase cu fiica naturală a lui Aloysio Gritti, a încercat în taină o politică de apropiere de creștini, trimițînd într-o misiune discretă la Ferdinand pe marele boier Vartic. Situația domnului era foarte precară, întrucît boierii așteptau de la el redobîndirea porțiunii din Moldova ocupată de turci. (Vezi *Călători*, I, lămuririle date la relația lui I. Laski din toamna anului 1539).

[36] Ștefan Lăcustă a fost ucis în decembrie 1541 de boieri, în frunte cu hatmanul Mihu și logofătul Trotușanu.

[37] În cursul lucrărilor sale, autorul caracterizează astfel o serie întreagă de popoare fără deosebire.

[38] Confuzie. Joldea a fost ales după uciderea lui Ștefan Rareș, și nu după moartea lui Petru.

[39] *Zoldum.* Era susținut de doamna Elena, văduva lui Petru Rareș, care voia să-l însoare cu fiica ei Ruxandra.

[40] Alexandru Lăpușneanu, viitorul domn al Moldovei (1552—1563, 1564—1568).

[41] Șipote, pe Miletin.

OBSERVAŢII CRITICE

Biografia lui Despot datorată lui Graziani nu a fost analizată critic pînă acum, ci doar caracterizată ca fantezistă de ultimul său editor Emile Legrand, care se referă îndeosebi la amănunte privind prima parte a vieţii acestuia. O confruntare cu biografia scrisă de Sommer nu poate lumina chestiunea foarte interesantă a izvoarelor care stau la baza lucrării sale. Publicarea de către N. Iorga, în 1900, în volumul *Nouveaux Matériaux*..., a textului anonim, aflat printre rapoartele trimise din Polonia la Roma de către Commendone din timpul nunţiaturii sale, aduce un element extrem de preţios în această privinţă. O comparaţie a textului anonim cu biografia elaborată pe această bază ne-o arată clar ca o operă literară moralizatoare, în care locul întîi îl ocupă nu documentarea faptelor, ci concluziile axate pe nişte reguli de viaţă divine şi umane. Destinul fulgerător al lui Despot oferă biografului prilejul unor consideraţii etico-religioase, precum şi sublinierea unor momente dramatice, ca de pildă scena sbuciumului lui Despot înaintea morţii, la care Graziani a adăugat, după mărturia medicului Dionisie din Avalos, declaraţia supremă a eroului său că abjură şi se lea-

pădă de toate noile secte religioase la care a aderat din ambiţie pentru a dobîndi protecţia unor oameni puternici... etc. Şi tot astfel, în contrast cu fatalitatea oarbă a acestui sfîrşit, aflăm restabilirea cumpănii unei dreptăţi imanente prin optimismul reconfortant al epopeii construite în jurul retragerii oştii lui Laski, urmărită de un număr nespus de mare de călăreţi moldoveni, şi reuşind să învingă şi greutăţile materiale ale drumului, şi cele morale ale spaimei numai mulţumită eroismului comandantului său. Figura lui Laski, luminată puternic de autor, lasă în umbră atît pe cea a lui Despot, eroul principal al biografiei, cît şi pe cea a învingătorului vremelnic al acestuia, Ştefan Tomşa. Iar epilogul, dictat de aceleaşi imperative literare înfăţişează ca într-un diptic întunecat urmarea cruntă a tragediei înfăptuite: tăierea răsculaţilor la Liov în piaţa oraşului la cererea sultanului, şi baia de sînge a reîntoarcerii lui Lăpuşneanu, în timp ce morala întregii povestiri stă în declaraţia lui Commendone la auzul relatării evenimentelor din Moldova de către oamenii cei mai calificaţi: că această ţară i se pare scena imensă a unor grozave tragedii. Dar dacă în acest gen de compunere primează criteriul literar, se explică preferinţa arătată unor elemente mai impresionante măcar şi fictive, ca de pildă scena finală cu discursurile lui Despot către ostaşii din Transilvania şi boierii moldoveni învingători, întrebarea adresată unuia dintre ei despre soarta care îl aşteaptă, cuvîntarea sa către solul turc căruia îi restituie steagul de domnie urmată de discuţia dintre sol şi boieri cu privire la cruţarea vieţii lui Despot, în sfîrşit moniţiunea profetică adresată lui Ştefan Tomşa să nu se încreadă în noroc... etc. şi apelul la îndurare într-o formă tot atît de retorică (cartea III, paragrafele 9, 10, 11).

Aşadar pe un prim fond — manuscrisul anonim italian publicat de N. Iorga — se suprapun diferite elemente împrumutate de la alţi informatori şi în primul rînd de la Albert Laski. Acesta, precum am văzut, l-a primit şi însoţit pe Commendone, şi bineînţeles pe Graziani secretarul lui. Din cele povestite de Laski atunci, s-a înfiripat descrierea retragerii eroice din Moldova, al cărei erou declarat era povestitorul însuşi. Prin prisma lui sînt judecate evenimentele. Nimic mai instructiv decît comparaţia celor două texte din punctul de vedere al atitudinii lor faţă de Laski. Autorul italian anonim este înclinat să-l înfăţişeze pe Laski într-o lumină mai puţin favorabilă şi să-i acorde totodată un rol mai redus. Suma pe care i-o datorează Despot ar fi fost doar de 20 000 de taleri (anonim, p. 7) la Graziani ea se ridică la 80 000 de bani de aur (Graz. p. 183), din care Despot nu recunoaşte decît 20 000; alianţa lui Laski cu Dimitrie Wisniewiecki şi pregătirile făcute de ei contra lui Despot sînt păstrate aproape întocmai de textul lui Graziani, care pomeneşte, după anonim, de intenţia lui Laski de a-l trimite pe Petrus Francescus „Terusinus" în Italia să tocmească trei sute de archebuzieri călări (în textul anonim: se arată şi suma încredinţată pentru aceasta: 12 000 de taleri, iar numele mercenarului italian trimis ca să-i aducă e dat sub forma de Pier Francesco „Farusino", probabil Perusino, adică din Perugia). Însă la Graziani iniţiativa acestei acţiuni îi aparţine lui Dimitrie care îşi strînge oşti „şi îl îndeamnă pe Laski să facă la fel şi să se grăbească să vină ca să-şi unească forţele" (Graz., p. 184). Dar la anonim — ca şi la Sommer de altminteri — boierii invocă venirea *tătarilor* pentru a determina trimiterea unei părţi din garda lui Despot împotriva unui duşman fictiv, în timp ce la Graziani motivul invocat ar fi fost venirea lui Laski şi

a lui Dimitrie. Sînt şi unele mici deosebiri de cifre — Dimitrie Wisniewiecki ar fi avut de înfruntat cu 3 000 de călăreţi un număr de 15 000 de călăreţi moldoveni (anonim ital.) La Graziani avem 4 000 de călăreţi contra „multor duşmani". La anonim Wisniewiecki a fost capturat de un ţăran pe care l-a aflat în cale, la Graziani ar fi fost trădat de un ţăran care l-ar fi minţit că îl duce la graniţă, şi l-a dus sub coviltir la Suceava, predîndu-l lui Tomşa. Asediul Sucevei este arătat cam la fel — dar la anonim se dau mai multe precizări asupra aprovizionării cu alimente. Raporturile lui Despot cu Ioan Sigismund Zápolya sînt de asemenea redate la fel. Dar de aici încolo apar deosebiri. Anonimul îşi manifestă dezaprobarea faţă de pasivitatea asediaţilor şi a celor care ar fi putut să le vină în ajutor. Despot ar fi trebuit să lase Suceava în paza unuia dintre oamenii săi şi să meargă el cu bani la Maximilian ca să-şi adune trupe cu care să se întoarcă să potolească răscoala. Dar el scrisese prietenilor săi din Ungaria şi le trimisese şi bani pentru a-i tocmi ostaşi, iar aceştia au purces cu aşa puţină tragere de inimă, încît deşi a rezistat trei luni, totuşi nu a fost ajutat de nimeni. (anonim p. 14, fără nimic corespunzător la Graziani).

Laski care avea mai bine de trei mii de oameni poloni şi nemţi, călări şi pedeştri, văzînd neizbînda lui Wisniewiecki, a rămas năucit *(rimase confuso)*. Într-un tîrziu s-a hotărît să-l ajute pe Despot, sperînd să şi-l îndatoreze cu acest nou serviciu astfel ca acesta să ştie pentru întotdeauna că lui îi datoreşte domnia şi viaţa şi să fie ţinut să-l răsplătească aşa cum se cuvine pentru un merit atît de mare. În acest scop Laski s-a dus în regiunea Cameniţa *(nel Vescovato di Cam<en>izza)*, vecină cu fluviul Nistru . . . . şi aşteptînd acolo să vină trupa de ajutor din Ungaria pentru a se uni cu ea, a rămas locului două luni fără a face nimic, în care timp îi scădea tot mai mult şi oastea, şi renumele, aşa cum se întîmplă cu cei care nu ştiu să ia o hotărîre oarecare şi, zăpăciţi de împrejurări *(confusi)*, lasă să treacă prilejul favorabil: „căci dacă la sosire ar fi trecut fluviul şi s-ar fi întărit cu un şanţ şi ar fi trimis apoi cinci sute de călăreţi ca să prade ţara, moldovenii — care erau cu toţii la Suceava — de cum ar fi aflat că duşmanii duc în prinsoare pe soţiile lor şi fiii lor l-ar fi părăsit cu toţii pe voievod pentru a se duce să-şi apere propriile lor cămine". La Graziani faptele în sine nu diferă mult. Laski, pornit cu vreo 4 000 de călăreţi ca să se unească cu forţele lui Wisniewiecki, află de înfrîngerea lui şi se opreşte la Cameniţa neîndrăznind să intre singur în Moldova şi nevrînd nici să-şi slobozească ostaşii tocmiţi cu mare cheltuială. Apoi înduplecat de numeroasele scrisori şi rugăminţi ale lui Despot se hotărăşte să-i vină într-ajutor şi să tragă un folos nou şi neaşteptat din situaţia creată. Doar aprecierea lor este diferită. Împrejurările ocupării cetăţii sînt arătate la fel. „Regele Poloniei trimisese pe un aprod (comorniccho) al său la Laski cu o scrisoare patentă către el şi către toţi ceilalţi care erau vasalii săi ca să nu se amestece în treburile din Moldova *„sotto pena d'infamia"*, pedeapsă care lovea nu numai pe vinovat, ci şi tot neamul său. Laski fiind informat de acest lucru nu a aşteptat venirea acestuia, ci a trecut Nistrul pe un pod de vase, şi rînduindu-şi trupa gata de luptă în centrul unui mare număr de care încărcate cu 80 de muschete mari, şi fiind bine întărită această coloană şi la un capăt şi la celălalt cu archebuzieri călări care cu pocnetul armelor lor sperie rău caii moldovenilor,

au mers pînă la trei mile de Suceava unde au aflat de uciderea lui Despot... (anonim, p. 19). La Graziani, textul mai succint subliniază totuşi faptul că Laski mergea *maiori animo quam viribus* (p. 196). Sfîrşitul expediţiei lui Laski e arătat în cîteva cuvinte de autorul anonim. „Această veste l-a determinat pe Laski să-şi facă întoarsă calea, şi măcar că a doua zi a fost ajuns din urmă de patru mii de călăreţi duşmani, totuşi <aceştia> văzîndu-l aşa bine întărit printre aceste care, nu au îndrăznit să-l atace, ci l-au urmat pînă la Snyatin în Rusia şi au prădat această căpitănie *(quel capitanoto)* (p. 19). La Graziani relatarea mult amplificată ocupă mai bine de patru pagini (pp. 210—214 par. 14—18). Concluziile lor sînt diferite. Anonimul observă că „dacă s-ar fi luat această hotărîre de la început Laski l-ar fi salvat pe Despot şi ar fi dobîndit o glorie nespusă, căci la sosirea sa la Cameniţa îi mergea numele că avea opt mii de soldaţi nemţi, spanioli şi italieni, şi dacă ar fi trecut Nistrul bucurîndu-se de acest renume, moldovenii nu ar fi stat să-l aştepte . . . ., şi voievodul cel nou nu avea încă mare autoritate asupra lor" (p. 20). Iar Graziani îl înfăţişează într-o atitudine eroică, puţin cam teatrală, aşa cum avusese grijă acesta să pozeze în faţa lui. Observăm că din textul anonim lipsesc unele scene sau incidente: de pildă, planul lui Despot de a fugi noaptea in extremis cu cîţiva credincioşi (*Graz.* p. 200); întîlnirea din urmă a lui Despot cu trimisul turc şi discursul pe care i-l ţine înapoindu-i steagul de domnie (!), precum şi celelalte *ultima verba* amintite mai sus (*Graz.* pp. 204—206). Acestea se află însă cu unele modificări într-alt text, latin de data aceasta, descoperit în arhivele italiene şi publicat la noi de Const. Radu în *Diplomatarium Italicum*, III, care îl atribuie unui polon, şi de Const. Marinescu în *Mélanges d'histoire générale* care îl atribuie cu probabilitate lui Guagnini — şi subliniază marile asemănări dintre aceste trei texte. (Pentru o prezentare a textului acesta din urmă trimitem la relaţia lui Guagnini din volumul de faţă, p. 294).

Trebuie să observăm că din textul anonim analizat de noi rezultă clar că *nu era nici un ceauş turc la Suceava la vremea predării lui Despot*, deoarece acesta *a sosit trei zile după uciderea lui* (p. 20), iar ungurii lui Fr. Zay au sosit la hotarul Moldovei zece zile după aceea.

În concluzie Graziani a avut ca îndreptar textul italian anonim publicat de N. Iorga, precum şi un alt text, fie cel latin atribuit de C. Marinescu lui Guagnini, fie un altul mai mult ori mai puţin asemănător, conţinînd pe lîngă punctele principale o serie de înflorituri, ca cele în legătură cu ultima scenă a episodului lui Despot înainte de uciderea sa. Peste acest mozaic iniţial s-au suprapus diferite mărturii, ca cea implicită a lui Laski, sau cea explicită a lui Dionisie din Avalos. Cum biografia a fost compusă în cursul anului 1566 cînd Graziani era în Italia, el nu s-a putut informa decît în decursul celor doi ani precedenţi, ceea ce exclude obţinerea unor informaţii de la Martin Zborowski, socrul prezumtiv al lui Despot, de care Commendone nu s-a apropiat mai mult atunci, ci doar în ultimii ani ai şederii în Polonia, şi cu care deci Graziani nu ar fi avut prilejul să intre în legături mai strînse.

ANONIM UNGUR

1568

*

Această scrisoare a unui anonim ungur adresată unui pretendent, tot anonim, la domnia Moldovei trebuie pusă în legătură foarte probabil cu planurile lui Albert Laski de a porni o expediţie în Moldova pentru a se face domn al acestei ţări. La 3 martie 1566 împăratul Maximilian al II-lea de Habsburg îi pomeneşte arhiducelui Carol de planul lui Laski (*Hurmuzaki*, II, 1, pp. 552—553). La 14 martie scrie comandantul imperial Lazar Schwendi arhiducelui Carol despre expediţia proiectată de Laski şi despre ajutoarele ce vor trebui furnizate. Vor lua parte la expediţie Pierre Roussel, un contingent de unguri şi ceva germani, călare şi pe jos (*ibidem*, p. 553). La 31 martie împăratul aprobă planul expediţiei lui Albert Laski şi al boierilor moldoveni şi însărcinează pe Schwendi să ia legătură cu Laski (*ibidem*, p. 556). Totodată veşti aduse din Moldova de boierul Gavrilă, şi trimise mai departe de arhiducele Carol împăratului, arată că Alexandru Lăpuşneanu îşi pregăteşte o expediţie de 25 000 de oameni pe care îi va îndrepta pînă în 25 de zile asupra Transilvaniei. Toţi cei chemaţi la oaste trebuie să se adune la Iaşi. Cei care refuză să meargă şi stau în aşteptarea unui nou domn sînt slu-

ţiţi sau schilodiţi. Locuitorii îi roagă cu cerul şi cu pămîntul pe boierii pribegiţi în Ungaria să se reîntoarcă în sfîrşit în ţară şi să se îngrijească şi de ea (*ibidem*, p. 557). La 22 iunie împăratul îl invită pe Anton Széckely, fostul auxiliar al lui Despot, să se alăture expediţiei boierilor moldoveni pribegiţi de crunta tiranie a lui Lăpuşneanu şi gata a se întoarce acum în ţară împreună cu domnul lor legitim ales de ei (*ibidem*, p. 558). În acelaşi sens scrie căpitanul ungur la 23 iunie (*ibidem*, p. 559). Şi tot astfel se adresează împăratul din nou la 25 septembrie lui Roussel, Anton Széckely şi Christofor de Teuffenbach, răspunzînd şi lui Albert Laski care cere trupe cu plată (*ibidem*, pp. 563, 564). La 20 noiembrie şi 2 decembrie împăratul scrie lui Francisc Zay şi Anton Széckely în aceeaşi chestiune (*ibidem*, 566, 567). Planurile acestea se încrucişează cu veleităţile altui pretendent moldovean, Ştefan, care are în jurul său la Caşovia un grup de boieri pribegiţi din Moldova, şi care îi scrie lui Lazăr Schwendi făgăduindu-i 10 000 de ducaţi pentru ca să pornească asupra Moldovei cu trupe împărăteşti să-l pună pe el în scaun, alungîndu-l pe Alexandru Lăpuşneanu. Scrisoarea cade în mîinile turceşti şi ajunge la Poartă (*ibidem*, p. 570, raportul lui Albert de Wyss din Constantinopol din 17 februarie 1567), tocmai într-un moment cînd se trata armistiţiul dintre imperiali şi turci. Împăratul, de nevoie, se arată gata să nu tulbure cu nimic pe domnii din Moldova şi Ţara Românească. Albert Laski a rămas deci cu pregătirile făcute în zadar şi cu trupe fără întrebuinţare. Probabil că în felul acesta se explică şi expediţia pornită atunci de el împotriva tătarilor care jefuiseră Polonia. În sfîrşit, în anul 1569, acelaşi pretendent Ştefan, punîndu-se sub ocrotirea arhiepiscopului Nicolae Olahus, aminteşte de pregătirile lui Albert Laski care „strînge mari oşti împotriva Moldovei, nu se ştie dacă cu învoirea împăratului... dar ţara nu-l vrea de loc ca stăpîn şi domn, el fiind polon şi ei nevrînd să i se supună. Iar Laski nu pregăteşte decît nesfîrşite jefuiri şi distrugeri ale ţării..." etc. (*ibidem*, p. 597). Toate aceste elemente îngăduie bănuiala că adresantul scrisorii de faţă din anul 1568 ar fi însuşi Albert Laski.

Textul publicat de Veress (*Documente*, I, pp. 271—273) a fost folosit de N. Iorga în *Istoria Românilor*, V, p. 98.

[SCRISOARE CĂTRE UN PRETENDENT ANONIM DESPRE ÎMPREJURĂRILE DIN MOLDOVA[1]]

Iaşi sf. iunie 1568

Alte veşti de aici nu pot să scriu decît că p. 271
voievodul Sandrin al Moldovei[2] a murit de friguri şi au rămas de la el doi p. 272
fii numiţi, cel mai mare Bogdan şi cel mai mic, Petru, dar împotriva acestora voiau <boierii> să înalţe pe acel domn Sbierea[3]. La rîndul lor s-au sculat împotriva acelui Sbierea, aceşti doi domni magnaţi, adică Dumitru care este marele hatman al Moldovei şi Gavrilaş[4] care este marele logofăt[5] al ţării acesteia. Atunci l-au ales pe fiul mai mare al lui Sandrin, numit Bogdan, şi l-au pus în scaunul acestuia ca voievod. Bogdan a trimis pe fra-

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat în V e r e s s, *Documente*, I, pp. 271—273.
[2] Alexandru Lăpuşneanu.
[3] *Sberu*, a fost şi vornic de Ţara de Jos.
[4] *Gabrielas*.
[5] *Excellentissimus secretarius*.

tele său mai mic Petru în oraşul Bîrlad[6] ca să locuiască acolo, însă acel Petru înţelegînd gîndul rău al fratelui său voievodul, că acesta ar vrea să pună să-l omoare, a fugit în Turcia la Poarta sultanului.

Pentru ca să pot descrie mai adevărat domniei voastre toată starea acestei ţări a noastre am trimes[7] îndată pe un servitor credincios al meu, numit Gavrilă, în toate părţile pentru ca să întrebe despre toate acestea pe prelaţii şi boierii ţării. Aşadar servitorul meu s-a întors cu toată credinţa şi a raportat pe credinţa datorată lui Dumnezeu că a vorbit aşa cu pîrgarii oraşelor şi cu boierii şi cu locuitorii, cum că Dumitru şi Gavrilaş ar vrea să treacă îndată după voievod şi înaintea întregii adunări a boierilor[8], dar pe rînd s-au ridicat doi prelaţi care ar vrea să aibă <ei> întîietatea în adunarea boierilor. Aceşti patru se duşmănesc între ei şi stîrnesc neînţelegeri. Văzînd[9] voievodul Bogdan acestea şi că nobilii[10] acestei ţări trag unii încoace şi alţii încolo, a trimis după tătari în ajutor, şi au venit 11 000 care au ajuns pînă la pămîntul ţării Moldovei . . ., unde este o cîmpie foarte bogată[11]. Văzînd voievodul Bogdan care mai şedea încă în scaunul său că aceştia vin să se aşeze acolo[12] le-a pus în vedere să se întoarcă la ei acasă.

Cum înşelătoria şi răutatea turcească se află întotdeauna în faţa noastră, locuitorii ţării şi prelaţii şi boierii, prevăzînd vicleniile lor, rînduiseră[13] mai dinainte pentru apărarea ei nişte teritorii <anume> Iaşi[14], Lăpuşna[15], Orhei[16], Soroca[17], „Aygyecz"[18]. Tătarii, trimiţînd[19] 7 000 din ai lor pentru pustiirea ţării, au pustiit 34 de sate, dar Moldovenii, venind asupra lor, i-au înfrînt cu ajutorul lui Dumnezeu aşa de rău, încît cu ajutorul lui Dumnezeu abia unul a fugit de acolo. Atunci aflînd că mai sînt şi alţi tătari rămaşi, şi voind să răspundă la fel cu aceeaşi măsură[20], soldaţii năvălind în acea ţară i-au atacat şi <aceia> au fost aşa de tare înfrînţi cu ajutorul lui Dumnezeu, încît puţini dintre tătari s-au întors în ţinuturile lor.

---

[6] *Barlad.*
[7] *Devehi.*
[8] *Senatui.*
[9] *Vident* (videns).
[10] *Domini.*
[11] *Abundantissimus* — cîmpia Bugeacului.
[12] *Se ipsos trahentes in tabernaculum.*
[13] *Statuerant.*
[14] *Ies.*
[15] *Laposna.*
[16] *Orhye.*
[17] *Szoroka.*
[18] Probabil Tigheci.
[19] *Elegantes* (delegantes).
[20] Text defectuos: *Inter haec intelligens* (intelligentes?) *restantia Tartarorum* <esse?> *volentes pari parem referre . . .*

Zic oamenii că marele han[21] ar fi zis că nu a avut în țara sa oameni mai destoinici la luptă ca aceia care s-au prăpădit[22] în acel loc. De aceea p. 273 măria voastră ar avea acum prilejul de a veni aici la noi, căci toată țara ar fi a ta[23] din cauză că pe voievodul Bogdan ei nu-l iubesc, căci are mulți frați <și ei se tem> ca să nu îi ridice cumva cu autoritate asupra lor (?)

Cu polonii, cu muntenii și tătarii nu au nici o înțelegere. În Țara Românească au pus alt voievod al cărui nume este Sandrin Voievod[24], fiul lui Mircea, și știm că acela nu se are bine cu voievodul Bogdan.

De aceea am vrut să dau de știre toate acestea măriei voastre, dacă cumva măria voastră ar vrea să facă vreo treabă, acum ar fi timpul de a o face, căci toată țara Moldovei ar vrea bucuros să vadă pe domnia voastră, și ei vor să vă aibă de voievod, și frații voievodului care se luptă între ei se roagă mult lui Dumnezeu să le dea Dumnezeu cel atotputernic un asemenea domn ca să fim și noi uniți în cuget. Domnia voastră strălucită să vadă: nimeni nu-ți va sta cît de cît (?) în cale. Dacă domnia voastră ar voi, ar putea veni în taină și să-și ocupe aici domnia, căci între locuitorii țării[25] s-a luat hotărîrea să vadă bucuros pe domnia voastră. Iar cu polonii avem înțelegere, ei ne asigură astfel: domnia voastră să se pornească, ei înșiși împreună cu ungurii vor fi gata și de îndată se vor porni și ei împreună cu domnia voastră și vor da tot ajutorul.

Tot de asemenea să scriu domniei voastre că doi dintre magnații Poloniei au intrat (?)[26] de teama voievodului.

Iar acești domni și boieri[27] adică Stîrcea[28], Burlă[29], Doedon[30], Lenchie[31], Moțoc[32], Wessien[33], care este diac[34], Bucioc[35] Mîndru[36] care este postelnic[37],

---

[21] *Devlet Ghirai I* (1551—1577).

[22] *Sunt perdidi* (perditi).

[23] *Quia totum regnum esset tui (?).* Adică: pentru tine (?).

[24] Alexandru, fiul lui Mircea și nepotul lui Mihnea cel rău.

[25] *Regnicolas* (înțelegîndu-se clasa conducătoare).

[26] *Magnates Poloniae intraverunt.* Adică: au <și> intrat <în țară> (?) O altă interpretare mai firească ar putea fi că doi dintre marii boieri (magnați) au și intrat în Polonia de teama voievodului. În cazul acesta ar trebui citit *Poloniam* în loc de *Poloniae*.

[27] *Domini et barones.*

[28] *Sterchie* — Matei Stîrcea, staroste și pîrcălab în anul 1563.

[29] *Borla.*

[30] Neidentificat.

[31] Lența.

[32] *Mochiok.* Nu e vorba de Ion Moțoc, executat precum se știe la Liov împreună cu boierii lui Șt. Tomșa.

[33] Poate Văscan, stolnic în 1569 (*Doc. ist. Rom. Mold. XVI/2,* p. 185).

[34] *Scriba.*

[35] *Bochiok* (ceașnicul).

[36] *Myndre.*

[37] *Cubicularius.*

iar Bobrigh[38] vrea ca domnia voastră să-i scrie lui o scrisoare îndată dacă domnia voastră vrea să pornească ceva, căci el, din faptul că este pe pămîntul țării, află toate de la noi și noi de la el. Iar noi ne-am legat cu jurămînt unul față de altul. Așadar domnia voastră să vină cu puțini oameni, cam la o mie de oameni, căci pentru a așeza în scaun pe domnia voastră vom fi gata să întîmpinăm orice și să trăim și să murim cu domnia voastră.

(Pe dos)
scrisori venite din Moldova

---

[38] *Ibidem*, XVI/2, p. 234, — mențiunea unui Bobring la 1570.

ANDREI TARANOWSKI

(? după 1600)

*

Andrei Taranowski din Taranow, paharnic de Halics se trăgea dintr-o familie veche din Przemysl. A fost însărcinat cu numeroase solii în diferite ţări din Europa (Suedia, Danemarca, Turcia, hanatul Crimeii etc. Vezi mai jos p. 406 caracterizarea lui de către Paprocki).

În drumul său spre Constantinopol a trecut în mai multe rînduri prin Moldova şi Ţara Românească în anii 1569—1570, 1572, 1574, 1578. În 1594 şi 1595 Taranowski a fost în misiune la Iaşi spre a convinge pe Aron Vodă să cedeze pretenţiilor exagerate ale polonilor.

A fost în legătură de prietenie cu Mihai Viteazul pe care îl cunoscuse la Constantinopol (Veress, *Documente*, V., p. 81).

În cursul soliei sale la curtea din Tîrgovişte (1597), aceste legături s-au strîns, astfel că Taranowski a ajuns principalul susţinător în Polonia al cauzei lui Mihai, căruia i-a procurat mercenari şi armament, căutînd totodată să-l ajute să cîştige încrederea regelui Sigismund al III-lea şi a cancelarului Jan Zamoyski. Cu acest prilej a tradus în limba

polonă cronica lui Teodosie logofătul Rudeanu privind luptele lui Mihai împotriva turcilor şi tătarilor.

Trimis de rege în februarie 1600 la Alba Iulia spre a duce tratative cu Mihai pentru reglementarea raporturilor acestuia cu Polonia, s-a ajuns la schiţarea tratatului din Braşov (10 martie 1600) care prevedea recunoaşterea stăpînirii Moldovei lui Mihai în schimbul acceptării suveranităţii polone asupra ţărilor române. Dar cu prilejul unei noi misiuni în cursul căreia Taranowski aducea răspunsul regelui la propunerile domnului (mai 1600), Taranowski a fost oprit la Cameniţa şi ameninţat cu moartea de către mercenarii poloni ai lui Ieremia Movilă, înfrînţi de Mihai la Hotin. A scăpat numai datorită intervenţiei hatmanului St. Zolkiewski.

Reluînd legăturile cu Mihai, Taranowski a încercat să-l sprijine în faţa regelui după ocuparea Moldovei. Dar în ajunul luptei de la Bucov (20 octombrie 1600) prevăzînd înfrîngerea, i-a dat sfatul irealizabil să se predea lui Zamoyski.

Taranowski a alcătuit două relaţii despre călătoria sa la Constantinopol, în anii 1569—1570, în care descrie pentru prima oară drumul din Polonia pînă în capitala Imperiului otoman.

Primul raport a fost tipărit în limba germană sub titlul: *Beschreibunge einer oder eines Zuges eines fuernemlichen polnischen Herrn, von Koeniglicher polnischen Wirden botschafftweiss gen Constantinopel und von dannen inn die Tartarey gezogen. Mit Bericht und Meldunge mancherley seltzamer Handel und grossen Schaden, so die Türcken dazumal erlitten, sehr nuetzlich und wol zu lesen.* Gedruckt zu Nuernberg, durch Dieterich Gerlatz. MDLXXI. Partea privitoare la călătoria din Moldova (F⁰ I, 6,24 v⁰) a fost reprodusă de N. Iorga în *Hurmuzaki*, vol. XI, pp. 79—80, nr. 123.

Al doilea raport, cu data de 24 decembrie 1569, poartă titlul: *Kurze beschreibung des wegs gegen Constantinopel aus Pollen. Auch aus Constantinopel gegen Astracan, welches ein Moskowittisch Schloss ist und liegt gegen aufgang der Sonne zue. Darueber der Zug des Türggischen Kriegsvolckss welchen sy im 1560. Jar gegen Astrachan gethann, wie wmbkhommen. Auch wass Innen und den Tarttaren im haimbziegen begegnet.* A fost reprodus în *Hurmuzaki*, vol. II, 1, p. 595, nr. 576.

Cu prilejul călătoriei sale la Constantinopol (1574—1575) întreprinsă pentru a duce tratative de pace cu turcii, Taranowski care era însoţit şi de Maciej Stryjkowski a trimis din Bucureşti o scrisoare cancelarului polon Valentin Debienski, informîndu-l de greutăţile întîmpinate la înapoierea sa prin Ţara Românească, unde domnea o foamete grozavă.

Această scrisoare cu data de 5 aprilie 1575 se păstrează într-o copie latină în Arhiva Vaticanului (Nunziatura di Polonia, vol. VIII, fol. 142). A fost publicată în întregime de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1930, pp. 60—61, nr. 53.

La 13 mai 1575, Taranowski a prezentat la Conventul nobilimii din Slezyca un raport în care pomenea despre convorbirea sa cu domnul Moldovei, Petru Schiopul (*ibidem*, p. 64).

De la Taranowski s-au mai păstrat cîteva scrisori privitoare la detronarea lui Aron Vodă, la misiunea sa în Ţara Românească (1597) şi în Ardeal (mai 1600), cît şi la solia

lui Constantin Varsi ce îi fusese trimis de către Mihai Viteazul. Aceste scrisori păstrate în bibliotecile din Toruń (ms. XIII 13, pp. 287—290) şi Varşovia (Bibl. Ord. Zamoyskiej, corresp. s. II., t. XX) au fost publicate şi traduse de I. Corfus în *Mihai Viteazul şi Polonii*, Bucureşti, 1938, pp. 207—210, 230—231, 231—234, 305—307.

De Taranowski s-au ocupat: J. Kraszewski, *Podróze i poselstwa polski do Turcyi, a misnowicie: Otwinowskiego, Taranowskiego. Zborowskiego* (Călătorii şi solii polone în Turcia şi anume ale lui Otwinowski, Taranowski şi Zborowski), Cracovia, 1860. Iar dintre cercetătorii noştri: Al Sadi Ionescu, *op. cit.*, pp. 58—60; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. I, pp. 178—180, 250, 257; I. Corfus, *Corespondenţă inedită asupra relaţiunilor între Mihai Viteazul şi Polonia*, 1935, pp. 35—41; acelaşi autor, *Mihai Viteazul şi polonii*, pp. 9—10, 13, 14, 16—17, 19 passim; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1936.

[RELATAREA CĂLĂTORIEI PRIN MOLDOVA[1]]

1570

p. 79 Cum am călătorit eu din Polonia spre Constantinopol[2] prin Moldova[3] prin numita pădure a bucovinei[4], unde cu 73 de ani în urmă, adică în anul 1497, au fost uciși de către moldoveni[5], într-o singură zi, 50 000 de poloni[6], apoi prin Suceava[7], unde, acum cinci ani, Despot Vodă[8] a fost trădat de unguri și tăiat în bucăți de moldoveni[9]. Am

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul german publicat de N. Iorga, în *Hurmuzaki*, XI, p. 79.
[2] Taranowski a sosit la Constantinopol în ziua de 14 august.
[3] *Walachey.*
[4] *Bukowitz*, adică pădure de fagi.
[5] *Walachen.*
[6] La Codrul Cosminului (26 octombrie 1497).
[7] *Schetschawa.*
[8] *Der Despot.*
[9] În 6 nov. 1563.

călătorit şi prin „Schoreschen“[10], „Lupotzw“[11]. Am sosit apoi într-un oraş turcesc cu numele de Chilia[12]; din Chilia am călătorit pe Dunăre[13] în sus, într-o corabie, pînă la un rîu mare[14], în care se pescuieşte morunul şi care se află la un sfert de zi de drum de Chilia; de la Chilia am ajuns la un orăşel cu numele Tulcea[15] şi de acolo într-un oraş numit Babadag[16]; am călătorit cu cai de poştă pînă la un sat grecesc[17].

... [Trecerea înapoi în Polonia] ... p. 80

A treia zi am pornit la drum; peste trei zile am ajuns la Cetatea Albă[18]; acolo m-am odihnit trei zile, apoi trecînd prin Tighina[19] şi Iaşi[20], care este capitala Moldovei, şi prin Moldova am sosit în ţara regelui nostru, la Camenița[21], de acolo, prin Iaslowiec[22], Ustia, Rohatyn[23], Drohobiz[24], Sambor[25] etc. am sosit cu ajutorul lui Dumnezeu la Varşovia, în seara de Crăciun a anului 1570[26].

---

[10] Probabil Soroca, nu Ţuţora, cum sugerează o notă din *Hurmuzaki*. În relaţia din Hurmuzaki II, 1, p. 595: *Serechz*.

[11] Probabil Lăpuşna, *Ibidem; Lupuschno*.

[12] *Kylia*.

[13] *Tain*. În realitate pe braţul Chilia.

[14] *Dunărea* din care se desprinde braţul Sf. Gheorghe.

[15] *Tulza*.

[16] *Babi*.

[17] Urmează cuvîntul sau numele: *Holoferdt* ce nu a putut fi tălmăcit.

[18] *Bialgrad oder Weissenburg*.

[19] *Techinia*.

[20] *Jazsti*.

[21] *Kamenez*.

[22] *Jaslewitz*.

[23] *Rohatin*.

[24] *Drehebiz*.

[25] *Samber*.

[26] Nu redăm şi relaţia a doua după *Hurmuzaki*, II, 1, p. 595, ea fiind aproape identică cu aceasta.

[RELAŢIA CĂLĂTORIEI PRIN ŢARA ROMÂNEASCĂ][27]

1575

p. 61 De sărbătoarea Paştilor[28] am ajuns la Bucureşti[29] la palatinul[30] Ţării Româneşti[31], unde am pătimit mult de foame şi de cea mai mare lipsă. În adevăr în acele părţi domneşte o foamete şi lipsă de bucate atît de mare, încît oamenii se omoară între ei pentru o bucăţică de pîine. Vitele mor prin tot locul, mie mi-au murit opt vite de tras, iar celelalte şchioapătă. Va trebui să zăbovesc opt zile la Bucureşti, fiind istovit şi ostenit de drum! nu vom putea sosi în nici un chip la 12 <mai> ci la 15 mai!

---

[27] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1930, pp. 60—61.

[28] 3 aprilie 1575.

[29] *Bulcorephum* (Bukorestum).

[30] Alexandru al II-lea Mircea, (iunie 1568 — mai 1574) (iulie 1574 — iulie 1577).

[31] Moldaviae (!) Confuzie datorită faptului că polonii numeau Moldova „Valahia" iar Ţara Românească „Multania".

La 26 martie a căzut atît de multă zăpadă, încît ajunge pînă la umerii oamenilor.

Din pricina foametei şi a frigului prea mare, sătenii şi ţăranii prind cu mîna cocorii şi zburătoarele[32].

Scris la Bucureşti[33], la 5 aprilie anul domnului 1575 a mărieie voastre[34] credincioasă slugă

Andrei Taranowski

Din relaţia[35] lui Andrei Taranowski din 13 mai 1575[36] la Conventul nobilimii polone din Slezyca

Şi a mai arătat cum a purces prin Moldova şi a vorbit cu gospodarul p. 64
sau voievodul[37] de acolo care, întrucît nu are aplecare rea către poloni, l-a rugat cu ochii aproape în lacrimi să spună domnilor poloni, să ia seama să facă astfel să nu supere pe sultan[38] cu alegerea <regelui>, căci li s-a poruncit şi lui, şi fratelui său domnul Ţării Româneşti[39] să aştepte bine înarmaţi şi pregătiţi, ca să poată porni cînd li se va da porunca. De aceea vrea să-i facă atenţi şi să-i roage să purceadă astfel în sfaturile lor ca să nu arunce coroana în vreo nevoie şi primejdie neaşteptată.

---

[32] *Volveres* (volueres).

[33] *Bulcieresti* (Bukeresti).

[34] Adresantul era Valentin Debienski, cancelarul Poloniei.

[35] Traducerea s-a făcut după textul german publicat de A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, II, p. 64.

[36] În preajma alegerii lui Ştefan Báthory. Turcii ar fi considerat ca duşmănoasă alegerea unui arhiduce sau aliat al Habsburgilor.

[37] Petru Şchiopul (1574—1582).

[38] Selim.

[39] Alexandru al II-lea Mircea.

BARTOLOMEU PAPROCKI

(1540—1614)

*

Bartolomeu Paprocki s-a născut în Mazovia, la 1540, şi a murit la Liov, în 1614. A scris numeroase broşuri de popularizare precum şi o seamă de lucrări mai voluminoase, dintre care cele mai multe au ştiri despre istoria ţărilor române. Două dintre ele privesc istoria Moldovei în secolul al XVI-lea: O istorie a luptelor lui Ioan Vodă cel Cumplit cu turcii, tipărită la Cracovia în limba polonă în 1575, azi pierdută, e cunoscută numai din traducerea germană: *Warhafftige Beschreibung des Krieges welchen der walachische woievod Iuon mit den Türcken geführt*, 1576, (reprodusă de A. Papiu Ilarian, în *Tezaur de monumente istorice*, III, 1864, pp. 273—286, cealaltă — *Krótki a prawdziwy opis wjechania do Woloch Iwana Podkowy* (Scurtă dar adevărată descriere a intrării în Moldova a lui Ivan Potcoavă), Cracovia, 1578, din care de asemenea nu s-a păstrat azi nici un exemplar, dar care a fost introdusă în întregime în cronica Poloniei a lui Ioachim Bielski (1598), de unde amănuntele povestirii au trecut în cronica Moldovei a lui Grigore Ureche. În scrierea sa *Ogród królewski* (Grădina regilor), Praga, 1599, vorbeşte de istoria vremii sale, cu multe amănunte despre luptele lui Mihai Viteazul.

Cea mai cunoscută scriere a lui B. Paprocki este genealogia familiilor polone, cu descrierea stemelor acestor familii: *Herby rycerstwa polskiego* (Stemele nobilimii polone), Cracovia, 1584, ed. a II-a, publicată de K. J. Turowski, Cracovia, 1858, pe care am folosit-o. Cu prilejul descrierii faptelor eroice ale unor nobili poloni se vorbeşte despre anume legături ale lor cu Moldova. Aici se află şi amintiri despre călătoria autorului în Moldova în anul 1572, cînd a luat parte la solia polonă, trimisă la Poartă, în frunte cu ambasadorul Andrei Taranowski. Numai aceste amintiri aflate în fragmente răzleţe în cuprinsul scrisorii pot fi socotite ca relaţii de călătorie. Ele au fost publicate în traducere în paginile de mai jos. B. P. Haşdeu a publicat părţile privitoare la istoria ţărilor române din *Herby rycerstwa polskieko*, atît în legătură cu această călătorie cît şi informaţiile genealogice şi istorice de mai mică importanţă în „Columna lui Traian", II, 1871, pp. 3—4, 8, 12, 20, 24, 28, 32, 39, 43, 56, 60, 67—68, 78, 81, însoţindu-le de o traducere liberă în româneşte.

Pentru viaţa şi scrierile lui Bartolomeu Paprocki vezi: Z. Pauly, *Wiadomosc o zyciu i pismach B. Paprockiego* (Ştiri despre viaţa şi scrierile lui B. Paprocki), Cracovia, 1896. Iar la noi, Sadi Ionescu l-a cuprins în *Bibliografia* sa, pp. 61—62.

STEMELE NOBILIMII POLONE[1]

Familia Buczynski este străveche și însem-
p. 302 nată; strămoșii săi au slujit cu vrednicie țarilor. Între aceștia a fost și
Ieremia, om însemnat din vremea mea și socotit între oamenii mari. Acesta
a fost cîtva timp pe lîngă Bogdan, voievodul Moldovei[2]. După aceea, după
ieșirea acestuia din țară[3] l-a condus pe fratele aceluia <anume> Petru[4] la
Constantinopol, la împăratul turcesc. Acolo, deși a fost pîrît înaintea pașei
p. 303 de către „Ivonia"[5] și de către moldoveni, totuși prin demnitatea, chibzuința
și purtarea sa a aflat trecere la păgîn, și acesta l-a lăsat liber. Întorcîndu-se

[1] Traducerea s-a făcut după textul publicat în *Herby rycerstwa polskiego* (Stemele nobilimii polone), ed. a II-a, Cracovia, 1858.

[2] Bogdan al IV-lea Lăpușneanu (1568—1572), domn al Moldovei, ale cărui legături cu polonii sînt bine cunoscute.

[3] În 1572 a fost mazilit și înlocuit în scaun cu Ioan Vodă cel Cumplit.

[4] Al doilea fiu al lui Alexandru Lăpușneanu.

[5] Nume sub care apare Ion Vodă cel Cumplit în cronicile polone și căzăcești.

înapoi cu solul Andrei Taranowski[6] din casa Belina, s-a asigurat în acest chip de mijlocul de a trece fără teamă prin ţara Moldovei, în care domnea atunci Ivonia, mare tiran. Paşa a dat ceauşului un salvconduct pentru dînsul, dar ceauşul nu i l-a predat îndată. Cînd am ajuns noi la Iaşi i s-a dat de ştire lui Ivonia despre dînsul, căci fusese un om de seamă la curtea lui Bogdan, domnul Moldovei. Îndată Ivonia strigînd la sol[7], cînd era la dînsul la curte i-a spus: „De ce iei cu tine pe duşmanii mei?“ Solul i-a răspuns: „Nu am cu mine decît doar poloni, slugile mele şi pe aceia care din porunca milostivirii sale regelui[8], domnul meu, l-au condus pe Petre, fratele lui Bogdan, la împăratul turcesc“. El a spus: „Aceştia sînt cei ce mi-au făcut pagube, ei nu vor pleca de aici, trebuie să-şi piardă capul <chiar> aici“. Solul a spus: „Ei sînt slugile regelui, milostivirea ta, nu cred că după aceea vei avea vreo bucurie, dacă vei face aceasta“. Domnul a trimis în grabă după Buczynski şi Stuzenski, oameni de neam, ca să vie la curte şi să-şi ia pedeapsa. În acest timp ceauşul a dat lui Ivonia, care era tare mîniat, scrisoarea de la paşă. Buczynski a intrat, s-a schimbat la faţă, chipul i s-a îngălbenit, părul i s-a zbîrlit. Ivonia a citit scrisoarea, a băgat de seamă că paşa îi porunceşte cu străşnicie, sub pedeapsa pierderii capului, să lase liberi pe Buczynski şi pe tovarăşii lui. Îndată ce a văzut <asta> ceauşul — care foarte adesea glumea cu plăcere prin tălmaci — încît în toată călătoria am petrecut foarte bine cu dînsul, i-a spus: *„korkma“*, cum s-ar spune: „nu te teme“. Căci îndată Ivonia n-a mai spus nici un cuvînt împotriva lor, de cum a citit scrisoarea.

A doua zi am ieşit din Iaşi, dar abia străbătusem o jumătate de milă şi ne-am întîlnit în drum cu ienicerii[9] domnului. Moldovenii au început să înjure pe ungureşte (!) pe cei ce-i cunoşteau de la curtea lui Bogdan. Stanislav Broniewski, care a fost după aceea în slujba regelui Ştefan[10] înţelegînd foarte bine ungureşte, a început să răspundă moldoveanului. Moldoveanul a spus un cuvînt de ocară lui Broniewski, care i-a răspuns cu dojană. Moldoveanul, pentru că era în ţara lui şi pe lîngă aceasta era şi slugă domnească, a apucat sabia. Broniewski o purta pe a sa în teacă, haiducul[11] s-a repezit asupra lui, el nu a putut s-o scoată aşa de repede pe a lui, dar l-a lovit cu sabia, cu teacă cu tot. După aceea văzînd că haiducul voia să fugă, Broniewski cu furie, aruncînd teaca, a vrut să străpungă cu sabia pe acel ţăran (!), dar l-a ajuns numai din spate; îndată a căzut ţăranul şi a murit.

---

[6] Andrei Taranowski, sol polon la Poartă, în 1572. Din solia lui a făcut parte şi B. Paprocki, autorul acestor însemnări.

[7] Taranowski.

[8] Sigismund August (1548—1572).

[9] E vorba aici de garda domnului formată în bună parte din moldoveni şi mercenari unguri. Acest termen e folosit şi de I. Belsius în rapoartele sale.

[10] Ştefan Báthory, regele Poloniei (1575—1586).

[11] Nume dat atunci anumitor soldaţi mercenari unguri. Aici textul e lipsit de orice precizie. Acelaşi om e numit ba haiduc <ungur>, ba moldovean, ba ţăran. E probabil că

Ai noştri au vrut să se ducă la Hotin, dar n-au fost lăsaţi, <aşadar> s-au dus împreună cu moldovenii la Ivonia şi i-au dat de veste despre toate. Ivonia a cerut din nou de la sol pe Buczynski şi pe acei tovarăşi, bucuros că a aflat o pricină de a se răzbuna, însă deoarece nu s-a arătat nimic împotriva lui Buczynski, nici împotriva niciunuia dintre tovarăşii lui, numai asupra lui Broniewski a căzut toată vina, aceia au fost lăsaţi liberi...

II

p. 922 Voievodatul Moldovei, care depunea odinioară omagiu de vasalitate regilor poloni, foloseşte o stemă alcătuită în chipul următor: un cap de zimbru negru cu o stea între coarne. Cînd mai apoi a ajuns sub puterea păgînilor i s-a adăugat o semilună pe fond alb. Ţara este îmbelşugată în toate, în vite şi bucate. Oamenii din această ţară sînt răi[12], necredincioşi domnilor lor.

III

p. 427 Familia Taranowski este străveche în ţara Przemysl, iar în vremea mea s-a arătat cu mari merite faţă de ţară. Andrei Taranowski a fost trimis de regele Sigismund August la mulţi regi şi principi străini cu mare primejdie a sănătăţii sale. Era un om mic la statură şi cu puţină învăţătură, totuşi cu multă pricepere şi mare la suflet[13]...

După aceea, atunci cînd Ivonia cu moldovenii şi turcii a alungat din domnie pe voievodul Bogdan în anul 1572 <Taranowski> a fost trimis în solie de acelaşi rege, ca să pună o vorbă[14] pentru Bogdan. Au intrat[15] într-o ţară tulburată şi abia trecuseră Dunărea că polonii au şi pătruns în Moldova cu oaste şi cu <voievodul Bogdan>[16]. Taranowski îşi îndeplinise solia şi

---

termenul de moldovean nu arată aici naţionalitatea, ci doar faptul că era în slujba domnului Moldovei. Aşa se explică faptul ciudat că moldovenii (!) înjurau pe ungureşte (!).

[12] După cum reiese şi din context această declaraţie se datoreşte insuccesului polonilor de a impune domn pe Bogdan Lăpuşneanu. Dar în general se observă la nobilii poloni o atitudine de îngîmfată superioritate faţă de moldoveni. Aşa cum s-a putut vedea şi din relaţiile solilor poloni din vremea lui Petru Rareş.

[13] Urmează arătarea activităţii lui Taranowski trimis în diferite ţări.

[14] La Poartă.

[15] Este vorba de aceeaşi solie, despre care se vorbeşte în fragmentul I, la care a luat parte şi autorul scrierii.

[16] După retragerea lui Bogdan al IV-lea în Polonia, el a încercat să reia domnia cu armele, intrînd în ţară cu o oaste de nobili poloni, în frunte cu Nicolae Mielicki, voievodul Podoliei, dar a fost respins de moldoveni sub Ioan vodă cel Cumplit (1572).

fusese primit bine de turci, cînd s-a dat de ştire că polonii au biruit pe mulţi turci şi moldoveni. Mehmed paşa a trimis după Taranowski, întrebîndu-l: „Cine sînt aceşti oameni care au intrat în Moldova, ţara stăpînului meu? Tu ai venit aici cu trădare. Să ştii că vei plăti cu capul". El însă a izbutit să îmblînzească prin purtarea sa pe acel păgîn, încît prin îndemînarea sa ne-a mîntuit pe noi toţi care eram cu dînsul şi am dobîndit o libertate la fel cu cea de care ne bucuram în Polonia şi am avut merinde îndestulătoare pentru noi şi deocamdată hrană pentru cai. Dar după aceea s-a întîmplat a doua nenorocire, pe cînd aşteptam ordinul de plecare, ni s-a dat de ştire că murise regele[17]. Taranowski îndată a stăruit pentru pacea obişnuită a republicii şi a încheiat o pace care să ţină pînă ce polonii îşi vor alege un rege. A străbătut toate provinciile sultanului în pace şi cu cinste, şi a sosit în Polonia, unde nimeni nu-l mai aştepta.

Mergînd de acolo s-a întîlnit în Moldova cu oastea care împreună cu Ivonia voia să lovească în Pocuţia. El a stăruit în aşa chip, încît Ivonia a fost silit să se întoarcă în pace de la încercarea sa. A făcut pace cu dînsul, tot pînă la alegerea regelui.

V

<Nobilii> Dziublewski sînt din voievodatul Sieradz, dintre care unul, Ioan, plecase în Turcia cu mulţi bani, pe vremea cînd se urcase în scaun Ivonia. După aceea a stat la dînsul în închisoare multă vreme. A suferit şi alte multe neplăceri, dar a izbutit să iasă teafăr din toate, totuşi cu multe pagube . . . p. 403

p. 640

. . . Casa <nobililor> Radecki din voievodatul Kalisz este străveche. Dintre aceştia unul a fost prins pe cînd se afla în solie la Ivonia, căci acesta, pe vremea cînd voievodul Podoliei[18] aducea la stăpînire pe Bogdan, mîniat că n-a putut din atît de mulţi oameni să prindă limbă, a poruncit să-l prindă pe el (Radecki) după ce-şi luase rămas bun de la dînsul şi l-a trimis la sultanul turcesc. Totuşi, după străduinţele zeloase ale lui Andrei Taranowski, a fost slobozit mai tîrziu.

VI

În anul 1572 regele Sigismund August, vrînd să salveze pe Bogdan, domnul Moldovei, faţă de sultanul Selim, deoarece sultanul trimesese în locul lui pe „Ivonia" în urma pîrilor moldovenilor împotriva lui Bogdan, a trimis p. 826

[17] La 7 iulie 1572, dată la care Taranowski se afla în solie la Constantinopol.
[18] Nicolae Mielecki. Vezi mai departe paragraful VI.

pe Andrei Taranowski de la curtea sa, rugîndu-l pe sultan să-l primească în milostivirea sa pe Bogdan, să-i ierte greşelile datorate tinereţii şi să poruncească să i se înapoieze ţara părintească. Îndată după ce Taranowski, trecînd din Moldova, şi-a luat rămas bun de la Ivonia şi a sosit la Constantinopol, fiind bine primit, de paşă şi de împărat şi găzduit cu cinste într-un loc plăcut, cu tain îmbelşugat, a venit vestea la împărat că Bogdan a intrat din Polonia în Moldova <şi că> a făcut mari pagube. Acest lucru era adevărat, căci un număr de cavaleri aleşi cu voievodul Podoliei Nicolae Mielecki din casa Gryf, bărbat vrednic de bună amintire pentru faptele sale cavalereşti, intraseră în ţara Moldovei. Între aceştia se aflau şi prietenii lui Bogdan din Polonia, împreună erau cu totul cam vreo mie cinci sute de călăreţi, cum vor unii, alţii îi socotesc mai puţini. Totuşi nu s-au temut de mulţimea duşmanilor şi au şi ajuns la rîul Prut. Dar deoarece moldovenii erau foarte nemulţumiţi de Bogdan, şi nu voiau să-l primească, voievodul <Mielecki> a fost nevoit să se întoarcă cu oamenii săi. Văzînd aceasta duşmanii, au voit să-i prindă pe poloni, dar la fiecare încercare au fost respinşi cu bărbăţie şi îndrăzneală. <Mielecki> a izbutit să iasă din ţară apărîndu-se cu mare glorie, căci aşa de mult a tulburat pe păgîni, încît ei nu spuneau decît că erau zece mii[19] de poloni şi apoi aşa au dat de veste paşii şi împăratului, fie de ruşine, fie de frică, spunînd despre oastea polonă că erau 40 000. Dar dacă nu erau mai puţini decît am spus, mai mulţi nu au fost.

---

[19] În contradicţie cu cifra din urmă: 40 000. Poate de citit: 10 000?

IACOB PALEOLOGUL

(c. 1520—1585)

*

Eruditul Iacob Paleologul, grec originar din Chios, s-a născut pe la 1520. Făcîndu-şi studiile în Italia, a rămas apoi în această ţară. Condamnat la Roma de oficiul inchiziţiei pentru înclinarea sa spre luteranism (1557), a izbutit să scape din temniţă (1559) şi să se refugieze — după o scurtă peregrinare prin Austria — în Boemia, la Praga. Aci Paleologul a trăit sub oblăduirea arhiducelui Ferdinand şi a comitelui Franz Thurn, izbutind chiar să-şi asigure o mică avere prin căsătoria sa la 1564 cu fiica notarului Martin Kuthen din Springsberg. În această perioadă stabileşte primele legături — prin corespondenţă — cu Francisc David, unul din adepţii lui Faustus Socinius şi întemeietor al doctrinei antitrinitare în Transilvania. Din pricina înăspririi măsurilor contrareformei în Imperiul habsburgic, Paleologul nu s-a mai simţit în siguranţă la Praga şi s-a refugiat în anul 1571 la Cracovia. De aici, el a plecat la începutul lunii februarie 1572 în Transilvania, făcînd un prim scurt popas la Cluj. Acolo a fost rector al Gimnaziului unitarian şi coleg cu I. Sommer care i-a dedicat Viaţa lui Despot. În vara lui 1572 s-a reîntors la Cracovia, unde şi-a terminat scrierea *De discrimine Veteris*

et Novi Testamenti la 28 iunie; în iarna 1572/1573 se află însă din nou la Cluj. De aici el a plecat într-o călătorie în Imperiul otoman. A vizitat mai întîi Chiosul, patria sa, apoi Constantinopolul şi s-a înapoiat în Transilvania prin Ţara Românească (iulie 1573), unde a fost foarte bine primit la curtea lui Alexandru al II-lea Mircea şi a soţiei acestuia, doamna Ecaterina Salvaresso.

Cîştigat la unitarianism, datorită legăturilor sale cu Francisc David, Paleologul desfăşoară o bogată activitate teologică în Transilvania, între 1573 şi 1575. În această perioadă el scrie *Catechesis Cristianae dies XII* (1 august 1574) dedicată lui Cristofor Hagymási, *Commentarius in Apocalypsim* (25 decembrie 1574), *Responsio ad questiones triginta duas* (31 decembrie 1574), *Theodoro Bezae, pro Castilione et Bellio* (1 mai 1575), *Disputatio scholastica* (1575) etc. Refugiat la Alţina (jud. Sibiu) cu familia din pricina epidemiei de ciumă care izbucnise la Cluj în vara anului 1574, Paleologul îşi pierde fiica, pe Despina, răposată la 1 septembrie 1575 şi îngropată de dînsul şi soţia sa Eufrosina în biserica evanghelică din amintita localitate. Climatul de toleranţă religioasă, care domnise în Transilvania în timpul lui Ioan al II-lea Sigsmund Zápolya, a devenit mai puţin propice unitarienilor sub succesorul acestuia, Ştefan Báthory. De asemenea şi căderea lui Gaspar Bekes, fostul său protector, îl lipseşte de sprijin şi îl face să părăsească ţara după 1575 şi să se refugieze din nou la Cracovia. Nici aci nu stă decît cîţiva ani trecînd apoi în 1581 în Moravia. Cît a trăit împăratul Maximilian al II-lea, ale cărui sentimente pentru reformă nu erau o taină pentru nimeni, a putut rămîne în pace. Dar urmaşul acestuia, Rudolf al II-lea, crescut în Spania în spiritul lui Filip al II-lea, nu a avut aceeaşi îngăduinţă. La stăruinţele papii Grigore al XIII-lea a poruncit să fie prins şi trimis la Roma, unde după o abjurare silită a fost urmărit de inchiziţie şi ars pe rug ca relaps la 22 martie 1585. Ar fi interesant de ştiut dacă nu a tras în cumpănă şi rechizitoriul lui Possevino, cuprins în Comentariul acestuia despre Transilvania, înfăţişat papii prin mai 1584.

Iacob Paleologul a lăsat o descriere sumară a călătoriei sale în Ţara Românească în lucrarea *De rebus Constantinopoli et Chii cum eo actis lectu digna*, Anno 1573. Lucrarea a fost publicată în *Operis collectanei Epistolarum Turcicarum liber IX—X et XI. in quo maxima agitur de rebus Turcicis sub Solymanno et Selymo Turcorum Tyrannis in orbe Christiano gestis, ex recensione Nicolai Reusneri leorini jurisconsulti et Consiliarii Saxonici*, Francofurti ad Moenum, MDIC, liber XI, pp. 142—152.

De Iacob Paleologul s-au ocupat: dintre contemporani Verancsics (vezi *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores)* şi Possevino (vezi Compendiul său: *Comentario di Transilvania)* iar dintre istorici mai tîrzii G. I. Hauer, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, vol. I, Viennae, 1774, pp. 213—214. Karl Landsteiner, *Jakobus Paleologus* în: „Jahresbericht des Josefstädter Obersgymnasium", Wien, 1873; A. Pirnat: *Jacobus Paleologus*, Warszawa, 1959 şi *Die Ideologie der Siebenbürger antitrinitarien in den 1570er Jahren*, Budapest, 1961, pp. 10, 12, 15, 16, 20, passim; Gerhard Rill, *Jacobus Paleologus (cca. 1520—1585). Ein Antitrinitarier als Schützling der Habsburger* în „Mitteilungen der Österreichischen Staatsarchiv", XVI (1963—1964), pp. 28—86; R. Dostálová—Jenistova, *Jakob Palaeologus*, în „Byzantinische Beiträge", Berlin, 1964, pp. 153—175; Lech Szczucki, *Jakub z Chios—Paleolog (Zarys biografii)* în „Odrodzenie i Reformacja w Polsce", XI

(1966), pp. 63—91; Gustav Gündisch, *Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus* în „Revue des études sud-est européennes", IV (1966), nr. 1—2, pp. 71—79.

În istoriografia românească este amintit de Ionescu Gion în *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1899, p. 101, de A. Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, II, Bucureşti, 1930, pp. 15—16, N. Iorga, *Contribuţiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1896, p. 3 (extras din „An. Acad. Rom., Mem. secţ. ist., II, t. XVIII, 1895—96, p. 112) şi de acelaşi *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, Bucureşti, 1928, I, p. 209.

CĂLĂTORIA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ[1]

1573

p. 150 Am plecat de la Constantinopol, după cum am spus, în ziua de 8 iulie, împreună cu solul domnului Moldovei[2], și după multe rătăciri am ajuns în ziua de 20 la Silistra (odinioară numită Axiopolis), așezată pe Dunăre, unde l-am găsit pe moravul Emeric Moranovski care, fiind capturat de turci cînd aceștia au prădat Lipova[3] și dus de mic în Turcia, s-a turcit în cele din urmă și acum se gîndește să treacă la împărat[4]. Am făgăduit tot ce se poate nădăjdui de la un stăpîn milostiv; mai ales, cum știa turcește, ar putea avea un loc de cinste printre tălmaci.

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de N. Reusner, în *Operis collectanei Epistolarum Turcicarum*, Frankfurt pe Main, 1599, p. 150.

[2] *Moldaviae regis*. Este Ioan Vodă cel Cumplit (1572—1574).

[3] *Lippam*.

[4] Maximilian al II-lea, împărat al Germaniei (1564—1576).

De la Silistra, am venit la Bucureşti[5], în Ţara Românească[6] şi am fost tratat cu cinste de către domn[7], pe tot timpul cît am fost acolo. Mi-a trimis, dimineaţa şi seara, găini, carne, lumînări, pîine, vin, ovăz, fîn, paie încît m-a îndatorat foarte mult. Are ca soţie o nobilă din Chios, din aceeaşi patrie cu mine, din familia Salvaresso[8], odinioară strălucită şi foarte bogată; ea m-a cinstit cu daruri. Aşadar de la Silistra pînă aici nu am cheltuit aproape nimic.

---

[5] *Bucurestum.*

[6] *Transalpinam.*

[7] *Rege.* Alexandru al II-lea Mircea, domn al Ţării Româneşti (1568—1577).

[8] Ecaterina Salvaresso. În legătură cu ea vezi N. I o r g a, *Contribuţiuni la istoria Munteniei* în „An. Acad. Rom. Mem. secţ. ist., II, t. XVIII (1896), pp. 1—112 şi D. R u s s o, *Studii istorice greco-române*, I, Bucureşti, 1939, p. 69.

JEAN DE SAULX

(1555—1629)

*

Jean de Saulx, viconte de Tavanes (sau Tavannes), fiul mareşalului Gaspard de Saulx de Tavanes s-a născut la Paris, în 1555. A luat parte la războaiele religioase ca aprig duşman al hughenoţilor.

În 1573 a însoţit pe regele Henric de Valois în Polonia, iar la întoarcerea acestuia în Franţa a călătorit prin Ungaria, Transilvania şi Ţara Românească spre Constantinopol, unde l-a întîlnit mai apoi compatriotul său Lescalopier. Tavanes a pretins că în cursul călătoriei sale ar fi participat la cel puţin două lupte ale lui Ioan Vodă cel Cumplit împotriva turcilor, una victorioasă, cealaltă terminată prin omorîrea domnului Moldovei. El afirma că în Ţara Românească ar fi fost atacat noaptea împreună cu însoţitorii săi, patru la număr, de două sute de oameni şi şi-ar fi croit drumul cu armele ieşind din casa incendiată în care se afla, lăsînd impresia că ar fi vorba tot de o ispravă ostăşească şi că cei 200 de oameni ar fi fost turci. Adevărul, mult mai puţin glorios, îl găsim în amintirile lui Lescalopier.

Înapoindu-se în Franța, Tavanes a fost silit să se retragă în castelul său de la Sully, după urcarea pe tron a lui Henric al IV-lea. Aici a redactat în anii 1601—1621 memoriile tatălui său în care a introdus și povestirea vieții sale.

Tavanes a murit la Sully în octombrie 1629.

Știrile privitoare la călătoria sa prin țările române sînt cuprinse în lucrarea intitulată: *Mémoires de très-noble et très-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Tavanes, maréchal de France, admiral des Mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes*. Lucrarea a fost tipărită la Sully, fără dată, pentru familia de Tavanes, iar apoi la Lyon în 1657, la imprimeria Fourny. A fost reeditată de Petitot în *Collection complète des mémoires relatifs, à l'histoire de France depuis le règne de Philippe Auguste jusqu'au commencement du XVII-ème siècle*, vol. XXII—XXV, Paris, 1822. Această a treia ediție este însă incompletă, căci nu cuprinde povestirea vieții lui Jean de Saulx, viconte de Tavanes.

De viața lui Jean de Saulx s-au ocupat M. Petitot în *Notice sur le V-te de Tavannes (op. cit.)*, vol. XXIII, pp. 33—45; *Léonce Pingaud, Les Saulx Tavanes. Etudes sur l'ancienne société française. Lettres et documents inédits*. Paris, 1876, pp. 126—203; Edmond Cleray, cu prilejul prezentării unor extrase din jurnalul lui Lescalopier *(Le voyage de Pierre Lescalopier, „parisien", de Venise à Constantinople, l'an 1574)* în „Revue d'histoire diplomatique", XXXV (1921), nr. 1, pp. 36—37, 44, 47. La noi este menționat de N. Iorga în *Istoria românilor prin călători*, vol. I, p. 196 și 200 și de P. I. Cernovodeanu, O *informație medicală a unui călător străin din veacul XVI în Țara Românească*, în vol. *Din istoria medicinii românești și universale*, București, 1962, pp. 93—94.

AL PATRULEA SFAT PENTRU PURTAREA RĂZBOIULUI CU TURCII[1]

[1574]

p. 38 Scriitorul <acestora> s-a aflat la răscoala a 20 000 moldoveni și greci împotriva sultanului dar îndată ce a sosit Cigala[2] — care a ajuns apoi pașă — împreună cu 30 000 de oameni, moldovenii au tăiat capul căpeteniei lor și au făcut pace; iată de ce trebuie bine luat seama cum să te slujești de aceste neamuri obișnuite să trăiască în robie[3].

Al cincilea sfat pentru aducerea Europei sub ascultarea regilor Franței și Spaniei. Îndemn către regii Franței și Spaniei privind expediția contra turcilor . . .

---

[1] Traducerea s-a făcut după un fragment din *Mémoires de très-noble et très-illustre Gaspard de Saulx, seigneur de Tavanes, maréchal de France, admiral des Mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes*, f.l., și d., pp. 38 și 55.

[2] Renegatul Yusuf pașa Cigala zade.

[3] Afirmație gratuită necorespunzătoare în nici un fel adevărului.

...Despre cîrmuirea turcilor. Am văzut şi am cunoscut <felul de> cîrmuire a turcilor, eu nu scriu din cărţi şi nici din auzite ca mulţi alţii; am fost în slujba lui Henric al III-lea, rege ales al Poloniei, în timpul călătoriei sale, al încoronării şi al înscăunării sale, iar după ce s-au săvîrşit acestea, am plecat spre a mă duce la Constantinopol; am trecut prin Ungaria, Transilvania şi Ţara Românească unde m-am aflat la o luptă cîştigată de domnul Moldovei[4], creştin răsculat împotriva sultanului, <şi> în război cu domnul Ţării Româneşti[5], aliatul acestuia[6], mai întîi biruit şi apoi biruitor cu ajutorul a 50 000 de turci conduşi de tînărul Cigala, pe care i-am văzut <şi> cărora le-au dat creştinii răsculaţi capul domnului Moldovei, căpetenia lor. Urmîndu-mi călătoria, eu, împreună cu alţi patru, am fost atacaţi de 200 <de turci>; casa în care ne aflam a fost arsă, noi am ieşit croindu-ne drum cu sabia, unul dintre noi a fost rănit cu unsprezece lovituri de ţepoaie; după aceea am fost luaţi <în prinsoare> şi apoi sloboziţi din porunca domnului Ţării Româneşti, aliat al sultanului şi biruitor mulţumită ajutorului său... p. 55

Unii vindecă rănile mari punînd numai o foaie de varză şi turcii nu le fac <altă> legătură decît cu ierburi şi rădăcini din care fac alifii şi plasture[7]. Cu astfel de leacuri a fost vindecat domnul Destaix în Ţara Românească, atunci cînd se afla <acolo> împreună cu mine, <fiind> rănit de nouă lovituri de ţepoaie şi de sabie.

---

[4] Ioan Vodă cel Cumplit
[5] Alexandru al II-lea Mircea.
[6] Al sultanului Selim al II-lea (IX. 1566—XII. 1574)
[7] *Tentes* (vezi Dic. franc.-lat. Quicherat — s.v. *tente „petit rouleau de charpie"*).

PIERRE LESCALOPIER

(după 1550 — după 1597)

*

Pierre Lescalopier aparţinea uneia dintre acele familii de magistraţi ai Parlamentului din Paris care constituiau o adevărată castă în care fiii urmau cariera tatălui, succedînd adesea în slujba sa. Trimis să studieze dreptul la Universitatea din Padova, s-a reîntors în Franţa după trei ani de iniţiere (1571—1574). Dorind să mai vadă şi alte orizonturi înainte de a-şi începe ucenicia a pornit într-o călătorie în Levant. La 1 februarie a plecat din Paris cu recomandaţie către ambasadorul francez la Poartă, François de Noailles, episcop de Acqs, cu gîndul de a-şi continua apoi călătoria spre Ierusalim. Dar la Constantinopol i s-a oferit un alt itinerar legat de o misiune, mai mult aparentă, privitoare la negocierea unei căsătorii destul de ciudate, pusă la cale de regina mamă Caterina de Medici, între principele Transilvaniei Ştefan Báthory şi o domnişoară de onoare a reginei amintite, Renée de Rieux, pe care aceasta voia să o îndepărteze de la curte. Potrivit instrucţiunilor sale el avea să însoţească pe solii transilvani veniţi la Constantinopol în drumul lor de înapoiere spre capitala Transilvaniei unde urma să fie primit de principe, şi apoi să se îndrepte spre Cracovia spre a-l găsi pe fratele ambasadorului Gilles de Noailles, abate de l'Isle, trimis în Polonia în legătură cu alegerea lui Henric de Valois. Însărcinările sale erau iluzorii. Principelui trebuia

să-i dea relaţiile cele mai favorabile despre logodnica oferită, iar abatelui de l'Isle unele informaţii privind drumul acestuia spre Constantinopol. Mai avea o misiune confuză şi de fapt tot atît de ireală şi faţă de domnul Ţării Româneşti, pe care el o menţionează cînd vorbeşte de instrucţiunile ambasadorului, dar care nu mai este pomenită în relatarea audienţei sale la domn, în care recomandă doar bunăvoinţei acestuia pe abatele de l'Isle, care trebuia să treacă prin Ţara Românească în drum spre Constantinopol. La 1 iunie porneşte din Pera, străbate Bulgaria, trece prin Ţara Românească şi la 1 iulie se află la Alba Iulia, unde se opreşte timp mai îndelungat, apoi îşi continuă drumul prin Ungaria şi Austria spre Italia. După o călătorie de zece luni, se întoarce la Paris. Aici ocupă pe rînd o serie de magistraturi parlamentare, fiind numit în 1583 Consilier al Parlamentului, în 1597 „Maître des Requêtes de l'Hôtel du Roy" şi apoi preşedinte al Camerei de Anchete.

Jurnalul său de călătorie intitulat *Voyage fait par moy Pierre Lescalopier parisien, l'an 1574 de Venise à Constantinople* s-a păstrat în manuscris în biblioteca preşedintelui Parlamentului din Dijon, Jean Bouhier, ajungînd după revoluţia franceză în arhiva bibliotecii Facultăţii de medicină din Montpellier. Un alt manuscris al jurnalului figura şi în catalogul bibliotecii vestitului istoric Jacques de Thou (1553—1617), înrudit cu Lescalopier (Catalogue de Thou, II, 466), dar pînă în prezent nu s-a dat de urma lui. Edmond Cléray în urma semnalării profesorului Louis Humbert a publicat extrase însemnate în „Revue d'Histoire diplomatique", vol. XXXV, an. 1921, nr. 1, pp. 21—25, sub titlul *Le Voyage de Pierre Lescalopier Parisien, de Venise à Constantinople l'an 1574.* Textul integral al călătoriei prin ţara noastră şi Europa centrală a fost publicat de P. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Ţara Românească şi Transilvania la 1574*, în „Studii şi materiale de istorie medie", IV (1960), pp. 434—463 şi *Le voyage de Pierre Lescalopier à travers l'Europe Centrale (1574) în* „Revue roumaine d'histoire", VII (1968), nr. 3, pp. 371—383. În afara informaţiilor directe referitoare mai ales la descrierea unor oraşe şi monumente, modul de exploatare a minelor aurifere de la Zlatna şi a ocnelor de sare de la Turda, ce prezintă toate laolaltă, fără îndoială, mult interes, Lescalopier s-a arătat totuşi tributar, într-o măsură destul de apreciabilă, fără să o mărturisească însă, *Chorographiei* lui Georg Reicherstorffer, şi altor cîteva lucrări, din care a copiat sau a preluat pasaje numeroase, în special texte de inscripţii şi consideraţii privind trecutul îndepărtat al ţărilor române, înfăţişîndu-le drept contribuţii proprii. Recent a fost publicat şi textul călătoriei în Bulgaria de către Bistra Cvetkova: *Един френски пътепис от XVI в ва Бъарските веми* (*Пиер Лескалопие*-1574) în „Известия на Българското историческо дружество", XXVI (1968), p. 251-266.

De Lescalopier s-au ocupat următorii istorici: N. Iorga, în *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, I, pp. 194—200. Acelaşi în *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, 1928, pp. 31—32 şi *Les Français et la Roumanie*, Bucureşti, 1937, pp. 221—223, ca şi în *Istoria Bucureştilor*, 1939, pp. 44—53; C. Moisil în *Bucureştii Vechi* publicat în „Boabe de Grîu", III, 1932, nr. 9, pp. 385—424. Au mai publicat notiţe şi A. Pomescu şi G. Potra în „Gazeta Municipală", VII (1938), nr. 314, pp. 1—2 şi XI (1942), nr. 518, pp. 1—2.

[CĂLĂTORIA ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ ŞI TRANSILVANIA[1]]

16 iunie — 16 august 1574

[misiunea improvizată a autorului]

Aş fi vrut să mă duc de la Constantinopol la
fol. 39 Ierusalim cu cei sus-numiţi, dar domnul ambasador[2], // căruia îi fusesem
fol. 39 v recomandat prin scrisorile domnului preşedinte Du Ferrier[3], m-a împiedicat de teama pericolelor acestei călătorii, mai lungi şi mai primejdioase decît

[1] Traducerea s-a făcut după microfilmul jurnalului manuscris intitulat *Voyage fait par moy, Pierre Lescalopier l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusque à Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongarie, Allemagne, Friul et Marche Treuisane jusques a Venise*, publicat de P. Cernovodeanu, în „Studii şi materiale de istorie medie", IV (1960), pp. 434—463.

[2] François de Noailles, episcop d'Acqs (1519—1585), ambasadorul Franţei în Anglia (1556), la Veneţia (1557—69), la Constantinopol (1571—74). Vezi Ant. Degest, *Une ambassade périlleuse de François de Noailles en Turquie*, în „Revue historique", t. CLIX (1928), nr. 11 (noiembrie-decembrie), pp. 225—260.

[3] Arnaud du Ferrier (c. 1506—1585), preşedinte al Camerei de Anchete a Parlamentului din Paris şi ambasador al Franţei la Veneţia.

dacă te duci prin Veneţia, pe lîngă care mai voia să se slujească de latineasca mea în Ţara Românească şi în Transilvania şi în Polonia. Şi pentru aceasta a pus să mi se facă trei salvconducte, unul pentru a mă recomanda din partea sultanului[4] în Bulgaria şi în Moldova, celălalt pentru domnul Ţării Româneşti[5] şi cel de-al treilea pentru voievodul Transilvaniei[6]; aceasta este numirea <lor> pentru guvernator sau duce. El mi-a dat scrisorile sale latineşti de încredinţare către voievozii pomeniţi şi m-a înştiinţat de ceea ce făcuse şi mijlocise cu Mehmed Paşa[7] pentru Alexandru, voievodul Ţării Româneşti, care fusese izgonit de Ioan Moldoveanul[8] şi pentru care obţinuse[9] ajutorul beglerbegului Rumeliei[10], care se ducea să-l pună iar în scaun[11]. Totuşi domnul ambasador dorea ca el[12] să dobîndească această favoare prin regele Poloniei[13], din ordinul căruia el intervenise, invocînd autoritatea regelui Franţei[14], stăpînul nostru, cu scopul să înapoieze palatinului Laski[15] două castele pe care Moldoveanul[16] le uzurpase, pretinzînd că se aflau înăuntrul graniţelor Moldovei[17] şi că Laski nu-i prestase omagiu.

---

[4] Selim al II-lea (1566—1574).

[5] Alexandru al II-lea Mircea, domn al Ţării Româneşti (1568—1574, 1574—1577).

[6] Ştefan Báthory, principe al Transilvaniei (1571—75) şi apoi şi rege al Poloniei.

[7] Sokoli Mehmed paşa, mare vizir otoman (1564—79).

[8] Aluzie la înfrîngerea de la Jilistea (7 aprilie 1574) în care Alexandru al II-lea Mircea a fost scăpat de la moarte de Albu, marele clucer (N. Iorga, *Inscripţii*, I, 144, nr. 295), refugiindu-se apoi la Brăila. Vestea acestei bătălii a fost cunoscută la Poartă la 27 aprilie (*Hurmuzaki*, XI, p. XXIV).

[9] Ambasadorul.

[10] Ahmed paşa. Vezi *Hurmuzaki*, XI, pp. 87—88, doc. nr. 135—137 (19 mai şi 4 iunie 1574).

[11] După efemera domnie a lui Vintilă.

[12] Alexandru al II-lea Mircea.

[13] Henric de Valois, ales rege al Poloniei (1574). Întors apoi în Franţa a domnit sub numele de Henric al III-lea.

[14] Carol al IX-lea, frate cu acesta din urmă (1560—1574).

[15] Albert Laski, palatin de Sieradz, sprijinitorul lui Despot, apoi pretendent el însuşi la tronul Moldovei şi al Ţării Româneşti. Vezi Alexander Kraushar, *Olbracht Laski Wojewoda Sieradzi*, 2 vol., Varşovia, 1882, după care e făcută prezentarea datorată Mariei Kasterska-Sergescu, *Albert Laski et ses relations avec les Roumains*, în „Revue historique du sud-est européen", 1931, octombrie-decembrie, pp. 253—276. Vezi şi Th. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, Bucarest 1942, pp. 8, 51, 67—68 (extras din „Bulletin de la section historique <de l'>Académie Roumaine", t. XXIII1 (1941—1942), pp. 62—130.

[16] În text: *le Walaque*. Confuzia lui Lescalopier se datoreşte obiceiului polonilor, în cazul de faţă Laski, de a numi Moldova „Valahia".

[17] *Walacchie*. Aceeaşi observaţie. Ambasadorul la început cînd pomeneşte pe cei doi domni îi numeşte corect valah şi moldovean. Confuzia apare după rezumarea reclamaţiei lui Laski în care Moldova şi moldovenii sînt numiţi Valahia şi valahi (!). Este interesant de observat că în raportul său din *8 mai 1574*, deci la un moment cînd Lescalopier se mai afla la Constantinopol, ambasadorul răspunde la ordinele primite de a sprijini veleităţile lui Laski pe care trebuia să le înfăptuiască Mihalowski, arătînd că „Moldova de sus

fol. 40 [Urma ca el să spună principelui Transilvaniei[18] că această căsătorie // oferită cu domnişoara de Châteauneuf[19], una din domnişoarele de onoare ale reginei mame[20], pe care regele o numea vara sa[21], era pe placul sultanului[22] şi va întări bunăvoinţa şi prietenia regelui Poloniei, vecinul său.]

<Mi-a spus> că şi dacă voi fi prins de moldoveni, să nu vorbesc de loc de aceste două lucruri <chiar> dacă ar fi ca să-mi salvez viaţa, ci să spun doar că nu am altă însărcinare decît de a mulţumi acestor doi voievozi pentru binefacerile lor către francezii care au trecut din Polonia în Levant, şi să vorbesc de o împuternicire a mea de a cere înapoi unele lucruri[23] furate în Ţara Românească de la domnul viconte de Tavannes[24], sau <să folosesc> un alt artificiu după cum voi crede. <Mi-a spus> ca să ţin legătură de aproape şi continuă cu domnul de l'Isle, Gilles de Noailles[25], fratele său desemnat ca urmaş al său în această ambasadă, pe care socotea că trebuie să-l găsesc încă la Cracovia, ca să-i dau seama de tot ce voi fi făcut, văzut şi aflat în această expediţie, pentru a-l ajuta în trecerea sa. Şi m-a trimes pe mine, ca singur francez, doar cu valetul meu, în suita ambasadorilor Transilvaniei[26], care veniseră să vestească sultanului căsătoria principelui lor şi să-i ceară consimţămîntul.

şi cea de jos" (la haute et basse Moldavie) sînt în stare de război din cauză că sultanul a rînduit un nou domn în *Moldova, care este locul unde regele îmi porunceşte de a stărui ca să fie numit domn domnul Laski*, dar omul acestuia (Mihalowski) a sosit aici o lună după numirea celuilalt principe care fireşte voieşte să se menţină pe tron, deşi Moldova nu vrea de loc un domn nemoldovean. Domnul Valahiei voind a sprijini pe noul domn, însăşi Valahia s-a revoltat [aluzie la incidentul cu pretendentul Vintilă]. Cred că încurcătura nu se va sfîrşi fără vreun amestec din partea regelui Poloniei (H a ş d e u, în „Arhiva istorică a României", I_1, p. 151). Dar Lescalopier afirmă că acelaşi ambasador l-ar fi însărcinat pe el să-i ceară lui *Alexandru Mircea* restituirea aşa-ziselor castele ale lui Laski (din Moldova!) Cererea lui Laski era mai veche şi nu se întemeia pe meritele ambasadorului faţă de Alexandru Mircea rezultînd din ajutorarea acestuia de către beglerbegul Greciei, deoarece *cînd ulterior a aflat Laski de înfrîngerea de la Jiliştea şi pretinsa moarte a domnului, a solicitat domnia*. Dar şi aici confuzia este evidentă între Moldova şi Ţara Românească. La aceste confuzii de bază se mai adaugă şi cea a speculaţiilor lui Lescalopier, comentînd justificarea lui Ioan faţă de Poartă. „Domnul Ţării Româneşti a năvălit mai întîi în ţară şi *după ce a cotropit posesiunile lui Laski* voia să facă acelaşi lucru în Moldova" În realitate e vorba de cetatea Hotin stăpînită de Laski în 1562 pînă la 10 ianuarie 1563, apoi iarăşi în 1564 şi în sfîrşit la începutul domniei lui Ioan în 1572. Cetatea fusese deci luată de la el de către domn — pentru motivul arătat mai sus.

[18] Ştefan Báthory.

[19] Renée de Rieux, supranumită frumoasa Chateauneuf, dintr-o familie nobilă bretonă.

[20] Caterina de Medici (1519—1589).

[21] Expresie curtenitoare ce nu corespunde unui grad efectiv de rudenie.

[22] Selim al II-lea.

[23] *Bagues* (bagaje).

[24] Jean de Saulx, viconte de Tavannes, vezi p. 417.

[25] Gilles de Noailles, abate de l'Isle (1524—1597), fusese trimis ca ambasador în Polonia în legătură cu alegerea ca rege a lui Henric de Valois.

[26] Şeful soliei era Milesvár János.

Domnul ambasador îl făcuse pe Mehmet[27] să vadă cu ochi buni <acea căsătorie> și îl încredințase că prin aceasta îl va întări pe acest principe, // prieten al turcilor, împotriva germanilor și spaniolilor, dușmani deopotrivă fol. 40 v
ai turcilor și ai francezilor, și se prefăcuse a fi aflat că acest principe era solicitat în taină să se căsătorească cu fiica[28] împăratului din <casa de> Austria. Așa că acești ambasadori transilvani duceau cu ei consimțămîntul sultanului la încheierea acestei căsătorii.

Împreună cu domnul Massiot[29], venise de la Paris George Mihalovski[30], nobil polon, trimis de palatinul Laski pentru țeluri mai înalte, căci pe cînd acesta era la Paris împreună cu ceilalți nobili poloni, care veneau să-l conducă pe rege[31], fu înștiințat printr-un curier expres că Ioan[32] al Moldovei intrase cu 60 de mii de oameni în Țara Românească și ucisese[33] pe Alexandru al Țării Românești în orașul său București[34], și închipuindu-și el[35] că locul era fără stăpîn, trimitea să ofere mărirea tributului anual cu zece mii de ducați[36] și <în afară de aceasta> 200 de mii de ducați ca mită, jumătate pentru Mehmet[37] și jumătate pentru celelalte trei pașale, pentru ca numitul palatin Laski să fie numit voievod al Țării Românești[38]. Dar Mihalovski[39] a găsit treburile altfel rînduite.

Incursiunea voievodului Moldovei și cucerirea Bucureștilor erau adevărate, dar domnul muntean fugise în satul Ionești[40], pe malul // Dunării; fol. 41
adunase o mică armată de 10 pînă la 12 mii de oameni, unde după o lună i-a venit în ajutor beglerbegul Rumeliei, care a amenințat cu război pe domnul Moldovei dacă acesta ar mai face o mișcare înainte de a avea consimțămîntul sultanului.

Dacă domnul Moldovei și-ar fi urmat norocul, el își dobora dușmanul, dar temîndu-se de o urmare mai rea[41], el s-a plecat la această amenințare

---

27 Marele vizir.

28 E vorba de fiica lui Maximilian al II-lea, arhiducesa Margareta (1567—1633) care avea atunci 7 ani.

29 Massiot, consilier al Parlamentului din Bordeaux, era secretarul ambasadorului Franței la Poartă.

30 *Michalovski.*

31 În Polonia.

32 Juan — Ion Vodă cel Cumplit.

33 În realitate el scăpase cu viață din bătălia de la Jiliștea.

34 *Boccarestzchte.*

35 Laski.

36 Monedă de aur valorînd 60 de aspri.

37 Marele vizir.

38 Vezi *Hurmuzaki*, Supl. I/1, pp. 33—35, nr. 66—68.

39 Vezi mai sus nota 17 scrisoarea lui Noailles din 8 mai 1574.

40 *Schat Ioaneschte.* Sat dispărut lîngă Strîmba, odinioară la marginea raialei Giurgiului.

41 *Retour des matines.*

şi a trimis ambasadori la Constantinopol să arate că diferendul lui personal izvorîse din dorinţa de a sluji mai bine pe sultan. Domnul Ţării Româneşti[42] a năvălit mai întîi în ţara sa, şi după ce a cotropit posesiunile lui Laski[43], voia să facă acelaşi lucru în Moldova. Dar Domnul Ţării Româneşti a trimis aici ambasadori şi a dobîndit îndeosebi ajutorul domnului d'Acqs şi lucrurile i-au mers în plin, căci a primit porunca beglerbegului Rumeliei să treacă Dunărea la satul Ioneşti cu cît mai multe forţe va putea, ceea ce a făcut atît de bine, încît domnul Moldovei s-a retras prin bună învoială şi domnul Ţării Româneşti a fost restabilit[44] <în domnie> şi amîndoi au făgăduit să se ducă la Constantinopol, în cursul anului, pentru a se supune judecăţii pe care ar da-o sultanul în cearta lor.

Plecînd din Pera în prima zi din iunie 1574, am dormit în locuinţa
fol. 41 principelui Transilvaniei[45] // la Constantinopol unde mai mulţi unguri[46], poloni[47] şi transilvani care se turciseră, au cinat împreună cu noi; unii erau trinitari[48], ceilalţi anabaptişti, zwinglieni, luterani şi de alte religii moderne pe care spuneau că le practică mai bine sub veşmîntul turc decît în <propria> lor ţară. Dar ambasadorul mi-a spus că din cauza delictelor lor civile şi criminale, ar fi fugit de teama judecăţii în acest azil al creştinilor răi...

[Relaţia călătoriei prin Ţara Românească şi Transilvania]

În <ziua de> 15 <iunie> <la Rusciuc> ne-am odihnit caii istoviţi de
fol. 45 munţii, pădurile şi drumurile rele ale Bulgariei <care este> atît de puţin locuită, încît adeseori noi şi caii noştri petreceam noaptea sub cerul liber.

Acest oraş este populat şi se găsesc acolo mulţime de mărfuri de toate felurile şi merinde din belşug şi pe preţ ieftin.

Acolo a trebuit să ne înfăţişăm salvconductele, căci altfel nu ni s-ar fi dat voie să trecem Dunărea. Printre bulgari, sînt aici mai mulţi turci, care au sarcina de a lua seama la tot ce trece şi <nu> îngăduie să duci un cal care preţuieşte mai mult de douăzeci de ducaţi sau o mie de aspri.

Ducatul valorează 60 de aspri, scudul francez 52, scudul italian şi spaniol 50, iar talerii sau monedele de 40 R<eali> valorează 40 de aspri.

---

[42] Alexandru al II-lea Mircea. Este redată aici în formă indirectă justificarea lui Ioan Vodă în prima parte a frazei, completată apoi de o paranteză explicativă a lui Lescalopier.

[43] Vezi n. 17.

[44] Vezi scrisoarea lui Hubert Languet din 10 iulie 1574, în *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sidnaeum equitem Anglum*, Lugdunum Batavorum, 1646, pp. 160—161, ap. B. P. Hasdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit* (1572—1574), ed. I. C. Chiţimia, Craiova (1942, p. 236).

[45] Seraiul ardelean (Erdel serai) în vecinătatea porţii Balat. Vezi Biró, *Erdély követei a Portán*, Cluj, 1921, p. 106.

[46] *Hongres.*

[47] *Poulounnois.*

[48] De fapt antitrinitari, sau unitarieni.

Talerii umblă îndeobşte în toată Turcia, unde se pot schimba[49] cu mai multă uşurinţă şi mai mare cîştig.

La 16 iunie am trecut Dunărea pe un pod umblător, acolo au venit să ne cerceteze dacă nu se află cumva printre noi vreun rob fugar. De aici încolo nu se mai folosesc asprii, ci nişte nicheţi[50], cu chipul maicii domnului, ce am văzut că se primeau în Franţa drept liarzi; este o monedă ungurească şi o numesc „phenis"[51]. Se dau o sută <de aceştia> pentru un taler sau 50[52] de aspri, ceea ce ar fi spre cîştigul celui care, venind din ţările creştine, ar voi să meargă în Turcia unde se dă un taler[53] pe 40 de aspri.

Am petrecut această zi pe celălalt mal al Dunării, într-un sat (!) mare[54] care este al sultanului pentru a fi stăpîn pe amîndouă malurile acestei mari căi de trecere.

Împreună cu turcii locuieşte aici mulţime mare de români[55]. În faţă, cam la 30 de paşi în mijlocul apei, se află un turn pătrat şi ruinele unei vechi cetăţi[56] despre care se spune că ar fi fost stricată de armata lui Petre Eremitul care a trecut pe aici în vremea lui Godefroy de Bouillon[57].

La 17 <iunie> am dormit în satul Ioneşti[58], hotarul Ţării Româneşti în această parte[59]; // aici am găsit cu <mare> greutate de ale mîncării din fol. 45 v
pricina trupelor turceşti care se înapoiau după ce aşezaseră din nou pe Alexandru în oraşul său, Bucureşti[60].

La 18 iunie am dat toată ziua de cete de călăreţi înarmaţi care se înapoiau în Turcia; armele lor erau mari şi <aveau> lănci groase şi scuturi încovoiate[61], pătrate în partea de jos care este aşezată pe oblînc şi scobită în partea de sus în colţul dinspre ochi, <iar> celălalt colţ se ridică cu două degete deasupra capului. Ele erau <făcute> din lemn acoperit cu piele răsfiartă şi cu mare mulţime de cuie aurite şi cu aripi de vultur şi de dropii prinse pe deasupra şi cu mici oglinzi; unii aveau pe cap o piele de animal

---

[49] *Exposer* — a expune în vederea schimbului.
[50] *Niquetz,* monedă măruntă în valoare de 2 denari turonensi (de Tours).
[51] Adică pfenig.
[52] Cifra 50 este scrisă deasupra cuvîntului „cent" şters (n. editorului).
[53] *Talar.* Pentru aceste echivalenţe monetare vezi şi P. I. Cernovodeanu, *Ceva despre cursul monedelor în Ţara Românească şi imperiul turcesc la 1574,* în „Studii şi cercetări de numismatică", III, Bucureşti, 1960, pp. 517—518.
[54] Giurgiu.
[55] *Walacques.*
[56] Cetăţuia din Ostrovul Dunării ridicată pe vremea lui Mircea cel Bătrîn, vezi relaţia lui Wavrin din *Călători I.*
[57] Fantezie fără nici un temei istoric.
[58] *Schat Joaneschte.*
[95] Adică înspre raiaua Giurgiului.
[60] *Bocareschte,* mai departe: Bucarest.
[61] *Rondaches voutées.*

și pe cap în față o oglindă și pe laturile oglinzii, aripi de păsări; de te înspăimînți privindu-i. Dar ei sînt foarte prost înarmați; puțini <din ei> aveau platoșă și apărătoare de brațe[62]; nici un sfert <din ei> nu avea capul apărat de vreun coif, și toată ziua pînă la ora trei nu am văzut nimic alt-
fol. 46 ceva decît războinici. Eu // cred că ei nu se bizuie decît pe mulțimea <lor>; ei sînt foarte disciplinați, căci nici unul nu ne-a oprit și mai mult <chiar> ne salutau.

Pornisem la drum în zori de zi și am ajuns la București pe înnoptate. Zidurile acestui oraș sînt <făcute> din trunchiuri mari de copac înfipte în pămînt, unul lîngă altul, și legate între ele prin grinzi de-a curmezișul, prinse de acele trunchiuri cu niște pene lungi și groase de lemn; orașul e podit cu trunchiuri de copaci[63]. Pe acolo trece un rîu numit Dîmbovița[64]. În acest oraș am găsit pe voievodul Alexandru, în ajutorul căruia veniseră boierii țării[65] și turcii. El era bine păzit în palatul[66] său, întărit ca și orașul[67], unde l-am salutat[68]. Cu mare greutate s-a putut găsi un tălmaci latin pentru mine. În cele din urmă principele a pus să fim găzduiți și ospătați și ne-a dat careta lui trasă de cai buni și un secretar al său ca să putem străbate toată țara sa fără să cheltuim nimic.

fol. 46 v El a primit cu deosebită bunăvoință scrisoarea domnului // ambasador și a făgăduit să facă ce i se cerea, și să scrie la Constantinopol că dacă fratele domnului ambasador, venind din Polonia, ar trece pe aici, îl va cinsti ca pe trimisul regelui Franței, pe care vrea să-l servească.

Palatul lui era făcut din lemnărie umplută cu chirpici de pămînt amestecat cu paie tocate[69]. Pentru a vorbi cu el am fost duși într-o sală mare

---

[62] *Brassard.*

[63] *Gros troncs d'arbres fichés en terre contre l'un l'autre et attachés ensamble avec des solives de travers fichées aux dits troncs avec de longues et grosses chevilles de bois, le pavé de la ville est de troncs d'arbres.*

[64] *Dambovisca.*

[65] *Les principaux de son pays.* (Erau Dragomir din Luciani vornicul, Mitrea din Hotărani comisul, Batul paharnicul, Ioan paharnicul. Cf. N. I o r g a, *Histoire des Roumains*, V, Bucarest, 1940, p. 191).

[66] Curtea Veche, reînnoită în timpul lui Mircea Ciobanul. Vezi lucrările *București, Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953*, I, București, 1954, pp. 184—256, și *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 1959, pp. 147—165 precum și N. S t o i c e s c u, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, pp. 27—35.

[67] Hieronim Ostermayer spune că Mircea Ciobanul a pus să se înconjure în 1545 Bucureștii cu pari mari de stejar. Vezi *Chronik des Hieronimus Ostermayer*, 1520—1561 (ed. Joseph Kemény), în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I, Cluj, 1839, p. 31.

[68] *Nous luy feisme la révérence.*

[69] *Son palais etoit de cloisonnages de charpenterie remplis de torchis de boue et herbe hachée parmi.*

cu covoare turcești și cu o treaptă mai înaltă de jur împrejur, la o înălțime de aproape trei picioare ca la caravanseraiuri[70]. În fundul sălii, chiar în fața ușii, ședea principele într-un jeț[71]. Pe acele locuri ridicate nimeni nu se afla în afară de el și, în picioare lîngă el, un copil de casă[72], care a luat scrisoarea mea și a înmînat-o principelui; mai mulți <paznici> înarmați cu securi sau cu buzdugane se aflau în sală. Venind tălmaciul de latină, principele a pus să i se înmîneze prin copilul său de casă scrisoarea mea, ca s-o citească cu glas tare și s-o tălmăcească. Eu știam bine că în ea nu se afla nici un lucru tainic, totuși pentru a <-mi> vorbi a pus pe toți să se retragă la celălalt capăt al sălii și chiar pe copilul de casă și n-a rămas decît acest tălmaci, care // părea să explice prin discursuri <mai> lungi fol. 47
ceea ce spuneam eu pe latinește; principele mi-a vorbit în puține cuvinte. Am ieșit din palat <condus> cu o făclie și am fost duși într-o casă particulară[73], unde au fost aduși apoi și transilvănenii noștri[74], care se găzduiseră în altă parte în timp ce mă aflam reținut de principe; ni s-a pregătit o masă minunată[75] de către un bucătar al principelui trimis anume.

A doua zi, 19 iunie, m-am plimbat prin oraș unde n-am văzut nici o clădire frumoasă. Două biserici, una <de rit> ortodox, cealaltă <de rit> luteran[76], erau făcute din lemn; toate acoperișurile sînt de țiglă, de șindrilă sau de paie; țara este mănoasă, dar n-are nici piatră nici ardezie. După cină[77], ne-am dus să dormim noaptea la Vulpești[78], satul în care vicontele de Tavannes, care mergea din Polonia la Constantinopol, era să fie ars de viu, într-o păcătoasă de colibă; aceasta a luat foc din nebăgarea de seamă a unuia din oamenii săi, care, după ce a prins lumînarea de peretele de lemn și chirpici, a adormit; țăranii au alergat la foc și crezînd că acolo erau oameni de

---

[70] *Grande salle tapissée de Turquie, des reliefs tout autour d'environ trois pieds de haut, ainsi qu'aux carvacerats* (vezi descrierea unui asemenea caravanserai în textul autorului nostru, ed. Cleray, p. 27: „*Par le dedans tout à l'environ sont des reliefs à la hauteur de deux pieds et demi... etc... sur lesquels montent les personnes pour loger séparés des bestes lesquelles sont liées emmi la place à des anneaux de fer attachéz aux reliefs.*"

[71] *Chaire.*

[72] *Page.*

[73] *Maison bourgeoise.*

[74] Solii lui Ștefan Báthory.

[75] *Grande chère.*

[76] Vezi Hans Petri, *Hat es in Bukarest während des 16 Jahrhunderte eine evangelische Gemeinde und Kirche gegeben?*, în „Siebenbürgische Vierteljahrschrift", Sibiu, vol. LVII (1954), p. 311; S. Reli, *Comunități protestante din România Veche, dispărute în masa ortodoxiei române*, Cernăuți, 1935, pp. 17—18; Hans Petri, *Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Bukarest*, Leipzig, 1939, pp. 2—3.

[77] *Desieuner, disner*, (în cursul relației autorul folosește fără deosebire acești termeni).

[78] *Vopeschta.* Sat pe valea Snagovului.

ai domnului moldovean[79] au tăbărît pe ei şi i-au rănit. Domnul de Tavannes
fol. 47 v a luat-o // la fugă în pădure, de unde, ajungînd a doua zi la Bucureşti, a fost primit cu toată bunătatea de voievod care a trimis slujitori cu porunca să se redobîndească pentru el aproape tot ce pierduse şi să fie aduşi răniţii, cărora le-a dat un felcer[80], care i-a însoţit pînă la Constantinopol, ca să-i îngrijească pe drum.

La 20, am ajuns într-un oraş numit „Faboska"[81], <înconjurat> cu ziduri ca şi celălalt.

La 21 <am sosit> la Egemna[82], un deal mic unde am dormit în aer liber din lipsă de casă. A plouat toată noaptea, astfel că am fost siliţi să plecăm uzi şi nu am găsit unde să ne uscăm pînă a doua zi cînd am dormit la Tîrgovişte, la 22 <iunie>. Acolo este capitala[83] Ţării Româneşti unde palatul principelui este întărit numai cu garduri[84] mari; acolo am găsit nişte genovezi fugiţi din Chios[85], care ne-au poftit la masă, fiind bucuroşi să ne audă vorbindu-le limba.

La 23 <iunie am ajuns> într-un alt orăşel[86], cel din urmă din Ţara
fol. 48 Românească, unde voievodul ţine // o garnizoană de cîţiva oameni care, cu ajutorul doar al unei bariere, închid drumul, opresc trecerea celor fără paşaport[87]; ei stau într-un turn în care pătrund folosind o scară lungă, pe care o trag apoi după ei.

Această ţară, împreună cu Moldova şi cu cea mai mare parte din Transilvania, a fost populată de colonişti romani din timpul împăratului Traian;

---

[79] *Gens du Bogdan moldave*. Este vorba de Ion Vodă. Autorul foloseşte aici un pleonasm: Bogdan moldave. Aventura aceasta s-a produs prin martie 1574. La 16 aprilie Tavannes era la Constantinopol, unde l-a văzut autorul şi a aflat de la el amănuntele arătate mai sus în contrast izbitor cu versiunea ulterioară a lui Saulx Tavannes în *Memoriile* sale (vezi mai sus relaţia sa pp. 414—417).

[80] *Un chirurgien* (se ştie că în vremea aceasta sensul cuvîntului nu corespundea cu cel de azi).

[81] Orice identificare este imposibilă din cauza cuvintelor: *ville murée*. Urmarea acestora: *comme l'autre* arată limpede că textul e defectuos. Căci mai înainte fusese vorba de „Vopeschta" (Vulpeşti) calificat de *village*. De n-ar fi această enigmă ne-am putea gîndi de pildă la satul Cojasca pe valea Ialomiţei în susul căreia a trebuit să călătorească autorul în drumul său spre Tîrgovişte, şi a cărui grafie se apropie de cea din textul ms.

[82] *Egemna*, sat lîngă Lazuri pe drumul Tîrgoviştei, amintit în 1613 (I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, pp. 203, nr. 658).

[83] *Metropolitaine*.

[84] *Hayes*.

[85] După cucerirea insulei de către turci (1566). Cum doamna Ecaterina Salvaresso era fiica unui nobil din Chios, prezenţa acestor refugiaţi în Ţara Românească e foarte firească.

[86] În text: *Le 23 a un autre petite ville dernière de la Walachie*. Cuvîntul *un* greşit în loc de *une* pare să fi fost modificat ulterior, îngăduind şi citirea *va*, fără nici un sens valabil.

[87] E vorba probabil de Rucăr.

căpitanul lor se numea Flaccus, care a dat ţării acest nume nou de Flacchia, zisă prin alunecarea limbii, „Wlacchia“[88]. Locuitorii acestei ţări se socotesc drept urmaşi adevăraţi ai romanilor şi-şi numesc limba lor „românească“[89], adică romană; limba lor este pe jumătate italiană şi pe jumătate latină, amestecată cu greacă şi cu un fel de păsărească[90]. Ei urăsc foarte tare pe papă şi biserica romană şi cinstesc pe voievodul lor ca pe Dumnezeu şi în toate acţiunile şi rugăciunile lor îl pun totdeauna în frunte. Ei beau peste măsură: primul pahar este în sănătatea lui Dumnezeu[91], al doilea în sănătatea voievodului, al treilea în a sultanului, al patrulea în sănătatea tuturor bunilor creştini //, între care nu ne cuprind şi pe noi, al cincilea îl beau pentru pace, iar fol. 48 v
al şaselea încep să-l închine[92] pentru cei de faţă, cu mari ceremonii şi cu urări de mîntuire, sănătate, drum bun şi întoarcere bună, de împlinire a dorinţelor etc. Închinînd astfel[93], se scoală în picioare, ţinînd sus băutura, beau stînd drepţi şi te preţuiesc mult dacă faci ca ei. Ei beau din ţoiuri[94] cu gîtul lung destul de anevoios pentru cei ce nu sînt obişnuiţi. Am aflat că atunci cînd voievodul stă cu alţii la masă el are o masă mult înălţată, şi alături o alta cu mult mai joasă unde sînt aşezaţi cei care mănîncă cu el, şi cînd vrea cineva să bea, se duce mai întîi să îngenunche înaintea voievodului; şi ei stau la masă totdeauna cu capul gol.

În aceeaşi zi am trecut de 20 sau 25 de ori <cîte> un torent[95] care venea din munţi şi pe alocuri atît de adînc, încît caii înotau şi careta domnului intrase în apă pînă deasupra butucului de la roţi; pentru a nu fi udat m-am urcat pe acoperiş; cei ce erau călări au intrat în apă pînă la brîu.

În ziua de 24 iunie am trecut peste un // alt torent[96], la poalele primu- fol. 49
lui munte[97] din Transilvania. Apoi am trecut muntele pomenit, înalt, greu <de suit> şi plin de păduri întinse şi în vîrf am găsit prima strajă din Transilvania, într-un mic castel care nu are nici o uşă şi ei intră înăuntru cu o scară pe care o trag după ei. Acest castel se numeşte Bran[98], de unde

[88] Explicaţie fantezistă pusă în circulaţie de Enea Silviu Piccolomini şi adoptată apoi de mai toţi scriitorii secolului al XV-lea şi al XVI-lea. Lescalopier îl urmează şi aici pe Reicherstorffer ca în restul descrierii Transilvaniei.

[89] *Ils nomment leur parler romanechte, c'est-à-dire roumain.*

[90] *...la plus part de leurs parolles sont demies italiennes et demies latines meslées de grec et de baragouin.*

[91] *Pour la sanitat de dna zou* (c'est la santé du seigneur Dieu).
[Autorul a observat sensul cuvîntului — Dominus Deus.]

[92] *Ils commencent à boire.*

[93] *„Prêchant sur la vendange“.*

[94] *Fioles.*

[95] Nu e vorba de un singur torent, ci de mai multe pîraie de munte, anume pe valea Orăţii, valea lui Sighişte, valea Ordei etc.

[96] Identificat cu valea lui Giuvala.

[97] Muntele Giuvala.

[98] *Terc<h>var* (Törcsvár). Numire derivată din numele vechi al acelui loc: Turci.

am scoborît la „Neustadt"[99], sat de germani de origine saxonă[100]; ungurii şi românii îl numesc Cristian[101]. Acolo am găsit o biserică întocmai ca ale noastre şi intrînd înăuntru am ascultat slujba lor de seară[102] în limba latină care m-a bucurat, dar auzind la sfîrşitul unui imn că se rugau: „şi nimiceşte tirania papistăşească şi turcească", am înţeles că erau luterani. Vitraliile şi pereţii[103] zugrăviţi cu povestiri sfinte erau ca ale noastre şi preoţii erau îmbrăcaţi ca ai noştri.

La 25 iunie am concediat călăuza mea[104] şi i-am dat numai un brîu frumos de împletitură (?)[105] turcească în valoare de 6 ducaţi care i-a plăcut mult şi el a dus înapoi careta pe care mi-o împrumutase voievodul. Am încălecat <folosind> din nou caii mei şi m-am dus să dorm la Braşov[106], pe care saşii îl numesc Kronstadt[107].

fol. 49 v Este primul oraş din Transilvania. Credeam că sosisem la Mantova, atît este de frumos oraşul, cu case pe dinafară, toate vopsite în ulei, cu biserici frumoase, ziduri bune, pardoseală frumoasă, populaţie civilizată şi îndatoritoare.

În ziua de 26 m-am dus să salut pe primar[108] şi i-am spus că ambasadorul Franţei care se afla la Constantinopol mă trimitea la voievodul Transilvaniei din ordinul regelui Franţei pentru un lucru ce era pe placul pomenitului său principe. L-am rugat să-mi dea însoţitori de nădejde pentru ca să mă duc la principele său. El mi-a întins mîna cu care mi-a strîns-o pe a mea în semn de prietenie şi a vorbit cu mine un sfert de oră într-o latinească bună. <Mi-a spus> că ştia că principele său căuta să se însoare cu vara regelui Franţei, că nobilii, poporul şi oraşele din statul său doreau <şi ei> o alianţă atît de strălucită. Că va cinsti întotdeauna pe francezi ca pe rudele principelui său care îi dăduse însărcinarea să se poarte bine cu toţi francezii care ar trece <pe acolo>, şi să le dea un secretar al principelui pentru a-i călăuzi şi a-i scuti de orice cheltuială în toată Transilvania; că în această
fol. 50 zi mă va trata ca pe un prieten şi că a doua zi îmi va da o călăuză. Ca dovadă a prieteniei sale, a închinat în cinstea mea pe loc un pahar mare şi frumos de cristal şi a trebuit să fac la fel pentru cinstea ţării <mele>; m-a

---

[99] *Noistat.*
[100] *Allemans Saxons d'origine.*
[101] *Chri <sti> an falua.*
[102] *Salut.*
[103] *Parois.*
[104] Este secretarul menţionat la p. 426.
[105] *Lassis turquesque* (poate — filigran).
[106] *Brassowia.*
[107] *Coronestat.*
[108] Lucas Hirscher, judele Braşovului (1561—64, 1567—69). Vezi Fr. Stenner, *Die Beamten der Stadt Brasso (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart*, Brasso (Kronstadt) 1916, p. 69.

găzduit într-o casă particulară[109], unde am adus şi pe domnul Mihalovski. M-am dus să mulţumesc solilor noştri unguri şi transilvani pentru buna lor tovărăşie şi am dat căpeteniei <lor> domnului Ioan Milesvár[110] un inel cu un safir adus din Franţa, deoarece, pe drum, îl lăuda pentru lucrătura lui şi mă ruga să i-l vînd. Ei se duceau la Oradea Mare[111] să-l găsească pe fratele[112] principelui din ordinul expres al sultanului, pentru a pune capăt întăriturilor[113] pe care le făcea acolo şi despre care sultanul[114] spunea că ar fi o lucrare <pornită> spre vătămarea şi înfricoşarea garnizoanelor turceşti care erau în Ungaria în partea aceea. Voievodul Transilvaniei, ştiind de nemulţumirea pe care ar fi nutrit-o sultanul, trimisese la Braşov pentru a porunci ambasadorilor săi să se ducă să-l aştepte la Oradea unde se va duce şi el, şi că nu va mai face nimic pînă ce ei înşişi nu vor fi adus această cetate în starea pe care — după spusele lui Mehmet paşa[115] — // o voia stă- [fol. 50 v]
pînul acestuia[116] şi că va vorbi cu sangeacul de Buda[117] şi va lua de la el o dovadă că cetatea fusese readusă în starea ei dintîi. Chiar în zorii zilei, acel domn Milesvár trimisese în grabă pe unul din tovarăşii săi cu scrisoarea pentru a o duce principelui, la Alba Iulia.

Pe cînd mă întorceam ca să prînzesc, am văzut venind pe domnul Gilles de Noailles, abate de l'Isle şi de Saint Armand, pe care regele Poloniei îl zorise să plece de la Cracovia înainte de a fi primit vorbă de la fratele său care se afla la Constantinopol. Fusesem însărcinat să-l caut la Cracovia şi să-i comunic tot ce voi fi aflat în Transilvania împreună cu instrucţiunile pentru călătoria sa şi sosirea sa la Constantinopol. După ce am prînzit cu domnul Mihalovski pe socoteala oraşului, m-am dus să-l salut pe domnul ambasador care era găzduit şi tratat în acelaşi fel, căci el avea pe <lîngă el> pe un secretar al principelui care se îngrijise să fie primit cu cinste şi bine tratat peste tot. I-am înfăţişat scrisorile fratelui său şi am rămas în ziua aceea şi în cea următoare cu el. El avea două carete polone şi doi sau trei cai de călărie.

---

109 *Maison bourgeoise.*

110 *Joanni Milesvar.*

111 *Petit Varadin (!)* (confuzie a autorului în loc de Grand Varadin — Oradea Mare).

112 Cristofor Báthori (1530—1581), căpitan de Oradea (1572—77). Vezi Ant. Aldásy, *La généalogie de la famille Báthory* în lucrarea *Etienne Batory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 8 ş.u.

113 Sub conducerea arhitectului imperial Ottaviano Baldagara se făcuse în 1573 „bastionul aurit" *(Aranyos-Bastion).* Vezi Adalbert Scholz, *Geschichte der Festung Nagy Várad*, Oradea, 1907, p. 116.

114 *Le Turc.*

115 Marele vizir.

116 Sultanul.

117 Mustafa, paşa de Buda (*Hurmuzaki*, XI, p. 90, nr. CXLIII).

[fol. 51] La 28 iunie mi-am luat rămas bun de la el și // m-am dus împreună cu secretarul[118] care ne călăuzea și cu domnul Mihalovski să dorm la Codlea[119], un sat de unguri[120], la 3 leghe de Brașov.

La 29 <iunie> am străbătut o pădure de munte[121] prin care drumul este în întregime podit cu trunchiuri groase de copaci, căci altfel ar fi foarte rău și ne-am dus să dormim la Făgăraș[122], unde este o cetate puternică cu un șanț larg plin cu apă, așezată în mijlocul unui tîrg mare bine populat. Este primul comitat din Transilvania.

În ultima zi am prînzit la Fofeldea[123], sat locuit de unguri, germani și români, adică păstrînd graiul german și român. Am dormit la Cașolț[124], sat locuit de același <fel de populație>.

În această zi am trecut prin 12 sau 15 sate unde locuitorii vorbesc românește[125], fiind totuși supuși ai voievodului Transilvaniei.

În prima zi a <lunii> iulie 1574 ne-am dus să prînzim la Sibiu[126], oraș mare și frumos, cu casele zugrăvite pe dinafară, <și> locuit numai de germani care fac necontenit de strajă la porți, deși întreaga această țară este în bună pace sub ocrotirea sultanului. Ungurii îl numesc Szeben[127], după
[fol. 51 v] numele rîului care trece pe acolo; am sosit acolo // la orele 7 de dimineață. Ne-am plimbat toată ziua prin tot orașul, <ducîndu-ne> la palatul[128] unde se împarte dreptatea, pe la biserici[129], care sînt tot atît de frumoase ca ale noastre, dar sînt ale luteranilor[130], <apoi pe sus> pe zidurile orașului și în tot locul. Pe la orele 3 după-prînz ne-am dus să dormim la Amnaș[131] sat.

---

[118] Dat de primarul Brașovului.

[119] *Saiden*, corect Zeiden.

[120] Părere greșită a autorului.

[121] Dealul Strîmbei. Pădurea se întinde între Șinca Nouă și Șinca Veche.

[122] *Fougarest.*

[123] *Flalda*, probabil Fofeldea (com. Hosman) pe drumul ce leagă valea Oltului de calea ducînd la Sibiu.

[124] *Casteihaulse*, corect Kastenholz.

[125] *Wlaque.*

[126] *Hermestat* (Hermannstadt).

[127] *Sebin.*

[128] Vezi asupra palatului comunal din Sibiu lucrările lui Thalgott, *Hermannstadt. Din baugeschichtliche Entwiklung einer siebenbürgischen Stadt. Hermannstadt*, 1933, p .45—48; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, Editura Academiei București, 1959, pp. 621—623.

[129] În biserica parohială a orașului a fost înmormîntat solul francez Leodegar de Montaignac care a murit la Sibiu la 15 octombrie 1574, întorcîndu-se de la Constantinopol. Emil Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100—1929*, Sibiu, 1930, p. 10.

[130] Biserica Sf. Maria și biserica Sf. Elisabeta; Thalgott, *op. cit.*, pp. 72—77 și V. Vătășianu, *op. cit.*, I, pp. 40—41, 213—16, 332—33, 527—530, 538. Pentru o descriere a bisericii din Sibiu, vezi și Reicherstorffer, *Chorographia Transilvaniae*, în *Călători*, I.

[131] *Homelac* (în ungurește Omlaș) — Amnaș pe drumul cel mai direct spre Sebeș, prin Apoldul de Jos, Mercurea și Cuta.

La 2 iulie am prînzit la Mühlbach[132], un oraş asemănător cu Sibiul şi cu aceeaşi cîrmuire; se numeşte Sebeş[133]. La o jumătate de leghe dincolo <de el> am trecut peste un rîu mare numit Mureş[134] şi la o jumătate de leghe mai departe ne-am dus să dormim la Alba Iulia, care este o cetate mare şi puternică, avînd pe lîngă sine un tîrg negustoresc, mare şi populat ca un oraş. Acolo nu locuiesc nici germani nici români, ci toţi vorbesc ungureşte. Este limba obişnuită a ţării, căci Transilvania era o provincie a Ungariei[135], înainte de dezmembrarea acestui regat frumos şi înfloritor prin uzurparea celor <din casa> de Austria, care au silit pe mama[136] ultimului rege maghiar[137] să cheme în ajutorul său pe turc. Acesta i-a venit în ajutor, dar făcîndu-i ei cunoscut // că <întrucît> ea şi cu fiul ei, regele copil, nu erau [fol. 52]
şi nu vor ajunge <niciodată> destul de puternici pentru a apăra un stat atît de mare împotriva celor <din casa> de Austria, el i-a lăsat o provincie în mijlocul ţării şi la mai mare depărtare de Austria, <provincie> care a fost voievodat la început liber, şi de la moartea acestui ultim rege, căruia îi lăsase titlul de rege, el a voit să aibă un tribut anual de 70 000 (!) de ducaţi[138].

Alba Iulia este centrul ţării, <fiind şi> reşedinţa ridicată de principi din cauza aerului sănătos şi a pămîntului foarte bun din împrejurimi. S-ar părea că a fost odinioară, pe acest loc, un oraş foarte mare[139], în apropiere se mai văd încă urmele vechilor ziduri; iar în cetate, ca şi pe dinafară se află mai multe inscripţii romane[140], care amintesc de un Decebal[141], regele dacilor din <regatul căruia> făcea parte această provincie şi care a fost învins de Traian.

---

[132] *Milhboc*, corect Mühlbach.

[133] *Sabesam*, vezi şi la Reicherstorffer: Sabesus.

[134] *Maroussa.*

[135] Această logică simplistă vădeşte totala necunoaştere din partea autorului a realităţilor concrete ce stau la baza problemei demografice din Transilvania.

[136] Isabella (1520—59), soţia lui Ioan I. Zápolya, rege al Ungariei.

[137] Ioan al II-lea Sigismund, „rege ales" al Ungariei şi principe al Transilvaniei (1540—1551, 1556—1571).

[138] Cifră imposibilă. Începînd din 1575, principele Ştefan Báthory plătea tributul sporit în sumă de 15 000 de galbeni. Trebuie să ne gîndim aici pur şi simplu la o greşeală de transcriere în care cifra 1 s-a confundat cu un 7. Deci în realitate 10 000 de ducaţi.

[139] Oraşul antic Apulum.

[140] Autorul de fapt nu se referă aici la inscripţiile vechi ce se găseau în adevăr în oraş, împodobind o serie de edificii, ci la pseudoinscripţiile *Chorographiei* lui Reicherstorffer, pe care le foloseşte în chip nejustificat, pretinzînd de pildă că la Turda s-ar afla două lespezi cu inscripţii reproducînd cuvintele aşa-zisului cîntec al soldaţilor lui Traian dar în care el cuprinde şi textul explicativ al lui Reicherstorffer, lăsînd clar a se înţelege că el a şi *văzut* cu ochii săi acele inscripţii *false*. Vezi p. 440, n. 186. Menţionăm că pseudo inscripţia lui Reicherstorffer se află în partea istorico-arheologică din Chorografia care nu a fost redată în versiunea românească din Călători străini I.

[141] *Decebalus.*

În ziua de 3 iulie, m-am dus să-l salut pe principele Ştefan Báthory din nobila familie a seniorilor de Somlyó[142]. M-a primit cu mare politeţe, întinzîndu-mi mîna şi strîngînd-o pe a mea cu multă bunăvoinţă, nelăsîn-
[fol. 52 v]du-mă // să-i sărut mîna. A vorbit îndelung cu mine pe latineşte, despre misiunea pomenită în scrisorile domnului d'Acqs pe care i le înfăţişasem, întrebîndu-mă apoi de tot ceea ce am văzut şi aflat în călătoria noastră. Apoi el mi-a poruncit să văd pe cancelarul său, domnul Martin Berzeviczi[143], şi pe domnul Blandrata[144], consilierul său, francez ca şi mine (mi-a spus el). Dar primul său consilier era din Savoia şi fusese reţinut ca sfetnic de stat din vremea ultimului rege şi celui dintîi voievod[145].

În timp ce îl salutam, domnul Ştefan[146], nepotul său[147], mă privea de departe cu foarte mare luare-aminte şi cînd l-am părăsit pe principe, a venit să mă îmbrăţişeze de faţă cu el, de care lucru m-am mirat, pînă ce vorbindu-mi italieneşte, i-am recunoscut glasul mai curînd decît faţa. Fuseserăm tovarăşi de învăţătură la lecţiile de la Padova[148]. El m-a dus la domnul cancelar Berzeviczi, care mi-a arătat toată îndatorirea principelui său către domnul d'Acqs pentru iscusinţa cu care făcuse ca Mehmed să mijlocească acel consimţămînt la zisa căsătorie ce era cerută în Franţa; căci astfel se înlătura piedica cea mai mare care era de temut, deoarece turcii se uitau cu teamă
fol. 53 la vecinătatea francezilor // şi nu se sfiau să poarte război cu vreun alt popor, afară doar de francezi, dar el nu a găsit potrivită stratagema unei pretinse

[142] Spre deosebire de Bathoreştii din ramura de Ecsed.

[143] *Wersovitius* (Martin Berzeviczi, 1538—1596). După ce a ocupat diferite funcţii în cancelariile palatinului Toma Nádasdy şi ale regelui Ferdinand I a ajuns secretarul personal al lui Ştefan Báthory, apoi vicecancelar (1573) şi cancelar al Transilvaniei. După alegerea ca rege a lui Ştefan Báthory, el l-a urmat în Polonia. Possevino arată că era unul din nobilii de seamă din ţinutul Zips (Szepes). Vezi şi Ed. Berzoviczy, *Berzeviczy Márton erdélyi kancellár*, Budapesta, 1911 în „Századok", 1898, p. 783 ş.u. şi A. Veress, *Berzevicy Márton*, Budapest, 1933.

[144] *Blandrat*. Vezi asupra lui Giorgio Blandrata (1515—88) articolul lui P. N. Igna, *Un medic italian la Alba Iulia în secolul al XVI-lea* în „Apulum" II (1943), pp. 399—401 şi Mayer A. Halévy, *Un humaniste de l'Ecole Montpellieraine au XVI-e siècle: Giorgio Blandrata et son activité révolutionnaire en Europe orientale*, în *Communications roumaines présentées au XVIII-e Congrès International d'histoire de la médicine*. Varsovie — Cracovie, 17—24 Septembre 1962, Bucarest, 1962, pp. 1—12, precum şi Enciclopedia italiană la Blandrata (Biandrata).

[145] Ioan Sigismund Zápolya care însă îşi spunea „rege ales".

[146] Ştefan Báthory, nepotul principelui Transilvaniei, era fiul lui Andrei, fratele mai mare al acestuia. Cînd principele a fost ales rege al Poloniei, l-a însoţit în această ţară de unde s-a întors după moartea lui. Era frate cu Balthazar Báthory, executat de vărul său Sigismund Báthory, fiul lui Cristofor, precum şi cu cardinalul Andrei Báthory, adversarul lui Mihai Viteazul.

[147] Scris mai întîi: *filz*, înlocuit cu: *neveu*.

[148] În 1571 viitorul rege Ştefan Báthory trimisese pe nepotul său la Padova. Vezi Em. Lukinich, *La jeunesse d'Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 19.

căsătorii austriece, pentru că principele său nu putea să păstreze bunăvoința sultanului decît urîndu-i pe imperiali. Şi se ştia peste tot că el arăta, în toate chipurile cu putință, că nu voia alianță, nici prietenie cu ei, şi de fapt, împotriva curteniei sale obişnuite, nu voia să vorbească în limba germană domnului Le Normand, ambasadorul Franței acreditat pe lîngă el pentru acea căsătorie, şi îi răspundea prin tălmaci, deoarece acel domn Le Normand nu ştie latineşte. Principele vorbea foarte bine germana; <dar deşi> 7 oraşe[149] de seamă de sub ascultarea sa sînt păzite şi locuite din totdeauna de germani, totuşi el nu vorbea niciodată cu deputații şi magistrații lor decît latineşte sau ungureşte şi nu-i plăcea să i se vorbească într-o limbă pe care sultanul o ura. După ce a întrebat mai multe lucruri despre care nu aveam cunoştință, în legătură cu doamna oferită în căsătorie, precum vîrsta ei, frumusețea ei, spița neamului sau înrudirea cu regii Franței, gradul de rudenie, tatăl ei, familia ei şi după răspunsul meu sau scuza mea, că fiind sortit de părinții mei să fiu într-o zi judecător, fusesem // crescut în universități, departe de fol. 53 v
curte, că de trei ani părăsisem Franța, fiind dornic de a vedea lumea, potrivit vîrstei mele, el mi-a poruncit să-l văd pe dl. Le Normand şi să-l rog să vorbească principelui în limba franceză şi să mă admită pe mine ca interpret. Am făcut aceasta şi am părăsit locuința ce-mi fusese dată pentru a-mi duce lucrurile la acel domn Le Normand; aici ni se trimiteau în fiecare dimineață cai din grajdurile principelui şi încălecînd îl însoțeam pe principe la o plimbare de două ore, ori la vînătoare cu şoimi[150] sau vînătoare de iepuri. Totdeauna principele vorbea cu mine pe latineşte şi dacă, din modestie, stăteam retras în spatele domnului Le Normand, mă chema lîngă el. El se adresa pe latineşte pomenitului <Le> Normand care fu cuprins de atîta gelozie, încît nu se adresa pe franțuzeşte principelui, ci pe nemțeşte şi nu a vrut să-mi împărtăşească şi mie cele în legătură cu mersul negocierii sale[151], despre care vîrsta mea nu-mi îngăduia să mă îngrijesc <prea> mult.

Toți magnații ne sărbătoreau şi se îmbătau pentru a ne face plăcere.

Ni s-a ivit din senin o neplăcere din cauza unui italian cîntăreț din liră şi din gură, care venea // din Franța şi care spunea în taină că dom- fol. 54
nişoara de Châteauneuf nu era rudă cu regele şi că ea era etc.[152], strecurînd şi alte lucruri. De aceea am fost ispitit de mai multe ori cu întrebări de domnul Ştefan, nepotul principelui, şi de Blandrata. Dar eu puteam să dau cu gura, căci nu ştiam nimic despre aceasta.

---

[149] *Sept villes.* Această cifră e determinată desigur de numirea germană a Transilvaniei: Siebenbürgen în care Sieben, derivat de la Seben, a ajuns să se confunde cu cifra 7.

[150] *Vollerie.*

[151] Proiectul de căsătorie avea să fie zădărnicit de vestea morții lui Carol al IX-lea.

[152] Astfel în text. Se referă la cronica scandaloasă de la curtea Franței.

Nepotul principelui mi-a arătat Zlatna[153], unde sînt minele de aur şi argint viu pe care le ţinea cu arendă Jacomo Grisoni, un veneţian, şi Fausto Guai, un roman, crescut la Paris pînă la 18 ani. Aceştia ospătează din belşug pe cei care îi vizitează.

Apropiindu-mă de <acel> loc, am văzut pe ruinele unei clădiri vechi, singuratice, pe o lespede mare pătrată, <sculptate> două fete cu părul despletit, ştergîndu-şi lacrămile.

[Urmează două inscripţii][153a]

Într-o casă a unui locuitor de acolo pe unde sînt puţine case <se află> o piatră fărîmată.

[urmează inscripţia următoare]

.....LLINI
.....E ET NICOLVMEA TE
.....AIAN. HADRIANI
.....RNVS PRIMICENIVS[154]

fol. 54 v [Urmează pe altă piatră o altă inscripţie]

În ziua de 5 iulie am văzut mina de aur, unde se pătrunde foarte departe sub un munte înalt. De aici <băieşii> scot nişte piatră pe care, mai întîi, o ard ca ghipsul, apoi o macină într-o moară de apă, care alungă pietrele arse într-un jgheab de lemn, lat de un picior şi lung de două prăjini, unde le zdrobesc nişte pilugi[155] groşi, ce se ridică şi se coboară pe rînd, unul după altul, şi e prefăcută în pietriş; praful sau pietrişul e cărat încetul cu încetul prin acest jgheab de apă care, la ieşirea sa din acest canal, îl împrăştie pe nişte pînze groase întinse pe o podină[156] aplecată uşor asupra unei albii[157] foarte mari; aurul se prinde de aceste pînze şi ceea ce nu se prinde cade în albie, iar apa de deasupra se scurge în jos. De două ori în

---

[153] *La Slatina.*

[153a] În general nu au fost reproduse aici inscripţiile care pot fi aflate în textul original publicat în Studii şi Materiale. S-a făcut excepţie pentru inscripţia care urmează îndată şi pentru cea de la p. 444.

[154] Inscripţie reconstituită parţial în citirea dată în *Probe de Muzeografie*, Cluj, 1960, pp. 215—218 — citată de I. I. Rusu în recenzia la editarea textului original al lui Lescalopier de P. Cernovodeanu. Vezi „Studii şi cercetări ştiinţifice de Istorie“, Iaşi, XIII (1962), fasc. 1, p. 151:
Apo]LLINI
pro salut]E ET INCOLVMITATE
imperatoris Caesaris Tr]AIANI HADRIANI ...

[155] *Où des gros potteaux les pilent.*

[156] *Daiz.*

[157] *Cuvier.*

24 de ore <băieşii> ridică aceste pînze, le spală în alte albii, apoi pe talgere mari de lemn iau ceea ce este în aceste vase, adică apa şi nisipul, pe care le scutură puţin cîte puţin pînă ce aurul se adună într-o parte, iar nisipul nefolositor rămîne în cealaltă parte a talgerului.

În felul acesta am văzut uneori pe Podul Zarafilor <din Paris>[158] fol. 55
cum se alege aurul căzut în gunoaiele din prăvălie. Cînd au ales o cantitate oarecare din acest pietriş cu aur, îl pun cu puţin argint viu într-un alambic[159], unde, prin acţiunea focului, argintul viu reduce aurul în bare şi apoi argintul viu se evaporă.

În ziua de 6 <iulie> am cercetat mina de argint viu[160]. Pe un munte înalt de o jumătate de leghe sînt nişte gropi rotunde, ca nişte puţuri prin care se coboară în mine, de unde se scoate un pămînt de o culoare roşie-gălbuie, cu care se umplu nişte oale de pămînt ce au gura foarte strîmtă; la intrarea căreia ei pun puţin cărbune de pămînt, apoi astupă această gaură sau gură a oalei cu o cutie de lemn dintr-o bucată şi aşază mai multe oale astfel pregătite, cu gura în jos, pomostite cu pămînt moale, apoi fac un foc mare deasupra lui şi pe cele patru laturi şi, după ce focul s-a stins şi oalele s-au răcit, ei desfac şi trag deoparte oalele şi atunci ei văd cum din pămîntul dinăuntru a curs, prin cărbunele pus la gura fiecărei oale, argintul viu care se vede cum se mişcă în aceste cutii; sînt cam 500 de oale astfel pregătite la fiece foc pe care îl fac.

La 7 <iulie> ne-am întors la Alba Iulia unde // am observat de partea fol. 55 v
aceasta, la poarta numită Campe<n>dor[161] (care socotesc că a fost capitoliul căci castelul este mai înalt şi mai puternic decît toate celelalte case), o lupoaică mare sculptată în relief pe o piatră şi doi copii mici[162], sugînd la ea.

Pe aceeaşi poartă stau scrise de o parte şi de alta cele ce urmează

[urmează 4 inscripţii]

La o jumătate de leghe de cealaltă parte era o mănăstire bogată a Sf. Mihai[163] <stînd> singură pe cîmpie, unde locuiesc doar arendaşi; bise-

---

[158] *Pont au change.* Spre Cité. Era sediul zarafilor şi al aurarilor.

[159] *Petite chapelle à distiller.*

[160] Zăcăminte de mercur se aflau în Valea Dosului, la 7 km nord de Zlatna.

[161] Este poarta dinspre răsărit, numită Sf. Gheorghe, a vechii cetăţi ridicate cu materiale provenind de la aşezarea romană de la Apulum (vezi *Alba Iulia (Zarmis-Apulum-Bălgrad). Descrierea istorică şi geografică a oraşului*, Bucureşti, 1922, pp. 21—22). Autorul caută să stabilească o legătură între Capitoliu *(Campidoglio)* şi această numire Campendor în compunerea căreia se poate recunoaşte cuvîntul german: *Thor* — poartă.

[162] Romulus şi Remus.

[163] Mănăstirea catolică Sf. Mihail din satul Tăuţi, com. Meteş, întemeiată de episcopul de Alba Iulia Gobelinus (Gublinus) în 1379 şi terminată între anii 1386—1389 pe locul vechei cetăţi din secolul al XIII-lea a vestitului episcop Petru de Alba Iulia (dr. Czerni Béla, *A Szentmihálykői zárdának felfedezéséről*, în „Archaeologiai értesítő, XIX (1899), fasc. 5 (dec.), pp. 398—400).

rica a ajuns o magazie, pe poarta curţii se afla o piatră cu această inscripţie:

[Urmează inscripţia]

La 9 iulie s-a întors la Alba Iulia domnul Thomas Le Normand care
fol. 56 se dusese într-un // oraş vecin să vadă cîţiva prieteni, căci avea cîteva cunoştinţe şi de tînăr fusese la război în această ţară şi în Ungaria.

Domnul Blandrata care mă convinsese să mai stau <aici> pentru a conduce la curte pe domnii ambasadori ai principelui care se vor duce să perfecteze căsătoria acestuia şi care îmi făgăduise în acest scop o caretă cu 4 cai, un lanţ de aur şi călătoria mea pe gratis, a început să-mi spună că lucrurile nu vor merge mai departe, atît din cauza informaţiilor date principelui despre domnişoara de Châteauneuf, cît şi pentru că le venise vestea despre moartea regelui Carol al IX-lea şi întoarcerea din Polonia[164] (pe care el o numea fugă), că în Franţa erau temeri de o răscoală a ducelui de Alençon[165] şi a regelui Navarei [166] şi de o tulburare a statului[167]; că domnii (nobilii) poloni spuneau că nu vor mai primi pe Henric şi că vor alege un alt rege, şi că după ce s-au întîmplat toate acestea, principele său nu ar vrea să facă un lucru, pentru care nu mai are motive <de a-l face>; că ar spera în zadar ajutorul Franţei care este pe cale de a-şi pierde bunăstarea sa de acum, şi cu atît mai puţin <un ajutor> de la un rege vecin care nu ar mai fi rudă cu soţia lui. L-am rugat să explice principelui său ceea ce ştia despre legea salică, cum că niciodată un rege nu moare fără să se şi cunoască urmaşul său, că parlamentele, principii şi nobilii vor păstra această lege[168]. Dar
fol. 56 v a fost degeaba // căci el susţinea că această lege fusese călcată, dar el făgăduia totuşi să vorbească principelui.

Domnul Ştefan mi-a spus cam aceleaşi lucruri decît că aceste veşti nu erau socotite ca sigure şi această nesiguranţă ne-a făcut să ne urmăm cîteva zile încă bunul nostru trai. Domnul Mihalovski s-a dus în Polonia şi a fost de părere să nu mă duc <şi eu>, crezînd că francezii ar fi văzuţi cu ochi răi din cauza acestei părăsiri a regelui.

La 12 iulie domnul Blandrata, doctor în medicină şi prim-consilier al principelui, ne-a ospătat minunat şi ne-a oferit muzică în tot timpul prînzului. El avea avere la Saluzzo şi în Savoia, dar avea cu mult mai multă în această ţară. Şi totuşi el nu se însurase şi nu avea pe lîngă el nici copil,

---

[164] A lui Henric al III-lea.

[165] Francisc, duce de Alençon (1554—1584), fratele lui Carol al IX-lea şi Henric al III-lea.

[166] Henric de Bourbon, regele Navarei (1572—1610) şi apoi al Franţei (1589—1610). Era văr şi cumnat al regelui decedat şi al fraţilor acestuia.

[167] *Altération de l'estat.*

[168] Argumentare fără nici o legătură cu spusele lui Blandrata.

nici rude; nu trecea drept zgîrcit, dar trăia cu mare economie și nu se culca decît pe o bancă învelită cu o cergă (?)[169] și cu o pernă sub căpătîi, afară doar cînd era bolnav.

Astfel am tot dus-o înainte în mijlocul acestor ospețe zilnice pînă la 21 iulie, cercetînd mereu cîte un loc de desfătare sau cîteva ceva din bogățiile principelui, într-o zi caii săi, într-alta colecția sa de arme.

Într-o zi ni s-a arătat cortul // de război al regelui Ioan[170] din urmă. fol. 57
Era întins pe o pajiște și părea <că este> un castel mare, zidurile de pînză aveau creneluri și de departe păreau să fie din zidărie; erau două porți mari de ieșire și în partea din față și în cea din dos. Înăuntru erau patru pavilioane mari, avînd alături alte patru mai mici drept cămări[171]. În mijloc <era> o sală mare, de jur împrejurul zidurilor <erau> staule[172], despărțite în locuințe pentru scutieri și slujitori; toate corzile erau de mătase. Într-o zi am fost duși să vedem apeductele pe care le făcea principele pentru a aduce de la o leghe depărtare apa în castelul său.

La 20 <iulie> principele a trimis să ne cheme și a vorbit pe latinește cu domnul Le Normand <zicînd> că a aflat știri din Franța, precum că era neînțelegere pentru coroană, că regele Poloniei[173] se îndrepta într-acolo pentru a și-o păstra, că nu șade bine să aduci vorba despre căsătorie unor principi supărați de asemenea neînțelegeri, că din această cauză își va amîna dorința <sa> pînă la restabilirea lucrurilor în Franța, că va scrie reginei[174], mulțumindu-i smerit pentru <buna> ei voință, către care se va îndrepta cînd va vedea că treburile regatului i-o îngăduie, și că el oferă domnului Le Normand și celorlalți domni care vor fi lucrat pentru el la această alianță
pe care el o căutase // prietenia lui ca răsplată. fol. 57 v

Am tălmăcit aceste cuvinte domnului Le Normand care a răspuns în limba franceză că socotea fericit serviciul făcut regelui, stăpînul său, în această privință, de vreme ce fusese pe placul unui principe atît de plin de virtute, că în regatul Franței nu se putea ivi tulburare și nici război pentru dreptul de succesiune, că îl ruga să scrie regelui Henric al III-lea — care îl va trimite curînd înapoi pentru a perfecta cu bucurie și bună pace alianța care o dorise întotdeauna, între un principe atît de mare cu vara sa. Ne-am plecat ca să-i sărutăm poalele hainii sale care îl acoperea pînă la două degete sub genunchi și el ne-a îmbrățișat. Am fost să ne luăm rămas bun de la

---

169 *Cathelogne.*

170 Ioan al II-lea Sigismund, rege ales al Ungariei sau poate Ioan I. Zápolya.

171 *Pour garderobes.*

172 *Escuyeries divisées de logis.* Aici nu pare a fi vorba de grajdurile cailor, ci de locuințele personalului *(escuiers et serviteurs)*, numirea de „*écurie*" venind de la acești „*écuyers*".

173 *Henric de Valois.*

174 Caterina de Medici.

toți cei care ne ospătaseră. Principele a dat domnului Le Normand patru cai frumoși de ham[175] și mie un cal de călărie și i-a trimis scrisorile sale către rege și regină.

La 21 <iulie> eram la Aiud[176], tîrg locuit de unguri și de germani, deasupra căruia se înalță o cetate[177] înconjurată cu șanțuri pline cu apă. Acest castel fusese confiscat de la comitele de Făgăraș, Ioan Bekes[178], ai cărui (!) strămoși[179] țineau ca zălog acest comitat în schimbul a 30 000 de taleri îm-
fol. 58 prumutați mamei // regelui Ioan. Principele ar fi vrut să-l reia și să înapoieze cei 30 000 de taleri și, la refuzul lui Bekes, îl asedie în castelul său de la Făgăraș[180], de unde a scăpat noaptea și a fugit la Viena unde se află încă, pe lîngă împărat[181], din care cauză principele i-a confiscat[182] toată averea[183].

La 22 iulie am ajuns la Turda, unde se află urmele unui mare oraș[184] care a existat <odinioară>, acolo; am trecut pe sub o poartă mare din piatră de marmură rău lustruită; mai departe de acolo era o piatră pe care scria cele ce urmează:

A DECEBalo missis qui Traianum per insidias | interficerent profugis deprehensis milites | Ro. (Romani) tales versus decantabant:

Totul scris cu litere mari[185]

Ubi eras Ramnusia ubi eras
Quantum abfuit ne Roma
Lugeret sed vivit Traianus[186]

---

[175] *Chevaux de coche.*

[176] *Agnedi*, formă coruptă de la „Nagyenyed".

[177] Vezi asupra cetății Aiudului, V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 125.

[178] *Jehan Becquetz.* În realitate Gaspar Bekes de Kornyát (1520—1579), comite de Făgăraș (1566—1573). Text inexact și incoerent în această formă. Este fără îndoială omisă o parte din frază în care trebuia să se arate că Bekes *obținuse Făgărașul ce fusese al lui Gabriel Mailat*, ai cărui strămoși țineau ca zălog comitatul etc. Pentru a-l deposeda pe Bekes, regele a dat cîștig de cauză Margaretei, surorii lui Gabriel Mailat, care revendica bunurile cedate de fratele ei împotriva dreptului ei de preemțiune.

[179] *Maieurs.*

[180] Pentru acest episod, vezi și Possevino — *Transilvania*, ed. G. Bascapé, Roma, 1935, pp. 117—118 — unde este arătat pe larg. Șt. Báthory l-a asediat la 4 octombrie 1573. După fuga lui Bekes, cetatea s-a predat la 18 octombrie. Ulterior Bekes a fost primit în slujbă de Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei.

[181] Maximilian al II-lea de Habsburg.

[182] În text greșit — *auroit confisqué*, în loc de „avoit confisqué".

[183] Faptul s-a petrecut la dieta de la Mediaș (15 octombrie 1573).

[184] Potaissa. Vezi Ion I. Russ, *Descoperiri arheologice la Potaisa*, Sibiu, 1941.

[185] Însemnarea autorului.

[186] Inscripție falsă (vezi CLL, III/1, p. 8, nr. 66), luată de la Reicherstorffer *Chorographia Transilvaniae*, p. 1 vo, unde după o explicație în caractere obișnuite redate într-o formă ușor modificată de Lescalopier, urmează textul: Ubi eras Ramnusia... etc. *în*

La celălalt capăt al satului era un zid ce sta să se năruie cu cele ce urmează scrise în întregime în litere mari pe o marmură grosolană şi rău lustruită:

Decebalus mortem sibi ubi consciuisset
Daciamque Traianus in provinciam redegisset
Milites Ro. tales versus decantabant:
Nonne tibi Dixi Decebale!
funus tuum[187] *est Herculem lacessere*
Non recte facis tua ipse quod jaces manu, sed [fol. 58 v]
Te utcumque caesar vicit tulit tibi
Semper augur Augustalis[188].

Prin această Turdă trece un rîu care vine din munţii <acestei> ţări, şi în pietrişul căruia se găseşte aur. E numit în limba maghiară Aragnauis[189], rîul de aur[190]. Lîngă acest sat se află ocne de sare[191] care aduc pe an o arendă de 14 000 de scuzi. Am pus să mă coboare într-una <din ocne> printr-o gaură întocmai ca într-un puţ. Ea este săpată pe o lungime de vreo jumătate de leghe[192]. În jos sînt patru feluri de sare bună de mîncat fără a mai cere vreo pregătire. Trebuie deseori să scoţi apa cu <un burduf dintr->o piele de bou prinsă la cele patru capete <ale sale> de un odgon.

La 23 iulie am ajuns la Cluj[193], pe latineşte Claudiopolis, oraş frumos şi întărit, cu uliţele colorate în multe feţe[194], <cu o populaţie> amestecată de germani şi unguri, care cu puţin înainte era locuit numai de germani[195].

---

litere capitale. La pseudoinscripţia următoare autorul nostru nici nu mai încearcă asemenea scrupule şi declară că întregul text (deci şi partea explicativă) s-ar afla scris cu litere mari (capitale). E limpede că autorul, foarte veridic în restul însemnărilor sale, creează aici voit impresia că ar fi văzut acele pseudoinscripţii citate de Reicherstorffer, care însă pomeneşte de aceste pretinse cîntece ale legionarilor lui Traian fără a declara că ar fi inscripţii şi fără a le situa undeva în Transilvania, ci într-un loc chiar lămureşte că ar fi vorba de Pannonia.

[187] La Reicherstorffer: *funestum.*

[188] Inscripţie falsă (vezi C.I.L. III/1, p. 10, nr. 72).

[189] *Aragnauis*, corect Aranyos — Arieşul.

[190] Notă marginală trădînd greşeala autorului care, crezînd că numele ar fi *Aragna-vis* dă în margine traducerea *Apă* de aur socotind că ultima silabă ar însemna apă în limba maghiară. De fapt sensul e doar: de aur.

[191] Vezi Al. Doboşi, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania în evul mediu* (secolele XIV—XVI) în „Studii şi cercetări de istorie medie", vol. II (1951), nr. 1 (ianuarie—iunie), pp. 125—166, dar mai ales relatarea lui Hans Dernschwam din *Călători*, I şi raportul din 1552 al comisarilor imperiali, redat mai sus în volumul de faţă.

[192] Textul de pe fotocopie: *Elle est creuse presque demilieue* a fost transcris de editor: „presque de milieu"; credeam că sensul său adevărat e cel din traducerea de faţă

[193] *Collosvar.*

[194] *Toutte peinte par le rües.*

[195] Informaţie luată de la Reicherstorffer şi de către acesta de la Taurinus.

Se crede că <împăratul> Carol cel Mare, după ce a învins de mai multe ori pe unguri, văzînd că se răsculau pe neaşteptate cînd nu se afla printre ei, a clădit şapte cetăţi unde a aşezat o garnizoană de saşi pentru a menţine ţara în ascultarea lui[196].

fol. 59 Aceste şapte // oraşe se numesc pe ungureşte Meges[197], Sasebes[198], Beistrich[199], Sebin[200], Brassovia[201], Sequesvar[202] şi Colosvar[203], pe nemţeşte Meduis[204], Millebach[205], Neesbit[206], Hermestat[207], Coronestat[208], Saxebourg[209] şi Clausembourg. De aceea ei n-au primit încă pe nici un ungur care să se aşeze printre ei, şi dacă vreunul îşi ia de nevastă pe o localnică <din aceste oraşe> el este silit să o ducă să locuiască în altă parte. Iar în clipa de faţă Clujul este în afara acestui număr, pentru că de opt sau nouă ani încoace ei s-au lăsat de paza porţilor[210] etc. Celelalte şase oraşe îşi au vechea lor cîrmuire comunală şi sfatul lor; principele jură să le păzească libertatea, el face dreptate, totul se face în numele lui. Dar ei nu l-ar primi înăuntru cu mai mult de 300 de oameni.

Ieşind din acest oraş, ne-am dus să locuim într-o mănăstire[211] care este a cancelarului, şi unde arendanşii săi italieni ne-au cinstit cît se poate de bine cu un vin roşu deschis[212]. Nu mai sînt <vii> la mai bine de 200 de leghe de acolo, dar ei au mărturisit că l-au făcut dintr-un amestec de zeamă de
fol. 59 v cireşi. Ungaria şi Transilvania dau un vin alb bun // şi grîne frumoase. Se crede pe aici că germanii saxoni (saşii), atît cei care sînt în cele şapte

---

[196] Fantezie fără nici un temei istoric.

[197] Mediaş. Numirile româneşti apar aici excepţional în notă, cele din original fiind trecute în text.

[198] Sebeşul săsesc.

[199] Bistriţa.

[200] Sibiu.

[201] Braşov.

[202] Sighişoara.

[203] Cluj.

[204] Medwisch.

[205] Mühlbach.

[206] Nösen.

[207] Hermannstadt.

[208] Kronstadt.

[209] Schässburg.

[210] Autorul face o confuzie între statutul oraşelor aparţinînd comunităţilor săseşti şi Clujul care deşi în vechime avusese o situaţie similară, totuşi încă din 1519 este pomenit ca avînd un sistem de guvernare mixt — vezi *Călători*, I, relaţiile lui Taurinus şi Reicherstorffer (care foloseşte textul celui dintîi). Este deci clar că nu poate fi vorba de o schimbare produsă cu 8—9 ani mai înainte de trecerea autorului.

[211] Cluj-Mănăştur, mănăstire benedictină din apropierea Clujului acum secularizată. Vezi V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale*, I, pp. 22, 546—547.

[212] *Clairet.*

orașe cît și în satele locuite de ei, ar putea pune pe picior de luptă 100 000 de oameni.

La 24 am trecut la Dragu[213], un sat mic al acestor sași. La 25 iulie am prînzit la Someș Odorhei[214], sat, și am dormit la Zalău[215], ultimul sat din Transilvania, dincolo de care hotarul e păzit de o cetate[216] a principelui cu garnizoană de pază[217]. Ei nu lasă să iasă nici un cal din țară fără țidulă de ieșire[218].

Această țară este bogată în tot felul de bunuri; <este> înconjurată din toate părțile de munți și de păduri, de unde își trage numele, căci se află dincolo de păduri[219] față de oricare altă țară, din orice parte ar fi.

Curtea principelui este bine rînduită și are o suită frumoasă <de curteni>. Printre cetele lui călări are două companii de lăncieri poloni care slujesc cîte șase luni, alte patru din țară, tot astfel și 500 de archebuzieri, toți echipați la fel și care sînt întotdeauna pe lîngă el. Făcîndu-se trecerea în revistă în fiecare lună, este înlăturat <de îndată> cel căruia îi lipsește ceva <din echipament>.

Un italian, arendaș al mănăstirii de la Cluj[220], mi-a spus că aproape de acolo se afla un castel // al Paleologilor[221], împărați de odinioară ai fol. 60
Constantinopolului, refugiați în Transilvania.

Acest arendaș mi-a dat inscripțiile transcrise mai jos și care se află în diferite locuri din această țară.

Într-un tîrg, primul din țară, numit Sarmisegetuza[222], odinioară capitala prinvinciei.

Traianus Dacia subacta in regia Zarmis
Inuentis Decebali thesauris sub Sargetis
conditis hoc posuit[223]

---

[213] *Dragué* (pronunția corectă ar cere Drague).
[214] *Odouuarel.*
[215] *Sillacheie.*
[216] Cetate datînd din secolul al XV-lea. Vezi dr. Petri Mór, *Szilágy vármegye Monographiája*, II, Zilah, 1901, p. 513 și urm. L. Gheorghiu, *Zalăul.* Schiță monografică, Zalău, 1926.
[217] *Mortespayes*, cu rol de supraveghere.
[218] *Passeport.*
[219] *Transsilvas.*
[220] Cluj-Mănăștur.
[221] În *Chorographia* lui Reicherstorffer este pomenit ca fiind din vremea romanilor.
[222] *Zarmisae.*
[223] Inscripție falsă, împrumutată, ca și celelalte, de la Reicherstorffer (*Chorographia Transylvaniae*, p. 2v) care reproduce și legenda îngropării comorilor de către Decebal (*op. cit.*, p. 15v). Interesul pentru aceste comori era cu atît mai mare, cu cît pe vremea atotputerniciei lui Martinuzzi fusese descoperită, de către niște țărani, în albia Streiului, o atare comoară socotită de o valoare fabuloasă. O parte din ea a fost ridicată de Martinuzzi. Descoperitorii au fost nevoiți să fugă în Moldova cu ce au putut lua cu ei.

La Gruter JOVI INVENTORI DITI PATRI TERRAE
XXI 8 MATRI RELICTIS DACIAE THESAURIS
DIVVS NERVA TRAIANUS VOTUM SOLVIT[224]

[Urmează alte 12 inscripţii]

La 26 iulie 1574 am trecut muntele[225] de la hotarul Transilvaniei destul de uşor de străbătut faţă de celelalte căi de pătrundere ale acestei ţări şi tot ne-au trebuit cinci ceasuri bune pentru a-l trece şi la poalele sale am poposit la Ardud[226], primul popas în Ungaria[227], unde se află o cetate bună[228] cu acelaşi nume, înaintea căruia au murit peste 30 000 de turci pe vremea cînd regele Ioan, ajutat de Soliman[229], al doisprezecelea sultan al turcilor, se războia împotriva împăratului Austriei pentru a-şi recăpăta ţara. Această cetate nu este prea arătoasă, dar germanii au fost atît de îndemnaţi să o apere[230], încît, deşi socoteau tabăra duşmană la 70 000 de oameni, au făcut să pătrundă înăuntru ajutoare în două rînduri.

Chiar în aceeaşi zi am dormit la Satu Mare[231], la o leghe de acolo, un
fol. 61 v° tîrg mare locuit de unguri şi o cetate[232] // foarte puternică cu garnizoane de soldaţi permanenţi germani şi lăncieri <tot germani>[233], intrarea este bine apărată de un rîu larg numit Someş[234], deasupra căruia se află un pod lung de lemn şi la capăt o podişcă mobilă[235]. Am fost găzduiţi în tîrg unde

---

Pentru descoperirea acestui tezaur vezi W. Lazius, *Reipublicae Romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim*, Francofurti, ad Moenum 1598, p. 927.

224 Inscripţie falsă (C.I.L., III/1, p. 9, nr. 69).

225 Munţii Făgetului.

226 *Erdeult.*

227 Este vorba de Comitatele exterioare Transilvaniei care administrativ nu făceau parte din Transilvania propriu zisă constituită de comitatele nobiliare aflate sub autoritatea voievodului Transilvaniei din secolele XIII—XVI. Vezi: *Istoria României*, II, p. 260.

Prin pacea de la Satu Mare (1565), Ioan Sigismund a cedat imperiului comitatele de graniţă Bereg, Ugocea, Sătmar, Sabolci şi Solnocul de Mijloc. Pe acesta din urmă l-a recăpătat prin pacea de la Spira (1570) cînd a recunoscut suzeranitatea împăratului pentru celelalte patru comitate.

228 Construită din secolul al XV-lea de familia Drágffy (V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale*, I, p. 612).

229 Soliman Magnificul.

230 Cetatea imperialilor Ardud, asediată de turci şi de trupele ardelene ale lui Ioan Sigismund în 1565—1566, a capitulat după lupte aprige. Ed. Wertheimer, *Zur Geschichte des Türckenkriegs Maximiliane II 1565 und 1566* în „Archiv für österreichische Geschichte" VIII, 1875, partea 1, pp. 45—101.

231 *Sachmar.*

232 Cetatea de la Satu Mare a fost cucerită de imperiali în 1565.

233 *Lansquenets* (Landsknecht).

234 *Samoche.*

235 *Pont-levis.*

am fost ospătaţi de căpitan, domnul Tieffenbach[236], însufleţit de dragoste pentru francezi. Acolo s-a îmbolnăvit domnul Le Normand, din care cauză am rămas acolo pînă la 16 august.

În acea zi de 16 august am prînzit la Csenger[237] şi am dormit la Ököritó[238].

---

[236] *Tiffamboch*, (Christophor) Teuffenbach (Tieffenbach), căpitan de Satu Mare (1571—1577), vezi Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, II, pp. 84—86, nr. 74; pp. 98—99, nr. 76; pp. 100—105, nr. 78; pp. 136—138, nr. 112.

[237] *Scinger* (Csenger), localitate din fostul comitat Satu Mare (azi în R. P. Ungară).

[238] *Ochreto*, localitate din fostul comitat Satu Mare (azi în R. P. Ungară).

MACIEJ STRYJKOWSKI

1547—1582 (?)

*

Maciej Stryjkowski zis şi Osostowicz după locul său de naştere, a avut o viaţă relativ scurtă. Născut la 1547, el moare după anul 1582 sau poate chiar în cursul acelui an la Königsberg. Se cunosc puţine date biografice. A studiat la Cracovia, Leipzig şi Padova. În 1572 el comandă nişte unităţi ale garnizoanei de la Vitebsk. Acolo se afla şi Alessandro Guagnini cu care avea multe preocupări literare comune. Dar prietenia dintre ei a avut un sfîrşit trist. Stryjkowski l-a acuzat pe Guagnini de furt. Acesta şi-ar fi însuşit lucrarea lui Stryjkowski, publicînd-o sub propriul său nume. Discuţia, care a luat proporţii mari, nu a fost rezolvată nici pînă azi. Lucrarea în litigiu: *Cronica Sarmaţiei europene*, a fost publicată de Guagnini întîi la Varşovia 1574 (?) şi 1578, apoi la Spira şi în alte oraşe din Occident. Stryjkowski a obţinut în 1580 un privilegiu de la rege pentru aceeaşi cronică revendicată de el.

În 1574—1575 a făcut parte din solia trimisă la Constantinopol, în frunte cu Andrei Taranowski. Cu acest prilej a trecut, la ducere şi la întoarcere, prin Ţara Românească şi Moldova. La sfîrşitul vieţii sale se dedică bisericii ajungînd arhidiacon de Samogiţia. Stryj-

kowski este autorul mai multor scrieri în versuri şi proză, toate în limba polonă. Cea mai importantă este cronica sa intitulată: *Która przed tya nigdy świątla nie widziala. Kronika Polska, Litewska, Zmódska i wszyszkiey Rusi kijowskiej, Moskiewkiej, Siewerskiej, Wolhińskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc. i rozmait przypadko woienne y domowe...* (Cronică acum întîi dată la lumină a Poloniei, Litvaniei, Samogiţiei şi a toată Rusia Kieveană, Moscovită, a Sieverului, Voliniei, Podoliei, Podgoriei, Polesiei etc. precum şi a diferite întîmplări războinice şi casnice...), Königsberg, 1582, in-folio. A fost reeditată la Varşovia, în 2 volume, în 1768 şi apoi în 1846 de Malinowski tot la Varşovia şi tot în 2 volume.

Cronica lui Stryjkowski merge de la facerea lumii şi despărţirea neamurilor după potop pînă la anul 1582; este o lucrare greoaie, de erudiţie, dar interesantă prin faptul că autorul a compilat numeroase manuscrise de cronici vechi ruseşti şi polone, în parte pierdute astăzi. Pentru istoria ţărilor române are multe informaţii care au fost folosite de cronicarii noştri vechi, în special de Nicolae Costin. Pe lîngă aceste informaţii istorice, care fac parte integrantă din cronică, Stryjkowski a introdus în scrierea sa o serie de amintiri privitoare la călătoria sa în Ţara Românească, Moldova şi Dobrogea, în anii 1574—1575.

Aceste amintiri nu alcătuiesc un tot închegat, ci numai fragmente izolate care au fost traduse de B. P. Hasdeu, în „Arhiva istorică a României", II, pp. 5—11 şi reproduse întocmai dar în altă ordine în „Columna lui Traian", II, 1871, pp. 106—122. Din aceste fragmente Sadi Ionescu a reconstituit itinerarul folosit la trecerea sa spre Poartă în suita solului principal Andrei Taranowski. Trece prin Hotinul stăpînit de turci dar cu pîrcălab al domnului Modovei, se resimte de foametea din această ţară şi se grăbeşte spre Ţara Românească de unde prin Buzău, Bucureşti, Giurgiu ajunge la Dunăre. La întoarcerea din Turcia, urmează calea obişnuită prin Dobrogea şi Moldova spre Hotin şi Polonia.

Versiunea lui Hasdeu este foarte liberă şi cu multe omisiuni. Traducerea pe care o dăm a păstrat ordinea călătoriei, aşa cum apare în cronică. Au fost redate numai acele texte care sînt în legătură cu călătoria, nu şi cele din cronică privind istoria noastră.

Alte opere ale sale sînt:

O wolnósci polsiéy... (Despre Libertatea Polonă), Krolewku, 1575.

Henrykov wiazd i koronacya (Călătoria şi încoronarea lui Henric) Krolewku 1574.

Wymod norodow sarmatskih Krolow polskieh zywoty (Originea popoarelor sarmate şi vieţile regilor poloni) Krolevku 1575.

Se pare că ar mai fi scris o operă rămasă în manuscris, azi pierdută, cu desene şi planuri.

Însemnările lui Stryjkowski trebuie privite cu oarecare rezervă, căci cuprind o serie de confuzii asupra localităţilor şi evenimentelor istorice.

Informaţiile sale au fost folosite la noi în ţară de Ionescu Gion în *Istoria Bucureştiului*, pp. 101, 514; Al. Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa, pp. 62—65 şi N. Iorga, în *Istoria românilor prin călători*, I, p. 257.

[MENȚIUNI DESPRE CĂLĂTORIA PRIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA[1]]

1574—1575

I

p. 16 Și vrînd eu să văd lumea largă, m-am dus în Turcia, unde însă nu am încetat să-mi slujesc patria. Am străbătut ținuturile grecești și insulele de acolo, părțile Moreei, Bulgariei, Serbiei, Traciei și <acelea> unde sînt cîmpiile Munteniei și ținuturile Moldovei [și Bugeacul[2]] care dă turme de oi, unde am văzut capul tău, o tu Ivonia cel viteaz[3], împreună cu al lui Draculina[4], căruia i-ai dat o țară nouă, unde este un popor amestecat: munteni, sîrbi, țigani, greci, italieni[5], unde Naso[6] a fost

[1] Traducerea s-a făcut după textul în limba polonă al Cronicii editate de Malinowski, Varșovia, 1846.

[2] Stăpînit pe atunci de tătari.

[3] Ioan Vodă cel Cumplit (1572—1574).

[4] Vintilă vodă, căruia Ioan Vodă în 1574 îi dăduse domnia Țării Românești. El nu a domnit decît 4 zile. Este numit aici Draculina, ca descendent al lui Vlad Țepeș.

[5] Prin această exprimare puțin fericită autorul vrea să spună de fapt, că pe lîngă localnicii români, mai trăiesc și alte nații.

[6] Poetul Ovidiu.

exilat în asprul Tomis. Apoi unde curge Dunărea, între Giurgiu şi Rusciuc, unde spun: să nu te mai gîndeşti la casă.

[Note marginale la acest text]: Capul lui Ivonia, domnul Moldovei, pe poarta de la Bucureşti, curte domnească şi oraş din Ţara Românească, şi al lui Draculina lîngă el, pe care Ivonia îl pusese în domnie, alungînd pe Alexandru[7].

Pe atunci a trebuit să călătorim pe un drum neobişnuit[8], prin Ţara Românească, Bulgaria şi Serbia cea stîncoasă din cauza foametei mari care bîntuia în Moldova şi în Turcia în anii 1574 şi 1575, ca în Litvania, în 1570.

II

Acest obicei slăvit luat din vechime este păstrat şi astăzi în Grecia, în p. 32
Asia, în Tracia, în Ţara Românească, în Transilvania, în Ungaria şi în alte ţări, după cum singur am văzut şi am auzit cu urechile mele cum îndeobşte la fiecare adunare (iar în Turcia pe străzi şi la bazare), în pieţele publice <ei>, cîntă faptele oamenilor însemnaţi în stihuri, însoţite de sunet de scripcă <din cele> pe care le numim sîrbeşti, <sau> alăute, cobze şi harfe, spre marea bucurie a poporului de obşte, care ascultă faptele de seamă ale principilor şi cavalerilor vestiţi. Iar la turci pentru cea mai mică luptă şi bătălie cu creştinii, îndată fac despre aceasta cîntece oameni plătiţi din vistieria împărătească, cum s-a întîmplat cînd eram eu la Constantinopol, cînd turcii au luat în anul 1574 Tunisul[9] şi Goletta[10] în Africa de la spanioli, atunci peste tot pe străzi cîntau în limba turcească şi slavonească şi săracii în caravanseraiuri <şi> hanuri cîntece frumoase cu glas tare despre purtarea bărbătească a ienicerilor care au dat asaltul şi despre vitejia paşalelor, sangiacilor, ceauşilor şi spahiilor.

III

În 1574, după fuga lui Henric[11] ... cînd în timpul interregnului am p. 37
plecat în Turcia cu nobilul coroanei Andrei Taranowski, m-am silit cu stă-

[7] Alexandru al II-lea Mircea, domnul Ţării Româneşti (1568—74, 1574—77).
[8] Drumul cel obişnuit trecea prin Dobrogea şi Bulgaria peste Balcani.
[9] Cucerit de Sinan paşa la 29 septembrie 1574.
[10] *Guleta*, numele fortificaţiei portului Tunis.
[11] Henric de Valois, ales rege al Poloniei la 16 mai 1573 şi venit în Polonia în februarie 1574, fuge peste cîteva luni în Franţa la aflarea morţii regelui Carol al IX-lea, fratele său căruia i-a urmat la tron sub numele de Henric al III-lea.

ruință ca, mergînd peste mare, să nu schimb numai aerul și cerul, ci să fac ceva care ar fi pentru bunul nume îndeobște al republicii noastre: am descris, după chipul lui Uulise, toate tradițiile, obiceiurile, tratatele turcilor, pe lîngă care am descris toate cetățile, orașele, așezarea țărilor, atît cele din Moldova, cît și din Țara Românească, Bulgaria, Rascia[12], Tracia și Turcia, în ordine și le-am redat întocmai, după cum erau cu ziduri și turnuri și cu așezarea sau înfățișarea naturii... De asemenea am desemnat Adrianopolul pe rîul Strimon, după regulile geometrice și cosmografice, încît cititorul poate să privească din lucrarea noastră toate, ca și cum ar fi fost el însuși acolo.

IV

p. 34 Și această călătorie am făcut-o timp de zece zile, din Tracia peste Balcanii din Bulgaria, pînă la Dunărea Țării Românești, care curge acolo mai largă de o milă între orașul Rusciuc[13] și Giurgiu.

V

Și acești bulgari slavi locuiesc între Balcanii înalți și stîncoși, peste Dunăre, cum vii din Țara Românească, de la Brăila, Giurgiu și Rusciuc, cetăți pe malul Dunării, unde și noi am fost de două ori, trecînd și încolo, și încoace.

VI

Litvanii obișnuiesc să serbeze amintirea morților, a părinților, mamelor și rudelor lor, de obicei în luna octombrie, sau cîteodată la fiecare sărbătoare, cîntînd bocete pe morminte, și plîngînd, mai ales femeile care înșiră vitejiile, virtuțile, însușirile de gospodari ale bărbaților lor. Acest obicei se păstrează nu numai la aceștia, dar și în Moldova, în Țara Românească și în Bulgaria, precum singur am văzut în cîteva orășele, la Buzău, la Rusciuc, la Giurgiu pe Dunăre și la București, orașul de scaun al domnului muntenesc, unde, pe lîngă acelea, aprind și lumînări și cădelnițează cu tămîie pe morminte.

---

12 *Rascia,* numele medieval al Serbiei.
13 *Urusciuc,* azi Ruse în R. P. Bulgaria.

VII

... Cînd ... Carol[14], regele Ungariei, a pornit fără pricină război împotriva lui Basarab, domnul Munteniei, a fost biruit, prin şiretenie de munteni şi de moldoveni, aşa încît cu o mică suită abia a scăpat regele de măcel în Ungaria. Pe acel loc unde a fost bătălia, muntenii au clădit o mănăstire şi au aşezat trei stîlpi de zid, pe care eu însumi i-am văzut, în anul 1574, venind din Turcia, dincolo de orăşelul Gherghiţa[15], la două zile de drum de Sibiu, oraş în Transilvania, dincolo de munţi. p. 384

VIII

<Tătarii> după aceea s-au aşezat în cîmpiile Dobrogei, dincolo de Dunăre, ca oaspeţi ai turcilor, pe aceştia i-am întîlnit şi noi, cînd am înnoptat la Oblucişa şi la Silistra la hoarda acestor tătari dobrogeni care, în cea mai mare parte, vorbesc limba slavă, îşi au gospodăriile lor şi ne-au primit cu dărnicie, ne-au cinstit cu struguri din care se face vin şi cu harbuzi dulci. Ei înşişi, cînd i-am întrebat, <ne-au spus> că înaintaşii lor fuseseră alungaţi din Podolia de către litvani. II p. 7

[Notă]. Harbuzii, fruct mare, dulce şi apos, ca un urcior, cresc numai în Tracia şi pe cîmpiile Dobrogei, deşi am mîncat şi în Ţara Românească, dar aduşi de aiurea.

IX

Mărturisesc după aceea letopiseţele litvane şi ruseşti că pe Iurie Koriatovici l-au luat moldovenii la domnie sau ca voievod al Moldovei şi Valahiei, pentru vitejiile sale de cavaler şi l-au ridicat la Suceava, în capitală, după obiceiul lor. Totuşi, deoarece la dînşii este înnăscută nestatornicia <şi> deasa schimbare a stăpînilor, l-au otrăvit pe Iurie Koriatovici la Suceava. A fost înmormîntat[16] la Vaslui, o mănăstire zidită la o jumătate de zi de drum de Bîrlad, unde eu însumi am fost în anul 1575. II p. 8

---

[14] *Corolus* — Carol Robert.

[15] Confuzie evidentă: Stryjkowski nu a putut vedea la Gherghiţa monumentele ridicate în amintirea luptei dintre Basarab şi Carol Robert din 1330, care s-a dat în strîmtorile munţilor spre Transilvania. De altminteri confuzia e şi mai flagrantă mai jos, în XIII, din relaţia de faţă, unde este vorba de Gherghiţa, oraş muntenesc, pe rîul Bîrlad (!), în legătură tot cu Sibiul. Rezultă că falsa Gherghiţa trebuie căutată la o depărtare de două zile de drum de Sibiu.

[16] Afirmaţie gratuită. Rămâne valabilă doar trecerea autorului pe la Vaslui.

X

II p. 112 [După descrierea luptei de la Nicopole din 1396]: Căci precum singur am văzut, Dunărea, în Bulgaria şi în Tracia, este de zece ori mai lată decît Tibrul, de la un mal abia îl poţi vedea pe celălalt, mai ales la Rusciuc şi Giurgiu, unde de asemenea şi noi am trecut şi unde a fost acea înfrîngere a creştinilor, şi am văzut noi înşine mormintele şi movilele ridicate de creştinii bulgari[17].

[Notă]: În anul 1574.

XI

II p. 197 [1435]. În acelaşi an Iliaş[18], fiu al domnului Moldovei a fugit în taină din castelul de la Sieradz[19], unde era ţinut sub pază de Petru Szafraniec, după placul lui Ştefan, fratele său. Iliaş, venind în Moldova, a adunat îndată oaste împotriva fratelui său, Ştefan. După aceea, alungîndu-se unul pe altul, au scăldat în sînge toată ţara Moldovei, pînă ce, în jurul anului 1436, regele Vladislav i-a împăcat pe amîndoi prin soli şi le-a împărţit[20] în două părţi ţinuturile Moldovei[21]. . . . .

XII

II p. 279 În anul 1475[22] Mahomed[23], împăratul turcesc, dînd ajutor lui Radul[24], voievodul muntenesc, împotriva lui Ştefan, domnul Moldovei, vasalul Poloniei, şi făcîndu-l vasalul său, a trimis o oaste de o sută şi douăzeci de mii de turci şi de tătari şi de munteni împotriva Moldovei, ca s-o prade, vrînd să-l facă şi pe Ştefan vasalul său. Dar Ştefan, voievodul Moldovei, luînd ajutor de la Cazimir, regele Poloniei, două mii de călăreţi, adunînd de asemenea patruzeci de mii de moldoveni şi cinci mii de secui, pe care-i luase de la Matiaş, regele Ungariei, cu aceşti oameni, încrezîndu-se mai mult iscusinţei decît puterii, a lovit peste tot cumplita şi marea oaste a turcilor şi le-a făcut pagube cu atît mai mari, cu cît în Ţara de Jos, pe unde urmau

[17] Şi aici este o confuzie. Dacă autorul a trecut, cum spune, Dunărea între Giurgiu şi Rusciuc, n-a putut vedea acolo urmele luptei de la Nicopole.

[18] Fiul lui Alexandru cel Bun, alungat din domnie de fratele său Ştefan. Era cumnat cu regele Poloniei, Vladislav Iagelo.

[19] În Polonia.

[20] Această împărţeală nu a mai fost redată aici, fiind greşită. E menţionat şi Iaşul devenit capitală după uciderea lui Despot.

[21] În continuare este menţionat şi „Ivonia" (Ioan Vodă cel Cumplit) în legătură cu pîrjolirea unor oraşe din sudul Moldovei.

[22] La începutul anului.

[23] Mahomed al II-lea Cuceritorul.

[24] Radu cel Frumos (1462—1473).

să treacă turcii, el însuşi arsese totul, o înfometase şi arsese iarba cu foc, pentru care fapt şi caii lor neînvăţaţi cu greutăţile au pierit de foame. După aceea, cînd i-a adus într-un loc primejdios pe iezerul Racovei, i-a lovit[25] la rîul Bîrlad, şi acolo, cu oameni puţini, a biruit o sută de mii de turci şi tătari, cu ajutorul lui Dumnezeu. A poruncit ca să se ardă leşurile celor căzuţi, de pe urma cărora încă şi azi se văd oase şi grămezi mari şi înalte, pe care le-am văzut cu ochii mei, cînd am trecut în Turcia în anul 1575, precum şi trei cruci, care stau zidite ca semn al acelei biruinţe. De asemenea au pierit cîteva paşale <şi> comandanţi mai de seamă, s-au luat mai bine de o sută de steaguri de război. Pe prinşi a poruncit să-i tragă pe toţi în ţeapă, iar pe patru prinşi mai de seamă şi 36 steaguri de război, împreună şi cu o parte mai de preţ a prăzii luate de la duşmani, i-a trimis prin panii săi regelui Cazimir, care pe atunci locuia în Litvania.

XIII

...În anul 1479, la sfîntul Pavel din toamnă[26], oastea turcească în p. 284
număr de o sută de mii, în fruntea căreia se aflau cinci paşale drept comandanţi, avînd cu sine detaşamente de ajutor de la munteni, au intrat în Ţara Transilvaniei şi s-au aşezat cu tabăra la Sibiu împotriva cărora a pornit voievodul[27] Ştefan Báthory în grabă adunîndu-şi oastea...[28]. Ungurii i-au gonit de la Sibiu pînă la Gherghiţa, oraş muntenesc pe rîul Bîrlad[29] (!), despre care înfrîngere mi-au povestit înşişi muntenii, cele auzite de la strămoşii lor[30], atunci cînd am trecut eu pe acolo spre Turcia, în 1575.

XIV

[1497. *Lupta de la Codrul Cosminului*]. Şi astăzi, în anul 1574, am II p. 302
văzut eu însumi în acel loc o movilă foarte mare şi oase răspîndite... Ştefan cel Mare a aşezat toată oastea sa pe malul rîului Prut. Acest rîu este ceva mai mare decît Niewicza în Samogiţia, după cum am văzut eu însumi, dar este un rîu noroios.

---

25 La 10 ianuarie 1475.

26 1 septembrie.

27 Voievodul Transilvaniei.

28 Urmează o lungă descriere a bătăliei, cunoscută în istorie sub numele de bătălia de la Cîmpul Pîinii.

29 În realitate Prahova.

30 Autorul a putut să folosească şi textul lui Bonfini retipărit în 1568.

XV

II p. 320 [1504: soarta lui Ştefan cel Mare]: acest Ştefan voievod al Moldovei era iscusit şi norocos, căci într-un rînd a biruit o sută cincizeci de mii de turci, pe lîngă alte lupte dese şi însemnate cu ei. Acesta de asemenea a alungat pe Matiaş, regele Ungariei cel viteaz, din ţara Moldovei şi din cea secuiască, nimicind cu dînsul o mare oaste de unguri şi rănind pe regele însuşi cu trei săgeţi, în dreptul oraşului Baia, după care izbîndă i-a luat şi Ţara secuiască. El de asemenea şi pe tătari i-a biruit de cîteva ori, de asemenea pe regele Poloniei Albert[31] l-a biruit în Bucovina împotriva aşteptărilor alor noştri. Orice istoric poate să-l preamărească cu drept cuvînt pentru acest slăvit noroc cu o ţară aşa de mică. Despre aceasta moldovenii şi muntenii cîntă mereu la toate adunările lor pe scripci sîrbeşti, rostind în limba lor: „Ştefan, Ştefan voievod, Ştefan. Ştefan voievod a bătut pe turci, a bătut pe tătari, a bătut pe unguri, pe ruşi şi pe poloni". Cînd mergeam spre Turcia am văzut la Bucureşti[31a], oraşul de scaun, la curtea domnului Ţării Româneşti, unde am fost la ospăţ <cum atîrnă> pe peretele iatacului domnului un chip, zugrăvit pe lemn, după obiceiul vechi, arătîndu-l pe acest Ştefan înalt la statură şezînd cu coroană regească pe cap, moldovenii il numesc de asemenea Cara Bogdan Ştefan, adică dragul Bogdan Ştefan (carus pe latineşte, pe româneşte, cara — drag)[32]. Din cauza nespusei lui vitejii îl socotesc ca sfînt. A lăsat după dînsul pe fiul său Bogdan, cu un singur ochi.

XVI

II p. 399 Hotinul este o cetate frumoasă şi întărită, pe o stîncă, asemenea cu Kokenhausen în Livonia, după cum le-am văzut eu însumi pe amîndouă. Însă, în 1574, l-am văzut ocupat de turci. Totuşi, voievodul îşi are într-însul pe pîrcălabul său, care ne-a primit acolo de două ori, în numele domnului.

---

[31] *Albrecht*. Ioan I Albert, rege al Poloniei (1492—1501), învins de Ştefan cel Mare la Codrul Cosminului.

[31a] Afirmaţie surprinzătoare şi pentru locul unde ar fi fost păstrat acest chip şi pentru existenţa unui asemenea portret pe lemn al lui Ştefan.

[32] Cara Bogdan este numele dat de turci Moldovei. *Cara* = negru pe turceşte e confundat de autor cu adjectivul latin: *carus* = drag.

XVII

Iar în anul 1572 voievodul Bogdan[33], alungat din stăpînirea Moldovei de Ivonia, a fost apoi dus în Moldova de slăvitul şi viteazul hatman Nicolai Mielecki, voievodul Podoliei, şi ar fi izbutit încercarea sa, căci Ivonia, deşi avea o oaste mare, se tulburase, dar mai mult a tras în cumpănă tratatul[34] cu Turcia. Iar Bogdan după aceea s-a dus la Moscova ... II p. 419

XVIII

... În acelaşi an [1574], Ivonia, domnul Moldovei, care alungase pe Bogdan, după lupte lungi şi foarte vitejeşti cu turcii şi cu muntenii, a fost predat de ai săi turcilor şi rupt în patru bucăţi. Capul său l-am văzut eu însumi în anul 1575 pironit pe porţi, la Bucureşti, oraşul de scaun al domnului Ţării Româneşti Alexandru[35], al cărui frate, Petrilo[36], s-a făcut domn al Moldovei în locul lui Ivonia. Iar Andrei Taranowski a fost trimis în acelaşi an, 1574, în toamnă, în ziua Sf. Mihail, de la dieta din Varşovia, în Turcia pentru întărirea păcii cu regatul Poloniei şi cu marele cnezat al Litvaniei, rămase fără rege[37]. Eu am mers şi eu pe lîngă el, dar din pricina foametei celei mari din Moldova şi pe la toate hanurile turceşti, am fost siliţi să mergem pe o cale neobişnuită, urmîndu-ne drumul mai departe, prin Ţara Românească, Bulgaria, ţara tribalilor[38] pînă în Tracia, prin munţii numiţi Balcani, cu stînci de piatră şi înalte pînă la cer. II p. 470

---

[33] Bogdan al IV-lea, fiul lui Alexandru Lăpuşneanu (1572—1574), a fost înlocuit din scaun de Ioan Vodă cel Cumplit. Încercînd să-şi reia domnia cu ajutor polon, a fost respins.

[34] Adică politica turcească a Poloniei.

[35] Alexandru al II-lea Mircea.

[36] Petru Şchiopul.

[37] În urma fugii lui Henric de Valois din Polonia în iunie 1574.

[38] Tribul Tribalilor, amintit şi de Arrian în *Anabasis*, se afla în Bulgaria de nord-est.

IOAN LELESZI

(1550 — după 1595)

*

Părintele iezuit maghiar Ioan Leleszi, pionierul Societății lui Isus în Transilvania și educatorul lui Sigismund Báthory, și-a început activitatea în această țară în martie 1579 cînd se afla în vîrstă de vreo 28 de ani. Intrat în Societate cu 15 ani mai înainte, el a studiat literele *(humaniores)*, filozofia și teologia la Praga, Dilingen și Ingolstadt. A ținut prelegeri de retorică, dialectică și metafizică la München și Viena. A predat și catehismul și a fost trimis de superiorii săi ca „vizitator" al bisericii de Agria (Egger, Erlau) la cererea episcopului acestei dioceze, pe atunci „locum tenens" al Ungariei. După ce a predicat acolo jumătate de an a fost cerut de episcopul de Cenad care se afla stabilit la mănăstirea Lelesz din marginea Ungariei, după ocuparea Cenadului de turci. Aici veneau să fie sfințiți ca preoți unii postulanți catolici din Țara secuilor, care se mai puteau îndrepta și spre episcopul polon de Camenița. Coincidența prezenței simultane la mănăstirea Lelesz a trei asemenea tineri secui, veniți să primească preoția și să ceară ajutor pentru catolicii din Transilvania, și a lui Ioan Leleszi, venit temporar ca „vizitator" chemat de episcop, a determinat trimiterea lui împreună cu aceștia în Transil-

vania spre a cerceta situaţia catolicilor rămaşi fără preoţi proprii de mai bine de un deceniu. Oprindu-se la Oradea şi la Cluj, a ajuns în sfîrşit la Alba Iulia, capitala principelui Cristofor Báthory, rămas în locul fratelui său Ştefan, ales rege al Poloniei (1576). Situaţia principelui era destul de grea. Catolic convins, el însuşi era silit să ţină seama de voinţa stărilor din Transilvania adversare hotărîte ale catolicismului. Avea însă sprijinul fratelui său, regele Poloniei, care continua de fapt să guverneze prin intermediul său Transilvania şi care intrase în legătură cu Societatea lui Isus pentru trimiterea unei misiuni în această ţară. Dar venirea acesteia a fost mult întîrziată de o serie de evenimente politice. Sosirea neaşteptată a lui Ioan Leleszi la Alba Iulia — unde a fost găzduit de Mihail Balosfi de Lippa, unul din şefii rezistenţei catolice, şi unde a oficiat de sărbătorile Paştilor — a dus în curînd la demersul principelui care l-a reţinut acolo scriind superiorilor lui pentru a-l cere cel puţin pînă la venirea misiunii chemate de mai înainte de regele Ştefan Báthory. Principele era hotărît să întemeieze un colegiu pe care promitea să-l înzestreze cu toate cele de trebuinţă. A ales şi locul şi a dăruit şi un locaş foarte mare cu venituri pe care făgăduia să le mai sporească dacă nu ar fi suficiente. Este vorba de fosta mănăstire a Conventului de Cluj-Mănăştur cu moşiile sale, anume trei sate rămase în posesiunea sa şi alte trei pe care se angaja principele să le recupereze pentru Societate. Se arăta gata să întocmească şi diploma de dăruire. Într-un apel vehement Ioan Leleszi conjură pe prepozitul general al Societăţii să-şi întoarcă mai degrabă atenţia spre Transilvania, unde nevoia de misionari e atît de mare şi unde îi cheamă principele, decît spre Brazilia şi depărtata Japonie unde nimeni nu îi cheamă.

Rămas în Transilvania pe lîngă principe, I. Leleszi a avut un rol moderator în discuţiile pentru înzestrarea colegiului, în care principele avea de luptat, atît cu consilierii săi anticatolici, cît şi cu pretenţiile noului rector iezuit Iacob Wuyek, care nu voia să ţină seama de posibilităţile reale din acel moment. Un ecou al acestor fricţiuni e păstrat în corespondenţa iezuiţilor. Cu moartea neaşteptată a principelui, asistat de Ioan Leleszi, căruia i-a comunicat şi ultimele sale voinţe, şi cu încredinţarea în mîinile sale a educaţiei tînărului orfan Sigismund, în vîrstă de 10 ani, se precizează rolul său şi situaţia sa specială, oarecum diferită de cea a iezuiţilor de la colegiul din Cluj. Susţinut dinafară de Ştefan Báthory, el se bucura şi de respectul dregătorilor din Transilvania, „eretici" dar binevoitori. Ajunsese chiar la oarecare cordialitate cu medicul italian de la curte Blandrata, nonagenar, rămas moştenire de la Ioan Sigismund Báthory şi regenta Isabella, înfăţişat în culori sumbre de Possevino ca agent principal al unitarismului, dar care apare în cursul corespondenţei iezuiţilor ca fiind sincer doritor de pace şi gata oricînd să vină ca medic în ajutorul iezuiţilor loviţi de boală. În schimb avea de întîmpinat ostilitatea făţişă a personalului inferior de la curte care îşi manifesta cu dîrzenie sentimentele extremiste „eretice".

O sănătate tot mai încercată de un reumatism chinuitor care făcea din el un infirm lipsit de putinţa de a se mişca, şi gîndurile negre trezite de exemplul unor alţi confraţi din Societate, aproape paralizaţi datorită aceleiaşi boli, ca părintele George Törös, auxiliarul său de la rezidenţa din Alba Iulia, sau paralizaţi cu adevărat ca L. Odescalchi, aveau să-l aducă în pragul desperării, în 1585, cînd a trebuit să mai întîmpine pe de o parte ostilitatea noului „guvernator" potrivnic iezuiţilor, pe de alta efectele dezordinii şi indis-

ciplinei din sînul ordinului, cu repercusiuni regretabile în afară. Dar după acel moment de criză s-a resemnat să rămînă mai departe în Transilvania, unde îl aşteptau alte două încercări: ivirea ciumei în 1586 şi violenta ofensivă a „ereticilor" împotriva iezuiţilor după moartea fulgerătoare a lui Ştefan Báthory, protectorul lor atotputernic. În 1587, Dieta Transilvaniei a dispus alungarea tuturor iezuiţilor din Transilvania. Nu se făcea nici o excepţie, nici chiar pentru Ioan Leleszi, ţintuit de boală şi neputînd fi uşor pornit la drum. Sigismund Báthory a trebuit să încuviinţeze aceste măsuri. Cînd vor reveni ulterior iezuiţii în Transilvania, reprezentantul lor pe lîngă principe nu va mai avea moderaţia şi omenia lui I. Leleszi, ci implacabilul fanatism al sinistrului Alfonso Carillo, autorul execuţiilor sîngeroase din Cluj din 1594. Extrasele pe care le dăm aici din scrisorile lui I. Leleszi, publicate de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613)* în colecţia Fontes Rerum Transylvanicarum, Cluj Budapesta 1911—1913, vol. I—II, se opresc la sfîrşitul anului 1583, cînd se încheie volumul de faţă.

SCRISOARE[1] CĂTRE CLAUDIO AQUAVIVA[2]

10 iunie 1579 Cluj-Mănăştur

[Principele fierbe de zel. A scris şi el ca p. 69
să i se trimită şi alţi misionari. Dacă Societatea nu se va sîrgui se va termina cu credinţa creştină prin aceste părţi].

Puţini sînt aici cei care urăsc religia catolică, cei mai mulţi nu o pri- p. 70
vesc cu repulsie[3]. Dar chiar dacă au fost şi unii „inovatori", li s-a pus o stavilă uriaşă în zilele acelea prin judecata publică a lui Francisc David[4], la care am fost şi eu de faţă. Relatarea judecăţii o alătur acestei scrisori. Deşi sînt singur, am pe seama mea două biserici la Cluj, foarte frumoase şi foarte mari. Amîndouă au fost odinioară ale călugărilor, dar pe una a restituit-o

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de V e r e s s, în Epistolae et Acta Iesuitarum, ... I, p. 69 şi urm.

[2] Prepozitul general al iezuiţilor.

[3] Afirmaţie contrazisă de scrisoarea următoare.

[4] Căpetenia unitarienilor din Transilvania.

chiar orașul la porunca principelui. Se țin predici în toate duminicile și sărbătorile, iar în ajunul sărbătorilor numai o dată, pînă acuma, pe săptămînă.
p. 71 Este o mare afluență din toate clasele. Și deoarece aici botezul a fost cu desăvîrșire desființat de Francisc David, eu am și început înainte de judecata acestuia să arăt nevoia lui. Știu că, într-o zi, îndată după predică au fost botezați doisprezece tineri, și de cele mai multe ori cîte trei. Chiar și aceia care se uniseră mai mult și mai strîns de Francisc David doresc intrarea fraților noștri. Ei sînt atrași de școlile noastre ... etc.... Eu sînt reținut pe lîngă principe. Căci aici nu mai este alt predicator catolic. Așadar cînd plec din Cluj nu mai este nimeni care să dea hrană spirituală poporului înfometat *(qui frangat panem sitienti (?!) populo)* ... etc.

2 martie 1580, Alba Iulia[5]

p. 97 ... Printre cei de la curte și printre slujbașii atît ai principelui cît ai soției sale, am cîțiva catolici; dar spre marea mea durere a fost de curînd răpit de moarte un camerier de taină[6] pe care l-am spovedit și împărtășit, dar n-a fost loc[7] pentru a-l înmormînta. Și așadar a fost dus după obiceiul ereticilor în templul lor, petrecut de eretici ...

Nu trebuie să se creadă că aici se poate purcede în același fel ca în provinciile creștine, ci mai degrabă trebuie urmată aceeași cale ca în India (America) ...

Principele desigur este catolic, dar toate celelalte autorități sînt potrivnice lui Hristos și bisericii. Prin legi, articole și constituții de stat ele se apără de primejdia ce o constituie biserica adevărată. Toată nobilimea este eretică. Fruntașii sînt sau calvini, sau desigur dintr-o sectă care urăște numele lui Hristos. Căci ei spun pe față că Hristos a fost desigur bun și sfînt, dar nu a fost răstignit pe cruce. Și deci aceia, care și mai înainte nu aveau ochi să vadă pe preoții catolici, ce vor spune oare despre setea noastră nepotolită de a poseda, dacă vor afla că noi îi zorim prea mult cu stăruința noastră?[8].

Negreșit lucrul acesta care se și șoptește: cum că dacă pentru întreținerea a 12 iezuiți nu este îndestulătoare jumătate de țară, ce va fi dacă vor veni treizeci? Țara — se spune — nu le va ajunge. Acestea vi le scriu reverenței voastre în mod sincer ... etc.

---

[5] Către același adresant.
[6] *Cubicularius intimus.*
[7] În cimitirul catolic.
[8] *Si nos assere nimis nostra urgere senserint.*

Poporul acesta (în afară de sași) s-a cufundat atît de mult în barbarie, încît cu greu își întreține acum pe predicatorii săi eretici pe care totuși îi tratează ca pe niște robi.

Ni s-a încredințat aici și biserica din Alba Iulia pe care, dacă o vom fi dobîndit, cred că va fi spre marele folos al bisericii catolice...

Principele este ferm hotărît ca fiul (și poate moștenitorul) său să fie crescut de iezuiți.

8 August 1581, Alba Iulia[9]

...[Situația iezuiților „în această provincie extremă și aproape indiană, p. 145
Transilvania“ care întotdeauna a privit cu teamă și repulsie obiceiurile străinilor ca și ale popoarelor vecine... etc....]

...Cînd am venit în această țară în anul <15>79 nu am găsit nicăieri la nimeni nici o slabă scînteie de religie catolică, în afară de niște femei sărace care umblau cerșindu-și hrana la Cluj și de ilustrul principe Cristofor Báthory de Somlyo, fratele bun al regelui Poloniei. Și sufletul lui, deși statornic, trebuie totuși întotdeauna menținut în credința catolică prin declararea și explicarea articolelor <credinței>, căci el devia mult [de la doctrină întrucît de multă vreme nu avusese pe un catolic învățat prin care să poată fi instruit]. Însă pentru readucerea lui <la credința catolică> sau mai degrabă instruirea lui, nu a fost nici o greutate. Așadar, cum venisem în mod neașteptat, cînd am vrut să plec, a oferit cu cea mai mare însuflețire pentru colegiul Societății o abație[10], odinioară cea mai bogată a țării acesteia, cu un tîrg și două sate[11]. Și astfel sîrguindu-mă cu predici am așteptat singur, din porunca reverendului părinte Lanoy, o vară <întreagă> sosirea <fraților> noștri în Transilvania. În timpul acesta, punînd stăpînire pe biserica din Cluj, țineam predici sau acolo, sau la curtea principelui, sau celor veniți din toată țara pentru dietă[12]. În același an a sosit la sărbătoarea Sfîntului Mihail părintele provincial al Poloniei[13], trimis de rege[14] cu unsprezece tovarăși care, în timpul în care se ridicau școli în oraș și pînă să ni se pregătească locuința în mănăstire[15], au locuit un an în abație nu departe de oraș, predînd în școlile ridicate temporar. Iar în anul <15>81, poruncind prin-

[9] Către același.
[10] Conventul Cluj-Mănăștur.
[11] Baci și Leghea.
[12] *Pro comitiis regno universo.*
[13] Francisc Sunieri.
[14] Ștefan Báthory, regele Poloniei.
[15] *In Monasterio*, în mănăstirea din oraș, nu la Cluj-Mănăștur, cum se afirmă greșit de editor în nota 15.

p. 146 cipele, am venit la Cluj la dieta // ţării care fusese convocată mai ales pentru a alege ca principe pe fiul regelui, unicul său fiu, care fusese de un an de zile sub disciplina Societăţii în grija noastră la Alba Iulia. Cînd am ajuns acolo, cu trei zile mai înainte de venirea în oraş a principelui cu fiul său, ne-am mutat[16] în oraş, şi pentru ca să nu trebuiască să stau la gazdă străină şi pentru ca să mă pot bucura cîtva timp de prietenia şi tovărăşia <fraţilor> noştri. După alegerea ca principe al ţării a fiului său de opt ani şi recunoaşterea lui ca duce, nu a ţinut la nimic mai mult decît să-şi întoarcă din nou toată silinţa spre credinţa catolică. Aşadar, s-a întărit printr-un decret al ţării în această dietă dispoziţia că dacă o parte numeroasă din orice tîrg sau oraş ar opta pentru religia catolică, atunci să poată principele fără nici o călcare a legămintelor sale[17] să pună în acele locuri un preot catolic.

Tot atunci erau de faţă orăşenii din Tîrgu Mureş[18], capitala secuilor, care stăruiau din răsputeri pe lîngă mine şi pe lîngă principe pentru luarea unei biserici de la eretici şi darea ei în mîinile noastre. La fel se străduiau lugojenii şi caransebeşenii care au obţinut cu toţii un răspuns binevoitor din partea înălţimii sale, că de cum ne vom fi întors la Alba se va sîrgui ca dorinţele lor să fie îndeplinite. Dar iată că la jumătate cale pentru religia catolică <principele> a început să se îmbolnăvească pe drum, de unde dus în grabă la Alba Iulia, în ajunul Rusaliilor, au început medicii să piardă nădejdea de a-l salva. În ajunul sărbătorii Corpus Christi am fost chemat ca să mă îngrijesc de mîntuirea sufletului său. Cînd am mers la el, m-a primit ca şi cum aş fi venit la el în chip de înger picat din cer, rugîndu-mă să nu-l părăsesc în acea oră din urmă, ci să fiu lîngă el cînd moare şi să-l îndemn şi să-l învăţ rugăciunile pe care să le rostească ... etc.

[Devoţiunile principelui] ... apoi am ajuns la <chestiunea> facerei testamentului. Dar el declarase încă de mai înainte unui număr de fruntaşi ai ţării care erau de faţă că nu va face nici un testament. În sfîrşit, înduplecat <de mine>, mi-a comunicat cîte unele <dispoziţii> puţine la număr, întrucît mai înainte fruntaşii ţării mă conjuraseră să-l înduplec să dea unele dispoziţii[19] chiar şi în faţa mea[20], ca să nu moară cu totul intestat şi să expună ţara unor primejdii nesfîrşite. Apoi reîntorcîndu-ne la rugăciuni, am petrecut trei zile şi tot atîtea nopţi cîntînd psalmi ... etc. ... [După moartea principelui mai-marii ţării, deşi toţi necatolici, i-au arătat cea mai mare bunăvoinţă, oferindu-şi ajutorul pentru Societate etc.]
p. 147

[16] Iezuiţii, care au stat pînă atunci la Cluj-Mănăştur.
[17] *Sine fraude.*
[18] *Vasarhelienses.*
[19] *Aliquid dicendus.*
[20] *Vel coram me.*

...Suma de bani care fusese atribuită de principe construirii colegiului au dat-o din propriul lor imbold, și au plătit rectorului[21] cei 200 de florini care mai rămăseseră de dat. Tot ei au hotărît ca principele, de curînd ales de ei, să fie educat de noi, așa cum rînduise tatăl său de fericită pomenire, și să soarbă mai degrabă religia catolică decît impietatea ariană. [Se așteaptă dispozițiile regelui Poloniei, după reîntoarcerea sa din războiul moscovit.]

Pînă atunci împreună cu părintele George Törös eu rămîn la Alba Iulia cu principele, și nu avem un „coadjutor"[22]. Preacinstite întru Hristos părinte, noi trăim ca și miluiți din bucătăria principelui, și cîte vexațiuni suferim din această cauză poate să arate reverendul părinte rector, care s-a abătut încoace în acest timp. Toate slugile sînt eretice, toți bucătarii <așijderea>, curtea este cît se poate de neorînduită. Nu este nici un moment hotărît pentru prînz. O dată se servește, o dată nu se servește; cînd se servește se dă în bătaie de joc, ocărînd și amenințînd. Noi înșine trebuie să ținem predici în biserică; eu, de pildă, înainte de prînz, colegul meu de la prînz <încolo>, trebuie să fim în toată clipa pe lîngă principele copil pentru catehism, și nu putem nicidecum să avem grija casei. Rog deci întru Isus Hristos pe reverența voastră să pună în sfîrșit capăt acestei situații. Stă să se împlinească acum anul al treilea de cînd mă aflu astfel fără „coadjutor". Să-mi facă mie sfinția voastră favoarea în sfîrșit acum, în măsura în care nu ar refuza pe un om cinstit, ca să ne trimită // un „coadjutor" modest, p. 148
cucernic, smerit, devotat, adevărat exemplu de purtare (după cum se cere în această țară), care să aibă și grija casei și a bisericii și care să gătească cele ce ni se vor da spre hrană. Să ne scutească, rogu-mă după atîția ani, de atîtea vexațiuni pe care le suferim și le-am suferit pînă acum și chiar poate nu fără jignire *(non sine scandalo)* din partea mai-marelui peste bucătărie[23] și a bucătarilor eretici, care atîta rău ca să ne dea <mîncarea> ca un drept al nostru și ca un lucru al principelui pe care sînt datori să-l dea, și pe care niciodată nu o dau fără ocări și invective. Dacă reverendul părinte rector ar avea belșug de „coadjutori" fără îndoială că ar da pentru Cluj: dar și cei care sînt trimiși din Polonia sînt novici, și pînă acuma trei din ei s-au și întors la mocirla lor[24]. Așadar poate că suferă de o lipsă tot atît de mare ca și mine, mai ales de bucătari, de care poate că nu are acum desigur nici el.

Aici la Alba Iulia, lăudat fie Isus Hristos, se deschide din zi în zi mai larg poarta pentru religia catolică. Chiar bunica principelui[25] împreună

[21] *Wuyek*, rectorul colegiului iezuit.

[22] Termen folosit în sensul de servitor iezuit. Dintre iezuiții trimiși unii aveau rosturi modeste de meșteșugari bucătari, portari etc.

[23] *Praefecto culinae.*

[24] *Ad vomitum*, expresie biblică.

[25] Mama mamei sale, Erzsébet Bocskay, de religie calvină.

cu sora lui au fost îndepărtate de la curte din porunca regelui. Aşadar predicatorii eretici sînt lipsiţi de auditori <mai> străluciţi. Ai noştri însă sporesc din zi în zi. Dintre soldaţii din gardă, mulţi s-au şi întors <la catolicism> din mila lui Dumnezeu . . . etc.

13 septembrie 1581

p. 189 . . . Am scris de curînd cît de mult ne lipsea concursul unui bun „coadjutor" aici, în această rezidenţă de la Alba Iulia. În scrisorile date către reverendul părinte rector, sfinţia ta[26] s-a îngrijit de veniturile ce trebuie să ni se atribuie. Eu însă nu m-aş preocupa de loc de obţinerea lor dacă aş avea un „coadjutor" devotat, credincios şi harnic, căruia să-i pot încredinţa toată grija casei. Căci ilustrul principe de fericită pomenire, cu adevărat un părinte pentru mine, mi-ar fi dat orice aş fi cerut. Ba chiar a vrut să-mi numere numai pentru masă cîte şase taleri pe săptămînă: dar toată greutatea venea din lipsa unui bucătar şi a unui „coadjutor". Acum că el a fost răpit dintre cei vii . . . etc. chiar dacă s-ar părea că e mai greu de obţinut, eu totuşi nu pierd speranţa (?)[27].

Atît de mare este bunăvoinţa şi bunătatea faţă de mine a domnilor magnaţi şi consilieri, deşi eretici, încît pînă acum nu am văzut cîtuşi de puţin că mi s-ar fi refuzat ceva. Ei vin la mine bucuros, vorbesc cu mine prieteneşte, chiar mă introduc în tainele palatului[28], şi mă cinstesc şi mă respectă întocmai ca pe unul din ai lor, şi chiar atît de mult încît mi-e şi ruşine de mine. Şi nu vor să-mi refuze nimic, nici în casele lor. Ieri reverendul părinte rector a trimis aici pentru ca să fac rost în orice fel, chiar şi de la necredinciosul Blandrata, de bani şi ajutor de drum pentru părintele Ludovic[29]. În ce sărăcie a fost adusă acum vistieria principelui pot să mărturisesc şi eu însumi. Căci de cîte ori este ales aici un nou principe, de tot atîtea ori îşi trimite sultanul pe unul din slujbaşii săi din preajma sa care să declare că acest principe a fost ales şi aprobat de el, ducîndu-i steagul şi cîrja sau buzduganul[30]. Acesta nu părăseşte ţara decît îmbogăţit şi dăruit de noul principe cu cele mai mari daruri şi bogăţii. Ultimul care a fost de curînd aici a ridicat treizeci de mii de ducaţi. Şi chiar nici el nu a socotit darul de puţină valoare şi l-a primit cu faţa bucuroasă. Nici unul din ai săi şi nici chiar aga sau comişelul[31] nu trebuie slobozit de plecare

---

[26] Se adresează aceluiaşi prepozit general al Societăţii lui Isus.
[27] *Nihil tamen laboro.*
[28] *Secretiora aulae.*
[29] Odescalchi — vezi introducerea la acest volum, p. XXX.
[30] *Baculo seu clava.*
[31] *Mulio,* termen desemnînd pe rîndaşul de grajd. Aici însă apare ca echivalent pentru comis = agazo, aga.

fără dar. Iar palatul acestuia era ticsit de cei două sute de călăreţi ai săi. Tot ce se afla în tezaur a fost risipit în întregime, chiar şi bunurile ţării au fost zălogite, şi astfel cu bani strînşi de pretutindeni s-a suplinit lipsa[32]. Totuşi, în această lipsă atît de mare la un singur cuvînt camerierul suprem[33], domnul Galfy (de altminteri de religie calvină) a numărat o sută de florini. Şi nemulţumindu-se cu atît a refăcut acoperişul la sfîntul nostru locaş năruit de bătrîneţe, aducînd ţigle de la cîteva mile depărtare. Astăzi însă cînd i-am dat socoteală[34] de cîte ocări îngrămădesc asupra numelui meu bucătarii principelui din cauza mîncării, şi că este părerea sfinţiei voastre în scrisoarea trimisă părintelui rector ca să nu aştept mîncare de la masa principelui <ea fiind> mai puţin potrivită şi din cauza timpului şi chiar a naturii sale[35], a consimţit bucuros de îndată, şi mi-a oferit banii, în chiar această clipă în care vă scriu acestea sfinţiei voastre, cîte trei taleri şi jumătate pe săptămînă la care eu am consimţit <cu rezerva> că, dacă reverendul părinte vizitator ar vrea să sporească sau să reducă suma, el să o poată face cînd va fi sosit aici. Dar toată dificultatea vine de la bucătar. Sînt silit să folosesc slujba unor biete femei[36]. Căci Alba Iulia este lipsită de o populaţie de orăşeni. Aici locuiesc soldaţi. Sînt foarte puţini orăşeni care să nu fie în slujbă, aceştia locuiesc în afara zidurilor ca într-un fel de suburbie, şi ei, şi casele lor, şi vitele lor de tras[37], sînt sub dependenţa soldaţilor şi comandanţilor şi slujbaşilor principelui. Însă voi suporta orice va fi pînă ce sfinţia voastră ne va fi trimis un „coadjutor", ca un părinte <pentru noi>. Despre cum va trebui să fie acesta, am arătat pe larg în scrisorile precedente către sfinţia voastră.

În zilele din urmă, cînd şi părintele George (care pînă acum este ţintuit în pat), şi eu ne luptam cu boala, nu am avut cine să ne facă nici măcar un borş de tărîţe (?)[38]. Şi cum amîndoi zăceam ţintuiţi în pat, am avut o pagubă în casă de treizeci de florini, nefiind nimeni care să vegheze la gospodărie. Iar cît de importantă este această rezidenţă, cred că vă va lămuri pe deplin părintele rector. Hotărît că dacă aceasta ar fi desfiinţată i s-ar tăia Colegiului de la Cluj mîna dreaptă şi <amîndouă> picioarele. Ea (rezidenţa) acoperă cheltuielile pentru construcţie, ea întocmeşte actele şi poartă toate celelalte tratative etc. Dar acestea cred că le-a aflat sfinţia voastră pe larg de la părintele rector. Cît despre veniturile viitoare şi despre

---

[32] *Suppleta egestas.*
[33] *Cubicularius supremus.*
[34] *Schedula significassem.*
[35] *Genere ipso* (adică fără mîncări de post).
[36] *Mulierculurum.*
[37] *Jumenta.*
[38] *Sorbitiunculam furfuraceam.*

colegiu să afle sfinţia voastră următoarele: ilustrul principe a lăsat prin testament Societăţii 1 000 de florini ungureşti anual din censurile comitatului Cluj, bani care vor trebui plătiţi timp de 4 sau 5 ani Colegiului din Cluj
p. 191 pentru clădirea şcolii. În acest răstimp, // din aceşti 1 000 <de florini> 200 se vor număra părinţilor de la Alba Iulia pentru întreţinerea lor. Iar după împlinirea acestor ani suma se va întoarce în întregime la părinţii din Alba Iulia. Şi acolo va fi dator regele să construiască un colegiu ... etc. Dar testamentul nu va fi dat[39] în vileag decît la ceremonia de înmormîntare[40]. Căci eu am trimis codicilul regelui. Iar onorurile supreme nu i se vor aduce principelui decît în luna decembrie ... etc.

Acuma trec la principele încredinţat disciplinei noastre. Avea opt ani ca Josias[41], cînd a început să domnească. În ajunul sărbătorii Sfîntului Laurenţiu, deşi la predică am vestit că este post, totuşi mai-marele peste bucătărie <care este> arian nu a gătit decît feluri cu carne. Cînd s-a trecut la masă, <împreună cu> mulţimea de fruntaşi <ai statului>, copilul cînd a văzut mîncărurile de carne puse înainte a zis întorcîndu-se către magnaţi: *„Domnilor, aşezaţi-vă d-voastră şi mîncaţi felurile pregătite, eu fiindcă sînt creştin voi posti cu creştinii"*. Atunci camerierul <l-a întrebat> *„Prealuminate principe, ce vei mînca deci?"* A zis: *două ouă, şi dacă nu mai sînt de altele, atunci voi răbda de foame în iatac.* Aceia au început să-l roage şi să stăruie ca să nu renunţe <la mîncare>, ci să stea mai degrabă la masă, şi ei vor trimite la mine ca să obţină iertare pentru el în numele lor şi voia de a mînca în acea zi carne. Atunci copilul de opt ani le-a spus: *„Chiar dacă părintele Ioan mi-ar da voie să mănînc carne, eu totuşi nu vreau să mănînc pentru că sînt creştin"*. Trei săptămîni după aceea, fiind tot Senatul adunat (căci toată ţara venise la Alba Iulia pentru a-l primi pe trimisul turc), cînd s-a pomenit despre religie, fiind el de faţă, el s-a afirmat cu bărbăţie ca un creştin adevărat[42]. În sfîrşit, după ce s-au spus multe de o parte şi de alta, a fost întrebat: *Ce se va întîmpla dacă Ioan Leleszi schimbîndu-şi convingerea s-ar declara calvin, l-ar urma oare măria ta?* El a răspuns atunci: *Nicidecum, căci părintele Ioan nu este biserica catolică.* Atunci ei: *Dar ce se va întîmpla dacă regele Poloniei s-ar face luteran?* Şi el <a răspuns>: *„Dar eu nu aş vrea să-l recunosc sau să-l am de rege"*.

Desigur că statornicia copilului le-a pricinuit mare durere în suflet, iar nouă mare bucurie ... etc. ... Şi nu este nici unul dintre fruntaşii <ţării> pe care să nu-i mustre pentru înjurături, huliri, cuvinte de ruşine etc. şi chiar la masă. Acuma suferă de fierbinţeală de şaisprezece zile ...

---

[39] *Aperietur.*

[40] *Funere.* Trebuia să mai se aştepte venirea personală a lui Ştefan Báthory şi amenajarea unei biserici numai pentru catolici. Pînă atunci trupul se afla depus provizoriu.

[41] *Josias,* rege biblic.

[42] *Partes Christiani viriliter egit.*

10 ianuarie 1582, Alba Iulia[43]. p. 209

...Acuma, din mila Domnului treburile noastre progresează foarte bine. În forfoteala atît de mare de soldaţi, în mocirla de erezii, în dezmăţul moravurilor, în stricarea disciplinei am spovedit şi împărtăşit în sărbătorile acestea de Crăciun şaizeci de oameni. Am dres <geamurile> la trei ferestre ale bisericii pe cheltuiala principelui. Biserica este înzestrată chiar cu bănci. Căci pînă acuma, aşa cum se întîmplă de obicei în locuri atît de ruinate, se vedeau doar pereţii goi şi pardoseala goală. Senatul, de altminteri eretic, a început chiar să înalţe o mică turlă de lemn pentru clopote ... etc. ...

[Despre tînărul principe — sentimentele sale catolice, *n-ar vrea nici măcar să atingă cu mîna o carte eretică* ...] p. 210

...Acuma am un bucătar din Polonia <primit> de la părintele vizitator. Dar colegul meu, părintele George, suferă de paralizie[44] la mîini de patru luni. Începuse să se mai îndrepte zilele acestea, dar acum din nou s-a întors boala. [E înlocuit temporar de un preot secui trimis de rector.] Aşteptăm din zi în zi trăsura de la Cluj pentru ca părintele George, potrivit cu sfatul medicilor, să fie transportat acolo. Poate că o schimbare a climei să-i facă bine. Blandrata, stegarul arienilor, este cu noi de o uimitoare bunăvoinţă şi caritate. L-a examinat cu toată luarea-aminte şi îi prescrie <leacuri> cu <mare> fidelitate. Mai folosim încă în modul cel mai obişnuit pe un oarecare Marcello[45], un alt medic al principelui. Dar nici unul, nici celălalt nu vor să audă absolut nici un cuvînt despre religie. În afară de chestiunea religiei în toate celelalte ei se oferă şi se arată ca cei mai aprigi apărători ai Societăţii. Chiar Blandrata în faţa Senatului a lăudat atît de mult Societatea pentru ştiinţa şi purtările sale, încît văd că le-a şi dispus sufletele acum în favoarea noastră ... O, dacă vreunul din Senat, ar îmbrăţişa credinţa cea adevărată, dar ei sînt ţinuţi în loc, în parte, de bunurile bisericeşti pe care le stăpînesc, în parte, de jafuri şi de alte <considerente> ... etc.

---

[43] Către acelaşi.
[44] *Paralysim*. Aci pare să fie vorba de reumatisme.
[45] Squarcialupi.

LUDOVIC ODESCALCHI

(? — înainte de 1586)

*

Iezuitul italian Ludovic sau Aloysio Odescalchi, aparţinînd rezidenţiei iezuite din Cracovia, a făcut parte din echipa trimisă în 1579 în mare zor din Polonia în Transilvania, la cererea şi stăruinţa regelui Ştefan Báthory. Momentul era deosebit de favorabil. De la Alba Iulia sosise vestea apariţiei neaşteptate acolo a lui Ioan Leleszi, transformat aproape în figură legendară prin numărul de conversiuni care i se atribuiau. Totodată se aflase şi de întemniţarea lui Francisc David, căpetenia unitarienilor, în urma unei dezbateri publice religioase. Se pare că tot atunci a mai fost trimis şi alt iezuit italian din Cracovia, părintele Cervino, pe lîngă echipa polonă, condusă de rectorul Colegiului de la Vilna, Iacob Wuyek, care aducea cu sine şi un număr de „coadjutori". Însuşi provincialul din Polonia, Sunieri, însoţea aceste forţe iezuite. Se pare că Odescalchi ar fi fost desemnat anume pentru a se ocupa de educaţia şi instruirea tînărului Sigismund Báthory care însă a rămas şi mai departe în grija lui Leleszi. În organizarea iezuiţilor din Transilvania, după sosirea şi a lui Szántó din Italia, Odescalchi a primit rolul de admonitor şi consultor al rectorului, al doilea consultor fiind Szántó.

Dar, din păcate, efectul său ponderator asupra lui Wuyek a fost nul, după cum afirmă şi Szántó. De altminteri el şedea o parte din timp la Alba Iulia, afectat grijii duhovniceşti a gărzii de italieni ai principelui, pentru care cerea şi instrucţiuni speciale de la nunţiul din Polonia. Totodată împărţea cu Leleszi atribuţiile de predicator al principelui, înlocuindu-l pe acesta o dată chiar trei luni în şir, în timp ce Leleszi, bolnav, se odihnea la sediul iezuit de la Cluj-Mănăştur. Aceste predici ale sale în faţa curţii erau ţinute în limba latină, cele ale lui Leleszi în cea maghiară. Foarte curînd primeşte însărcinarea de a pregăti teze în vederea unor dezbateri publice, propuse de miniştrii eretici principelui la Alba Iulia, care aştepta răspunsul regelui în această privinţă. Dar cînd după mutarea sediului iezuit din abaţia de Cluj-Mănăştur înăuntrul oraşului s-au anunţat asemenea dezbateri la 24 aprilie şi s-au propus şi tezele, reprezentanţii protestanţilor s-au mulţumit să vină să asculte expunerea lor în prezenţa principelui fără a lua cuvîntul, astfel că iezuiţii au trebuit să transforme dezbaterea plănuită cu „ereticii" într-o discuţie oarecum academică purtată doar de ei. În timpul şederii sale la Alba, el a vizitat împreună cu Leleszi şi băile de aur din apropiere, dar nici unul dintre ei nu a descris cele văzute în această excursie făcută *„animi causa"* şi care e menţionată doar de cancelarul Kovacsóczy, 8 aprilie 1580 *(ad vicinos montes ubi aurum eruitur animi causa profecti sunt, iam triduum est postquam absunt)*. Dar foarte curînd e doborît de boală, ţintuit în pat de o „paralizie" însoţită însă de febră, ceea ce ar indica mai degrabă o afecţiune reumatică, oarecum asemănătoare cu cele ale altor iezuiţi: Leleszi, George Törös etc. Transportat cu greu în Italia, a murit înainte de 1586, cînd e amintit de Wuyek ca răposat *(piae memoriae)*.

Scrisorile sale din timpul şederii în Transilvania au fost cuprinse de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum* . . .

[SCRISOARE CĂTRE CALIGARI, NUNŢIUL ÎN POLONIA[1]]

27 martie 1580, Cluj-Mănăştur

p. 98 . . . Aci sînt două şcoli — în ultima sînt mai
bine de 30 de şcolari şi vreo 12 nobili.
Deşi crescuţi în erezie, ei ascultă în fiecare zi liturghia . . . cu un res-
pect . . . etc. care îl întrece pe al şcolarilor <iezuiţilor> de la Roma. Toţi
vor să se spovedească de sărbătorile Paştilor acestea, şi aproape toţi s-au şi
p. 99 // mărturisit. Ei primesc foarte bucuros doctrina şi riturile catolice, şi *se pare
că părinţii lor nu ţin ca ei să rămînă în erezie*. Dar ereticii, mai ales cei din
oraşul Cluj, se silesc din răsputeri să îndepărteze poporul *(gente)* şi mai ales
pe şcolari de noi, şi deci nu avem încă şcolari din oraş decît pe unii care sînt
fii de catolici. Ceilalţi şcolari ai noştri sînt din locurile învecinate. Pentru
acelaşi motiv nu sînt în şcoala mare nici şcolari de aceştia şi nici realizări

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul italian din V e r e s s, *Epistolae et Acta Iesuitarum*, I, p. 98 şi urm.

asemănătoare celor din şcoala mică, dar sperăm că atunci cînd vom merge să locuim în oraş vom avea parte şi noi de şcolari mari *(grandi)*, căci locul în care stăm şi predăm fiind departe, la vreo două mile italiene de oraş, este foarte peste mînă pentru şcolari iarna, mai ales pentru cei care, nepu-tîndu-se întreţine aşa bine pe cheltuiala lor, au oarecare ajutor în oraş.

...Au sosit[2] la 20 februarie părintele Ştefan Ungurul (Szántó) şi Wolf-gang Neamţul (Schreck) au început să predice în maghiară şi germană. Vin foarte mulţi să se mărturisească ... etc.

Vecin cu abaţia noastră, la vreo trei mile italiene, este un sat al nostru destul de mare care se cheamă Baci *(Baccio)*, în care au fost „miniştri" eretici, şi din cei mai răi, adică „trinitari"[2a] şi anabaptişti, din care cauză tot satul fusese captat de ei şi a rămas multă vreme fără botez sau şi alte taine.

Acuma de trei zile întregi trei preoţi au fost să asculte spovedaniile, în număr de mai bine de 200, şi mai sînt încă alţii de care nu s-au putut încă ocupa. Tot satul se va reîntoarce în sînul bisericii. Oamenii vor repara cimitirul, biserica etc.... Au şi reparat altarul ... etc. La 12 mile italiene e al treilea sat al iezuiţilor, se cheamă Leghea şi aici toţi locuitorii s-au hotărît să se reîntoarcă la credinţa catolică afară de doi. [Şcolarii colegiului s-au dus la pădure să taie ramuri verzi pentru Florii şi le-au adus în procesiune la altar ... etc.]

Eu, mîine, voi merge cu mila Domnului la Alba Iulia, unde voi asculta confesiunile acelor italieni care vor voi să se spovedească şi // să se împărtăşească. Mi se pare că văd pe unii care ori se vor reîntoarce la credinţa catolică, ori fiind în parte îndoielnici *(mezzo-dubii)* se vor întări şi menţine în erezie, de n-ar fi că se tem că dacă se vor înapoia în Italia să fie în nesiguranţă, fie pentru rătăcirea din trecut sau pentru bănuielile pe care le vor trezi prin faptul că au fost prin părţile acestea. Eu măcar că le zic că această teamă e neîntemeiată, totuşi nu îndrăznesc să le dau prea multe asigurări, şi deci vă scriu sfinţiei voastre dorind să ştiu ce li se poate promite. Şi dacă unul dintre aceştia s-ar pocăi şi converti cu adevărat, sau dacă nici nu a fost într-adevăr eretic, ci doar un catolic puţin mai liber din cauza practicii în uz în aceste părţi, şi deci ar fi cu inima îndoită *(dubitare di qualche cosa)*, cred că ar fi bine dacă sfinţia voastră le-ar putea da asigurări, căci unii poate prin mijlocul acesta s-ar adapta *(agiustariano)* şi ar scăpa de prilejul de a se perverti cu totul ... etc. p. 100

---

[2] De la Roma.

[2a] De fapt antitrinitari sau unitarieni [*Minister* = preot reformat].

[DESPRE EXPLOZIA DE LA ALBA IULIA][3]

30 septembrie 1580, Cluj-Mănăştur.

p. 110 ... [În lunile mai, iunie, iulie a stat la Alba Iulia ţinînd predici duminica şi sărbătorile pentru principe, pentru ca p. Leleszi să se poată odihni la Cluj-Mănăştur ...]

... În noaptea dinaintea ajunului Sfîntului Ioan[4] pe la orele unsprezece s-a pornit o furtună grozavă cu fulgere şi tunete înspăimîntătoare, şi în cele din urmă un fulger a căzut pe un turn din incinta oraşului care era plin de pulbere pentru archebuze, şi năruind la pămînt împreună cu turnul o bună parte a zidului, a făcut ca pietrele să poarte furia focului şi a prăpădului şi
p. 111 într-o parte a oraşului, ceea ce era o privelişte de groază, // aruncînd la pămînt casele (măcar că cele mai multe erau din lemn în părţile acelea)

---

[3] Veress, *op. cit.*, I, pp. 110—111, scrisoarea din 30 septembrie 1380 de la Cluj-Mănăştur adresată tot nunţiului din Polonia.

[4] 22 iunie.

şi copleşind cu casele <năruite> pe locuitori. Au murit vreo 14 şi au fost stîlciţi mai bine de 60. Nu a fost casă în care să nu fi lăsat un semn, cel puţin fărîmînd geamurile şi dărîmînd coşurile[5], cum s-a întîmplat şi cu casa în care locuiam eu însumi şi în camera în care mă aflam atunci. Nu s-au sfiit „miniştrii"[6] eretici să declare în predicile lor că aceasta s-a întîmplat din cauza noastră, şi în Cluj ei au şi răspîndit zvonul că eu fusesem ucis de săgeata de foc, cu toate că din mila lui Dumnezeu nu mă ajunsese nici o vătămare şi nici o spaimă prea mare. Şi dimpotrivă nişte „miniştri" luterani care se aflau din întîmplare la Alba Iulia au fost loviţi <de trăsnet> şi caii lor ucişi. Dar ereticii, păstrîndu-şi obiceiul lor, nu încetează să calomnieze, aşa cum au făcut şi în zilele trecute răspîndind multe minciuni: mai întîi căutînd să îndepărteze <pe oameni> de la şcoli — ceea ce totuşi nu le-a reuşit aşa cum credeau ei, căci chiar dacă unii au plecat, au venit alţii, mai ales din Secuime, şi aceştia sînt catolici din părinţi catolici, de care sînt mulţi în acea provincie — apoi au căutat să ne ponegrească la toată lumea, dînd zvon că printre noi sînt nişte femei travestite care au născut ... etc. şi alte calomnii asemănătoare. Din această cauză mîniindu-se principele a poruncit să se facă o cercetare cît se poate de sîrguitoare spre a afla autorul zvonurilor pentru ca el să dovedească ceea ce afirmă ori să sufere pedeapsa hotărîtă pentru calomniatori; şi pînă acuma au fost interogaţi mulţi oameni sub jurămînt, dar nu a fost aflat încă autorul. Multe alte minciuni au răspîndit ereticii contra noastră, şi poate mai răspîndesc încă ... etc. ...

Principele nu se lasă de a ne arăta dragostea şi grija sa pentru noi, apărîndu-ne şi îngrijindu-se de nevoile noastre, cum a făcut în astă primăvară trimiţîndu-ne 200 de oi, 100 de miei, 10 boi, 10 vaci şi tot atîţia viţei pentru înzestrarea fermei noastre etc.

---

[5] *Fornaci.*

[6] Pastorii.

IACOB WUYEK (VANGROVICIUS)

(1541 — după 1590)

*

Iezuitul polon Iacob Wuyek, cu studii în Silezia, la Cracovia, la Viena şi la Roma, ajuns rectorul Colegiului iezuit din Vilna, a fost trimis de regele Ştefan Báthory, în aceeaşi calitate, în Transilvania, împreună cu alţi 11 membri ai ordinului din Polonia pentru a pune bazele Colegiului iezuit de la Cluj. Felul oarecum precipitat în care s-a luat această hotărîre la îndemnul stăruitor al lui Possevino, fără a se mai aştepta venirea echipei din Italia, chemată mai înainte de rege şi avînd în fruntea ei pe iezuitul maghiar Ştefan Szántó, zis Arator, cu care regele era încă de mai mulţi ani în corespondenţă, şi care a sosit curînd după aceea (februarie 1580), a avut urmări destul de rele. Părinţii şi fraţii din echipa polonă nu ştiau limba maghiară şi deci trebuiau dublaţi de un număr apreciabil de interpreţi, soluţie cu totul nepotrivită în cazul unor eventuale ascultări de confesiuni prin tălmaci (!), adevărată contradicţie de termeni. Noua echipă înţelegea să transplanteze în noua sa patrie obiceiurile şi abuzurile curente în Polonia, lucru flagrant în privinţa tratamentului rezervat de ei iobagilor de pe moşiile colegiului. În sfîrşit, alegerea membrilor nu fusese făcută cu discernămînt şi printre ei se stre-

curaseră o serie de elemente nefolositoare, novici doritori de aventură, sau oameni bolnavi pîndiţi de tuberculoză sau chiar atacaţi de această boală. Totodată numirea lui Wuyek ca rector, adică într-un post unde avea să aibă sub ordinele sale pe acelaşi Ştefan Szántó căruia acel loc îi fusese oarecum destinat, nu era de natură să uşureze situaţia. Prevăzînd oarecum conflictele virtuale, prepozitul general al Societăţii îi trimitea răspuns regelui să nu arate vreo preferinţă pentru Szántó şi să nu-i dea însărcinări speciale, în sfîrşit să nu comunice cu el direct, ci numai prin rector. Dar inevitabilul s-a produs. La datele iniţiale ale situaţiei false, creată chiar prin definiţie, s-au adăugat efectele unei antipatii naţionale — iezuitul maghiar nu putea admite dispreţul polonilor pentru naţiunea sa, tratată de pildă de rector drept *natio prava et perversa* — şi ale unui simţ critic, alimentat din plin de cele constatate în colegiu, şi mai ales de unele trăsături de caracter ale rectorului, ilustrate prin purtarea lui abuzivă faţă de iobagii de pe posesiunile colegiului, şi chiar prin propria lui profesiune de credinţă redată de noi în Introducere, p. XXIX. Încă de la început, rectorul a fost preocupat de cifre: cifrele sufletelor cîştigate, cifrele sumelor de încasat din censuri şi dijme, precum şi din munificienţa principelui care trebuia neîncetat stimulată prin cereri noi. După o răcire a zelului principelui în faţa unor pretenţii exagerate, s-a ajuns prin Ioan Leleszi la o reluare a firului dintîi. Wuyek a înţeles însă să-şi pună condiţiile înainte de a accepta conducerea lucrărilor de construcţie pentru colegiul şi sediul iezuiţilor, care nu mai putea fi la Cluj-Mănăştur, după cum dorise Ştefan Báthory, întrucît nu ar fi admis acest lucru prepozitul general al Societăţii (!) ci ele trebuiau să fie înghesuite în incinta oraşului (scris. din sept. 1580, Veress, *op. cit.*, I, p. 109). După şase luni, rectorul declară că dacă nu ar fi el nu s-ar face nimic pentru construcţiile în curs. Principele dă conform făgăduielii şi celelalte trei moşii din fosta zestre a conventului (11 mai 1581), dar aproape îndată el moare, şi primul gînd al rectorului este să folosească prilejul condoleanţelor pentru a cere regelui Ştefan Báthory acte în regulă pentru posesiunile colegiului (scris. din 29 mai 1581).

O bună parte din rapoartele către noul prepozit general Aquaviva sînt consacrate polemicii sale indirecte cu Szántó. În general se arată preocupat de afirmarea importanţei sale ca moştenitor al rosturilor abatelui Conventului de Cluj-Mănăştur care venea îndată după episcopul Transilvaniei. Nemaifiind episcop în Transilvania din 1542, urma deci să ocupe oarecum locul întîi. De aceea ţinea să ia parte de drept la Dieta Transilvaniei. Mai inventase să înalţe un steag în turnul colegiului, lucru nemaivăzut şi nemaiobişnuit în Transilvania pînă atunci (I, p. 206).

În sfîrşit manifesta veleităţi de a intra în competiţie cu pastorii protestanţi pentru judecarea cauzelor de separaţie dintre soţi, cînd unul dintre ei este catolic. Deşi lucrul este împotriva constituţiunilor ordinului, el argumenta totuşi că nu e bine ca preoţii catolici să aibă mai puţină autoritate în această materie ca cei „eretici". În socotelile în linii mari înfăţişate de el pentru întocmirea bugetului colegiului (scris. din 27 ianuarie 1580), veniturile sînt arătate mult sub cele reale, sau cel puţin sub cele înfăţişate în situaţia pe acelaşi an (Veress, I, pp. 118—120 incl.), unde după declararea sumei totale de 1 436 de florini el adaugă, parcă cu părere de rău, că *atunci cînd vor exista preoţi* în acele sate va trebui să li se plătească o pătrime din dijme, *ceea ce ar reduce suma la 1 000 de florini!*

Dar există întrebarea dacă cifrele acelei situaţii nu erau depăşite de realitate, mulţumită zelului strîngătorilor de dijme care răspundeau sus şi tare catolicilor nevoiaşi invocînd îndurare în numele şi de dragul Domnului, „punga noastră nu se umple cu numele şi iubirea Domnului!" (scris. lui Szántó din 19 oct. 1582. Veress, I, p. 234).

Despre felul cum a înţeles să vină în ajutorul iezuitului infirm Odescalchi a fost vorba în altă parte. Acelaşi spirit se vădeşte şi în privinţa părintelui Bartolomeo Sfondrata care trebuia adus la Cluj din părţile Timişoarei de sub turci şi găzduit la colegiu (scris. din 29 iunie 1582, *ibidem*, p. 225)... Imediat el prevede o serie de dificultăţi pînă şi din partea părintelui (!) „numai să vrea acesta să vină", apoi din partea turcilor, al căror consimţămînt e absolut necesar etc. şi în sfîrşit dă pe faţă şi obiecţia principală. „Şi aci în colegiu aproape că nu avem loc potrivit pentru el, căci încă tot mai clădim şi amenajăm colegiul care chiar dacă pare mare, dar cum dinspre sud are în cale zidul oraşului, iar dinspre nord biserica, nu are decît puţine încăperi de locuit spre apus şi încă mai puţine spre răsărit. Nu lipsesc şi alte greutăţi dar toate trebuie să fie înlăturate de ascultare şi de dragostea aproapelui. O! numai de ar putea el să fie adus aci!"

În sfîrşit îi mai rămînea să nemulţumească şi turma credincioşilor catolici din oraş. Aceştia erau săraci şi perseverenţi şi înţelegeau să-şi păstreze măcar cimitirul lor, unicul cimitir catolic care se afla acum în imediata vecinătate a colegiului. Interdicţia rectorului de a se mai înmormînta morţii în biserică sau în acel cimitir adiacent bisericii a stîrnit un val de proteste de care pomeneşte în scrisorile sale din 2 iunie 1581 şi din 19 septembrie. În prima din ele, vorbind de biserică şi de foarte micul cimitir adiacent, el spune *Volebam prohibere... sed valde ea re offendi coeperunt*, ceea ce indică un început de executare, deci o poruncă şi nu o simplă voliţiune. În a doua se exprimă mai nuanţat: *conatus sum quantum potui ut... sepulturam in templo nostro prohiberem. Sed propter magnum scandalum quod secuturum erat... etc....* a trebuit deci să cedeze deocamdată. Aşadar, aici nu mai este vorba de o supărare care s-a şi produs, ci de una care s-ar fi putut produce, şi tot astfel nu mai e vorba de o înhumare în micul cimitir, cum pare să rezulte din prima scrisoare, ci de una chiar în biserică!

Dar se mai adăugau şi alte nemulţumiri în legătură cu spiritul riguros impus în noul seminar, al cărui acces era condiţionat de o profesiune de credinţă rigidă a doctrinei catolice şi de un jurămînt foarte strict de a intra în Societatea iezuită, ceea ce a determinat abţinerea masivă a tinerilor în vederea cărora fusese întemeiat seminarul. Regele însuşi declară (8 noiembrie 1583) că aceştia trebuie atraşi în orice chip şi nu alungaţi şi depărtaţi de religia catolică. Încuviinţînd schimbarea rectorului, el recomandă noului rector italian o administraţie blîndă şi un spirit de indulgenţă opus unei discipline prea aspre care sperie în loc să atragă. Cu rechemarea lui Wuyek se încheie prima parte a activităţii sale în Transilvania.

Spicuirile din rapoartele sale care au fost redate în Introducerea noastră nu au mai fost cuprinse în extrasele care urmează aici şi care aparţin toate culegerii lui Veress, *Epistolae et Acta Iesuitarum. Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613)* în colecţia Fontes Rerum Transylvanicarum editat la Cluj şi Budapesta 1911—1913, vol. I—II.

[DISCUŢII PENTRU CLĂDIREA LOCALULUI NECESAR COLEGIULUI IEZUIT[1]]

27 ianuarie 1580, Cluj-Mănăştur

[Dare de seamă către prepozitul general al iezuiţilor] p. 88

... Sîntem în această rezidenţă a Transilvaniei în abaţia Cluj-Mănăştur de lîngă Cluj în număr de 13 membri ai Societăţii: preoţi sînt trei vechi şi doi // novici unguri admişi de curînd de p. provincial la stagiul de încercare p. 89 *(probationem)*, a căror muncă ne este foarte necesară bineînţeles în aceste vremuri de început. Părintele Ludovic Odescalchi mi-a fost desemnat de părintele provincial ca „admonitor" şi „consultor", iar părintele Leleszi ca al doilea consultor. Însă acesta este arareori cu noi. Căci este la Alba Iulia pe lîngă principe unde ţine predici. Sînt apoi patru fraţi „scolastici" dintre care doi sînt ocupaţi în şcoli, iar unul din cei rămaşi are grija pivniţei de vin

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de Veress în *Epistolae et Acta Iesuitarum*... I, p. 88 şi urm.

și a cămării de alimente pînă ne va fi trimis un alt frate, și celălalt este
sacristan. „Coadjutori“ sînt patru: un bucătar, un „credentiar“, unul însăr-
cinat cu cumpărăturile care este și brutar și un croitor. Școlile au fost des-
chise la 11 ianuarie și încă de acum sînt în școala inferioară 30 și mai bine
de elevi, iar în cea superioară cinci, și din zi în zi sînt așteptați mai mulți.
Ei ascultă slujba religioasă în fiece zi aproape cu toții. Căci nici unul nu
e silit la aceasta fiind născuți și crescuți în erezie, ci sînt atrași cu blîn-
dețe... Părintele provincial a plecat de aici la 7 ianuarie plin de bune
speranțe. Căci aproape ajunsese la o încheiere definitivă cu ilustrul principe
cu privire la clădirea școlilor în oraș lîngă o mănăstire care ne fusese atri-
buită pentru ai noștri, și cu privire la sporirea veniturilor viitorului colegiu:
deoarece acelea care ne sînt atribuite acuma se vede bine că nu pot fi îndes-
tulătoare pentru cel mai mic colegiu. Și chiar în ziua de Bobotează a fost
trimis de către principe arhitectul care să facă măsurătoarea pentru clădirea
școlilor. Însă chiar de îndată după plecarea părintelui provincial s-a produs
o schimbare uimitoare a întregii situații. Căci principele, cînd a înțeles din
scrisoarea noastră ce i se cerea, și de cîți bani ar fi nevoie în afară de veni-
turile abației pentru întreținerea colegiului format din 30 de persoane, și
că noi socotisem pentru o persoană pe an o sută de florini (ținînd seama de
cheltuielile cu drumurile cu stofa de haine, cu cărțile — care sînt aci nespus
de scumpe — și cu reparațiile caselor[2] iar veniturile abației noi le-am pre-
țuit, după cît s-a putut presupune, la vreo mie de florini (!) și așadar cînd
principele a înțeles — și pe deasupra i-a afirmat și arhitectul — că abia
ar putea fi refăcută mănăstirea și clădite școlile pe care le voiam, cu 8 000 de
florini, iar principele nu hotărîse pentru clădirea școlilor decît 3 000 de flo-
rini, s-a mîniat foarte tare și nici nu-l mai primea la el pe părintele Leleszi,
ci a pus pe cancelar să-i răspundă că țara aceasta nu poate nici să între-
țină 30 de membri de ai noștri, și că principele nici nu avea de gînd și nici
nu dorește nicidecum ca acel colegiu să fie înființat acum, ci să fie <aici>
doar cîțiva membri din Societatea iezuită care să predea și să țină predici...
etc. Părintele Leleszi a adăugat că la curte se declara îndeobște că noi între-
p. 90 cem și felul de a fi // al călugărilor, adică sîntem mai nesătui decît monahii
și mai lipsiți de rușine la cerșit... La început principele nu voia de loc
ca ai noștri să locuiască în oraș, ci în această abație care e la o depărtare
de aproape două mile italice de Cluj, deși este legată de acesta printr-un
fel de suburbie neîntreruptă. Apoi cînd a aflat că reverența ta nu va admite
niciodată un colegiu într-un asemenea loc, a hotărît negreșit să clădească
niște școli, dar strîmte în spațiul aparținînd mănăstirii, și cum acest loc era
mult prea neîncăpător și i-ar fi răpit colegiului nostru aproape toată înles-
nirea, dacă avea să fie așezat acolo, am ales împreună cu arhitectul alt loc

[2] *Sartorum tectorum.*

vecin pentru şcoli, pe care totuşi se aflau două căsuţe vecine care trebuiau cumpărate, şi acest lucru se şi hotărîse aproape cît era părintele provincial de faţă. Dar, precum am spus, îndată după plecarea lui toate au fost răsturnate.

Astăzi am primit scrisoarea lui Leleszi în care arăta că în sfîrşit a fost primit de principe şi că acesta a vorbit cîte unele cu el, dar totuşi nu într-un mod atît de apropiat cum obişnuia, şi chiar într-o împrejurare l-a tratat puţin mai aspru. Mai adăuga că peste cîteva zile vor veni aici cancelarul cu arhitectul, ca să aleagă alt loc pentru şcoli, adică mănăstirea *(domum)* călugăriţelor. Aşadar vom vedea ce se mai întîmplă şi vom scrie cît de curînd toate acestea părintelui provincial care sper că va duce totul mai bine la îndeplinire cu regele Poloniei. Căci principele după cîte văd are puţină voinţă şi latitudine. Iar regele se gîndeşte să înalţe o universitate în Transilvania... Celelalte toate sînt bune... Vinul din veniturile noastre în natură şi grîul ar ajunge bine pentru un colegiu de 30 de persoane, dar censurile (= dările în bani) sînt foarte mici, încît aproape că nu sînt de loc bani din care să se cumpere postav, cărţi, bagaj de drum... etc.... Regele a mai făgăduit că va răscumpăra trei alte sate ale acelei abaţii alienate de curînd. Principele a poruncit încă de cîteva luni să se aducă postav, pentru îmbrăcămintea oamenilor noştri, dar pînă acuma nu s-a văzut. Şi nici nu îndrăznim să-i cerem ceva principelui. Despre paturi oricum ne-am şi îngrijit noi, cărţi vom procura de la Cracovia şi din Germania.

[PLANUL VIITORULUI COLEGIU[3]]

11 aprilie 1580, Cluj-Mănăştur

p. 103 [Dare de seamă numerică a celor împărtăşiţi, mărturisiţi etc. în oraş şi în satele colegiului. Activitatea şcolii . . .]

Preastrălucitul principe a trimis a treia zi de Florii pe cancelarul[4] său aici împreună cu arhitectul italian pentru clădirile şcolilor din oraş şi pentru ca să se amenajeze mănăstirea ca locuinţă pentru noi. Aşadar de comun acord am ales locul cel mai potrivit pentru aceasta lîngă mănăstire unde au locuit mai înainte călugăriţele, unde vor fi clădite cinci şcoli împreună cu porticuri şi coloane de amîndouă părţile. Spaţiul cuprins va fi destul de mare. Şi a treia parte va putea fi terminată în acelaşi fel la vremea potrivită. Pentru noi va fi transformat vechiul refectoriu din mănăstire împreună cu cămara *(dispense)* şi bucătăria, şi deasupra patru mari cazane de încălzire

---

[3] *Ibidem,* p. 103.
[4] Kovacsóczy.

(*hypocaustum*) şi camere de dormit pentru cel puţin 20 de paturi. Şi toată mănăstirea va fi acoperită din nou. Ieri a trimis principele doi cai care să aducă numai nisipul[5]. Vor fi clădite toate la fel, adică şcolile şi locuinţele fraţilor noştri pentru ca să poată fi terminate cu atît mai iute şi să ne putem muta în vară.

A mai trimis principele cu trei zile mai înainte cinci vaci cu tot atîţia viţei pentru înzestrarea fermei noastre (*praedium*) care a fost lăsată absolut goală[6]. Aşteptăm de la el oi şi de asemenea şi boi... [Procesiunea de Paşti la Baci cu oameni armaţi cu bombarde... vezi Introducerea, p. XXXII].

---

[5] *Arenam seu sabulum.*
[6] *Quod fuit prorsus desolatum.*

[POSESIUNILE IEZUIŢILOR DIN TRANSILVANIA ÎN 1580*]

1. Mănăştur

p. 118 Veniturile abaţiei Sfintei Fecioare Maria de Cluj-Mănăştur, care are trei sate. În acest sat sînt 160 de iobagi. Dar dintre aceştia numai 39 au boi. Văduve sînt în număr de 43. Case părăsite 24. Censul anual al satului *(villae)* este de 48 de florini. Censul îngăduit la fiecare al treilea an este de 50 de florini şi un bou[7] şi dacă aceştia s-ar da în fiecare an, censul anual ar ajunge la 73 de florini[8]. Grîul de la moară pe fiecare an poate fi preţuit la vreo 200 de florini. Venitul anual al vămii
p. 119 *(telonii)* poate fi socotit aproximativ la 70 de florini. Avem acolo // două

* Text anonim, însoţind probabil una din scrisorile raport ale lui Wuyek. Pentru atribuirea aceasta, vezi p. 484 fraza: „Însă trebuie luat seama... etc."

[7] *Census tertii cuiusque anni fl. 50 et bos unus sinat.* Adică alternativ un an da un an ba.

[8] Rezultă că pe lîngă censul anual arătat la început se mai putea lua *(sinat)* şi un cens la al treilea an care, împărţit aici la 2 şi adunat censului anual dă suma de 73 fl. (48+25=73).

cariere de piatră de la care se plătește un cens anual de doi florini. Are și păduri din care pot să ne îndestuleze cu lemne pentru bucătărie și încălzire[9]. dar care nu sînt bune de construcție. Avem acolo o sută de oi, tot atîția miei și zece vaci, de la care avem lapte și brînză, dar untul nu va fi îndestulător. Cu timpul se va putea avea și carne pentru o bună parte a anului. Se poate avea și pește din rîul nostru[10] în anumite perioade[11], dar nu în cantitate suficientă. Suma <totală> este de 354 de florini.

II. Baciu[12]

Iobagii sînt în număr de 93. Cei care posedă oi sînt 45. Femei văduve sînt 10. Case părăsite sînt 3. Censul anual este de 10 florini. Iar censul de fiecare al treilea an este de 50 de florini și un bou, care amîndouă adunate împreună ar alcătui un cens anual de 35 de florini. Venitul anual al vămii poate fi apreciat la circa 20 de florini. Se dau găini de două ori pe an de la fiecare casă. Pot fi socotite aproximativ la 5 florini. Cînd crește ghinda în păduri se pot avea din dijmă cîțiva porci. Acolo se poate face var pentru clădiri, și se făcea odinioară. Suma <totală> e de 60 de florini.

III. Leghea[13]

În acest sat sînt 77 de iobagi. Dar dintre aceștia cu boi sînt numai 35. Femei văduve sînt 11. Case părăsite 2. Censul anual cum se lasă (?)[14] să fie socotit împreună face 12$^{1}/_{2}$ florini. De la morile mici se plătește pe fiecare an 5 florini. Găini <se dau> de cîte trei ori pe an, fac cam 4 florini. Suma <totală> e de 21$^{1}/_{2}$ florini.

Veniturile[15] *din dijmele și din pămîntul de cultură, <rezultînd din> roadele de orice fel din aceste trei sate — în anul 1580*

Grîul din aceste trei sate (pe lîngă acela care a fost dat ca sămînță) a fost în cantitate de vreo 138$^{1}/_{2}$ cîble, care, dacă sînt socotite la 1$^{1}/_{2}$ florini, fac împreună 203 florini. Ovăzul provenind atît de pe pămîntul de cultură, cît și din dijmă, va face cam 56 de florini. Bobul, meiul, orzul, să-

---

[9] *Hypocaustum*, un fel de încălzire centrală.
[10] Someșul.
[11] *Certis temporibus*.
[12] *Baach*.
[13] *Yegenye*.
[14] *Cum sinat simul computatus*.
[15] *Proventus* — venituri în natură.

mînța de cînepă și de in vor putea fi prețuite la circa 18 florini. Din dijmele oilor am primit 50 de miei care valorează 10 florini. Din dijmele albinelor am primit 9 stupi și 4 florini, 7 denari. Împreună valorează 7 florini, 60 de denari. Pentru cei trei boi lăsați (?)[16] care se dau în fiecare al treilea an, se pot socoti în fiecare an ca jumătate[17] 6 florini. Dijmele de vin din toate satele aduc circa 80 de vase mari și mici, care pot fi socotite la o valoare
p. 120 anuală de circa 700 de florini. În total aceste trei sate aduc în fiecare an circa 1 436 de florini // 10 denari. Însă trebuie luat seama că atunci cînd vom avea parohi în toate satele, va trebui să li se dea a patra parte din dijmele tuturor satelor, și atunci abia ne vor rămîne pentru noi 1 000 de florini pe an.

Veniturile anuale ale celorlalte trei sate Chinteni[18], „Tiburcz"[19] și Băgara[20] vor trebui recuperate.

Chinteni

Iobagii sînt în număr de 92. Femei văduve 16. Case părăsite 7. Cei cu boi sînt în număr de 33. Censul anual al satului *(villa)* este de 2 florini și 40 de denari. Censul fiecărui al treilea an este de 50 de florini și un bou, care împreună fac un cens anual de 27 de florini—denari. Grîul rezultînd atît din terenul de cultură cît și din dijmă poate fi apreciat la vreo 124 de florini pe fiecare an. Venitul din ovăz e de circa 40 de florini, din dijmele vinului <rezultă> trei vase <în valoare> de 30 de florini. Suma <totală> este de 70 de florini. Din dijme, zece miei fac 2 florini. Găinile de trei ori pe an fac 8 florini, 10 florini[21]. Boul împreună cu censul face 2 florini. Suma <totală> este de 233 de florini, 40 de denari.

„Tiburcz"

Iobagii sînt în număr de 36. Femei văduve 2. Cei care au boi sînt în număr de 5. Case părăsite sînt 3. Censul anual este de 66 de denari. Censul fiecărui al treilea an este de 16 florini și un bou, care adunate împreună fac

---

[16] *Pro tribus bobus sinat.* S-ar părea că această expresie are un sens precis. Vezi și mai sus n. 8 și n. 14. O aflăm în socotelile privind satele Mănăștur și Leghea. Nu apare la Baci, și nici în socotelile ultimelor trei sate.

[17] In singulos annos pro dimidio fl. 6.

[18] *Kajántó.*

[19] *Tiburcz.*

[20] *Bogártelke.*

[21] În text: *fl. 8. fl. 10,* adică se face suma 2 + 8 = 10.

în total 8 florini și 66 de denari[22]. Venitul anual al grîului poate fi socotit la 28 de florini. Cel din ovăz poate fi socotit la 10 florini, cel din dijmele de vin la 60 de „urne“[23] <adică> 6 florini. Împreună fac 16 florini. Din dijmă, 5 miei <adică> 1 florin, găini de trei ori pe an, fac 3 florini. <Un> bou și cu censul <fac> 2 florini. Împreună fac 6 florini.

Suma <totală> <face> 58 de florini, 66 de denari.

Băgara

Iobagii sînt în număr de 41. Oameni cu boi sînt 18. Femei văduve 3. Censul anual, potrivit cu distribuirea pămîntului, este mic. Censul fiecărui al treilea an este de 25 de florini și un bou. Cel anual va fi de circa 14 florini. Venitul grîului <provenit> din dijme <e> de 37 de florini. Cel al ovăzului, poate de 10 florini. Împreună fac 47 de florini. Din dijmele de vin 40 de „urne“ <fac> 4 florini. Un bou împreună cu censul <fac> 2 florini, 6 florini[24].

Suma <totală>, <e> de 62 de florini.

Suma totală a <veniturilor> acestor trei sate face pe an 359 de florini, 6 denari. Aceștia dacă se adaugă la suma <totală> a celorlalte trei sate, fac împreună 1 795 de florini, 16 denari.

De ținut seama însă că în fiecare din aceste sate sînt biserici, și că atunci cînd vor fi puși parohi catolici în fruntea lor, va trebui să li se dea a patra parte din dijma fiecărui sat, ceea ce va micșora nu puțin venitul nostru anual.

---

[22] Pe an.

[23] *Urnae*. Urna sau centenarul avea 100 de libre. Se împarte în 33 de „cupe“.

[24] *Bos cum censu fl. 2. fl. 6* (adică 2 fl de la cens + 4 fl. din dijmele de vin = 6 fl.

ŞTEFAN SZÁNTÓ, ZIS ARATOR

(1540—1612)

Ştefan Szántó, originar din Ungaria de vest, s-a născut în 1540 şi a murit la Olmütz (Olomuc) în 1612. Intrat în 1561 în Societatea iezuiţilor a studiat la Viena şi Roma unde a absolvit filozofia şi teologia. În 1580 vine la Cluj, trimis împreună cu alţi trei iezuiţi ceruţi încă cu cîţiva ani mai înainte de regele Ştefan Báthory, care continua să-şi exercite tutela asupra Transilvaniei. La Cluj a predicat patru ani. Are un rol însemnat în Colegiul iezuit din Cluj. Încă de la început a intrat în conflict cu rectorul colegiului iezuit, polonul Jacob Wuyek, pe care îl descrie ca un tiran, straşnic cu cei mici şi slugarnic cu cei mari. Neîmpăcîndu-se cu conducerea iezuiţilor poloni, trece apoi la Oradea unde organizează comunitatea catolică şi predică trei ani, înfruntînd şi ciuma care îi seceră colaboratorii. În 1587 este chemat împotriva înclinării sale să predice la Alba Iulia. Primeşte de la Roma titlul academic de magistru în filozofie. După alungarea iezuiţilor din Transilvania s-a retras la Olmütz (Olomuc), unde a rămas pînă la moartea sa.

Fire vehementă, el denunţă superiorilor ipocrizia, lăcomia şi arbitrarul practicat de rectorul polon înăuntrul colegiului, precum şi zgîrcenia şi neomenoasa exploatare a iobagilor în administrarea domeniilor dăruite Societăţii din porunca lui Ştefan Báthory. Corespondenţa lui ne înfăţişează un tablou foarte complet al opulenţei acestui centru iezuit, în contrast cu exploatarea la sînge a iobagilor. Merită o atenţie deosebită relatarea privind condiţiile aşa-zisei cercetări şi trageri în ţeapă a doi ciobani români de pe aceste domenii nedoveditţi pînă la urmă a fi făptuit crima ce li se punea în seamă. Este vrednic de reţinut că, în 1587, Szántó îşi propunea să treacă în curînd fie în Moldova şi Ţara Românească unde „se deschide un cîmp vast pentru predicare", fie în oraşele de lîngă graniţă: Lugoj şi Caransebeş.

Corespondenţa sa este cuprinsă de A. Veress, în *Epistolae et Acta Iesuitarum*.

În volumul de faţă redăm partea corespunzătoare rapoartelor sale pînă în anul 1584. Trebuie menţionată scurta sa relaţie despre Transilvania care a fost publicată în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", 1884, p. 593 şi u., precum şi de Veress în anexa volumului *Annuae Literae societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory* (1579—1613). Budapesta, 1921. Unele amănunte biografice se găsesc în lucrările lui Veress citate mai sus. Despre Szántó a scris V. Fraknói, *Egy magyar jezuita a XVI. sz-ban*, Budapesta, 1888.

[PRIMELE IMPRESII DIN TRANSILVANIA][1]

25 febr. 1580 Cluj

...Regiunea aceasta deşi este orientată spre
p. 96 răsărit şi miazăzi este totuşi grozav de friguroasă din cauza mulţimii munţilor, dealurilor şi a pădurilor pentru care pe drept cuvînt i s-a spus Transilvania. Are belşug de fiare, bucate, vin, carne şi peşte, are munţi de sare, 6 sau 7 mine de tot felul, nu are nevoie de nici un lucru care să se aducă din afară. În oraşul acesta bîntuie îndeosebi erezia de patru feluri: luterană, calvină, trinitară[2] şi a anabaptiştilor. Găseşti mulţi bărbaţi şi femei de 20 şi 30 de ani care nu au fost încă botezaţi.

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de Veress în *Epistolae et Acta Jesuitarum*, vol. II (în *Fontes rerum Transylvanicarum*, vol. I), p. 96. Scrisoare către Fridericus Raynaldus.

[2] Adică unitariană, nerecunoscînd treimea.

[SOSIREA ÎN TRANSILVANIA ŞI DESCRIEREA POSESIUNILOR IEZUIŢILOR][3]

1581 septembrie 1, Cluj p. 173

Cînd am ajuns la granița Transilvaniei am fost atît de împotmoliți de troiene mari de zăpadă, încît nu se mai vedea nici o urmă a drumurilor, şi am suferit atît de mult de frig, încît aproape ne-am făcut sloi de gheață. Iar zăpada ne era aruncată în ochi şi în obraz de violența vînturilor, încît nu am fi putut să hotărîm nici ce să facem, nici încotro să ne întoarcem. Căci să şedem în căruță nu era cu putință din cauza frigului grozav (decît doar dacă am fi preferat să degerăm), de umblat nu puteam din cauza violenței vîntului potrivnic şi a mulțimii de nămeți ce erau purtați năvalnic împotriva noastră. Se părea că nu numai vînturile, dar chiar toate legiunile diavoleşti s-au unit contra noastră şi vor să ne închidă calea spre Transilvania. Am suferit mai multe neajunsuri, şi am îndurat mai mult frig în ultimele zile ale „bachanalelor" cînd am rătăcit printre pădurile, munții şi troienile Transilvaniei decît aproape în toată călătoria.

Totuşi împotriva voinței tuturor diavolilor, cu ajutorul lui Dumnezeu am ajuns teferi dar pe jumătate înghețați la 20 februarie 1580 trecînd de Cluj (unde nu ne aveam încă sediul) şi am ajuns la Cluj-Mănăşturul nostru în hotar cu suburbiile oraşului... Sînt trei locuri deosebite în care locuiesc p. 174
părinții noştri. Unul la Alba Iulia unde este capitala principelui: acolo stau doi din părinții noştri părintele. I. Leleszi şi părintele George „Papensis"[4], amîndoi unguri, amîndoi predicatori, amîndoi de constituție mai plăpîndă, dar dintre ei mai debil este Leleszi care e adesea bolnav. În grija lor este dată educația principelui Sigismund[5]. Aici nu s-a făcut încă colegiul, dar se speră [că vor fi 20 sau 25 de persoane]. Părinții locuiesc într-o casă legată de palatul principelui. Pînă acum nu au venituri sigure, dar li se dau cele de trebuință de la palat [li s-a dat o biserică ce se reface pentru ei].

Al doilea loc în care s-au aşezat mai întîi părinții noştri se numeşte p. 175
Cluj-Mănăştur. A fost odinioară reşedința abatelui Transilvaniei care avea sub el cam 30 de sate şi oraşe[6]. Toate acestea au fost împărțite între nobili după ce au fost alungați călugării din țară. Locul dat spre locuință aici e

---

[3] *Ibidem* p. 173 ş.u. Scrisoare către Aquaviva, făcînd istoricul sosirei în Transilvania la 20. II. 1389 a echipei trimise din Italia.
[4] Îl chema Georgius Törös, vezi Veress *Epistolae*... I, p. 155.
[5] Tînărul Sigismund, fiul lui Cristofor Báthory.
[6] *Pagos et oppida.*

prea frumos şi sănătos. Dinspre răsărit are satul nostru, în hotar cu mănăstirea şi suburbia oraşului Cluj, la nord cam la o milă italiană se întinde un deal înalt, de la răsărit la apus este tot sădit pe o întindere de trei sau patru mile italiene cu vii, din care ni se dă dijmă, pe sub vii se întind ogoare de lungimea viilor. Între ogoare şi dealul pe care este aşezată mănăstirea curge pe o albie de pietriş rîul Someş nespus de limpede spre răsărit, spre oraş. Acest rîu ne îndestulează în fiecare vineri cu peşti mici, destul de mulţi şi foarte buni pentru sănătate. Pe el umblă neîncetat şi vara, şi iarna o moară cu trei roţi de la care adunăm mai mult grîu şi făină decît ar putea să consume colegiul într-un an întreg. Apoi de o parte a rîului pe deal este aşezată moşia[7] noastră la o depărtare de o aruncătură de piatră de mănăstire. Aici se păstrează bucatele, grîul, ovăzul, fînul, paiele, aici sînt adăposturi diferite pentru boi, porci, oi, porumbei, albine şi găini, aici se tescuiesc caşurile de oi şi de vaci şi se aduce lapte din belşug de cîte ori este nevoie la colegiu. Dinspre apus se mărgineşte cu moşia grădina de zarzavat, foarte mare şi lată şi foarte potrivită pentru toate felurile de seminţe. De cealaltă parte a rîului se află o livadă foarte întinsă sădită cu fel de fel de pomi roditori. Şi de asemenea şi o altă grădină foarte mare pentru varză, pepeni şi in. Dinspre răsărit se mărgineşte cu mănăstirea sau incinta[8] noastră grădina a patra, care este plantată de jur împrejur cu trandafiri, pomi roditori şi viţă. Această grădină ne oferă destui struguri de masă şi pe lîngă ei şi un număr de butoaie de vin. A cincea grădină o avem în oraş, nu mai puţin spaţioasă, care are plantaţi de jur împrejur tot felul de pomi; la mijloc e un pămînt gras şi neted bun pentru semănături. A fost odinioară şi viţă tămîioasă sădită de călugări, dar pe aceea au scos-o orăşenii eretici mai înainte de a ne preda locul.

Mai apoi Cluj-Mănăşturul nostru are dinspre apus ogoarele şi fîneţele
p. 176 iobagilor noştri, iar dinspre sud pădurile noastre foarte mari //, al căror înconjur în lungime şi lăţime se împlineşte într-o zi de mers, aici trăiesc multe păsări şi fiare sălbatice pe care nu e îngăduit nimănui să le prindă sau să le vîneze fără încuviinţarea noastră. Pe lîngă acestea mai sînt mulţi aluni care produc de la sine alune. Aşadar din Cluj-Mănăştur ori încotro ne-am îndrepta ochii, fie la răsărit sau la apus, la sud sau la nord, tot ce se vede, este al nostru, şi în aceeaşi clipă pot fi îmbrăţişate cu privirea viile, ogoarele, fîneţele, rîul, grădinile, satul[9] şi pădurile. Odinioară Cluj-Mănăşturul avea chip de mănăstire, dar după ce au fost alungaţi călugării de stăpînii eretici care locuiau aici a fost prefăcut într-un fel de castel[10]; au fost dărîmate chiliile fraţilor, s-a împrejmuit dintr-o parte cu un zid, de alta cu

[7] *Praedium.*
[8] *Castro.*
[9] *Villam.*
[10] *Castri.*

gard de pari lipiţi cu lut. Insignele fratelui George tezaurarul[11] se mai pot vedea cu numele lui săpate în piatră deasupra porţii. De unde deducem că acest loc a fost clădit de el[12]. Legată cu mănăstirea este o biserică destul de mare, dar despuiată de orice ornamente. Căci ereticii au jefuit toate veşmintele, vasele sfinte şi podoabele de altar, au ars statuile, au spart vitraliile de la ferestre şi n-au lăsat decît pereţii goi. Călugării cînd au plecat au îngropat în pămînt în nişte lădiţe vasele de aur şi de argint şi de asemenea veşmintele bisericeşti mai de preţ, dar au fost descoperite de eretici şi ridicate de acolo. La Alba Iulia, nu ştiu din ce întîmplare au fost păstrate 8 sau 10 dalmatice... o mitră episcopală cu o cîrjă de argint şi dintre potire s-au păstrat 10 sau 12, pe care toate ni le-a dăruit principele şi le folosim în cele trei biserici ale noastre. În primul an cînd am venit în Transilvania, am locuit cu toţii la Cluj-Mănăştur şi chiar destul de bine şi de liniştit; acolo am ridicat noi trei şcoli, însă, fiindcă se părea că în oraş se va putea avea mai mult spor şi cu predicile şi cu şcolile, am obţinut de la principe să refacă acolo mănăstirea şi biserica părăsită a franciscanilor şi să ridice şcoli noi, ceea ce a şi început să facă cu dragă inimă. ... În mănăstire în puţine luni au fost terminate cinci hipocauste[13] şi cinci dormitoare. Şcolile vor fi măreţe cu porticuri etc... ...Al treilea locaş pe care îl avem în Transilvania este această mănăstire pe care o avem în Cluj cu o biserică măreaţă, cu o grădină şi cu şcoli. Locul este foarte liniştit, alături de zidurile oraşului şi foarte vast, cu puţină cheltuială va putea fi adaptat nevoilor noastre... Ne-am mutat în oraş în anul acesta, 1581, în luna aprilie, lăsînd la Cluj-Mănăştur un părinte novice ungur care să aibă grija locului şi a bunurilor temporale. Acum Cluj-Mănăşturul ne foloseşte de loc de odihnă, cu timpul se va putea face acolo o casă foarte potrivită pentru novici.

[CRITICA REGIMULUI DIN COLEGIUL IEZUIŢILOR][14]

În fiecare zi se dă de două ori carne la prînz, iar în zilele de peşte se dă de două ori peşte. Mai întîi aluaturi[15], <în rîndul> 2 carne de vacă sau de ovine, <în rîndul> 3 pui gătiţi cu piper şi şofran, <în rîndul> 4 piureuri[16], <în rîndul> 5 fructe şi brînză: acest fel de trai nu l-am văzut încă p. 161

[11] Martinuzzi.
[12] Nu poate fi vorba de mănăstire, ci de adaosurile ulterioare făcute după secularizarea ei.
[13] Sistem primitiv de încălzire centrală.
[14] *Ibidem*, scrisoare din 22 august 1581 către Aquaviva.
[15] *Offa*.
[16] *Pultas*.

nicăieri în nici un colegiu al Societății <lui Isus>, dar poate este felul polon. În locul puilor sau al cărnii <amintite> la <punctul> 2 adesea sînt gîște, iepuri sau alte vînaturi și aproape întotdeauna la cină se dă de două ori carne.

p. 163 ... În privința[17] mîncării și a băuturii, ei trăiesc în luxul cel mai mare[18]. Eu cred că în toate colegiile Societății <iezuiților> la un loc nu se consumă într-un an atîtea găini și atîta vînat cît în acest singur colegiu. Căci în zilele de carne abia de este vreuna în care să nu se servească două mîncăruri de carne pe lîngă felul de la început[19] și felul de după masă[20]; iar mîncarea a doua de carne este întotdeauna de găină sau de căprioară, sau de cerb, sau de iepure. Găini sînt datori țăranii să dea — dacă nu mă înșel — mai bine de o mie trei sute pe an, în afară de dijma purceilor și a mieilor, vînaturi de
p. 164 tot felul se prind în pădurile noastre // și în piață se vinde o căprioară pe trei pui. Înaintea păresimelor, la o singură masă am consumat mai bine de zece căprioare și cincisprezece iepuri, fără a mai pomeni de mulțime de găini. Chiar în zilele de post se servesc porții îndoite, cîte două feluri de mîncare din feluriți pești.

De aceea atît de mofturoși la mîncare s-au făcut acum frățiorii, încît rari sînt aceia care consimt să guste carnea de vacă, ci așteaptă găinile, iepurii sau căprioarele din care se dau porții atît de mari, încît oricine poate să se sature pînă la îngrețoșare.

Totuși cînd este de față vizitatorul provincial[20a] sau sfinția voastră aceste mese se mai reduc ...

Zgîrcenia și asprimea rectorului. Regimul iobagilor colegiului[21]

p. 158 ... În satul nostru a murit un biet cerșetor: a lăsat rudelor sale lucruri în valoare de trei sau patru florini. Pe acestea a poruncit rectorul să le închidă în cutii și să le încuie în casa[22] noastră), zicînd că sînt ale sale, pentru că acela a murit fără moștenitori. Ruda mortului s-a supărat de acest lucru și se gîndește să se strămute din satul nostru în altă parte.

[Ceartă cu locuitorii din Baci pentru ghinda din pădure. Locuitorii, din care 50 se convertiseră, se reîntorc la erezia lor]. Au rămas doar cinci care mai vor să se mărturisească. Mulți s-au întors din nou la ereziile lor. În

---

[17] Scrisoare din 15 martie 1583 către Possevino.
p. 159 [18] *Lautissime.*
[19] *Antipastum siue minestra.*
[20]. *Post pastum* (desert).
[20a] Părintele iezuit Carminata.
[21] *Ibidem,* pp. 158—164. Scrisoare din 22 august 1581 către Aquaviva.
[22] *Castrum.*

anul acesta ni s-au mai dat din porunca regelui Poloniei[23] trei sate ai căror ţărani se bucurau la început că fuseseră liberaţi de puterea şi tirania ereticilor <anti> trinitari, dar nu au trecut nici două săptămîni după ce i-a silit să muncească necurmat, trei zile în şir fără mîncare şi băgaţi în lut şi paie, şi iată că au început să zică tocmai dimpotrivă: că ar fi vrut mai bine să fi rămas sub foştii lor stăpîni eretici decît sub noi. Ba chiar unul dintre ei a declarat pe faţă că a fost şi sub turci, dar nici acolo nu a fost pus la munci atît de grele. Atunci cînd catolicii îi îndeamnă pe eretici să se convertească şi să vină la biserica noastră, ei răspund: „Nu ne vorbiţi de oamenii aceia care sînt socotiţi oameni sfinţi şi asemenea apostolilor şi sînt mai cruzi decît chiar turcii. Ei predică altora mila şi ei înşişi exercită toată prigoana împotriva iobagilor lor . . ."

. . . Înainte de a veni <rectorul> acesta, aici se umpleau la predicile lui Leleszi şi a doi simpli novici bisericile cu oameni veniţi să-i asculte, dar au început să se împuţineze tot mai mult cînd acela s-a apucat să-i împovăreze pe ţăranii dependenţi după obiceiul polon. În Polonia ţăranii dependenţi ai nobililor sînt socotiţi asemenea robilor şi sînt trataţi cu mare asprime, ca nişte robi ai turcilor. Aici însă situaţia ţăranilor este cu totul alta, căci ei nu vor să fie trataţi ca şerbi[24] sau robi[25], ci ca cetăţeni[26]. De aceea nu e de mirare dacă nu-i reuşeşte acestuia modul de cîrmuire polon. Cu privire la aceasta, a fost adesea făcut atent de către „consultori" prin părintele Ludovic, <Odescalchi> dar nu şi-a îndreptat felul de a se purta, ba chiar s-a purtat cu şi mai mare cruzime.[27]

[În zilele de sărbătoare pune pe iobagi la muncă]. De sărbătoarea Sf. Ladislau (care este ocrotitorul principal al Ungariei după Sf. rege Ştefan), a încuviinţat ca să vestesc sărbătoarea şi să ţin predică, dar în acelaşi timp p. 160

---

[23] *Ştefan Báthory.*

[24] *Servi.*

[25] *Mancipia.*

[26] *Cives.*

[27] Punctul de vedere al rectorului este expus într-o scrisoare a acestuia către generalul iezuiţilor (19 septembrie 1581), *ibidem*, p. 193: „Ţăranii sînt oameni cu grumazul ce nu se pleacă şi nici nu sînt destul de ascultători şi trebuie ţinuţi în disciplină, căci altfel ne-ar dispreţui pentru chipul prea smerit al Societăţii de a purcede, şi sînt cei mai mulţi eretici, care ne ponegresc adesea în oraş faţă de alţi eretici şi catolici, cum că am fi cruzi, că îi silim la multe munci . . . etc. Şi totuşi pe de altă parte sînt curate calomnii, şi ei trebuie cîrmuiţi cu vargă de fier, ca odinioară de către nobili. Ce trebuie făcut în această privinţă? Oare satele acestea trebuie date cu chirie sau arendă mirenilor? Dar atunci uşor vor fi pustiite şi ţăranii apăsaţi. Sau să fie ţinute de ai noştri? Dar atunci e nevoie de un econom prudent ungur care să se îngrijească de sate şi de venituri şi să ştie să umble cu băgare de seamă cu supuşii. Altfel, ţăranii vor ajunge îndrăzneţi şi noi vom avea puţin folos de la aceste sate. Mai ales că nu lipsesc şi unii din ai noştri puţin pricepuţi care ascultă aceste plîngeri ale ţăranilor şi le dau îndată crezare, deşi nu au nici o însărcinare pentru aceasta . . .

a încuviinţat ca şi în timpul predicii şi în al slujbei bisericeşti, atît înainte cît şi după prînz să mănînce zidarii, chiar lîngă biserică în văzul tuturor
p. 161 celor ce veneau la predică. Socoteala lui a fost aceasta: „Cum, spune el, m-am învoit cu ei cu săptămîna, şi sînt silit să le plătesc toate zilele, fie că au muncit, fie că nu, este deci mai bine să muncească decît să stea ... " etc. ..., etc.

... De asemenea iobagii[28] sînt datori, în afară de dijma pe vin şi pe bucate, să mai dea şi zeciuala de la porci şi doi pui de găină; dacă aceştia nu se aduc la timpul hotărît atunci sînt trimişi „libertini"[29] care le iau ca zălog tingirile[30] sau hainele şi uneori abia pot să şi le răscumpere după trei sau patru luni; iar dacă au adus pui slabi, li se dau înapoi şi se cer alţii mai graşi; mulţi din cei săraci sînt siliţi să-i cumpere din tîrg, căci acasă nu au pui. Abia pot să mă ating, şi nu fără lacrimi şi mîhnire, de asemenea carne, ştiind că ea e stoarsă din sîngele săracilor.

p. 162 ... Iobagii sînt chemaţi de libertini la muncă, şi dacă nu vin îndată, libertinii ridică lucrurile lor, tingiri sau haine, şi merg la cîrciumă şi beau cîte măsuri de vin au chef, şi pe acestea sînt siliţi <ţăranii> să le plătească spre a-şi redobîndi lucrurile zălogite de libertini, şi acestea le fac ei cu bunaştiinţă şi încuviinţare a rectorului. Şi chiar după toate aceste păgubiri iobagii tot sînt siliţi să iasă la muncă. Ba mai mult, dacă într-o zi cînd sînt chemaţi ei nu vin la muncă, atunci în ziua următoare sînt băgaţi într-o temniţă puturoasă şi acolo sînt ţinuţi la caznă trei sau patru zile cu pîine şi apă.

Iobagii sînt puşi pînă şi la muncile cele mai umile ale colegiului: la cărat lemne, la spart lemne acasă, la încălzirea hipocaustului, la legat mături, la smuls buruienile din grădinile colegiului şi de pe moşii, la răsădit orice fel de plante, la semănat orice fel de legume şi la transportarea lor acasă. Se bagă copii, copile, femei ca să muncească în pivniţele, grădinile, sălile şi „atriile"[31] colegiului. Anul acesta a avut grijă ca vinul să fie tras din pivniţă de iobagi, din întîmplare s-au spart nişte cercuri <de la butoaie> şi s-a scurs jumătate dintr-un butoi sau şi mai mult, şi puţinul vin care a rămas el i-a silit pe iobagi să-l ia şi să plătească vasul întreg. [Pedepseşte, pune pe oameni să muncească în butuci ... distribuie palme ... dă palme cu stînga şi dreapta, înjură], a învăţat să înjure şi pe ungureşte cînd se mînie le spune iobagilor şi slugilor *bestia curva fia*.

p. 163 ... Se mai plîng iobagii că în fiecare zi le mai sporeşte muncile; în anul trecut i-a pus să semene, pe lîngă grîu şi orz, încă 20 de măsuri de ovăz. În anul acesta <i-a sporit la> 28. Iar cînd iobagii seamănă, ară, seceră

---

[28] *Subditi.*
[29] Ţărani dependenţi bucurîndu-se de un regim mai bun în schimbul unor servicii.
[30] *Canthari.*
[31] Sălile de la intrare.

pe pămîntul nostru pentru noi, cînd cară bucatele în şoproane şi le clădesc în şire, cînd transportă dijma, vinului şi feluritele legume în pivniţe <sau> cămări[32], nu li se dă nici o mîncare sau băutură. Au putrezit pe cîmp clăi de fîn care nici nu s-au vîndut, nici nu au fost date ţăranilor, au rămas nelucrate patru grădini foarte mari, în toţi anii ţăranii sînt siliţi să sădească şi să stropească foarte multe verze. Se umplu cu ele patru sau cinci vase, abia dacă se poate consuma de colegiu jumătate de vas într-un an întreg, celelalte vase nu se vînd şi nici nu se dau săracilor sau ţăranilor la munci, p. 164
ci se lasă să putrezească în beciuri şi se aruncă afară. Aşa s-a făcut de doi ani încoace. Faţă de săraci nu arată nici o milă, şi în acelaşi timp risipeşte banii colegiului pe lucruri zadarnice şi de nimic.

Din <produsul> acestor şase sate pe care le avem, mărturiseşte notarul oraşului, care este catolic, că ar putea hrăni 150 de inşi, dar aşa cum îşi duce gospodăria acest rector al nostru, abia ajung pentru 25 de oameni.

... În vara[32a] aceasta ni s-au dat trei sate ai căror iobagi doreau cu tărie la început să se libereze de domnii lor dinainte, dar după ce au început să fie trataţi în chipul polon de către mai marele nostru // acuma ar fi p. 207
mai bucuroşi să fie sub stăpînii lor de mai înainte, măcar că erau socotiţi mai nemiloşi ca alţii. Şi în anul trecut au plecat 10 iobagi dintr-un sat, şi din altul au hotărît să plece 11 la începutul primăverii viitoare nu pentru altă cauză decît că nu pot să suporte muncile noi *(insolitos)* la care sînt constrînşi. Şi aşa de mare este asprimea care se foloseşte spre a-i sili la muncă încît dacă unul nu ar veni îndată de cum ar fi chemat s-ar porunci pe dată să fie aruncat într-o carceră hîdă şi întunecoasă în Mănăşturul nostru spre a rămîne acolo cu pîine şi apă şi a nu i se da drumul decît cu garanţia unor chezaşi. Un lucru care întărîtă grozav pe iobag este noul mod de a-i apăsa pe care l-a introdus: porunceşte ca să fie chemaţi cu rîndul cinci sau şase iobagi deodată la colegiu şi nu-i lasă să iasă din colegiu opt şi nouă zile în şir: înainte îi obliga să-şi aducă hrana cu ei, acum le aruncă ceva pîine neagră şi apă ca unor robi ai turcilor. În zilele acestea i-a constrîns pe iobagi să-l ducă la Alba Iulia cu trăsura şi cu caii, spre marea lor pagubă şi chiar i-a silit să închirieze pentru el o trăsură cu patru cai, şi cînd i-au tocmit una cu trei cai a refuzat şi i-a silit să închirieze un al patrulea cal şi să dea şi un om. De asemenea cînd ţăranii noştri au scos din pivniţa de vin un vas de vin, şi s-a întîmplat să se strice cercul <butoiului> şi s-a scurs o bună parte din vin, i-a silit pe nenorociţii aceia să plătească toată paguba, ca şi cum ar fi făcut lucrul dinadins: s-au rugat pentru ei bărbaţii catolici care vin la noi la biserică... pentru că ar fi un scandal şi o ruşine de toată ocară în faţa ereticilor printre care trăim.

---

[32] *Cellas.*
[32a] *Ibidem*, p. 207. Scrisoare către acelaş din 10 dec. 1581.

Şi în zilele acestea a mai inventat un nou fel de extorsiune. Mai înainte satul nostru cel mai apropiat plătea ca cens anual local 48 de florini, şi ei sînt gata să jure acest lucru sau să aducă scrisori doveditoare de la toţi pe care i-au avut mai mari asupra lor[32b] înaintea noastră, şi totuşi el nu vrea să-i asculte şi le pretinde 60 de florini ... În aceste materii şi altele extrem de grave nu consultă pe nimeni şi nu primeşte nici un sfat.

Un om cu vază comandantul cetăţii principelui[32c] i-a scris să nu lovească atîta în supuşi, altminteri plîngerea lor va fi auzită de Dumnezeu ... Îi plac mult caii, acuma ţine 10 cai şi la primăvară vrea să ţină o herghelie şi cheltuieşte cu ovăzul pentru hrana lor atît cît nici nu valorează ei.

La 20 noiembrie (1581) au fost trimişi din Polonia un părinte Sas despre care se spune că suferea de ameţeli şi cădea adesea în şcoală, şi doi fraţi dintre care unul este ca un taur gata să dea cu coarnele *(juvencus petulantulus)* celălalt e pe jumătate orb care nu le putea fi acelora din Polonia de nici un folos. Sasul a căzut zilele acestea în pivniţă şi a rămas infirm şi nici nu ajung doi fraţi ca să-l îngrijească ... etc.

[Exemplu de felul de oameni ce sînt trimişi şi care sînt mai mult o povară decît un ajutor].

p. 233 Datorită[33] asprimii sale faţă de iobagi rectorul poartă vina că oamenii se înstrăinează de biserica noastră şi de predici. De cum s-a încredinţat părintele vizitator de acest lucru, a dispus ca de atunci înainte să nu aibă nici un amestec în treburile administraţiei privind pe ţărani, ci să le lase cu totul pe seama economului. Însă îndată ce au plecat vizitatorul şi provincialul, în aceeaşi clipă a uzurpat din nou aceeaşi autoritate pe care o avusese înainte asupra iobagilor, folosindu-se de econom doar ca de o slugă şi un tălmaci. Şi din nou îi reţine pe bieţii iobagi cîte şapte şi uneori opt şi nouă zile ca pe nişte robi la muncile cele mai grele ... împotriva obiceiului ţării, şi le dă abia nişte pîine neagră şi o sorbitură de vin, şi cînd nenorociţii se roagă de voie să plece acasă la ei îi ameninţă că o să-i croiască cu ciomegele. Adesea pentru lucrul cel mai neînsemnat, dacă nu sînt împlinite pe dată poruncile sale, pune să fie prinşi, legaţi, întemniţaţi şi strînşi în butuci.

Şi plîng şi văduvele sărace că nu pot trăi sub autoritatea lui din cauza grelelor exacţiuni şi a multelor munci, ce sînt silite adesea să le facă, şi la care dacă nu aleargă de îndată ce sînt chemate, sau se întîmplă să nu fi fost atunci acasă, li se iau lucrurile din casă de către slugile lui şi se pun zălog la cîrciumi pentru vin, şi dacă ele vor să le redobîndească, sînt silite să le

---

[32] b *Praefectis.*

[32] c *Praefectus arcis principis.*

[33] *Ibidem,* p. 233. Din scrisoarea din 19 octombrie 1582 către prepozitul general al iezuiţilor Aquaviva.

răscumpere la un preţ foarte ridicat, şi tot nu sînt scutite de a face acele munci.

În ziua de 1 aprilie cînd unii din ţăranii[34] noştri îşi aveau lucruri la vînzare în piaţa oraşului, au fost siliţi cu ciomegele să-şi lase lucrurile lor acolo şi să vină să muncească la colegiu, căci aşa poruncea rectorul, spre mirarea şi uimirea tuturor, atît eretici cît şi catolici, de această nemaiauzită şi odioasă cruzime leşească. Judele satului nostru Baciu a fost chemat seara cu tovarăşul său şi reţinut pentru faptul că nu trimisese pe ţărani la muncă la colegiu în aceeaşi zi, în care i se poruncise (căci nu îi găsise acasă). În ziua următoare i s-a dat să aleagă sau să muncească el în zilele hotărîte, sau să pună cu chirie pe altul în locul său, şi acesta ca să nu mai îndure acasă o pagubă mai mare în averea sa (căci şi el tocmise cu chirie secerători pentru ziua următoare şi le pregătise de mîncare), trimiţîndu-şi tovarăşul la tîrg, a tocmit cu chirie pe cheltuiala sa un om care să muncească la colegiu în locul său . . .

. . . pretutindeni în această ţară umblă vorba şi la catolici şi la eretici că iezuiţii, care vor să se arate bărbaţi sfinţi îndurători şi apostolici, au întrecut prin cruzime pe toţi stăpînii eretici care stăpîniseră mai înainte acele sate ale lor . . . p. 234

. . . şi că doar în cuvinte propovăduiesc altora mila şi îndurarea, dar la fapte sînt mai cruzi decît turcii . . .

[Osîndirea a doi ciobani români nedovediţi, judecaţi de iezuiţii colegiului] p. 238

. . . În ajunul sărbătorii Sfîntului Mihail[35], în aceeaşi noapte, doi copii, unul de opt şi celălalt de nouă ani, care îşi păzeau viile lor de pe podgoria noastră, şi care erau fiii unor văduve, au fost răniţi de moarte de nişte tîlhari veniţi să fure struguri, şi unul din ei a murit după două zile, iar celălalt după trei zile. Şi fiindcă legea acestei ţări este că răufăcătorii să fie judecaţi şi pedepsiţi acolo pe pămînturile acelor stăpîni unde s-au făptuit relele, şi cum în cele şase sate ale noastre noi sîntem stăpîni temporali şi spirituali şi omorurile fuseseră săvîrşite pe pămînturile noastre, mamele copiilor au alergat pentru dreptate la stăpînul locului, îndreptîndu-se nemijlocit către economul nostru şi prin el către rector, cu rugămintea să fie prinşi ciobanii ce-şi păşteau oile în apropierea viilor lor, deoarece îi bănuiau pe ei. Căci unul din copii înainte de a muri spusese că a fost lovit în cap cu ciomagul de păstori.

---

[34] *Colonia*
[35] 29 septembrie 1582.

p. 239 Părintele econom a trimis patru din slugile noastre ca să prindă pe // patru din aceşti ciobani români pe care îi bănuiau acele văduve. Au fost prinşi şi <ţinuţi> legaţi în temniţele[36] noastre mai înainte de moartea copiilor, însă cum au fost socotiţi nevinovaţi, au fost sloboziţi. După ce au murit copiii au venit a doua oară mamele lor cu vestea că fiii lor au murit şi au cerut dreptate. Deci acesta a trimis din nou slugile şi le-a poruncit să-i prindă iarăşi pe acei păstori pe care îi slobozise şi să-i ţină legaţi sub pază bună. A trimis apoi pe una din slugi la judecătorul eretic al oraşului, cerîndu-i sfatul ce e de făcut cu acei păstori şi cum ar putea stoarce adevărul de la ei. Judecătorul i-a trimis răspuns ca să-i despartă pe unii de alţii, şi astfel despărţiţi să poruncească să fie căzniţi fiecare în parte de către ţigani. Căci aci sînt folosiţi drept gîzi ţiganii sau turcii prinşi, întrucît este lucru nemaipomenit ca un ungur să fi făcut vreodată pe călăul, căci ar vrea mai bine să moară de zece ori decît să împlinească o slujbă atît de mîrşavă. Dar în împrejurarea aceasta administratorul i-a zis slugii: „Noi nu avem atîtea închisori ca să putem da fiecăruia din ei cîte una pentru el, ci căutaţi lanţuri şi ei vor putea fi trimişi legaţi în diferite hambare." Şi altei slugi i-a spus: „Să pui două lacăte să nu poată fugi." Apoi în miercurea de după sărbătoarea Sf. Mihail, adică la 3 octombrie, a poruncit să fie chemaţi în curtea castelului nostru[37] juzii din satul nostru Mănăştur şi din alt sat vecin al nostru — Baciu — şi din oraş[38], căci partea păgubită — adică cele două văduve erau sub atîrnarea unor orăşeni eretici. S-au adunat deci din toate locurile orăşenii înarmaţi, şi juzii şi norodul la o laltă[39], în mare mulţime ca să vadă încheierea pricinii. După aceea au fost puşi la cazną doi dintre ciobani pe care îi bănuiau mai tare văduvele <căznindu-i> cu facle aprinse, în aşa fel ca să le ardă pieptul, dar ei nu au mărturisit nimic altceva decît că sînt nevinovaţi. În cele din urmă, cum judecătorii nu au găsit împotriva lor nici un motiv de a-i osîndi la moarte, au lăsat la alegerea văduvelor ai căror fii fuseseră ucişi ca ele să jure împreună cu cîţiva alţii împotriva acelora pe care îi bănuiau mai tare; ele au jurat împotriva celor doi care fuseseră căzniţi, dar cu cîtă dreptate sau nedreptate, Dumnezeu ştie, au fost osîndiţi acei nenorociţi, nu la vreo moarte uşoară, ci la ţeapă, ca să fie traşi în ţeapă, căci aceasta este pedeapsa ... (?)[40] şi a tîlharilor în Ungaria. După ce s-a rostit osînda, ei au cerut părintelui Matias, procuratorul nostru (care era de faţă cu slujbaşii <colegiului> ca stăpîn, sau om în locul

---

[36] *Carceribus.*
[37] *In aream nostri castelli.*
[38] Cluj.
[39] *Promiscum vulgus.*
[40] *Ista enim est poena: Polonum et latronum in Ungaria.* Este evident că transcrierea Polonum e fără sens în acest context.

stăpînului acelui loc, măcar că nu şedea <în scaunul de judecată> printre judecători), ca să lase să fie duşi osîndiţii la locul de execuţie. El a scris rectorului cerîndu-i sfatul, dacă trebuie să-i predea pe ei după ce s-a şi rostit împotriva lor osînda de moarte. Căci stătea în puterea // stăpînului locului, p. 340
adică rectorului, ca şi după darea osîndei să-i predea sau să nu-i predea pe acuzaţi, să-i slobozească său să-i omoare, să amîne sau să grăbească execuţia. Rectorul, deşi cunoştea bine de mai înainte toată această pricină, căci îi scria economul în fiecare zi de două şi trei ori ce făcea cu acuzaţii şi în ce stare se afla pricina lor, nu ne-a făcut parte niciodată de această treabă şi nu ne-a cerut sfatul decît doar în ceasul din urmă: atunci mai întîi a început să întrebe dacă trebuie să lase să fie duşi acuzaţii la moarte sau nu. Unii au spus că nu trebuie împiedicată execuţia cu moartea după ce s-a rostit osînda împotriva lor, şi cînd o mulţime de oameni înarmaţi aşteaptă acest lucru în faţa castelului[41] nostru. În al doilea rînd el s-a unit cu această părere. Eu însă am spus două <lucruri>: primul, că părintele Matias economul a căzut acum sub pedeapsa suspendării şi a abaterii de la canoane[42] pentru mai multe motive, dar acest lucru a fost respins ca nefiind în cauză[43]. În al doilea rînd am spus că trebuie să fie împiedicată în orice chip sau măcar amînată execuţia cu moartea, căci dovezile au fost nule şi este un lucru nevrednic ca pentru nişte bănuieli nesigure[44] şi pe jurămintele unori muieri <neştiutoare>[45] să fie daţi nişte oameni unei morţi atît de crude. Şi acelaşi lucru, fără să ştiu eu, i-l strecurase rectorului şi Martin Undó[45a] deosebit <de noi> (căci el nu intra în congregaţie), dar nu am cîştigat nimic. Rectorul a scris economului *să-i lase pe judecători să facă ce vor voi cu acuzaţii, el nu va spune nimic împotrivă.* Sluga[46] noastră, intendentul casei[47], care era unul din judecători, a întrebat pe părintele procurator dacă trebuie să predea pe ciobani pentru a fi omorîţi sau nu, şi cum el nu a răspuns nimic, a socotit că el nu vrea de loc să mai amîne moartea acelora, ci vrea să se facă execuţia; şi mai apoi a spus că şi lui i s-au părut dovezile neîndestulătoare, dar că nu a putut să împiedice el sau să amîne execuţia fără încuviinţarea rectorului şi a economului, care „dacă mi-ar fi

[41] *Castrum.*

[42] *Suspensionis et irregularitatis censuras.*

[43] *Impertinens.*

[44] *Leves.*

[45] *Muliercularum.*

[45a] Iezuit ungur.

[46] *Servus.*

[47] *Oeconomus domi.*

arătat prin cel mai mic semn," zicea el, „să nu-i predau, niciodată nu i-aş fi predat, şi nimeni nu ar fi putut să-i smulgă de la noi fără voia noastră". Astfel au fost predaţi în mîinele călăilor şi au fost traşi în ţeapă. Într-una, necurmat pînă la moarte şi chiar în ţeapă cît au mai trăit, au mărturisit în faţa mulţimii că sînt nevinovaţi.

Un bărbat catolic dintre fruntaşii acestui oraş, notar priceput în legi, cînd a înţeles pricina, s-a mîniat tare împotriva rectorului că nu s-a sfătuit cu el asupra acestor pricini de judecată, că nu a amînat execuţia, şi că a lăsat fără dovadă suficientă să fie omorîţi nişte nevinovaţi, şi a declarat că tot colegiul este ameninţat de un mare pericol dacă stăpînii celor ucişi[48], care erau doi nobili puternici, ar începe să ne pretindă mărturiile, dovezile şi motivele morţii supuşilor lor. Părerea îndeobşte a poporului a fost că ei au
p. 241 fost nevinovaţi. Ceea ce mai dovedesc // şi prin faptul că în acelaşi timp în care aceştia erau ţinuţi în lanţuri, unii români din satul vecin au fugit ca şi cînd s-ar fi ştiut vinovaţi cu ceva. Iar aceştia, după ce au fost sloboziţi prima dată şi ar fi putut să meargă încotro ar fi vrut, nu au vrut să fugă, cum dacă s-ar fi ştiut fără nici o vină. Se spunea că şi românii mai ameninţă că vor da foc satelor noastre din cauza răpunerii fraţilor lor, şi <de aceea> nu sîntem niciodată siguri în privinţa lor şi nici nu se poate merge[49] fără primejdie la satele vecine.

[Au căzut în vină *(irregularitatem)*] economul care a pus de două ori să fie prinşi, legaţi şi întemniţaţi... rectorul din a cărui voie s-au făcut acestea, apoi părintele Just polonul care, împreună cu rectorul, a fost cauza grăbirii morţii lor şi chiar şi a morţii lor. Rectorul îl apără pe econom că şi chiar dacă ar fi căzut acesta în vină, el <rectorul> are autoritate de a-l dispensa[50]...

În ziua aceea în care au fost omorîţi românii şi în cele două zile următoare s-a ridicat o furtună aşa de grozavă, cum se spunea că nu mai fusese văzută niciodată în acel oraş; într-atîta că dezrădăcina copacii şi ridica acoperişele caselor şi nimeni nu putea face vreo muncă pe ogoare, cîmpii şi vii. Judele înspăimîntat a pus să se vestească să nu iasă nimeni din casă sau din oraş, şi deşi această furtună violentă a adus multă pagubă multora, totuşi nimănui nu i-a adus mai multă ca nouă.

...Căci toate acestea s-au săvîrşit în aceeaşi săptămînă, şi umblă vorba în popor că vînturile atît de năvalnice nu erau fireşti, ci că au fost trimise de sus pentru pedeapsa unei nelegiuiri.

---

[48] Adică ai ciobanilor executaţi fără motiv.
[49] *Peregrinari.*
[50] *Se habere auctoritatem dispensandi.*

[Despre reaua administrație a colegiului][51]
[Risipă, incurie, fraude. Se trimit bani în Polonia, etc.] p. 235

Dacă sfinția ta ar putea vedea cu ochii o <singură> dată pădurile, ogoarele, dealurile cu podgorii, pășunile, rîurile, iazurile și celelalte posesiuni pe care le avem aci, nu mă îndoiesc că ar socoti cu bună dreptate că două sute de frați s-ar putea hrăni cu cea mai mare ușurință de pe atîtea proprietăți[52], fără nici o stoarcere a țăranilor. p. 236

Și totuși niciodată polonii nu se satură cu acestea, ci îndrăznesc să se milogească și să se țină de capul regelui[53] ca să le mai dea încă mai multe sate, spre rușinea și ocara noastră și a întregii Societăți <a iezuiților>.

[MĂSURI DE ÎNDREPTARE][54]

Prima măsură este deci ca să fie schimbat rectorul. p. 262

...Prin cruzimea sa pe care a exercitat-o asupra iobagilor colegiul a zdruncinat în această provincie bunul nume al Societății iezuiților. Toți auzim vorbe rele din cauza lui // ...el amestecîndu-se în cauze criminale și p. 263
poruncind să fie răpuși impricinații [acuzații]. A introdus un chip nou polon de prigonire a iobagilor, reținînd fie aci, fie la Mănăștur, la lucrările de construcție[55], ba zece, ba opt iobagi ca niște robi, nedîndu-le nici un fel de hrană sau băutură; dacă voiau să mănînce trebuiau ei înșiși să-și aducă de mîncare de acasă.

Vizitatorul, părintele Carminata, cînd a aflat acest lucru, a dispus, așa precum îi cereau și iobagii[56], ca să li se dea pîine și vin atunci cînd munceau. Dar nu s-a dat decît acelora care au muncit aici în colegiu. Acum mai silesc pe țărani[57] să vină de la o depărtare de două mile unguresti cu boii și carul lor ca să care lemne toată săptămîna și în <tot> acest timp ei înșiși trebuie să se îngrijească de un adăpost și de hrană pentru ei și pentru boii lor. În anul acesta doi <țărani> din satele mai depărtate, după ce au muncit aici opt sau nouă zile, și au tăiat lemne și au încălzit cuptoarele au fost lăsați să plece din colegiu la o oră tîrzie, și înzăpezindu-se în aceeași

---

[51] *Ibidem*, p. 236, din aceeași scrisoare din 19 octombrie.
[52] *Tot bonis.*
[53] Regele Poloniei Ștefan Báthory.
[54] Din scrisoarea adresată lui Possevino la 15 martie 1583. *Ibidem*, pp. 262—266.
[55] *In laboribus fabricae.*
[56] *Coloni.*
[57] *Rusticos.*

noapte în troiene adînci, au murit. Din cauzele acestea iobagii <colegiului> și oamenii dinafară s-au îndepărtat mult de noi și de religia catolică.

Este un lucru nemaiauzit în Ungaria și Transilvania ca vreun nobil să-și silească țăranii să vadă de focul cazanelor de încălzire[58] și să-l folosească pe țăran ca pe o slugă. Rectorul totuși a introdus și acest obicei polon spre marea jale și obidă a țăranilor.

În colegiu nu este nici o rînduială, nici o respectare a regulilor, îi întrecem pe cei cu „mîneca largă"[59]: frații mănîncă și beau cînd și cît vor. Eu cred că unul singur din acești frați poloni bea mai mult vin într-o zi decît zece frați din Italia. De aceea, la ei nu se vădește nici o rîvnă sufletească[60].

p. 265 . . . [Să se trimită oameni mai buni și mai statornici].

. . . Din Polonia nu am avut în ultimii doi ani decît frați atacați, vlăguiți și bicisnici, care își erau lor înșiși o povară și nu erau buni la nimica. În anul dintîi au plecat doi sau trei din aceștia, în anul al doilea a plecat unul, care a furat hainele și armele elevilor și pe care ereticii l-au căutat stăruitor ca să-l spînzure în văzul tuturor[61] spre ocara noastră. În anul acesta și portarul care are acum grija trapezei, îmbrăcîndu-se în haine de mirean, a ieșit noaptea ducîndu-se la o femeie, iar orășenii[62] i-au întins curse, și dacă ar mai fi fost și a doua oară ar fi fost prins și pedepsit în văzul tuturor[63].

*Debandada din colegiu**

p. 205 Intră în fiecare zi oricine vrea din cei de afară pînă în dormitorul nostru, nu se păstrează nici o regulă de clausură. Portarul este un servitor (*puer*) polon care primește pe oricine ar fi și îi lasă să rătăcească prin colegiu și dormitoare ca printr-un han public. În mod inutil el hrănește pe acest servitor polon care <îi> mătură dormitorul și-i așterne patul. De curînd i-a venit un scrupul din faptul că ar intra femei în curtea din jurul bisericii care ține de biserică și se socotește împreună cu ea și nu are nici un scrupul să constrîngă pe femeile și fetele din satele noastre să muncească în grădina noastră și în pivnița de vin și în cămară și în sala mănăstirii de la Mănăștur,

---

[58] *Hypocaustum*, încălzirea centrală cu aer cald.

[59] În anumite ordine monastice comunitățile „reformate", adică supuse unei reguli mai stricte, adoptaseră o rasă cu mîneci mai strîmte, spre deosebire de cele nereformate desemnate ca fiind „*de larga manica*".

[60] *Spiritus*.

[61] *Publice*.

[62] *Cives*.

[63] *Publice* (obștește, oficial).

* *Ibidem*, I, p. 205 și urm.

unde merg fraţii în zilele de odihnă şi acolo înăuntru privesc la ele cum muncesc.

Colegiul a devenit un han public pentru toţi polonii pe care îi ţine şi îi hrăneşte gratuit cu caii şi slugile lor, 3, 4 şi cinci zile, şi ce este mai rău introduce în refectoriu şi aşează printre părinţi pe orice slugi de nimic sau negustori. Nu are nici o grijă duhovnicească de iobagii noştri: nu trimite decît la două din satele vecine uneori pe un părinte ca să slujească şi să ţină predică: celelalte patru sate abia dacă au 2 sau trei slujbe şi predici pe an ... Doi dintre părinţii unguri nici nu-i ajung ca tălmaci ... etc.

De asemenea în sărbătoarea sf. Mihail (29 sept.) a trimis pe unul din părinţii noştri novici ca să ţină predică în satul nostru şi nu mult după aceea a trimis pe un „libertin" cu poruncă să-i silească în acea zi pe ţărani la muncă, şi acela i-a mînat cu ciomagul din mijlocul predicii spre nespusa confuzie a bietului acel părinte care îi strînsese în biserică. Atunci se zice că ţăranii aceia ar fi spus „Voi nu ne lăsaţi să muncim pentru noi, dar ne mînaţi să muncim pentru voi chiar în zi de sărbătoare ..." etc. p. 206

POSIBILITĂŢI DE COMUNICARE CU ROMA
O CALE PRIN CRACOVIA, ALTĂ PRIN VIENA[64]
A TREIA PRIN BOSNIA

Modul ... cu mult cel mai bun şi lesnicios ni l-a arătat părintele Bartolomeu Sfondrata[65] care în ziua de 14 august 1581 a venit la noi la Cluj prin Dalmaţia, Bosnia, Rascia, Bulgaria şi Mysia, anume ca scrisorile de aici să fie trimise Reverenţei Tale [= Claudio Aquaviva] la Timişoara. Timişoara este un oraş cu o foarte puternică cetate cam în mijlocul Ungariei (!) supusă turcilor[66], plină de negustori raguzani şi turci care circulă liber sub turci şi sub ascultarea principelui nostru prin toate tîrgurile şi prin toate bîlciurile: printre aceştia Părintele Bartolomeu are un văr căruia i se pot încredinţa scrisori în toată siguranţa. Timişoara e la o depărtare de 4—5 zile de drum de aici [Cluj]. De la Timişoara pînă la Belgrad (care se numeşte şi Taurinus şi Alba Graeca) se socoteşte numai o zi de drum socotită pe o cale cît se poate de netedă [apoi de aici la Raguza zece zile şi de aici pe mare în Italia. Tot drumul ar dura 14 zile.]

---

[64] *Ibidem*, I, p. 171.

[65] Misionar iezuit ţinînd legătura cu iezuiţii de la Cluj. Călătoreşte de mai multe ori de la Raguza la Cluj trecînd prin Dalmaţia, Serbia. Moare la Timişoara la 10 noiembrie 1583. Iezuiţii ar fi dorit să folosească prilejul lichidării succesiunii sale spre a cerceta situaţia din Timişoara, dar li s-a refuzat autorizaţia din partea autorităţilor din Transilvania.

[66] Adică în mijlocul Banatului turcesc.

JERONIM ARSENGO

(? — 1610)

*

Călugărul franciscan conventual Jeronim Arsengo era grec, originar din insula Chios (I. C. Filitti, *Din Arhivele Vaticanului*, I, Bucureşti, 1913, I, p. 91).

În 1580 se afla la Constantinopol de unde a fost trimis în 1581 de episcopul de Nona (Dalmaţia) Petru Cedulini la Provadia şi Silistra spre a se informa asupra pavlicienilor din Bulgaria şi asupra progreselor catolicismului în Ţara Românească. La 16 martie 1582 Ieronim Arsengo se afla din nou la Silistra, de unde cerea episcopului de Nona o scrisoare de recomandaţie din partea bancherului levantin Benedetto de Guajano către doamna Ecaterina, soţia lui Alexandru al II-lea Mircea (Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab. 1565 usque ad 1799* în *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, XVIII*, Zagreb, 1887, p. 13, doc. nr. XIII).

Din Ţara Românească, Arsengo a trecut în Moldova unde a fost bine primit de Petru Şchiopul, care era un susţinător convins al catolicismului. Iar legatul papal Alexandru Comuleo l-a numit vicar apostolic în timpul vizitei sale în Moldova (1586), sfătuind pe domn să-l ceară ca episcop catolic. În 1587 Arsengo se intitula vicar apostolic şi episcop numit al Moldovei. În 1590 sfetnicul catolic al lui Petru Şchiopul, Bartolomeo Brutti, l-a trimis în Polonia spre a fi numit formal episcop de către legatul apostolic şi a-i da informaţii asupra stării catolicilor din Moldova. Brutti urmărea astfel să înlăture tutela episcopilor poloni. Totodată prin hirotonirea tinerilor catolici, elevi ai iezuiţilor din Transilvania, se urmărea organizarea unui cler catolic care să se opună ierarhiei ortodoxe bine organizate din Moldova.

Dar la Roma, cardinalul de Santa-Severina, Giulio Antonio Santori, a combătut numirea lui sub cuvînt că Arsengo fusese capucin (vezi scrisoarea lui Alexandru Comuleo din 10 ianuarie 1598 în „Revista catolică", 1915, 2, p. 200). Cum însă noul episcop Bernardino Quirini, numit în ianuarie 1591, nu a venit în Moldova pînă în 1597, Arsengo a rămas să-l suplinească în calitate de vicar, trăind retras la Bacău după plecarea lui Petru Şchiopul din domnie (29 august 1591).

După înapoierea Movileştilor din exil (1595), Arsengo a fost recomandat în lipsa lui Quirini ca episcop de către Ieremia Movilă şi de mitropolitul Gheorghe Movilă. A făcut o călătorie la Roma, unde călugărul dominican Andrea Bobbi atestă prezenţa sa în vara anului 1596 (vezi „Cercetări istorice", IV/2, Iaşi, 1928, pp. 85—86 şi A. Veress *Relationes nuntiorum apostolicorum în Transylvaniam missorum a Clemente VIII (1592—1600)*, Budapesta, 1909, pp. 250, doc. nr. 174). Cum s-a descoperit însă că îi lipsea gradul de doctor în teologie, numirea a rămas în suspensie şi Arsengo a făgăduit să presteze acea slujbă cu titlul de vicar (*ibidem*, pp. 251—252, doc. nr. 176). După venirea lui Quirini în Moldova a trăit în bună înţelegere cu superiorul său care, plecînd în 1599—1600 la Roma, l-a lăsat vicar general. Iar în 1604 episcopul l-a trimis în locul său la Roma spre a face obişnuita vizită de credinţă şi a cere ajutoare băneşti pentru propaganda catolică. Aflînd la Viena de moartea lui Quirini cît şi de recomandarea lui Ieremia Movilă care-l preţuia (N. Buta, *Patru scrisori domneşti din Arhivele Vaticanului*, în „Anuarul Institutului de istorie naţională", III, Cluj, 1924—25, p. 553), Arsengo s-a dus în Polonia pentru a cere sprijinul nunţiului apostolic. Dar moartea lui Clement al VIII-lea (5 martie 1605) urmată de cea a lui Ieremia Movilă (10 iulie 1606) şi ostilitatea polonilor, care voiau să impună ca episcop un instrument al lor, au întîrziat formalităţile numirii.

În urma stăruinţelor lui Simeon Movilă, Arsengo a fost numit episcop abia la 17 septembrie 1607, fiind sfinţit la Cracovia, unde se afla încă în ianuarie 1608. A murit înainte de 18 aprilie 1610 (I. C. Filitti, *op. cit.*, I, pp. 91—92, doc. nr. 93; „Revista catolică", 1912, p. 183 şi urm.)

Arsengo a lăsat relaţii despre vizita sa la Silistra şi despre situaţia catolicilor din Ţara Românească, stăruind asupra numărului şi îndeletnicirilor lor.

Aceste relaţii au fost publicate de Eusebiu Fermendžin în *Acta Bulgariae ecclesiastica*, pp. 6—7; 10—11.

De Arsengo s-au ocupat:

Carol Auner, *Inceputul episcopatului de Bacău*, în „Revista catolică", I, 1912, p. 383 şi urm.; A. Hajet, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft*, Berlin-Leipzig, 1925, p. 43; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, Bucureşti, 1928, p. 241; Virginia Vasiliu, *Il principato moldavo et la curia papale*, în „Diplomatorium Italicum", II, 1930, pp. 2—10; A. Mesrobeanu, *Contribuţii la istoria catolicismului din Moldova*, în „Cercetări istorice" IV/2, Iaşi, 1928 p. 76 şi urm.; Sadi Ionescu l-a cuprins în *Bibliografia* sa, p. 67.

VIZITAŢIE APOSTOLICĂ

1581

Cele însemnate de vizitatorul apostolic după cele auzite de la cîţiva negustori catolici despre starea catolicilor din Bulgaria şi Ţara Românească[1]

Vizitarea Silistrei şi Provadiei, încuviinţată de domnul nostru prin scrisorile monseniorului preastrălucitul <cardinal> de Como[2] la 11 martie 1581. p. 6

În ziua de 5 decembrie. S-au înfăţişat înaintea monseniorului preareverendisim domnul Jacomo di Luccari şi magistrul Nicolo di Marini[3], negustori ragusani, care locuiesc într-o localitate pe Dunăre, numită Silistra şi popular

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul italian publicat de Fr. Eusebiu Fermendžin, în *Acta Bulgariae ecclesiastica ab 1565 usque ad 1799 (Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium)*, XVIII, Zagreb, 1887, p. 6).

[2] Ptolomeo Galli, cardinal de Como.

[3] Din familia: di Marini Poli.

Deristor[4], la vreo două zile de Varna; ţinutul se cheamă Dobrogea[5], în vechime Mesia, limba este cea bulgară sau ilirică[6]. <Se află> în stăpînirea sultanului dincolo de fluviu, în faţa numitului ţinut, este Ţara Românească, tributară turcilor.

Sus-numiţii bulgari sînt de rit ortodox, au biserici, preoţi şi episcopi.

Spuneau[7] că sînt numai 10 familii catolice <şi sînt> de naţiune ragusană. Nu au biserici, nici[8] preoţi sîrguincioşi, dar au adus de la Ragusa dimpreună cu acei de la Provadia care se află la o depărtare de două zile de Silistra pe unul numit părintele Nicolo Godini din Antivari, un om de mare omenie; el slujeşte şase luni aici cu un venit de 100 de taleri pe an.

Ei întreabă dacă le e îngăduit să meargă în bisericile ortodocşilor să se roage şi să cinstească sfintele lor taine cu toată închinarea; dacă le e îngăduit să primească taina botezului şi a pocăinţei la nevoie, adică în pragul morţii, de la preotul de rit ortodox. Au făcut întrebare dacă după judecata conştiinţei un tînăr de rit catolic care trăise cu o tînără de rit ortodox cu făgă-
p. 7 duiala de a o lua // de soţie şi care avea fii de la ea putea să-şi întoarcă făgăduiala cu cugetul curat[9]. Mai spuneau că, mergînd dincolo de Dunăre în Transilvania, ei găsesc în Ţara Românească mulţi luterani de naţiune germană care totdeauna încearcă să discute asupra credinţei şi oferă în dar cărţi ale credinţei lor perverse.

Întrebaţi dacă la Silistra sau la Provadia este vreun luteran, au răspuns că nu.

RELAŢIA FRATELUI IERONIM ARSENGO DESPRE VIZITAREA SILISTREI

1581

La 25 februarie 1581 la Silistra[10]. Silistra <se află> la o depărtare de două zile de Provadia[11] şi <este> pe malul Dunării. Sînt cu totul 1 500 de cămine[12] de creştini şi păgîni. Sînt opt case de catolici cu 40 de inşi, toţi

[4] Durostor.
[5] *Dobruccia.*
[6] Adică slavă.
[7] În text *dusero* (dissero).
[8] În text „*de*", poate greşit în loc de „ne".
[9] *Salva conscientia* (fără păcat).
[10] *Silistrio.*
[11] *Provati.*
[12] *Fochi.*

negustori regusani, în clipa de față folosesc drept capelan pe fratele Celestino cu un salar de 2 000 de aspri pe an; sînt buni creştini <deşi> nu au biserică; se slujeşte într-o cameră. Au făgăduiala de a înălța o căsuță drept biserică[13]; nu au alte odăjdii de altar[14] decît acelea ale capelanului, care slujeşte aici de trei ani şi toată lumea îl vorbeşte de bine; şase luni slujeşte aici şi şase luni la Tîrgovişte[15], la mănăstire.

RELAȚIA FRATELUI IERONIM ARSENGO DESPRE STAREA BISERICII CATOLICE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ[16]

1581

Informația primită de la fratele Celestin Venețianul asupra situației din Țara Românească. p. 10

În Țara Românească, la o depărtare de patru zile de Silistra, se află un oraş cu numele Tîrgovişte <care are> o mie de case de români de rit ortodox; sînt 22 de case de saşi catolici, 130 de inşi de rit roman şi de limbă germană, maghiară şi română. Ei mărturisesc că aparțin bisericii catolice; din lipsă de preoți, au un preot luteran, pe care îl silesc să facă slujba după ritul nostru. Sînt oameni săraci, de meserie dăltuitori (mineri?)[17], lucrători la cuptoare[18] şi săpători[19] şi sînt supuşi domnului Țării Româneşti. Fiind oameni simpli şi lipsiți de preoți catolici, se lasă împinşi în multe rătăciri ale credinței[20]; au părăsit cu uşurință pe preotul luteran şi îndată ce am venit aici, l-am trimis pe fratele Celestino să vadă de ei şi să înlăture pe acel preot; şi sper întru domnul ca să dea roade, deoarece a învățat limba românească şi parte din ei <credincioşii> îl vor.

În acel loc se află două biserici catolice: una este a Sfîntului Francisc, dar e distrusă şi de zece ani este lipsită de slujitor.[21] În clipa de față locuieşte acolo fratele Celestino, a început să clădească din nou chiliile; biserica

---

[13] *Ne hanno promesso di edificare una casetta.*

[14] *Paramenti.*

[15] *Tragovisti.*

[16] Traducerea s-a făcut după textul italian publicat în *Acta Bulgariae* etc. pp. 10—11.

[17] *Scupinari* (scuffinari?), adică cei ce taie cu dalta — putînd fi vorba aici de lucrători la carierele de piatră sau eventual la ocna din apropierea oraşului, la Ocnița.

[18] *Fornari.*

[19] *Zappatori* (la ocnă? sau la piatră).

[20] *De errori del fede navigano con ogni vento.*

[21] *Frate.*

este în bună stare, are nevoie de puţină refacere, nu are odăjdii de altar[22] în afară de acele ale fratelui. Mănăstirea are o grădină frumoasă; fratele trăieşte din pomană şi din ajutorul ce-l primeşte de la doamna Ţării Româneşti[23]. Cealaltă biserică se numeşte Sfînta Maria. E înzestrată cu obiecte de cult, anume şase feloane de catifea roşie, şase stihare, şapte potire[24] de argint, cinci discuri[25] de argint, două cruci de argint, şi cădelniţă de argint, un tabernacol de argint <şi mai are> şi o vie; toate aceste lucruri le ţin saşii. Vinul pe care-l produc din vie îl dau preotului care slujeşte la acea biserică.

În acea ţară, la o zi depărtare de Tîrgovişte, este un oraş numit Cîmpulung; are 900 de cămine[26], toate de români; sînt case de saşi catolici[27] <cu> 400 de suflete, <sînt> cu totul 250[28]; are o mănăstire franciscană, care
p. 11 însă e dărăpănată, şi o altă biserică, în care locuieşte capelanul care // este luteran, vorbeşte nemţeşte, ungureşte şi româneşte; totuşi oamenii spun că sînt catolici romani[29] şi că ţin un luteran, neavînd altul şi fiind oameni simpli.

Rîmnic[30], la trei zile de drum de Tîrgovişte, are 20 de case de catolici, 180 de suflete; se declară catolici romani, dar au un preot luteran, neavînd unul catolic; oameni simpli ca mai sus.

Pavlicienii sînt departe de Silistra cale de cinci zile; aceştia sînt eretici maniheeni. Nu se poate aştepta nimic de la ei, sînt încăpăţînaţi, nu cinstesc crucea, şi nimeni nu poate sta de vorbă cu ei, căci nu au ochi să vadă pe creştini.

M-am informat de tot ce am spus mai sus de la toţi şi am făcut potrivit poruncii care ni s-a dat.

---

[22] *Paramenti.*
[23] Ecaterina Salvaresso, mama lui Mihnea care se va turci în 1591.
[24] *Calici.*
[25] *Patene.* Tavă pe care se aşază agneţul (ostio).
[26] *Fuochi.*
[27] *Latini Sassoni.*
[28] Probabil: <case de catolici>.
[29] *Papiste.*
[30] *Rimnico* (Rîmnicu Vîlcea).

JOHN NEWBERIE

*

Negustorul John Newberie din Londra este primul călător englez care ne-a lăsat o relaţie despre Moldova.

Newberie a pornit în prima sa călătorie în Levant, în martie 1578. Îmbarcîndu-se la Marsilia a străbătut Marea Mediterană ajungînd la Tripoli, în Siria, la 13 noiembrie 1578 şi s-a înapoiat la Londra la 10 noiembrie 1579.

În anul următor, Newberie a plecat din Londra la 19 septembrie 1580 împreună cu negustorul englez William Barret. A vizitat Persia, Media, Armenia, Georgia şi Asia Mică, ajungînd la 9 martie 1582 la Constantinopol. Se îmbarcă la 4 aprilie la Galata, împreună cu un negustor din Chios, Antonio, îndreptîndu-se, întocmai ca şi Mancinelli, spre gurile Dunării.

El se interesează de preţurile principalelor articole de consum, de modul de pregătire a icrelor, de costul transportului vinului şi de taxele vamale, relaţia sa constituind un izvor important pentru studiul vieţii economice din Moldova la sfîrşitul secolului al

XVI-lea. Nefiind priceput în probleme militare şi politice, datează greşit supunerea Moldovei de către Soliman Magnificul.

Newberie s-a întors prin Polonia şi Prusia; la 31 august 1582 era la Londra.

În 1583, a pornit a treia oară în călătorie la Alep, după cum rezultă din scrisorile sale care s-au găsit printre hîrtiile ambasadorului englez William Hareborne.

Relaţia lui John Newberie a fost publicată în 1625 în prima ediţie a colecţiei *Purchas His Pilgrimes. In five books*, cap. IV. p. 1420 ş.u.; s-a republicat cu adăugiri şi îmbunătăţiri în *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, vol. VIII, Glasgow, 1905, cap. III, p. 449 ş.u.

A fost tradusă în limba română de M. Beza în ziarul „Românul" din Arad şi reprodusă de N. Iorga cu corecturi şi note în revista „Neamul Românesc literar" 1912, pp. 542—544; N. Iorga a folosit-o atît în *Istoria românilor prin călători*, I, pp. 211—213 cît şi în studiul său *Les premières relations entre l'Angleterre et les pays Roumains du Danube* (1427 à 1611), în *Mélanges d'histoire offerts à Mr. Charles Bémont*, Paris, 1913, pp. 562—563.

DOUĂ CĂLĂTORII ALE LUI JOHN NEWBERIE, UNA ÎN LOCURILE SFINTE, CEALALTĂ LA BALSARA, ORMUS, ÎN PERSIA ŞI ÎNAPOI PRIN TURCIA[1].

1582

Eu, numitul John Newberie, îmbărbătat de p. 449
buna izbîndire a drumului meu de mai înainte la Tripoli, Ierusalim şi Muntele Liban, am pornit într-o călătorie mult mai lungă şi primejdioasă prin strîmtoarea Gibraltar, Marea Mediterană, sus-zisul Tripoli şi apoi coborînd rîul Eufrat, pînă la cetatea lui Ormus în Golful Persic şi de acolo prin ţara lui Lar[2] şi părţile cele mai de răsărit ale Persiei, în Media, Armenia, Georgia, Caramania, Anatolia şi apoi la Constantinopol şi de acolo prin Marea Neagră numită în vechime Pontul Euxin, pe gura fluviului Dunărea cu corabia, şi apoi o cale lungă în susul acelui fluviu, trecînd de-a lungul unei părţi din

[1] Traducerea s-a făcut după textul englez publicat în *Purchas his Pilgrimes*, vol. VIII, Glasgow, 1905, p. 450 ş.u.
[2] *Laristan*.

Moldova[3] şi Ţara Românească[4] <şi> în sfîrşit, după ce am debarcat, am ajuns la Cameniţa[5], primul oraş de graniţă al Poloniei, şi trecînd printr-acel regat am ajuns în Prusia şi am venit la Elbing şi Danzig[6] şi Königsberg[7], unde îmbarcîndu-mă, am trecut prin Sundul din Danemarca şi am ajuns la Hull în Anglia şi apoi am mers pe uscat la Londra, unde am ajuns în ultima zi a lui august 1582, călătorind timp de doi ani fără nouăsprezece zile.

. . . .

p. 476 În ziua de şase aprilie 1582, am plecat din golful de lîngă Terapia, îmbarcaţi pe un vas încărcat cu vinuri din Candia, ce urma să meargă în susul fluviului Dunărea. În ziua a şaptea, dimineaţa s-a pornit vîntul dinspre est-nord-est cu furtună mare şi ne-am întors în aceeaşi zi în oraşul numit Sozopolis[8], care este un port bun.

Aici sînt multe mori de vînt şi mari magazii de vinuri. Şi la răsărit de port sînt trei insule şi aici toţi <locuitorii> sînt greci. De asemenea şi turcii îşi alcătuiesc aici multe corăbii[9]. Şi în această vreme păcătoasă unii din ceata
p. 477 noastră plîngeau şi alţii // strigau: şi vela noastră din faţă s-a sfîşiat de vîntul năprasnic şi eram în mare primejdie fiindcă mult timp n-au putut să coboare vela mare. Furtuna aceasta grozavă pe care am întîmpinat-o în Marea Neagră[10] a început sîmbătă dimineaţă pe la ora unu, care era ziua a şaptea din aprilie, şi a ţinut pînă marţi dimineaţa care era a zecea zi, cu mare zăpadă şi cu frig, ca şi cum ar fi fost pe la Crăciun. În ziua a douăsprezecea, am plecat din Sozopolis şi în aceeaşi noapte am ancorat mai jos de un promontoriu, unde se află un tîrg[11] numit Emona[12]. În ziua a treisprezecea <am plecat> din Emona şi în noaptea aceasta am trecut pe lîngă un oraş mare, care se cheamă Varna, care se află înăuntrul unui golf foarte întins şi care este un port foarte bun. În ziua a paisprezecea dimineaţa, am trecut pe lîngă un castel numit Caliacra care stă pe un promontoriu şi are la răsărit doi stîlpi mici şi aproape de ei o stîncă mare, foarte asemănătoare unui om. În ziua a cincisprezecea, dimineaţa ne-am întors la castelul Caliacra şi în ziua a şaptesprezecea, către seară, am pornit de la acest castel pe mare mai departe. În ziua a nouăsprezecea dimineaţa, am intrat într-o gură a fluviului

[3] *Bugdania.*
[4] *Valachia.*
[5] *Caminetz.*
[6] *Dantzk.*
[7] *Quinsborow.*
[8] *Sissopoli* pe coasta Bulgariei.
[9] *Also the Turke doth make here many gallies.*
[10] *Blacke Sea.*
[11] *Casal.*
[12] Pe coasta Bulgariei.

Dunărea, numită Licostomo[13]. Şi la intrarea fluviului, spre sud, este un far şi partea mai adîncă este la nord, dar niciodată nu trece de opt picioare de apă. Şi ţara dinspre partea de sud a rîului se numeşte Dobrogea[14] şi cea dinspre nord se numeşte Moldova[15]. În ziua a douăzeci şi doua, pe la amiază, am intrat în acea parte de fluviu unde începe gura Sfîntului Gheorghe şi această gură curge spre est-sud-est. Şi Licostomo, de care ne depărtăm, curge spre apus şi apoi deodată iarăşi spre nord. De asemenea în această zi am ajuns la un tîrg[16], numit Tulcea[17], care este aşezat în partea de sud a rîului. Şi aici se iviseră dinspre oraş, în apă, nişte stînci mici; şi aici vasul nostru şi negustorul[18] au plătit o taxă mică de vreo două sau trei coroane[19]. Şi aici se află din belşug peşte, găini şi ouă. În ziua a douăzeci şi treia am plecat din Tulcea şi în aceeaşi zi, cam la amiază, am trecut pe lîngă rîul Chilia[20] care este foarte // lat şi care curge spre nord-est. De asemenea p. 478
am trecut, în aceeaşi zi, pe lîngă un ostrov mic care este foarte aproape de Isaccea[21]. În ziua a douăzeci şi patra, către prînz, am ajuns la un oraş numit Isaccea, aşezat în partea de sud a fluviului. Şi drept în faţa oraşului este un ostrov: şi aici rîul este foarte lat. Şi aici ar fi trebuit să plătim o vamă, dar n-am plătit nimic pînă ce am ajuns la Tomarova[22]. În ziua a douăzeci şi patra după-amiază am plecat din Isaccea; şi în ziua a douăzeci şi cincea am ajuns la Tomarova. Şi această Tomarova se află în partea de nord a fluviului ... La Tomarova, copiii[23] umblă după portul celor din India, cu cercei mici la urechi. Şi femeile umblă cu bumbi mari de argint care atîrnă deasupra urechilor şi cu un mare colac de pînză de in pe cap, foarte asemănător cu un turban turcesc şi peste acesta este o pînză mică; şi partea de sus a veşmintelor este împodobită de jur împrejur cu bumbi mari de argint ca nişte nasturi. Şi fetele tinere îşi poartă părul împletit şi peste el atîrnă feluriţi bani de argint, şi pe creştetul capului o broşă mare rotundă de argint împodobită cu pietre scumpe şi mînecile lor <sînt> largi[24] şi scurte şi pe braţele lor poartă două cercuri[25] mari de argint şi la cingătoare, cinci

[13] Nu poate fi vorba de Chilia de care pomeneşte mai apoi, ci de braţul Sulina care corespunde întocmai situaţiei arătate de călător.
[14] *Dobis.*
[15] *Bogdania.*
[16] *Casal.*
[17] *Dolcha.*
[18] Antonie, negustor din Chios.
[19] *Crownes.* Este vorba de moneda engleză de argint bătută pentru prima oară de Eduard al VI-lea (1547—1553).
[20] *River of Kelle.*
[21] *Saxe.*
[22] *Tomourra* (Reni).
[23] De ţigani sau de tătari.
[24] *Great.*
[25] *Hoops.*

sau şase cuţite, iar la gît nu poartă nimic. Cele de rînd[26] umblă mai mult cu picioarele goale. În ziua a douăzeci şi cincea cînd am venit la Tomarova era un vas[27] de la Constantinopol care a venit de acolo în opt zile. Vasul cu care am venit de la Constantinopol era larg de douăzeci şi şapte de picioare; şi pupa avea treizeci de picioare deasupra şi nu putea îngrămădi <ca încărcătură> în fundul său decît pînă la înălţimea a două butoaie mari, aşezate unul peste altul, afară doar de partea de la mijlocul <vasului>. În acest oraş Tomarova, se vînd douăzeci de ouă pe un aspru[28] şi o găină bună pe doi aspri şi <este> carne de vacă, slănină, pîine, vin, bere şi mied din belşug şi peşte proaspăt foarte bun mai mult ca orice alt lucru. Aici se vînd două ştiuci pe un aspru, fiecare <din ele> trecînd de trei palme[29],
p. 479 şi trei crapi de cîte o palmă şi jumătate. // De asemenea este aici în <acest> fluviu mare belşug de moruni şi scrumbii. Felul lor de a purcede la pregătirea icrelor[30] din morunii lor este acesta. Icrele sau ouăle de peşte trebuie să fie scoase în întregime din peşte şi apoi tăiate puţin cu un cuţit şi astfel, sărate bine trei zile şi trei nopţi, puse într-un butoiaş sau hîrdău[31] găurit pe dedesubt, pentru ca apa sau sarea care iese din icre să poată să se scurgă; şi după ce au trecut aceste trei zile, ei le iau şi le spală foarte bine, cu apă proaspătă pînă ce sarea din ele e curăţată de tot, şi după aceea le pun în butoiaşe pe alte trei zile, şi ele trebuie călcate cu picioarele curate, de asemenea trebuie făcută o gaură sub butoiaş pentru ca să se scurgă apa; şi apoi se pun cîteva pietroaie mari deasupra pentru ca să le îndese bine şi să le întărească, şi după ce au trecut aceste trei zile se scoate fundul şi se pune altul nou; şi astfel pot fi cărate prin întreaga lume. Şi numele celor trei peşti, din ouăle cărora se face acest „caviar", sînt acestea: nisetrul şi morunul[32] şi „merssenne"[33]. Şi cel mai bun timp al anului pentru a-l face este iunie şi iulie.

În acest oraş Tomarova sînt unii negustori din Chios[34] care stăpînesc[35] acolo, şi în vremurile trecute a fost un oraş frumos, dar tătarii l-au pustiit de două-trei ori şi o dată au luat cu ei cincizeci de inşi din <oraş> şi din ţinuturile învecinate. Şi prin anul domnului 1530[36] turcii au supus această

[26] *The common sort.*
[27] *A Bark.*
[28] *Asper* — monedă mică de argint turcească.
[29] *Spans.*
[30] Este vorba de icrele tescuite.
[31] *Fat* (= vat).
[32] *Mourrouna.*
[33] Neidentificabil sub forma aceasta.
[34] *Scio.*
[35] *Are certain merchants of Sio that are lords of the same.*
[36] E vorba în realitate de campania lui Soliman Magnificul din 1538.

ţară şi o mare parte din Ungaria şi totul, după cum se spune, prin trădarea principelui Transilvaniei[37].

În prima zi a lui mai 1582 ne-am descărcat mărfurile. Şi domnul Giacomo Alberti[38] a plătit pentru adusul fiecărui butoi de vin cîte şaizeci de aspri de la Constantinopol pînă aici. Astăzi spre seară am plecat din Tomarova, care în limba românească se numeşte Reni[39]. În ziua a patra a lunii mai am trecut printr-un tîrg[40], unde starostele[41] tîrgului ar fi vrut să ne ia calul maistrului nostru de luntre şi în aceeaşi zi după-amiază, am trecut peste // un pod lung şi îndată după aceasta peste un rîu mic, numit Prut. p. 480

În ziua a şasea am plecat din Fălciu[42]. În ziua a opta, dimineaţa am ajuns la un mic orăşel numit Huşi[43] care este aşezat pe sub marginea pădurii. În aceeaşi zi, am trecut noaptea, iarăşi peste rîul Prut şi în dimineaţa următoare am ajuns la un tîrg numit Podoleni[44] şi aici caii unuia din negustorii[45] noştri au fost iarăşi luaţi. În ziua a zecea am ajuns la un sat numit Ţuţora[46] unde am trecut iar peste Prut. În ziua a unsprezecea, dimineaţa, am ajuns la Iaşi[47] şi aci marele vameş este un grec şi se numeşte Nicola Neverredde[48]. La sud de Iaşi este castelul cu o pereche de furci înaintea sa şi de jur împrejur este o împrejmuire[49] de trunchiuri mari de copaci[50] şi la sud-vestul oraşului este un lac mare[51] şi pe ţărmul cel mai îndepărtat al lacului se află o mănăstire mare[52].

Femeile umblă aici cu rochii[53] turceşti şi cu turbane mari cu două-trei discuri împodobite cu pietre de fiecare parte a turbanului lor şi rochiile lor

---

31 Ioan Zápolya, voievod al Transilvaniei (1510—1526) şi rege al Ungariei (1526—1540). Rolul său în înfrîngerea de la Mohács a fost aspru judecat de contemporani. Tot astfel şi atitudinea din 1538.

38 *Jacomo Alberti*, negustor italian, fratele lui Tomaso Alberti. În 1583 a luat în arendă vămile din Ţara Românească împreună cu Ianachi şi Nicolo Nevridi (Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel*, în „Revista istorică", XXI (1931), pp. 273—74.)

39 *Ren.*

40 *Casal.*

41 *The master of the casall.*

42 *Falchen.*

43 *Hus.*

44 *Padwellia.*

45 *Muckeres.*

46 *Sutsourre.*

47 *Yas.*

48 Nicolo Nevridi, zis Domestico din Chios, mare vameş în Moldova în timpul domniei lui Petru Şchiopul şi Aron Vodă, care l-a osîndit la moarte pentru a-l despuia de avuţiile sale (N. Iorga, *Studii şi Documente*, XXIII, p. 443, doc. nr. CCCCLXXX).

49 *Wall.*

50 Palanca de trunchiuri de copaci care folosea la întărirea şi apărarea cetăţilor noastre.

51 Iezerul cel mare al Bahluiului.

52 Mănăstirea lui Balica hatmanul sau Galata veche, ctitoria lui Petru Şchiopul.

53 *Gownes.* Descrierea ce urmează nu corespunde costumului femeilor din Moldova.

<sînt> împodobite, jos în faţă, iarăşi cu asemenea pietre şi în urechile lor <poartă> discuri mari cu un lanţ de mărgăritare mici prins bine de amîndouă urechile lor. Şi fetele umblă cu o găteală pe cap asemenea unei mitre bisericeşti şi pe aceasta părul e legat de-a curmezişul; şi unii dintre copii umblă cu un fir răsucit trecut prin urechile lor după obiceiul indienilor.

Vama pentru un sul de postav[54] la Iaşi este de un ducat de aur şi pentru unul de postav gros un taler[55] şi pentru fiecare covor care costă o sută de aspri, doisprezece aspri, <tot atîta> şi pentru fiecare bou şi vacă, afară dacă sînt ai negustorilor din Polonia, şi atunci ei plătesc numai douăzeci de aspri. Şi de fiecare butoi mare de vin se plăteşte <vamă> cinci taleri şi zece aspri şi de fiecare butoi de vin tămîios[56] se plăteşte la Constantinopol şase sechini şi la Eluova[57] patru.

În ziua a şaisprezecea, după-amiază, am plecat din Iaşi. Şi în ziua a şaptesprezecea am poposit la Ştefăneşti[58]. În ziua a optsprezecea am trecut peste rîul Prut, care este la trei leghe de Hotin[59], şi în aceeaşi zi am ajuns la un tîrg numit Leues[60], care este aşezat într-o vale şi are un lac cu apă
p. 481 ce se află // în mijlocul său. În ziua a nouăsprezecea dimineaţa <am ajuns> la Hotin, şi la nordul oraşului este cetatea care este aşezată lîngă rîul Nistru[61]... În ziua a douăzecea, pe la prînz, am plecat de la Hotin şi în aceeaşi zi, care era o duminică, am ajuns la cetatea[62] de graniţă a Poloniei numită Cameniţa[63], care este într-o vale: şi cetatea se află la apusul oraşului.

---

[54] *A cloth.*

[55] *Dollar* (de la taler, al cărui prototip e Joachimsthaler-ul bătut în 1519; valora 40 de aspri).

[56] *Muskadell.*

[57] Neidentificabil. Oare greşeală pentru Emona?

[58] *Stefennes.*

[59] *Chotym.*

[60] Levinţi (?)

[61] *Nyester.*

[62] *The strong Frontier Towne.*

[63] *Camienitz.*

GIULIO MANCINELLI

1537—1618

*

Iezuitul Giulio Mancinelli, a cărui viață scrisă de el însuși se păstrează în trei manuscrise, după care a fost compusă și o biografie edificatoare cincizeci de ani după moartea sa, nu oferă totuși date prea precise asupra cronologiei activității sale. Născut la 13 octombrie 1537 la Macerata în Italia și intrat în Societatea lui Isus la douăzeci și unu de ani, ocupă diferite funcții la Florența și la Roma.

Activitatea sa propagandistică se desfășoară mai întîi în Dalmația și apoi la Constantinopol. Aici stăruie pentru înființarea unei misiuni catolice — care se și întemeiază în 1583 cu sprijinul Franței și al Veneției, — și se îngrijește de ajutorarea prizonierilor creștini din Turcia. Totodată urmărește realizarea unirii bisericilor, căutînd să se apropie de capii bisericii ortodoxe și de călugării de la muntele Athos, ale cărui mănăstiri le vizitează. Călătorește în mai multe rînduri prin Asia Mică. Părăsind Turcia la o dată care poate fi situată aproximativ între 1583 și 1586, trece prin Țara Românească și Moldova în Polonia înainte de a se reîntoarce prin Viena la Roma și a se stabili apoi la Neapole. Aici s-a ocupat de eliberarea prizonierilor creștini aflați în robie la Alger, făcînd în scopul

acesta multe călătorii peste mare. A murit la Neapole la 14 august 1618 înconjurat de o aureolă de sfinţenie întreţinută cu sîrguinţă de Societate. Într-unul din manuscrisele consacrate vieţii sale, un capitol întreg este acordat viziunilor, revelaţiilor şi harurilor excepţionale dăruite de Dumnezeu părintelui Giulio (vezi versiunea latină datorată iezuitului Simeon Mair, Innsbruck, 1677, pp. 120—294). De la el au rămas lucrări religioase de asceză mistică, precum şi dări de seamă asupra activităţii sale în Orient.

Autobiografia sa a fost făcută la cererea papii potrivit unei practici instaurate în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Astfel şi Possevino a fost invitat de papă să-şi scrie autobiografia după reîntoarcerea sa din Moscova. Dar în timp ce Possevino a înţeles să execute această poruncă vorbind exclusiv de misiunea sa moscovită — socotită ca un triumf al bisericii prin mijlocirea sa — Mancinelli a urmat calea indicată de diferitele compuneri edificatoare, ilustrate de aşa-zisele *Annuae Litterae* redactate de Societate şi trimise diferitelor sale „provincii", în care se stăruia asupra elementelor prodigioase, a semnelor prevestitoare, a minunilor, sau a pedepselor cereşti. Evenimentele sînt lipsite de precizări cronologice sau geografice, nemairămînînd decît ca exemplificări edificatoare ale unor cumpene sau judecăţi ale lui Dumnezeu. În sensul acesta a fost redactată şi viaţa lui Mancinelli de către biograful său, Cellesi (1668), şi astfel trebuie privită scena relatată ca petrecută aievea în timpul călătoriei sale pe Marea Neagră în dreptul gurii Dunării unde s-a împotmolit corabia pe care era îmbarcat. Scena în sine nu diferă mult de diferitele descrieri literare de furtuni sau de naufragii al căror model genial a fost dat de colocviul lui Erasm intitulat *Naufragiul*, şi dus la desăvîrşire de Rabelais în descrierea furtunii pe mare din cartea a IV-a a aventurilor lui Pantagruel. Datele care ar putea aduce vreo precizare asupra împrejurărilor de loc şi de moment sînt tocmai acelea care scot în evidenţă caracterul fictiv al compoziţiei. Primejdia relatată s-a produs la vreo 8—10 mile de gura Dunării (nu se arată care din ele). Echipajul şi călătorii se juruiesc să clădească „biserica Sf. Nicolae aflată aproape de acolo *la marginea Ţării Româneşti* şi făcută din piatră grosolană într-o pădure". Iar după săvîrşirea minunii cînd corabia a fost dusă „în Dunăre la loc sigur ei au coborît pe uscat şi au mers la acea capelă... unde au lăsat unele daruri pentru clădirea bisericii". Zadarnic ar căuta cineva acea biserică sau capelă clădită grosolan *din piatră* (!) în mijlocul pădurii (!) ceea ce apare de la început ca un non sens. Localizarea este tot atît de curioasă, căci se află *la marginea Ţării Româneşti*, dar cum au intrat călătorii pe Dunăre s-au şi dus în pelerinaj pentru a-şi ţine juruinţa. Acestea nu sînt însă singurele ciudăţenii. Alături de indicaţii foarte precise de preţuri de alimente în Dobrogea, aflăm informaţii confuze sau fictive sau anecdotice cînd e vorba de Moldova. Aici (probabil la Iaşi unde s-a oprit 5 zile) vrînd el să slujească liturghia este dus într-o biserică fostă catolică, acum luterană, a cărei descriere este destul de neaşteptată. Căci ea era „plină de steaguri (!) de-a lungul pereţilor iar pe podea erau morminte sculptate cu coifuri (!) cu pene şi cu trîmbiţe *(trombe)*, precum şi cu herburile diferitelor familii (!!!)". Şi această biserică pare tot atît de reală ca şi cea a Sf. Nicolae de lîngă Dunăre. Deşi acest locaş fusese „pîngărit" de slujba luteranilor, el ar fi slujit totuşi bucuros acolo (!), mai ales după ce a găsit paramentele de altar la un brutar luteran, dar a constatat că piatra consacrată a altarului avea pecetea stricată...

şi astfel s-a hotărît să slujească într-o biserică armenească (!) Dar şi aici intervin piedici minore, şi el refuză oferta armenilor... şi se duce să *ţină o predică* în biserica fostă luterană (!) spre „marea bucurie a *catolicilor, ortodocşilor şi luteranilor*" veniţi într-un suflet să asiste la acest spectacol (!) Bartolomeo Brutti îi oferă intervenţia domnului pentru a-l face episcop... Venirea lui Comuleo în Moldova e înfăţişată în termeni destul de ambigui. Nu ştim dacă autorul s-a întîlnit cu el atunci, sau dacă se referă la o misiune ulterioară a acestuia în Moldova înainte de venirea sa binecunoscută din 1593. Este probabil vorba de un moment corespunzător întoarcerii sale din Albania, unde fusese trimis în misiune prin 1583.

În concluzie, datele oferite de viaţa lui Mancinelli, redactată tocmai în 1668, invită la prudenţă. Va trebui să se recurgă la textul manuscris original, care nu ne stă la îndemînă, înainte de a se putea rosti o judecată cît de cît întemeiată asupra aportului real al acestui martor. Dar despre Mancinelli mai putem afla şi unele informaţii din afară, şi anume din corespondenţa iezuiţilor. La 29 aprilie 1586 iezuitul Massimo Milanesi scrie din Cluj că se bucură de a-l şti pe Mancinelli la Cracovia (Veress, *Epistolae et Acta Iesuitarum*..., II, p. 163). Iar la începutul lui iunie din aceleaşi an provincialul iezuiţilor din Polonia îi scrie la Jaroslaw, prepozitului general al Societăţii, că părintele Arator (Szántó) îi cere stăruitor să-l trimită la el (la Oradea) pe Mancinelli „*suum amantissimum*" căruia i-ar lăsa pe seamă cîrmuirea catolicilor din Oradea şi rolul de sfînt părinte ctitor... I s-a trimis lui Mancinelli invitaţia lui Szántó, dar sînt zvonuri că s-ar fi ivit ciuma (la Oradea) şi aceasta l-ar putea opri pe loc. Mancinelli era atît de neadaptat *(inquietus)* la Cracovia, încît ceruse voie să plece în altă parte („*aliquod (!) adire*", desigur de citit *aliquo*) pînă la încuviinţarea reîntoarcerii sale în Italia. El suportă greu viaţa din casa iezuită din Cracovia... pentru că nu vede acolo acea disciplină pe care o doreşte la alţii... şi nu şi-a putut găsi un tovarăş de toate zilele cu care să mai poată ieşi din casă *(socium videlicet ordinarium ad exeundum et ad alia caetera)*. Cum a şi primit de la Roma încuviinţarea să se întoarcă în Italia şi s-a şi pregătit de drum, şi cum vestea foametei şi ciumei din Oradea l-ar abate de la gîndul de a merge acolo, iar oferta unui alt loc în Polonia a fost întîmpinată de el negativ, din cauza impresiei produse de casa din Cracovia, este probabil că va pleca în Italia. Ar fi fost foarte bun la Oradea, căci ştiind sîrbeşte *(sclavonicam linguam)* ar fi putut învăţa ceva maghiară şi la nevoie s-ar putea descurca şi fără aceasta... regiunea e foarte bogată, cu vinuri foarte bune... şi n-ar avea sub el prea mulţi subalterni, doar 3—4, căci el este atît de aspru şi de auster încît nu ar fi oportun să i se încredinţeze o autoritate mai întinsă asupra unui număr mai însemnat... etc. (*ibidem*, pp. 167—168).

Astfel putem reduce aproximaţia legată de datarea trecerii prin Moldova, care nu a putut fi mult anterioară veştii despre prezenţa sa la Cracovia. Aşadar sfîrşitul lui 1585, începutul lui 1586.

Autobiografia lui Mancinelli scrisă în limba italiană se păstrează în trei manuscrise, două la Neapole şi unul la Roma. Cele două dintîi redînd însuşi textul său, al treilea fiind o prezentare făcută după textul iniţial de către iezuiţii din Neapole. Iată titlurile lor: *Vita del padre Giulio Mancinelli della compania di Giesu, scritta da lui medesimo, per*

comandamento dei superiori pel (sic) papa (Napoli, Bibliot. Nazionale, XI, A 65). Titlul manuscrisului următor diferă prin cuvintele *per ordine de superiori che glielo comandarono* (*ibidem*, XI, A 66). În sfîrşit: *Historia della vocatione e peregrinatione del nostro padre della Compagnia di Giesu, discipolo del padre Francesco Borgia* (Roma, Bibl. Vittorio Emanuele, mss. Gesuitici). După acestea a fost redactată biografia lui Iacopo Cellesi: *Vita del servo di Dio padre Giulio Mancinelli della Compagna di Giesu* (Roma, 1668). O versiune latină a fost dată de iezuitul Simon Mair: *Vita magni servi Dei P. Julii Mancinelli societatis Jesu* ... etc. (Innsbruck, 1677).

Fragmentul cuprinzînd relaţia călătoriei prin ţările noastre care se găseşte în capitolul intitulat: *Delle missioni e viaggi che fece nelle parti della Turchia* a fost publicat de N. Iorga în *Hurmuzaki* (XI, pp. 115—118, nr. 191 şi 192) după manuscrisele de la Neapole. De Mancinelli s-a ocupat Nilles, *în Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, II, Innsbruck, 1885, p. 3; Kempf, în *Heiligkeit der Gesellschaft Jesu*, 1922, I, pp. 143—149; Ludwig Koch în *Jesuiten Lexikon; Die Gesellschaft Jesu einst unde je* (Paderborn, 1934), p. 1155. La noi s-au ocupat: N. Iorga în *Breve Storia dei Rumeni*, Bucureşti, 1911, p. 98 şi în *Istoria românilor prin călători*, I, pp. 150, 156; R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, Bucureşti, 1916, p. 63 şi Claudiu Isopescu, *op. cit.*, pp. 55—56. Este menţionat de Sadi Ionescu în *Bibliografia* sa, pp. 68—69.

[ITINERAR][1]

După 1583 și înainte de 1586

[A vizitat] în al 3-lea rînd: Misia, Valahia p. 115
superioară și inferioară, Moldova[2], Iași[3] și reședința principelui acelei țări și alte locuri, unde s-a oprit cîteva zile, purtînd tratative și cu armenii, mulți și bogați, care locuiesc în acel oraș și sînt de religie catolică.

Despre misiunile și călătoriile pe care le-a făcut în părțile Turciei[4]

[Călătoria lui Mancinelli prin Varna, Mangalia[5] și Preslavița] locuri atît p. 116
de bogate, că se vindeau 15 ouă de găină pe un aspru, care valorează 6 quat-

[1] Traducerea s-a făcut după un fragment din *Vita del padre Giulio Mancinelli della Compagnia di Gesú scritta da lui medesimo, per commandamento de Superiori, pel papa,* reprodus în *Hurmuzaki,* XI, p. 115, doc. nr. 191.

[2] Boldabia overo Moldavia.

[3] *Giassi.*

[4] Tradus după fragmentul reprodus în *Hurmuzaki,* XI, pp. 115—118, doc. nr. 192.

[5] *Pongola* = „Pangala" portulanelor medievale (*ibidem,* p. 116, nr. 3). Vezi N. Iorga, *Acte și fragmente,* I, 34, n. 1.

trini romani[6], şi găinile doi aspri una şi patru aspri costă o măsură mare de vin[7] cît patru sticle. A coborît apoi într-un cătun, unde fusese pe vremuri frumosul oraş Constanţa[8], din ale cărui ruine un oarecare turc bogat, din acele părţi, pusese să se sape <lespezi> mari de marmură foarte frumoase în speranţa de a găsi vreo comoară. A intrat apoi cu mare greutate pe gura Dunării, care curge prin Ţara Românească cît şi prin Moldova, găsind de o parte şi de alta a fluviului furci de lemn pline de carne de morun uscat, şi se vindea cu preţ foarte mic unul întreg de înălţimea unui om cu 60 de aspri, adică un scud[9], după cum a scris mai pe larg în cărţile sale de călătorie; morunul era plin de icre cam cît un butoiaş.

În Moldova s-a oprit cîteva zile la Iaşi unde a găsit că aproape toţi creştinii catolici, care fuseseră cu cîţiva ani în urmă foarte numeroşi în cele două principate, Moldova şi Ţara Românească, trecuseră, din lipsă de preoţi catolici[10], la ritul ortodox: pînă şi negustori din Chios şi Ragusa[11] şi din alte locuri <şi> din Italia, <trecuseră> cu totul sau în bună parte, pentru a nu rămînea lipsiţi de slujba bisericească. Acest preot a încercat să slujească liturghia, şi fiind condus într-o biserică <romano-> catolică a găsit-o pîngărită de preoţi luterani, care veneau adeseori în acel loc spre a face slujbă pentru meseriaşi, care sînt aproape toţi nemţi sau unguri luterani; <biserica> era plină de steaguri de-a lungul pereţilor iar pe podea <erau> morminte sculptate cu coifuri cu pene şi trîmbiţe, precum şi cu herburile diferitelor familii; acestea sînt crucile şi icoanele luteranilor. Podoabele de altar[12] le-a găsit la un brutar luteran, dar cercetînd piatra sfinţită[13] a găsit-o cu pecetea stricată şi fără moaşte, din care pricină nu a mai voit să slujească acolo liturghia. A mers la biserica armenilor, care, în toate acele ţări, sînt cu mult mai bogaţi şi mai înlesniţi decît toţi ceilalţi, mulţumită negoţului pe care îl fac cu mirodenii; şi aceştia, întrunindu-se şi ţinînd sfat, au răspuns că biserica este la îndemîna sa şi de asemenea şi ei înşişi, şi au arătat multă dragoste, mulţumită spuselor unui armean[14] care venise atunci de la Roma şi le povestise despre dragostea papii[15] pentru acea naţiune şi despre bunul renume al Societăţii <iezuite>[16]. Voind să se înveşmînteze (în odăjdii) a găsit <veşminte>

---

[6] Quatrinul era a 60-a parte din liră şi preţuia 4 denari.
[7] *„Un metro grande di vino"*.
[8] *Costanza.*
[9] *Scudo.*
[10] *Latini.*
[11] *Rausei.*
[12] *Paramenti.*
[13] Piatră secretă (sau *consacrată*) pe care se slujeşte liturghia.
[14] *Armenico* (sic).
[15] Grigore al XIII-lea (1572—85) sau Sixt al VI-lea (1585—1590).
[16] *Compagnia* — Ordinul iezuiţilor.

frumoase şi bogate, dar hostia[17] era groasă cît un deget, turtită[18] ca săpunul de Veneţia, şi nu se putea cunoaşte din ce era făcută, din această pricină a refuzat să facă slujba, mai ales că le părea foarte rău grecilor şi latinilor[19] care îi erau prieteni, că el le făcea această cinste <armenilor> deoarece nu-i iubeau şi îi dispreţuiau. Se întoarse deci la biserica <romano> catolică prefăcută în <biserică> luterană şi rosti acolo o predică spre marea bucurie a catolicilor, ortodocşilor şi luteranilor, care alergaseră acolo ca la un lucru neobişnuit. I s-a propus acestui părinte de către domnul Bartolomeo Bruti[20], bărbat foarte preţuit şi iubit de principele acestei ţări[21] şi de către unii negustori hioţi[22], nobili, ca dacă el s-ar mulţumi să rămînă acolo pentru a fi de ajutor catolicilor şi moldovenilor, să-l facă, prin mijlocirea principelui, episcop al acelei ţări, unde scaunul episcopal era de multă vreme vacant, spre marea pagubă a populaţiei. Însă părintele a respins îndată această <propunere>; dar ar fi rămas el acolo ca particular[23], dacă ar fi avut încuviinţarea superiorului său, pentru că aproape toţi vorbeau limba italiană, iar limba ţării şi a Valahiei este pe jumătate latină şi vulgară, corcită cu unele cuvinte greceşti, aduse de călugări[24], de negustori şi de principi. Petrecînd acolo trei pînă la cinci zile şi fiind o dată pe stradă cu domnul Bartolomeu, au întîlnit un preot luteran, pe care acel domn Bartolomeu l-a chemat îndată la sine şi i-a zis: „Acest părinte pe care-l vezi este iezuit, dar totuşi sărută-i mîna!" Atunci acela, închinîndu-se pînă la pămînt, i-a sărutat mîna, apoi s-a dus de nu l-au mai văzut niciodată. A venit apoi acolo părintele Alexandru Comuleo[25] care împreună cu un părinte al nostru iezuit fuseseră trimişi să viziteze Albania şi discutînd cu acel principe, s-a pus în vedere ca acesta să nu mai primească preoţi luterani în ţara sa. Ceea ce a şi făcut, oprind comunităţile de a-i mai primi, sub pedeapsa de a plăti o sută de boi şi altele asemenea. Şi l-a tratat cu multă prietenie şi i-a dăruit o căruţă cu trei cai acelui părinte, pe care ar fi dorit să-l aibă episcop în acea ţară.

. . . .

[17] *Hostia.*
[18] *Sugillata.*
[19] Adică ortodocşilor şi catolicilor.
[20] Bartolomeo Brutti, diplomat albanez italianizat, nepot al arhiepiscopului de Antivari, Giovanni Brutti (1551—71).
[21] Petre Şchiopul (1582—91), *Hurmuzaki*, XI, p. 117, n. 2.
[22] *Syoti.*
[23] *Privatamente.*
[24] *Caloyeri.*
[25] *Cumuli* — Alexandru Comuleo sau Komulović, din Spalato, cleric de origine croată, arhiereu şi abate de Nona, agent catolic în Orient. (*Hurmuzaki*, III1, p. 173; III2, p. 13, 36, 107; XI, p. 117, n. 2). A fost trimis de papa Grigore al XIII-lea în Balcani pentru a cerceta starea religioasă a creştinilor din Imperiul otoman. În 1593—1594, Clement al VIII-lea îl trimite în Transilvania pentru a pregăti încheierea unei alianţe a ţărilor române împotriva Porţii. În acest scop a venit pentru a doua oară în Moldova. A. Veress, în „An. Acad. Rom., Mem. secţ. ist., seria a III-a, t. VIII (1928), p. 14 ş.u.

În timpul aceleiaşi călătorii, ajungînd ei la o depărtare de opt pînă la zece mile de gurile fluviului Dunărea, pe unde trebuiau să intre, au dat peste atîta nămol cărat de fluviu în mare, încît corabia a dat de fund[26] şi o ridicau cu mare trudă cu nişte prăjini lungi, şi pînă la urmă s-a şi împotmolit aşa de tare că nu mai putea fi mişcată în nici o parte şi prin nici un mijloc. Atunci toţi, aşteptînd din ceas în ceas ca să se scufunde, s-au şi socotit morţi, de aceea marinarii, plîngînd şi strigînd în gura mare, au lăsat din mînă funiile şi pînzele pe care le ţineau şi <ele> au zburat în aer, împrăştiate de vînt; negustorii au alergat la lăzile lor, şi strîngînd la subsuoară pungile lor cu bani stăteau fiecare gata să coboare în barca[27] (de salvare), cu care <doar> puţini s-ar fi putut salva; ea fiind mică, iar părintele a luat şi el breviarul la subsuoară pentru a putea face slujbă, dacă ar scăpa cumva, şi se străduia, neobosit, să-i îmbărbăteze pe ceilalţi, îndemnîndu-i să se roage la Dumnezeu pentru iertarea păcatelor lor şi să-i ceară îndurare şi ajutor; ceea ce au făcut unii întocmai şi toţi ceilalţi le-au urmat pilda: şi îngenunchiind s-a rugat lui Dumnezeu cu lacrimi, <iar> ei au făgăduit cu jurămînt, că de vor scăpa, vor clădi biserica Sf. Nicolae, care se afla aproape de acolo la marginea Ţării Româneşti, făcută din piatră grosolană[28] într-o pădure. În timpul acesta, pe cînd părintele nu simţea în inima lui nici o teamă de moarte, socotind ca un dar să moară aşa lin, scufundîndu-se dintr-o dată, mai ales, că moartea nu era pentru el un lucru nou şi neaşteptat, căci el nu uita că atunci cînd a intrat în tagma călugărească[29] s-a şi pregătit de moarte . . . ; totuşi cerea iertare lui Dumnezeu şi văzîndu-i pe toţi ceilalţi culcaţi la pămînt şi plîngînd <de spaimă> se întreba dacă nu este îngîmfare şi trufie din partea sa să nu se teamă de moarte, el care socotea că e treabă de femei şi de copii, şi i s-ar fi părut că e o ipocrzie să se prefacă înfricoşat ca ceilalţi cînd acest lucru nu era adevărat. Şi cît s-a rugat împreună cu ceilalţi, corabia s-a săltat singură din nămol, şi marinarii au prins suflet şi cu uneltele lor au dus-o în scurtă vreme în Dunăre, la loc sigur; şi coborînd pe uscat au mers la acea capelă pentru a aduce mulţumiri lui Dumnezeu şi au lăsat acolo unele daruri pentru clădirea bisericii.

---

[26] *Vi metteva il ventre.*
[27] *Schifo.*
[28] *Sassi mali composti.*
[29] *Nella religioni.*

ANTONIO POSSEVINO

1533—1611

Antonio Possevino s-a născut la Mantova la 12 iulie 1533 şi a murit la Ferrara la 26 februarie 1611 în vîrstă de 78 de ani. A studiat la Mantova şi la Roma. A profitat şi de şederea sa la Padova unde a însoţit pe nepoţii cardinalului Ercole Gonzaga trimişi la studii şi daţi în paza sa, pentru a cerceta celebra universitate de reputaţie europeană. Rechemat la Neapole, a îmbrăţişat cariera ecleziastică în 1557. De la început se dedică luptei contra „ereziei" mai întîi în Piemont contra valdensilor, apoi în Franţa unde a activat zece ani (1562—1573) în climatul luptelor politice şi religioase dintre catolici şi protestanţi. A fost succesiv rector al Colegiului de la Avignon şi apoi de la Lyon etc. Ajuns în 1573 secretarul companiei lui Isus, este trimis de papi în diferite misiuni diplomatice începînd din 1577. Mai întîi în Suedia (de două ori) unde regele Ioan al III-lea ar fi fost dispus să-şi readucă ţara la catolicism cu anumite condiţii, pe care însă pînă în cele din urmă papa nu le-a primit. Rolul lui Possevino consta în a

întreține la curte zelul catolicilor înfocați — regina și principele moștenitor — și de a submina rezistența opozanților favorizînd infiltrarea în învățămînt a unor iezuiți clandestini. După un prim succes — convertirea regelui în 1578 — încercarea dă greș și Possevino părăsește Suedia (1579), fără însă a mărturisi insuccesul. Este trimis curînd după aceea (1581) pentru a media în numele papii pacea dintre Ștefan Báthory, regele Poloniei, și Ivan al IV-lea, țarul Moscovei, care se luptau încă din 1579 pentru Livonia. Împăcarea lor trebuia să fie primul pas spre crearea unei ligi antiturcești și înfăptuirea uniunii bisericii, precum și spre stabilirea de legături comerciale între Veneția și moscoviți, în vederea aceluiași scop comun. Tratativele s-au purtat în preajma Moscovei unde a avut loc și un fel de controversă religioasă între Possevino și țar. Dar nu s-a încheiat decît pacea, fără nici un pas pe calea unirii bisericești. Negocierile pornite apoi la Veneția în prezența lui Possevino s-au soldat și ele fără nimic concret. Papa, urmărindu-și gîndul unei ligi antiturcești, îl însărcinează curînd să medieze o împăcare între împărat și Ștefan Báthory, principalul punct litigios fiind stăpînirea de către împărat a cetății Satu Mare, pentru care se cereau compensații. Ajuns din nou în Polonia, Possevino intră în legături foarte strînse cu regele care îl însărcinează ca în drumul său spre Cașovia, sediul negocierilor, să treacă prin Transilvania, spre a trata înființarea unui seminar iezuit la Cluj cu scopul pregătirii unor preoți pentru Transilvania, Moldova și Țara Românească. Numai prestigiul lui Ștefan Báthory putea smulge consimțămîntul autorităților politice și administrative ale Transilvaniei, toate posturile de conducere fiind deținute de aderenți ai Reformei. Tot lui i se datorau și măsurile pentru reinstaurarea catolicismului în Transilvania luate cu puțini ani în urmă, sprijinirea iezuitului I. Leleszi, validarea testamentului lui Cristofor Báthory, care îl încredința pe tînărul Sigismund Báthory iezuiților, și în sfîrșit punerea bazelor Colegiului iezuit de la Cluj. La această realizare din urmă avusese și Possevino un amestec, zorindu-l pe rege să nu mai aștepte sosirea din Italia a iezuiților destinați noului colegiu, ci să trimită în grabă o echipă de 11 iezuiți de la colegiul din Vilna în frunte cu rectorul acestuia Wuyek (Vangrovicius) despre a cărui conducere mărturisește vehement Ștefan Szántó. Folosind autoritatea regelui Poloniei, care își păstrase titlul de principe al Transilvaniei și veghea de aproape asupra ei, Possevino caută să se strecoare cu diplomație, insistînd asupra caracterului său, cînd de trimis al papii, cînd de al regelui, angajînd oarecum din proprie inițiativă anumite hotărîri ale acestuia, ca de pildă acordarea mănăstirii dominicane de la Cluj la care însă regele nu a subscris.

Totodată Possevino flutura în mod confidențial în ochii fie ai cancelarului Kovacsóczy sau ai comandanților militari, fie ai cîrmuitorilor sași, calitatea sa de mediator papal cu implicații mult mai însemnate relative la înlăturarea jugului otoman printr-o acțiune pornită de papă, trezind speranța într-un ajutor concret pentru care nu se mai precupețea supunerea. În aceeași ordine de idei discuta cu cancelaruul alegerea unui loc mai potrivit pentru instalarea unor coloniști aduși din Italia și fortificarea castelului de la Ilia în mod foarte discret pentru a nu trezi bănuiala turcilor. Cu dregătorii orașului Cluj discuțiile au fost laborioase, și concesiile obținute nu au fost respectate după plecarea sa. Însă față de papă și de frontul catolic trebuiau scoase în evidență izbînzile. În acest scop Possevino a speculat la maximum atuul major, copilul-minune crescut cu grijă de iezuiți și dînd dovadă de un

spirit dumnezeiesc. Într-un fel de versiune circulară *ne varietur* din corespondenţa sa, el înfăţişează primirea sa de către tînărul principe, cuvintele şi gesturile memorabile ale acestuia etc., amîndoi parcă apărînd luminaţi de o aureolă comună.

Trecerea prin Transilvania a ţinut doar *o lună şi jumătate*. În acest timp, el a mai vizitat şi cetatea Satu Mare şi şi-a mai adunat şi cărţi şi materiale pentru o descriere a Transilvaniei. Aceasta avea să fie realizarea cea mai concretă de pe urma trecerii sale pe aici. Misiunea diplomatică relativă la compensaţiile cerute de Ştefan Báthory pentru cetatea Satu Mare, căreia i s-a consacrat apoi, stînd mai ales la Caşovia, unde lucra de zor şi la descrierea amintită, nu a decurs prea uşor. În două capitole ale lucrării sale este descris mersul tratativelor şi sînt aduse şi unele acuzări — de pildă unuia dintre reprezentanţii împăratului, nobilul Herberstein, care, avînd în exploatare minele de la Baia Mare şi ştiind că această localitate împreună cu regiunea respectivă va fi cedată regelui, a vrut să-i cîştige favoarea îndemnîndu-l să sporească pretenţiile faţă de stăpînul său. Imperialii au privit cu suspiciune mediaţia lui Possevino, bănuindu-l de parţialitate pentru Ştefan Báthory. Poate că împotriva acestor şoapte a fost făcută menţiunea amintită mai sus a rolului lui Herberstein. După călătoria sa în Transilvania şi încheierea mediaţiei cu împăratul, Possevino urma să se ducă în Moldova şi Ţara Românească, în ianuarie 1584, pentru a stabili legătura dintre aceste ţări şi Curia romană. Pregătirile erau destul de înaintate — se trimiseseră şi daruri din partea Curiei pentru voievozii acestor ţări cîştigaţi dinainte catolicismului. Era vorba ca Possevino să ducă cu el un medic ragusan, vechi prieten al domnilor români, şi să-l lase acolo ca agent al catolicismului. Iar regele Poloniei Ştefan Báthory dăduse o serie de îndrumări despre felul în care trebuia făcută călătoria în Moldova, misionarul catolic fiind îndemnat a se travesti în negustor. Dar, pînă în cele din urmă, călătoria nu s-a mai făcut, Possevino găsind la 10 octombrie 1583 că împrejurările locale nu sînt prielnice (*Monumenta Poloniae Vaticana*, vol. VI, pp. 453, 461, 505, 519, 710). Faptul să acest plan nu a mai fost reluat trebuie pus în legătură şi cu opoziţia hotărîtă a „generalului" (prepozitul general) al iezuiţilor la încredinţarea de către papă lui Possevino a unor noi misiuni diplomatice care ar putea compromite însăşi Societatea iezuiţilor. Possevino se complăcuse în oarecare vedetism, croindu-şi întotdeauna loc pe primul plan, făcuse paradă de legăturile sale cu capetele încoronate — în primul rînd cu Ştefan Báthory. În raporturile cu acesta trecuse peste nunţii papali de la curtea regelui, în sfîrşit părea să aibă o politică proprie, cu iniţiative personale. De aceea generalul iezuit Claudio Aquaviva i-a închis calea lui Possevino printr-o opoziţie constantă chiar atunci cînd noul papă ar fi fost dispus să-l folosească. În 1584 murind ţarul Ivan al IV-lea, regele Poloniei a vrut să nesocotească pacea din 1582 şi să anexeze cu forţa provinciile limitrofe ale statului moscovit. Dar prin aceasta se anula baza ligii antiturceşti visată de papa Grigore al XIII-lea. Possevino după o scurtă împotrivire a fost convins de rege care voia să-l trimită chiar la Roma să obţină sprijinul papii, urmînd apoi a fi trimis iar la Moscova pentru o alianţă antiturcească. Cu toată opoziţia lui Aquaviva, Possevino s-a angajat pe această cale, dar moartea lui Şt. Báthory la 12 decembrie 1586 a pus capăt acestei aventuri.

Deschiderea succesiunii polone a adus cu sine sfîrşitul acţiunii diplomatice a lui Possevino, bănuit de imperiali că ar lucra în favoarea unuia dintre candidaţi — Sigismund, fiul regelui Suediei şi nepotul lui Şt. Báthory — şi împotriva arhiducelui Maximilian susţinut de împărat şi de papă. Aşadar cardinalul Montalto i-a cerut să părăsească imediat Polonia întorcîndu-se în Italia. Cînd după alegerea lui Sigismund, legatul papal Hipolit Aldobrandini vrea să-l ia cu el în Polonia, se opune generalul iezuit cu aceeaşi hotărîre. Nici după alegerea ca papă a aceluiaşi cardinal Aldobrandini — Clement al VIII-lea — care îi era favorabil nu a mai putut să învingă această opoziţie. Possevino se stabileşte la Padova şi se consacră elaborării unor lucrări de mari proporţii. E rector al Colegiului de la Bologna. În două împrejurări se mai apelează la diplomaţia lui: o dată în legătură cu primirea solilor lui Henric al IV-lea, regele Franţei, veniţi să negocieze trecerea acestuia la catolicism, şi altă dată în legătură cu incidentul de la Veneţia — cînd au fost alungaţi iezuiţii din această republică. Dar nici acum nu a putut să învingă neîncrederea trezită de zelul depus în îndeplinirea misiunii sale. Moare la Ferrara în 1611.

De la Possevino au rămas mai multe feluri de scrieri, unele tipărite, celelalte în manuscris. O parte aparţin literaturii religioase; opere edificatoare (*Il soldato cristiano* în 1569) sau polemice; controverse dogmatice ca aceea cu protestantul Chytraeus care s-a desfăşurat în intervalul 1582—1586, condamnarea doctrinelor religioase ale lui Luther şi Calvin (*Atheismi Lutheri, Melanchtonis Calvini, Bezae, Ubiquetaviorum, Anabaptistarum, Picardorum, Puritanorum, Arianorum et aliorum nostri temporis haereticorum. Duo item libri pestilentissimi Ministrorum Transylvanicorum cum thesibus Francisci Davidis adversus sanctissimam Trinitatem, refutati ab Antonio Possevino Societatis Iesu. Denique Antithesis haereticae perfidiae contra singulos articulos orthodoxae fidei*, publicată simultan la Vilna şi Colonia în 1586, judecarea doctrinelor politice ale lui Macchiaveli, Bodin, De la Noue şi Duplessis-Mornay (*Judicium*.. din anul 1592). Tot aici trebuie situate şi cele două încercări ale sale de a oferi cititorilor în formă comprimată şi controlată operele cele mai valoroase din trecut, atît în colecţia intitulată *Bibliotheca selecta* (2 vol.) cît şi în culegerea sa de scrieri sacre (*Apparatus sacer*, 3 vol., 1603—1606), pentru care pusese la contribuţie 6 000 de opere. Dar de un interes mai viu sînt mărturiile sale asupra unor împrejurări şi întîmplări trăite chiar de el. Astfel este *Autobiografia* sa pe care a început să o scrie la porunca papii după reîntoarcerea sa din misiunea moscovită, şi care este consacrată în cea mai mare parte relatării acesteia. Tot astfel sînt şi rapoartele şi descrierile legate de unele misiuni ale sale, prefăcute apoi în volum. Unele au fost publicate chiar de el, de pildă *De Moscovia*, tipărită la Vilna în 1586, reeditată la Colonia în 1587 împreună cu alte scrieri mai mărunte. La elaborarea ei a împrumutat masiv din diferite lucrări tipărite, dar mai ales din descrierea baronului Sig. de Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (tipărit la Basel în 1571) aşa cum va proceda mai apoi şi cu descrierea Transilvaniei. Relaţia însăşi se compune dintr-o dare de seamă a soliei înfăţişînd convorbirile cu ţarul şi controversa religioasă avută cu acesta, redată în modul cel mai favorabil pentru autor, o descriere a Moscovei şi a Kremlinului, a populaţiei etc. urmate de consideraţii asupra mijloacelor de folosit pentru sprijinirea propagandei catolice la moscoviţi. Se preconizează crearea de seminare catolice în Polonia sau în Lituania în care

să fie instruiţi ruşi din Rusia Albă, în vederea predicării la moscoviţi. O altă relaţie, care însă nu a fost tipărită decît în secolul trecut, este *Livoniae Commentarius* (Riga, 1852).

Descrierea Transilvaniei, terminată în decembrie 1583, şi trimisă îndată spre a fi înfăţişată papii, nu a primit încuviinţarea de tipărire din partea generalului iezuit, care a găsit că mai trebuiau cîntărite oportunitatea menţionării neînţelegerilor dintre anumiţi principi precum şi darea în vileag a mijloacelor de propagandă expuse în cartea a V-a (scrisoarea din 3 mai 1584). Possevino nu întrevedea însă obiecţii care să impună o restructurare a operii. În februarie, scriindu-i cardinalului de Como Ptolemeo Galli, propunea înlăturarea la nevoie a vreo 200 de rînduri din diverse locuri şi înlocuirea numelor persoanelor în viaţă (dacă nu erau eretice) printr-un N, numele ereticilor nebeneficiind însă de asemenea menajamente. Atitudinea adoptată ulterior faţă de Possevino de către generalul Societăţii lui Isus explică poate lăsarea în părăsire a Comentariului acestuia. Possevino mai spera încă şi în 1586 că *Transilvania* sa va vedea lumina tiparului în curînd. În ediţia din 1586 a relaţiei *De Moscovia*, el anunţa apariţia foarte apropiată a acesteia. *Transilvania* a fost publicată de A. Veress în *Fontes rerum Transylvanicarum*, t. III, sub titlul: *Antonio Possevino della Compagna di Gesù*, *Transilvania* (1584), Budapest, 1913. Textul e însoţit de o traducere maghiară, o altă ediţie purtînd aceeaşi dată, a apărut la Cluj. Ea este prevăzută cu 47 de ilustraţii. Douăzeci de ani după aceea, descoperirea unui manuscris mai vechi cu mici variante a oferit lui Giacomo Bascapé ocazia unei noi prezentări în volumul său, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1935, pp. 63—163, în care sînt redate în subsol şi variantele textului publicat de Veress. (O analiză critică a acestei opere a lui Possevino urmează mai jos, după relaţie).

De viaţa şi opera lui Possevino s-au ocupat următorii: iezuitul francez J. Dorigny în *Le vie du père Antoine Possevino de la Compagnie de Jésus*, Paris, 1712, tradusă apoi în limba italiană de iezuitul italian Ghezzi: *Vita del P. Antonio Possevino d.C.d.G., scritta in lingua francese del P. Giovanni Dorigny della medesima Compagna ora tradotta nella volgare italiana ed illustrata con varie note e piu lettere inedite e parecchi monumenti al fine*, Venezia, MDCCLIX, 3 vol. pp. XL—384. M. L. Kartunnen: *Antonio Possevino, un diplomate pontifical au XVI-e siècle*, Lausanne, 1908. Despre misiunea sa polonă şi moscovită există o literatură întreagă: *Jurnalul* campaniei lui Ştefan Báthory contra Rusiei (asediul Pskovului) şi *corespondenţa* diplomatică în jurul tratativelor de pace au fost editate de M. Koialovitsch din ordinul Academiei imperiale de ştiinţe — 1871. N. Lichačev, *Delo o priezde v. Moskvu Papskago Posla Antonija Possevina* în „Buletinul Comisiei archeografice de la S. Petersburg", XI, 136—280. O serie de articole ale iezuitului Pierling: *Antonio Possevini missio moscovitica*, Paris, 1882; *Un nonce du pape en Moscovie Paris* 1884; *Báthory et Possevino, documents inédits sur les rapports du S. Siège avec les Slaves*, Paris, 1887. Ca lucrări mai noi cităm: O. Halecki, *Possevino's Last Statesman on Polish-Russian relations* în „Orientalia Christiana Periodica", 1953, pp. 261—302; St. Polčin, *Une tentative d'Union au XVI-e siècle. La mission religieuse du P. Antoine Possevino. S. J. en Moscovie (1581—1582)* în „*Orientalia Christiana Analecta*", 1957; H. Walter, *Antonio Possevino (1553—1611) Theologie und Politik in Spannungsfeld Zwischen Rom und Moskau*, în „Scholastik", XXXI, 1956, pp. 321—350; Walter Delius, *Antonio Possevino S. J.*

und Iwan Groznyj ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Union und der Gegenreformation des 16 Jahrhunderts (Supliment la anuarul „Kirche im Osten", t. III), Stuttgart, 1963. La noi: A. Veress a dat o schiţă biografică în fruntea ediţiei sale a *Transilvaniei* (1913) şi a cuprins scrisorile sale în corespondenţa iezuiţilor, redată în *Fontes rerum Transylvanicarum* I—II. Claudiu Isopescu îi consacră trei pagini în cunoscutele sale *Notizie*, *op. cit.*, pp. 56—58.

[DESCRIEREA CETĂŢII SATU MARE][1]

6 martie, 1583, Alba Iulia

[Possevino şi însoţitorii săi s-au oprit la venirea în Transilvania la Nicolae Báthory, lîngă Ecsed]. p. 255

L-am pus să trimită la Satu Mare pe secretarul său pentru a-i înştiinţa pe comandanţii cetăţii şi ai oraşului despre sosirea mea, şi despre scrisoarea de încredinţare[2] pe care o am de la împărat[3]. Aceia mi-au ieşit în întîmpinare, mai întîi Pancratius[4] cu călărimea ungară, apoi un nobil german[5] care are paza cetăţii în lipsa comitelui Nogarola[6]. Aceştia după-prînz m-au primit

[1] Veress, *Epistolae et Acta Jesuitarum*, I, pp. 255—256. Scrisoarea lui Possevino către regele Poloniei Ştefan Báthory.

[2] *Fide publica.*

[3] Rudolf al II-lea.

[4] Pongrátz Sennyei.

[5] Tiefenbach sau Teuffenbach. Vezi mai sus relaţia lui Lescalopier p. 445.

[6] Comandantul cetăţii, contele Ferdinand Nogarola.

chiar în cetate împreună cu Keresztur[7] şi George[8] pe care mi-i dăduse M.V. ca însoţitori ai drumului <meu>. Au mai fost de faţă şi unii din luteranii noştri la acest spectacol nou şi de bun augur, ca adică iezuiţii să fie primiţi în pace în acea cetate. Cum însă la Bartfa auzisem din relatarea unui ostaş ungur care mergea în grabă la M.V. că era oarecare agitaţie a spiritelor la Satu Mare, şi că se transportaseră acolo provizii şi şase tunuri mari, ne-am dat seama în cele din urmă că lucrul nu a fost chiar aşa, căci nu am găsit <că s-ar fi adus> nimic nou pe lîngă cele ce obişnuiau să fie transportate în anii trecuţi pentru subsistenţa ostaşilor şi în această cetate, şi în celelalte cetăţi, în acest anotimp de îngheţ constant al pămîntului şi al apelor, care s-au întărit şi ne-au oferit şi nouă o cale mai scurtă şi desigur mai lesnicioasă.

p. 256 Avem acolo la Satu Mare pe un nobil italian[8a] <care ne e nouă> un prieten tot atît de sincer cît este de credincios împăratului, şi care se îngrijeşte de cauza păcii cu respectarea drepturilor celor doi suverani. Totuşi mergea zvonul pretutindeni că se face un demers paşnic pe lîngă împărat pentru restituirea <cetăţii> Satu Mare, dar cei cărora le erau necunoscute mersul şi motivul tratativelor în curs îşi închipuiau tot felul de lucruri, din care cauză am înlăturat prilejul[9] care ar fi putut să stîrnească noi bănuieli sau poate să întîrzie treaba. De aceea am plecat de acolo ca să nu se facă tot felul de presupuneri cu privire la însoţitorii mei (dacă nu chiar la mine).

Am fost conduşi cu cea mai mare prietenie la Arded[10] de către comandantul cavaleriei ungare care mi-a spus că se va pregăti cu un corp de cavalerie pentru reîntoarcerea mea, pentru ca să mă ducă nevătămat de incursiunile turcilor pînă unde voi fi luat în primire de alt corp de cavalerie care să mă însoţească în Ungaria unde este linişte[11]. Am observat Satu Mare şi celelalte <locuri>. Oraşul însuşi este înfloritor pînă acum datorită şi naturii locului şi acelui şes mîndru, precum şi avantajelor oferite de rîul Someş care îl înconjură şi îl scaldă de jur împrejur ca un cerc tras în jurul său, şi nici nu lipsesc catolici rămaşi aici care aleargă la Şimlău pentru a se spovedi unui preot catolic şi a se împărtăşi. Sînt de asemenea mori care îşi prestează munca lor cînd satmărenilor, cînd celor din Németi[12]. Cetatea însăşi care este ridicată lîngă rîu, în alt loc decît acela pe care fusese <mai înainte>, este aşezată aproape în faţă, are case numeroase şi nu rele de

---

[7] Cristofor Keresztur, din slujba lui Ştefan Báthory.

[8] Din slujba lui Ştefan Báthory (nu e dat numele întreg).

[8a] Nogarola.

[9] *Scrupulum.*

[10] *Erdöd.*

[11] *Pacatam.*

[12] *Sacmariensibus... Nemetensibus,* Oraşul Satu Mare era format din două aşezări contopite mai apoi şi atestate de numele dublu păstrat pînă tîrziu.

locuit și de obicei construite dintr-o parte *(ex latere)*. Iar ca terasament este mai solidă ca Riga din Livonia și mai potrivită pentru apărare, și apoi este păzită și întărită de o garnizoană germană înăuntrul unor fortificații puternice care-și corespund reciproc[13]. Spațiul însuși este foarte mare, așa încît <chiar și> cetatea singură dă impresia unui oraș. Acestea le scriu pentru că acest aspect al cetății, de cîte ori mi-a venit în minte, mi-a strecurat nu o dată îndoiala dacă ar fi în folosul creștinătății ca ea să fie demantelată[14]. Căci mi se pare că ar fi de cea mai mare însemnătate ca să fie păzit acel șes atît de întins, și apărat de incursiunile turcilor care nici nu sînt prea departe . . . etc.

. . . [Ajunge la Șimleu . . . vede biserica . . . etc. și „pe acel bun preot[15] care a căzut în paralizie și dorește să fie dus la Cracovia ca să se însănătoșească. Vede rezervațiile[16] de cerbi, grădina etc.]

. . . În ce privește Clujul, l-am găsit mai mare decît gîndeam. La colegiu vin 160 de școlari. [A rămas 3 zile, apoi a mers la Alba Iulia. Primirea de la Alba Iulia, principele copil cu minte de om matur, marea bunăvoință a „primilor senatori". Va pleca cu cancelarul Kovacsóczy *ad fauces Marusii* . . . drumul spre partea stăpînită de turci, pentru a cerceta locul de la Cîmpul Pîinii socotit de rege ca cel mai potrivit pentru colonia de italieni catolici, deși s-ar părea că orașul Sebeșul săsesc ar fi mult mai potrivit. Va pleca apoi la Sebeș . . . în sfîrșit la Oradea.]

---

13 *Invicem respondentibus.*
14 *Complanaretur.*
15 Iezuitul L. Odescalchi.
16 *Septa.*

TRANSILVANIA[1]

CARTEA I

p. 63 *Capitolul 1.* Așezarea, rîurile, întinderea, rodnicia, desimea locuitorilor și clima Transilvaniei

Întreagă acea țară, care se află spre răsărit dincoace de munții Carpați, înconjurată ca o cunună de munți înalți — și care s-a numit apoi Transilvania, după pădurile ce o înconjură — era în vechime o parte destul de însemnată a Daciei. Căci, deși aceasta[2] era mai mare decît porțiunea ce se cuprinde în cercul acelor munți, cu toate acestea Transilvania era partea cea mai de seamă, și tocmai aceea unde regii Daciei își aveau, ca într-un loc mai sigur, reședința și curtea lor. Ea se învecinează în partea de nord[3] cu Moldova și Sarmația care este o parte din regatul Poloniei, despărțită de munții Carpați. La răsărit și la miazăzi se înveci-

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul publicat de Bascapé în lucrarea sa *Le relazzioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI,* Roma, 1935, p. 63 și urm.

[2] Dacia.

[3] Arătarea punctelor cardinale nu corespunde realității. Observăm aceeași greșeală ca la Reicherstorffer.

nează cu Țara Românească, numită Transalpina. La apus se mărginește cu Ungaria sau Polonia inferioară. Printre povîrnișurile acelor munți se află cîteva comitate, printre care, prelungindu-se spre miazăzi, <este și> comitatul Bihorului[4]. Acesta, deși este stăpînit în parte de turci, totuși se află încă și astăzi în bună parte în mîinile principelui Transilvaniei —, împreună cu orașul Oradea[5] care este în acel spațiu, ce se numea odinioară Dacia mediterană[6]; întocmai cum mai departe către miazăzi și răsărit se întinde o cîmpie de 4 leghe de la gurile Mureșului[7] pînă la Lugoj[8], cetatea cea mai înaintată a sus-numitului principe spre Timișoara[9] <care se află> cu 3 leghe mai încoace; în acea Timișoară își are reședința obișnuită un pașă turcesc. Nici un rîu nu intră în Transilvania, dar din ea ies 4 rîuri vestite: Mureșul, Oltul[10], Crișul[11] și Someșul[12]. Dar Mureșul este cel mai mare dintre toate, căci izvorînd din acei munți ai Transilvaniei în atingere cu Moldova[13], coboară din Secuime[14] (Ciculia) care mai drept ar trebui să se numească Scitulia[15], și tăind aproape prin mijloc Transilvania, trece mai întîi pe la Tîrgu Mureș[16], Aiud[17], Alba Iulia[18], cetatea Devei și cetatea Ilia[19] apoi pe la // Lipova[20], Seghedin[21] unde se varsă în <rîul> „Tibisco", numit Tisa[22], p. 64
care se aruncă apoi, în Dunăre[23]. Astfel pe acest Mureș plutesc luntre, cu care se cară sarea și orice alte lucruri spre Ungaria. Apoi Oltul, izvorînd în același fel din inima munților Secuimii, trece prin Țara Bîrsei[24] în care se află orașul Brașov[25], curge spre Sibiu[26], — tot oraș și acesta vecin cu

---

[4] *Il contado Bihorense.*
[5] *Varadino.*
[6] Eroare vădită.
[7] *Marisio.*
[8] *Lugas.*
[9] *Temesvar.*
[10] *Aluto.*
[11] *Chriso.*
[12] *Zamos.*
[13] *Moldavia.*
[14] *Ciculia.*
[15] *Ciculia*-Scitulia plecînd de la presupunerea că secuii ar fi sciți.
[16] *Zekelvasarhel.*
[17] *Enyedo.*
[18] *Alba Giulia.*
[19] *Illya.*
[20] *Lippa.*
[21] *Zegedino.*
[22] *Tissa.*
[23] *Danubio.*
[24] *Territorio Barczense.*
[25] *Corona.*
[26] *Cibinio.*

un Turn numit Roşu[27] — unde acei orăşeni obişnuiesc să ţină o pază necurmată de teama revărsării <apelor>[28] şi pentru ca să nu fie surprinşi de turci. De aici coboară printr-o vale strîmtă avînd pe amîndouă părţile munţi foarte înalţi, în Ţara Românească, numită Transalpina, apoi nu prea departe de Nicopole se varsă în Istru sau Dunăre cum vrem să-i spunem. Acel rîu poartă pe apele sale un fel de plute[29] mai curînd decît luntre, cu ajutorul cărora se transportă din ţară sarea sau alte lucruri. Cît despre rîul Criş[30], care obişnuit se numeşte Körös (şi este numit astfel după aurul care se găseşte în el[31]) acesta nu este un singur <rîu>, deoarece unul[32] izvorăşte din munţii Abrudului[33] unde se află un oraş numit Abrud[34] şi coborînd spre Alba Iulia se duce să se verse în Mureş şi de aceea nu-l numărăm pe acesta printre cele patru rîuri care păstrîndu-şi numele ies din Transilvania. Celălalt rîu[35] despre care vorbim izvorăşte dincoace de Cluj[36] lîngă un sat numit Vad[37] şi curgînd înspre tîrgul Tileagd[38] coboară la Fechetău[39] (adică mlaştina neagră)[40] — punct strategic[41] între acei munţi, locuit de români care păzesc acea trecătoare — de unde coboară apoi cu nenumărate cotituri în faţa Oradiei şi de acolo se duce şi el[42] să se verse în Tisa. Al patrulea rîu este Someşul care izvorăşte din munţii Transilvaniei dinspre Moldova şi curgînd mai întîi spre răsărit şi apoi pe lîngă Gilău[43], odinioară castel

---

[27] În textul ms. greşit. *Terra le quale chiamano Rossa* (Turnu Roşu, confuzie: Terra-Torre).

[28] *Pe'l dubbio dell'inondationi et perchè forse non fossero sopravenuti da Turchi* (vezi la Reicherstorffer: *ne praeter expectationem obruantur*).

[29] *Zatte.*

[30] *Chriso,* formă aflată la Reicherstorffer. În frază urmează două paranteze, una adăugînd pe lîngă numele savant latin pe cel în limba vulgară, aflat de autor de la maghiarii de la curte cu care avea contact, alta rezumînd părerea greşită de altminteri a lui Reicherstorffer după Taurinus despre pretinsul sens al numelui Criş printr-o apropiere de cuvîntul grecesc χρυσος (de aur.). Introducerea parantezei dintîi întrerupe legătura logică din frază.

[31] Confuzie între Criş şi Arieş numit în limba maghiară Aranyos (auriu, de aur), vezi *Călători,* I, p. 221, n. 276.

[32] Confuzie cu Ampoiul.

[33] *Abrugy.*

[34] *Abrugybánya.*

[35] Crişul Repede.

[36] *Kolosvar.*

[37] *Reef* (Rév — Vad).

[38] *Telegd.*

[39] *Fechéte* (Feketetó — Lacul negru).

[40] *Negra palude* (sic).

[41] *Luogo fermo.*

[42] Este vorba de Crişul Repede. Aşadar nici Possevino nu cunoaşte celelalte două Crişuri!

[43] Giula în ed. Veress — Gyalu (Gilău). Tot cursul pînă la Cluj e copiat după Reicherstorffer care credea că Someşul e un singur rîu.

Filele 59 şi 60 din jurnalul de călătorie a lui Pierre Lescalopier (1574) (după manuscrisul păstrat în biblioteca Facultăţii de Medicină din Montpellier).

Cardinalul Giovanni Francesco Commendone, nunţiu apostolic în Polonia (reproducere după A. M. Gratiani, *De vita Joannis Francisci Commendoni Cardinalis . . .*, Parisüs, 1669).

Antonio-Maria Graziani (reproducere după Antonius Maria Gratianus, *De Scriptis invita Minerva* . . ., vol. I, Florentiae, 1745).

MATTIAS STRIICO-
VIVS OSOSTEVICIVS C: S: Hiſtor: &
Poëta: ætatis ſuę anno 34. ſalutiferi partus 1581.

Mattias tali est Strijcouius ore uidendus,
Osthouiana domus quem puerum genuit.

Tak Strijcouius czoło noſił twarzy y oczy,
Ktory tu dziecie wyrwał z ciemnogliſtey nocy.

Maciej Osostowicz Stryjkowski (reproducere după M. Stryjkowski *Kronika Polska* . . ., Krolewku, 1582, pl. I).

Ktora przedtym nigdy świátá nie widziáłá.

Kronika Polska, Litewska, Żmodzka, y wszystkiey Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey, Siewierskiey, Wołhińskiey, Podolskiey, Podgorskiey, Podlaskiey, etc.

Y rozmáite przypadki woienne y domowe, Pruskich, Mázowieckich, Pomorskich, y inszych kráin Krolestwu Polskiemu y Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych, Według istotnego y gruntownego zniesienia pewnych dowodow z rozmáitych Historikow y Autorow postronnych, y domowych, y Kijowskich, Moskiewskich, Sławáńskich, Liflantskich, Pruskich stárych, Dotąd ciemnochmurną nocą zákrytych Kronik, y Látopisczow Ruskich, Litewskich, y DLVGOSZA Oycá dzieiow Polskich z inszymi, z wielką pilnością y wczkowátą pracą (Osobliwie około Dzieiow Litewskich y Ruskich od żadnego przedtym niekuszonych) Przez

MACIEIA OSOSTEWICIVSA STRIYKOWSKIEGO dostátecznie nápisána, złożona, y ná pierwsze świátło z wybádániem prawdziwie dowodney stárodawności włásnym wynálezieniem, przeważnym dowcipem, y nákłádem nowo wydźwigniona przez wszystki stárożytne wieki, áż do dzisiey-szego Roku 1582.

A naprzod wszystkich ile ich kolwiek iest ludzkich ná Swiecie Narodow gruntowne wywody.

Z łáską y Priwileiem Kro: J: M:

Drukowano w Krolewcu v Gerzego Osterbergera.

M. D. LXXXII.

Foaia de titlu a lucrării lui Maciej Osostowicz Stryjkowski, *Kronika Polska...*, Krolewku, 1532.

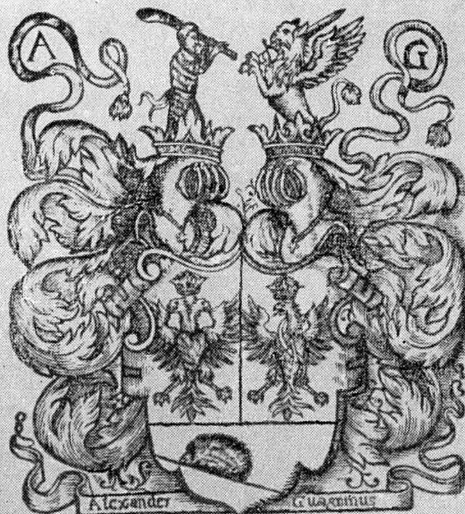
Candide, ſi cernis Lector, cuius ſit imago,
Sit quis ille tamen, parte probante proba.
Miles, Dux Comes: geſsit, coluit, celebrauit:
Arma, Aulam, Muſas: Marte, decore, ſtyllo.

Auguſtinus Columna.

Alessandro Guagnini (reproducere după Alexandrus Gwagninus, *Kronica Sármácyey Europskiey . . .*, vol. I, Krakowie, 1578, pl. I).

MA HERB AVTHOROW.

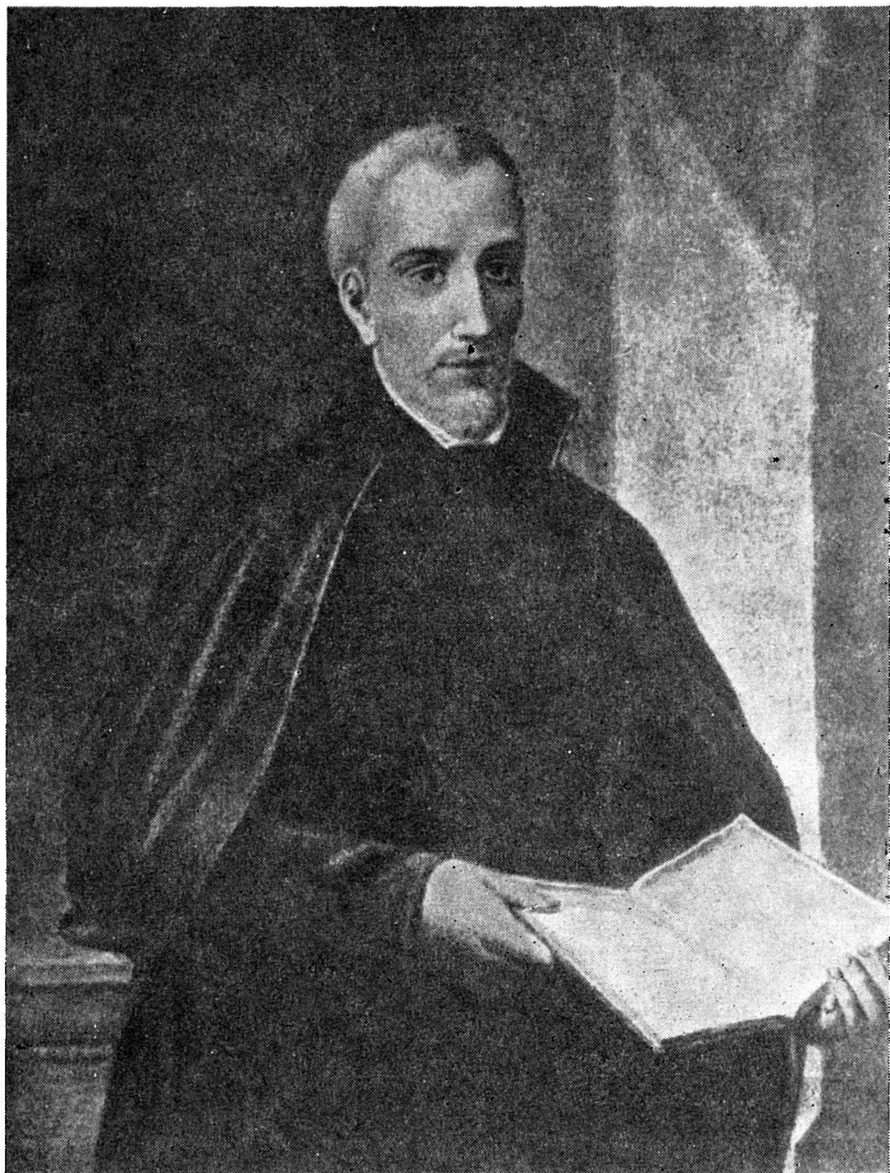
GRyff z Sátyrem walczacy/ dwie glowie do tego
Orlowe/ przy ktorych mász y Orlá drugiego.
V káżdego z nich zlota korona nád glowa:
Mász też przy nich źwierzatko/ co go Jeżem zowa.
Wiec káżda rzecz w swym polu: Coż znácza tákiego?
Láske Krolow Pánow swych/ y krolestwá tego:
Ktorzy wielkie dźielnośći widzac w tey osobie/
Z przychodnia vczynili przyiaćielem sobie.
Jáko to tychże Pánow świádcza przywileie/
Zá ktoremi on záwsze byl dobrey nádźieie.
Ze iego mestwo z cnota miály bydź w swey cenie/
Ani go miálo minać znáczne opátrzenie.
Ale nieszcześćie iákieś rzeczy pomieszálo/
Ták wiele drudzy wźieli/ co iemu bydź miálo.

X. S. G.

Cum Gratia & Priuilegio Regio, & Cæsareo.

Do Czy-

Blazonul lui Alessandro Guagnini (reprodus după Alexandrus Gwagninus, *Kronika Sármácyey Europskiey...*, vol. I, Krakowie, 1578, pl. II).

Antonio Possevino (reproducere după A. Veress, *Fontes rerum Transilvanicarum*, vol. III, Budapest, 1913, pl. I).

episcopal, se îndreaptă spre miazăzi[44] şi udînd suburbiile Clujului, se întoarce din nou către răsărit; dar apoi, îndreptîndu-se către Panonia inferioară printr-o vale nu departe de teritoriul Bistriţei[45], înconjură ca un compas oraşul Satu Mare[46] avînd în faţă pe malul celălalt oraşul Németi[47] şi este <doar atît> de navigabil încît să poată pluti pe el cîteva luntre mici pe care se transportă sare din Transilvania în Ungaria în anumite epoci ale anului, măcar că după aceea cînd vor să le reîntoarcă de unde au coborît, este adeseori nevoie să se aştepte creşterea apelor[48].

Dar aşa cum sînt patru rîuri vestite care ies din Transilvania, tot astfel sînt ca patru porţi sau ieşiri care, mulţumită aşezării lor, sînt greu de trecut de forţele duşmane dacă li s-ar opune o împotrivire oricît de mică, şi ar fi cu atît mai greu <de trecut> dacă ar exista în vreo parte (cum se va spune mai apoi) unele întărituri, cărora le-ar sluji mult aşezarea însăşi a locului, pentru a micşora cheltuielile de construire şi fortificare <a lor>.

Întinderea Transilvaniei înăuntrul cercului de munţi (măcar că şi ea este în cea mai mare parte a sa plină de munţi şi dealuri) poate avea în lungime cam 25 de leghe ungureşti care, fiind cu mult mai lungi decît altele, fac cam 140 de mile italiene. Lărgimea este tot pe atîta, deoarece această ţară fiind aproape ca un cerc, diametrul <său> este acelaşi din orişicare parte. Este adevărat că înţelegîndu-se acum sub acest nume de Transilvania (aşa cum s-a spus) şi o parte a cîmpiei Ungariei[48a] nu numai spre Oradea şi Tokay şi mai departe către Debreţin[49], ci şi spre Timişoara, <ea> este mai întinsă şi are poziţii care, prin aşezarea lor, s-ar întări mai uşor şi are cîmpii foarte mănoase şi un orizont larg deschis. În afară de aceasta, deoarece în locul <oraşelor> Satu Mare şi Németi care erau patrimoniul Casei Báthory, împăratul[50] este acum pe cale să dea lui Ştefan, regele Poloniei[51], Baia Mare[52], numită de latini Rivulus Dominarum[53], şi alte oraşe şi sate <Transilvania> s-a făcut încă şi mai mare decît era. Cum şi de ce s-a întîmplat aceasta, împreună şi cu alte lucruri din acest Comentar, cred că voi putea arăta cu atît mai adevărat, cu cît, în afară de faptul că am

[44] *L'austro.*

[45] *Bistricia.*

[46] *Satmar.*

[47] *Nemeti.* Vezi p. 534 n. 12.

[48] De fapt nu se obişnuia să se mai transporte înapoi luntrele goale; vezi *Călători,* I, rel. lui Dernschwann.

[48a] Adică aşa zisele comitate exterioare: Vezi mai jos p. 554 n. 187.

[49] *Dobricino.*

[50] Rudolf al II-lea, rege al Ungariei şi împărat german.

[51] Ştefan Báthory. Aceste oraşe şi teritorii noi urmau să aparţină personal regelui, şi apoi Báthoreştilor.

[52] Nagybánya.

[53] Pîrîul Doamnelor. Numele datorat faptului că aceste părţi făcuseră parte din apanajul reginelor Ungariei.

cercetat cu oarecare sîrguinţă Transilvania şi <am studiat> cele mai bune registre şi anale existente discutînd despre ele cu oamenii cei mai pricepuţi,
p. 65 // m-am aflat chiar eu cu voia sanctităţii voastre la Caşovia din porunca lui Rudolf al II-lea împăratul şi a lui Ştefan Báthory, regele Poloniei, care m-au însărcinat să fac legătura între comisarii lor pentru toate aceste tratative şi încheieri de compensare dată pentru Satu Mare şi pentru acordul stabilit în vederea reînnoirii vechilor învoieli dintre regatele lor; ceea ce mi-a dat o mare lumină în această privinţă[54].

În sfîrşit Transilvania este bogată nu numai în vite şi în fel de fel de animale sălbatice, dar este îmbelşugată şi în fructe, viţă de vie şi în păduri de stejari <ca> şi în mere şi pere care cresc de la sine, şi în afară de aceasta este atît de bogată în argint, aur şi sare, încît dacă s-ar putea face negoţ cu aceste produse aşa cum se vînd în altă parte, şi s-ar arăta mai multă grijă minelor, şi dacă s-ar prelucra lîna chiar în ţară, veniturile ar fi foarte mari. Pentru aurul său a fost numită Transilvania de unguri „Kincses Erdély"[55] din care cauză şi Chalcocondilas[56] a numit-o în greceşte Ardelia[57]. Acest aur se extrage din multe locuri atît din rîuri cît şi din munţi, unde se văd nu numai vine <de aur> dar şi bucăţele şi foi atît de curate, încît nu este nevoie să le topească, întocmai cum a văzut sanctitatea voastră din acele fărîme pe care mi le-a dat regele Poloniei ca să vi le trimit.

Cît despre împărţirea în provincii sau ţinuturi în care se divide Transilvania, deoarece va fi nevoie să vorbim de acestea atunci cînd vom pomeni despre starea ei, fie în timpul romanilor, fie în acela al lui Attila sau după ce a primit Ungaria credinţa creştină sau, în sfîrşit după aceea, cînd prin neînţelegerile dintre Ioan de Sepus[58] şi Ferdinand[59], atunci rege al romanilor, s-au produs alte accidente binecunoscute, o vom trata odată cu acestea. Aşadar Transilvania este mult mai populată faţă de restul Ungariei, care este astăzi în mîna creştinilor[60], întrucît de turci nu a putut fi niciodată supusă într-un chip care să ne îngăduie să spunem că ea le-ar aparţine în felul altor provincii <turceşti> (măcar că le e tributară).

Doar clima Transilvaniei nu pare a prii tuturor, deoarece nu puţini

---

[54] Textul diferă întrucîtva în ed. Veress.

[55] Corect „Kenchies Herdell" = Ardealul bogat în comori.

[56] Autorul *Istoriei creşterii puterii turceşti şi a căderii împărăţiei bizantine*. Pentru o versiune românească, vezi Vasile Grecu, *Laonic Chalcocondil, Expuneri istorice*, Editura Academiei, Bucureşti, 1958.

[57] Numele Ardealului derivă, în realitate, din corespondentul ungar al cuvîntului Transilvania, adică Erdó-elu <ţara de> dincolo de păduri, vezi *Istoria României*, II, p. 72.

[58] *Sepusio.* Este Ioan Zápolya, „rege" al Ungariei, căruia autorul, nerecunoscîndu-i acest titlu, îl numeşte comite ereditar al comitatului Szepes (Zips în Ungaria de nord azi Slovacia).

[59] Ferdinand I, rege al Ungariei (1526—1564), şi apoi împărat (1556—1564).

[60] La Veress: *a turcilor sau a creştinilor.*

se îmbolnăvesc de dureri colice care nu sînt cele obişnuite, despre care spunea Galenus[61] că măruntaiele sînt împunse ca de un lemn ascuţit, ci de cele care rod ca un fel de pilă, şi de aceea unii le vindecă cu alt fel de îngrijire, adică cu leacuri răcoritoare[62]. Dar alţii le socotesc pe acestea răufăcătoare şi de aceea, după cum variază împrejurările sau constituţia bolnavilor, folosesc sistemul contrar. Acestor dureri <apărute> ca semne prevestitoare le urmează paralizia sau a picioarelor sau a mîinilor[63]. Dar, mulţi se vindecă de la sine, fie cu leacuri sau cu băi deosebit de bune de care sînt foarte multe şi la Oradea, şi aiurea, în Ungaria; şi s-ar vindeca şi mai mulţi dacă s-ar duce acolo după curăţenie şi ar putea rămîne acolo cu înlesnirile trebuitoare. Cauza acestor boli, (căci faptul de a trezi luarea-aminte asupra lor poate sluji pentru sănătatea multora şi pentru păstrarea nevătămată a acelor preoţi[64] care slujesc şi vor sluji statul prin purtarea de grijă a celor spirituale şi a celor temporale) este atribuită de diferiţi <medici> unor cauze felurite. Am discutat eu de mai multe ori despre aceasta cu diferiţi medici cu experienţă din Ungaria şi cu alţii din cei mai buni, şi chiar cu regele Poloniei, care susţine că pămîntul fiind mineral şi nitros pricinuieşte acea strîngere a intestinului din care cauză se produc apoi acele dureri; unii neagă că acea boală s-ar afla în intestine, alţii spun că acreala vinului este cauza tuturor acestor dureri, deşi în cîmpia de la Alba Iulia sînt <vinuri> destul de mature şi mulţi pot să-şi aducă <vin> din cîmpia Ungariei, ceea ce şi fac; alţii atribuie aceasta <boală> amestecului de mercur, adică de argint viu care se află în pămînt, dar mult mai mult în apă; de aceea ei sfătuiesc să se întrebuinţeze — aşa cum se face la Roma — cisterne de apă de ploaie care să fie folosită la gătitul bucatelor şi <la facerea berei>[65]. Alţii atribuie cauza <bolii> unor curenţi de aer care, căzînd perpendicular în acele văi şi între culmile munţilor, vatămă creierul, din care cauză se resimt nervii. Unii spun că acestea se datorează necumpătării la mîncare şi la odihnă şi mai ales somnului de după-prînz, cînd trupurile copleşite capătă acele boli. Şi această cauză mi-a arătat-o de mai multe ori <şi> Ştefan, regele Poloniei, şi eu o socotesc ca cea mai adevărată, cu toate că şi celelalte <cauze> par să ajute ca nişte cauze secundare,[66] dovadă că în Ungaria stăpînită de turci[67] datorită faptului că <locuitorii> beau obişnuit apă

[61] *Galeno,* medic grec care a trăit între anii 130 şi 200.

[62] *Cose refrigeranti.*

[63] Această boală este descrisă într-un fel care întruneşte trăsăturile mai multor afecţiuni destul de deosebite ca ulcerul, reumatismul, colicele renale sau intestinale, artritele etc.

[64] *Operarii* — lucrătorii în via domnului — preoţii. Autorul se referă probabil la doi iezuiţi veniţi în Transilvania şi suferind rău de reumatisme; L. Odescalchi şi Ioan Leleszi.

[65] *Cervosa.*

[66] *Concausa.*

[67] În paşalîcul de la Buda.

p. 66 şi că sînt mai cumpătaţi nu obişnuiesc să cadă în această meteahnă. // Iar în Ungaria pe care o ţine împăratul, cu toate că acolo sînt vinuri bune şi şesuri foarte întinse, totuşi mulţi se îmbolnăvesc de boala aceasta. Apoi alţii, şi printre aceştia George Blandrata, medicul care a îmbătrînit în această provincie, mărturisesc că acum treizeci sau patruzeci de ani nu obişnuiau să umble aceste boli. Dacă-i adevărat, nu ar fi lucru mare, căci după cum i s-a dat păcatului drept pedeapsă moartea, tot astfel s-au pedepsit prin aceste boli blestematele învăţături scrise, şi legi care au fost semnate aici de Blandrata[68] însuşi şi de alţi nenorociţi împotriva lui Hristos, fiul lui Dumnezeu cel viu. Dar despre acestea, — am vorbit în cartea mea latinească, despre ateismul ereticilor acestui secol[69] şi în afară de aceasta, voi vorbi mult mai desluşit ca de un lucru însemnat pentru starea întregii Ungarii şi ca o pildă pentru oricare alt regat creştin. Deoarece, cunoscîndu-se cauzele cesteilalte paralizii mai vătămătoare, să ştie <oamenii> să se lecuiască sau cel puţin să se ferească[70] de ea . . .

CARTEA A II-A

p. 80 *Capitolul 1.* Descrierea amănunţită a regiunilor sau comitatelor şi a scaunelor în care este împărţită Transilvania.

Înăuntrul cercului acelor munţi care înconjură (după cum am spus) Transilvania, se găsesc şapte comitate sau judeţe, numele lor sînt — Cluj[71], Turda, Dobîca, Solnocul-dinăuntru, Tîrnava, Alba şi Hunedoara. În afara Transilvaniei se găsesc cinci comitate: Bihorul, Solnocul de mijloc[72], Crasna şi Maramureşul[73], Zarandul şi Banatul Severinului. Şi apoi deosebit

---

[68] Originar din Saluzzo, fost în serviciul reginei Isabella Zápolya şi al lui Ioan Sigismund, adept al unitarismului la care l-a convertit şi pe acesta. Se bucura şi de protecţia Báthoreştilor. Este menţionat adesea în corespondenţa iezuiţilor din Transilvania, vezi şi mai sus relaţia lui Gromo.

[69] Carte tipărită simultan la Colonia şi la Viena în 1586 sub titlul *Atheismi Lutheri, Melanchtonis, Calvini, Bezae*... pentru titlul complet, vezi mai sus p. 530.

[70] Urmează capitolele 2—7. De semnalat afirmaţia că dacii erau un popor asiatic coborît aici din Sciţia asiatică... şi fiind îndemănatici şi harnici erau luaţi ca servitori (!)... Dacia potrivit cu Ptolemeu cuprindea Transilvania, Ţara secuilor, Ţara Românească, Moldova şi o bună parte din Ungaria *(i Transilvani, i Ciculi, i Valachi, quei di Moldavia et buona parte degli Ungheri).* Autorul foloseşte aici numirile popoarelor pentru teritoriile corespunzătoare. Dacii erau războinici *„ne fida a Romani"* care ţineau trupe în Moesia pentru a-i struni. Sînt redate diferitele explicaţii ale numelui de Valahia şi de valahi, precum şi versurile şi inscripţiile adevărate şi fictive reproduse de Reicherstorffer în *Chorographia Transylvaniae* sau de Bonfini în Decadele sale. El rectifică afirmaţia celui dintîi că Alba Iulia ar fi fost vechea Sarmisegetuză „Zarmis".

[71] *Il contado Colociese* (Colociense).

[72] *Zolnocese mezzano.*

[73] *Maramaros.*

de acestea deoparte comitatul Făgăraşului care, deşi se află în Transilvania, nu este totuşi încorporat cu totul principatului. Mai era acum cîţiva ani comitatul de Satu Mare şi Németi, în locul căruia a dat împăratul Baia Mare cu alte oraşe şi sate.

În toate aceste comitate se aflau două episcopii. Una, numită a Transilvaniei, îşi avea scaunul la Alba Iulia, cealaltă la Oradea.

Trei feluri de popoare locuiau şi locuiesc în Transilvania; ungurii <care> de fapt, se află în afara Transilvaniei, deşi sînt şi ei amestecaţi cu dacii cu care au totuşi aceeaşi limbă[74], românii care nu au un centru hotărît <al lor>[75], saşii care stăpînesc şapte oraşe, de aceea numesc în limba lor Transilvania: Siebenbürgen[76]. Legile erau aceleaşi ca în Ungaria, în afară de unele deosebiri, dar <oraşele> saşilor aveau şi au un alt fel de cîrmuire. Despre aceştia vom vorbi în chip deosebit ca despre nişte mădulare însemnate ale acelui principat.

Capitolul 2. Oraşele săseşti şi aşezările dependente de ele[77] în Transilvania.

Se povesteşte că din Saxonia mulţi au fost <cei> exilaţi[78] în ţinuturile Transilvaniei în timpul lui Carol cel Mare[79] din pricina răzvrătirii lor, şi pentru că rezistau la convertirea lor la creştinism; şi de aceea ei susţin că de aici îşi au originea cetăţile lor din această provincie. Dar fiindcă nici limba lor de astăzi nu aduce cu cea saxonă, dimpotrivă, arată a se apropia mai mult de cea din regiunea care pornind de lîngă Colonia se întinde către Suabia[80], se crede că au fost alte neamuri care au venit şi apoi au rămas în Transilvania şi ca urmare a căsătoriilor regilor Ungariei cu regine, dintre care unele erau de neam german, şi cu gîndul a ajuta creştinismul — pe

---

[74] *De quali pero e una medesima lingua.* (Autorul se referă aici la limba ungurilor din Ungaria şi a ungurilor din Transilvania, numiţi de el daci (!), ungurii ceilalţi fiind numiţi îndeobşte panoni. Numirea de daci dată ungurilor din Transilvania apare şi la Reicherstorffer şi Verancsics. Din context se vede că Possevino înfăţişează în Transilvania trei popoare: ungurii, românii, saşii.

[75] *Che non hanno certa sede* (în sens de capitală sau sediu principal) afirmaţia luată din Reicherstorffer, vezi discuţia din *Călători*, I, în introducerea generală şi în notele critice la Reicherstorffer şi Verancsics.

[76] *Siebenbürgen*, adică Şapte cetăţi. În realitate numele vine de la Cibin, Seben, şi nu de la cifra Sieben.

[77] *Et loro pertinenze.*

[78] *Relegati.*

[79] Părere generală în acea vreme, vezi şi Reicherstorffer, precum şi Gromo din acest volum.

[80] Suevia vezi Reicherstorffer, *op. cit.*, ed. 1550, p. 3, v° vezi şi *Călători*, I, relaţia lui Verancsics.

atunci în floare în Germania — în războaiele care se iscau cu diferite popoare, şi mai ales cu barbarii[81].

Aşadar în număr de şapte sînt oraşele săseşti: Sibiu, Braşov[82], sau „Corona", Bistriţa, Sighişoara[83], Mediaş[84], Sebeş[85] sau Sebeşul săsesc[86] şi Cluj
p. 81 sau Claudiopoli.

Sibiul este numit astfel după un rîu ce curge prin apropiere; germanii îl numesc Hermannstadt[87], adică oraşul lui Hermann, primul lui întemeietor, cu care se spune că a fost măritată o soră sau o rudă a Sfîntului rege Ştefan[88], cînd a venit acesta la Nürnberg unde un frate al său era în acel timp seniorul cel mai de seamă. Sibiul este capitala tuturor celorlalte oraşe săseşti; are un înconjur de două mile, este aşezat pe o cîmpie şi este înconjurat cu două rînduri de ziduri; şi în afară de aceasta este foarte puternic mulţumită poziţiei sale, el avînd şanţuri adînci şi aproape de jur împrejur, multe iezere întinse care îngreuiază venirea acelora ce ar vrea să se apropie sau să-şi aşeze tabăra în preajma lui.

În aceşti ultimi ani a mai fost sporită cu un mare bastion[89] care este cît o cetăţuie bună. Oraşul întreg este mai degrabă în formă de cerc decît de altă figură geometrică, dar înăuntrul său casele sînt toate de zid bine clădite. Şi în catedrala parohială, mai înainte ca ereticii să fi îndepărtat sufletele de la slujba dumnezeească şi să fi uzurpat pentru ei bunurile bisericii catolice, oficia un prepozit care purta mitra întocmai ca un episcop şi 24 de preoţi slujeau la tot atîtea altare[90]. Un rîu[91] încîntător curge prin oraşul care nu suferă aproape niciodată de foamete, căci are multe şi foarte bune rezerve de grîu, ferite de orice stricăciune din cauza vremii şi <are> cîteva mori[92] astfel făcute încît nu pot în nici un chip fi oprite din mers sau distruse de duşmani. Aci se găseşte şi monetăria[93] unde se bat ducaţii ungureşti în valoare de 13 giuli[94] şi jumătate sau aproape din aurul care se extrage obişnuit din Transilvania, şi Ungherinii[95], o monedă mică de

---

[81] Teorie din vechile cronici ungureşti. Vezi *Călători*, I, relaţia lui Verancsics.
[82] *Brassovia.*
[83] *Segesvar.*
[84] *Megies.*
[85] *Zabeso.*
[86] *Zassebes.*
[87] *Hermannstadt.*
[88] Inexact.
[89] *Baloardo.*
[90] vezi *Călători*, I, p. 214.
[91] Cibinul.
[92] După Reicherstorffer, *Chorographia Transilvaniae*, p. 8 r°.
[93] *Cecca* (zecca).
[94] *Giuli.* O monedă numită latineşte *denarius;* italienii o numesc *giulio*, după numele papii Iuliu al II-lea, care bătuse asemenea monede.
[95] De aceeaşi valoare ca şi denarul, adică 1/100 florini.

argint în valoare de a suta parte dintr-un taler german, pe care ei îl numesc florin. Orașul se cîrmuiește cu chibzuință de dregătorii săi[96] și are 18 sate regale[96a] tributare, are cancelaria sa[97] care ține socotelile și decretele sale[98] ca și ale tuturor celorlalte orașe confederate[99]. La o depărtare de o leghe de acest oraș se găsesc mine de sare într-o localitate care se numește Ocna Sibiului[100] pe care ei o numesc în limba germană Salzburg, iar alte ocne se găsesc în alt oraș care se chiamă Dej[101], din care se scot venituri însemnate. De jur împrejur sînt așezate diferite orașe sau sate atît de mari și de populate și cu împrejurimile atît de bine cultivate și de roditoare, încît m-am mirat pe drept cuvînt; și nu lipsesc acolo parohiile care aduceau altădată venituri preotului catolic, iar astăzi aduc falsilor predicatori, în afară de alte roade ale pămîntului, 200 și chiar mai multe butii de vin pentru fiecare parohie. La o milă depărtare tot spre miazăzi, este localitatea Cisnădie[102] nu prea mare, totuși renumită, nu atît pentru castelul său întărit, cît pentru faptul că aici se fac seceri pentru secerat și de aceea țăranii se adună adeseori aici, în mare număr. La o depărtare aproape egală, puțin mai jos de Cisnădie se găsește dealul de la Cisnădioara[103] în vîrful căruia se află un castel de piatră frumos cioplită[104] — foarte bine clădit în care, în timp de război, locuitorii din acele cîmpii își duc cu ei și își pun la adăpost lucrurile lor o dată cu viața lor. La două leghe mai departe de oraș se găsește acea localitate pe care am pomenit-o mai sus[105], unde sibienii țin straja obișnuită; și de aici se poate pătrunde în Țara Românească printr-o vale foarte strîmtă, mărginită de munți foarte înalți; prin mijlocul ei curge rîul Olt care se varsă aproape de Nicopole în Istru, sau cum am zice, în Dunăre.

Apoi în afară de faptul că a susținut victorios odinioară asediile și asalturile turcilor, Sibiul nu numai că s-a apărat el însuși timp de 7 ani[106]

---

[96] *Magistrato.* Sașii, colonizați pe pămînt regal *(fundus regius)*, se bucurau de autonomie administrativă și judecătorească și erau supuși — nu voievodului Transilvaniei, ca restul țării, ci direct regelui.

[96a] La Reicherstorffer 10 sate regești și opt tributare.

[97] *Camera.*

[98] *Ordini.* Toate scaunele săsești erau supuse jurisdicției judelui regal al Sibiului.

[99] Folosind și mai departe textul *Chorographiei,* Possevino îndreaptă anomalia rezultînd din includerea *în acest loc* de către Reicherstorffer a listei scaunelor săsești oferită de Honter. *El o mută după descrierea Clujului* și restabilește legătura firească dintre Ocna Sibiului și Sibiu. Altminteri textul este o versiune fidelă a *Chorographiei.*

[100] *Wyzagna.*

[101] *Dees.*

[102] *Helta.*

[103] *Monte di San Michele* (germ. Michelsburg).

[104] *Pietra quadrata,* tăiată în blocuri de formă regulată, corespunde la termenul francez de *pierra de taille.* Pentru acel castel, vezi și relația lui Gromo.

[105] Turnu Roșu.

[106] 1529—1536.

doar cu propriile sale forțe, dar a mai dat încă ajutor și îndemn celorlalte orașe împotriva tuturor loviturilor care s-au adus din cauza împărțirii Ungariei, pricinuită de <dubla> alegere a lui Ioan, ultimul rege, și a împăratului Ferdinand, pe atunci rege al Boemiei, dar mai apoi înălțat și la regatul Ungariei.

Corona[107] numit de unguri Brassov și de sași, care-l locuiesc, Kronstadt este un tîrg de mărfuri bogat și foarte populat și este renumit pentru negoțul pe care-l fac ei cu secuii, muntenii, moldovenii, armenii și grecii și alții care roiesc aci. Orașul, dacă îi socotim înconjurul său, este ceva mai mic decît Sibiul, dar împreună cu cele trei suburbii[108] care se întind pe trei văi, este mai mare; una dintre acestea este locuită de români[109], cealaltă de unguri, a treia de acei ce-și zic sași, adică germani, și care cultivă cu hărnicie pămîntul. Orașul are o formă aproape pătrată, este foarte bine întărit și bine clădit, înconjurat cu două rînduri de ziduri și turnuri
p. 82 sau bastioane[110] și // cu două rînduri de șanțuri și este așezat între munți nespus de frumoși într-un loc neted și mlăștinos (!) și de aceea nu este supus primejdiei de a fi minat. Aproape în fiecare uliță curg șuvoaie de apă care izvorăsc în mare număr în toată acea regiune. Biserica principală a acestui oraș este închinată Sf. Fecioare, odinioară era plină de credință, astăzi de erezie. Odinioară lumea se dedica aici cu sîrguință învățăturii. Și locuitorii susțin că după acea vestită bibliotecă pe care a făcut-o regele Matei Corvin, la Buda[111], nici o altă <bibliotecă> din regat nu a fost mai bogată și mai completă ca aceasta, care se afla în acest oraș. Apoi regiunea în care este așezat orașul este aproape ca o altă Transilvanie, deoarece este înconjurată de munți și despărțită de Țara secuilor printr-un rîu pe care Ptolemeu îl numește Oltul[112]. Iar ținutul care este întocmai ca o grădină minunată se numește <Țara Bîrsei>[113], și pe latinește mai corect Burcia, fie după un rîu cu acel nume sau poate pentru că are ca insignă pe stema <țării> o rădăcină — pe care germanii o numesc Wurcza[114] — cuprinsă în mijlocul unei coroane regale. În veacul nostru acest oraș a fost asediat de către

---

[107] Vezi în *Epistolae et Acta Jesuitarum*, p. 286 scrisoarea lui Possevino din 16 iulie 1583 în care spune că regele Poloniei ar vrea ca el să meargă în Moldova, în Secuime și în *cele două orașe numite unul Corona, celălalt Brașov.* (!)

[108] *Borghii.*

[109] Scheii Brașovului.

[110] *Torri a baloardi.*

[111] Vestita „Corviniana" întemeiată prin 1476 și risipită după ocuparea Budei. Și aici este urmat textul lui Reicherstorffer, *op. cit.*, p. 10 r°; vezi *Călători*, I, p. 216.

[112] *Alutato* (*ibidem*, p. 217).

[113] În text: *Burcza.*

[114] Forma coruptă de la Würzel-rădăcină, tot după Reicherstorffer.

Ştefan[115], palatinul Moldovei, care era cel mai mare duşman al acestui oraş, l-a împresurat cu armata vrînd să-l ia cu asalt. Dar depărtarea munţilor unde a fost aşezată artileria făcea ca ghiulelele să cadă fără nici o ispravă în cetate fără să facă vreo pagubă caselor, din care el s-a retras cu pierderea faimei sale şi cu mare pagubă.

Bistriţa este al treilea dintre oraşele săseşti <e> numit de germani Nösenstadt. Prin el trece un rîu cu acelaşi nume, care se varsă după două leghe în Someş, despre care am vorbit în cartea precedentă. Este aşezat într-o vale largă avînd de amîndouă părţile dealuri acoperite cu vii[116].

Sighişoara[117], în limba germană „Scheszburg", este al patrulea oraş. Se întinde de pe dealul pe care este aşezat pînă la vale, şi este udat de un rîu, care se varsă în Mureş nu departe de Alba Iulia.

Mediaşul numit de germani „Mydwisch", aşezat în centrul Transilvaniei foarte roditor, a fost înainte un oraş[118] <deschis>, dar apoi, fiind înconjurat cu ziduri, a fost prefăcut în cetate. El este udat de rîul Tîrnava Mare[119] care izvorăşte din munţii Ciuc[120] şi primind pe Tîrnava Mică[121], nu departe de Blaj[122], puţin mai jos de Ciumbrud[123] şi mai jos de Aiud — care este un oraş mare cu un castel la o depărtare de două leghe de Alba Iulia — se varsă în Mureş. La o depărtare de o leghe de Mediaş se află cetatea numită Cetatea de Baltă[124] bogată în vinuri foarte bune şi alte daruri ale naturii.

Sebeşul sau Sebeşul săsesc, numit de germani Mühlbach, se află la o distanţă de o leghe de Alba Iulia într-o cîmpie şi o vale[125] <e> înconjurat cu ziduri; nu are o populaţie prea numeroasă. Se crede că acesta a fost primul dintre oraşele săseşti[126].

Biserica încă în picioare arată hotărît cît de mare a fost evlavia locuitorilor atunci cînd credinţa catolică stăpînea acele inimi[127]. Acest oraş avea 17 sate regale. Aici se încarcă pe Mureş sarea care este transportată în Ţara

---

[115] Confuzie după Reicherstorffer între Ştefan cel Mare şi Petru Rareş, care a asediat Braşovul în 1529 după lupta de la Feldioara; vezi I. Ursu, *Die auswärtige Politik, des Peter Rareş, Fürst von Moldau (1527—1538)*, Wien, 1908, p. 59 şi urm.

[116] Possevino omite menţiunea minelor de aur (!) de la Rodna (la Reicherstorffer, p. 11 v°).

[117] *Segeswaria.*

[118] *Terra.*

[119] *Kykellew maggiore.*

[120] *Schuk.*

[121] *Kykellew minore.*

[122] *Balasfalva.*

[123] *Czombit.*

[124] *Kikellewar.*

[125] *In una pianura et valle cinta di mura.*

[126] Afirmaţie lipsită de temei, după Reicherstorffer.

[127] Frază introdusă de Possevino în textul lui Reicherstorffer.

Românească (?)[128]; nu departe de aici se află două tîrguri ale acelei ţări: Vinţul de Jos[129] şi Vurpărul[130].

Clujul, al şaptelea dintre oraşele săseşti, este numit azi în limba latină Claudiopoli şi de către germani Clausenburg; se află la o depărtare de şapte leghe bune de Alba Iulia; este înconjurat cu ziduri, bine populat de germani şi unguri care cîrmuiesc alternativ oraşul în fiecare an; are dealuri pline de vii şi suburbii foarte mari şi este bine întărit; la una din porţile sale numită Portina se află o placă de marmură cu următoarea inscripţie[131].

p. 83 *Capitolul 3*. Numele, teritoriile dependente şi felul de cîrmuire al scaunelor săseşti[132]

Scaunul Orăştiei[133] avea 11 sate regeşti. Iar Orăştia care este o aşezare numită de germani Broos[134] este la o depărtare de o leghe de Cîmpul Pîinii[135] şi este aşezată lîngă rîul Mureş; cu o bună populaţie trăind destul de civilizat[136], un aer foarte sănătos, cîmpii roditoare, peştii cei mai buni, păduri bogate în iepuri, mistreţi, căprioare şi cerbi.

Scaunul Sebeşului Săsesc cuprindea oraşul însuşi cu cinci sate regeşti.

[128] La Reicherstorffer în locul corespunzător fusese vorba de transportul sării în Ungaria. Vezi *Călători*, I, p. 220. Confuzia se datoreşte probabil menţiunii Ţării Româneşti, în legătură cu Vinţul şi cu Vurpărul stăpînite de domnii Ţării Româneşti, informaţie omisă de Possevino, vezi şi Şt. Meteş, *Moşiile domnilor şi boierilor din Ţările Româneşti în Ardeal şi Ungaria*, Arad, 1925 p. 51 şi urm.

[129] *Vincz*.

[130] *Borborek*. Prin mutarea din loc a frazei despre transportul sării, care la Reicherstorffer urma după menţionarea Vinţului şi Vurpărului, se ajunge la afirmarea greşită că sarea s-ar încărca la Sebeşul săsesc care nici nu este pe Mureş.

[131] Urmează în text reproducerea ei după Reicherstorffer.

[132] Acest capitol se afla la Reicherstorffer sub formă de listă înglobată în partea corespunzînd cap. 2 al lui Possevino, şi anume între Sibiu şi Ocna Sibiului.

[133] *Zaswar*.

[134] *Bros* (de la St. Ambrozie). Possevino a înglobat în lista scaunelor şi caracterizarea oraşului Orăştie şi a locuitorilor, care se află la Reicherstorffer între menţiunile despre Abrud şi Haţeg.

[135] *Kenyr*, vezi amănunte mai sus la Gromo.

[136] *Con buon popolo, ne lontano da civilita* (Possevino simplifică şi dă oarecare coerenţă textului lui Reicherstorffer pe care însă îl sărăceşte omiţînd referirea sa la români). Iată textul în Chorographie: Saszwaras, Saxonibus Broos dicta distat a Kenyer ad meridiem uno miliari, sita ad flumen Marisium, terra fecundissima frumenti vini et omnium fructuum ferax. Ibi populus admodum urbanus, et ad Valachorum ritum et consuetudinem amictu et victu non parvum accedens, qui passim in campis circum quaque desertis quibusdam possesionibus resident et habent coelum mirae temperiei. Etenim silvae intensissimae lepores, damas et cervos in magna multitudine fovent, piscibusque illic optimis abundant. (p. 14).

Scaunul Miercurea[137] cuprindea 10 sate;
Scaunul Sighișoarei cuprindea orașul și 16 sate;
Scaunul Alțina[138] cuprindea 12 sate;
Scaunul Cincul Mare[139] cuprindea 22 de sate;
Scaunul Rupea[140] cuprindea 15.

În afară de aceste șapte scaune ale sașilor mai sînt alte două <scaune> deosebite al căror centru de conducere este orașul Mediaș și acesta avea <sub el> 24 de sate; dar în acele scaune[141] mai sînt răspîndite și multe alte <sate>, care împreună cu alte posesiuni aparțin nobililor și nu se numără printre scaunele săsești.

Așadar[142] toate aceste scaune și orașe, fiind oarecum confederate și <totodată> ca și libere, depind de principele Transilvaniei dar în așa fel, că ele totuși se cîrmuiesc singure cu un magistrat anume al lor. Cu toate acestea ei jură <credință> principelui care ține un asesor sau judecător delegat de el în fiecare din ele. Ele dau și în timp de pace pentru a întreține garnizoanele și <de asemenea> în timp de război contribuțiile despre care va fi vorba mai încolo. Locuitorii se folosesc de limba germană, deși învață obișnuit și ungurește. <Ei>, nu îngăduie ungurilor să locuiască în orașele lor, îndeosebi la Sibiu și la Brașov[143]. Pe scurt au o foarte bună orînduială și sînt puternici; dacă <totuși> nu le-ar lipsi lucrul cel mai de seamă care este adevărata religie catolică.

Capitolul 4. Bunuri și posesiuni ecleziastice care erau mai ales[144] în scaunele pomenite

Existau opt capitluri parohiale principale care se numesc încă și astăzi „universitas"[145]. De aceea avîndu-se în vedere bunurile temporale[145a] pe care ei le aveau pentru cultul divin, se va putea mai bine înțelege apoi, cît de

---

[137] *Reussmark.*
[138] *Olczna.*
[139] *Schenkerstul.*
[140] *Sede Rupense.*
[141] Al doilea scaun era Seica.
[142] Paragraful care urmează aparține în întregime lui Possevino.
[143] Nici nobilii nu puteau cumpăra case în aceste orașe sau dobîndi dreptul de cetățenie. O schimbare s-a produs abia în secolul al XVIII-lea sub Iosif al II-lea și nu fără o dîrză rezistență.
[144] *Principalmente.* Acest capitol redă textul lui Reicherstorffer datorat lui Honter vezi *Călători*, I, p. 215.
[145] Nume aparținînd de fapt obștii sașilor: *Universitas Saxonum*, organizația politică administrativă și bisericească a sașilor din Ardeal.
[145a] Averile afectate cultului.

bine rînduită era acum cîţiva ani Transilvania şi cîtă ruină a adus cu sine dezbinarea şi erezia, sau cîtă întremare va putea aduce religia catolică.

Capitlul[146] de la Bistriţa cuprindea în privinţa plăţilor şi taxelor[147] oraşul însuşi şi 23 de sate regeşti.

Capitlul de la Reghin[148] cuprindea mai bine de 30 de sate.

Capitlul Ţării Bîrsei[149] cu oraşul Braşov mai cuprindea 13 sate regeşti.

Capitlul Saschiz[150] cuprindea Sighişoara şi 48 de sate.

Capitlul celor două scaune[151] <cuprindea> oraşul Mediaş cu 36 de sate.

Din cele două capitluri ale Sibiului, unul <cuprindea> oraşul cu 23 de sate, celălalt care era numit <capitlul> subrogat cuprindea 22 <de sate>.

Capitlul Sebeşului[152] <cuprindea> oraşul Sebeş împreună cu 17 sate.

Capitolul 5. Despre alte oraşe şi locuri ale Transilvaniei

Alba Iulia, oraş străvechi, a fost pînă în vremea noastră[153] reşedinţa episcopului Transilvaniei, *împreună*[154] *cu multe alte castele şi dependenţe ale episcopului.* Aşezarea sa este într-un loc prea frumos şi *acum că principele îşi are aici reşedinţa sa împreună cu sfetnicii săi şi garda sa are şi oarecare strălucire, cu toate că nu are prea mulţi locuitori.* În partea de răsărit <a oraşului> curge Mureşul; de cealaltă parte, un rîu mic Ampoiul, numit de unguri Ompoly, care coboară din munţii acelei regiuni, înspre apus se deschide o cîmpie veselă pînă la muntele Sf. Mihail[155]; spre miazănoapte, cîmpia se prelungeşte, urmînd apoi munţi foarte înalţi şi greu de trecut, de unde se vede Abrudul[156]. Acesta era în stăpînirea unui colegiu de preoţi în timpul
p. 84 lui Ioan de Huniade, care li l-a dat lor.

---

[146] Aceste capitluri corespund la protopopiate sau decanate, vezi G. Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanaten 1192—1848,* Sibiu, 1934.

[147] *Haveva per conto delle pensioni delle tasse.* Saşii aveau şi autonomia bisericească; îşi alegeau singuri preoţii şi nu plăteau episcopului dijma, ca ceilalţi locuitori ai Ardealului, ci o dădeau direct preoţilor lor. Universitatea bisericească a saşilor cuprindea, spre deosebire de cea civilă, în afară de saşii de pe pămîntul crăiesc şi pe saşii aşezaţi ca iobagi pe moşiile nobililor din comitatele administrate de nobili.

[148] *Capitolo Regnense.*

[149] *Barcense.*

[150] *Kisdense.*

[151] Adică Mediaş şi Şeica.

[152] *Sabes.*

[153] Reşedinţa episcopală a fost secularizată şi prefăcută în reşedinţă princiară în 1542.

[154] Părţile subliniate îi aparţin lui Possevino care a concentrat şi redus textul lui Reichestorffer aducîndu-i şi unele completări proprii.

[155] *Monte di San Michele.* E vorba de înălţimea pe care se ridica în secolul al XIII—XIV-lea cetatea episcopală numită a Sfîntului Mihail, după hramul bisericii episcopale din Alba Iulia; vezi *Călători,* I, pp. 221 şi 282.

[156] *Abrugg banya.*

Nu prea departe este Zlatna[157], locuită de români, care se arată a fi fost mai mare şi mai populată dn cauza minelor de aur.

Turda este un oraş[158] destul de întins; are un castel vechi. Nu este înconjurat cu ziduri; este la o depărtare de 12 leghe de Sibiu şi doar de 5 leghe sau cu puţin mai mult de Alba Iulia. Aici şade prefectul Cămării sării, iar la Turda minele dau sare cu atîta belşug, încît ea este transportată fără încetare spre Buda şi Belgrad. Şi cum se află aproape în mijlocul Transilvaniei, adeseori se ţin aici adunările sau dietele Transilvaniei. De altfel, are cîmpii foarte roditoare şi prin urmare vite în număr foarte mare.

Capitolul 6. Despre cele două ţinuturi din Transilvania

Mai rămîn acuma două ţinuturi, dintre care unul este mai mic şi se numeşte Ţara Haţegului[159], celălalt Ţara secuilor.

Ţara Haţegului este un mic district <situat> la capătul cel mai depărtat al Transilvaniei <şi> despărţit de restul acestui stat. Se întinde în lungime pînă la 40 de mile italiene şi este înconjurată de jur împrejur (dar mai mult dinspre răsărit şi miazăzi) de dealuri şi munţi foarte înalţi; măcar că în această parte are o trecătoare largă spre Ţara Românească. La mijloc este un oraş numit Haţeg locuit (ca şi restul acestei mici provincii) de unguri şi de români; dar în partea de sud se mai văd şi astăzi ruinele unui mare oraş pe care locuitorii îl numesc Varhely[160], ceea ce înseamnă „locul cetăţii"; şi aici românii se duc şi caută printre acele ruine monede de aur şi argint şi scot <şi> alte rămăşiţe antice.

Secuimea[161], „Ciculia", care după cum am spus ar trebui să se numească Scitulia este o parte a Daciei care ajunge pînă la hotarele Moldovei. În ea se află şapte scaune sau teritorii[162], a căror nume sînt: Ciuc, Gurghiu, Cason, Odorhei, Mureş, Chezdi, Sepşi, Orbai, sau cum scriu alţii Czyk, Girgio, Maruszeck, Aranias-Zek, Zysdi, Sepsi, Orbai. Aici locuiesc <aceşti> transilvăneni[162a] care se socotesc mai vechi decît hunii şi de aceea sînt numiţi scituli, adică „sciţi mici"[163] care au mai rămas şi s-au păstrat mai neatinşi

---

[157] *Zalatna.*

[158] *Terra.* În *Chorographie* Turda era menţionată la început, înainte de cele 7 oraşe mai de seamă (la p. 7 r°).

[159] *Haczas* (transcris greşit în loc de Haczak).

[160] *Varheli,* numele unguresc al satului Grădiştea, unde se află ruinele Sarmisegetuzei.

[161] *La Ciculia.* La Reicherstorffer această parte a descrierii sale se află la început cînd vorbeşte de „naţiunile" Transilvaniei (*op. cit.,* p. 3 v°, 4 r°).

[162] *Contadi.*

[162a] *Transilvani.*

[163] *Scituli, quasi sciti piccoli.* Pentru pretinsa lor origine hunică sau chiar scitică vezi *Călători,* I, p. 411 n. 137.

decît orice alt popor în *aceea țară*[164] *întărită de la natură*, mulțumită *poziției sale inaccesibile în multe locuri. Sînt totuși mulți români amestecați cu ei*[165].

Ciucul este o regiune așezată în partea de miazănoapte la stînga de Chesdi, tocmai la poalele munților Carpați, lîngă Gurghiu[166] chiar la piciorul acelui munte, dar mai spre apus; este o regiune · sălbatică și muntoasă. Lipit de acest scaun este scaunul Mureșului[167] care se întinde către miazăzi și pătrunde mai adînc în Transilvania, și se află lîngă rîul Mureș avînd ca reședință Tg. Mureș[168] numit de germani Neumarkt[169]; acest oraș este destul de mare și acolo se adună adeseori secuii pentru treburile lor pe care trebuie să le dezbată sau de care trebuie să se îngrijească.

Celelalte scaune sînt în hotar cu acestea, dar deoarece nobilimea, ostășimea[170] și religia s-au păstrat mai mult timp în Secuime ca în celelalte părți, de aceea voi vorbi ceva mai mult despre ea.

Secuii se socotesc toți nobili, ei sînt de două feluri[171] unul este acel al nobililor și altor fețe însemnate[172] care au sub ascultarea lor un număr de sate de supuși secui, potrivit cu ceea ce au primit în dar de la regii Ungariei, unul mai mult, altul mai puțin. Din acest soi de nobili au mai rămas două familii catolice și acum: Lázár[173] și Becz[174].

Familia Lázár este de mare însemnătate, Andrei Lázár <e> foarte puternic; după el vin Ion Lázár și Wolfgang Lázár. Becz își are încă pe mama sa în viață, o matronă catolică bună și venerată care pînă în ziua de azi

---

164 Părțile subliniate au fost adăugate de Possevino.

165 Pentru raporturile dintre secui și românii din Secuime, vezi N. Iorga, *Acte românești din Ardeal*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României", II, București, 1916 și S. Opreanu, *Ținutul secuilor. Contribuțiuni de geografie umană și etnografică*, în „Buletinul Inst. geografic", Cluj, 1928.

166 *Gyrgyó.*

167 *Maros-Szek.*

168 *Zechel-Vassarhel.*

169 *Nevmarkt.*

170 *Militia.*

171 La început erau toți egali, dar în cursul secolului al XIV-lea și al XV-lea s-au diferențiat, după avere, în trei clase: 1) fruntași *(primores, potentiores, seniores);* 2) cavaleri *(equites, primipili*, ung. *löfö);* 3) poporul de rînd *(pedites, pixidarii).* Aceștia din urmă ajung cu încetul în dependența celorlalte două clase și în secolul al XVI-lea cad, prin hotărîrile Dietei ardelene, în stare de iobăgie; 80—90 de familii de fruntași și cavaleri stăpînesc vreo 7 000—8 000 de familii de secui săraci. Această situație se definește prin actul dat de I. Sigismund în 1562 vezi H. Marczali, *Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*, Budapesta, 1901, p. 429 și urm.; vezi și *Călători*, I, relația lui Verancsics.

172 Sînt așa numiții *primores.* Toată această prezentare îi aparține lui Possevino.

173 Familia Lázár era una dintre cele mai vechi și mai importante familii din Secuime. Joacă un rol însemnat în istoria Transilvaniei mai ales în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, vezi L. Kövari, *Erdély nevezetesebi csaladai*, Cluj, 1854, p. 170 și urm.

174 Pentru familia Becz, vezi Gromo.

obişnuieşte să cerceteze pe fraţii noştri[175], de cum au pus piciorul în Alba Iulia. Fiul ei cel mai mare este Emeric Becz, judecător regesc al scaunului Ciuc. p. 85
Celălalt mai mic era la curtea regelui Poloniei împreună cu un nepot al lui. Pe lîngă aceştia mai este familia nobilă şi foarte puternică a Kornisilor[176] care căzînd în rătăcirea ariană[177] au tras după ei un mare număr de nobili din Secuime. Celălalt soi de nobili se cheamă al celor „casnici"[178], ca unii care nu au altceva decît casa şi pămîntul lor, şi se numesc obişnuit Löfö, cum s-ar zice „cap de cal[179]", în înţelesul de cavaleri mai de seamă[180]. Ei sînt socotiţi nobili şi de aceea nu plătesc principelui nici o contribuţie, totuşi trebuie să-l urmeze la război călare şi pe cheltuiala lor ori de cîte ori le-o porunceşte. Şi dintre aceştia sînt mulţi în fiecare sat.

Mai sînt alţii care nu plătesc dări şi de aceea merg la război ca pedeştri[181], şi aceştia sînt datori să fie mereu înarmaţi cu securi, spadă şi archebuză lungă. Tuturor acestora, atît călăreţilor cît şi pedestraşilor, li s-a rînduit nişte căpitani, peste 50 de oameni, şi „decinieri" (sau decurioni), peste 10 oameni[182]: şi ei fac inspecţia[183] <oamenilor> în fiecare lună şi se îmbracă în roşu.

Din aceştia aşadar se putea strînge acum cîţiva ani o armată cam pînă la 40 de mii de oameni cel mult, care erau socotiţi drept forţa principală a Transilvaniei, deşi am citit în cîţiva autori că se puteau strînge pînă la 90 de mii. Dar sau au scăzut la număr — lucru ce nu se putea întîmpla de cînd s-a scris aceasta pînă acum — sau nu este adevărat. Sînt de asemenea datori să păzească locul sau oraşul de reşedinţă al principelui şi au şi fost socotiţi mai credincioşi şi mai vrednici ca alţii. Şi desigur i-am văzut în Moscovia[184] atît de neînfricaţi şi aşa de puţin temători de moarte, încît însufleţeau şi pe ceilalţi. Sînt apoi din fire arţăgoşi şi ascunşi(!)[185], încît se ceartă uneori şase ani pentru patru groşi. Iar cei, în sufletul cărora nu a biruit harul sau nu a ţinut în frîu reaua aplecare <a firii>, se vede cum omoară

[175] Adică iezuiţii.
[176] Vezi mai jos, n. 190.
[177] Adică unitariană.
[178] *Domestici.*
[179] *Capo di cavallo.* Cu înţelesul de proprietarul unui cal, ei fiind obligaţi să facă serviciul militar cu calul propriu.
[180] *Cavalieri principali.*
[181] Sînt poporul de rînd, numiţi oficial: *pedites* sau *pixidarii.*
[182] *Capitani quinquagenarii, decinieri (o decurioni).*
[183] *Risegna.*
[184] *Moscovia.* Possevino i-a văzut cu ocazia războiului dintre Polonia şi Rusia din anii 1579—1581 încheiat prin pacea mediată de el. Ştefan Báthory, regele Poloniei, se folosea de trupe din Ardeal. Vezi L. Szádeczky, *Kovacsóczy Farkas*, Budapesta, 1891. Pentru contribuţia Transilvaniei, vezi Veress, *Documente*, III, pp. 87—88.
[185] *Occulti* (poate o confuzie cu: occhiuti sau cumva: oculati mai conforme cu sensul frazei).

și jefuiesc cu ușurință și sînt mînioși din fire, nevrînd să se plece nici chiar în fața unor cuvinte întemeiate, dar tot așa precum sînt gata uneori să se hotărască la răscoala împotriva nobililor lor sau împotriva principelui, tot astfel se supun cu cea mai mare umilință atunci cînd sînt învinși. Nu mulți dintre ei au vreo aplecare pentru învățătură. Totuși luarea <la învățătură> a copiilor de nobili ar fi dătătoare de bună speranță de propășire și de stabilitate, deoarece în această singură provincie pînă astăzi mai dăinuiesc încă mai multe rămășițe de religie catolică decît în toată Transilvania; și aceasta azi mai ales în scaunele Ciuc, Gurghiu, Cason. Toți folosesc limba ungurească afară de românii, care sînt amestecați printre ei[186]. Ce privilegii au ei mai deosebite decît alții, sau cum se conduc ei în privința credinței, se va arăta atunci cînd se va vorbi îndeobște despre aceasta.

Capitolul 7. Despre alte comitate care ascultau de principele Transilvaniei

Am spus că în afară de comitatele sau scaunele proprii ale Transilvaniei, se aflau alte cîteva, fie la hotare, fie puțin mai departe de ele[187]. Iar în aceste <comitate> locuitorii sînt numiți mai degrabă unguri[188] și toți sînt sub ascultarea a cinci căpitani; unul dintre aceștia își are reședința la Hust, castel între munții în hotar cu Transilvania, și orientat spre regatul Poloniei. De acesta ascultă unele comitate despre care am spus că sînt în afară de acel cerc care înconjură provincia aceasta. Din zeciuiala pentru cai[189] și din cens, el trebuie să întrețină obișnuit 200 de oameni călare și 400 de pedestrași, și dacă prisosește ceva, se pune la păstrare în vistieria principelui, sau se cheltuiește pentru repararea cetăților. Aici este acum căpitan Gaspar Kornis[190], nobil din secuime, din secta ariană, oștean de altminteri înainte de toate. Celălalt căpitan comandă spre Ungaria inferioară și spre turci, la

---

[186] *Eccetto quei Valachi i quali fra loro sono misti.*

[187] Principatul Transilvaniei era format din Transilvania propriu-zisă, Banatul, Crișana și Maramureșul, acestea din urmă cuprinse sub numirea de *Partes regni Hungariae ad Transylvaniam adnexae*, pe scurt: *Partium*. În vremea lui Possevino, Banatul fiind ocupat de turci, prin Partium trebuie înțelese comitatele de la nord de Mureș și Maramureșul.

[188] Întrucît părțile anexe erau socotite deosebite de Transilvania, așadar *Ungheri* în loc de *Transilvani*.

[189] *Decime dei cavalli.*

[190] *Korny*. Familia Kornis joacă un rol important în secolul al XVI-lea. Cel mai activ dintre membrii familiei a fost acest Gaspar Kornis. În 1575 activase în Polonia pentru alegerea lui Ștefan Báthory; sub Sigismund Báthory lucrează pentru alianța cu Austria împotriva turcilor. În 1594 — fiind încă tot căpitan la Hust, este bătut de tătarii care năvăliseră în Maramureș. Moare la 1600 în luptele cu Mihai Viteazul (Kövari *op. cit.*, p. 160).

Oradea, oraş mîndru, deşi fără ziduri, cu o cetăţuie vestită şi mare şi împrejmuită cu ziduri. Acest căpitan are de obicei cam 800 de oameni călare şi tot atîţia pedeştri; de el ascultă toţi cei care se află în acel ţinut şi care au bunuri, fie că sînt nobili, sau stăpîni[191] <de pămînt>, sau oameni de rînd[192]. El luptă cînd cu turcii, cînd cu imperialii dacă aceştia calcă hotarele, făcînd expediţii de pradă cu oştenii lor, şi de aceea trimite întotdeauna şi într-o direcţie şi într-alta cete de călăreţi care să apere ţara şi să stea de pază. Ei se întreţin în felul arătat mai sus <precum> şi din bunurile episcopiei de Oradea; din care episcopul nu mai culege nici măcar o uncie[193], fie p. 86
pentru faptul că este de partea imperialilor, fie pentru că lucrurile s-au întors aşa (cum se va arăta mai jos) şi că bunurile bisericeşti au fost toate cotropite sub un pretext pe care-l cred ei îndreptăţit <socotind> că este îngăduit să le cheltuieşti pentru întărirea acestei cetăţi şi ţinerea ei bine înarmată, ca fiind un punct de hotar de foarte mare însemnătate împotriva turcilor. Iar căpitan <acolo> este acum Ioan Géczi[194], bărbat nobil şi înzestrat cu unele însuşiri bune, dar totuşi cufundat în rătăcirile calvinismului, deşi m-a primit cu toată cinstea şi grija, din respect faţă de sanctitatea voastră şi faţă de rege, şi mi-a recomandat pe două rude ale sale care trebuiau să vină la Roma spre a fi educate[195] acolo.

El mi-a afirmat cu gura sa că nu va fi niciodată de părerea calvinilor cu privire la erezia lor despre predestinaţie, nici cu privire la justificarea păcătoşilor, la care ei neagă că ar contribui meritul faptelor creştine[196], nici cu privire la preasfîntul sacrament, al cărui adevăr el îl mărturiseşte. Acesta a fost apoi numit guvernator al Transilvaniei sub tînărul principe[197].

Iar aceşti doi căpitani de Hust şi de Oradea au deplină putere chiar să condamne la moarte pe nobili. Totuşi se face apel la principe. Dar cel de Oradea pune să se execute sentinţa dată împotriva răufăcătorilor învederaţi[198], înainte <chiar> de a se ajunge la principe. Ungurii supuşi acestora

---

[191] *Signori.*

[192] *Privati.*

[193] Uncia — 1/12 parte dintr-o libră.

[194] Unul dintre cei mai de seamă bărbaţi de stat ai Transilvaniei. În 1576 este numit căpitan al cetăţii Oradea şi comite al comitatului Bihor — demnitatea cea mai înaltă după principe — în timpul minorităţii lui Sigismund Báthory, ajunge guvernator al Transilvaniei în locul regenţei de trei. Demisionează în 1588 şi moare în anul următor. (Nagy Iván, *Magyar orszóg családai*, IV, Budapesta, 1858, p. 389, vezi mai jos n. 372.

[195] *Instituti.*

[196] Teza protestantă era că justificarea se face exclusiv prin credinţă, cea a catolicilor dimpotrivă că se întemeiază pe fapte.

[197] Sigismund Báthory. Possevino se referă aici la evenimente posterioare anului 1584.

[198] *Aperti.*

trăiesc după legile lor sub care trăieşte întreaga Ungarie, supusă coroanei[199]. Iar la Oradea rămîn încă 2 500 de catolici, rămăşiţe ale vechii şi adevăratei biserici catolice care s-au apropiat de noi cu lacrimi, aruncîndu-se cu umilinţă la pămînt, ca unii care au rămas fără păstor, după atîţia ani şi după atîtea prigoniri pe care le-au îndurat zi de zi .de la calvini. Totuşi, cum regele şi principele sînt catolici, ei au făcut ce-au ştiut şi şi-au păstrat credinţa pînă acum, cerşind cîte un biet preot, fie ungur, fie din Slavonia, încît nici chiar în vecinătatea calvinilor nu şi-au pierdut unele sate credinţa cu totul. Şi lîngă Oradea este un <cleric>, care, întrucît a fost călugăr, suplineşte locul de paroh într-un sat. S-a obţinut de la Ştefan I, regele Poloniei, ca unii din Compania lui Isus[200] să vină să se stabilească acolo şi să înfiinţeze un colegiu. Iar cît despre Gyula[201], şi despre restul teritoriului ocupat nu de mulţi ani de turci şi care ţinea de episcopia de Oradea, şi acum mai vin încă <de acolo> la sărbătorile mai însemnate cîteva sute şi uneori cîteva mii <de credincioşi> (după cum mi-au spus aceşti catolici de la Oradea) pentru a asculta aici liturghia care se slujeşte într-o bisericuţă în afară de oraşul Oradea, întrucît ereticii au distrus în parte, şi în parte au uzurpat tot ceea ce clădise evlavia regilor catolici pentru cultul divin.

Cînd am fost eu acolo nu mai era în cetăţuia însăşi nici un semn al exercitării cultului catolic[202] şi nici un om care să fi înţeles însemnătatea ocrotirii pe care Hristos, domnul nostru, o aduce prin mijlocirea religiei catolice. Totuşi Ştefan, regele Poloniei, mi-a făgăduit să pună să ni se înapoieze o biserică ce este folosită <ca depozit> pentru muniţiile acelei citadele şi care este încă întreagă, pentru ca să fie introdus acolo din nou, cu dibăcie, cultul catolic.

În afară de aceşti doi căpitani mai este al treilea care este din familia Báthory, fiul lui Andrei, fratele lui Ştefan, acum rege al Poloniei. El, care se numeşte tot Ştefan[203] are multă avere în Ungaria şi de el ascultă două castele cu teritoriile lor adică Şimleu[204], unde s-a născut regele, şi Şinteu[205] precum şi comitatul „Miskiese"[206]. Şi în acest comitat şi în acel al Sălajului[207] el are cam două mii de familii de ţărani iobagi, dintre care multe mai păstrează credinţa catolică, întrucît Cristofor şi Ştefan, regele Poloniei, şi Andrei

---

[199] Vezi în ed. Veress: *e hora a Ridolfo secundo imperatore*. Urmează o trimitere la *Tripartitul* lui Verböczy.

[200] Iezuiţi.

[201] *Giula* în R. P. Ungară.

[202] *Non essendo nell'istessa fortezza, segno alcuno di essercitio catholico* vezi ed. Veress: *Non era poi nell istessa fortezze, quando io vi andai segno*... etc.

[203] Ştefan Báthory era frate cu Andrei, cardinalul, viitorul principe al Transilvaniei şi văr cu Sigismund Báthory. Este amintit de Lescalopier v. p. 434 n. 146.

[204] *Somlyo*, oraşul Şimleul Silvaniei.

[205] *Sólyomkw*.

[206] Neidentificat. S-ar putea să fie vorba de ţinutul în care sînt două localităţi Mişca.

[207] *Zilagi*.

fratele lor, care erau stăpînii acelor locuri păstrau în ciuda tuturor furtunilor preoţi catolici, pe care i-am regăsit spre marea mea mîngîiere şi uimire slujind încă slobod sfînta slujbă la altar şi administrînd sfintele taine cele adevărate potrivit ritului catolic pe care în tot cuprinsul Ungariei, de la p. 87
hotarele regatului Poloniei, adică din părţile Cracoviei pînă la intrarea în acele locuri, l-am găsit atît de surghiunit[208] (nefiind acolo nici preoţi de nici un fel şi nici biserică pentru catolici), încît în mai multe rînduri spre cea mai mare ruşine a acelei naţiuni, odinioară atît de evlavioasă, am fost constrîns fie eu, fie vreun altul dintre ai noştri să slujim liturghia într-una din acele trăsuri[209] care se folosesc de obicei în Austria şi în Boemia, acoperite în întregime cu burduf de piele, împotriva vremei rele.

Un alt căpitan este cel al Banatului[210] adică al guvernămîntului sau cîrmuirii <Banatului> Severinului, precum şi al comitatului Zarandului[211] <aşezat> între Ţara Românească şi trecătorile Transilvaniei către miazăzi şi acea parte pe care cei vechi o numeau Moesia Inferioară. Aşadar regii Ungariei obişnuiau întotdeauna să încredinţeze toată acea regiune foarte întinsă unui guvernator bine ales[212], de o mare vitejie şi autoritate. Şi după cum guvernatorii Sloveniei, Croaţiei şi Dalmaţiei nu se numeau palatini sau voievozi, ci bani, tot astfel s-a întîmplat şi cu această provincie, şi de aceea am numit-o noi Banat, adică stăpînire cîrmuită de un ban; ceea ce înseamnă guvernator, cu drept totuşi de apel la principe. Acest ban se numeşte <ban> de Lugoj, după o localitate[213] numită Lugoj[214] unde îşi are reşedinţa, şi el ţine din porunca principelui un număr mai mare de oşteni — pînă la cifra de trei mii — şi mai buni decît în orice altă cetate. În afară de aceasta mai are un castel şi un alt oraş numit Caransebeş, reşedinţă a nobililor[215]. În tot acest ţinut care, avînd Transilvania în spate, se întinde de o parte spre Timişoara, unde se află un paşă al sultanului, şi de altă parte (cum s-a spus) spre Moesia Inferioară, se găsesc români şi sîrbi[216] care mai sînt catolici pînă în ziua de astăzi, în afară de foarte puţini (adică de-abia zece eretici);

---

[208] *Sbandito.*

[209] Cocchi. Possevino îşi făcea un mare merit din aceasta. Vezi şi ecoul trezit la Însoţitorul său — p. 597.

[210] *Banato.* În timpul lui Possevino, Banatul de Severin nu mai exista, fusese desfiinţat după pierderea Severinului (1524) şi înlocuit cu Banatul de Lugoj şi Caransebeş (1536), numit în secolul al XVI-lea curent: Valachia, vezi relaţia lui Gromo.

[211] *Contado Sarandiese.*

[212] *Scelto* (de elită).

[213] *Terra.*

[214] *Lugasiense.*

[215] *Rezidenza de nobili.* Este vorba de calitatea nobiliară recunoscută descendenţilor cnejilor din acest district afectaţi apărării ţării.

[216] *Rasciani.*

dar banul[216a] care s-a abătut şi el din calea catolicismului a băgat de curînd cu forţa un predicator eretic. Cristofor care era atunci principe nu a îndrăznit să-l oprească pentru ca să nu aducă o piedică în alegerea fiului său ca urmaş al său.

Apoi în sfîrşit este un alt căpitan în comitatul Făgăraşului, acesta cîrmuieşte cetatea cu acelaşi nume împreună cu dependenţele sale. Acest comitat este înăuntrul Transilvaniei, avînd un înconjur de 12 leghe ungureşti[217] şi este învecinat cu Moldova[218]; a fost stăpînit mai înainte de familia Mailat care l-a avut de la familia Tomori[219], apoi cu oarecare lucrături[220] a căzut în mîna lui Gaspar Bekes[221] de la care a fost confiscat de Ştefan Báthory, atunci principe <al Transilvaniei> şi acum rege al Poloniei, care îl ţine încă în stăpînirea sa (după cum mi-a spus) pentru vreunul din nepoţii săi, cu atît mai multă îndreptăţire cu cît Margareta, sora lui Gabriel Mailat, ultimul şi legiuitul stăpînitor al acelui ţinut, a rămas ea moştenitoarea lui şi a fost soţia lui Andrei, fratele cel mai mare al regelui[222], de la care a avut patru fii[223] care trăiesc şi astăzi. Aşadar sus-numitul comitat este aşezat într-un loc foarte frumos, avînd un castel bine întărit şi peste 70 de sate, aproape toate pline de români, deşi în oraşul Făgăraş se găsesc unguri, saşi şi români. Cu toate că nu se produce vin în acel district, totuşi el aduce pînă la 16 mii de taleri pe an celui care îi este stăpîn. Supuşii nu contribuie decît cu 200 de ostaşi călări <slujind> pe cheltuiala lor cînd se face vreo expediţie obştească[224]. În afară de aceasta, are un număr oarecare de boieri[225], adică de înnobilaţi care, primind pămînt de la conte, sînt apoi obligaţi să meargă la război, cînd nevoia o cere.

[216a] Toma Tornyai, ban de Lugoj. Se făcuse arian.

[217] *Leghe de Ungheria.*

[218] Desigur: Ţara Românească.

[219] Unul dintre membrii acestei familii, episcopul Paul Tomori (1475—1525), care a comandat oastea ungurească în lupta de la Mohács unde a şi căzut, fusese şi căpitan al cetăţii Făgăraş [V. Fraknói, *Tomori Pal élete* (Viaţa lui P. Tomori), în „Századok", 1881, pp. 289—312].

[220] *Con alcuna arta.*

[221] *Bechessio.* Despre el vezi mai sus relaţia lui Gromo. Lucrarea lui Possevino cuprinde o expunere destul de amplă a mişcării lui Bekes (vezi *Transilvania*, cartea a III-a, cap. 9—12).

[222] Adică regele Poloniei Ştefan Báthory frate cu Andrei şi Cristofor.

[223] În realitate trei fii şi o fiică — Elisabeta. Cei trei fii sînt: Andrei, cardinalul (adversarul lui Mihai Viteazul), Baltazar, executat din porunca lui Sigismund Báthory, şi Ştefan, din care s-a tras principele Transilvaniei Gabriel Báthory. Vezi mai sus n. 203.

[224] *Publica.*

[225] *Boiari*, vezi şi *Călători*, I, relaţia lui Verancsics.

Aşadar acele comitate care se află înăuntrul Transilvaniei, adică Clujul, Turda, Dobîca, Solnocul dinăuntru, Tîrnava, Alba, Hunedoara se cîrmuiesc cu foarte puţine deosebiri după aceleaşi legi şi obiceiuri după care am spus că se cîrmuiesc comitatele dinafară. În fruntea fiecăruia din comitatele pomenite se află un comite care are un locţiitor al său, numit vicecomite, apoi judecătorul său, asesorul său, comiţiile şi adunările sau întrunirile sale[226].

Aceste comitate sînt conduse de nobilii înşişi care locuiesc în ele[227]. Totuşi principele îşi are în unele comitate bunurile şi castelele sale, pe care le cîrmuieşte prin guvernatorii săi; pe lîngă faptul că avînd Transilvania în vechime felurite prerogative, acestea se păstrează încă în mare parte, în afară doar de apelul care se îndrepta la judele Curiei regale[228] şi care se face acuma // chiar la principele însuşi. Verböczy[229] arată că cele două state — p. 88
Slavonia[230] şi Transilvania se bucurau în multe privinţe de privilegii şi obiceiuri proprii, mai ales în ce priveşte plata omagiilor[231]. Ba chiar cei din Slavonia nu plăteau atîta cît cei din Ungaria, iar cei din Transilvania obişnuiau să dea aproape cu jumătate mai puţin, şi nu numai în ce priveşte omagiile, dar şi în cele privind zestrea soţiilor la moartea soţilor, dacă aceştia nu erau baroni. Şi deşi în proces, amîndouă părţile puteau apela la curtea regală, adică la judele regesc pentru o dezbatere mai largă, cu toate acestea pentru hotărîrea din urmă şi ducerea ei la îndeplinire formele se trimiteau din nou voievodului Transilvaniei. Nobilii, pentru acte de silnicie[232] mai puţin grave, erau osîndiţi la plata a 50 de florini sau ducaţi de aur; dar viceco-

---

[226] *I suoi comiti et conventi, o ragunanze.*

[227] Începînd din secolul al XIII-lea — o dată cu ridicarea nobilimii de rînd — creşte autonomia comitatelor şi cîrmuirea lor trece în mîinile nobilimii locale. Comitatul ia numele de *universitas nobilium* (obştea nobililor) şi-şi are adunările lui regulate *(congregationes)*. În fruntea comitatului stă comitele *(comes)* numit de rege; ceilalţi funcţionari ai comitatului: vicecomitele *(vice comes)*, judecătorii *(iudices nobilium)* erau aleşi de adunarea comitatensă. Atribuţiile erau administrarea justiţiei, recrutarea oştii etc.; vezi şi *Istoria României*, pp. 94, 226.

[228] *Judex Curiae.* Era unul dintre marii dregători ai curţii regale, în fruntea instanţei supreme de judecată spre care se îndreptau apelurile nobililor din regat. Nobilii din Transilvania aveau privilegiul de a nu fi judecaţi decît de voievodul Transilvaniei şi apoi în ultimă instanţă de rege în persoană.

[229] Cele ce urmează în legătură cu organizarea judecătorească a Transilvaniei sînt luate din Codul lui Verböczy (Tripartitum).

[230] *Schiavonia.*

[231] *Homaggi* (Homagium — sinonim al lui homicidium) se numea la origine suma prin care un condamnat la moarte pentru omucidere putea să-şi răscumpere viaţa.

[232] *Atti potentiarii.*

miţii şi juzii nobililor[233] erau condamnaţi la suma îndoită şi omagiul viu[234] se achita cu 33 de florini de aur. Tot astfel era obiceiul ca plata zestrei să se achite două treimi în bani, iar a treia în bunuri mişcătoare în stare a fi vîndute[235].

În afară de acestea, nesocotirea dietei generale şi a adunării nobililor[236] din Transilvania, care trebuia să se ţină din porunca regelui sau următor edictului voievodului Transilvaniei, era taxată la o sută de florini de aur bun. Iar cea a scaunului de judecată, la cincizeci. Astfel, pentru recuperările de pagube şi datorii se îngăduia ca nobilul care era parte principală în proces[237], <adică> pîrît sau chiar pîrîş, să facă <dovadă> prin jurămînt. Totuşi ceilalţi nobili care jurau împreună cu el nu aveau putinţa să redobîndească prin jurămîntul fiecăruia din ei mai mult de un florin. Şi deşi în urmărirea pricinilor pomenite fiecare marcă nu valorează mai mult de o sută de denari, potrivit obiceiului Transilvaniei, totuşi birşag-urile[238], — cuvînt cu care sînt numite amenzile şi pedepsele sau împovărările judecătoreşti adunate în cursul proceselor, care se numesc octavale[239], — obişnuiau întotdeauna să fie plătite cu patru sute de denari. De asemenea pricinile ridicate înaintea scaunelor de judecată ale comitatelor[240], în faţa vicecomiţilor parohiali şi a juzilor nobililor, cu privire la bunuri care nu treceau de valoarea a trei florini, nu se admiteau înaintea voievodului la termenele octavale[241]. Tot astfel, omagiul[242] întreg al ţăranilor transilvani se preţuieşte la douăzeci şi cinci de florini. Dar cel mijlociu (care se numeşte omagiul viu) <se socoteşte> la doisprezece <florini> şi cincizeci de denari. Apoi ciuntirea mădularelor, ca a mîinilor, a urechilor, scoaterea ochilor, rănirea feţei, la douăzeci de florini; scoaterea dinţilor la şase florini. De asemenea dacă ţăranul putea fugi de la locul delictului, amenda pentru violenţă şi pentru silnicie făptuită de el revenea nu celui jignit, ci stăpînului de pămînt al iobagului. Iar cel jignit primea doar despăgubirea pentru vătămarea sau rana primită. De asemenea ţăranii, pentru alungarea silnică a vitelor sau pentru luarea vitelor gonite pentru <aco-

---

233 *I visconti e i giudici de 'nobilii.*

234 *Vivo homaggio* (Homagium vivum) se plătea — spre deosebire de „homagium mortuum“ — în cazurile cînd victima era în viaţă.

235 *Mobili et venali.*

236 Nobilii erau obligaţi să participe la dieta ţării şi la adunările comitatense.

237 *Il principale nobile.*

238 Corespunde termenului românesc de gloabă, amendă.

239 Tribunalul suprem (*tabula regia iudiciaria,* pe româneşte tabla regească) era numit şi *iudicium octavale* pentru că îşi începea activitatea la octavele anumitor sărbători, ca Boboteaza, Sf. Gheorghe etc.

240 În comitate se ţinea scaun de judecată *(sedes judiciaria)* tot la două săptămîni; era compus din comite, vicecomite, judecători şi notar.

241 *A termini octavali.*

242 *L'homaggio intiero.*

perirea> daunelor pricinuite, sau pentru orice fel de poprire neîndreptăţită, sînt osîndiţi după preţuirea acestui fel de vite şi de lucruri poprite. Şi în această privinţă se observă aceeaşi judecată <ca> pentru nobili. Tot astfel şi pentru recuperarea pagubelor şi datoriilor se îngăduia ţăranului care era parte în proces, adică era pîriş sau pîrît, să dobîndească un florin prin jurămîntul său; dar ceilalţi ţărani cum ar fi aceia care jurau împreună cu el, puteau, la cîte trei inşi şi nu mai mulţi ca aceştia, să redobîndească un florin prin jurămîntul <lor>.

Iar cele şapte oraşe ale saşilor cu cele nouă scaune sau regiuni ale lor şi cu satele lor care <împreună> întrec în număr, în mărime şi ca populaţie celelalte şapte comitate, nu se cîrmuiesc în acelaşi fel, ci cîrmuirea regiunilor (*contadi*) lor revine comunităţii saşilor, căci astfel se numeşte această legătură şi unitate înăuntrul căreia se cîrmuiesc şi se menţin ca într-o ligă. Din această cauză senatorii fiecăreia dintre cele şapte oraşe întărite administrează tot ceea ce atîrnă de ei fie că e <vorba de> orăşeni, sau de scaunele lor, adică de regiunile sau satele asupra cărora se întinde din plin stăpînirea lor aproape neţărmurită[245]. Deci fiecare oraş alege un consul[246] care prestează jurămînt oraşului însuşi. Şi principele alege pe un altul din naţiunea lor, care se numeşte jude regesc[247] şi care prestează jurămînt principelui. Aceşti doi <dregători> deţin puterea supremă. Dar în unele împrejurări foarte grave se îndreaptă apel la principe. Aceste şapte oraşe sînt datoare să ţină necontenit o mie de pedestraşi, care se îmbracă în negru şi primesc în fiecare lună trei taleri ca soldă iar „decinierii[248]“ lor <primesc> patru taleri. Dar în măsura în care oraşul are un domeniu mai întins şi un număr mai mare de sate, în aceeaşi măsură ţine un număr mai mare de oşteni de aceştia. // p. 89

Nobilii nu plătesc dări, dar în general, la orice nevoie a oricărui scaun, cîte 16 case de ţărani de ai lor plătesc solda unui om călare şi a unui pedestraş.

Preoţii sau parohii, în locul cărora au urmat preoţii eretici, sînt datori să dea cai pentru transportul artileriei, ori de cîte ori nevoia o cere.

Cît despre români, în afară de ceea ce se va arăta în capitolul următor, nu se poate spune altceva decît că ei purced întocmai ca ceilalţi supuşi ai

---

[243] *Al terrestro signore <del> colono.*

[244] *Universitas Saxonum.*

[245] În ţinuturile de sub administraţia săsească (*fundus regius* pămîntul crăiesc) n-a pătruns iobăgia ca în Secuime. Exista totuşi o exploatare a satelor de către pătura patricienilor care conduceau oraşele. Se semnalează răscoale ale sătenilor contra fruntaşilor naţiunii săseşti încă de pe la începutul secolului al XVI-lea; vezi N. Iorga, *Acte româneşti din Ardeal, privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României“, II, Bucureşti, 1916, p. 189.

[246] Adică un jude de scaun teritorial (*judex terrestris* sau *judex sedis*).

[247] *Giudice regio.*

[248] Comandanţi a cîte 10 oameni.

nobililor şi ai oraşelor saşilor, plătind dări şi fiind folosiţi la ceea ce li se poruncește după împrejurare.

Privilegiile nobililor din Secuime pot fi înţelese din titlul al patrulea al părţii a treia din dreptul şi obiceiurile statului de Ştefan Verböczy, chiar dacă în multe pricini pentru care obişnuiau să se îndrepte la Curia regală[249], se duc acum la principele Transilvaniei; şi <chiar dacă> s-au schimbat cîteva alte lucruri, cum se întîmplă cu timpul. „Se mai găsesc în afară de aceasta" (spune el)[249a] în părţile Transilvaniei[250] secui[251] nobili privilegiaţi, coborîtori din popoarele din Scitia, pe care noi îi numim cu un nume stricat siculi[252] şi care se bucură de legi şi de obiceiuri cu totul deosebite de ale altora şi sînt foarte pricepuţi în ale războiului. Ei îşi împart între ei moştenirile şi slujbele, pe triburi şi spiţe de neam[253], în felul celor din vechime. Homagiile acestora se plătesc cu 25 de florini. Pedeapsa limbei[254], la ei, se taxează la 12 florini şi 50 de denari. Sentinţa capitală împotriva unui secui, rostită de comitele său, se ridică la 24 de mărci, care valorează tot atîţia florini. Şi chiar după ce este dovedit şi condamnat el nu pierde moştenirea[255], ci aceasta trece asupra moştenitorilor şi fraţilor săi. Îşi va salva şi viaţa, în afară de cazurile de viclenie şi de pricinile criminale.

La scaunul lor de judecată este obiceiul să se depună şi să se plătească fiecare marcă cu 50 de denari. Şi la fel se purcede în orice pricină de îndată ce s-a dat şi s-a rostit sentinţa. Comitele şi vicecomitele lor pot să-şi tragă partea <cuvenită> lor ca judecători, chiar dacă cel dovedit se înţelege cu partea potrivnică. În afară de aceasta, judecăţile ivite între ei pentru pricini de moştenire depăşind valoarea a trei florini erau trimise de obicei cu respectarea apelurilor obişnuite pentru o cercetare mai de aproape la Curia regală, ceea ce nu se mai face acum.

Dar, oricît s-ar fi schimbat felul lor de conducere, totuşi a mai rămas şi acum în fiinţă o lege potrivit căreia cei din Secuime, dacă trebuie să se facă război înăuntrul Transilvaniei, sînt datori să înceapă ei bătălia şi vin

---

249 Tribunalul suprem prezidat de judele curiei.

249a Verböczy.

250 *Nelle parti di Transilvania.* Acest titlu — pe latineşte „Partes Transilvaniae" — a fost oficial înlocuit încă din secolul al XV-lea cu acela de „regnum Transilvaniae" — ţara Ardealului — care se păstrează şi după ce Transilvania devine un stat de sine stătător.

251 *Scituli* (sciţi mici), Possevino reia subiectul secuilor, de astă dată după Verböczy.

252 Secui. Verböczy, ca şi Verancsics, consideră în codul său, pe secui ca pe urmaşi ai hunilor lui Atila, veniţi din Sciţia.

253 Erau împărţiţi pe triburi *(tribus)*, neamuri *(generationes)* şi acestea pe ramuri *(lineae)*. O analiză a acestor organizaţii, o face G. Németi, *A székelyek eredetének kérdése*, în „Századok", 1935.

254 *Pena della lingua.*

255 Secuii se bucurau de privilegiul unic faţă de restul nobilimii — de a nu pierde averea nici în caz de felonie sau lezmajestate.

atunci pe cheltuiala lor, ceea ce sînt datori să facă deoarece ei nu plătesc altă dare[256].

Dar dacă trebuie să se dea lupta în afara hotarelor Transilvaniei dar în folosul ei, atunci ei trebuie, de asemenea, să iasă și să lupte <dar> pe cheltuiala țării. Precum s-a și făcut cînd principele Ioan[257], fiul regelui Ioan de Szepes[258], a condus 20 000 de secui împotriva împăratului Ferdinand[259].

Principele nu atîrnă acum de nimeni, afară de sultan, căruia[260] îi plătește în fiecare an ca tribut 15 000 de ducați unguerești și tot atîția merg în dar la dregătorii[261] lui. El este ales prin voturile nobilimii și ale cetăților săsești[262] în comițiile țării și este pe viață. Și după ce s-a ales se trimite la Constantinopol după steag, în semn de întărire, care steag <i> se dă de la Poartă de către sultan[263] fără să se presteze vreun alt jurămînt (după cum mi-a spus mie Ștefan, regele Poloniei) și fără să fie îndatorat la altă contribuție, în afară de faptul că atunci cînd Moldova și Țara Românească trebuie pacificate în urma mișcărilor[264] care se iscă adeseori în ele, principele Transilvaniei este dator să trimită acolo numărul de oameni care i se poruncește.

De altminteri măcar că Ștefan, regele[265] de acum, a prestat jurămînt împăratului Maximilian[266] (cum se va spune apoi mai pe larg), atît mai înainte împreună cu alții din porunca principelui Ioan[267] cît și mai tîrziu cînd a fost ales voievod[268] al Transilvaniei, totuși din cauza celor ce s-au întîmplat după

---

[256] Possevino reproduce articolele din Tripartit privitoare la secui. Dar în vremea lui situația era cu totul alta. În afară de „darea boului" — de care de altfel nici nu se amintește aici — secuii mai plăteau și alte impozite — cel puțin secuii săraci, căci cei bogați, asimilați cu nobilimea din restul Transilvaniei, au obținut scutirea de dări; vezi H. Marczali, *Enchiridion*, p. 431 și relația lui Verancsics în *Călători*, I, p. 411 și urm.

[257] Ioan Sigismund Zápolya, care însă nu se intitula principe al Transilvaniei, ci rege ales al Ungariei.

[258] Ioan Zápolya.

[259] Împărat între 1556 și 1564.

[260] Tributul, fixat la început la 10 000 de ducați, a fost ridicat sub Ștefan Báthory la 15 000.

[261] Ai sultanului.

[262] Secuii sînt omiși de autor.

[263] Pentru aducerea steagului în 1581 tînărului Sigismund, vezi mai sus Leleszi, p. 465.

[264] Contra turcilor. Pentru atitudinea sa în timpul războiului antiotoman condus de Ioan Vodă al Moldovei, vezi *Istoria României*, II, p. 941.

[265] Ștefan Báthory, înainte de a fi ales rege al Poloniei.

[266] Împărat între 1564 și 1576.

[267] Ioan Sigismund Zápolya l-a trimis în 1565 să obțină ratificarea condițiilor de pace impuse la Satu Mare de Generalul imperial Schwendi. Cu acest prilej el a fost reținut prizonier de împărat mai bine de doi ani, vezi Veress, ed. Transilvania (*Fontes*... III) p. 97.

[268] Ștefan Báthory, pentru a nu supăra pe Habsburgi se mulțumi la început cu titlul foarte modest și tradițional de voievod; Habsburgii stăruiau la Poartă ca să fie intitulat simplu voievod, ca domnii Țării Românești și ai Moldovei; vezi Veress, *Documente*, II, p. 75. Titlul de principe va fi recunoscut de Habsburgi abia în timpul lui Sigismund Báthory.

aceea, în timp ce se urmau diferite manevre, fie în Transilvania, prin Bekes, la instigația unor persoane mai eminente, fie la Poarta sultanului, același Ștefan se gîndi să se despartă cu totul <de împărat> văzînd el, după cum mi-a spus, că deoarece Transilvania era tributară sultanului, ea s-ar pierde în cele din urmă ca și restul Ungariei dacă ar arăta că atîrnă de alții. Dar, oricum ar fi, el a rămas din acea vreme încoace cu titlul de principe, astfel cum l-a
p. 90 folosit și fratele său, iar acum îl păstrează nepotul împreună cu regele[269]. //

Principele, fiind foarte tînăr, are[270] trei senatori care cîrmuiesc totul din ordinul lui Ștefan, regele Poloniei, unchiul său, măcar că numărul senatorilor se ridică pînă la 12[271]. Regele păstrează supravegherea și tutela nepotului său, și senatorii nu pot să înstrăineze vreun bun permanent[272] sau de valoare mare fără știrea și consimțămîntul său.

Veniturile obișnuite ale principelui se ridică la 150 000 de ducați ungurești pe an; în afară de bunurile bisericii care aparțineau altă dată episcopiilor de Transilvania și Oradea, și în afară de catedratic, adică <venitul> acela pe care îl dădeau parohiile din cele șapte orașe săsești, <veniturile> se scot din vicesime[273] și tricesime[274], (care sînt taxe[275]) și din minele de sare și de aur și de argint și de fier și din monetărie și din schimbarea monedei care se bate la Sibiu, după cum s-a spus, și din contribuția care se dă de două ori pe an în valoare de trei florini (adică trei taleri) de poartă[276], din care o treime privește întotdeauna orașele săsești ca fiind acelea care au domeniul cel mai întins[277].

Cît privește chipul în care se fac adunările, acesta este de două feluri:

---

[269] Ștefan Báthory și-a păstrat titlul de principe și cînd a ajuns rege al Poloniei.

[270] În ed. Veress: *avea trei senatori atunci cînd din porunca beatitudinii voastre am fost să-l vizitez și să-i dau breva papală.*

[271] Este vorba de Consiliul de stat; cei 12 senatori erau aleși din sînul celor „trei națiuni": nobilii, secuii, sașii. Dintre ei erau numiți demnitarii principali ai statului și ai curții, ca și solii pentru străinătate.

[272] *Stabile.*

[273] O dare de 5%.

[274] Taxa de 3% pe care o plăteau negustorii pe mărfuri.

[275] *Gabelle.*

[276] *Porta* — unitate fiscală la stabilirea dărilor către stat, corespunzînd la început cu o gospodărie reprezentată prin acea poartă. Mai apoi cuprinde cîte patru familii iobăgești sau douăsprezece familii de zilieri; această grupare era făcută cu scopul ca „cei mai bogați, cu pămînt mai mult, să-i ajute pe cei săraci"; vezi B a r t a l, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Lipsca, 1901, s.v.

[277] În comitatele nobilimii darea se plătea după porțile de iobagi; sașii ofereau o sumă egală cu cea plătită de nobilime. După permanentizarea tributului turcesc, sarcinile fiscale se împărțeau egal pe cele trei națiuni; vezi S. S z i l á g y i, *Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén* (Formarea constiutției ardelene la începutul separării de Ungaria), în „Századok", 1876, p. 41.

parţiale şi generale[278]. La adunările parţiale vin doi din fiecare comitat, dar dintre oraşele săseşti numai Sibiul, fiind căpetenie a celorlalte, trimite pe judele regal şi pe consul. Şi astfel de adunări parţiale se fac aproape la fiecare şase luni; în acestea se tratează mai ales despre toate cele în legătură cu subsidiile datorate principelui. La adunările generale aleargă toţi nobilii, şi consulii şi judecătorii oraşelor săseşti. La aceste <adunări> ungurii care sînt dinafara Transilvaniei şed de o parte, iar de alta cei din Transilvania[279]. Aceste două naţiuni[279a] se înţeleg aproape întotdeauna. În a treia <grupare> stau acei din Secuime; iar oraşele săseşti într-a patra. Şi cînd se votează iese afară unul din ei care spune cu glas tare dacă este din partea ungurilor: „Votul ungurilor este acesta". Şi astfel urmează pe rînd ceilalţi. Şi cînd se vede că trei din aceste părţi se unesc într-o părere, atunci trebuie ca şi a patra să-şi dea încuviinţarea, de voie sau de nevoie[280].

Capitolul 9. Starea şi cîrmuirea bisericii, aşa cum se află astăzi în Transilvania.

Transilvania fiind cufundată aproape cu totul în erezie după nenorocita cădere a lui Ioan de Szepes[281], ultimul său principe cu acest nume, toate cele ce ţin de biserică s-au schimbat la faţă, aşa cum se va spune mai lămurit mai încolo. Totuşi nu numai acest principe, ci şi cei doi urmaşi ai săi, adică Ştefan regele Poloniei şi Cristofor, fratele său, găsind lucrurile în această stare nenorocită, ele au mers înainte aproape în acelaşi chip în ceea ce priveşte religia, afară doar de faptul că datorită acestor trei principi[282], religia catolică începe întrucîtva să ridice capul. Dar principele tot mai locuieşte chiar în clădirea care fusese reşedinţa episcopului, <şi> cămara sa strînge şi

---

278 Erau mai multe feluri de adunări. Se obişnuiau în vechime adunările parţiale — care se făceau pe grupuri de comitate; acestea aveau misiunea să ia hotărîri urgente în caz de primejdie. Dieta ţării era convocată de principe o dată sau de două ori pe an — iar în vremuri critice de cîte ori era nevoie — pentru a vota dările şi legile. Şedinţele se ţineau de obicei în biserici sau mănăstiri şi durau, după împrejurări, 2—3 zile sau tot atîtea săptămîni. Membrii dietei erau: magnaţii, comiţii, reprezentanţii ori comandanţii scaunelor, districtelor şi oraşelor şi judele Sibiului (*ibidem*, p. 39 şi urm. şi *Istoria României*, II, pp. 262—263).

279 Adică: reprezentanţii comitatelor exterioare, numite Partium, şi ai celor şapte comitate din Transilvania propriu-zisă.

279a Folosirea improprie a acestui termen duce mai departe la gruparea pe p a t r u „naţiuni" în loc de trei.

280 Ordinea de votare: nobilii unguri, secuii, saşii, cînd erau prezenţi marii demnitari, votarea începea cu ei.

281 Ioan Sigismund care a trecut la unitarism.

282 Adică Ştefan, Cristofor şi Sigismund Báthory.

mai departe veniturile bisericeşti, în afară <totuşi> de acelea care au şi început să fie atribuite unor biserici catolice, el <continuă să> confirme de asemenea în parohiile saşilor pe predicatorii ereticilor care, înfăţişîndu-se înaintea cancelarului ţării şi îngenunchind înaintea lui primesc acea pretinsă confirmare, deşi nici cancelarul nu crede ceea ce cred cei care urmează confesiunea de la Augsburg şi nici aceia nu cred ceea ce crede el[282a].

Principele şi căpitanii, şi comiţii, şi senatorii sau consulii, şi juzii regali judecă procesele ecleziastice împreună cu superintendentul eretic. Şi deoarece nobilii au stors un decret, care se numeşte decretul statului[283], ca fiecare să trăiască cum doreşte în privinţa religiei, de aceea fiecare nobil gospodăreşte în satele sale treburile sectei şi ereziei sale după cum îl taie capul, punînd predicator pe acela care se supune mai mult ereziei sale, în care aproape toţi nobilii sînt foarte îndărătnici şi mai ales în cea ariană. Această autoritate şi-o arogă toţi ereticii de asemenea în cauzele matrimoniale şi dau dispense pentru toate gradele de rudenie, în afară de primul; ei despart[284] pe una din părţi de cealaltă pentru <suma de> zece florini pentru cea mai mică gîlceavă sau ceartă, şi fiind în viaţă amîndouă părţile, ele încheie căsătorii cu
p. 91 alţii. // Şi nici nu lipseşte exemplul cîte unui predicator eretic care îndrăgostindu-se de vreo femeie frumoasă, a altuia, să o fi luat de soţie, folosindu-se de prilejul vreunei discuţii pe care a avut-o ea cu soţul ei. Şi deoarece nu există nici un episcop, înşişi catolicii sînt siliţi să se judece înaintea acestei drojdii şi să depindă de sentinţa acelora. Iar de la consistoriile şi tribunalele acestora nu se poate face apel, decît numai la principe, după cum se mai face şi *în* alte pricini duhovniceşti. Toţi consilierii sau senatorii fiind pînă acum în afara religiei catolice, unul fiind arian, unul luteran, un altul calvin, un altul crezînd că se poate sui la cer pe orice cale, nici bunul principe neputînd lua măsuri în această privinţă din cauza vîrstei sale, şi regele purcedînd cu dibăcie în aceste vremuri de început[285] pentru a putea pînă una alta să păstreze şi să sporească numărul catolicilor, se obţine cu uşurinţă orice dispensă. Şi aici ar fi multe de spus... [urmează consideraţii religioase].

Cît despre români, cum ei nu au vreun ţinut anume al[286] lor, ci trăiesc amestecaţi printre unguri şi saşi[287], ei atîrnă în orice privinţă, afară de religie, de aceia în a căror jurisdicţie locuiesc. Acest fel de oameni, deşi sînt umili în ce priveşte traiul, îmbrăcămintea şi locuinţele şi foarte obişnuiţi şi

---

[282a] Cancelarul era calvin, iar saşii luterani.

[283] În 1557.

[284] Prin divorţ.

[285] *In questi principii.*

[286] *Alcuno peculiare contado* (care să fie cîrmuit de ei). Vezi *Călători*, I, p. 425.

[287] Adică în comitatele nobiliare ungare şi pe teritoriul administrat de saşi. Vezi şi *Călători*, I, p. 210 n. 155.

aplecați spre furt[288], au totuși cîțiva nobili printre ei, dar nu cu atîta vază cum sînt <nobilii> unguri, și deși cîteodată se arată mai viteji la război decît ungurii, sînt totuși socotiți mai prejos cînd sînt răsplătiți de principe. Și cu toate acestea este uimitor cît au fost de îndărătnici pînă acum, împreună cu cei din Țara Românească și din Moldova, în schisma lor și în ritul grecesc[289]. Aceștia au un mitropolit[290], care își are reședința la Alba Iulia și care a întemeiat aproape toate bisericile lor pe care le au acum în cuprinsul Transilvaniei. Principele îl întărește în această demnitate; trebuie doar să aducă scrisoare de la oricare patriarh sau episcop prin care să se facă dovadă că este episcop. Un alt episcop al lor se află în ținutul Dejului[291]. Al treilea este la Șimlău[292]. Ei slujesc liturghia în limba rasciană sau sîrbă[293] în care spun că a tradus-o Sfîntul Ieronim[294] (!). Și preoții lor care se numesc popi[295], așa cum se obișnuiește în Rusia[296] și Moscovia[297], nu înțeleg nici măcar ceea ce citesc, deoarece de cum au abia cunoștința buchelor sînt <și> ridicați la preoție. Ceremoniile și cuvintele liturghiei sînt aproape aceleași ca la catolici. Păzesc foarte mult posturile și sărbătorile. Dacă totuși vreun nobil, sub a cărui jurisdicție se află ei, vrea să-i silească la erezia sa, și ei fac plîngere la principe (cum și obișnuiesc), principele nu poate să folosească altă pedeapsă decît în cuvinte <de dojană> și în mustrări[298], căci orice fel de sectă este liberă pe domeniile proprii[299], după cum am spus. Așadar pricinile duhovnicești ale românilor sînt îndeobște hotărîte de episcopii lor; de altfel ei împărtășesc multe din acele erori pe care le urmează alți schismatici și care sînt cuprinse mai pe larg în comentariul[300] pe care l-am trimis din Moscovia sanctității voastre.

Rămîn în sfîrșit catolicii din Oradea, cei din Secuime, ceilalți care se află în Banatul de Lugoj și în comitatul Crasnei[301], pentru a nu mai vorbi

[288] Autorul îl urmează și aci pe Reicherstorffer.

[289] Ortodox.

[290] Mitropolitul Ghenadie (1579—1583). Foarte prețioasă informație pentru existența atît de discutată a mitropoliei române înainte de Mihai Viteazul; vezi I. Lupaș *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 30 și urm.

[291] *Nel tratto Deesenze*. Trebuie să fie vorba de episcopia Vadului și episcopul Spiridon, 1576—1599; vezi Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, II, Arad, 1918, pp. 80, 81.

[292] *Somlyo*.

[293] Adică slavonă.

[294] Traducătorul Bibliei în latină (cca. 331—420). Această afirmație a lui Possevino e pur gratuită.

[295] *Poppi*.

[296] Adică Rutenia.

[297] Rusia Moscovită.

[298] *Che di parole e rimonstranza* (adresate adică nobilului respectiv).

[299] *E libera nei proprii beni*. Libertate recunoscută *stăpînilor* acelor domenii, nu și țăranilor dependenți.

[300] Intitulat *De Moscovia*... lucrare tipărită întîia oară la Vilna în 1586.

[301] *Crazna*.

de cei care s-au întors la credinţă la Cluj şi la Alba Iulia, după venirea alor noştri, despre care se va vorbi apoi. Dar cei din Oradea au un singur preot. La o distanţă de o leghe se mai află un sat în care locuieşte unul care a fost altă dată călugăr şi care ţine locul de preot în lipsa unuia mai bun şi astfel mai ţine încă pe cîţiva catolici în credinţa lor.

Starea spirituală din Secuime este foarte dureroasă, deoarece dintre toate acele scaune sau comitate nu se află mai mult de trei care să fie în întregime
p. 92 catolice. Şi cu // toate acestea, din lipsa de preoţi buni <ele> alunecă spre o grabnică pieire, dacă nu li se va purta de grijă mai mult decît în trecut. Aceste trei comitate[302] despre care am spus că păstrează credinţa catolică sînt Ciuc, Gurghiu, Caşin. Ciucul are 12 preoţi sau părinţi parohi[303] în satele arătate mai jos. La Tomeşti[304] unul, la Mihăileni[305] unul, la Buna Vestire a Sfintei Fecioare[306] (căci astfel se numeşte un sat) unul, la Nicoleşti[307] unul, la Şumuleu[308] unul, la Sîngeorgiu[309] unul, la Menăşag[310] unul, la Sînmartin[311] unul, la Cozma[312] unul, la Simoneşti[313] unul, la Sîncrăieni[314] unul, în cel al tuturor sfinţilor[315] unul. Dintre aceşti preoţi numai patru trăiesc fără femei. Ceilalţi s-au însurat, sau înainte de a se face preoţi şi astfel au pus hoţeşte să fie hirotonisiţi de episcopul de Cameniţa în Rusia sau de cel de la Leles în Ungaria[316]; sau după hirotonisire, cînd nu era nimeni care să se ducă în căutarea celei de a suta oaie rătăcită, s-au căsătorit (dacă se poate numi căsătorie) cu acele concubine. Toţi aceştia dedaţi beţiei pe care au deprins-o bînd bere, băutura obişnuită în acele locuri, sînt cei mai neluminaţi cu putinţă, neştiind nici măcar să-şi decline numele. Şi cu toate astea <unii ca aceştia> aleg un arhidiacon care este întărit de principe şi pronunţă divorţuri şi concede, prin scrisori publice, oricui îngăduinţa de a sa însura. În scaunul

---

[302] Cele trei scaune secuieşti catolice.
[303] Curati o parochi sacerdoti.
[304] *San Tomaso* (Tomeşti). Autorul traduce în italieneşte numele satelor, numite după sfinţi.
[305] *San Michele* (Mihăileni).
[306] neidentificat.
[307] *San Nicolo* (Nicoleşti).
[308] *Somlyo* (Şumuleu), azi înglobat oraşului Miercurea Ciuc.
[309] *San Giorgio* (Ciuc Sîngeorgiu).
[310] *Menasag* (Armăşeni).
[311] *San Martino* (Sînmartin).
[312] *Kozmas* (Cozma).
[313] *San Simone* (Simoneşti).
[314] *Santo Re* (Sîncrăieni).
[315] *Tutti Santi* (trad. ung. Mindszent) — Misentea (com. Leliceni).
[316] Azi în R. S. Cehoslovacă.

Orbai[316a] este un alt arhidiacon mai mare peste acei preoţi care sînt în comitatele Chezdi şi Orbai. Totuşi împreună cu el nu sînt mai mult de patru preoţi. Iar în scaunul Orbai, în satul Ghelinţa[317] acest arhidiacon de acuma este singur[318]. În scaunul Chezdi, în <satul> sfîntului duh[319] este unul; în <satul> Poian[320], unul, în Estelnic[321] unul, în Lemhin[322] unul. Toţi au neveste (dacă se pot numi neveste) fără a-l lăsa deoparte nici pe arhidiacon. În afară de aceste scaune, sînt doi preoţi în Gurghiu[323] în satul Sfîntului Nicolaie[324], aceştia au patru parohii. La Caşin[325], în satul Nagyfalu[326], este unul. Şi în nici unul din aceste locuri nu sînt diaconi, nici subdiaconi. La Ciuc şi Gurghiu arhidiaconul judecă pricinile duhovniceşti, şi se face apel de la el la principe, pe care ei îl ţin <ca fiind> în locul episcopului Transilvaniei pentru că acum ocupă el reşedinţa episcopală[327]. În alte părţi din Ţara secuilor preoţii eretici, cu superintendentul lor, judecă procesele aderenţilor[328] lor. [Sînt înşirate unele dintre practicile sau învăţăturile lor]... Şi toţi aceşti preoţi din Ţara secuilor au voit să făgăduiască ascultarea unuia dintre preoţii noştri numit Ioan Leleszi[329]... [Dar acesta nu a primit, oferindu-le însă „ajutorul său părintesc".]...

Acelaşi lucru se poate spune despre acei catolici care se află în Banatul Lugojului şi care păstrează aproape toţi credinţa catolică. Totuşi neavînd nici ei un preot catolic, ci banul[330] lor căutînd cu toată străduinţa să răspîndească printre ei arianismul, ei s-au îndreptat de mai multe ori cu lacrimi calde, <venind> în cete întregi la fraţii noştri, deşi pînă acum nu li s-a putut da un alt ajutor decît prin cuvinte, şi nu prin oameni sau preoţi[331]...

[316a] Acest scaun nu a fost menţionat printre „comitatele" catolice de mai sus, vezi p. 568.
[317] *Gelencze* (Ghelinţa).
[318] Adică fără alt preot pentru acel sat.
[319] *Sede di San Spirito* (trad. numelui ung. Szentlélek azi Bisericani).
[320] *Polyan* (Poian).
[321] *Esztelnek* (Estelnic).
[322] *Lemhin* (Lemnia).
[323] *Gyergió*. E vorba de scaunul secuiesc.
[324] *Zent Miklos* (Nicoleni).
[325] *Koszon* (Caşinul Mic, com. Sînzieni).
[326] neidentificat.
[327] Afirmaţie ironică.
[328] *Ascoltanti*.
[329] *Lelesio*. El apare în volumul de faţă vezi pp. 456 şi urm.
[330] *Loro bano* (Toma Tornyai). Despre dispoziţiile sale faţă de iezuiţi va fi vorba în continuare în *Călători*, III.
[331] *De persone o sacerdoti*.

p. 104 *Capitolul 4*. Educaţia principelui Ioan[332] în credinţa catolică şi apoi căderea lui în erezie.

...Din primii ani a fost crescut în credinţa catolică ... etc.

Apoi ajungînd el la tinereţe se înmulţeau ereziile în Transilvania şi văzînd că mama sa[333] era oarecum constrînsă să se plece în faţa hotărîrilor care se luau în dietă împotriva religiei catolice şi avînd el întotdeauna pe lîngă sine pe Petrovics[334], unul din tutorii săi, şi pe Giorgio Blandrata un italian[335], medicul şi sfetnicul său, împreună cu mulţi eretici, nu a fost greu să-l facă să cadă în erezie, fiind şi el de o fire foarte nestatornică ...

Capitolul 8.

...În acest timp Blandrata[336] şi Francisc[337]..., au ales pe tinerii cei mai învăţaţi din şcolile din Transilvania şi strecurîndu-le veninul lor, îndată ce li s-a părut că ar fi mai convinşi decît alţii, au trimis trei <dintre ei> la studii în Italia pentru ca înapoindu-se cu mai mare vază şi cu cunoştinţe literare să poată să răspîndească mai departe acest foc. Din şcoala de la Cluj au luat pe Dimitrie de Huedin[338] care a urmat în locul lui Francisc David ca superintendent al arienilor şi care trăieşte încă. Celălalt a fost Paul Gyulai[339], acum secretar al regelui Poloniei. Al treilea <era> Ioan de Pécs care, îmbătîndu-se cu vin şi căzînd cu capul în jos de pe o scară, a

---

332 I. Ioan Sigismund Zápolya.

333 Regina Isabella, regentă fără autoritate, conducerea reală fiind exercitată de Petrovics şi de Martinuzzi. Acesta din urmă reuşeşte să acapareze puterea. Vezi A. Veress, *Izabella Királyné 1519—1559*. Budapesta, 1901.

334 *Pietrovitio* — Rudă şi sfetnic al lui Ioan Zápolya. Ban de Lugoj şi Caransebeş. Lăsat tutore al lui Ioan Sigismund, a intrat în conflict cu Martinuzzi mai întîi, apoi cu regenta. A fost unul din promotorii calvinismului. A murit curînd după restaurarea lui Ioan Sigismund, vezi Nagy Ivan, *op. cit.*, IX (1862), p. 281.

335 Pentru ambianţa italiană de la curtea din Alba Iulia, vezi şi relaţia lui Gromo. Regina Isabella era fiica Bonei Sforza, soţia a doua a regelui Poloniei Sigismund I.

336 Venise în Polonia la curtea reginei Bona. A fost apoi medicul Isabellei în Transilvania. Informaţiile asupra lui din acest cap. 4 precum şi din cap. 5 şi 8 (nereproduse integral aici) par a fi fost comunicate autorului de Ştefan Báthory, regele Poloniei.

337 Francisc David, vezi Possevino, *Transilvania*, cap. 4, 8, 10.

338 *Demetrio di Huniad*.

339 Om cu reputaţie de mare învăţat — cu studii la Padova — este mai întîi secretarul lui Gaspar Bekes, apoi al lui Ştefan Báthory la cancelaria ardeleană. După moartea lui Ştefan Báthory rămîne în slujba nepotului acestuia Sigismund pînă la executarea sa în 1592.

murit de o îndoită moarte[340]. Au adus din Germania[341] // pentru a fi rectorul p. 112
şcolii pe Ioan Sommer[342], om vorbăreţ şi care (după părerea lor) era priceput în literatura greacă, fiind el gonit de luterani din cauza unor alte erezii pe care le răspîndea peste <erezia> lor. Acesta, murind de ciumă împreună cu soţia şi cu soacra sa, a avut ca urmaş pe un anume Matia[343] adus din Polonia, care era considerat de arieni ca învăţat în literatura ebraică, şi pe acesta l-au făcut rectorul şcolii de la Cluj, punîndu-i totuşi ca preşedinte pe un anume Iacob[344] care pretindea că se trage din familia Paleologilor, odinioară împăraţi la Constantinopol. Şi acesta este cel căruia în acest an sanctitatea voastră i-a iertat viaţa <ca unuia> ce se căia de sacrilegiile sale şi recunoştea că minţise nu numai cu privire la articolele de credinţă, ci şi în aceea că îşi atribuise o asemenea înrudire[345]. Şi acesta, care dovedise talent şi că este foarte învăţat în literatura grecească, avea ca însărcinare să îndrepte (adică să falsifice), Biblia după cum făcuseră calvinii într-un fel, luteranii în Germania într-alt fel şi alţii în alt chip, împotriva străvechii traduceri *(Vulgata)*.

CARTEA A IV-A

Capitolul 4. [Înfiinţarea în 1579 a colegiului iezuit de la Cluj] p. 127

[Principele Cristofor îi scrie regelui în Polonia despre realizările lui Leleszi[346] în Transilvania şi îi cere concursul pentru înfiinţarea colegiului iezuit la Cluj].

Din ordinul sanctităţii voastre eu mă dusesem în Lituania, la Vilna, pentru a trata despre treburile din Suedia[347], de unde mă întorceam cînd regele[348], împărtăşindu-mi aceste lucruri şi voind mai întîi să aştepte pe cîţiva dintre ai noştri de la Roma, printre care era Ştefan Szántó[349] maghiar[350],

---

340 Adică şi trupească şi sufletească.
341 Inexact. A venit din Bistriţa unde se stabilise plecînd din Braşov unde se refugiase din Moldova după căderea lui Despot.
342 Vezi mai sus relaţia sa.
343 Matia Glirius.
344 Iacob Paleologul. Vezi şi biografia lui în volumul de faţă.
345 În ediţia publicată de Veress urmează cuvintele: a fost apoi executat ca relaps.
346 Leleszi vine în Transilvania în martie 1579.
347 Adică despre readucerea la catolicism a Suediei. Regele Ioan al III-lea pusese unele condiţii prealabile care însă nu au fost acceptate de papă.
348 Regele Poloniei, Ştefan Báthory, cumnat cu regele Suediei pe lîngă care era rugat să intervină.
349 *Stefano Aratore.* Vezi biografia şi relaţia sa în volumul de faţă.
350 Era în corespondenţă de cîţiva ani cu Ştefan Báthory de a cărui încredere totală se bucură.

şi pe de altă parte, socotind el că astfel ar fi mai bine pentru a-i lămuri asupra stării Transilvaniei, eu l-am rugat să nu mai aştepte un prilej mai bun decît acela pe care i-l oferă Dumnezeu . . .

Astfel a chemat la el pe Francisc Sunieri[351], atunci provincial al colegiilor noastre din Polonia, şi l-a trimis împreună cu Iacob Vangrovecius[352], rector al Colegiului de la Vilna, şi cu el au întemeiat (întru slava lui Dum-
p. 128 nezeu) colegiul // căruia i s-a atribuit pe veci mănăstirea din afara Clujului[353] cu şase sate din teritoriul acelui oraş în care sînt cinci sute de familii. După aceea au mai dobîndit pe veci mănăstirea Sfîntului Francisc care stătuse goală cîţiva ani, şi ajunsese toată o ruină era totuşi mult mai potrivită pentru a aduce roade fiind înăuntrul oraşului.

Regele împreună cu principele[354] a adăugat o mie de ducaţi pe fiecare an pentru a clădi deoparte şcolile cu cîteva odăi pentru elevi, pentru care lucru se depun străduinţe, măcar că lucrul s-a şi făcut în bună parte. Sosind ai noştri[355] şi fiind primiţi de principe cu cea mai mare bunătate, cîţiva s-au oferit să-l mai despovăreze pe Leleszi de ostenelile pe care le susţinea neîntrerupt spre marea vătămare a trupului său[356], astfel că s-a mai întemeiat apoi, cum voi spune, o reşedinţă a Societăţii noastre la Alba Iulia, unde acel bun preot se străduia ca să fie restaurată o biserică spre a fi dată numai pe seama catolicilor, fără vreun amestec cu ereticii.

p. 129 *Capitolul 5. In anul 81 s-a deschis Colegiul Societăţii lui Isus la Cluj unde a venit principele Cristofor la dieta generală a statului la care a fost ales fiul său ca urmaş, acei din Societate*[357] *au publicat teze împotriva erorilor ereticilor. Ereticii nu îndrăznesc să se opună. Moare principele . . . etc.*

[Murind Cristofor încredinţează educaţia lui Sigismund iezuitului Ioan Leleszi].

---

351 *Sunierio*. Pentru rolul său, vezi V e r e s s, *Epitolae et Acta jesuitarum.*

352 *Vangrovecius* (Wuyek), rector al Colegiului iezuit de la Vilna, trimis ca rector al Colegiului iezuit din Cluj. Vezi în volumul de faţă p. 474 ş.u.

353 Din Cluj-Mănăştur.

354 Cristofor Báthory.

355 În ziua de 1 octombrie 1579. Echipa era formată din 12 iezuiţi.

356 Suferea rău de podagră.

357 Societatea lui Isus — iezuiţii. Tezele au fost formulate de iezuitul L. Odescalchi. Venit în Transilvania în octombrie 1579, în martie 1583 zăcea înţepenit de reumatisme la Şimlău, aşteptînd să fie transportat la Cracovia; vezi în volumul de faţă p. 468 ş.u.

Leleszi care nu se putea hotărî să primească testamentul potrivit ordinelor Societăţii noastre, a opus multă rezistenţă[358], dar, învins şi de stăruinţele mari ale acelora şi de tinereţea noului principe, orfanul, căruia îi murise cu puţin înainte mama eretică, şi văzînd nevoia în care se afla, a primit testamentul pe care îl trimise apoi regelui Ştefan. Şi în acesta, printre alte lucruri, era dispoziţia potrivit căreia Cristofor lăsa pe veci[359] mănăstirea cu biserica şi cu venitul perpetuu de o mie de ducaţi ungureşti pe an, care se plătesc acum pentru întreţinerea şcolilor colegiului, pentru ca acel oraş care era şi reşedinţa principelui să nu rămînă lipsit de colegiu sau de altminteri de rezidenţele noastre[360]. Îndată ce a aflat toate acestea, regele le-a confirmat şi a scris cu mîna sa lui Leleszi că voia să le îndeplinească.

Capitolul 6. [Regele Ştefan Báthory porunceşte să i se întocmească o listă a rătăcirilor „arienilor“ (unitarienilor) din oraşul Cluj ... Urmează înşirarea lor. „Manevra“ lui Blandrata].

...Blandrata, neuitîndu-şi artificiile sale, a încercat să încurajeze oarecum erezia pentru a nu-şi pierde autoritatea pe lîngă acei miniştri reformaţi care îl socoteau ca un superintendent[361] şi <apoi> ţinîndu-i în frîu să-şi păstreze <astfel> trecerea sa la rege; pentru aceasta a făcut o îndoită manevră[362]. Mai întîi a trimis cîtorva predicatori acele puncte pe care dorea ca aceştia să le predice, împrumutîndu-le o sumă oarecare de bani. Apoi a scris regelui că lucrurile se desfăşurau la Cluj în aşa fel, // încît dacă nu p. 130
se vor lua măsuri, prin fapta arienilor, curînd s-ar ajunge la ceva mai rău, decît mahomedanismul. Fusese cu mult înainte în Transilvania un <anume>

---

358 Cum scandalul donaţiilor testamentare făcute in extremis în favoarea unor ordine religioase atinsese proporţii mari şi era asociat mai ales cu iezuiţii, conducerea Societăţii s-a văzut silită să interzică acceptarea unor asemenea legate. *Dar excepţional,* cînd era vorba de un act mai important, ca în cazul de faţă, intransigenţa era mai mult aparentă.

359 În ed. Veress p. 135 se precizează: *lasciava in perpetuo* in A l b a G i u l i a... etc. Trebuia înfiinţat acolo un al doilea colegiu. Venitul trebuia să revină integral acestei fundaţii după terminarea Colegiului din Cluj.

360 Centrele iezuite de la Alba Iulia şi Oradea erau *rezidenţe* spre deosebire de Cluj unde era Colegiul iezuit.

361 Echivalent al episcopului.

362 Pentru fluctuaţiile sale confesionale vezi şi notiţa din Enciclopedia Italiană s.v. După o primă fază calvină, el fuge de la Geneva unde intrase în polemică cu Calvin. În Transilvania, după un timp se desparte de Francisc David, îl combate într-o dezbatere publică şi contribuie chiar la condamnarea lui. La venirea Iezuiţilor se arată îndatoritor şi împăciuitor, îngrijeşte cu zel pe iezuiţii bolnavi, nu intră în controversă religioasă cu aceşti noi misionari şi se roagă doar să-i îngăduie să ia pe lîngă el pe unul din ei cu oarecare cunoştinţe medicale, spre a nu fi absolut singur, în ultimele clipe ale unei vieţi foarte lungi.

Mathia Glirio, dedat în întregime iudaismului, care venind din Polonia, unde încă şi astăzi este aciuit pe lîngă unul din acei palatini, umpluse capul lui Francisc David cu erori dintre cele mai primejdioase, şi acestea trecînd şi asupra altora, el se întorsese să le mai aţîţe. Şi fie că Blandrata a văzut că miniştrii îi acordau <aceluia[363]> mai multă încredere decît voia el, sau că propovăduiseră alte dogme false fără aprobarea sa, s-a străduit să le taie calea, aşa cum am spus. Aşadar regele a scris acelor senatori, şi mai întîi cancelarului, să întocmească lista acelor erori şi, după ce va fi alcătuită, să i se trimită lui. Dar în sfîrşit, cum unii din acei senatori erau vopsiţi cu aceeaşi cerneală şi nu era nici unul din ei cu credinţă sănătoasă, nici nu era teolog . . ., deşi au cules nesfîrşite erori şi le-au trimis regelui, totuşi nu au rămas nici mai curaţi . . .

[Urmează înşirarea ereziilor semnalate de comisia trimisă de Ştefan Báthory cu o serie de argumente de natură teologică pentru a le combate. Cele mai multe teze sînt de natură teologică (ariene, antitrinitare, panteiste).]

p. 132 . . . Alţii, pierzînd orice ruşine, *spuneau că turcii şi sîrbii mărturisesc pe Dumnezeu mult mai bine decît fac creştinii* [catolici] *şi că e mai bine să te converteşti la credinţa turcilor decît la credinţa catolică* . . . Unul din consilierii desemnaţi de rege pentru o asemenea cercetare mi-a spus în anul acesta că se poate dobîndi mîntuirea pe orice cale, zicînd că şi turcii se închină lui Dumnezeu.

Alţii spuneau că Dumnezeu nu pedepseşte pe cei care iau mai multe soţii pentru că în nici un loc al Scripturii nu se găseşte că aceasta ar constitui un păcat.

. . . *Alţii spuneau că oamenii nu vor învia . . . etc. Şi că Isus va veni şi va face să reînvie credincioşii, şi astfel va domni o mie de ani pe pămînt în scaunul lui David şi apoi se va face învierea* . . .

p. 133 . . . Alţii apoi spuneau că *sufletele osîndite nu se vor deosebi de loc de sufletele animalelor, ca ale caprelor şi porcilor* etc. Şi că *sufletul va rămîne împreună cu trupul*, şi nu va pleca mai departe de acolo. Şi că *femeile nu au suflet*. Alţii <spuneau> că *sufletul unei femei este ca sufletul unui cîine*, şi totuşi nu lipsesc aceia care nu trag clopotele cînd moare un om, ci le trag cînd ucid un bou. Şi că omul şi cîinele au suflete asemănătoare, deoarece cîinele nu moare în mai puţine chinuri decît cele pe care le îndură omul. Şi că sufletele mor împreună cu trupurile. Şi unul din aceştia a fost atît de lipsit — nu numai de credinţă ci şi de minte —, încît a întrebat dacă ar fi mai mare pagubă să moară toate nobilele matroane care trăiesc astăzi, sau să moară toţi cîinii. La aceasta cineva a răspuns că ar fi mai mare pagubă dacă ar muri cîinii, deoarece dacă s-ar stinge aceştia nu s-ar mai naşte alţii, dar murind matroanele şi rămînînd fetele s-ar putea naşte altele.

---

[363] Lui Francisc David.

Capitolul 8. Alte greşeli şi erezii ale celor din Transilvania cu privire la slujbe şi la taine.

Ei socotesc că omul *trebuie să se ferească de a consuma sîngele <animalelor>*. ... deoarece spun că sufletul se află în sînge, şi Dumnezeu a interzis ca să mănînce cineva un asemenea sînge, şi că oricine ar face-o ar fi şters din cartea lui Dumnezeu. De aceea, *cînd ucid un porc, lasă să curgă sîngele pe pămînt. Alţii îl dau săracilor.* Acelaşi lucru îl fac şi cu *acel al // altor animale.* Ei spun că cine va mînca sînge de porc se va osîndi pe veci şi că nu numai sîngele iepurelui, ci şi măruntaiele pătate de sînge, dacă se mănîncă, aduc osînda veşnică. Şi cînd a fost mustrat unul care mîncase cîteva mrene mici, s-a dezvinovăţit spunînd că sîngele de pe ficatul lor se şi prinsese[363 a]. p. 134

Din acelaşi ferment iudaic s-a născut <eresul> că aceştia *nu mai vor să serbeze duminica*, ci sîmbăta; de aceea se îmbracă cu veşmintele cele mai bune în această zi. Alţii cred că nu este nici o deosebire între zile; una nu trebuie să fie sărbătorită mai mult ca alta, fie chiar duminica, fie ziua de Paşti sau a Naşterii lui Hristos. Căci Dumnezeu a creat toate lucrurile egale şi de aceea orice zi trebuie să fie zi de lucru. Şi spun că Dumnezeu a poruncit iudeilor să ţină sîmbăta şi, murind aceia, au rămas ei moştenitorii lor şi astfel sînt datori ca popor al lui Dumnezeu să cinstească sîmbăta, iar creştinii (pe care ei îi numesc idolatri) au născocit ziua de duminică. *Au mai adăugat că slujba preoţilor este un lucru născocit*[364] şi că fiecare trebuie să-şi instruiască familia sa, şi de aceea nu trebuie să existe bunuri <osebite> de care să se bucure preoţii. Au mai spus *că botezul nici nu ajută nici nu vatămă* ... etc. Şi de aceea se găsesc mulţi care nu sînt botezaţi. Alţii mai spun că botezul nu înseamnă nimic ... etc., *ci că ajunge doar să crezi, căci credinţa ajunge pentru botez* ... etc. Ei mai spun că prea sfînta *taină a cuminicăturii nu este un lucru real*[365] şi alţii spun că nu este mai necesară decît ar fi pentru cîinii p. 135
de la Ierusalim.

În cele din urmă au spus că nu e nevoie de cimitire binecuvîntate, pentru că aceasta este o născocire a papii, şi că pămîntul dinafara cimitirelor este sfînt, măcar[366] că nu se face nici o binecuvîntare a acestuia, şi mai adaugă că nu se cuvine să se predice în biserică, deoarece (spun ei) că ea este casa diavolului şi este un lucru legat de închinarea la idoli şi că Dumnezeu nu a poruncit să se facă biserici.

[363a] *Era congelato.*
[364] *Cosa finta.*
[365] *Non e cosa vera.*
[366] În text: *perciocbe* (pentru că). După sens ar fi mai probabil: *benche* sau *quantumche* (măcar că).

Capitolul 9. [Despre starea Transilvaniei sub Sigismund Báthory]

Așadar acest principe care se numește Sigismund, fiul lui Cristofor Báthory, este în vîrstă de 11 ani; se află în privința religiei și a studiului literaturii în grija lui Leleszi. Are, în afară de garda de 500 de pedestrași, curtea din jurul său[367] cu zece tineri nobili, parte originari din Polonia, parte din Transilvania, care sînt crescuți în aceeași religie. Are un spirit vioi și matur, superior acelei vîrste, și are aplecare spre literatură și încă de pe acum înțelege
p. 136 consecințele faptului că nu are sfetnici catolici. De aceea în acest an // <1583> cînd m-am dus să-l vizitez din ordinul sanctității voastre și să-l îndemn la virtute și evlavie, el m-a primit cu tot dragul și în timp ce prînzeam cu el, apropiindu-se mi-a spus încet: „Cît îmi pare de rău că acești senatori, care mănîncă aici cu noi, sînt eretici". Totuși nu trecuse de 10 ani, ci chiar în ziua aceea îi împlinea[368].

Cu puțin mai înainte el hotărîse din propriul său imbold pe nobilii poloni, tovarășii săi, să-i jure că nu se vor face niciodată eretici, deși unii din părinții lor erau eretici, și deși ei se reîntorceau apoi în Polonia. Povestind aceasta regelui la înapoierea mea în Polonia acesta mi-a spus: Nu vă mirați, deoarece în al șaptelea an al vîrstei sale, împins de mama sa[369] să părăsească credința catolică, zicîndu-i: „Știu bine Sigismund că nimic altceva nu te reține în această religie afară de frica pe care o ai de rege", el a răspuns îndată: „Hotărît că respectul față de rege nu este cauza care mă face să fiu catolic, dar știu bine că regele și tatăl meu principele care sînt catolici au mai mult cap decît o femeie ca tine". Dar deși este înzestrat cu toate aceste daruri, la o vîrstă atît de fragedă, totuși acea vulpe de Blandrata ereticul nu încetează de a încerca să-l ispitească spre a-l depărta poate prin vreun mijloc <oarecare> de credință, arătîndu-i, sub pretextul unei lecții de anatomie, chipul unei femei goale și luînd de acolo prilejul de a-i vorbi lucruri murdare. De aceea Leleszi a înștiințat despre toate <acestea> pe rege care a fost mîhnit. Și a avut grijă să nu i se mai întindă asemenea curse.

Din cauză că <principele> era atît de tînăr, regele a încredințat în acest an[370] cîrmuirea și guvernarea supremă în mîinile a trei consilieri[371] care au

---

[367] *Corte sua domestica.*

[368] Ziua de 6 martie 1583 (V e r e s s, *Epistolae et Acta* ... I, p. 261).

[369] Elisabeta Bocskay, sora viitorului principe al Transilvaniei, Ștefan Bocskay, era protestantă.

[370] În 1583.

[371] În timpul minorității lui Sigismund Báthory se fac diferite încercări de cîrmuire. În timp de șapte ani se schimbă de trei ori forma de guvernămînt, consiliul de 12, o regență de trei (triumviratul: Al. Kendi, W. Kovacsóczy și L. Sombori), în sfîrșit un singur guvernator (Ioan Géczi). Vezi actul de instituire al triumviratului în *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, III, pp. 171—177.

venit la el la Cracovia; cu toate că ceilalţi senatori participau la consilii, totuşi cei trei hotărau şi iscăleau şi — în afară de lucrurile foarte grave şi de dreptul de a înstrăina bunurile principelui — expediau chestiunile politice şi chiar pe acelea pe care ei le considerau spirituale, dar <care> sînt eretice... [Înmormîntarea solemnă a principelui Cristofor la Alba Iulia după directivele regelui Ştefan Báthory întors din campania din Moscovia[372] şi din Livonia] pe care a recîştigat-o. Întorcîndu-se aşadar, a trimis la Alba Iulia pe Giorgio Fabio, un dalmatin, abate de Szulejow, ca să oficieze liturghia şi să aşeze totul cu rînduială ca bărbat experimentat în riturile bisericeşti. A trimis acolo, de asemenea, pe episcopul[373] de Cameniţa — oraş care se află în Rusia ca să-l reprezinte la înmormîntare.

[La întoarcere a condus-o în Polonia pe Griselidis, sora lui Sigismund Báthory, pe care regele o va mărita cu mare solemnitate cu Ian Zamoyski, mare cancelar şi căpitan general al regatului Poloniei].

[Despre înfiinţarea Colegiului din Cluj — Regele Poloniei a făgăduit să contribuie cu o parte egală cu cea dată de papă].

A pus un fond perpetuu de o mie de ducaţi ungureşti pe an din catedraticul oraşelor săseşti. Astfel ducîndu-mă la Cluj, împreună cu un consilier al principelui, m-am străduit să găsesc un loc şi să pornesc treaba. Dar orăşenii, arătîndu-se îndărătnici în a-l ceda, deşi îl ceream cu chirie, au cumpărat în cele din urmă nu fără imboldul osebit al lui Dumnezeu, o casă pe care am luat-o noi cu chirie.

[Urmează cap. 10 şi 11 despre negocierea compensării cerute de Ştefan Báthory pentru cetatea Satu Mare].

Capitolul 12. Incursiuni ... ale turcilor ... în unele sate din Transilvania. p. 143
Venirea beglerbegului Greciei[374] în Moldova ...

În timp ce se tratau aceste lucruri[375], turcii au făcut cîteva incursiuni în Ungaria superioară a împăratului şi ceva mai multe ca de obicei în zona de frontieră aparţinînd Transilvaniei. Pentru ca să se înţeleagă mai bine aceasta, trebuie să se ştie că armistiţiile pe care le încheie sultanul cu împăratul se p. 144
fac cu condiţia că, plătindu-se tributul şi făcîndu-se darurile care obişnuiesc să se dea vizirilor şi altora de la Poartă, incursiunile să rămînă totuşi mereu îngăduite amîndoror părţilor. Şi dacă nu se aduce artilerie pentru a cuceri

---

372 Adică din campania contra moscoviţilor.

373 Martin Bialobrzeski (1571—1586).

374 *Belerbeco della Grecia*, numit obişnuit „al Rumeliei" adică al Turciei europene, spre deosebire de beglerbegul Anatoliei.

375 Cedarea regiunii Baia Mare de către împărat.

vreo cetate, armistiţiile rămîn în vigoare; nu se socotesc rupte nici chiar dacă se fac prizonieri de o parte sau de alta, ori se pradă satele şi se omoară oricît ar voi de mulţi oameni. In afară de aceasta o mare parte din acele sate cărora cetăţile vecine nu le slujesc de adăpost plătesc şi ele tribut begilor, adică paşalelor sau căpitanilor turcilor care cîrmuiesc acele oraşe şi cetăţi pe care le-au luat de la creştini . . .

. . . În Transilvania şi în regiunea exterioară[375a], pe lîngă tributul pe care am spus că-l plăteşte principele, mai erau dincolo de cetăţile de la Oradea şi Lugoj cîteva sate care plăteau de asemenea tribut turcilor pentru a nu fi jefuite. Dar nici aceasta n-a folosit în anul de faţă 1583.

[Urmează povestirea unor jafuri turceşti în Ungaria imperială].

Iar în acel timp, turcii paşalelor din Gyula[376] şi Ineu[377] au năvălit asupra a patru sate aparţinînd Transilvaniei, de aici au luat cîteva sute de suflete, spre paguba şi groaza celor din Transilvania cu atît mai mare, cu cît turcii nu făcuseră mai înainte niciodată stricăciuni în acele locuri, şi, pe deasupra, fiind ei tributari turcilor se credea cu atît mai puţin că aceia ar putea face <asemenea incursiuni>. Iar ei[378], fiind întrebaţi de cauza <unor asemenea fapte>, au spus că aşa aveau poruncă de la împăratul lor[379]. Nu a trecut mult timp şi au purces la fel împotriva altor sate . . . Beglerbegul Greciei, trecînd Dunărea din ordinul sultanului, venise cu o ceată bună de războinici spre Ţara Românească şi Moldova; şi aşezîndu-se în Dobrogea[380] la o depărtare de Dunăre de cinci zile de drum, a început cu toată silinţa să pună să se repare Tighina[381], oraş al sultanului aşezat <acolo> unde fluviul Nistru, numit de cei vechi Tiras, şi Niprul[382], zis Boristene, se unesc[383] în preajma Mării Negre . . . Acest <oraş> fusese ruinat cu puţin înainte de 5 000 de cazaci de la hotarele regatului Poloniei care uciseseră cu o nemaipomenită îndrăzneală şi bărbăţie multe sute de turci şi luaseră cu ei 30 de tunuri ca o pradă foarte mare.

[375a] *Nel distretto di fuori.*

[376] *Giulia* (!) Se afla sub turci din 1566.

[377] *Ienesso.*

[378] Turcii.

[379] De la sultan ca represalii pentru politica dusă în Polonia de Ştefan Báthory (rege al Poloniei şi principe al Transilvaniei) care a lăsat pe cazaci că distrugă Tighina; vezi Veress, *Documente* . . ., II, p. 291.

[380] *Dobriciniano.*

[381] *Teinia.* O informaţie precisă despre această expediţie se află în scrisoarea din 2 decembrie 1583 a lui N. Kovacsóczy, cancelarul Transilvaniei: *Beglerbecum Graeciae Dobrocinii propre Danubium cum suis copiis non adeo magnis subsistere, qui Tahiam civitatem a cosacis vastatam instaurari diligentissime curat*" . . . (*ibidem*, II. p. 285); vezi şi Iorga, *Studii istorice despre Chilia şi Cetatea Albă,* Bucureşti, 1900, p. 204.

[382] *Nepper.*

[383] Greşeală a autorului datorată probabil apropierii fonetice a celor două numiri.

[Incursiunile cazacilor. Desolidarizarea lui Ştefan Báthory — soliile sale la Poartă]. p. 145

Totuşi beglerbegul se strădui să readucă în stare de siguranţă Moldova şi Ţara Românească şi să îngrădească mai bine Transilvania. Pentru aceasta a folosit mijloacele următoare: mai întîi a numit şi confirmat în demnitatea de voievod al Ţării Româneşti pe Petru[384] de naţiune greacă care urma din bunăvoinţa lui Henric, regele Franţei[385], lui Mihail (zis Mihnea[386] în aceea limbă), tînăr voievod şi nepot al lui Petru[387], „valahul"[388], celălalt domn, al Moldovei care se ridicase cu ani în urmă la acea treaptă datorită ocrotirii lui Ştefan, regele Poloniei, acel Mihail fiind îndepărtat din Ţara Românească şi exilat de sultan în insula Rodos, se credea că se va pune Transilvaniei o îngrădire cu atît mai mare, cu cît Petru Grecul depindea în mod hotărît de regele Franţei care, fiind chiar rege încoronat al Poloniei, înainte de Ştefan, mai păstra titlul şi pretenţii asupra acesteia. După aceea beglerbegul trimise să ceară principelui Transilvaniei sporirea tributului pînă la 40 000 de ducaţi pe an, şi în afară de aceasta un număr de oameni, cînd ar fi nevoie ca să slujească împotriva cazacilor. Şi puţin după aceea Petru Grecul, voievodul Ţării Româneşti, trimise soli la principele Transilvaniei, oferîndu-i prietenia sa şi făcîndu-i cunoscut că intrase în stăpînirea acelui voievodat vecin cu Transilvania, căreia îi oferea servicii de bună vecinătate. Deşi această solie a fost primită, în aparenţă, cu cinste de către guvernatorii tînărului principe al Transilvaniei şi deşi au pregătit una asemănătoare către acel Petru, pentru a-şi ascunde îndoiala lor, cu toate acestea stăruiră cu atît mai mult în părerea lor. Şi în acest timp au trimis la Constantinopol cu poşta pe Petru Margai[389] cu tributul obişnuit şi cu alţi 10 000 de ducaţi pentru a-i dărui vizirilor de la Poartă, spre a îndupleca inima sultanului. Dar acesta, Margai, fiind încă pe drum, îl înştiinţă pe principele Transilvaniei de moartea, întîmplată în luna septembrie a aceluiaşi an, a lui Iacob Podlodowski, nobil din Polonia şi al doilea comis al lui Ştefan, regele Poloniei, împreună cu 14 servitori ai săi cu care se înapoia din Anatolia şi Arabia şi cu un mare număr de cai foarte frumoşi pe care îi cumpărase cu salvconductul Porţii din Constantinopol. Întîmplîndu-se această faptă dincoace de Adrianopol în drum spre Ţara Românească, ea a fost atribuită mîniei sultanului stîrnită de faptele cazacilor şi de asemenea pentru că un ceauş al acestuia (al sultanului), trimis la tătari, fusese ucis de aceiaşi cazaci.

---

384 Petru Cercel.
385 Henric al III-lea de Valois (1574—1585).
386 *Michna* (Mihnea Turcitul).
387 Petru Şchiopul.
388 Corect Moldoveanul. Eroare împrumutată de la Poloni.
389 Nobil ardelean. Instrucţiunile pentru această misiune în V e r e s s, *Documente II*, p. 271, vezi şi p. 286.

În acelaşi timp umbla zvonul că Paul Márkházi[390], nobil transilvan, venise cu beglerbegul Greciei pentru a fi pus voievod în Transilvania. Acesta pretindea că regele Ştefan trebuia să-i dea unele bunuri care aparţineau soţiei sale[391]; cînd văzu că nu poate să le dobîndească, atunci prefăcîndu-se că vrea să se ducă să-i slujească regelui[392] în războaiele pe care acesta le purta împotriva moscovitului[393], se duse întovărăşit de un mare număr de slujitori la sultan, unde se spune că a fost ţinut prizonier o bucată de timp la cererea regelui Ştefan. Totuşi în ciuda acestui zvon, se află că Márkházi, turcindu-se, şi-a tăiat calea de a ajunge voievod, avînd în vedere că sultanul făgăduise să nu pună niciodată voievod decît un creştin. Şi cu toate acestea a obţinut de la sultan venituri în valoare de 4 000 de ducaţi pe an la graniţele Transilvaniei, într-un ţinut <numit> Sirmiu[394], pentru ca el, avînd prieteni în Transilvania şi cunoscînd acea provincie, s-o ţină în frîu din partea sa şi să o şi prade la nevoie. Iar Petru, voievodul Moldovei, ajutînd cu toată silinţa la repararea Tighinei pentru ca să îndepărteze de la sine mînia sultanului pentru că nu împiedicase incursiunile cazacilor, a fost lăsat deocam-
p. 146 dată în stăpînirea ţării sale.

Şi venind iarna, beglerbegul s-a retras din Moldova, aşteptînd alte ordine de la sultan.

CARTEA A V-A

p. 149 *Capitolul 1. Moduri de a veni în ajutorul Transilvaniei şi prin ea al Ungariei, Moldovei şi Ţării Româneşti. Şi mai întîi va fi vorba de principe, de senatori şi despre oraşe, posesiuni şi castele proprii ale acestora*

[Despre principe. Autorul l-a îndemnat pe Leleszi, educatorul principelui, să-l înveţe pe acesta să „deosebească inspiraţiile bune de cele rele... şi sfaturile salvatoare ... de celelalte."

Despre senatori. Regele va trebui să pună printre senatori şi cîţiva catolici.

---

[390] Pretendent la tronul Transilvaniei. Nu pare să fi fost ardelean de origine. I se contestă şi nobleţea. El intră în serviciul lui Cristofor Báthory şi se căsătoreşte cu Zamfira, fiica lui Moise Vodă şi văduva lui Niezowski, prin care cîştigă avere şi vază. Supărat pe principe că l-a divorţat de soţie la cererea acesteia, începe intrigi nesfîrşite la Poartă pentru a căpăta principatul Transilvaniei şi sfîrşeşte prin a se turci; vezi Veress, *Documente*, II, pp. 203—204, passim III, p. 333.

[391] Zamfira, fiica lui Moise vodă. Márkházi era al treilea soţ, după Keserii şi Niezowski.

[392] Ştefan Báthory.

[393] Ivan al IV-lea.

[394] *Seremség.*

Nevoia de a-l feri de ispite pe tînărul principe]. p. 150

...Am propus regelui[395] de mai multe ori şi l-am rugat să binevoiască a-i da un „guvernator“ (mentor) şi cîţiva camerieri şi medici catolici... etc.

În Secuime în regiunea sau scaunul Ciuc, în satul numit Nagy-Bodog-Azzon[396] (ceea ce înseamnă Maica Domnului) aflîndu-se şi astăzi cam o sută de case de catolici care nu au avut niciodată preot eretic, Francisc Lázár, superintendentul din partea principelui asupra minelor de fier, şi Ioan Gereb[397] au introdus în acel district un preot eretic pentru nu mai mult de zece eretici, obligînd pe catolici să-i plătească dijmele. De asemenea în acest an, 1583, Andrei Oesszi[398], bărbat străin de adevărul catolic, a atacat vreo patruzeci de catolici care erau adunaţi pentru rugăciuni în <satul> Dealu[399] şi i-a gonit din biserică, despuindu-i de hainele lor... p. 151

Nu este nici o îndoială că regele se va lăsa uşor convins să alunge pe un medic[400] nou eretic care a fost mai înainte călugăr (după cum mi s-a spus) şi care, în afară de faptul că e dintre familiarii lui Blandrata, s-a şi insinuat, <obţinînd> să doarmă în anticamera principelui pentru a nu se depărta de el; invenţie diabolică în toate privinţele pentru a prăvăli pe acel tînăr în prăpastie. Nu va fi imposibil cu ajutorul harului de sus să fie puşi pe lîngă principe alţi catolici, aşa cum s-a făcut în acest an cu un chirurg. Astfel unul să fie propus ca arhitect, altul drept camerier, altul ca muzician, dar mai ales unul ca „guvernator“ şi apoi alţii de asemenea necontenit, zi de zi.

...Se adaugă faptul că regele şi principele pot să aşeze catolici cel puţin în unele din castelele şi domeniile lor. Spun că pot dacă vor, şi lucrul acesta n-ar pricinui nici o greutate prea mare, deoarece se află catolici la Oradea, în districtul Lugoj, în Ţara secuilor, pe domeniile ereditare ale regelui şi nu lipsesc acum catolici la Alba Iulia şi la Cluj; şi s-ar putea aduce străini sub pretextul agriculturii, al îmbunătăţirii minelor, al exploatărilor şi al comerţului... Ar fi de mare însemnătate ca regele să îndemne prin scrisori particulare şi confidenţiale pe acei senatori mai apropiaţi de credinţa catolică sau care sînt mai înclinaţi spre virtute, mulţumită unei naturi bune şi a nobleţei sufleteşti pe care o păstrează. Astfel se arată Grigore Apafi[401] care este binevoitor faţă de ai noştri şi nu este departe de împărăţia lui

---

395 Text şters mai apoi.

396 *Nagy-Bodog-Azzon* (corect Nagy-Boldog-Asszony) azi Sîntămăria.

397 Erau mai multe familii nobile cu acest nume în Transilvania două din ele în Secuime, vezi K ö v á r i, op. cit., p. 96 şi urm.

398 Magnat din Secuime, întemeietorul sectei sîmbotaşilor.

399 *Oroszhegy*, sat în Odorhei.

400 Este vorba poate de Marcello Squarcialuppi, amintit şi de Bongars în relaţia sa. Apare în corespondenţa Iezuiţilor încă din Iunie 1581.

401 Vezi Gromo, p. 363, n. 1.

Dumnezeu; şi Ladislau Sombori[402], care a sprijinit învăţămîntul <nostru> şi şi-a dat un fiu spre a fi educat de ai noştri, nu s-a arătat atît de eretic cum au făcut alţii, deoarece nu este nici arian, nici calvin şi crede că mărturisirea de credinţă de la Augsburg pe care a învăţat-o de tînăr nu este prea deosebită de catolicism (în această privinţă se înşală grozav). Cu oarecare sîrguinţă şi mai ales ţinînd seama de înclinarea regelui pentru el, ar putea face mult pentru sine, pentru rudele sale şi pentru Transilvania. De asemenea Dionisie Csáky[403], nepot al regelui din a cărui soră[404] s-a născut, şi Wolfgang Bánffy[405] privesc cu ochi buni şcolile colegiului nostru, dar nu tot astfel şi religia noastră. Arată mai multă aplecare spre religie Ioan Galfi[405 a] care aprobă de asemenea felul de a fi şi grija fraţilor noştri pentru luminarea tineretului. Şi deşi Wolfgang Kovácsóczy[406], cancelarul principelui, fost medic cu studii în această privinţă, acum unul din guvernatorii principali
p. 152 ai Transilvaniei şi (cum s-a spus // mai sus) cancelar, este departe de religia catolică, este considerat de unii ca un om cu o judecată bună, şi care îşi urmăreşte propriul său interes, adică „*quae sua sunt*" păstrează poate cu grijă sprijinul senatorilor ca unul care fiind străin, adică aproape slavon[407] după naţionalitate, <fiind> din ţinutul Posega lîngă Sirmiu[408], de unde a fost izgonit de turci împreună cu ai săi, se străduieşte acum să strîngă averi pe care doreşte să le poată păstra. Pe de altă parte, el vede Transilvania într-o astfel de stare încît dacă nu are vreun sprijin de la principii creştini şi mai ales de la sanctitatea voastră, el crede (şi nu fără multă dreptate) că este cu neputinţă de a o păstra pentru a nu fi în cele din urmă înghiţită toată de turci. El şi-a băgat chiar pe un frate al său în seminarul sanctităţii voastre şi al regelui la Cluj de cum a fost întemeiat. Ceilalţi senatori sau sînt duşmani făţişi ai religiei catolice sau tac deocamdată ară-

---

[402] *Ibidem.*

[403] *Chiaki*, menţionat la înmormîntarea principelui Cristofor. Moare în 1584 (vezi A. V e r e s s, *Documente*... II, pp. 244 şi 301).

[404] Sofia Báthory.

[405] Familia Bánffy era la sfîrşitul secolului al XVI-lea cea mai bogată şi mai puternică din Ardeal. Joacă un rol hotărîtor începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (K ö v á r i, *op. cit.*, p. 20 şi urm.)

[405a] „Mare mareşal" al Principelui.

[406] Wolfgang Kovácsóczy, om politic ardelean şi istoriograf (1540—1549). Dalmatin de origine, stabilit în Transilvania, e numit în 1578 cancelar, demnitate pe care o păstrează pînă la sfîrşitul vieţii. Sub Sigismund Báthory este membru al Consiliului celor 12, apoi al triumviratului. Se opune politicii antiturceşti a lui Sigismund Báthory şi, în 1594, este executat împreună cu ceilalţi opozanţi şi chiar cu Baltazar Báthory, vărul lui Sigismund, acuzaţi de complot împotriva principelui; vezi L a j o s S z a d e c z k y, *Kovácsóczy Farkas életrajza* (Biografia lui W.K.), Budapesta, 1891.

[407] *Schiavo.*

[408] În Slavonia.

tîndu-se însă aprigi în persecutarea religiei catolice[409], sau foarte rezervaţi în a face acte din care să se poată înţelege că fac ceva cu adevărat pentru credinţa catolică. Şi cu toate acestea chiar unii dintre ei îşi trimit fiii la Colegiul nostru de la Cluj. Mai mult chiar, unii dintre ei înclinînd spre arianism au spus regelui „maiestatea voastră să ne lase <pe noi> să trăim în felul nostru şi să se mulţumească să-i ia pe fiii noştri, şi noi sîntem mulţumiţi". Aşa a făcut Gaspar Bekes, lăsînd ca regele să instruiască după placul lui pe fiul său, numai ca el să poată rămîne arian aşa cum a şi murit <după> cum am <mai> spus).

Capitolul 2. Două alte mijloace pentru a ajuta Transilvania adică o colonie de străini catolici şi o cetate în locul cel mai potrivit pentru care regele doreşte un ajutor de la Scaunul apostolic

Nu lipsesc în Transilvania cîmpiile şi dealurile roditoare care s-ar putea cultiva mult mai bine dacă ar fi mai mulţi lucrători. Şi aceasta se vede din deosebirea dintre saşi — care sînt numeroşi şi harnici — şi ceilalţi locuitori ai Transilvaniei care îşi dau mai puţină osteneală şi sînt mai puţini la număr. Regele mi-a făgăduit o parte din acea cîmpie care se numeşte Cîmpul Pîinii[410] pentru o colonie, dacă m-aş îngriji ca să fie adusă vreuna acolo. Şi Kovácsóczy care este cancelarul principelui, a adăugat că ea ar putea fi aşezată chiar în oraşul Sebeş[411] nu departe de cîmpia aceea, deoarece este un oraş slab populat şi nu este nici o îndoială că prin creşterea populaţiei se vor dobîndi trei lucruri bune. Mai întîi pentru religia catolică, deoarece ar fi un exemplu nu de puţină însemnătate pentru Alba Iulia şi ar fi un sprijin pentru principe şi ceilalţi catolici, fiind numai la o leghe depărtare <de acest oraş>, în al doilea rînd ar fi o pavăză pentru restul Transilvaniei care se află în spatele său, şi chiar principele Ioan[412] se gîndise să-l întărească dat fiind că duşmanii puteau prin Poarta de Fier[413] să facă nestingheriţi incursiuni pînă la Alba Iulia, oraş care dacă ar fi întărit i-ar sluji de bastion de apărare.

În al treilea rînd ar fi <de folos la> cultivarea pămîntului, aducerea de muncitori şi înlăturarea trîndăviei localnicilor, arătîndu-le prin ce mijloace se poate face ca banii să nu iasă din Transilvania şi lucrurile să aibă

---

[409] *Atroci nel perseguitare i principii della religione catolica.*
[410] *Kenyir.*
[411] *Szaszebes* (Sebeşul săsesc).
[412] Ioan Sigismund. Pentru lucrările de fortificaţie în diferitele puncte ale Transilvaniei vezi şi rel. lui Gromo.
[413] Din Haţeg de la Zeicani.

p. 153 un preţ mai bun // şi, în orice eventualitate, nişte oameni obişnuiţi cu munca şi cu iscusinţa s-ar opune mai hotărît duşmanilor turci. Totuşi, pentru o asemenea colonie, care s-ar putea aduce cu foarte puţină cheltuială şi din Ponte — localitate din Valtelina[414] care este catolică şi din alte locuri — s-ar cădea să ne înţelegem mai întîi cu regele şi cu principele asupra condiţiilor, aşa cum s-a făcut pentru colonia care s-a îngăduit să fie luată pentru Livonia; adică, să fie toţi catolici, să-şi aibă căpitanul şi guvernatorul lor catolic, şcolile şi preoţii lor catolici, o scutire de dări pe zece ani, o întindere îndestulătoare de pămînt ereditar pentru care să plătească după cei zece ani acea dare potrivită care se cuvine, sămînţă pentru anul următor luată cu împrumut de la principe, putinţa de a se muta aiurea dacă ar vedea că în aceşti ani condiţiile lor nu au fost respectate şi dacă împrejurările acelei provincii şi ale vremii ar cere altceva.

Al doilea mijloc ar fi acesta: toată acea cîmpie despre care am vorbit este expusă, împreună cu mai multe alte cîmpii, la năvălirile turcilor, astfel că şi banul de Lugoj dinafara Transilvaniei şi guvernatorii dinăuntrul ei nu au mijlocul de a se împotrivi în acele locuri de margine venirii duşmanilor. Totuşi cum în acele regiuni, într-un loc foarte frumos şi rotunjit în formă de amfiteatru, se află un castel care se numeşte Ilia[415] al nobilului Wolfgang Bethlen[416] care îl întăreşte cît poate el mai bine, mai ales că din aşezarea firească a locului se află aici un munte numit Uroiu[417] — adică aurit, foarte înalt, s-ar putea ridica pe acesta fără prea multă cheltuială o cetate care ar fi un meterez de seamă pentru întreaga Transilvanie şi ar fi aproape inexpugnabil. Despre aceasta mi-au vorbit foarte stăruitor mai întîi Kovácsóczy în Transilvania, şi în urmă regele la Cracovia, ca eu să înfăţişez planul lor beatitudinei voastre, pentru ca pînă în cinci ani să se poată întări acel loc în întregime, şi regele să dea din partea sa în fiecare an cîte 10 000 de ducaţi de aur care fac cam 12 000 de scuzi de aur, dacă sanctitatea voastră ar voi să facă la fel, adică în fiecare an, timp de cinci ani să dea acea sumă pe măsură ce ar vedea că se ridică cetatea.

Dar poate că ar trebui să se purceadă totuşi în aşa fel ca să nu intre turcul la bănuială că regele ar voi, mulţumită acestui mijloc, să desfiinţeze plata tributului obişnuit şi obligatoriu al Transilvaniei, şi mai ales acum cînd

---

[414] Valtelina, provincie din Italia de nord între lacul Como şi Adda.

[415] *Ilie*, în ed. Veress: *Illya* sat pe malul drept al Mureşului la vreo 30 km vest de Deva.

[416] Bethlen, tatăl viitorului principe al Transilvaniei Gabriel Bethlen (1613—1629). Wolfgang este un echivalent german al numelui maghiar Farkas.

[417] *Arana* în ed. Veress *Arany*, deal pe malul drept al Mureşului pe vîrful căruia se văd ruinele unei cetăţi romane. De aici se deschide o perspectivă largă asupra văii Mureşului şi a Streiului, spre sud, pînă în Retezat; vezi S. Moldovan, *Ţara Noastră*, Sibiu, 1894, pp. 404—405.

el o amenință și, jignit de incursiunile cazacilor în Moldova și dincolo de ea, a și pus să fie pustiite <chiar> acele regiuni dependente de el. Și, așadar, dacă ar fi acea colonie — care s-ar aduce acolo pînă în șase luni — s-ar putea da acel munte unora din coloniști ca să-l locuiască în așa fel ca să nu se descopere la prima vedere cetățuia[418], și purcezînd așa în anumite limite și <cu> măsură, făcînd unele căsuțe, s-ar începe să se netezească și să se așeze acel loc, în așa fel ca să poată mai iute fi pregătit pentru acest scop.

Pe deasupra sanctitatea voastră ar avea un motiv întemeiat să determine pe rege să-și ia angajamentul să nu pună în acea cetate decît catolici, aceasta i-ar sluji și lui pentru a călăuzi treburile religiei catolice către o stare bună . . .

Capitolul 3. [Se preconizează întemeierea de școli sau seminarii atît p. 154
eclesiatice cît și pentru tinerii nobili care ar învăța acolo și istorie și geografie . . .]

Capitolul 4. În ce mod se pot îndepărta piedicile care s-ar pune în p. 155
calea propășirii religiei catolice de către nobilii îmbogățiți cu bunurile bisericilor din cauza temerei pe care ar avea-o de a le pierde, sau de către acei care se află în exil afară din Transilvania, pentru că au urmat pe Bekes sau alte planuri ale lor.

. . . De aceea cred că ceea ce am scris în comentariul despre Livonia[419] și ceea ce am obținut de la beatitudinea voastră cînd m-am întors din Suedia, pentru acel regat, anume de a putea îngădui acelora care ar arăta semne p. 156
adevărate de convertire, că ceea ce dețineau din bunurile bisericii să poată fi convertite în drept de patronat al familiei lor, cu condiția ca vreunii din fiii lor sau din rudele lor să se hotărască să se facă clerici și să ajute religia catolică, s-ar putea aplica și în Transilvania. [Cum ar putea fi influențat principele prin confesorul său ca să ceară papii îngăduința de a folosi unele venituri bisericești pentru cheltuielile de apărare contra turcilor. Planul de a atrage în slujba principelui pe fiii nobililor plecați din Transilvania, care ar putea fi luați la studii și convertiți].

---

[418] Avem aici un exemplu al abilităților mărunte iezuitice ale lui Possevino.
[419] *Livoniae Commentarius* — rămas netipărit pînă în 1852.

Capitolul 5. Piedicile pe care le-ar putea opune oraşele săseşti în privinţa parohiilor care îşi au falsii lor preoţi şi cum s-ar putea încerca să se scape de ei.

[Oraşele săseşti trebuie convinse să lase pe tinerii lor să vină la colegiile şi seminariile iezuiţilor. Pentru aceasta: să fie trimişi nişte studenţi dibaci agenţi ai catolicilor, la universităţile protestante de la Lipsca, Wittenberg şi Tübingen ca să-i îndemne pe tinerii saşi veniţi acolo la studii să meargă la alte universităţi catolice — să fie ei atraşi şi luaţi în slujba regelui, a principelui etc. ca să aibă prilej să discute cu catolicii. Să se trateze cu „falşii" preoţi reformaţi ca să-şi părăsească slujba, putînd însă beneficia de veniturile bisericeşti rudele sau fiii catolici asupra cărora ar trece acele beneficii. Să se obţină pentru credincioşii catolici un preot catolic cu drept de a predica].

p. 157 *Capitolul 6.* [Despre decretul contra arianismului şi despre cel contra propagandei catolice în Transilvania].

Confesiunea lui Francisc David a fost condamnată printr-un decret public al statului, iar el a fost pedepsit cu închisoarea pînă ce a înnebunit şi murit. A rămas totuşi pînă acum suspendată execuţia cu privire la arderea cărţilor acelei doctrine nelegiuite sau la interzicerea propovăduirii ei, sau la pedepsirea acelora care o răspîndesc, sau la confiscarea bunurilor acelora care o urmează. Kornis[420], căpitanul cetăţii Hust, Toma Tornyai[421], ban de Lugoj, Ioan Saşa[422], căpitan al gărzii principelui, Gheorghe Vas, comite al comitatului Cluj printre alţii, sînt pătaţi de această ciumă, dar fiind iubiţi de cine n-ar trebui, nu numai că se menţin în această nelegiuire, dar susţin şi pe alţii...

p. 158 ...În afară de aceasta, Cristofor, tatăl acestui principe, pentru ca Sigismund, fiul său, să nu fie împiedicat de a-i urma, a îngăduit să se dea un decret public împotriva propagării religiei catolice; de aici a urmat că, neputînd preoţii catolici să meargă acolo unde se află arienii, mulţi <locuitori> mor fără să fi fost botezaţi, după cum se găsesc destui printre ei care sînt în vîrstă de 30 de ani fără să fi primit botezul — deşi o doresc — şi nu ştiu nici măcar Tatăl nostru.

---

[420] Gaspar Kornis, nobil secui.
[421] Nobil român din Banat. Vezi I. Cavalerul de Puşcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, partea a II-a, 1836, Sibiu, p. 384.
[422] Saşa, nobil român din Ardeal (*Ibidem*, p. 343).

Capitolul 7. Numirea unui episcop al Transilvaniei, mijloc necesar pentru restabilirea și păstrarea religiei catolice.

[Problema asigurării unor venituri pentru episcop fie prin danii, fie prin venituri temporale].

...Regele Poloniei a făgăduit să dăruiască pentru sediul principal al episcopului un oraș închis cu ziduri, foarte bun și în care se află un castel <așezat> la două leghe de Alba Iulia, numit Aiud, pe care eu l-am văzut. Și este pregătit să adauge un venit îndestulător ca episcopul să poată avea în fiecare an, deocamdată, cinci sau șase mii de ducați ungurești care valorează tot atîția ducați de visterie[423] la Roma...

...Regele se gîndește să numească <episcop> pe Andrei Báthory, nepotul său venit aici de la Roma, fie pentru că (după cum mi-a spus) s-ar înțelege mai ușor cu noul principe, vărul său, care i-ar fi și îndrumător și sprijinitor în alte greutăți mari pe care le-ar avea, fie pentru că nobilii obișnuiți să asculte de familia Báthory s-ar împotrivi mai puțin...

[Trebuie recuperată catedrala de la Alba Iulia.]

[Cum trebuie să fie un episcop.]

[Despre oportunitatea numirii unui episcop efectiv de Oradea sau a sub- p. 160
ordonării temporare a episcopiei de Oradea celei de Transilvania... etc.]

Grigorie Bornemisza în vîrstă de 56 ani are titlul și confirmarea Scaunului apostolic de episcop al Oradiei fără să fi avut vreodată și stăpînirea. Din această cauză nu se bucură nici de venituri, nici nu-și are reședința acolo... el e sfetnicul împăratului și totodată preposit de Szepes și de Jasov[424].

Capitolul 8. În ce fel s-ar putea avea un număr mai mare de preoți buni.

Se socotește că ar fi în Transilvania cam cinci sute de predicatori, adică o sută de arieni, două sute de calvini, tot atîția (sau ceva mai puțini) lute- p. 161
rani... Viitorul episcop s-ar putea îngriji să adune de la colegiul german[425] și din alte locuri mai multe persoane bune și capabile să administreze tainele și să propovăduiască credința catolică și adevărată.

Dacă apoi s-ar lua măsuri ca vreo cîțiva alți preoți buni de oricare altă națiune să se ducă în Transilvania, să se știe că ei vor face cu atît mai mare impresie cu cît vor fi mai îndepărtați de acel gen de viață la care se dedau cîțiva preoți maghiari, mîncînd, bînd peste măsură... etc.

---

[423] *Ducați di camera in Roma.*
[424] *Iasso*, oraș în Slovacia.
[425] Colegiul iezuiților germani, de la Roma.

p. 162 *Capitolul 9. În ce fel și pe ce căi ar putea Societatea lui Isus să ajute Transilvania și prin mijlocirea ei Moldova, Țara Românească și Ungaria.*

...Și deoarece nu numai în colegiu și în seminar și în acea mică populație catolică, ci și într-o mare suburbie a numitului oraș și în patru sate *colegiul are cinci sute de familii de iobagi* care sînt obligate să urmeze întru totul voința stăpînilor lor, vor avea cu ce să se îndeletnicească aceia cărora li se va încredința de către mai-marii lor întărirea acelor suflete, care, educate creștinește, vor influența efectiv satele învecinate, însuși orașul Cluj, și celelalte localități vecine...

Este nevoie apoi de tipar: literele se aflau la Cluj în mîinile unei văduve[425 a], regele a făgăduit să le cumpere. Cu acestea va putea fi propovăduit binele mai ușor. Dar cărțile care se vor putea tipări în limba maghiară — în afară de unicul catehism al lui Canisius[426] și de homeliile lui Telegdi[427], din care s-a trimis chiar în vremea din urmă un număr însemnat în Transilvania, — vor trebui să fie catehismul roman, pe care mi-a spus de cîteva ori regele să-l procur și împreună cu el alte cîteva cărți care rămîne să se vadă dacă sînt potrivite, deoarece Ștefan Szántó, bărbat din societatea noastră și priceput în acele controverse, a scris cîteva în acea limbă[428]. Ar mai trebui tipărite desigur Evanghelia și chiar Biblia, precum și viețile sfinților de Petru Skarga[429], care să fie traduse în acea limbă, mai ales că se găsesc unguri care cunosc limba polonă și ar putea să le traducă; și se găsesc și poloni și germani care vorbesc ungurește...

p. 163 Ar mai rămîne să se înființeze cîteva rezidențe în Secuime, la Oradea și în Banatul de Lugoj și să fie ajutate pe această cale Moldova și Țara Românească. Paul Campano, provincial al provinciei noastre din Polonia, va sprijini cu o mînă de oameni aleși activitatea noastră, cu toate că are destule sarcini și lipsă de oameni în provincia sa.

Regele dorește mult înființarea tuturor acestor rezidențe și de mai multe ori a discutat despre ele cu mine.

Iar cît despre moldoveni și munteni, primele temelii se pot pune fără să pricinuiască vreo supărare și fără să trezească vreo bănuială din partea turcului. Tot astfel și în ținutul Făgăraș, unde aproape toate satele care țin

---

[425] a Văduva renumitului tipograf Gaspar Heltai.

[426] A fost tipărit în 1599, la Cluj. Același catehism va fi tradus și în românește de iezuitul de origine română Gheorghe Buitul, și tipărit în 1636; vezi, Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. a II-a, Sibiu, 1930, p. 105.

[427] Au fost tipărite în trei volume, în Trnava (Slovacia) între 1577 și 1580.

[428] Scrierile lui Szántó au rămas necunoscute pînă în prezent.

[429] Foarte activ în lupta pentru unirea bisericilor; vezi „Revista istorică română". 1945, p. 243.

de acesta sînt româneşti . . .; regele mi-a făgăduit de asemenea să facă[430] şi acolo o biserică în Banatul de Lugoj, cum ar fi la baza[431] Transilvaniei. Deocamdată ar fi un act de mare prevedere şi caritate dacă am sustrage pe cîţiva tineri români de sub influenţa părinţilor lor, fie sub cuvîntul de a-i da în serviciu, ceea ce ar putea face cîţiva laici buni, ca să nu dea de bănuit, fie în alt fel. Aceştia ar fi trimişi apoi la Vilna sau în alte seminarii de unde ar veni, în locul lor, cîţiva buni ruteni în seminarul din Transilvania. Acest lucru ar face ca nici aceştia să nu fie cu uşurinţă abătuţi din această cale de către popi, adică de preoţii din Rusia sau de rudele lor, nici românii de preoţii lor sau de alte rude, după cum am şi scris numitului provincial . . . etc.

Ei se vor putea dedica convertirii părinţilor şi a cunoscuţilor lor. Dar în legătură cu aceasta se pun alte două chestiuni: una cu privire la ritul lor, cealaltă la cărţile trebuitoare în acea limbă; pentru cărţi sîntem în aşteptarea acelor tipărite în limba sîrbească, pe care sanctitatea voastră le-a făgăduit pentru a vedea cum vor reuşi, şi acum trimit o foaie[432] în Transilvania pentru a vedea cum se înţelege. Iar în ceea ce priveşte ritul se cuvine să capăt mai întîi răspuns la scrisorile pe care le-am scris în vremea din urmă aici, adică dacă va fi îngăduit să se facă slujba în acea limbă, şi pînă în ce măsură să fie folosită, pentru ca procedînd cu rînduială şi făcînd totul pentru a cîştiga pe Hristos, să putem începe de acum înainte să punem piciorul cu oarecare succes în acele părţi, spre slava lui Dumnezeu.

De aceasta atîrnă în mare parte speranţa de a pune apoi piciorul şi aiurea, trimeţînd cărţi bune prin ragusanii din Oradea şi Timişoara în Gyula stăpînită de turci, şi de a introduce religia catolică în Moldova şi în Ţara Românească, la principii acelor provincii[433]; şi se va merge la vremea cuve-

---

[430] *Dare*, probabil lectură greşită pentru „fare".

[431] *Sicome nelle radici di Transilvania.*

[432] *Un foglio* — o coală tipărită.

[433] Adică Petru Cercel şi Petru Şchiopul, amîndoi cîştigaţi pentru catolicism, vezi Veress Documente II, pp. 261, 263—264, 268—269. Possevino amînîndu-şi propria sa plecare în Moldova şi Ţara Românească, umbla acum să fie trimis cît mai neîntîrziat ragusanul Nadali, care era medic şi urma să fie sfinţit preot la iuţeală, cu dispensă anume de la papă, spre a putea exercita o acţiune religioasă în principate. Dar Nadali era canonic de Cracovia şi deci trebuie cerut episcopului de Cracovia măcar pentru cîteva luni. Possevino preferînd să lucreze în taină intervine pe lîngă nunţiul apostolic de la Cracovia, Bolognetti ca acela să ceară această favoare ca pentru sine fără a-l mai numi şi pe el. Din scrisoarea lui Nadali (ibidem, pp. 263, 264 unde însă partea din regest privitoare la Mihnea este cu totul greşită) se poate vedea că interesul „doctorului" se îndreaptă aproape exclusiv către Petru Cercel şi că se îngrijea ca scrisorile pe care i le-ar scrie din îndemnul lui Possevino să nu cadă în mîinile lui Petru Şchiopul care ar putea intra la bănuială pentru faptul că nu ar voi să rămînă la el. Teamă destul de justificată ţinînd seama de rudenia lui Petru Şchiopul cu Mihnea scos din domnie de Petru Cercel. Cum plecarea lui Possevino în Ţara Românească fusese contramandată în

nită, dacă va voi Dumnezeu, şi se vor trimite, între timp, persoane, care să lămurească mai bine învăţăturile pe care vrem să li le transmitem. Sînt de asemenea printre ei germani, pentru care să avem grijă să li se dea preoţi germani; aceştia, lăsaţi acolo, ar începe să propăşească mai mult, fiind mulţi din acea naţiune; şi dacă pe lîngă vreunul din principi se află vreun medic care să fie în acelaşi timp şi preot[434], acesta ar putea să ţeasă mai repede pînză lui Dumnezeu. Dar în mijlocul atîtor acţiuni binecuvîntate, cea dintîi grijă a noastră trebuie să fie pentru educaţia principelui Transilvaniei etc.

---

bună măsură pentru a nu-l indispune pe regele Poloniei Ştefan Báthory care vedea cu ochi răi instalarea acestui ocrotit al predecesorului său Henric al III-lea al Franţei mai bănuindu-l şi de o înţelegere tainică cu Laski care umbla pe diferite căi după scaunul Moldovei, discreţia lui în chestiunea trimiterii lui Nadali în Ţara Românească, trecînd prin Moldova, pare destul de explicabilă.

OBSERVAŢII CRITICE

Planul lucrării despre Transilvania se arată mult mai ambiţios ca cel al relaţiei despre misiunea moscovită, deşi putem distinge multe puncte comune între ele. Acum Possevino îşi propune de la început să scrie *o carte*. Ideea îi venise citind manuscrisul *Istoriei Ungariei* pregătit pentru tipar de veneţianul I. Michele Bruto, istoriograful regelui şi fost călugăr trecut la protestantism. Manuscrisul îi fusese încredinţat chiar de rege ca să se documenteze asupra istoriei cetăţii Satu Mare şi asupra relaţiilor Transilvaniei cu Habsburgii. Se poate ca să fi fost invitat să-şi dea şi părerea asupra acestei opere. Fapt este că el s-a exprimat foarte categoric declarînd că lectura acelei opere va fi interzisă catolicilor, şi că şi în imperiu ea va fi oprită, întrucît conţine multe lucruri împotriva lui Clement al VII-lea şi a altora „pe lîngă alte lipsuri". Tipărirea *Istoriei* a fost deci amînată pînă după ce regele o va fi cercetat cu luare-aminte el însuşi. După reîntoarcerea sa din Transilvania, Possevino i-a smuls regelui făgăduiala că nu va permite tipărirea lucrării, sau cel puţin tipărirea ei în felul acela şi sub iscălitura unui eretic (Transilvania, ed. Veress, Budapesta, 1913, pp. 202—205; vezi A. Veress, *Il veneziano Gio-*

vani Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria; Venezia, 1929 şi *Al. Bolognetti, Nuncii Apostolici in Polonia, Epistolae et Acta* 1581—1585, partea a II-a, ed. de E. Kunze, în *Monumenta Poloniae Vaticana,* Cracovia, 1938, p. 618). La 20 octombrie 1583 cînd Possevino mai lucra la cartea a IV-a el scrie de la Caşovia nunţiului Bolognetti cerîndu-i să-i transmită regelui rugămintea sa de a-i comunica informaţii şi documente privitoare la suspensiunea de arme încheiată cu Gaspar Bekes, care îi sînt necesare lucrării în curs. El încheia sugerînd că „ar fi bine ca toate acestea să rămînă între rege şi nunţiu, pentru că nu ar vrea ca ele să ajungă la urechile lui Bruto, deşi felul de a scrie şi materia etc. sînt destul de deosebite de ale acestuia".

Dar la 12 februarie scriind cardinalului de Como, Ptolemeo Galli, el nu mai are asemenea sfieli, ci porneşte de-a dreptul la justificare sa făcîndu-şi un merit din procedeul său. Motivele sale declarate ar fi fost următoarele: să înlăture *Istoria* primejdioasă a lui Bruto, să păstreze şi mai departe bunăvoinţa regelui Ştefan Báthory pentru opera dusă de iezuiţi; să pregătească pe tînărul principe, Sigismund Báthory, şi pe viitorii demnitari pentru susţinerea catolicismului împotriva sectelor reformate din Transilvania; în sfîrşit, să arate Scaunului papal situaţia Transilvaniei, atît din punct de vedere confesional cît şi politic, faţă de primejdia otomană.

Lucrarea a fost scrisă între 6 martie şi 9 decembrie 1583, adică în decurs doar de 6 luni din care abia o lună şi jumătate a fost petrecută în Transilvania. Pentru întocmirea lucrării sale Possevino a adunat cărţi rare, manuscrise şi informaţii orale — şi a vizitat unele oraşe din Ardeal.

Dar în realitate a folosit în mare măsură un material dinainte existent, făcînd în unele privinţe mai mult operă de compilator, fără a mărturisi întotdeauna împrumuturile. Chiar am putea spune că aceste mărturisiri sînt invers proporţionale cu volumul împrumuturilor. În adevăr, Possevino citează printre izvoarele sale cronicile maghiare şi *Opus tripartitum* al lui Verböczy, dar nicăieri nu pomeneşte de *Chorographia Transilvaniei* a lui Reicherstorffer pe care o cuprinde toată — cu greşeli cu tot — în capitolele de descriere a Transilvaniei. Pe Reicherstorffer îl numeşte o singură dată, stîlcindu-i numele cînd combate o afirmaţie a sa, *pomenindu-l doar ca secretar al împăratului şi nu ca autor.* În afară de descrieri îi împrumută şi absolut toate inscripţiile cuprinse în *Chorographia* sa, în timp ce singura inscripţie luată din Bonfini e citată cu mare pompă trimiţînd la textul acestui autor.

Lucrarea lui Possevino se împarte în 5 cărţi, cuprinzînd 57 de capitole şi este precedată de o scrisoare dedicată lui Grigore al XIII-lea. Prima carte dă indicaţii preţioase asupra populaţiei şi bogăţiilor Transilvaniei. Urmează un sumar al istoriei acestei ţări din epoca daco-romană pînă la bătălia de la Mohács. Cartea a II-a cuprinde o descriere a Transilvaniei şi a naţionalităţilor conlocuitoare, tratînd şi istoria sa ca stat autonom pînă în 1551. Cartea a III-a tratează despre pătrunderea Reformei în Transilvania şi despre domniile lui Ioan Sigismund Zápolya şi Ştefan Báthory. Cartea a IV-a cuprinde domniile lui Cristofor Báthory şi Sigismund Báthory, începuturile contrareformei şi activitatea desfăşurată de iezuiţi în Transilvania. Această carte se termină de fapt cu înmormîntarea solemnă a principelui Cristofor şi cu misiunea în acelaşi an, 1583, a lui Possevino

în Transilvania. Dar acesta i-a mai adăugat capitolele 10—14 în care este povestit tot mersul tratativelor pentru Satu Mare înşirîndu-se între altele toate jignirile aduse mai de mult lui Ştefan Báthory de către împăratul defunct Maximilian al II-lea (probabil că la acestea se referea şi scrisoarea generalului iezuit Aquaviva). În sfîrşit cap. 12 aminteşte acţiunea beglerbegului „Greciei" în urma incursiunilor cazacilor şi reaua dispoziţie a sultanului faţă de Polonia şi Transilvania. Cartea a V-a expune sugestiile lui Possevino pentru apărarea catolicismului de Reforma luterană, de calvinism şi arianism şi extinderea sa asupra Transilvaniei şi principatelor dunărene.

Valoarea operei lui Possevino este destul de inegală. Partea discriptivă este împrumutată ca şi amănuntele de drept administrativ; iar partea narativă reproduce pentru epocile mai vechi informaţiile din cronicile maghiare. Pentru istoria Transilvaniei de după Mohács şi pentru evenimentele contemporane, comentariul despre Transilvania poate însă constitui un izvor însemnat, mai ales în ce priveşte tabloul situaţiei din Transilvania de la sfîrşitul cărţii a IV-a şi din cartea a V-a şi observaţiile directe ale autorului. Dar pentru istoriografie influenţa lucrării e anulată de faptul că ea a văzut lumina tiparului abia după patru veacuri de la alcătuirea ei. Textul a fost totuşi cunoscut — se pare — de unii scriitori, ca de pildă Botero, care a folosit o serie de informaţii date de Possevino.

ÎNSOŢITORUL LUI POSSEVINO

(? — după 1583)

*

Rămas anonim, acest însoţitor al vestitului iezuit, desigur tot iezuit, a întocmit pentru analele Societăţii o relaţie amănunţită a călătoriei neobositului diplomat al Scaunului papal, însărcinat cu o misiune în Transilvania în primăvara anului 1583, după mediaţia sa între Ştefan Báthory şi Ivan al IV-lea şi negocierile mai puţin lămurite, încercate cu ţarul moscovit, pentru unirea bisericilor şi în preajma asumării unei noi mediaţii între Ştefan Báthory şi împăratul habsburgic Rudolf al II-lea cu privire la compensările pretinse pentru stăpînirea cetăţii Satu Mare. De astă dată nu era vorba decît de înfiinţarea unui seminar catolic la Cluj din însărcinarea papii, dar şi a lui Ştefan Báthory care exercita o tutelă foarte reală asupra Transilvaniei. Apare aşadar oarecare ambiguitate în rolul asumat de Possevino. Opoziţia nedeclarată a diferitelor foruri este înlăturată de fiecare dată agitînd ameninţarea şi ea nedeclarată a unui apel la rege. În acelaşi timp trebuia culese informaţii locale în legătură cu acea mediaţie. Şi trebuia creată o ambianţă de insinuantă seducţie care să cuprindă în aura sa şi pe tînărul principe bigot, şi pe sfetnicii mai vîrstnici eretici, şi pe dregătorii orăşeneşti saşi îndărătnici şi

sectari. Şi pe ascuns se mai putea discuta şi situarea unor colonii străine în anumite puncte de importanţă strategică, de pildă Cîmpul Pîinii sau Sebeşul săsesc. Peste tot este folosită abilitatea în tăceri şi reticenţe, în pseudoconfidenţe, în frînturi de adevăr fluturate ca nişte oglinzi care să orbească în loc să lumineze, spre admiraţia naivă a însoţitorului, cucerit şi el de atîta iscusinţă. Era convins de asemenea, că Possevino este favorizat de inspiraţii divine care îi dictează soluţii salvatoare, de pildă în privinţa trăsurii transformate în capelă, sau a predicatorului de la Oradea, alungat cu formula de exorcism.

El notează conştiincios toate amănuntele privind atît locurile străbătute, cît şi convorbirile purtate cu personalităţile de seamă din Transilvania. Relaţia este mai ales lămuritoare pentru împrejurările în care se afla ordinul iezuit din Transilvania, cît şi pentru redarea fidelă şi chiar servilă a gesturilor şi spuselor figurii centrale a relaţiei, Antonio Possevino. O confruntare cu corespondenţa acestuia arată că lucrarea s-a făcut în spiritul şi din inspiraţia lui, dovadă, între altele, cvasiidentitatea afirmaţiilor cu privire la atitudinea românilor faţă de papă.

Dar, deşi scrisă în spiritul iezuit, ilustrat prin sublinierea admirativă a talentului lui Possevino de a folosi celebra metodă a ordinului, constînd din sugerarea neadevărului şi întrebuinţarea dibace a unor fărîme de adevăr, şi deşi nelipsită de o vădită tendinţă hagiografică, totuşi relaţia de faţă destinată anuarului Societăţii „Annuae litterae Societatis Iesu“ *nu a fost cuprinsă în acel anuar.* Abia partea relativă la copilul minune încredinţat ordinului — tînărul principe Sigismund Báthory în vîrstă de 10 ani — ocupă paginile colecţiei în dreptul anului 1583. Dacă vom ţine seama de grija constantă a lui Claudio Aquaviva, noul general al Societăţii lui Isus (ales în 1581), de a neutraliza autoafirmarea prea bătătoare la ochi a iezuitului diplomat, intervenind în repetate rînduri la papă pentru a nu-i mai încredinţa misiuni care să-l scoată în evidenţă — deoarece aceasta ar compromite ordinul care nu trebuie să se arate sau măcar să fie bănuit că ar fi părtinitor faţă de unii suverani în dauna altora — vom recunoaşte şi aici aceeaşi opoziţie consecventă care a oprit şi tipărirea Comentariului despre Transilvania. (Pentru referinţă vezi mai sus notiţa biografică a lui Possevino.)

Relaţia păstrată în arhivele Vaticanului (Archivum Secretum) a fost publicată de A. Veress în volumul *Annuae litterae Societatis Jesu. De rebus transylvanicis temporibus principum Báthory 1579—1613* (Vesprimi, 1921) (Budapest, Institutum Fontium Historicarum Hungariae, 1921) în anexă (pp. 202—214) sub titlul: *Relatio diffusa de itinere et missione Patris Antonio Possevino Soc. Jesu în Hungariam et Transylvaniam ineunte anno 1583 peracta.*

Au fost redate în traducere părţile mai însemnate.

RELAȚIE AMĂNUNȚITĂ DESPRE CĂLĂTORIA ȘI MISIUNEA PĂRINTELUI ANTONIO POSSEVINO DIN SOCIETATEA LUI ISUS ÎN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL ANULUI 1583[1]

p. 202 [Autorul pleacă împreună cu Possevino din Cracovia. După 3 zile ei ajung la Bartfa, oraș aparținînd împăratului.]

...Și acum noi nu mai găseam decît acea ciumă calvinească, și erezii de tot felul, și nu era nici o biserică <romano> catolică în care să se poată sluji, căci nu se cuvenea de loc să facem slujba în casă — deși ni se dăduse acest drept din partea pontificelui suprem[2], deoarece în hanurile calvinilor odihneau laolaltă bărbați și femei, căci în una și aceeași încăpere nu era decît o singură sobă pentru toți... Era tocmai duminica quinquagesimei și părin-
p. 203 tele[3] era foarte îngrijorat la gîndul să pășească în această țară, // atît de

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin publicat de A. Veress, în *Fontes rerum Transylvanicarum. Annuae litterae Societatis Jesu, De rebus transylvanicis, temporibus principum Báthory 1579—1613*, pp. 202—203.

[2] Papa Grigore al XIII-lea (1572—1585).

[3] Antonio Possevino.

întinsă şi plină de primejdii, fără a <ne> putea bucura de ocrotirea jertfei divine. Pe cînd cugeta la aceasta în trăsură şi se ruga fierbinte lui Dumnezeu, i-a venit în gînd că dacă nu s-ar putea face slujba în altă parte, s-ar putea sluji mai cuviincios în trăsură, căci în ea nu se făcuseră decît rugăciuni şi convorbiri despre lucruri înălţătoare. Apoi trăsura care l-a dus pe părinte de două ori în ţara Moscovei şi în Livonia precum şi la Roma este astfel făcută că poate să încapă în ea omul în picioare şi e aşa <bine> acoperită că nimeni nu poate să privească înăuntru. Aşadar din trăsură s-a făcut capelă în care nu o dată după aceea am săvîrşit liturghia şi ne-am împărtăşit. Iar apoi, după cinci zile, cînd am dus scrisoarea <regelui Poloniei> adresată preastrălucitului domn Nicolae Báthory, vărul regelui, acela ne-a primit foarte bine şi trimiţînd <un curier> care să-i vestească de sosirea noastră pe comandanţii din Satu Mare[4] care păzeau această cetate foarte bine apărată (aceeaşi despre care purta părintele tratative[5] între împărat şi rege), ne-a ieşit înainte mai întîi comandantul[6] cavaleriei ungureşti, apoi după puţin timp comandantul garnizoanei germane[7] împreună cu o escortă numeroasă, şi primindu-ne în acea cetate, ne-a poftit la un prînz de foarte mare cinste, deşi cei mai mulţi erau calvini, măcar că erau amestecaţi şi cu luterani. E drept că ei şi-au fript pentru ei carne — deşi era postul păresimilor — şi au servit părintelui peşte, cu care prilej el a rostit despre adevărul religiei creştine cuvinte care să trezească luarea-aminte a acelor nenorociţi. Atunci, lăsînd acolo nişte cărţi[8], am mai mers mai departe <cale de> două mile germane — şi în acea noapte am rămas <numai> între noi.

Plecînd noi mai departe, ni s-a şi înfăţişat înaintea ochilor Transilvania[9] — care pentru cei vechi era capătul cel mai îndepărtat al Daciei[10] — înconjurată de munţi, unde am ajuns în a unsprezecea zi de la plecarea noastră din Cracovia <mergînd> pe drumul cel mai drept şi mai uşor, căci în afară de Tisa <toate> apele celelalte erau îngheţate, şi dacă ar fi fost dezgheţ şi pămîntul ar fi fost ud, după cum se întîmplă <uneori>, am fi făcut acel drum în 25 de zile. Am lăsat în urmă cetatea Şimleu[11] <care este> ca o anexă a Transilvaniei, locul în care s-a născut regele Ştefan... <Acolo> este

---

[4] *Sacmarium* (cetatea era în stăpînirea imperialilor).

[5] Soldate în cele din urmă prin cedarea de către împărat a localităţii Baia Mare principelui Transilvaniei, imperialii păstrînd mai departe cetatea Satu Mare.

[6] Pangratz Sennyei; vezi scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583.

[7] Christophor Tiefenbach, care ţinea locul contelui Nogarola *(ibidem)*.

[8] De propagandă catolică.

[9] Transilvania în sensul strict nu cuprindea Satu Mare care intra în teritoriul purtînd numirea generală de Partium.

[10] *Dacia postrema*.

[11] *Somlyo* (Şimleul Silvaniei).

o coastă de deal ce se ţine de celelalte dealuri[12] mai înalte şi care domină aproape acea cetate şi pe aceasta înălţime au ridicat părinţii regelui — plini de mare evlavie — o biserică a fericitei fecioare în anul 1534... <cînd s-a născut Ştefan>. Deci în acest loc am făcut slujba religioasă, căci în restul Ungariei nu am găsit nici o biserică decît acelea pe care le convertiseră ereticii spre folosirea lor nelegiuită. Am aflat în acest ţinut care aparţine familiei regelui trei preoţi catolici, dintre care unii au fost salutaţi de părintele <Possevino> şi ajutaţi cu milostenie[13] şi apoi le-a trimis cărţi şi i-a îndemnat prin scrisori la lupta cea dreaptă etc.

p. 204 ... Părăsind Şimleul, după două zile am ajuns la satul[14] colegiului nostru unde au venit în jurul nostru ţăranii, recunoscîndu-ne ca stăpînii lor[15] şi pricinuindu-ne o bucurie nu mică... Apoi apropiindu-ne de Cluj[16] am fost încîntaţi de mărimea oraşului, care desigur împreună <şi> cu suburbiile <sale> nu este de dispreţuit, <cît> şi de frumuseţea şi bogăţia regiunii, şi mai ales de primirea iubitoare a <fraţilor> noştri. Oraşul însuşi este cum nu se mai poate de plin de erezii şi de necredinţă[17], totuşi pe ai noştri îi cinsteşte acuma, iar pastorii <protestanţi>, arienii şi photinienii care aţîţă acea sinagogă a satanei îi iubesc pe ai noştri ca spinii în ochi, ca unii de la care ei prevăd pieirea lor, etc. Petrecînd aici trei zile, timp care a fost folosit la îndemnuri pentru cîştigarea de membri <ai colegiului> (precum îl rugase pe părinte provincialul[18] provinciei) şi pentru lămurirea măsurilor pregătitoare pentru viitorul seminar[19], ne-am urmat drumul împreună cu rectorul[20] acestui colegiu spre Alba Iulia, unde este reşedinţa principelui şi care este ca un fel de capitală[21] (deşi ca mărime şi desime de populaţie nu poate sta alături cu Clujul). Cînd, iată că la Aiud[22], care este un oraş <aşezat> la o depărtare de două mile ungureşti [23] de Alba Iulia, vine o

---

[12] *Montibus.*

[13] *Eleemosyna.*

[14] *Pagus* (Cluj-Mănăştur).

[15] *Uti suos proprios agnoscentes.* Pentru regimul neomenos impus acestor iobagi ai iezuiţilor; vezi mai sus relaţia lui Ştefan Szántó.

[16] *Claudiopolim.*

[17] *Perfidiae.*

[18] Provincialul iezuiţilor din Polonia, părintele Campani.

[19] Crearea de asemenea seminare fusese preconizată de Possevino încă dinainte. În raportul misiunii sale la Moscova, el indică această cale ca cea mai potrivită pentru propaganda catolică în ţările ortodoxe. Este de la sine înţeles că în Transilvania lupta avea să se dea în primul rînd cu reformaţii.

[20] Nu este părintele iezuit Ioan Leleszi, rectorul Colegiului din Alba Iulia (!), cum indică nota editorului, ci rectorul Colegiului de la Cluj, anume părintele iezuit Wuyek. Pentru caracterizarea lui Wuyek, vezi relaţia lui Szántó.

[21] *Quasi regia.*

[22] *Eniedi.*

[23] Mila ungurească avea 7 586 km.

femeie în vîrstă înaintată care îi întinde pe furiș[24] părintelui în dar un coș cu struguri și mere și apoi, lăcrămînd, îi spune că a văzut în sfîrșit ceea ce de foarte mulți ani a dorit, cu tot sufletul etc., și că este mare nevoie ca să se deschidă și în acel oraș o biserică pentru catolici. Ne-am despărțit de acea femeie mîngîiați în suflet, lăsînd-o plină de bune speranțe și miluită cu daruri generoase. Iar senatorul[25], trimis de principe cu șase trăsuri <pline> cu nobili, l-a întîmpinat pe părinte, arătîndu-i bucuria și dragostea principelui și făgăduind că nu ne va lipsi nimic din cele ce ne-ar fi trebuitoare, spunînd că el a venit pentru a ne duce la înălțimea sa.

Cum la Alba Iulia ni se pregătise o altă găzduire, părintele nu a voit să meargă la principe, ci am stat împreună cu ai noștri și cu părintele Ioan Leleszi[26], fiul credincios al Societății. A doua zi ne-am dus să-l salutăm pe principe care trimisese mai întîi la locul nostru de gazdă o trăsură cu doi dintre senatorii cei mai de vază și după aceea venind el însuși în întîmpinare pînă la scara palatului unde era o mulțime foarte mare de curteni, l-a luat în dreapta sa pe părinte care nu voia și se trăgea înapoi în toate chipurile. Se crede că principele a fost sfătuit nu numai de senatori (măcar că sînt eretici), dar chiar și de rege[27] printr-o scrisoare ca să arate această dovadă de deferență din supunere față de supremul pontifice care îl trimisese pe părinte cu scrisori. Aduși în iatacul încăpător al principelui, am stat desigur în picioare ca și toți ceilalți, dar principele a stat jos împreună cu părintele care i-a dat scrisoarea marelui pontifice precum și a regelui Poloniei și a discutat cu cancelarul statului[28], care era de față, lucruri nu se poate mai favorabile. Și cum acolo erau magnații și senatorii, au fost atît de mișcați[29] de această considerație și de ocrotirea oferită de marele pontifice, încît s-a văzut că nu a avut puțină însemnătate etc. La plecarea noastră principele l-a însoțit pînă la scara palatului, împreună cu toată curtea (și sînt întotdeauna în jurul principelui cam // cinci sute de oșteni de gardă[30] pe lîngă curtea p. 205
<formată> de nobili) — cînd părintele, întorcîndu-se către principe, i-a spus: „Întrucît la venirea mea înălțimea voastră mi-a dat locul din dreapta din considerație pentru supremul pontifice, acum, cînd plec acasă, să-mi îngăduie locul din stînga", ceea ce pînă în cele din urmă s-a obținut cu plecată stăruință. Iar în restul acelei zile s-a tratat cu senatori despre seminarul ce trebuia întemeiat la Cluj. Cum părintele a declarat că el a adus banii de la supremul pontifice și că a obținut o scrisoare de la regele Poloniei prin care

---

[24] *Sub veste.*
[25] Wolfgang sau Farkas Kovácsóczy.
[26] Educatorul principelui. Vezi relația sa în volumul de față.
[27] Regele Poloniei Ștefan Báthory, unchiul lui Sigismund.
[28] Farkas Kovácsóczy.
[29] *Permoti* (impresionați).
[30] *Stipatores.*

dăruia acelui seminar cam tot atîta cît şi pontificele, s-a ajuns la această <înţelegere>că deşi plata <făgăduită> din partea regelui nu se va face decît peste zece luni, aceştia (senatorii), convinşi totuşi prin cele mai bune argumente, au făgăduit că-i vor număra îndată o sumă egală cu aceea pe care o va da părintele[31]. Şi au poruncit ca tot ce obţinuse de la rege rectorul Colegiului din Cluj[32] să fie dus la înfăptuire[33] îndată.

În ziua următoare fiind poftiţi de principe la prînz, acesta i-a arătat părintelui aceleaşi dovezi de consideraţie ca în ajun. Am avut prilejul totodată şi de a-l lăuda pe Dumnezeu şi de a cunoaşte dispoziţia principelui şi de a edifica atît pe senatori care stăteau la masă cît şi pe ceilalţi care erau de faţă. Aceasta era chiar ziua în care tînărul principe împlinea zece ani. Cînd a auzit că nişte bucate erau gătite cu unt, (şi doar se atrăsese atenţia ca să nu fie jignit părintele[34]), principele l-a întrebat pe părinte dacă poate să mănînce acest fel de mîncare în post... [Urmează un răspuns diplomatic dar negativ]. Atunci principele şi-a dat deoparte farfuria şi cînd a văzut că i se aduce o altă farfurie cu bucatele următoare <gătite în> acelaşi fel, le-a respins de asemenea cu mîna şi apoi, apropiindu-şi gura de urechea părintelui, i-a spus încet ca din adîncul sufletului: „Cît îmi pare de rău că aceşti sfetnici ai mei sînt eretici[35]“. După terminarea prînzului l-a însoţit pe părinte pînă la scara palatului şi puţin după aceea a venit la locuinţa noastră, unde în fiecare zi vine la şcoală, şi în acele două zile a arătat mare semne de virtute matură, încît dacă va merge înainte tot aşa... se pot spera lucruri mari de la el. Şi între altele cînd a văzut la părinte o cruce de argint şi alta de fildeş cu moaşte sfinte a spus: „Te rog lasă-ne nouă pe una din ele. Şi ca să nu crezi că eu vreau să o cer pentru mine, să o dai bisericii noastre catolice, căci nu avem nimic de acest fel în Transilvania“. Aşadar şi crucea de argint şi odăjdiile sfinte pe care le adusese părintele i s-au dat cu dragă inimă. I s-au dat principelui ca daruri vrednice de el, în schimbul cărora cînd principele i-a trimis <părintelui> prin cancelarul său monede scumpe de aur în valoare cam de o sută de galbeni ungureşti[36], părintele le-a refuzat cu modestie zicînd că el nu le primeşte şi că el nu a venit

---

[31] Din partea papii.

[32] Iacobus Wuyek, amintit mai sus.

[33] *In rem conferri.*

[34] *(Id enim ne pater offenderetur significatum fuerat).* Pentru obstrucţia persistentă cu care personalul bucătăriei princiare întîmpina postul catolic vezi mai sus relaţia lui Leleszi.

[35] Vezi povestirea întocmai a acestei scene în scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583 către cardinalul de Como, Gallo Ptolomeo publicată de A. Veress în *Fontes rerum Transylvanicarum (Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory)*, I, pp. 260—261, doc. nr. 87 în care Possevino pomeneşte şi de „scurtul Comentariu“ al său asupra împrejurărilor din Transilvania.

[36] *Aureos hungaricos.*

în Transilvania ca să ducă <ceva> de acolo, ci <dimpotrivă> ca să aducă. Şi aşadar a adus şi banii pentru seminar de la supremul pontifice şi toate celelalte, şi va mai face rost cu ajutorul lui Dumnezeu de multe altele. Dar şi principele a legat cu jurămînt pe nişte tineri poloni, tovarăşii săi de învăţătură[37], întinzîndu-le mîna sa dreaptă, ca mai degrabă să moară decît să părăsească vreodată religia catolică //. În acest timp, cum regele dorise p. 206
pentru pricini însemnate[38] ca noi să mergem în acele părţi ale Transilvaniei care ţin în cea mai mare parte de trecătorile ce duc spre turci <care sînt> orientate dinspre ei către răsărit, însoţiţi de Marele Cancelar al statului căruia i se ceruse din partea regelui să se îngrijească a ne duce <pînă acolo> am purces mai întîi timp de două zile pînă la defileul Mureşului[39] şi am dat de o mare întindere netedă[40] în chip de amfiteatru, înconjurată de jur împrejur de munţi în mijlocul căreia este aşezat un castel[41] al unui nobil transilvan care ne-a primit foarte bine şi ne-a reţinut la el în noaptea <aceea> şi cînd am plecat ne-a însoţit cale de o milă ungurească şi ne-a afirmat stăruitor că nu va uita niciodată acea vizitare părintească <făcută din partea> marelui pontifice. Atunci ne-a arătat că el stă de veghe la trecătorile dinspre turci, la cel mai înaintat post de apărare din acea parte a creştinătăţii şi că sanctitatea sa nu ar putea face nimic mai plăcut lui Dumnezeu decît să ia apărarea acestor creştini şi să-i ocrotească. Iar părintele, arătînd solicitudinea marelui pontifice[42] şi rugîndu-l pe el să nu îngăduie ca Dumnezeu să fie jignit prin păcate, deoarece nu va fi nici un meterez mai tare împotriva turcilor ca Dumnezeu, şi oferindu-şi serviciile dacă cumva nobilii care îi sînt supuşi au fii şi el ar vrea să-i trimită la noul seminar al pontificelui şi al regelui, a primit de la el răspunsul că se va îngriji de aceasta, şi a mai adăugat: „O dacă fiul meu ar fi mai mare, dar are doar trei ani, l-aş da cu drag Societăţii ca să-l instruiască!“ Lăsînd acolo o carte religioasă — măcar că în acest castel era doar un singur catolic — dar pentru ca prin această carte să fie ajutaţi ceilalţi care se abătuseră încă de mai înainte de

---

[37] Printre aceşti copii de nobili poloni se aflau şi unii ai căror părinţi îmbrăţişaseră Reforma, dar îşi dăduseră copiii ca să fie instruiţi în doctrina catolică alături de tînărul principe.

[38] Vezi scrisoarea lui Possevino din 6 martie 1583 către regele Ştefan Báthory privind alegerea unui loc potrivit pentru întemeierea unei colonii <de catolici>. Regele Poloniei propusese Cîmpul Pîinii — Possevino opina pentru Sebeşul săsesc din apropiere, mai potrivit după părerea sa (V e r e s s, *op. cit.*, I. pp. 255—258).

[39] *Fauces Temisi* (!) (greşit în loc de Mureş).

[40] Este numită în scrisoarea citată: *Kenyerye* (Cîmpul Pîinii).

[41] *Arx*. Editorul propune „identificarea“ Orăştie, puţin probabilă, căci în text este vorba de castelul unui nobil şi *nu* de un oraş. Vezi relaţia lui Possevino, n. 415 în care este vorba de castelul de la Ilia al nobilului Wolfgang Bethlen.

[42] De fapt Possevino ocoleşte chestiunea pusă destul de precis de acel nobil doritor de ajutoare concrete în lupta contra turcilor.

la credinţa adevărată, ne-am întors pe aceeaşi cale şi ne-am îndreptat spre Sibiu, capitala „celor şapte cetăţi germane“[42a] care sînt în acest stat, oraş foarte bine întărit şi înzestrat cu construcţii şi aşezat aproape de aceşti vestiţi munţi care despart Dacia Ripensa[43] şi Dacia Transalpină[44] de Transilvania. Ne-au venit în întîmpinare orăşenii de frunte (deşi sînt luterani cu toţii), s-au tras tunurile în semn de cinstire şi ne-au primit într-un loc de găzduire foarte bine pregătit pentru noi. Şi sînt doar tot aceiaşi <orăşeni> care nu de mult — întrucît cetăţile lor sînt ca şi libere[45] deşi sînt şi supuse unor îndatoriri[46] faţă de principe — au pus oprelişte să nu vină nimeni la Cluj la şcolile noastre, ba chiar au întors din drum pe cei care veneau <acolo>. Dar părintele, pentru ca sosirea sa să nu le pricinuiască un gînd bănuitor care să le tulbure sufletele aplecate spre bănuială, a dezvăluit în treacăt la trei din fruntaşii lor care îşi zic păstori[47] (şi nu sînt), cauzele pentru care a venit acolo, şi le-a spus că trebuie să plece iute de acolo pentru a împlini nişte treburi ale regelui <ce le avea acesta> cu împăratul[48] (precum şi era) <şi> a scos la iveală foaia pe care însemnase punctele asupra cărora dorea să fie luminat de ei[49]. Şi acestea erau privitoare la felurite împrejurări ale Transilvaniei în scopul de a cunoaşte antichitatea şi istoria <ei>, cu care aceia se şi îndeletniciseră, dînd nişte comentarii scrise. Atunci cînd unii din ei l-au auzit pe părinte întrebînd cu <atîta> erudiţie despre acestea, şi au
p. 207 înţeles cu adevărat de la cancelar că el a fost trimis de marele pontifice la regele Poloniei, salutîndu-l cu mult respect şi întotdeauna <stînd> cu capul descoperit (deşi părintele se împotrivea) // i-au dat multe lămuriri, căci li se spulberase teama pe care o concepuseră să nu fi venit el cumva cu putere mare ca să le ia locul şi poporenii[50].

Apoi cum părintele se prefăcea (şi totodată spunea şi adevărat[51]) că el merge mai departe, unul din aceşti pseudopastori a zis: „O, de ai putea — aşa cum te îngrijeşti să împaci pe principi între ei — să înlături şi certurile pentru religie dintre noi!‘ Am admirat atotputernicia lui Dumnezeu care îi adusese la această declaraţie, măcar că părintele se abţinuse cu cea mai mare grijă de la acest lucru . . .

[42a] Adică Siebenburgen.
[43] Banatul.
[44] Ţara Românească.
[45] *Liberae*, adică avînd o guvernare proprie.
[46] *Beneficiariae*.
[47] *Pastores* — pastori luterani.
[48] *Caesare*. E vorba de negocierea privind cetatea Satu Mare.
[49] *Capita rerum . . . quae ab iis doceri cupiebat.*
[50] *Locum et gentem.*
[51] În parantezele precedente, ca şi în aceasta, autorul subliniază cu admiraţie subtilitatea iezuită a lui Possevino.

...Atunci părintele a spus: Acestea desigur ar cere mai mult timp decît îmi este îngăduit acuma etc.... [el trimite la scrierile părinților bisericii care au trăit aproape de vremea apostolilor]. „Dar dacă le înlocuiți cu acele pe care vi le propun nu știu care <reformatori> născuți mai ieri și care, despărțindu-se în fel de fel de secte, au zămislit atîtea certuri, cum s-ar putea face ca rămînînd mai departe <această> cauză a disidențelor să fie înlăturate certurile?" Atunci aceia, nespunînd nici un cuvînt, ci admirînd în tăcere, au început să-l laude pe părinte, fie în chip prefăcut, fie cu adevărat. Acesta, întorcîndu-se către pîrgarul[52] orașului care era de față, a adăugat ca în glumă dar totuși serios: „Dacă mi s-ar îngădui cumva să mă întorc aici, și nu mi se va interzice rămînerea în oraș vreme de 15 zile, poate vom putea să discutăm prietenește despre aceste <lucruri> ce le vor încuviința ușor bărbații cinstiți". „Din partea noastră, a spus pîrgarul, lucrul va fi îngăduit". „Dar pe străini, a spus părintele, nu îi primiți". „Nu primim desigur unguri, a răspuns, dar vom primi italieni și germani". Astfel după ce am discutat îndeajuns, ei nu au vrut ca să vizităm orașul de jur împrejur din cauza întăriturilor și, dînd mîna cu ei, ne-am întors la Alba Iulia. Acolo a primit o scrisoare de la principe către pontifice, avînd grijă ca ea să fie scrisă din capul lui[53], ca să se recunoască firea lui. Ne-am luat rămas bun de la părintele Leleszi... Iar în toată această călătorie părintele[54] s-a îngrijit în felurite chipuri să atragă pe marele cancelar al Transilvaniei, care e străin de credința catolică, la recunoașterea adevărului; urmarea a fost că el s-a lăsat mai întîi de multe <din cele> pe care le proclamase sus și tare, apoi a făgăduit să nu se împotrivească religiei catolice și să-i ajute întotdeauna pe ai noștri <spunînd> că va citi cu siguranță cărțile pe care le primise de la părinte.

De la Alba Iulia ne-am reîntors la Cluj împreună cu rectorul[55] care venise tot timpul cu noi, și care în toate acele zile întrebase și ascultase cu folos multe lămuriri despre sensul institutului nostru și despre // recoman- p. 208
darea exercițiilor spirituale. Iar la Cluj cît am fost <acolo>, timpul a fost folosit pentru rînduirea seminarului pontifical și regesc, căci se socotea de către toți cei buni că însuși acest lucru este leacul cel mai grabnic de care e nevoie. Trei lucruri erau de lămurit, care stîrneau destule greutăți. Unul, că din partea senatorilor ilustrului principe i se atribuise fățiș această sarcină secretarului conducerii orășenești a Clujului[56] în așa fel ca să poată stingheri grozav libertatea Societății, dacă nu s-ar netezi lucrul[57]. Căci urma ca

[52] *Consulem* — corespunde cu burgermaisterul din orașele sașilor.
[53] *Suo marte.*
[54] Possevino.
[55] Iacob Wuyek, pomenit mai sus. La Sibiu se împărtășise împreună cu „părintele" după slujba oficiată de însoțitorul acestuia, autorul relației de față.
[56] *Claudiopolitani magistratus scribae.*
[57] *Nisi res complanata fuisset.*

suma dată de rege să fie plătită prin el și apoi să se facă alegerea membrilor[58]. Deci ca să nu întîmpine piedici, părintele, din pricina acestui fapt, a discutat serios cu senatorii care erau la Alba Iulia și în alte locuri, trimițîndu-le curieri, și a obținut ca ei să revină asupra dispoziției lor. Altă <greutate> era că plata banilor regești avea termen[59] cam la începutul anului următor, și fără de aceștia lucrul avea să fie oarecum ciuntit, și s-ar fi putut întîmpla, dacă am fi plecat lăsînd treaba neisprăvită, ca să nu se mai ajungă niciodată la înfăptuirea ei. De aceea s-a ajuns la această <formulă>, ei au poruncit să se numere pe loc aceluia pe care l-ar desemna părintele tot atîția bani cîți lăsasem și noi în numele pontificelui. A treia <greutate> și cea mai mare era că orașul — care este plin de arianism și de toată drojdia altor erezii, în care nici chiar Evanghelia, ci doar profeții și Vechiul testament, se expun <și încă> în chipul cel mai pervers pentru a întuneca dumnezeirea domnului Hristos — tărăgăna treaba uimitor de mult pentru ca să nu ni se dea alt loc pentru seminar... Iar părintele, care nu voia ca ei să se mînie — și chiar dacă ar fi să se mînie, dorea ca ei să creadă că această stăruință le vine mai degrabă de la slujbașii regelui decît din partea Societății noastre, chemînd la sine pe sfetnicii orașului le vorbește cu blîndețe: „Toată această treabă, spune el, interesează nu Societatea iezuiților ci folosul Transilvaniei și deci și al clujenilor...“ Deci aceștia se apucă iarăși și iarăși să-și adune sfatul, să cheme pe consilieri[60] (căci acest oraș are un pîrgar[61], un jude regesc, 12 senatori și în sfîrșit consilieri de care este cîrmuit) și în cele din urmă, ne-au propus casa cea mai păcătoasă, gata să se năruie și care n-ar fi fost potrivită nici măcar de grajd. Chemat acolo, senatorul principelui, care venise pentru această treabă la părinte și care, deși luteran, avea mare dragoste pentru Societate[62], merge la fața locului și totodată merge și părintele. Iar acesta văzînd cum stau lucrurile, întorcîndu-se către pîrgarul orașului (bărbat nu dintre cei mai răi deși străin de credința catolică), spune: „Se aduce desigur o jignire regelui și nu se răspunde cu recunoștința cuvenită pentru o atare facere de bine“.
p. 209 Atunci acela[63] // a zis că nimeni nu poate fi alungat după lege din propria sa casă, și că orășenii și-au dat toate silințele ca să găsească o casă, dar nu este nici una. Acestuia i-a zis părintele: „Dacă nu poate fi alungat nimeni

[58] *Alumnorum delectus*. Adică a elevilor seminarului.
[59] *Incidebat*.
[60] *Centumviros*.
[61] *Consulem*.
[62] Această afirmație surprinzătoare, care nu poate fi atribuită naivității, caută să acopere faptul evident că în toată această pertractare singurul sprijin real al iezuiților se datora autorității regelui Ștefan Báthory. După moartea acestuia iezuiții au fost siliți să plece din Transilvania.
[63] Pîrgarul.

din casa proprie (ceea ce noi negreşit nu am voi niciodată să facem chiar dacă voi ceilalţi aţi voi <aşa ceva>, atunci desigur dacă regele ar restitui mănăstirea dominicanilor[64] unde şi-au aşezat arienii sinagoga şi colegiul, şi de unde au alungat pe catolici, <redînd-o acum> catolicilor care au clădit-o, nu i s-ar aduce vreo nedreptate nimănui. În ce mă priveşte pe mine — a zis el — dacă pînă mîine lucrul nu este făcut, voi pleca după ce voi fi declarat înaintea unui notar public că atîrna de voi ca să putem trece mai departe neîntîrziat la treburi de mare însemnătate la care regele ţine mult şi de care atîrnă binele creştinătăţii şi pacea noastră". A plecat şi, după ce pîrgarul a stat toată noaptea aceea fără somn, a chemat dis-de-dimineaţă pe orăşeni şi au discutat toată ziua, ceea ce nu era în obiceiul lor. În cele din urmă ... au hotărît să cumpere o casă destul de încăpătoare pe care să o dea deocamdată în folosinţă seminarului ...

...Am plecat de-a dreptul la Oradea. În această călătorie care ne-a luat ceva mai mult de trei zile nu ni s-a întîmplat nimic deosebit, decît că am trecut destul de greu numeroasele cotituri, cel puţin treizeci la număr, ale rîului Criş (astfel numit pentru că poartă aur) care curge printre munţi pe o vale foarte îngustă din Transilvania în şesul Ungariei. Şi în mijlocul acestei văi am găsit un sat de români[65], vechiul neam al romanilor[66] care îşi

---

[64] Vezi în privinţa aceasta, schimbul de scrisori între Possevino şi rege, în colecţia *Monumenta Transylvanica:* A. Veress, *Báthory István Erdélyi Fejedelem és Lengyel Király Levelezése* (Corespondenţa lui Ştefan Báthory principe al Transilvaniei şi rege al Ungariei), vol. II, Cluj, 1944, p. 259, scrisoarea lui Possevino din Caşovia din 29 decembrie 1583) ... [a făcut rost de zidari mai buni din Roma. Cu mia de florini de la papă a trimis să fie reparată cocioaba *(domuncula)* abia zmulsă cu greu <de el> cînd a fost la Cluj şi improprie, chiar pentru puţinii elevi care trebuiau captaţi căci toţi elevii s-au îmbolnăvit din cauza clădirii dărăpănate şi prăpădite şi alţii au <şi> plecat *(omnes ad mortem alumni ex ruinoso et terreno aedificio decubuissent, alii abivissent).* Cei 12 elevi făgăduiţi de consilier nu au fost trimişi niciodată. A trimis în Rusia pentru ca să fie expediaţi cîţiva elevi în Transilvania şi în locul lor să fie trimişi temporar unii din Transilvania în alte seminare pontificale, spre a nu fi supuşi vexaţiunilor ereticilor ... etc. (Sugestia principală se afla în post-scriptum. La expirarea termenului de un an de la închirierea acelei cocioabe, situată *în parvo loco et malo*, regele ar putea atribui seminarului mănăstirea dominicanilor în care arienii şi-au făcut şcoala lor ... Şi dacă ar crede că nu trebuie aruncată cît colo acea pleavă, li s-ar da cocioaba seminarului destul de bună pentru ei.] Răspunsul regelui (p. 262, 7 ianuarie 1584) e destul de tăios. Lucrul acesta nu poate fi încercat *propter multa evitanda scandala malevolentium.* Va fi prea destul să se închirieze sau să se cumpere o casă mai încăpătoare. „Dar ne mirăm cum de este atît de nepotrivită acea casă încît să fi pricinuit nu numai îmbolnăviri, dar şi decese. Oricum o fi, ştim că alţii strigă că ei au murit nu din cauza locuinţei proaste, ci din cauza puţinătăţii şi felului neobişnuit al hranei. Nu sîntem de acord *(non placet nobis)* ca să fie introduşi rutenii în acel seminar. Lucrul ar fi desigur rău văzut ca să fie băgaţi acolo străini în locul localnicilor pentru care a fost creat seminarul, decît dacă acest lucru s-ar face în foarte mică măsură şi fără vreun neajuns al localnicilor ..."

[65] *Valachorum.*

[66] *Romanorum genus.*

zic pînă astăzi romani şi care coboară fie din coloniile romanilor, fie din acei osîndiţi la muncă silnică în minele de metal[67]. Aceştia vorbesc o limbă stricată care nu poate fi bine înţeleasă nici de unguri (!) nici de italieni. Ei totuşi păstrează multe cuvinte italice, încît nu ar fi prea greu cuiva să înveţe această limbă, dacă cineva ar dori din suflet mîntuirea acestui neam prins în oarecare măsură în mrejele grecilor[68] şi răspîndit pe o suprafaţă foarte întinsă pînă la Marea Neagră; însufleţindu-i pe aceştia prin clemosină şi printr-o pildă <vie> faţă de credinţa romano <catolică> şi faţă de marele pontifice pe care ei îl numesc părintele cel mare.[69]. După ce ne-am urmat drumul, a doua zi după aceea ne-am apropiat de Oradea care fusese nu de mulţi ani încoace reşedinţă episcopală şi care este bastionul acestei cetăţi.

Comandantul ne-a ieşit în întîmpinare cu 130 de călăreţi la două mii de paşi de oraş şi am fost primiţi cu cinste şi deferenţă (deşi este străin de credinţa catolică, ne-a introdus în cetate unde ni se pregătise loc de găzduire . . .)

p. 210 Vine la părinte un biet preot sîrbesc *(slavus)*[70] care înţelege limba maghiară dar nu o vorbeşte, împreună cu învăţătorul şi 70 de orăşeni şi 20 de copii cu pere, mere şi struguri de care este mare belşug în acest ţinut nespus de frumos. [Ei cer un predicator. Li se făgăduieşte unul de la Cluj care va veni de Rusalii. Părintele distribuie cărţi de rugăciune . . . şi dă preotului împuternicire să dea dezlegare de păcate în temeiul autorităţii apostolice, urmînd ca pentru cazuri mai grele să alerge la rectorul Colegiului din Cluj sau la superiorul rezidenţei din Alba Iulia, învestiţi de el cu toată puterea pe care o avea de la papa *„ad alios nodos explicandos“*. Îndeamnă pe arhitectul italian să se spovedească însoţitorului părintelui. A doua zi, slujbă în singura biserică romano-catolică aşezată tocmai la capătul suburbiei „din lucrătura vicleană a ereticilor. Trebuiau confirmaţi credincioşii prin interpret“. În timpul slujbei părintele este luminat de duhul sfînt, cum că aşa-zisul predi-

---

67 *Qui ad metalla damnati erant.*

68 *Gentis illius qualibuscunque graecorum retibus imbutae.*

69 *His elemosyna et exemplo aliquo erga Romanam pietatem Pontificemque Maximum (quem vocant maiorem patrem) animatis . . .* Vezi şi scrisoarea lui Possevino către papă din 12 aprilie 1583. Veress, *op. cit.*, I, p. 280, unde e vorba de românii din Ţara Românească şi de originea lor română. *„E poi vicina et contigua la Valachia, nella quale stendendosi insino al Mare Eussino, mi affirmavano persone pratiche et nobili, che sono da quaranta mila villaggi, i quali pagano seicento mila ducati di tributo ogni anno al turco. Et tutti queste reliquie dell'antiche colonie Romane, si come anco hoggidi ne serbano la lingua nostra corrotta, chiamano Vra Bne* (Vestra Benedictione) *Padre et sono christiani secundo il rito greco, ma come sono idioti, non havrebbono quella difficolta in rendersi alla chiesa cattolica, la quale hanno i Greci: massime che fin'hora sono stati senza studii et depressi, con tutto che mostrino nella faccia et nell'ationi animo et giuditio italiano“.*

70 Desigur român.

cator[71] este un învrăjbitor calvin care l-a silit pe predicatorul catolic să părăsească orașul. Possevino pentru a fugi de scandal îl primește, confirmă în fața lui pe catolici ... etc ... etc ... dar mai apoi la afirmația aceluia: cum că „Și noi i-am doborît pe areini", îl fulgeră cu exorcismul: *Vade retro Satana!*

[Comandantul militar salută pe părinte. El nu e catolic, dar se deosebește de calvini prin trei puncte: predestinare, euharistie și faptele bune. Mică discuție cu Possevino. Acesta cu diplomație speră lucruri mai bune de la el pe viitor.

Un catolic fugit din părțile turcești din Gyula. S-a despărțit de soție, vrea să ducă viață de pustnic. Îl trimite la Cluj (la seminar la grădina de zarzavat sau în vreunul din satele iezuiților.)].

---

[71] *Concionator* identificat de editor: „*doctissimus Petrus Beregszász*".

ANEXA I

TEXTE ORIGINALE

JEAN DE SAULX

1574

⁂

Mémoires de très noble et très illustre Gaspard de Saulx seigneur de Tavanes, mareschal de France, admiral des mers du Levant, gouverneur de Provence, conseiller du Roy et capitaine de cent hommes d'armes s.l.s.d.[1]

Quatrième advis, pour faire la guerre contre les Turcs.

Celuy qui escrit s'est trouvé à la révolte de vingt mil Moldaves et Grecs contre le Turc arrivant Cigalle, qui fut depuis Bascha avec trente mil hommes, les Moldaves en présence coupèrent la teste à leur Chef et firent leur

[1] Anexă la textul tradus în corpul volumului la p. 416—417.

paix, c'est pourquoy il faut bien prendre garde comme il se faut servir de ces nations accoutumées à vivre en servitude.

Cinquième advis, pour réduire l'Europe en l'obeyssance des Roys de France et d'Espagne. Admonestemens aux Roys de France et d'Espagne pour l'entreprise des Turcs.

p. 55. du gouvernement des Turcs J'ay veu, j'ay sceu le gouvernement des Turcs, je n'escris par livres et ouy dire ainsi que plusieurs, je servis Henry troisième esleu Roy de Pologne, en son voyage, coronnement, et établissement, lesquels parachevez, ie partis pour aller à Constantinople, passay par l'Hongrie, Transilvanie et Vallaquie, où ie me trouvay en une bataille gagnée par le Moldave Chrestien, revolté contre le Turc, faisant guerre au Vallac son allié, vaincu, et depuis victorieux par l'assistance de cinquante mil Turcs conduits par le ieune Cigale, que ie vis, leur ayant donné les Chrestiens révoltez la teste du Moldave leur chef. Poursuivant mon voyage, moy cinquiesme assailly par deux cens, la maison où j'estois, bruslée, sortismes l'espée à la main, un des notres blessé d'onze coups d'espieux, depuis nous fusmes pris et mis en liberté par le commandement du Valac allié du Turc, et victorieux par leur aide.

Aucuns de ce temps guérissent les grandes plays en n'y mettant qu'une feuille de choux, et les Turcs ne les pensent qu'avec de l'herbe et racines, desquelles ils font les onguents et les tentes. De tels médicaments fut guerry le sieur Destaix en Valaquie estant avec moy, blesé de neuf coups d'espieux que d'épée.

ANEXA II

MĂRTURII INDIRECTE

MARCO ANTONIO FERRARI

(? — după 1552)

*

Marco Antonio Ferrari era un militar italian din armata imperială trimisă în Transilvania sub ordinele vestitului general spaniol Castaldo. Profitînd de împrejurări favorabile și de duplicitatea lui Martinuzzi, Habsburgii ocupaseră Transilvania silind pe regentata Isabella, văduva lui Ioan Zápolya, și pe nevîrstnicul ei fiu Ioan Sigismund să părăsească țara mulțumindu-se cu ducatul de Oppeln sau Opolia din Silezia. Știind că atitudinea domnilor din Țara Românească și Moldova le era dictată de Turcia, nemulțumită de această ocupare, generalul Castaldo a încercat să-i înlocuiască cu alții care să fie devotați imperialilor. Cele două scrisori de față scrise în aceeași zi din Alba Iulia, și cu un cuprins destul de asemănător, arată răsunetul în Transilvania al evenimentelor de la Dunăre, precum și greutățile întîmpinate de soldații lui Castaldo ținuți necontenit în tabără în condiții vitrege. Cît privește exactitatea informațiilor, dacă cea privind prinderea sau răpunerea lui Mircea Ciobanul nu s-a adeverit, în schimb cele despre omorîrea boierilor și cruzimile domnului sînt confirmate de știrile contemporane. Textul scrisorilor amintite aici a fost publicat de Veress, *Documente*... I, pp. 116—117.

[ECOURI DESPRE CRUZIMILE[1] LUI MIRCEA CIOBANUL[2]]

p. 116 *23 noiembrie 1552 — Alba Iulia*[3]

Mircea voievod al Valahiei şi (!) Ţării Româneşti[4], prefăcîndu-se bun creştin, voia să dea această ţară[5] în mîna turcilor în unire cu unii băştinaşi, şi măcar că iarna îi era potrivnică adunase împreună mulţi turci sub patru căpetenii[6] şi erau hotărîţi să intre[7], fără a

---

[1] Traducerea s-a făcut după textul italian publicat de V e r e s s în *Documente*... I, pp. 116—117, după originalul aflat în Arhiva Vaticanului-Nunziatura di Germania, vol. 63, p. 145.

[2] Text anonim. Pentru atribuirea sa vezi textul următor destul de apropiat cu acesta şi care îi aparţine lui Ferrari.

[3] Adresantul era probabil abatele Martinengo, nunţiul papal la Viena.

[4] *Di Valahia et (!) Transalpina.* Este vorba de Mircea Ciobanul (1545—1552) (1553—1554).

[5] Transilvania.

[6] *Vayvodi.*

[7] În Transilvania.

se mai aminti de episcopul moldoveanului[8], care venea cu gînduri asemănătoare.

Şi noi, neputînd face altfel, am pus pe un altul[9] care avea drepturi la domnie[10] să intre în ţara sa şi, în înţelegere cu boierii săi, s-a dat lupta[11] cu biruinţa acestui pretendent al nostru cu moartea a 500 de călăreţi turci şi capturarea a 26 de piese de artilerie şi cu moartea banului, <care era>, unchiul[12] şi a căpitanului general care era fratele lui Mircea, care a murit şi el sau a fost prins ... etc.

... [Despre victoria de la Agria etc. ...]

... Acuma se poate spune că măria sa a dat deoparte doi mari duşmani din[13] acele două ţări sau provincii, doi tirani mai cruzi ca Falaris şi Dionisie. Acesta, după ce a făcut să piară cumplit nenumăraţi bărbaţi şi femei cu copilaşii lor în braţe, pe unele care mai erau în viaţă punea să le spînzure de picioare şi să le smulgă sînul cu cîrlige de fier[14], şi înainte de a se da bătălia a pus chiar la masa sa să fie ucişi cu cruzime patruzeci şi şapte <de boieri> şi încă şase în ziua cînd trebuia să se dea lupta, jertfindu-i diavolului pentru ca să-i vină în ajutor. Noi mai stăm încă în tabără cu trei coţi de zăpadă împrejur. Dar azi m-am retras în Alba Iulia silit de starea sănătăţii mele şi de condiţiile grele ale soldaţilor care azi împlinesc şase luni de viaţă în tabără[15] munciţi de toate primejdiile şi strîmtorările ce le poate aduce un război nespus de greu ... etc.

din Alba Iulia la 23 noiembrie 1552.

---

[8] *Non ricordandosi del Vescovo del Moldavo.* Este vorba de mitropolitul Grigore Roşca (1541—1564) care a păstorit şi pe vremea lui Ştefăniţă Rareş şi a lui Joldea şi care a mers în mai multe rînduri la turci cu misiuni din partea domnului.

[9] Radu Iliaş, domn al Ţării Româneşti (1552—1553).

[10] *Che teneva ragione al stato.*

[11] La Măneşti (16 noiembrie, 1552).

[12] *Zio.* Observăm oarecare asemănare cu moartea marelui ban Teodose căzut în lupta de la Periş (1548) purtată de acelaş Mircea Ciobanul, dar cu succes contra boierilor pribegi, vezi *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu şi D. Simonescu Bucureşti 1960 p. 49. Cum nu mai este vorba de căderea banului în scrisoarea următoare (vezi p. 878—879) acesteia, se pune întrebarea dacă acest amănunt nu se datora unei confuzii cu evenimentele din 1548 redate neclar de informatorul lui Ferrari.

[13] În text: *et*, mai probabil: *e*.

[14] *Con graffi di ferro appiccate per gli piedi, le facea extirpare le mamille.*

[15] *Sotto tende* — în cort.

[DESPRE BĂTĂLIA DINTRE MIRCEA CIOBANUL ŞI RADU ILIAŞ][16]

1552 noiembrie 23 Alba Iulia

Din nou pot să vă[17] spun că voievodul Ţării
p. 117 Româneşti, care se prefăcea că tratează pacea între sultan[18] şi regele nostru[19], se străduia din răsputeri[20] să stăruie pe lîngă nobilii din Transilvania ca să-l primească pe fiul regelui Ioan[21] să plătească tribut sultanului şi să taie în bucăţi pe ostaşii regelui; de aceea il *Senor Generale*[22] a pus de a intrat în Ţara Românească unul ce pretindea că e moştenitorul acestei ţări, şi cu spri-

---

[16] *Ibidem*, pp. 117—118. Originalul italian e în Arhiva Generală din Simancas, Estadio Alemania, Legajo 647, fo. 159.

[17] Scrisoarea e adresată lui Simon de Favis la Milano.

[18] Soliman I.

[19] Ferdinand de Habsburg.

[20] *Havea rivolto tutta la pratica.*

[21] Ioan Sigismund Zápolya.

[22] Castaldo.

jinul partidei (?) sale[23] şi cu iscusinţa şi ajutorul ce i s-a dat acolo a strîns în puţine zile cam 15 mii de oameni şi a pus stăpînire pe locuri destul de însemnate. Voievodul a pornit la luptă cu patru sangeaci şi 500 de turci cu mare număr de nobili care se numesc boieri şi cu un număr nesfîrşit de soldaţi de strînsură[24] şi, de teamă să nu fie trădat de boieri, a pus acum opt zile să se taie capul la 47 din ei. Ceilalţi, temîndu-se de o soartă asemănătoare, au fugit noaptea şi s-au dus la Radul, duşmanul lui, care în ziua de marţi — adică a doua zi — a mers împotriva voievodului cu care a dat lupta[25] şi a rămas biruitor. A prins pe căpitanul oştii[26] şi a fugărit pe voievod care, fiind urmărit şi miercuri de cai mai iuţi şi mai sprinteni, a fost prins[27] sau este mort, şi 500 de turci şi doi sangeaci au fost tăiaţi în bucăţi, şi s-au capturat 26 de piese de artilerie nouă, lucru foarte bun pentru rege, care va avea în acea ţară un voievod devotat lui, care s-a şi legat să-i dea 30 de mii de ostaşi plătiţi în orice expediţie împotriva sultanului.

Din Alba Iulia la 23 noiembrie 1552.

---

[23] *Con favor della parte.*

[24] *Gente colletitia.*

[25] La Mănești (16 noiembrie 1552).

[26] *Il capitano generale del campo.*

[27] Vezi scrisoarea precedentă la pp. 116—117 — *è morto anchor lui o preso,* aci la p. 118, *fu* preso e <probabil *o*> morto. Vestea însă nu s-a adeverit.

GRAZIANI

[RETRAGEREA LUI LASKI DIN MOLDOVA][1]

(octombrie 1563)

p. 210 Acesta (Laski), primind vestea despre nenorocirea lui Despot... deşi era tare tulburat de mărimea primejdiei şi-i vedea pe ai săi cu cugetele înfiorate, nu şi-a pierdut totuşi cumpătul şi i-a îmbărbătat pe ostaşi, ca să nu aibă nici o teamă de barbarii care sînt ocupaţi cu alte treburi, ci să se silească cot la cot şi cu toată hotărîrea să-şi grăbească drumul. Rînduindu-şi trupele a început retragerea, şi pentru ca să se apere de hărţuielile duşmanilor şi-a înconjurat aproape toată oastea, dinspre partea pe unde se părea că avea să se repeadă duşmanul, cu căruţe (de care ducea cu sine un mare număr după obiceiul poporului), în aşa fel încît soldaţii să înainteze ca şi cum s-ar afla la adăpostul unor întărituri, şi să

---

[1] Din biografia lui Despot scrisă de Graziani, editată de E. Legrand (pp. 210—214), naraţiunea de faţă este inspirată direct de Laski; vezi mai sus biografia lui Graziani.

le răpească duşmanilor putinţa de a-i tulbura sau ataca. // Dar după ce au înaintat în acest chip fără să se fi ivit niciodată duşmanul, a pătruns frica în ei, să nu li se fi pregătit vreo cursă; şi grija şi bănuiala lor în privinţa aceasta erau sporite de faptul că retragerea lor se făcea prin acea pădure în care dăinuia vie din amintirea părinţilor lor marea înfrîngere suferită de regele Ioan Albert al Poloniei din partea moldovenilor conduşi de Ştefan, „regele" lor neînfricat şi neobosit. p. 211

Munciţi de aceste gînduri, ei află că se taie pădurea şi sînt culcaţi la pămînt copaci uriaşi cu care să fie închise drumurile şi împiedicată trecerea (În scopul acesta ţăranii fie din porunca lui Ştefan <Tomşa>, fie din imboldul lor se puseseră la lucru cu însufleţire şi sîrguinţă). Laski fără a pierde o clipă, căci de aceasta depindea şi salvarea sa şi a oamenilor săi, porunceşte în grabă să o ia înainte toţi călăreţii mai sprinteni [cu armătură mai uşoară], iar el însuşi îşi mînă cît poate mai iute trupa <luptînd> cu impedimentele carelor. Călăreţii intrînd în pădure, cum nu au dat de nici o trupă de pază rînduită pe lîngă cei ce făceau acea lucrare, îi împrăştie uşor pe ţărani[2] prin venirea lor şi îi pun pe fugă, şi îi dau de ştire lui Laski că ei sînt stăpîni pe intrarea în pădure şi că nu se iveşte nici un duşman. Dar s-a mai adăugat de aci bănuiala unui vicleşug şi nu a fost înlăturată îngrijorarea. Aşadar, i-ar fi cuprins desperarea pe oamenii munciţi de griji şi de teamă dacă nu i-ar fi susţinut însufleţirea şi îndemnul lui Laski. // p. 212
Căci atît de tare zdruncinase sufletele tuturor frica unor curse întinse, încît, oriunde îşi aruncau ochii, li se părea că văd sărind asupra lor duşmanii stînd la pîndă, şi că sînt înconjuraţi de barbari. Laski observînd teama lor a început să meargă din om în om şi chemîndu-i pe fiecare în limba sa să-i îndemne, ba chiar să-i roage să nu se teamă zadarnic de atacul unei mulţimi neorganizate[3], şi obişnuită să alerge în dezordine, fără comandant, fără poruncă, fără rînduială: <căci aceia> nu vor îndrăzni să dea năvală, şi dacă ar îndrăzni nu ar rămîne nepedepsiţi; opunîndu-le drept întăritură carele, ei <polonii> vor lupta dintr-o poziţie asigurată şi pot uşor să respingă chiar numai cu puşcaşii[4] incursiunile primitive ale barbarilor: dar ei să-şi păstreze numai străvechea tărie a sufletului şi să meargă înainte, fiecare la locul său, în ordine şi în tăcere.

Aceste îndemnuri le dădea Laski alergînd în grabă prin toată oastea, călărind un cal turcesc[5] foarte sprinten, din care fapt s-a născut la ostaşi bănuiala că el în cugetul său gîndeşte altfel şi nu se încrede în starea lucrurilor, ci îşi pune nădejdea în fugă şi în iuţeala calului. Cînd a înţeles Laski

[2] *Operas.*
[3] *Inconsideratae.*
[4] *Sclopetariis.*
[5] *Thrace.*

acest lucru, descălecînd a zis: „Soldaţi pînă acuma am îndeplinit faţă de voi slujba de comandant; şi m-am îngrijit după cum era nevoie ca să aveţi cele mai bune condiţii de luptă dacă v-ar ataca duşmanii, eu care v-am condus cu sfatul vă voi da exemplu cu fapta: sau vă voi duce nevătămaţi de aici, sau voi cădea aici cu voi. Căci nu preţuiesc viaţa într-atîta încît să o socotesc mai vrednică de cruţare decît salvarea voastră şi renumele meu. Aş fi putut să mă bucur acasă în tihnă de averea primită de la tatăl meu
p. 213 dacă nu m-ar fi adus aici // dorinţa de glorie, spre a imita virtutea părintească. Aceasta este chezăşia credinţei mele şi a sufletului meu pe care v-o dau. Dar vă mai repet, soldaţi, — afară dacă cumva voi înşivă aţi înşela părerea şi nădejdea mea în virtutea voastră — nu numai că vom scăpa de aici nevătămaţi, dar încă cu mare glorie pentru noi. Însă oricum se va întoarce lucrul, hotărît că nimeni nu-l va vedea pe Laski fugind. Şi de cine ar fi să fugim, soldaţi? De nişte duşmani care nu s-au arătat încă, şi care ar fi de dorit să ne iasă înainte, pentru ca să fie mai glorioasă această retragere a noastră mulţumită unei victorii? Oare voi vă înfricoşaţi din auzite de o mulţime obişnuită, nu să se lupte cu armele, ci să atace pe duşmani doar cu strigăte? Alungaţi această teamă nevrednică de acea îndrăzneală cu care de curînd păşeaţi în ajutorul lui Despot prin mijlocul oştilor duşmane, şi mergeţi înainte cu încredere în comandant, ca şi el care se încrede în voi şi care nu se teme, ci doreşte fierbinte ca duşmanul să-i iasă înainte".

Rostind aceste cuvinte cu cea mai mare însufleţire în glas şi în căutătură a ridicat într-atîta moralul scăzut al soldaţilor, şi au fost atît de cuprinşi de ruşine pentru falsa lor bănuială, încît toată acea frică s-a transformat deodată în dragoste pentru comandant şi a aprins <în suflete> o dorinţă aproape mai mare de a lupta decît <chiar> de a se salva. Iar Laski el însuşi în acea zi, cum nu putea să-şi îndeplinească îndatoririle cerute unui comandant <umblînd> pe jos, fiind împiedicat mai ales de încălţămintea <de modă> polonă[6], totuşi nu a vrut să încalece, şi nici nu a cedat rugăminţilor stăruitoare ale soldaţilor rugîndu-l să nu facă una ca aceasta. Iar
p. 214 moldovenii[7] în acest timp, lăsîndu-i pe transilvăneni[8], au poruncit unei trupe de patru mii de călăreţi să alerge să-l zdrobească pe Laski. Aceştia ajungîndu-l din urmă, după ce străbătuse o mare parte din drum, cînd au văzut că apariţia lor din păduri nu pricinuieşte nici o fugă sau cutremurare şi că trupa este bine apărată, mai întîi s-au oprit, apoi au pornit în formaţii

[6] *Polonico ... cothurno.*

[7] Lui Ştefan Tomşa.

[8] Care se întorceau în Transilvania cu bogata prada culeasă din Moldova. Este vorba atît de fosta gardă a lui Despot, cît şi de trupa „aliată" trimisă de Ioan Sigismund Zápolya contra Sucevei. În realitate moldovenii erau ocupaţi cu urmărirea jefuitorilor aliaţi şi de aceea nu l-au atacat pe Laski în retragerea sa.

de hărţuială şi au încercat să provoace spaimă la atac prin strigăte şi urlete barbare. Dar Laski nu s-a lăsat de loc tulburat de acestea, ci <s-a arătat> pregătit şi hotărît, îndemnîndu-i neîncetat pe soldaţi să-şi urmeze drumul plănuit. Moldovenii după ce au încercat să-i zdrobească, dacă au văzut că mai sînt şi respinşi cu pierderi datorite gloanţelor de plumb ale puşcaşilor pe care îi rînduise Laski cu iscusinţă printre căruţe, pun capăt urmăririi. Laski, readucîndu-şi soldaţii peste Nistru, i-a slobozit teferi şi nevătămaţi.

GUAGNINI — PASZKOWSKI

[EXPEDIŢIA LUI LASKI ÎN MOLDOVA ÎN 1563][1]

[Laski supărat pe Despot se uneşte cu Wis-
p. 198 niewiecki contra lui ... etc.]

Venirea şi prinderea lui Wisniewiecki ... etc.

Iar Laski a intrat totuşi în ţară cu oastea sa, din pricină că Despot printr-o iscoadă i-a scris o scrisoare foarte jalnică, rugîndu-l să-i fie milă de dînsul, recunoscînd că greşise faţă de dînsul şi făgăduind sub jurămînt că, dacă Dumnezeu îl va slobozi, şi dacă Laski îi va scăpa viaţa, îi va da şi îl va despăgubi de toate pagubele. Laski primind acea scrisoare a chemat la sine pe toţi rotmiştrii şi a poruncit ca scrisoarea să fie citită în faţa lor cu

[1] După P. P. Panaitescu, *Influenţe polone în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, Bucureşti, 1925, în anexa pp. 198—200, textul traducerii româneşti după versiunea polonă a *Descrierii Sarmaţiei* a lui A. Guagnini datorită lui Paszkowski, *Opisanie Sarmaczyey Europeyskyey* ed. Varşovia, 1768, pp. 110—114. Pentru discuţia textului, vezi mai sus biografia lui Guagnini.

glas tare, şi cerînd sfat cum ar fi mai bine, să-l scape sau nu? Rotmiştrii au
sfătuit că e mai bine să-l scape şi să-l slobozească din închisoare, că dacă
Despot piere „acele // pagube şi cheltuieli toate cîte le-ai făcut se pierd, p. 199
iar cît va fi viu şi slobod de asediul în care este ţinut poţi avea nădejde
de răsplată". Deci au hotărît să-l scape şi au venit cu oastea pînă la malul
rîului Siret, nu departe de Suceava, neştiind ce se întîmplase cu cîteva zile
înainte . . . [predarea de către unguri a domnului etc . . .]

[Despot află de la un prizonier neamţ credincios al lui Despot de uci- p. 200
derea sa].

Auzind această veste rea Laski, care cunoştea pe acel neamţ, a înţeles
că ea este adevărată şi a fost foarte mîhnit. Chemînd pe toţi rotmiştrii, le-a
spus aceste lucruri, şi se sfătuia cu ei ce să facă şi au hotărît astfel: „Deoarece
l-au tăiat pe Despot şi nu mai avem nici o nădejde de scăpare şi ajutor din
cetate, e greu să facem altceva decît să ne întoarcem acasă". Şi după aceea
s-au sfătuit pe unde să se întoarcă acasă, căci aveau cu ei oaste foarte mică.
Unii sfătuiau prin Bucovina, alţii către Sniatyn, dar partea // mai mare a p. 201
sfătuit către Bucovina dînd aceste argumente: „dacă ne ducem către Sniatyn,
moldovenii vor asedia mai înainte castelul, iar noi avînd duşmani în faţă şi
în spate nu vom putea fi siguri în ţară străină. Şi deci să mergem spre
Bucovina, dar moldovenii vor pregăti codrul ca odinioară: ca să nu cădem
acolo în cursă trebuie să fim foarte cu băgare de seamă". Între aceste sfa-
turi au găsit mijlocul ca hatmanul[1] să trimită cît mai repede două sute de
călăreţi, buni trăgători, care să apere codrul şi să nu lase pe ţărani să-l strice,
şi aşa au făcut. Şi cînd ai noştri au ajuns sub codru auzeau cum călăreţii
trăgeau în ţărani care şi începuseră să taie copacii pe alocuri şi acei călă-
reţi au ucis cîteva zeci de ţărani, şi în cele din urmă ţăranii au fugit. Oastea
moldovenească venea după dînşii. Tomşa avea 12 000 pentru apărarea rîu-
lui, deşi moldovenii arseseră şi pădurile în faţa lor. Şi ne-au gonit din urmă
pînă la Sniatyn şi au sosit îndărăt după oastea polonă şi au ars oraşul.
Astfel hatmanul a scăpat teafăr cu toată oastea sa şi n-a pierdut nici un
om, iar de la apărarea rîului călăreţii poloni au ucis mulţi moldoveni şi
i-au urmărit trei zile şi trei nopţi nedîndu-le odihnă.

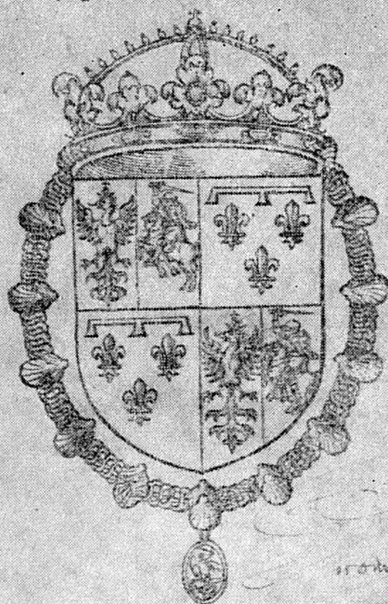
[1] *Laski.*

Vedere a oraşului Cluj (reproducere după A. Veress, *Izabella királyné 1519—1559*, Budapest, 1901, p. 425, fig. 128).

LA
DESCRIPTION DV
ROYAVME DE POLOIGNE,
ET PAYS ADIACENS: AVEC
les statuts, constitutions, mœurs,
& façons de faire d'iceux.

Par Blaise de Vigenere, Secretaire de feu Monseigneur le Duc de Niuernois.

A PARIS.
Chez Iean Richer Libraire, rue sainct Iean de Latran,
à l'enseigne de l'arbre Verdoyant.
1573.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

Foaia de titlu a lucrării lui Blaise de Vigenère, *La description du Royaume de Pologne ...*, Paris, 1573

de Saxe où sont les riches minieres de metaux, ayant quelque trente lieuës de long, & vingt ou vingtcinq de large: Tresfertile & abondāt de toutes choses requises pour la vie & vsage de l'homme, & fort agreable à cause des boys & riuieres qui le trauersent en plusieurs endroits, & s'en vont rendre dans celle d'Odre, des anciens dicte Guttalus, laquelle couppe la Silesie presque en deux parties esgales, & passant par Vvratislauie, puis par Franceford en Brandebourg, va finablement se descharger en la mer de Pomeranie, pres la ville de Stetin, où elle faict vne belle isle, & vn lac au dessouz.

VVALACHIE

Es Palatins ou Vayuodes de Vvalachie auoyent de tout temps esté tributaires des Roys de Hongrie, & souz la protectiō & obeissance d'iceux, iusqu'à ce qu'apres la mort du roy Loys enuiron l'an 1388. les affaires des Hongres estās tous brouillez, le Palatin Pierre se retira d'eux, & s'en vint à Leopoli faire le serment de fidelité au roy Vladislaus Iaghellon. Ce qui fut depuis continué par ses successeurs en la seigneurie de Vvalachie aux autres roys de Poloigne: Mais par succession de temps leurs partialitez ont ouuert le chemin aux Turcs de les empietter. Car ce a esté tousiours vne nation fort bizarre, fantastique & despitte, & au reste fort endurcie & belliqueuse, & qui a souuentesfois donné beaucoup d'affaires à ceux qui luy ont voulu demāder quelque chose. Mahumet mesme ce grād Empereur des Turcs qui conquit en son temps l'empire de Cō-

Filă din lucrarea lui Blaise de Vigenère, *La description du Royaume de Pologne . . .*, Paris, 1573, cuprinzînd descrierea Moldovei.

VNGARIAE LOCA PRAECIPVA RECENS EMENDATA ATQVE EDITA, PER IOANNEM SAMBVCVM PANNONIVM, IMP. M.tis HISTORICVM. 1579

Harta Ungariei și a Țărilor Române alcătuită de Wolfgang Lazius (originalul la cabinetul de hărți al bibliotecii Academiei R.S.R.).

ANEXA III

DESCRIERI GEOGRAFICE

GIULIO RUGGIERO

(? — după 1573)

*

Abatele Giulio Ruggiero, protonotar apostolic şi nunţiu apostolic în Polonia în o doua jumătate a veacului al XVI-lea, dă în raportul pe care l-a înfăţişat papii Pius al V-lea (1566—72) în anul 1568, — după terminarea misiunii sale — o descriere sumară a Moldovei. Se întemeiază pe informaţii dobîndite, în cursul şederii sale, la curtea regelui Sigismund August (1548—1572).

Relaţia, alcătuită în 1568, se păstrează în Biblioteca Naţională din Paris (ms. ital. 418). N. Iorga a publicat descrierea Moldovei în colecţia *Acte şi fragmente*, I, p. 14 şi a folosit-o în *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. I, pp. 216, 225. Cuprinde o menţiune interesantă cu privire la proiectul florentin de a transforma Nistrul într-o cale navigabilă.

Tot N. Iorga a publicat, în *Studii istorice...*, Bucureşti, 1899, pp. 333—334, un discurs al lui Giulio Ruggiero din 1572 asupra ajutorului pe care l-ar putea da Polonia ligii antiotomane, stăruind asupra relaţiilor de vasalitate dintre domnii Moldovei şi turci care puseseră stăpînire pe Chilia şi Cetatea Albă.

Asupra lui G. Ruggiero, vezi F. Rykaczewski; *Relacye imncynszow* I, Paris—Berlin, 1864.

Relație[1] foarte substanțială privind statul polon înfățișată de abatele Ruggiero lui Pius al IV-lea[2] (!) la înapoierea sa de la regele Sigismund August[3] în anul domnului MDLXVIII

p. 14 ...Moldovenii[4] locuiesc între fluviul Nistru, care după <spusa> multora ar fi fost numit de cei vechi Tira, și Dunărea spre Marea Neagră[5], și această țară este o parte din Dacia din vechime, care mai cuprinde pe lîngă ea și țara pe care o locuiesc muntenii numiți de poloni „multani" și Transilvania.

Acești moldoveni sînt din străvechea lor obîrșie italieni, fiind o colonie de a romanilor condusă de Flaccus care, după cum susțin mulți, ar fi fost numiți valahi printr-o alterare a numelui[6], dar eu cred mai degrabă că ei se

[1] Traducerea s-a făcut după fragmentul publicat de N. Iorga în *Acte și fragmente*, I, p. 14.
[2] Corect Pius al V-lea (1568—1572).
[3] Rege al Poloniei (1548—1572).
[4] *Li Vallacchi.*
[5] *Mar Maggiore.*
[6] *Con vocabolo corrotto.*

numesc astfel pentru că acesta este numele comun în Polonia tuturor italienilor, din care se trag aceştia. De aceea mai păstrează încă în mare parte limba latină care este desigur alterată, dar nu e cu totul neasemănătoare cu limba noastră italiană, măcar că în a lor, datorită vecinătăţii şi raporturilor cu naţiile barbare, s-a corcit religia lor schimbîndu-se din „creştină“ în „greacă“[7].

Ţara este mai mult muntoasă şi bogată în vite şi destul de bună pentru negoţ, fiind situată între două fluvii mari şi avînd în faţă Marea Neagră şi mai aflîndu-se şi la mijloc între statul polon şi împărăţia turcilor, între care se poartă negoţ neîncetat, şi se trece prin Moldova, al cărui domnitor poartă titlul de voievod, şi ar putea să ridice cam 50 de mii de ostaşi călări, oarecum asemănători cu cei ai turcilor. Şi aceşti oameni sînt foarte războinici, dar sînt lipsiţi de arme[8] şi la atac folosesc mai ales arcurile.

Acei voievozi obişnuiau <odinioară> să plătească tribut regelui Poloniei, dar e multă vreme de cînd s-au lăsat de această obligaţie. Şi pentru că voievodul acesta din urmă[9] a fost pus în scaun de turc[10], se înţelege că a ajuns tributar al împărăţiei turceşti.

Ar mai putea fi acolo un alt trafic mai însemnat pe fluviul Nistru, dacă acesta ar fi navigabil, şi nu s-ar afla nişte stînci mari acolo care împiedică navigaţia[11], şi pe care s-a oferit un florentin să le înlăture dacă ar binevoi să i se acorde scutirea pe opt ani pentru mărfurile sale pe care le-ar transporta pe această cale, lucru care nu a putut fi îndeplinit pînă acuma.

---

[7] Autorul suprapune aici o altă idee, anume aceea a pretinsei alterări a religiei, fără a-şi fi terminat prima enunţare privind cauzele alterării limbii „*benchè in quella (lingua) per la vicinanza e prattica delle barbare nationi, si sia mescolata la religione lor de christiani in Greca (!).*

[8] *Disarmati.*

[9] Alexandru Lăpuşneanu în a doua domnie (1564—1568).

[10] Soliman I (1520—1566).

[11] Vezi mai sus notiţa biobibliografică privitoare la Commendone pentru planul schiţat de el în sensul deschiderii unei noi căi pentru exportul produselor din regiunile meridionale ale Poloniei îndreptate prin Chilia şi Cetatea Albă (în urma unui acord ce rămînea de stabilit cu turcii) spre Veneţia.

GEORG WERNER*

Hypomnemation — despre minunatele ape ale Ungariei[1]

*

Iar acest <rîu> Tibiscus (Tisa) este după Ptolemeu granița[2] vechii Dacii a cărei parte cea mai frumoasă este provincia
p. 847 Transilvania, populată de mulți locuitori, căci este locuită și de germani, pe care îi numesc sași, și de unguri și de străvechii unguri numiți siculi, care pe limba lor sînt székely[3] și din imitația acestui nume sînt numiți de unii ceculi; ca să nu pomenesc de români, străvechile rămășițe ale romanilor[4], care au acolo

* Vezi biografia autorului în acest volum, p. 13—16.

[1] Traducerea s-a făcut după textul latin dedicat de autor baronului Sigismund de Herberstein, Neyperg și Gutenhag, publicat mai întîi la Colonia în 1595 împreună cu *Tartariae Descriptio* a lui Broniowski și reprodus apoi în S c h w a n d t n e r, *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. din Viena, 1746, p. 847.

[2] *Limes.*

[3] *Zekheli.*

[4] *Pervetustas Romanorum reliquias valachos.*

sate dese şi cătune[5]. Stăpînirea totuşi o exercită ungurii şi la ei este puterea . . .

Ungaria abundă în sare nativă care în Maramureş se sapă în felul carierelor de piatră, şi de asemenea în Transilvania unde stagnează chiar bălţi sărate, de care trebuie ferite vitele de orice fel, căci s-a văzut că ele mor, deoarece beau fără măsură din cauza <setei> stîrnite de apa sărată. În aceste <bălţi> sînt pe alocuri peşti — ceea ce nu ar putea părea nicidecum de mirare cînd marea însăşi care prăseşte peştii este sărată // decît că aici s-ar părea că ei trăiesc nu în apă sărată, ci aproape chiar în sare. Ei sînt cei mai gustoşi cu carnea destul de tare şi sînt aşa de puţin răbdători la apa dulce, încît puşi în ea se prăpădesc. p. 855 p. 856

. . . Şi deoarece am ajuns să pomenim de sare, deşi există păreri deosebite despre originea <sării> acesteia care se taie <din pămînt> . . . socot că se poate demonstra că s-a format dintr-o substanţă lichidă sau licoare sărată şi continuă încă să se mai formeze, căci în chiar aceste ocne de sare unde ea este cea mai consistentă, s-au descoperit <în sare> instrumente variate făcute pentru folosirea lor de către oameni, şi chiar într-un loc al Transilvaniei o cloşcă clocindu-şi ouăle, neatinsă de stricăciune. Ba chiar şi acum foarte adesea se scoate mult cărbune împreună cu sarea. În ocna de la Dej, care este cea mai adîncă din <toată> Transilvania, s-a săpat[6] acum cîţiva ani în urmă din mijlocul sării un stejar imens ca o bîrnă, de o tărie aşa de mare încît nici cu fierul nu putea fi tăiat uşor. Dar acelaşi, o dată scos din ocnă, aşa de rău s-a stricat[7] în patru zile, încît putea fi fărîmat şi zdrobit cu vîrful degetului[8]. Acelaşi lucru obişnuieşte să se întîmple cu cărbunii atît de tari atunci cînd se sapă <din pămînt> de îndată ce au fost scoşi la lumină. Şi în popor[9] se crede că, în acea învălmăşeală a lucrurilor care a fost la potopul din vremea lui Noe, acestea au fost înghiţite acolo sau printr-o altă întîmplare au fost smulse <de la locul lor>.

Floarea sării se găseşte în unele locuri mai din belşug, în altele mai rar <faţă de> restul sării. <Oamenii> o numesc <sare> gemă pentru că străluceşte ca unele geme. Iar tăietorii de sare, cînd o găsesc, învăţaţi de experienţă îşi rostesc verdictul cum că sarea care va urma va fi sau cu impurităţi, sau se va sfîrşi curînd, şi nici nu s-a aflat ca ei să se înşele <vorbind> necugetat . . .

. . . <Sarea din Polonia îi e inferioară>. Ba în Transilvania ea se înalţă chiar deasupra pămîntului în chip de stînci[10] la malul rîului Mureş, a cărui

[5] *Vicos et pagos.*
[6] *Excisum.*
[7] *Computruit.*
[8] *Primis digiti.*
[9] *Vulgus.*
[10] *Scopuli.*

albie este astfel <săpată în> sare. Nu departe de orașul Turda cu salinele vestite se întîmplă adesea ca la arat plugarii să-și înfunde fierul de plug în sare. Dar nu e îngăduit nimănui să taie această <sare> ca să păgubească dările regești. Este îngăduit totuși secuilor — care ocupă precum s-a spus o parte din Transilvania — să-și ia doar atît cît le trebuie pentru folosul lor casnic.

Izvoarele calde de la Oradea. Mai sînt, printre <izvoarele> calde . . ., unele lîngă Oradea care poartă numele Sf. Ladislau, fie că aici s-a scăldat Sfîntul Ladislau, fie că sînt închinate locașului său sfînt, vestit prin mormîntul său înzestrat bogat de dărnicia ba a lui, ba a împăratului Sigismund, care a vrut și el să fie îngropat aici. Pe acestea le numără cei mai mulți printre primele izvoare . . . calde din toate cele din Ungaria, în care se pare totuși că este vorba mai degrabă de plăcerea lor îmbietoare[11] decît de virtuțile lor tămăduitoare[12], căci au o căldură prea plăcută și potrivită pe lîngă faptul că sînt limpezi și străvezii, încît se vede că imaginile lucrurilor care s-ar arunca în ele apar mai mari decît sînt în realitate.

<Rîurile din Transilvania>.

Sînt trei <rîuri> de acestea numite cu numele de Chrysus care pe ungurește se numește Aranyas[13], adică de aur, ca să nu creadă cineva că Ungaria este lipsită de ceea ce face mîndria rîurilor din Tracia, Spania, Lydia și India. Căci ele duc nu numai lamele mici de aur[14] în cursul lor continuu, dar chiar de cele mai multe ori fărîme[15] uneori de mărimea unui bob de mazăre, alteori a unei alune sau castane sau unei nuci — de cîte ori adică se revarsă umflate de ploi . . . etc. și atacă malurile și locurile prin care aleargă. Și nici nu este născocire că în aceste locuri se scot la lumină[16], din cînd în cînd, bucăți uneori chiar de aur curat, alteori amestecate cu ceva piatră, care cîntăresc mai multe uncii, și pînă la jumătate de libră sau o libră și chiar mai mult. Ba să-mi fie îngăduit chiar să zic pe temeiul spuselor unor oameni de o bună credință recunoscută că s-au scos din pămînt unele care se ridicau la 500, ba chiar la o mie, de florini nu numai ca greutate, dar chiar ca preț.

. . . .

[Tisa] Se naște în Maramureș sub culmile cele mai înalte ale Carpatului, negreșit dintr-un izvor mărunt, dar care sporește îndată atît de mult, încît după trei mile — dar în anotimpul care îi determină creșterea — ea

---

[11] *Amoenitatem.*

[12] *Salubritatem.*

[13] Confuzie frecventă (aflată și la Reicherstorffer) între Criș și Arieș pe baza unei etimologii fanteziste.

[14] *Ramenta.*

[15] *Massulas.*

[16] *Effodi.*

îngăduie prezenţa luntrelor pe care se transportă sarea. Iar dreapta încărcătură a unei luntre este cam de patru mii de bolovani[17] de sare, care în popor se numesc *pietre*, fiecare din ele în greutate de cam douăzeci de libre. Iar, în cuprinsul Maramureşului <acest rîu> aleargă mai grăbit, ca printre munţi care varsă în el foarte mulţi torenţi şi pîraie, şi acolo este nespus de limpede <cît are> pietriş pe fund, dar tot el cînd scapă din locurile strîmte ale Maramureşului şi ajunge în cîmpie se încetineşte şi curge mai tulbure[18], mai ales după ce primeşte şi rîul Someş care curgînd din Transilvania oferă o cale luntrelor pe care se transportă sarea din Transilvania, şi se arată atunci ca şi cum ar fi cu totul altul, nu atît din cauza sporirii sale atît de mari, sau a felului cum curge, dar şi fiindcă proporţia peştilor e cu totul deosebită. Căci în Maramureş nu are aproape alţi peşti decît acei pe care îi produc apele mai limpezi şi aceştia negreşit în mare număr, dar după ce a ieşit <din Maramureş>, nu este peşte care să trăiască în apă curgătoare pe care să nu-l dea Tisa, şi care să nu întreacă prin gust şi mărime peştii din acest fel care se prind în alte rîuri.

Apoi despre belşugul lor, ce să mai spunem? Mai are desigur Ungaria încă multe alte rîuri foarte bogate în peşte... dar nici dintre acestea nici dintre altele nici unul nu întrece // rîul Tisa în bogăţia în peşte, în aşa fel p. 859
că-l poţi numi cu dreptate regele rîurilor din Ungaria, aşa cum a numit poetul rîul Padul din Italia.

Dar cu cît se prelungeşte cursul Tisei şi cu cît se apropie mai mult de Dunăre în care se varsă în ţinutul Sirmiului, cu atît scad la preţ peştii, din cauza cantităţii lor nemărginite, mai ales cînd se revarsă <rîul>. Căci atunci răspîndindu-se pe cîmpie pe tot întinsul lor nu umple atît toate locurile de ape cît de peşte, şi formează un fel de bălţi pe care ţăranii, mai înainte ca să descrească <apele> şi să se întoarcă în albie, le închid cu nişte garduri[19] ca să nu plece şi peştii o dată cu apele ce se retrag. Aşadar aici ei sînt ţinuţi închişi întocmai ca în nişte iazuri, şi totuşi se întîmplă nu arareori ca dînd ei năvală ca într-o bătălie să rupă gardurile şi să năvălească afară şi să înşele nădejdea şi truda ţăranilor. De aceea ei se străduiesc mult să poftească pe locuitorii vecini să vină să cumpere peşte. Dar zicătoarea care spune că prea multe mărfuri put, nicăieri nu şi-a avut locul cu mai multă potrivire ca aici. Căci adesea sau nu vine nimeni, sau dacă vin vreunii ei dau preţuri aşa de mici, încît aproape nu e nici o deosebire dacă îl vinzi sau îl dai pe degeaba, ba se întîmplă uneori ca <locuitorii> să nu-i dea pe degeaba sau să-i lase să fie ridicaţi ca o pradă, ci să-i ofere ca o plăcută păşune şi chiar ca un fel de pescuit turmelor de porci pe care obişnuiesc să-i trimită acolo.

---

[17] *frusta.*
[18] *Impurius.*
[19] *Claustris.*

Totuşi această mulţime a peştilor este atît de excesivă, încît o mare parte din ei mor şi putrezesc, din care cauză se produce o duhoare aşa de grozavă, încît cei care călătoresc prin aceste locuri obişnuiesc să le ocolească întocmai ca şi cum ar fi molipsite de ciumă. Şi aceasta nu se întîmplă de obicei numai în bîlciuri, dar chiar şi în oraşe, deoarece se aduce la piaţă şi în care şi pe cai o cantitate atît de nemăsurată de peşti, încît cei care au adus-o, negăsind cumpărători, se strecoară de acolo pe furiş lăsînd peştii. De aceea se obişnuieşte să se ia măsuri de pază printr-o poruncă sancţionată de pedeapsă ca să nu îndrăznească nimeni să plece de acolo decît după ce îşi va fi luat cu el peştii.

BLAISE DE VIGENÈRE

(1523—1596)

*

Literatul francez Blaise de Vigenère s-a născut la 5 aprilie 1523 la St. Pourçain în Bourbonnais, ca fiu al unui mic nobil provincial, deținător al unei funcții onorabile *(controlêur des guerres)*. Educația și-a făcut-o în casa părintească apoi la Paris. Mai tîrziu dus la curte, a funcționat în birourile primului secretar de stat. În 1545 a însoțit pe trimisul Franței, de Grignan, la Dieta din Worms. Dispunînd de oarecare avere, a început să călătorească pentru propria sa instrucție în Germania și Țările de Jos, între 1545 și 1547, iar la întoarcere a primit slujba de secretar al ducelui François de Nevers (1547). După moartea protectorului său (1562) s-a consacrat studiilor clasice, luînd lecții de greacă și ebraică cu Turnèbe și Dorat. Între 1566 și 1569 a ocupat postul de secretar de ambasadă pe lîngă Scaunul papal, iar mai tîrziu a fost numit secretar *(secrétaire de sa chambre)* de către regele Henric al III-lea. A murit la Paris la 19 februarie 1596.

Din opera sa istorică menționăm, printre altele, *Entrée d'Henri III à Mantoue*, Paris, 1576, și *Discours sur l'histoire de Charles VII...*, Paris, 1583 iar dintre traduceri *Chro-*

niques et annales de Pologne a lui Herbert de Fulstyn (Paris, 1573) — în legătură desigur cu alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei — şi *Histoire de la décadence de l'empire grec* a lui Laonic Chalcocondyl (Paris, 1577) etc. (După Firmin Didot, *Nouvelle biographie générale* ..., vol. XLVI, Paris, 1866, col. 140—142).

Opera care ne interesează însă din activitatea lui Blaise de Vigenère este *La Description Dv Royavme de Poloigne et pays adiacens: avec les status, constitutions, moeurs & façon de faire d'iceus* Paris, 1573, XCIII file.

In această compilaţie masivă tratînd despre organizarea politică, instituţiile şi vecinii Poloniei, cu indicarea itinerarelor de călătorie între Paris şi Cracovia prin Germanina sau Austria, Vigenère cuprinde şi un succint capitol despre Moldova, intitulat: „*Vvalachie*" (pp. XXXVII v°— XXXIX v°). Lucrarea tipărită în 1573 — anul alegerii lui Henric de Valois, ca rege al Poloniei — oferea cunoştinţe generale asupra ţării unde acesta avea să domnească Capitolul referitor la Moldova nu excelează nici prin bogăţia informaţiilor şi nici prin exactitate. Inspirîndu-se din autorii poloni care denumeau Moldova „Valahia" şi Ţara Românească „Moldavia", Vigenère provoacă confuzii înşelîndu-se asupra poziţiei şi hotarelor ţărilor române, plăsmuind o „Valahie" (de fapt Moldova de nord) cu reşedinţa de scaun la Suceava şi o „Moldovă" (în realitate partea de sud a provinciei) cu centre însemnate la Cetatea Albă şi Chilia, cetăţi pierdute cu aproape un veac mai înainte de Ştefan cel Mare, şi stăpînite pe atunci de turci. Asupra originii moldovenilor autorul compilează fără discernămînt ştiri din Enea Sylviu Piccolomini, Bonfini ş.a., vorbind de pretinsa descendenţă a românilor din amestecul romanilor cu al goţilor (!). Sînt şi cîteva ştiri economice privitoare la exportul de vite al Moldovei şi la creşterea cailor, lăudaţi pentru iuţeala şi rezistenţa lor. Merită a fi relevat felul elogios în care autorul — rezumînd izvoare polone şi maghiare contemporane — prezintă figura lui Ştefan cel Mare socotit a fi „cel mai renumit comandant de oşti din vremea sa".

Capitolul lui Blaise de Vigenère asupra Moldovei a atras mai de mult, atenţia istoricilor noştri, fiind utilizat atît de A. D. Xenopol în *Istoria românilor din Dacia Traiană* (ed. a III-a) vol. IV, Bucureşti, f. d., p. 162, cît şi de Ioan Nistor în *Die Auswärtige Handelsbeziehungen der Moldau im XIV. XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911, pp. 8—11; de curînd a fost folosit şi de Gh Băileanu, *Iaşul în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea* în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XXXVI (1960), nr. 5—6, p 370 (unde Vigenère este considerat de altfel în mod eronat drept „călător" la Iaşi!).

MOLDOVA[1]

Domnii sau voievozii Moldovei[2] au fost dintotdeauna tributari regilor Ungariei şi sub protecţia şi ascultarea acestora pînă după moartea regelui Ludovic[3] către anul 1388. Treburile ungurilor fiind tot mai încurcate, domnul[4] Petru[5] s-a despărţit de ei[6] şi a venit la Liov să facă jurămînt de credinţă regelui Vladislav Iagello[7], obicei ce a fost de atunci păzit de urmaşii săi în scaunul Moldovei faţă de ceilalţi regi ai Poloniei. Dar p. XXXVII. v°

[1] Traducerea s-a făcut după *La Description du Royavme de Poloigne*... Paris, 1573, p. XXXVII v° şi urm.

[2] *Walachie*. După obiceiul polon, obişnuita intervertire de nume între Moldova şi Ţara Românească.

[3] Ludovic I cel Mare, rege al Ungariei (1342—1382).

[4] *Le Palatin*.

[5] Petru I Muşat, domn al Moldovei (c. 1374—c. 1391).

[6] *Se retira d'eux*.

[7] Vladislav al V-lea Iagello, rege al Poloniei (1386—1434).

după scurgerea vremii, neînţelegerile dintre dînşii[8] au dat prilej turcilor să le încalce <hotarele>. Căci <moldovenii> au fost întotdeauna un popor foarte ciudat, neastîmpărat şi nemulţumit[9] şi de altminteri foarte aspru şi războinic şi care de multe ori a dat de furcă celor care nu i-au dat pace. Chiar Ma-
p. XXXVIII homed[10], acest mare sultan al turcilor, care a cucerit la vremea sa imperiul Constantinopolului şi acel al Trapezuntului, douăsprezece regate şi două sute de mari oraşe[11], trimiţînd 120 000 de soldaţi împotriva domnului Ştefan[12] care nu avea decît 40 000 de oameni, <cei dintîi> au fost totuşi înfrînţi şi n-au scăpat <cu viaţă> decît cinci sau şase mii. Astfel <aceasta> a fost una dintre cele mai frumoase biruinţi dobîndite vreodată împotriva sultanilor otomani şi acest domn <a fost> cel mai viteaz şi mai renumit comandant de oşti din vremea sa, căci a înfăptuit lucruri mari împotriva turcilor, ungurilor şi chiar a polonilor.[13]

Deci pentru a ne întoarce la moldoveni şi la originea şi la începuturile lor, trebuie înţeles că ceea ce se numea în vechime Dacia era o ţară foarte întinsă[14], ... Împăratul Traian, cucerind-o pînă la urmă, a adus acolo locuitori din toate părţile spre a o repopula, căci fusese golită de oameni[15] din pricina îndelungatelor războaie şi a redus-o la starea de provincie. Dar din vremea lui Galienus, şi apoi sub Aurelian, barbarii au recucerit-o[16]. Goţii de asemenea au năvălit acolo în timpul domniei lui Gratianus, în aşa fel încît din această încrucişare scoboară românii, care, amestecînd moravurile, felul de a fi şi limba acestora, au constituit un nu ştiu ce, aparte, care nu mai seamănă cu nimic[17]. Totuşi vorbesc de asemenea ruteana (!) şi[18] slavona.

---

[8] *Leurs partialitez.*

[9] *Fantastique & despitte.*

[10] Mahomed al II-lea, cuceritorul.

[11] Cifre exagerate necorespunzătoare realităţii.

[12] Ştefan cel Mare.

[13] La p. LXXXV v° vorbind despre marele cneaz Ivan al III-lea al Moscovei, Vigenère precizează: „A avut un fiu cu soţia sa Maria, numit Ivan ca şi dînsul, pe care l-a căsătorit cu fiica acestui mare domn al Moldovei Ştefan, despre care va fi vorba mai apoi în această povestire, căci a fost cel mai de seamă om din vremea sa şi care a repurtat cele mai frumoase izbînzi asupra lui Mahomed, sultanul turcilor, Matiaş, regele Ungariei, şi Ioan Albert, regele Poloniei".

[14] Urmează pe larg arătarea hotarelor sale cu multe greşeli de orientare.

[15] Opinie greşită destul de răspîndită în rîndurile scriitorilor din evul mediu şi Renaştere.

[16] Confuzie a autorului. Dacia nu a fost cucerită ci părăsită.

[17] Autorul vorbeşte global de barbarii cuceritori sub Aurelian, care ar fi alţii decît goţii. Românii ar fi rezultat dintr-o încrucişare cu aceşti „barbari" şi goţi. Limba lor nu ar mai semăna cu nici o altă limbă! Dar toţi autorii care au vorbit de români au subliniat dimpotrivă latinitatea limbii lor, tratînd-o cu superioritate de „coruptă!" Lucru necunoscut probabil lui Vigenère.

[18] Faptul că în biserică şi în cancelarie era folosită limba slavonă este înţeles greşit

În ceea ce privește numele lor, se spune că a fost un roman numit Flaccus care li l-a dat mai întîi și că de acolo au fost numiți „Falachi" sau p. XXXVIII v
„Vvalachi", căci literele F și V sunînd cam la fel s-au schimbat ușor una într-alta[19]; de asemenea polonii și toți cei care vorbesc limba slavonă numesc popoarele scoborîtoare din italieni (!)[20] printr-un nume comun „vlasieni" sau „vlosieni", care se apropie destul de mult de acela al Valahiei. Este o țară muntoasă și împădurită și deci foarte puternică și anevoioasă <de străbătut>. De aceea poporului nu-i place să cultive pămîntul, căci tot avutul lor depinde de vite, din care au foarte multe, datorită pășunilor roditoare ce sînt peste tot, în așa chip încît ei le desfac nu numai în Ungaria și Rusia care sînt țările cele mai apropiate de dînșii, dar mai trimit în fiecare an și un număr însemnat în Polonia, Prusia, Silezia, Boemia, Germania, Italia și Turcia. Ei aparțin religiei creștine de rit ortodox și nu au fost de loc cunoscuți, decît numai după anul 1330, cînd împăratul Carol al IV-lea, încercînd să se lege de ei, a pățit-o foarte rău[21]. Din faptul că Valahia e numită și Moldova[22], se întîmplă adeseori să fie confundată una cu cealaltă[23]; totuși este o deosebire, căci valahii sînt cei care dinspre răsărit și miazănoapte se învecinesc cu Podolia iar ceilalți care trăiesc dincolo de munți și ating spre miazăzi Transilvania sînt moldovenii ce mai sînt numiți și transalpini[24]. Se mai împart aceste două țări și după un alt chip. Aceea care este la miazănoapte la A // pus de Rusia este Valahia, al cărei oraș mai de seamă este Suceava[25] întărit de minune și aproape de necucerit. Cealaltă . . . este Moldova . . . Dar toate acestea împreună se învecinează înspre răsărit și miază- p. XXXIX
noapte cu țara Podoliei, înspre miazănoapte și apus[26] cu Rusia și Transilvania, iar înspre miazăzi cu Dunărea. Cea mai mare bogăție pe care o au <constă> în cai, foarte buni și rezistenți.

Forma de jurămînt cu care moldovenii s-au obișnuit să se închine regilor și regatului Poloniei.

Noi boieri, închinați și toată țara Moldovei, jurăm credință și supunere, atît în numele nostru cît și pentru tot norodul Moldovei, înălțimii sale prin-

---

de autor. Nu este vorba de folosirea graiului rutean ci de utilizarea în scris a limbii slavone.

[19] Speculație întîlnită la Enea Sylviu Piccolomini și însușită apoi mecanic de majoritatea umaniștilor. Vezi și *Călători* I, discuția la Verancsics.

[20] *Italiens.*

[21] Confuzie evidentă între Carol Robert, regele Ungariei, și Carol al IV-lea de Luxemburg, împărat romano-german (1347—1378).

[22] *Or combien que la Vvalachie soit aussi appellée Moldavie.*

[23] Polonii numeau pe munteni *Multani*, ceea ce explică confuzia cu *Moldavi.*

[24] De fapt invers.

[25] *Socauie.*

[26] *De Maestral & Ponant.*

cipelui şi domnului Cazimir[27] şi urmaşilor săi regi al Poloniei şi coroanei acestui regat, făgăduim şi jurăm numai credinţă, supunere şi ascultare înălţimii sale, regatului şi regilor Poloniei. Aşa să ne ajute Dumnezeu şi Sfînta cruce.

Alt jurămînt pe care marele voievod sau domn al Moldovei Ştefan l-a făcut faţă de Cazimir şi regatul Poloniei, pe cîmpul de la Colomeea în anul 1485, cum se poate vedea în <povestea> vieţii sale.

p. XXXIX v° Preaslăvite rege, vă fac supunere, jur şi făgăduiesc cu credinţă, fără vreo înşelăciune, înălţimii voastre, urmaşilor voştri regi şi sacrei coroane a regatului Poloniei, toată credinţa, atît pentru mine cît şi pentru ţara mea, boieri şi supuşi, şi să fim credincioşi şi ascultători înălţimii voastre, urmaşilor voştri şi coroanei regatului Poloniei. Aşa să-mi ajute Dumnezeu şi Sfînta cruce.

---

[27] Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei (1445—1492), faţă de care Ştefan cel Mare şi boierii săi au fost obligaţi să presteze omagiu de vasalitate la Colomeea (1485).

REPERTORIU CRONOLOGIC

Speltacher din Halle,	sf. decembrie 1551
Comisarii habsburgici în Transilvania,	martie-aprilie 1552
Anonim secui,	11 aprilie 1552
Laurenţiu, trimisul lui Nicolaie Korniş,	17 februarie 1553
Soli din Transilvania în Moldova,	martie 1554
Emisar braşovean la Bucureşti,	martie 1554
Petru Gerendy în Moldova,	1 mai 1554
Erasm Otwinowski,	iulie 1557
Martor anonim al luptei de la Verbia,	18 noiembrie 1561
Agentul habsburgic I. Belsius	aprilie 1562
Agentul habsburgic Martin Szenthgothardi (Literatul),	octombrie 1562
Johann Sommer,	după sept. 1562
Wolff Schreiber,	31 decembrie 1562
Alessandro Guagnini,	oct. 1563
Mercenarii unguri de la Suceava,	aug.-oct. 1563
Iscoadă ungurească în Moldova,	10 aprilie 1564
Giovan-Andrea Gromo,	1 mai 1564

Cardinalul Commendone,	1564
Antonio Maria Graziani,	1564
Anonim ungur în Moldova,	10 aprilie 1564
Andrei Taranowski,	1570
Bartolomeu Paprocki,	1572
Iacob Paleologul,	1573
Pierre Lescalopier,	1574
Maciej Stryjkowski,	1574—1575
Ioan Leleszi,	1579
Ludovic Odescalchi	1580
Iacob Wuyek (Vangrovicius),	1580
Iezuitul Ştefan Szánto (Arator),	1580
Ieronim Arsengo,	25 febr. 1581
John Newberie,	după 4 aprilie 1582
Iezuitul Giulio Mancinelli,	1582—1586
Iezuitul Antonio Possevino,	început 1583
Însoţitorul lui Possevino,	început 1583

ANEXA

M. A. Ferrari,	1552
Graziani,	1563
Alessandro Guagnini,	1563
Georg Werner,	f.d. circa 1550—1560
G. Ruggiero,	1568
B. Vigenère,	1573
Jean de Saulx,	1574

ÎNDREPTĂRI ŞI COMPLETĂRI LA VOLUMUL I

	CORECT
p. XLI — Guvernatorul Ungariei	= de fapt viitorul guvernator al Ungariei
p. 6, r. de jos în sus al textului	indicativul 22 de mutat pe p. 7 în locul lui 23 şi de mutat 23 la r. 4, în dreptul cuvîntului canal
p. 10, r. 25 . . . 1815	1875
p. 21 — r. 3 de jos în sus	De adăugat: A fost reprodus şi de Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054—1717*, Budapest 1891, pp. 42—44.

p. 24 — de completat în coloana stîngă numeralul I la r. 6 şi 7

p. 24 — în loc de Horgerstede	*Hogerstede*
p. 25 — în loc de Rosay vel Jargo	*Rossy vel Jorgo*
p. 26, r. penultim Bakum	Batum

p. 155, r. 3 şi 4 Schönhengstgau din Zwittau	Zwittau din Schönhengstgau
p. 168, r. 1 — că	vă
p. 172, r. 11 — 1523	1522
p. 181, r. 2 — din Biertan	din Reichersdorff azi Richişul de lîngă Biertan
p. 181, r. 7 de jos în sus — Buda	Alba Regală
p. 183, r. 20 — fratele	unchiul
p. 183, r. 7 de jos în sus	idem
p. 185, r. 7 de jos în sus — Halle 1874—1880 vol. VI, p. 92.	München 1809 vol. VI, p. 651
p. 201, n. 101 — Bereg. De înlocuit explicaţia acutală cu cuvintele	în *Ucraina subcarpatică*
p. 211, r. 16 — de mutat trimiterea 170 la	numele Negreni.
p. 213, n. 186 — de înlocuit *desigur* prin:	poate
De adăugat după Sibiu:	Poate fi vorba şi de Lunca Mureşului, deşi geografic nu pare să corespundă prea bine.
p. 223, n. 295 — De adăugat la sfîrşit	E vorba de pasul Vîlcan
p. 232, r. 1 — vol. 1	vol. II_1
r. 4 — în loc de: Transmiţînd	... inspirînd
p. 244, r. 4 — A fost...	Textul a fost
p. 271, n. 83 — de introdus:	vezi G. Gündisch, *Winz und die Săchsische Nationsuniversität*
p. 279, r. 18 — Baia de Mureş	Ocna Mureşului
p. 283, n. 193 — p. 316	p. 269
p. 283, n. 196, de înlocuit restul frazei după „Retz" prin:	E poate de pus în legătură cu numele de Titireci din apropiere, care a putut fi mai vechi decît mănăstirea cu acelaşi nume, întemeiată mult mai tîrziu.
p. 287, n. 235 — neidentificat	Stitnic în Slovacia
p. 287, n. 236 — de înlocuit cu:	Zips, în Slovacia
p. 353, n. 4 — condamnat	comandat
p. 369, r. 8—15 — De suprimat de la	*destinatum* pînă la *Maramureş*
p. 372, r. 5 — frate	nepot
p. 410, n. 117 — ale lui Reicherstorffer	= ale textului lui Reicherstorffer
p. 414, n. 156 r. penultim Schönemann	= Schünemann
p. 419, r. 5 de jos în sus: de suprimat *vezi* 72	
p. 438, n. 12 — De suprimat „Cea mai mare parte...	

De adăugat:	Teritoriul distribuit între fostul județ Satu Mare, Maramureș și U.R.S.S.
p. 443, n. 3. — De înlocuit explicația după liniuță — prin	Cele două Someșuri erau numite de Sașii din Transilvania *Gross Thymmes* și *Klein Thymmes*. În felul acesta, prin Themisvar e desemnat aici tot Clujul.
p. 484 — la r. 6 — de adăugat după Strigoniu	(1522)
la r. 7 — de corectat 1522	1526
la r. 11 — de corectat 1530	1531
p. 485 la paragraful al patrulea	*de adăugat* după Tyrnau *(Trnava)*
p. 485, la paragraful al șaselea 1536—1537	*1535—1536*
apoi după Transilvania de pus virgulă și de continuat:	*complet*ată de scrierea istorică Attila. A mai dat niște Efemeride, adnotări autografe pentru anii 1552—1559 pe marginea efemeridelor astronomice ale lui Petru Pilat din Verona publicate în 1552. În sfîrșit o așa-zisă cronică (Chronicon) notînd datele principale ale carierei sale, în cadrul mai larg al regatului.

La sfîrșitul aceluiași paragraf de adăugat după Habsburg: *ca împărat*

p. 487, n. 9 în loc de cotul Timișului	dintre Timiș și Mureș v. p. 497, text
p. 487, n. 10 . . . p. 496	p. 497, text.
p. 487, n 12. De adăugat după Radu de la Afumați	*indicație anacronică a autorului* (vezi „Studii" 1969, nr. 3. discuțiunea acestei atribuiri).
p. 488, n. 20 — Porțile	— Poarta . . .
p. 489, r. 7 de jos în sus: din Țara Secuilor *spre nord*	din spre nord de Țara Secuilor
p. 493, n. 73 — *Riculus*	*Rivulus*
p. 494, r. 1 — în loc de Varalya	Seini
p. 494, n. 77 de suprimat „neidentificat".	
p. 494, n. [illegible] — De adăugat după Ucraina:	(Tiszaujlak), sau în R. P. Ungară (Szamosujlak)
p. 494, n. 83 — De intercalat după *Paled* De adăugat după Wilok, . . .	Sau Kispalad, sau Botpalad. sau Velika Palad în R.S.S. Ucraina
p. 494, n. 99 — De suprimat: dispărută De adăugat	poate Nijirbátor
p. 494, n. 100 — De adăugat	Nagykálló sau Kiskállo
p. 494, n. 102 —	De citit Nyirbeltek
p. 495, n. 104 — De înlocuit cu	azi înglobat în Sînnicolaul de Munte

p. 495, n. 117 — Ireg...	Ireg azi Chişirid lîngă Oradea
p. 496, r. 4 — „Mocra"	de citit: Macra
p. 496, n. 124 — De înlocuit textul prin	Pe harta lui Lazio (în Ortelius) se află pe malul stîng al Crişului Negru
p. 496, n. 125 —	idem.

p. 496, n. 136 — De adăugat: Nu trebuie confundat cu Zimand de lîngă Sîntana şi nici cu Odăile Şumanda (care sînt la S. de Mureş) căci autorul se referă la regiunea dintre Criş şi Mureş.

p. 496, n. 137 — De adăugat	pe harta lui Lazio e pe Mureş la V. de Lipova
n. 139 — De înlocuit explicaţia prin	— la NE de Nadlac (harta Lazio)
n. 143 — De înlocuit: neidentificat prin	— la E de Csongrad (harta Lazio)
n. 144 — De adăugat:	înglobat la Makó

p. 497, n. 151 — De adăugat — Pe hărţi apar două localităţi: Czona şi Tzona prima la confluenţa Timişului cu Bega a doua pe malul drept al Timişului la E de Beregsău (Harta lui Mercator 1602) Czona (la Sambuco, 1579) e la SV de Lipova. v. „Studii" loc. cit.

n. 153 De adăugat:	Pe un braţ al Timişului
p. 497, n. 154 — De înlocuit explicaţia prin:	În Banatul iugoslav
p. 497, r. 13—14 — De înlocuit Beicherecul Mic prin:	Beche
r. 14 — Idem cel Mare prin:	Bechkereke
p. 497, n. 155 — De adăugat...	azi Bečej în Iugoslavia
p. 497, n 156 — De adăugat —	azi Zrenjan în Iugoslavia
p. 497, n. 157 — De adăugat:	fosta abaţie Bizere
p. 497, n. 158 — De înlocuit explicaţia cu:	azi Frumuşica pe Mureş

p. 497, n. 159 — De adăugat — Pe harta lui Mercator: Zewldin chiar în faţa Aradului — În nici un caz nu poate fi identificat cu Sîmbăteni — v. în „Studii" loc. cit. discuţia geografică... n. 19

p. 502, n. 1 — pp. 506	p. 507
p. 509, r. 7 — agerville	ager ille
p. 514, n. 6 — p. 504	p. 505

(INDICE)

p. 529 *Eisenberg* — De adăugat la sfîrşit	v. Trăscău
p. 533 *Gochard* — de adăugat la sfîrşit	v. şi Lunca Mureşului
p. 535 Iacob, predicator...	De suprimat la urmă trimiterea 73

p. 539 De introdus între *Lulai* şi *Lupşa*	*Lunca Mureşului* (?) (Gocsard) p. 533
p. 547 De introdus la *Ocna Mureşului* după paranteză	p. 279
p. 561 *Timişana* de modificat astfel	Timişana, provincia: regiune între Timiş şi Dunăre; (Temesköz) regiune între Timiş şi Mureş; [restul neschimbat]
p. 561 *Titireci* — De suprimat: mănăstirea De îndreptat 282	283
p. 574 *Zips* În loc de <R. P. Ungară>	din regatul feudal al Ungariei, cuprinzînd pe atunci şi Slovacia

REPERTORIU CRONOLOGIC

p. 576, col. dreapta r. 5 de jos în sus N. OLAHUS — scrie prin 1536—1537 . . .	. . . termină la începutul lui 1535 . . .

LISTA ILUSTRATIILOR

p. 578, r. 7 — Koburger	Koberger
p. 579, r. 8 — Koniewald	Kniewald

la Wavrin — p. 79 de adăugat: D. Angelov, *Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XV-e siècle*, în „Byzantino-Bulgarica", II, Sofia, 1966, p. 165—179.

la Angiolello, p. 131: Gh. Arvanitidis, *J. M. Angiolello*... [*Călător și istoric (1452—1525)*], Atena, 1958, 7 p. (extras din revista „Bibliophile".

la Taurinus, p. 157 și Reicherstorffer, p. 185, Bernhard Capesius, *Der Hermannstädter Humanist Georg Reicherstorffer* în „Forschungen zur Volks und Landeskunde" t. 10 (1967), nr. 1, p. 35—62. Același: *Sie förderten den Lauf der Dinge, Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens*, București, 1967, t. VII. 1968, No. 4.

la Reicherstorffer p. 185 [după Capesius] K. K. Klein *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. 1935 — Idem — *Transilvania*. 1963.

la Nicolaus Olahus, p. 485 la paragraful penultim. Ediția lui M. Bél nu include și partea a doua intitulată *Atila* care fusese cuprinsă de Sambucus in anexa ediției monumentale a Decadelor lui Bonfinius tipărită la Basel în 1568. O ediție completă, după alt manuscris, dar folosind notele lui M. Bél a apărut la Viena în 1763 sub tiltul — *Hungaria et Atila sive de originibus gentis, regni Hungariae, situ, habitu, opportunitatibus et rebus bello paceque ab Attila gestis*..., fără nume de editor, acesta fiind identificat cu Adam Francisc Kollar. Alte ediții cu selecțiuni din text și traduceri maghiare au apărut la Budapesta în 1906, 1934 și 1935. Bibliografia lor completă, ca și cea a lucrărilor consacrate autorului se află în ediția critică din Budapesta 1938, dată de Coloman Eperjessy și Ladislau Juhasz în „Bibliotheca Scriptorum Medii recentisque aevorum (sec. XVI)" unde sînt redate în anexă diferite variante ale manuscrisului inițial corectat de autor în două etape.

Hungaria e menționată de Veress în Bibliografia româno-ungară, I, 188 și 249. La noi T. Cipariu a dat în „Archivu pentru filologie și istorie" Blasiu 1867—1872 excerpte din original cu traducerea românească în față. O traducere românească parțială a dat I. Lupaș în 1945.

La bibliografie de adăugat

Comunicările simposionului de la Cluj din martie 1968 și articolele din „Revue roumaine d'histoire" 1968 t. VII, no. 4, pp. 493—513. M. Holban: *Nicolaus Olahus et la description de la Transsylvanie* în care se stabilește data de 1535 pentru terminarea Hungariei și se analizează descrierea Tran-

silvaniei în comparaţie cu cele datorate lui Reicherstorffer şi Verancsics. Tot acolo C. Albu, *La correspondance de Nicolaus Olahus avec Erasme,* pp. 515—524 (fără contingenţe cu Transilvania).

Volumul *Umanistul Nicolaus Olahus* de C. Albu şi I. Firu, alcătuit din două părţi oarecum distincte. Aportul lucrării constă de fapt în traducerea unora din scrisorile lui Olahus publicate de Ipolyi în *Monum. Hung. Hist.* Selecţiunea lor pare să fi fost făcută după criterii mai degrabă retorice decît istorice. Partea de analiză critică e foarte inegală în cele două jumătăţi ale lucrării.

Vezi şi recenziile privitoare la prezentarea lui Olahus în vol. I de Călători — în revista „Studii" 1969, nr. 1 şi 2 precum şi Discuţia geografică din nr. 3 ca răspuns la unele obiecţii formulate şi ca întregire a unor puncte tratate în volum.

Diplomele de înnobilare ale lui N. Olahus au fost publicate de Al. Tonk, *Diplomele de înnobilare ale lui Nicolaus Olahus. Unele probleme privind genealogia familiei Olahus* în „Revista arhivelor" XII (1969), nr. 1. pp. 13—31.

Reprezentări inedite ale lui Olahus a înfăţişat Andrei Kovács, *Diplomele de înnobilare şi iconografia lui Nicolaus Olahus* în „Revista Muzeelor" nr. 2, Anul VI 1969.

Suplimentele la volumele I şi II vor apărea după volumul III care în împărţirea iniţială a materialului încheia prima serie de călători (1331—1600).

Ele vor cuprinde între altele unele completări la vol. I — de pildă fragmentul referitor la Secui din lucrarea lui N. Olahus, Atila; Descrierea secuilor scrisă de Verancsics la cererea unui prelat anonim — desigur N. Olahus; un fragment al relaţiei nunţiului papal la curtea lui Matei Corvin în care sînt amintite bogăţiile miniere ale Transilvaniei, (publ. de I. Chr. Engel), fragmentele jurnalului de călătorie al lui Dernschwam în Turcia, în care sînt notate analogii şi reminiscenţe din Transilvania . . . etc.

INDICE*

A

* Introducerile, observaţiile critice, textele originale în limbi străine însoţind traducerile româneşti, precum şi indicaţiile bibliografice nu au fost incluse în acest indice. S-a impus o redactare mai concentrată, întrucît majoritatea identificărilor — care se repetă — au fost efectuate la indicele volumului I.

B

C

D

H

I

J

K

L

M

N

O

P

R

S

Ş

T

Ţ

U

V

W

Z

Materialul de față a fost lucrat într-o primă fază în colectivul de „Călătorii" de la Institutul de Istorie N. Iorga, precum urmează:

I. TOTOIU

G.-A. GROMO	(rel. lungă) t. și aparat critic inițial
A. TARANOWSKI	(parțial)
G. MANCINELLI	(parțial)
I. ARSENGO	(parțial)

Aparat critic la Possevino (descrierea Transilvaniei)

Diferite revizuiri de texte și biografii în faza inițială

P. P. PANAITESCU

B. PAPROCKI	text și aparat critic inițial
M. STRYJKOWSKI	text și aparat critic inițial
E. OTWINOWSKI	text și aparat critic inițial

M. M. BULGARU

G.-A. GROMO	(rel. scurtă) text
POSSEVINO	text
COMMENDONE	text
GRAZIANI	text
I. PALEOLOGUL	text
J. DE SAULX	text
P. LESCALOPIER	text [după art. lui Cernovodeanu]
G. MANCINELLI	(parțial)
I. ARSENGO	(parțial)
J. NEWBERIE	text și n. introd.

P. CERNOVODEANU

I. PALEOLOGUL	n. introd.
J. DE SAULX	n. introd.
P. LESCALOPIER	aparat critic, precum și contribuții la n. introd. la Newberie.

M. HOLBAN

restul volumului (texte și note critice, precum și toată anexa cu excepția lui Ruggiero)
[cu precizarea de mai jos privind faza a II-a premergătoare tipăririi]

În faza a II-a premergătoare tipăririi au mai fost adăugate texte de:

P. CERNOVODEANU

BL. DE VIGENÈRE text şi n. introd.

P. CERNOVODEANU şi A. ARMBRUSTER

P. SPELTACHER text şi n. introd.

M. HOLBAN

I. LELESZI
L. ODESCALCHI } text şi notă introd.
I. WUYEK

completări de texte la Schreiber, Guagnini, Graziani, Guagnini-Paszkowski, Sommer.

Notele introductive refăcute integral la Gromo, Commendone, Graziani, Mancinelli, Possevino (precum şi observaţii critice şi o parte din subsol la acesta). De asemenea nota introductivă la însoţitorul lui Possevino, introducerile critice la rapoartele lui I. Belsius şi Martin Literatul.
Sistematizarea materialului (reduceri, rezumări etc. la Gromo şi Possevino).
Introducere la volum.

CUPRINS

ANEXA III — Descrieri geografice

REDACTOR: ELENA CURTOV
TEHNOREDACTOR: FLORICA WEIDLE

COLI DE TIPAR: 45,50+44 PAG. PLANŞE. INDICI DE CLASIFICARE ZECIMALĂ, PENTRU BILIOTECILE MARI 9 (498), PENTRU BIBLIOTECILE MICI 9 (498).

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
STR. BRASSAI NR. 5—7
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA
COMANDA NR. 122

